

56 465

**ADATTÁR
XVII. SZÁZADI SZELLEMI MOZGALMAINK
TÖRTÉNETÉHEZ
I.**

POLGÁRI IRODALMI ÉS KULTURÁLIS TÖREKVÉSEK
A SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN
< HEREPEI JÁNOS CIKKEI >

Trenkőné, kedves munkatársunknak
Szeged, 1966. IX. 25.-én. Szeretettel:

János bácsi.

BUDAPEST—SZEGED

1965

KÉSZÜLT A SZEGEDI JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉBEN
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK
TÁMOGATÁSÁVAL

Szerkesztette
KESERŐ BÁLINT

Lektorálták
KLANICZAY TIBOR
WITTMAN TIBOR

Felelős kiadó: SZAUDER JÓZSEF

A technikai szerkesztés SALIGA LÁSZLÓNÉ munkája

65142 MTA Kutatási Ellátó Szolgálati Sokszorosító Üzeme

F.v.: Szabó Gyula

Bevezetés

Mit adott nekünk, magyaroknak a XVII. század? Erre a kérdésre évről évre szabatosabb választ tudunk adni.

Török- és németellenes harcainkat ma már nem nézzük a romantikus kuruc-mitosz vagy egy tragikus nacionalizmus torzító szemüvegén át. Kezdjük megszokni, hogy "szabad szemmel", elfogulatlanul együttlássuk függetlenségi harcainkat a soknyelvű rendek és a második jobbágyság béklyójába vert soknemzetiségű paraszti tömegek küzdelmével; sőt a középrétegek sajátos szerepére is kezdünk figyelni.

Számontartjuk és megcsodáljuk azt is, hogy a véres szabadságharcok és osztályküzdelmek földjén a valóság művészi meghódításának akkor legmodernebb módszerei - a manierista műpróza, vagy a barokk építészet néhány remekében - viszonylag hamar meghonosodtak; és például az anyanyelvű szerelmi poézis a legszélesebb rétegek számára lett valósággal közszükséglet.

A kultúra más területein - az ideológia, a filozófia, a vallási élet, a természettudományok világában, s az eszmék terjesztésére hivatott intézmények: iskolák, nyomdák fejlődésében - szintén olyan változások mentek végbe, amikről egyre többet tudunk és egyre pontosabban.

A lényeg ezen a téren: hatalmas erőfeszítés a nemzeti művelődés (tudomány, nyelv, közoktatás, könyvkiadás stb.) fölemelésére. A mérték: Európa élenjáró országainak, többek közt a holland "arany századnak" a kulturája. A cél nem kevesebb, mint "barbárságunk", kinzó elmaradottságunk fölszámolása, Nyugat-Európa utolérése.

Az ilyen erőfeszítések mögött ottérezzük mezővárosaink parasztpolgárságának és értelmiségi pályára lépett fiainak vágyát a jobb életre és olthatatlan kulturszomjukat. A megálmódott és rész-

ben kiküzdött változásokban ma már lehetetlen észre nem vennünk a demokratikus, az antifeudális, a racionalista tendenciákat. Ezek a reneszánsz világnézeti forradalmából táplálkoztak s már-már a felvilágosodást előlegezték.

De nem tévesztjük szem elől azt sem, hogy önálló és erős polgári bázis híján e törekvések csak a feudális uralkodóosztály egyes csoportjaira vagy kimagasló vezetőire támaszkodva maradhattak fenn tartósan; hogy ezzel összefüggésben a polgáris művelődési programok és bizonyos nemesi reformtörekvések közeledhettek egymáshoz, felekezeti és földrajzi korlátokat sem ismerve, rokonnulhattak (Zrinyi-Apáczai); hogy e szellemi mozgalmak mélységesen vallásos jellege ideiglenesen megakasztotta egész kulturánkban, különösen a művészetekben az elvilágiasodás folyamatát; jórészt vallási formák közé kényszerültek így a merev, középkorias skolasztika elleni lázadás legkorszerűbb változatai is.

Egyre több eredménnyel keressük azt, ami ezekben a törekvésekben sajátos, ami a korra és a helyre jellemző. Többek közt a nemesi nacionalizmus és a polgári-prédikátori nemzettudat néhány közös jegye figyelmeztet arra, hogy magyar földön vagyunk. A legjobb enciklopédisták rendszerteremtő igénye pedig arra, hogy a XVII. században, a barokk korban járunk.

Ismereteink a fölszabadulás után marxista szellemben megújuló társadalomtudományok alkotómunkája és vitái hevében váltak egyre gazdagabbá, árnyaltabbá. Ma már az elmúlt két évtized magyar történelem- és irodalomtudománya, filozófia, könyvtörténet, pedagógia, modern vallás- és egyháztörténeti kutatások, kialakuló tudománytörténetünk XVII. századi vonatkozású eredményeinek bibliográfiai fölmérése sem kis feladat.

A művelődés területén maradvá: legutóbb elkészült a kor magyar irodalmának első marxista szintézise; van már modern könyvtörténeti összefoglalásunk, filozófiai örökségünk legjavát bemutató antológiánk. Az államelméleti fordítás-irodalomtól a hazai elméleti és gyakorlati fizika eredményeiig a bontakozó szaktudományok életébe is bepillantást nyújt néhány új tanulmány. Más témák, munkaterületek a szomszédos országok tudományával való gyümölcsöző együttműködést ígér; így a föllendülő Comenius-kutatások. Hosszu listát adna azoknak a kutatóknak a fölsorolása, akik a husz év alatt ezekben a munkákban részt vettek. Csak néhány nevet említve:

Bán Imre, Esze Tamás, Klaniczay Tibor, Koltay Kastner Jenő, Makkai László, Mátrai László, Pirnát Antal, Révész Imre, Tolnai Gábor, Tordai Zádor, Turóczi Trostler József, Wittman Tibor, Zemplén Jolán mellett a Romániában élő Jakó Zsigmond, Szigeti József, Tóth Kálmán és még sokan többszörösen is hozzájárultak ezekhez az eredményekhez.

A jelentős eredmények birtokában föltűnően megmutatkozik azonban XVII. századi szellemi mozgalmaink megítélésének néhány problémája. Mindmáig közhelyszámba megy például az a fölfogás, mely néhány kiváló, de koránjött tragikus sorsu írónk és tudósunk egy egész világgal vívott magányos és reménytelen küzdelmét látja csak a század magyar művelődésében. A szépirodalmi földolgozásokban is ez a kép dominál.

Kétségtelen: a nagyon részleges, nehezen kiharcolt sikerek a gyakoribb kudarcok; a külföldi megbecsülés után az itthoni értetlenség vagy meghurcoltatás; az életművek egyenetlensége és befejezetlensége - a Szenczi-Molnárok, Apáczai Cserék, Tótfalusi Kis Miklósok életútjának közös vonásai, s ez tényleg sugároz tragikumot. De sorsuk nem a koránjött nagy szellemeket fogadó általános és "örök" megnemértésből, vagy a "tragikus magyar sorsból" fakadt; s nem is volt magányosan viselt kereszt. A század kimagasló magyar szellemeinek, a legjobb alkotó és szervező egyéniségeknek a sorsában osztoztak névtelen, vagy alig ismert, a vállalt eszmékért hőiesen helytálló, "ujító" tanárok, nyomdászok, lelkészek, orvosok tucatjai - az egész század folyamán talán százai.

A seregnyi harcostárs kiszólitása az ismeretlenség homályából - még ma sem volna lehetetlen feladat. Megérné. A "nagyok" nem vesztenének ezzel fényükből, csak nyernének: jobban értenénk igazukat-nagyságukat. Azt még mondani se kell talán, hogy mennyivel tisztább lenne így a kor egész kulturájának képe.

Ugy tűnik: a magyar kultúra történetében ritkán voltak az erőfeszítések olyan kollektívek, ritkán voltak a legjobb elmék s körülöttük az egyszerű értelmiségi "közkatona" gondolatai, vágyai és konkrét programjai annyira egy irányba mutatók, mint akkor.

Részben ez biztosította, hogy szinte megszakítatlan láncban kövessék egymást a lényegben azonos célu nemzedékek, irányzatok, mozgalmak. Rimay, Szenczy Molnár és Szilvásujfalvi a XVI-XVII.

század fordulóján majdnem ugyanazt akarták, amit pontosan egy évszázaddal utóbb, magasabb szinten Bethlen Miklós, Tótfalusi és Pápai Páriz. S a két dátum közt nem valamilyen ürt találunk, hanem éppen ennek a fajta igyekezetnek a leggyümölcsözőbb szakaszát: Medgyesi, Tolnai Dali, Comenius és Apáczaiék idején.

A polgári jellegű művelődési törekvéseknek a kor viszonyaihoz képest föltűnően kollektív és folyamatos jellege nem került el a szakemberek figyelmét. Makkai László monográfiája a magyar puritánus mozgalom elterjedésének érzékeltetése végett a bátor egyházi értelmiségiek egész sorát idézte meg, több nemzedék tagjait. Bán Imre könyvében Apáczai sok kortársáról, elvbarátjáról, ellenfeléről, tanáráról, követőjéről talál vázlatos portrét a mai olvasó.

Ez azonban nem pótolhatja a kor kulturájának szélesebb alapon való kutatását "személyi-biográfiai" tekintetben sem. Még kevésbé a közoktatás és népművelés, könyvkiadás, külföldi kulturális kapcsolatok, hazai könyvtárak, általában az intézmények és az "intézményes kultúra" fejlődésének részletes fölmérését.

E tömegesebb jelenségek egzakt megismerése elképzelhetetlen a vonatkozó adatok olyan tömegének ismerete nélkül, ami már lehetővé teszi a szinte statisztikai általánosítást. Jogtörténészeinknek, vagy a szépirodalom kutatóinak rendelkezésükre áll már ilyen XVII. századi adatanyag: nagyszámu perirat, vagy versszöveg, modern kiadásban (gondoljunk csak az "Uriszék" című és egyéb levéltári kiadványokra, vagy a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának első köteteire).

A szűkebb értelemben vett művelődéstörténet se sokáig nélkülözheti az ilyen munkálatokat. Így fontos lenne a hazai és külföldi iskolázásra, fokozatosan differenciálódó értelmiségünk összetételére, fejlődésére vonatkozó adatok korszerű és a lehetőségig teljes publikálása. De ez csak példa, egy-két téma a sok közül.

Idetartozó részfeladatnak látszik egyes tudós-hagyatékok rendezése; idősebb kutatók évtizedeken át gyűjtött, értékes, monográfikusan föl nem dolgozott, félig nyers anyagának kiegészítése, és megjelentetése. Szóval: a kollektív erőfeszítést és jelentős anyagi eszközöket is kívánó, teljesigényű, rendszeres adatgyűjtés megindítása előtt és közben - viszonylag könnyebb, de sürgősebb feladatot is meg lehetne oldani: a "félkész" gyűjtemé-

nyek megmentését és hozzáférhetővé tételét.

Ezt a munkát nem szabadna halogatni azért sem, mert jónéhány esetben elfelejtett, ma már nehezen föllelhető, vagy éppen elpusztult levéltári-könyvtári anyagok fennmaradásának utolsó lehetőségéről van szó. Egy szegedi példa: Dézsi Lajos hagyatéka az újabb Balassi-filológiától drámai és verses szövegek új kritikai kiadásain át a magyarországi nyomtatványok készülő bibliográfiájáig - egy sor vállalkozás szöveg- és adatanyagát segített teljesebbé tenni időközben megsemmisült emlékek másolataival.

A József Attila Tudományegyetem Irodalomtörténeti Intézetének munkatársai a fenti megfontolások alapján figyeltek föl a XVII. századi kelet-magyarországi és erdélyi kultúra egyik kiváló ismerőjére, a Szegeden élő Herepei János nyugalmazott muzeum-igazgató gazdag adatgyűjtésére. E sokoldalú anyagból - néprajzi, helytörténeti, éremtani adalékok, tanulmányok és nagyobb összefüggő feldolgozások közül - kiemeltük a XVII. század irodalmára, iskolázására, könyvkiadására vonatkozó adatokat. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete vezetőinek tanácsai alapján indult meg néhány évvel ezelőtt a kiválasztott anyag feldolgozása.

Herepei mindenekelőtt kibővítette és az újabb szakirodalommal kiegészítette, annak alapján néhol korrigálta néhány régebbi dolgozatát (pl. a Szilvási Mártonról, Csanaki Mátéről, Szalárdi Jánosról, a gyulafehérvári fejedelmi nyomdáról szólókat). Azután cikkekké kerekítette a kor sok más szereplőjére és intézményére vonatkozó teljesen új forrásanyagát. E munka során a szerző nem alkotott összefüggő egészet, nem törekedett különböző időpontokban készült cikkeinek "összegyalulására", még bizonyos ismétlődő részeket is meghagyott. Elérte azonban, hogy adatközlő cikkei nemcsak eddig ismeretlen, vagy fölhasználatlan forrásokból - városi számadáskönyvekből, jegyzőkönyvekből, levelekből, egykoru könyvbegyűjtésekből, elfelejtett régi folyóiratokból és kiadványokból - föltárt új anyagot közölnek nyersen, hanem ez adatok teljes és pontos, a lehetőségig betűhű közzétételét a szakirodalom megfelelő eredményeinek ismertetésével párosítják. A szegedi intézet munkatársai igyekeztek segíteni abban, hogy az adatokat forráskiadványok, monográfiák és szakcikk legújabb eredményeivel is "szembesíthesse" a szerző.

Ezen kívül az utóbbi két-három évben sikerült a kötet anyagát debreceni és sárospataki könyv- és kéziratárak adataival kiegészíteni, e könyvtárak vezetőinek lekötölező szívesességéből. Külön köszönettel tartozunk Jakó Zsigmond professzornak, aki a kolozsvári Babes-Bolyai egyetemen, vezetése alatt készülő hatalmas könyvtártörténeti gyűjtésből bocsájtott korábban rendelkezésünkre adatokat.

Az egész anyag értéke nem az elrendezés koncepciójában van, hanem mindenekelőtt magukban a föltárt adatokban. Mégis igyekeztünk - kronológiai és logikai szempontokat követve - néhány, több-kevesbé egységes fejezetet alakítani a több tucat cikkből. Az egyes fejezetek elé irt bevezető sorokban a szerkesztő igyekszik indokolni eljárását, kiemelni a cikkek néhány fontosabb eredményét (különösen egy-két szinte elbujtatott adatot), utalva ezek összefüggéseire az újabb kutatás által föltárt tényekkel.

E kötettől a kutató, az olvasó, aki kezébe veszi, semmiképp se várjon egységes összefoglalást; de a jelleg, vagy a kidolgozás egyöntetűségét se. Akad pusztán adatokat fölsoroló cikk (pl. Bisterfeldről); azután olyan is, amely a tárgyról csupán egyetlen új adatot közöl (pl. a Szilvásujfalvi-cikk, ahol a szakirodalom egyáltalán nincs feldolgozva). Más cikkek viszont a lehető teljesség igényével íródtak, a gyulafehérvári kollégiumról, Medgyesiről, Gyöngyösiről, Szilvási Mártonról s másokról.

Joggal merül fel a kérdés: ha a kidolgozás módjában - s tegyük hozzá: a tárgy jelentősége tekintetében is - ilyen egyenetlen az anyag, akkor miért nem válogattunk?

Egyrészt elvi okokból. Ami ma jelentéktelen adatnak látszik, lehet, hogy a későbbi kutatás jelentékennyé teszi. A "jelentőség" egyébként is relativ. Pl. a Heidelbergben és Margburgban tanultak közül éppen a Herepei által részletesen bemutatott értelmiségiek legtöbbje nem írta be a nevét se a magyar politikai történet lapjaira, se a magyar irodalom és kultúra történetébe. Együtt azonban nagyon is tanulságos az ő életutjuk általában értelmiségünk összetétele és fejlődése, különösen pedig Bethlen Gábor művelődéspolitikájának értékelése szempontjából. Életük és tevékenységük rajza segít megérteni: hogyan építette be Bethlen elgondolásainak rendszerébe az értelmiségi ifjúság nagy gonddal kiválasztott leg-

jobbait; következtetni enged e kultúrpolitika egy fontos eszközének, az új értelmiség nevelésének módszereire, merészségére, egyenletes tervszerűségére.

De gyakorlati okból is elálltunk a válogatástól. Ugy gondoltuk: ha már sokszorosítva, kézirat gyanánt jelenik meg ez az anyag, akkor adjuk legalább egy kutató minél teljesebb anyagát, s a nevek és földrajzi egységek mutatójával tegyük e cikkgyűjteményt egyúttal afféle művelődéstörténeti, főleg életrajzi lexikonná is. Semmiképpen sem törekedve teljességre, de mindenesetre azzal az igénnyel, hogy gyűjteményünk egyike legyen a korszak lexikonszerűen is használható adattárainak.

A jelen kötet tárgyát az I. Rákóczi György halála (1648), illetve Apáczai nemzedékének föllépése (1650 körül) előtti időszak képezi.

Ez a félszázad elég világosan két szakaszra oszlik.

Az 1630-as évekig terjedő időt Kelet-Magyarországon és Erdélyben Szenczi Molnár Albert irodalmi és kulturális alkotó- és szervezőtevékenysége; Bethlen Gábor művelődéspolitikája; és a pfalzi fejedelemség, különösen Heidelberg kálvinista kulturájának egy negyed századon át uralkodó hatása jellemzi (I-IV. fejezet).

A következő másfél évtized I. Rákóczi György uralmának ideje, amikor jóval élesebben rajzolódnak ki a társadalmi, világnézeti és irodalmi "frontok" körvonalai; amikor sokkal önállóbban és kompaktabban jelentkeznek a polgári törekvések mint addig, s a Tolnai Dali János és társai által megindított magyar puritánus mozgalomban élesen szembehelyezkednek az ortodox-konzervatív erőkkal (VII-X. fejezet).

Ebben az időben egyházi és világi értelmiségünk már majdnem kizárólag Hollandiában és Angliában végzi felsőfoku tanulmányait. De e polgári országokkal már korábban is voltak hasonló kapcsolataink. Sokan ebben és néhány elszigetelt ortodox-ellenes megnyilvánulásban látják a puritán mozgalom közvetlen előzményeit (V-VI. fejezet).

Következő kötetünkben a XVII. század derekának, a protestáns polgári kultúra föllendülésének jelenségeivel, Apáczai és sok kortársa működésével foglalkozó cikkeket szeretnénk közreadni.

Keserü Bálint

I.

ADATOK SZENCZI MOLNÁR ALBERT ÉLETÉHEZ

Ritka harmóniában van együtt Molnár életművében hagyomány és ujitás. Több mint jelképes, hogy első "beleszólása" a magyar irodalom történetébe - még diákként - a Gönc és Vizsoly közti futárkodás a Károli-biblia dolgában. Hasonlóan nem valami homályos szellemi kapcsolatok, hanem konkrét tettek kötik a XVI. század magyar irodalmának sok más jelenségéhez az erasmista tudományosságtól a reneszánsz zsoltárköltészetig, Székéssy Horvát-tól Balassiig.

A felszabadulás utáni marxista értékelések a másik oldalra helyezik a súlyt: arra az összefüggésre, ami Szenczi Molnár életműmunkássága, meg a halála után kibontakozott vallási és művelődési ujitás, a magyar puritanizmus közt figyelhető meg. Ilyen közös vonás, hogy a hitvitázást lenézik, szinte teljesen kikapcsolják az irodalomból. Helyette a személyes, gyakorlatias, hasznosan etikus kegyesség kerül előtérbe: a híres Praxis Pietatis-nak Molnár lett volna az első magyarra ültetője, ha nem hagyta volna abba a megkezdett munkát az eredeti angolból fordító ifjú Medgyesi Jávára. Ilyenfajta vallásosság hordozói Szenczi Molnár zsoltárai is, nem véletlen, hogy - erős ellenállással szemben - épp a puritanizmus küzdi majd ki a gyülekezeti éneklésben való meghonosításukat. Tolnaiék, Apáczaiék valószínűleg meg az anyanyelvű- és a nőoktatásra vonatkozó modern, polgáris reformterveit is.

Ide tartozik még sok, kevésbé ismert részlet: angliai útja, szerteágazó holland kapcsolata, Marnix-fordítása. Wittman Tibor még bontakozó államelméleti tudományosságunk szemléje során is úgy utal "a nagy fáziseltolódás élményének kifejezésére", mint amit "azon a fokon, melyen Szenczi Molnár Albert az irodalmi életben ennek hangot adott - már csak a puritanizmus tudott továbbvinni". (Filológiai Közlemény 1957, 66.)

Aki folytatni akarja a sort, keresse ki e kötet VIII. fejezetében azt a cikket, amely a magyar puritánus mozgalom alapító okmánya, az ún. "londoni liga" egyik aláírójának, egy bizonyos Molnár Jánosnak a kilétét fedi föl...

Okvetlenül torzítaná azonban a helyes képet, ha nem emlékeznénk meg az ellentmondó tényekről is. Vannak ilyenek s ez természetes is. Molnár Albert és nemzedéke gondolkodásában a tényleg előremutató elemek mellett békén megfértek a következő generáció szemében már ortodoxnak minősülő nézetek. Molnár nemcsak Rittershausen, Opitz és Kepler tanítványa vagy jóbarátja, hanem az ortodox Scultetusé, a skolasztikus-arisztoteliánus Keckermanné, a konzervatív fölfogású Miskolczi Csulyak Istváné is.

Tehát - ha nem akarjuk leegyszerűsíteni a helyzetet - maguknak az 1630-as években kibontakozó küzdelmeknek (a viták és harcok mindkét frontjának) legfontosabb előzményét kell látni Szcenci Molnár Albert és köre irodalmi és szervező tevékenységében.

Az alábbi cikkek szerzője nem mostanában irt először Szcenci Molnárról. Harminckét éve annak, hogy a halála idejét tisztázó adatokat közölte. Majd más dolgozatai is jelentek meg Molnárról, csakhogy eldugva, ugyyszólván még a kutatók számára is hozzáférhetetlen egyházi-naptár-szerű kiadványok hasábjain. Így is lényegében Herepei adataira épülnek a Molnár Albert hazai életszakaszára vonatkozó legfontosabb új megállapítások és föltételezések. Nem betegeskedő, már eleve mellőzött aggastyánt látunk ezekután a hazatért tudósban, hanem fizikailag is életerős, szellemi képességeinek teljében levő, aktív egyéniséget, akinek "a jelek szerint része volt Bethlen művelődéspolitikájának alakításában, s a fejedelem talán diplomáciai vonatkozásban is igénybe vette szolgálatait." (A magyar irodalom története II. Bp. [1964], 70.)

Hamarosan azonban súlyos anyagi gondjai támadnak, méltatlan, felemás helyzetbe kerül, ő maga is panaszkodik, "kártévő rágalmazások" miatt, (talán az ördöggel való cimborálás gyanúja is fölmerült vele szemben, Tolnai G. Évek - századok. Bp. 1958 125-129.). Háttérbe szorulása, s különösen irodalmi működésének föltűnő elapadása mögött alighanem joggal keresünk valamilyen változást a hatalom birtokosaihoz való viszonyában, a konzervatív egyházi és világi vezető körök kegyeinek elvesztését.

S z e n c z i M o l n á r A l b e r t
utazási emlékei

Az 1615. esztendei utról

A nemzeti művelődés emeléséért szünetnélküli nyugtalanságtól űzött tudós férfiú végtére Erdélybe is eljutott. Mit keresett itt? Ma még nem tudjuk megmondani, csak sejtjük, hogy azt a termékeny talajt, amelynek megmunkálásához a fejedalemmé választott Bethlen Gábor máris elég reménységet nyújtott. Kétségtelen tehát, hogy ezek az utjai szoros összefüggésben voltak a magyar művelődési törekvésekkel, valamint Bethlen személyével s netalán diplomáciai tevékenységével.

Szenczi Molnár Albert fiatalabb éveiről készített naplójában 1615 januárjában azt jegyezte fel, hogy

"27. Hunyad.

28. Kolozsvár.

29. Predikállott az új ecclesiában Stephanus Desi, eius collega senior dn. Lucas, primarius fautor Vicei Máté, Jónás deák. Innét estvére mentünk Tordára."¹⁾

Geleji Katona István püspöknek 1645-ben megjelent Titkok titka című műve, előszavában megemlékezik arról a nevezetes cselekedetről, hogy "a' szegény Báthori Gábor fejedelemnek is, egyéb viselt dolgai között, e lön leg-ditséretesb, hogy a vallásán levő Orthodoxus Keresztyéneknek Kolosvárat...szabados exercitiumot, Templomot, Scholát szerze, és hozzájuk szép proventust, jövedelmet rendele."²⁾ Templomul az óvári kispiacon levő beomlott tetejű, pusztá szentegyházat adományozta, amelynek felépítését 1612 május

1) Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója. Bp. 1898. 67.

2) Geleji Katona István: Titkok titka. Gyulafehérvár, 1645.

24-én kezdették el, befejezése pedig még ugyanabban az évben megtörténhetett, minthogy a következő esztendő június 13-án benne tartott házasságkötési szertartásról maradt fenn emlékezet.³⁾ Tehát amikor az 1615. év elején Szenczi Molnár Albert ide érkezett, ez az istenháza az egyházi szolgálat számára már két esztendeje megnyitvatott. Molnár itteni időzésekor meg is várta a vasárnap délelőtti istentiszteletet, amelyet Dési István második pap tartott. Ezzel kapcsolatosan megemlékezik az egyházközség vezetőségének többi tagjáról is, ugymint Traszki másképpen Maróti Lukács idősebb lelképásztor, esperesről, továbbá a fautorokról, későbbi néven nevezett patrónusokról: Viczei Máté és Jónás deák árus emberekről (kereskedőkről).

De Molnár kolozsvári tartózkodásáról nemcsak ő maga tudósít, hanem nyoma maradt Ádám alias Rázmán István Kolozsvár város ekkori sáfárpolgárának számadáskönyvében is. Ott 1615 február 6-án találtuk feljegyezve:

"Eodem die Erkezuen Varadrol Albertus Molnár es Simo[n] Deak Neuu Eoted Magaua B(író) V(ram) Paranczolattiabol kuldeotte[m] Neki

Czipot No 8.	den. 8
Egj Tiukot	den. 8
Haro[m] ejtel bortt.	den. 9
Chykot P(er) den. 6.	den. 6
Zabott 2 Vekatt	den. 16
Vaczorara is B(író) V(ram) Paranczolattiabol kuldeotte[m] Nekj	
Chypot	N. den. 8
Hust lib(rarum) 4.	den. 8
Chykot P(er) den. 5 (!).	den. 6
Haro[m] ejtel bortt.	den. 9
Zabott 2 vekat	den. 16
8 Februarij Adattot B(író) V(ram) Posta louatt alaya Fejer Varigh	
Negj louatt Ferekj Istuanet, fizette[m] . . . fl. 3 den. 50"	⁴⁾

E számadási tétel mellé "Notta" megjegyzést fűzött a vonásigazító, ez pedig azt jelenti, hogy soknak találta a kiadást, jól-

3) Toldy Ferencz: Egy kis deák krónika 1601-1613. Magyar Történelmi Társ. 1859: 260-62.

4) Sáfár. 1615. 12.

lehet a sáfárnak a fejedelmi utlevélben jól beajánlott nevezetes férfiuról, valamint hihetőleg a váradi iskola diákjaiból kitellett kíséretéről, összesen tehát öt személy ellátásáról kellett gondoskodnia s négy lovat etetnie. Ezen kívül előttünk még az az eltérés is feltűnhetik, hogy a naplóbeli keltezés napok szerint nem egyezik a sáfár időjelzésével. A különbség kerekén tíz nap. Ennek azután az a magyarázata, hogy Erdélyben már a Báthoriak idejében az 1590. évben tartott országgyűlés kimondotta a Gergely pápa-féle időszámítás elfogadását és az "új aera" szerinti naptár használatát, mignem Európának több protestáns állama közül különösen Németországban talált nagy ellenállásra az új időszámítás bevezetése s ezért még a XVII. században is ragaszkodtak az ó-naptárhoz.⁵⁾ Az állandóan Németországban lakó Szenczi Molnár Albert tehát ezért használta a Julianus-féle időszámítást.

A bemutatott két forrás adatait összevetve, megállapítható, hogy Molnár látogatásáról Bethlen Gábor fejedelemnek már jóelőre tudomással kellett bírnia, hiszen csak a kirendelt kísérettel nevezkedhetett utitársainak száma négyre, továbbá csakis a fejedelmi parancsra kiadott utlevél (salus conductus) bemutatására rendelkezett a főbíró ellátást az utasoknak s járművet és hozzá négy postálovat a továbbutazásra.

Kolozsvárott való tartózkodásáról tehát azt állapíthatjuk meg, hogy utasaink február 6-án pénteken érkeztek Bánffihunyadra, onnan azután már korareggel utba kellett indulniok, minthogy a délelőtti órai ebéddőre annál is inkább Kolozsvárt kellett lenniök, hiszen a sáfároknak az ebéd hozzávalóit még el kellett készíttetniök, hogy a városházán, vagyis a vendégfogadóban tisztességesen fel is tálaltathassák. Molnár különben az egész szombati napot is e városban töltötte, mignem vasárnap az istentiszteletet végighallgatva, Délerdély felé való utbaindulása közben estére Tordára érkezett.

Most azután egész hónapig tartózkodott Erdélyben. Tordáról Enyeden, Szászsebesen keresztül a Fogarason tartózkodó fejedelemhez igyekezett. Bár tudjuk, hogy idejének nagyobb részét Bethlen udvarában Fogarason és Fehérvárt töltötte, látogatásának érdemi része azonban mégis ismeretlen előttünk. Igaz, hogy arról maga

5) Szentpétery Imre: Chronologia. Bp. 1923. 38-39.

számol be, hogy a Fehérváron megszervezett gimnázium első főfelügyelői (igazgatói) állására a fejedelem itt óhajtott volna marasztalni, azonban családi viszonyai nem engedték meg az Erdélybe való átköltözést,⁶⁾ ezért tehát visszatért Németországba.

Visszafelé térő útjáról is van emlékezet. Naplója szerint 1615 február

"26. Fejérvárból Enyedre.

27. Tordára.

28. Kolosvárra.

1. Martii Gyalura, Kamuti Parkas szép várába"⁷⁾ érkezett. Innen azután másnap Kapuson, Körösfőn, Hunyadon keresztül folytatva kifelé tartó útját.

Ugyane soroknak megfelelő adatok jelentkeznek Deésj István Kolozsvár város páratlan hónapokbeli sáfárpolgárának 1615. évi számadáskönyvében. Mindenek előtt feljegyezte, hogy március 9-én "a kancellárius és Borsos Tamás" Kolozsvárra érkezett. Hasonlóképpen "Albert[us] Molnaris ide érkezue[n] B(író) V(ram) Ak(aratjából) kültém neki, harmad maguual uolt,

4 font peczieniet den. 8, hat cipot. fl. - den. 14

Egi Tiukot den. 10 fl. - den. 10

Bort ket Eytelt uarostet."

Március 10-én

"Albert[us] Molnarnak atta[m] Ebedre

4 font hust, 4 cipot. fl. - den. 12

Egi Tiukot fl. - den. 10

Albert[us] Molnarnak Vaczorara atta[m]

haro[m] font peczieniet. fl. - den. 6

Egi Tiukot den. 10, Negi Czipot. fl. - den. 14"

Március 11-én "Indultak meg Coloswarrol az keouet Vraink oda ki."⁸⁾

A fenti idézetben megnevezett követek útjáról "Maros-vásárhelyi Nagy Szabó Ferencz Memorialéja"-ban a következőképpen emlékezik meg: "Borsos Tamás bátyámat a cancellariussal Kovacsóczy Istvánnal die 2 martij küldé el Bethlen Gábor a német császár commis-

6) SpFüz. 1864: 668 és Dézsi i. m. 67-68.

7) Szenczi M. A. naplója. 38-39.

8) Sáfár 1615. 35, 36, 38, 41.

sariussaihoz a tractata Galgócra." 9) Innen azután Nagyszombatba mentek, ahol a tárgyalásokat megtartották. 10)

Molnár Albert tehát március 8-án vasárnap, valószínűleg korán reggel indult el Gyulafehérvárról a még ugyanazon a napon Enyeden hallgathatott istentiszteletet, amelyet az ott lelkipásztorokadó Tasnádi Ruber Mihály püspöknek kellett tartania. Ugy látszik azonban, hogy Molnár naplójában sűrítette száraz adatait s ezért nem részletezte, hogy Tordán legfennebb csak fuvarváltásig állapodott meg, ellenben tovább folytatva útját, még ugyanazon a napon vacsora előtt megérkezett Kolozsvárra. Utjának gyorsabb menete azzal magyarázható, hogy bizonyosan együtt indult el a II. Mátyás király megbizottaival való tárgyalásra menendő erdélyi követekkel. Ez a helyzet abból a körülményből is gyanítható, hogy egy és ugyanazon a napon érkeztek és indultak el Kolozsvárról mindannyian s hogy Molnár számára kirendelendő külön járműről semmiféle említés nem tétetett. Utjuk a Kapus-patak völgyén keresztül vezetett Bánffihunyad irányában, március 11-én tehát ezért érkezhettek Gyulába "Kamuti Farkas szép várába", amelyet az új birtokos 1611-ben kapott fejedelmi adományképpen. 11)

Molnár 1615. esztendei kolozsvári látogatásának viaszhangja után kutatva, vajmi kevés nyomára akadunk. Ilyen az 1617-ben Oppenheimben kiadott "Postilla Scultetica" című munkájának ajánlása, amelyben a két év előtti útja közben meglátogatott jóltevőket is felsorolja. Közöttük találjuk "Vicei Máthé Kolozsvárott" nevét is. 12) Azután 1621-ben Heidelbergben megjelent "Lexicon Latino-Graeco Ungaricum" című művének ajánlásában örökíti meg: "Ex Ungaria et Transsylvania post reditum in Germaniam (Bethlen Gáboron és Rákóczi Györgyön kívül) in meis mearumque necessitatibus bis accepi missum solatium, semel ab egregio viro d. Matthaeo Viceji Claudiopolitano." Ugyancsak ide sorozható az 1624-ben Hanauban megjelent "Az Keresztyéni Religiora es igaz hitre való tanítás" című fordítása, amelynek végén előszámlálja pártfogóit, akiknek "sege-

9) ETA. I. 122.

10) Barts Gyula: Marosvásárhelyi Borsos Tamás élete és történeti szereplése. Kolozsvár, 1912. 38.

11) Jakó Zsigmond: A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár, 1944. 434.

12) Szenczi Molnár Albert: Postilla Scultetica. Oppenheim, 1617. 7.

delmekkel vihettem véghez ez ilyen munkát." Közöttük említi "colosvári Vicei Máthé uram"-at is.¹³⁾ Ugy látszik, hogy e derék polgártól derekas támogatást kapott, mert hiszen három munkájában is megemlékezik róla. Ez pedig figyelemreméltó körülmény az alig megalkult, csekély számú református gyülekezetre való tekintettel. Végezetül ide iktatjuk még azt is, hogy Molnárnak "Secularis Con-
tatio Evangelica" című s 1618-ban Oppenheimban megjelent fordítását 1618 január 4-i keltezéssel "Benedictus Szentkirályi alumnus inclytae coniugis Stephani Bethlen" e munkához csatolt verssel üdvözölte.¹⁴⁾ Ez a diák pedig, aki ekkor a heidelbergi akadémia hallgatója, Szenczi Molnárnak Kolozsvárt történt időzésekor az új egyházközség iskolájának volt a rektora, tehát Molnárnak vele való ismeretsége már ettől az időtől számítódik s ez az üdvözlés éppen ezért kerülhetett e munkához csatolva.¹⁵⁾

13) Szenczi Molnár Albert naplója. 82-83. és 84-85.sz. jegyzete.

14) RMK. I. 482.

15) Szerző: M. Szentkirályi Benedek. /Ld. e kötetben hátrább!/

Az 1624. esztendei utról

Szenczi Molnár Albert: "Az Keresztyén Religiora es igaz hitre valo tanitas, Mellyet Deakul irt Calvinus Janos" című s 1624-ben Hanauban kinyomtatott fordítását Bethlen Gábornak ajánlotta. Ebben azután megemlékezett "arról a kívánatos hivatalról, mellyet Felséged parancsolatjából Gelei István Uram hivségeesen meg-írt az elmult esztendőben Kassán költ levelében."¹⁾ Hogy mi volt ez a "kívánatos hivatal"? Dézsi Lajos kutatásai révén ismerjük magának Molnárnak Camerarius Lajoshoz, Frigyes cseh király kancelláriusához 1624 március 3-án még Hanauból intézett leveléből. Bethlen ugyanis január 23-án keltezett levelével hazahívja Molnárt, semmi más feladattal nem terhelvén őt, csak hogy könyveket fordítson magyarrá, segítő munkatársakat, valamint a fehérvári nyomdát is rendelkezésére bocsátva. Molnár e nagyszerű feladatot elfogadva, családjával együtt utnak is indult. 1624 július 29-én már Danzigból keltezi levelét, augusztus 23-án pedig a Visztula melletti Thorn városból ír Leodiusnak.²⁾ Ugyanennek a hónapnak 3-án az jegyeztetett fel a kassai kamarai számadáskönyvekbe, hogy a Sziléziából Felsőmagyarországba megteendő út költségeire - a fejedelem rendeltére - 48 forintot küldöttek Molnárnak.³⁾

Hazájába történt megérkezésekor Kassán állapodott meg. Természetes, hogy ezután nemsokára jelentkezett is a fejedelemnél. Ekkori erdélyi utazásának kétségtelen nyomára nem akadtam a kolozsvári sáfárok számadáskönyveiben, de az alábbi bejegyzés leple alatt mégis sok valószínűséggel merném keresni. Eszerint ugyanis 1624 november 12-én keltezve, azt olvassuk, hogy "Erkezuen Aluintzy Peter Pap Cassaj Praedicator mas Kamaras Vrakkal eggiut,"⁴⁾ ellátásáról és fuvaráról gondoskodott a sáfár.

E számadási tételben feltüntetett "más" szó arra céloz, hogy a "kamarás urak" meghatározás alatt a kassai kamara területén fejedelmi javadalmazást élvező s egyuttal a kassai kamarától kiál-

1) RMK. I. 540.

2) Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert levelei Camerariusához és Leodiusához. ItK. 1908: 218.

3) Radvánszky Béla: Udvartartás és számadáskönyvek. I.köt. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. Bp. 1888. 189, 197, 203.

4) Sáfár 1624. 77.

litott salus conductus levéllel utazó személyeket értsünk. Tudjuk azt is, hogy Molnár Alvinczivel még külső országokbeli diákkoruk óta baráti viszonyban volt, sőt Kassa város tanácsa 1612-ben föltétlenül Alvinczi tanácsára küldött meghívást a Hanauban élő Molnárnak, hogy fogadja el a kassai iskola magyar rektori tisztségét.⁵⁾ Bizonyosnak tarthatjuk tehát, hogy a Bethlentől nagyra értékelte Alvinczi most azért jött le Erdélybe, hogy barátja külön kérését támogassa. A fejedelem ugyanis úgy tervezte, hogy Molnárt Fehérváron maga mellett tartja, ahol az iskola akadémikus mesterei között könnyebben találhat segítséget, azután meg itt rendelkezésére állhat a létrehozott nagyszerű könyvtár és kezeügyében van a nyomda is. Ámde - bizonyosan megint csak családjának rábeszélésére - letett Molnár az Erdélybe való költözésről. Ez az elhatározása természetesen rosszul is esett Bethlennek,⁶⁾ villámháritóul azonban ott lehetett Alvinczi, aki meggyőzhette Bethlent, hogy üdvösebb, ha Kassán a magyarság s a vallás is komoly támogatást nyer, mert hiszen az oda való német evangélikus pap, a pomerániai származású Bussaeus Mihály⁷⁾ esküdt ellensége mind az evangélikus és református hívek együttes gyülekezeti alkalmának, mind pedig magának Alvinczi személyének.

Bethlen ennek következtében Kassát jelölte ki Molnár lakozása helyéül s részére a kassai kamarából tiszteességes készpénzfizetést és természetbeni járandóságot rendelt.⁸⁾

A Dézsitől részletesen tárgyalt, itt azonban csak összevontan felsorakoztatott eseményeket már csak azért is szükséges volt megismételnünk, mivel ebből fog szemünkbe tűnni, hogy ha Molnár akár 1615-ben, akár pedig 1624-ben elfogadja a fejedelemnek legnagyobb megbecsülésre valló ajánlatát, életének nyugodt, sőt további eredményekben is gazdag folytatása lett volna. Minthogy azonban, éppen Bethlennek Kassa város tanácsához intézett szavai szerint, ő "nem is veszekedő ember penig",⁹⁾ ezért csakis a felesége okol-

5) Kemény Lajos: Alvinczy Péter életéhez. ItK. 1910: 103.

6) ItK. 1908: 222.

7) Imre Sándor: Alvinczi Péter kassai magyar pap élete. Hódmezővásárhely, 1898. 102.

8) ItK. 1908: 222.

9) Szenczi M. A. naplója. Bp. 1898. 393.

ható, hogy erre a szelid természetű tudós férfiura reá kényszerítve a maga szeszélyét, elfordult attól az uttól, amely mindannyiuk boldogulásához vezetett volna. Bizonyos tehát, hogy ebből a kiinduló pontból kell magyaráznunk Molnár szomorú végzetét, hiszen már Toldy Ferenc is erre a lehetőségre gondolhatott.¹⁰⁾

10) Toldy Ferenc: Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. Pest, 1870. 173.

Molnár Albert kassai életefolyásának tisztázása a legkönnyebben vezetne a további események összefüggésének felépítésére. A találgatás azonban csak bizonytalan eredményhez juttat, mint kétségtelen tényeket le kell azonban szögezünk, hogy Molnár amig Németországban élt, minden kenyérkereseti elfoglaltsága mellett is egyre-másra jelentette meg eredeti és fordított munkáit, most pedig, hogy éppen könyvek kiadására szerződtette a fejedelem, egyetlen templomavatási beszédén kívül, amelyet nem is Fehérvárott, hanem Kassán nyomtatott ki, egyáltalában nem tett eleget Bethlen kívánságának. Mi is lehetett ennek a magyarázata? Semmi esetre sem az a helyzet, hogy Bethlen megvonta volna tőle támogatását, mert ebben az esetben Molnár nem írta volna az 1630-ban Lőcsén megjelent "Az Legfőbb Jorol" című könyve ajánlásában: "...De ez dolgot azok közül senki eléb nem mozdította, az fejedelmi bölcsességgel, igaz religioval és az jó könyveknek szeretetivel felékesitet és az Istenben már boldogul elnyugot Bethlen Gabor Vrunknal..."¹⁾ Ezért forrásértékű adat hiányában egyelőre el kellene fogadnunk Ember Pálnak Lampe professzortól kiadott egyháztörténetében közölt állítását, hogy Molnár a Nagyszombatból Kassára áthelyezett iskola növendékeinek volt a felügyelője (praelectura),²⁾ olyanféle állásban, amilyent Bethlen annak idejében Fehérvárt akart reája bizni. Ezt az iskolát ugyanis Bethlen Nagyszombatban állította fel 24-40 növendékkel és csak később helyezte át Kassára. Eszerint tehát az iskola s az egyház ügyeivel való törődés foglalta volna le minden tetterejét.

Molnár 1626 március 15-én Kassán kelt levelében azt írja Leodiusnak, hogy "Festum Paschatis Albae Juliae celebraturi, fortassis et Saxonicas ibidem urbes visitaturi."³⁾ E lejtövetelének azonban semmi nyomát nem láttam a kolozsvári sáfárok számadásaiban. Megemlékeztünk már arról a helyzetről, hogy Bussaeus Mikály a kassai német egyház németországi eredetű papja, összeférhetetlenség-

1) Szenczi Molnár Albert: Discvrsvs de Svmmo Bono. Az Legfőbb Jorol. Lőcse, 1630. 2/a. lev.

2) Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert. Bp. 1897. 215. - Lampe: Historia. 572.

3) Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert levelei Camerariushoz és Leodiusához. Bp. 1908. Kny.

ből eredő áskálódásaival éket akart verni a német és a magyar hívek közé. Támadásait ezért a mindenkitől tisztelt és becsült Alvinczi ellen irányította, ő azután éppen ezért nem vala hajlandó Bussaeussal továbbra is egy egyház kötelékében szolgálni. Ennek következtében mind a városi tanács, mind pedig az egyházmegyei papság vezető egyéniségei Alvinczi igazságát elismerve, ellenfelet a városi tanács 1626 május 22-én állásából elbocsátotta.⁴⁾

Ez történnén Kassán, ezután nem egészen két hét múlva azt olvassuk Szeghedi Gergely Kolozsvár-városi sáfárpolgár számadáskönyvének kiadási tételei között: junius 3-án "Senci Molnár Albert, mas egi fejedelem Alu[m]nusal megie[n]l Fejervarra Vrunkhöz, atta[m] nekik B(iró) V(ram) h(agyásából)

Egi fel barant. fl. - // 18

Kenieret 1/2 fer. fl. - // 7

bort cup(arum) 2 p(er) 8 fl. - // 16"

junius 4-én "Senci Molnar Albert találta meg B(iró) Vramot: teöltém meg eo keg(elme) hagianabol egi kús Pince Tokaiat (!), ment bele Eot eytel pro d(enariis). fl. - // 40

az Gubernator V(ram) eo Nag(yság)a Alumnusanak penig

ket eytel meh sert 1 pro 2o fl. - // 40."⁵⁾

A Kolozsvárra érkezett s itt egy napra megállapodott Molnár Albert tizenegy év előtti ismerősei közül azonban Lukács pap ekkor már nem volt az élők között, Dési István prédikátor Szászvárosra került, a világi vezetők közül pedig Vicei Máté két évvel ezelőtt hunyt el s csupán idősebb Jónás deákot találta még itt, ellenben az új lelkipásztorral: Tiszabecsi P. Tamással, mint akadémiai hallgatóval, az 1617. és 1618. években Heidelbergában többször volt alkalma találkoznia.

Kolozsvárról azután már a következő napon, vagyis junius 4-én "Albertus Molnart egi Gubernator Vr[am] Alumnusaval Kis Leorincz Vizi 4 louo[n]l Eniedigh (fizettem neki) fl. 2 // 50."⁶⁾

Utitársa külső országokbeli akadémiákról hazatérő diák, ne talán Kecskeméti K. Gergely lehetett, akivel 1630-ban együtt üd-

4) Imre Sándor: Alvinczi Péter, Hódmezővásárhely, 1899. 102.

5) Sáfár 1626. 84, 157.

6) I. h.

vözölte Dengelegi Péternek Kolozsvárt megjelent munkáját.

Molnár ekkor egy kerek hónapot töltött Fehérvárott. Vissza-
felé térte előtt való napon, vagyis július 5-én a fejedelem olyan
tartalmu levelet íratott a kassai városi tanácsnak, amelyben elren-
delte, hogy "mivel Molnár Albert hivünknek az hűségtek városában
állapotjához illendő csendes szállása nincsen és az mostanival
nem is lehet contentus,...hűségteket kegyelmesen intjük, az német
paróchiában, holott ott sok és tágas házak legyenek, rendeljen
alkalmas szállást neki."⁷⁾ E rendeletből azt is kibogozhatjuk,
hogy Ember Pálnak mégis aligha volt igaza, mert ha Molnár a kassai
scholának felügyelői hivatalát töltötte volna be, abban az eset-
ben rendeletében Bethlen e tisztségét föltétlenül feltüntette vol-
na s nemcsak egyszerűen "hivünk"-nek nevezi. Ezen kívül azt is
megállapíthatjuk, hogy Molnárék még mindég Kassán szándékoztak ma-
radni, mert hiszen az eddigi alkalmatlan szállás helyett a most
eltávozott német pap parókiájának egy részét kérte a maga számára
kirendelni.

Herman András Kolozsvár-városi sáfárpolgár számadáskönyvében
1626 július 7-én feljegyezve találjuk, hogy "Ruttkaj Ferentzj Mol-
nar Alberttel Vrunktól érkezue[n], es az Cardinalhoz akarua[n]
mennj, vrunktól walo Ajandekkel, B(író) V(ram) h(agyásából) Attam
nekj

Hust libr(arum) 8. 1 p(er) den. 2. tt. . . . fl. - d. 16

Cipot nro 12 tt. . . . fl. - d. 12

Bort 3 Eyt(el)t 1 p(er) d. 8 . . . tt. . . . fl. - d. 24

Tiukott 1 tt. . . . fl. - d. 12

Zabott m(etretorum) 2 p(er) d. 15. fl. - d. 30"

Másnap pedig "Horwatt Istva[n] érkezue[n] Fejerwarrol masodmagha-
wal, három Lovat, az eggjk Téőreők lo, es Pazman Peternek kwldj
eő Fel(sé)ge Ajandekben."⁸⁾

Ismeretes, hogy Bethlen Angliával, Dániával és Hollandiával
szövetséget kötött Ferdinánd ellen s minthogy Franciaország is i-
gérte csatlakozását, elhatározta a hadba való szállást. Bizonyosan
e hadjárat előjátékának volt kiegészítő része a Pázmány Péterrel

7) TT. 1886: 658, 1896: 189. - Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor fe-
jedelem levelezése. Bp. 1887. 339. - Szenczi Molnár Albert nap-
lója. Bp. 1898. 393.

8) Sáfár 1626. 134, 135.

történt levélváltás és ajándékkal való kedveskedés is. Nem tudom azonban megállapítani, vajjon Molnár Albertnek, mint a nagyvilágban forgott, tudós, művelt, több nyelvet ismerő embernek, volt-e valamilyes köze mindehhez, avagy csak hozzácsatlakozott-e Ruttkaihoz, hogy ne kelljen számára külön kíséretet kirendelni? Feltűnőnek tartom azonban, hogy Molnárnak mind az 1615-i, mind pedig az 1626-i útja követjárás idején történt, mert tudjuk, hogy Bethlen nem volt az az államférfi, aki a kedvező alkalmat könnyen elszasztotta volna!

(E cikkek néhány részletének korábbi változata megjelent: Kálvinista Világ, 1933. és Erdélyi Magyar Ref. Naptár 1934., valamint felolvasás az Erdélyi Múzeum előadó ülésén.)

Szenczi Molnár Albert 1624. évi sárospataki látogatása

Minden adat azonnal jelentőséget nyer, mihelyt bele tudjuk illeszteni a történések sorába. Így következik be ez Tinn Mária nagyon érdemes közlésével is, amely a Rákóczi-könyvtárnak egy becses darabjáról ad hirt; ezt ugyanis 1624 november 2-án Sárospatakon maga Szenczi Molnár Albert személyesen ajándékozta Rákóczi Györgynek, Borsod megye főispánjának, Bethlen Gábor belső tanácsosának, Sárospatak, stb. urának s ami legfontosabb: "Patrono suo gratio, humilis observantia ergo obtulit".¹⁾ Tehát ebből is bizonyos, hogy Rákóczi jóltevő pártfogója volt Molnárnak; ez a patrónátusság azután arra is határozott világosságot vet, hogy Molnár Albertről bizonyosan még Bethlen halála után sem szűnt meg továbbra is gondoskodni, minden kétség nélkül megcáfolva a régi szakíróknak azt az állítását, hogy Molnárék nyomorúságban tengődtek volna!

E jelentőségteljes helyzet megállapítása után a történéseknek azt a sorát is meg kell találunk, amelybe a fenti eseményt beleilleszthetjük. Más írásomban már bemutattam, hogy Erdély felé, Bethlen Gáborhoz vezető útjában 1624 november 12-én már Kolozsvárra érkezett Alvinczi Péter kassai magyar prédikátor Szenczi Molnár Alberttel s netalán más főemberekkel együtt. Tinn Mária közleményéből most már arra vonatkozólag is bizonyosságot nyerünk, hogy Kassáról történt elindulása és Kolozsvárra történt megérkezése közötti időben hol töltötte idejét?

Új otthonából kiindulva, Molnár utközben bizonyosan régi ismerőseit és pártfogóit látogatta végig. Ezért ment először is Sárospatakra, ahol Rákóczi György saját kezű írása szerint: "Anno 1624 die 2 9bris attá ez keoniuet /Kálvin Institutioját/ it sarospatakon molnar albert uram melliet ezen napon kezdettem oluasni"...

1) ItK. 1961: 193.

Innen bizonyosan Debrecenbe, majd Váradra mehettek a nevezetes kollégiumokat, meg a kiváló egyházi férfiakat meglátogatni s csak azután indultak tovább Kolozsváron keresztül Gyulafehérvárra. Szenczi Molnár Albertnek 1624. november 2-12.táji kocsikázása biztos utmutató életefolyására vonatkozólag. Bizonyos, hogy a fejedelemtől hazafelé térő útja hasonlóképpen Sárospatakon vezetett keresztül, ezért valószínű, hogy ekkor is, meg más erdélyi s egyes vidéki utjai alkalmával is be-betért a Rákóczi udvarba.

Szenczi Molnár Albert mértékes magyar verse

Szenczi Molnár Albert naplójában feljegyezte, hogy 1616. "13 Maii venit dominus Caniseus cum Confessione Helvetica Ungarice versa." Majd néhány nap múlva "20. Maii...impressio Confessionis orsa."¹⁾

Ez a magyar nyelven Oppenheimban megjelent munka: "Confessio Helvetica az az. Az Keresztyéni Igaz hitről Valo vallás-tétel" volt. Fordította Szenci Csene Péter, aki az ajánlást 1616 április 19-én Érsekújváron írta.²⁾

Szenci Csene - Molnár Alberthez 1609 március 20-án Somorjáról intézett levele szerint - előbb jókai, majd somorjai lelkipásztor s csallóközi esperes, Molnárnak nemcsak földije, de egyúttal "condiscipulus"-a is lévén,³⁾ munkáját a régi barátság révén Járfás Mihály komáromi tekintélyes polgár Kanisai Mihály nevezetű alumnusa által kinyomtatás végett felküldötte az oppenheimeri iskolában kántori /alsó osztályos tanítói/ állást betöltő barátjának. Kanisai az új időszámítás szerint május 23-án jelentkezett s adta át a kéziratot. Innen azután továbbujdosva, a heidelbergi egyetemre iratkozott be.⁴⁾

E munka megjelenésére tehát Molnár Albert viselt gondot. Galler Hieronymus tipográfus - a napló szerint - 1616 május 20-án, vagyis a magyarországi időszámítás szerint május 30-án kezdett a betűszedéshez, majd a nyomtatáshoz. E könyv különben 8° nagyságban 192 l. + 2 sztl. lev. terjedelemben látott napvilágot, ajánlva a magyarországi és erdélyi ekklesiának. Szabó Károly mindössze

1) Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója. Bp. 1898. 76.

2) Lásd a sárospataki ref.koll.könyvtárában L.629. sz. jelzéssel.

3) Szenczi Molnár naplója. 305-6.

4) SpFüz. 1862: 562.

csak három reánk maradt példányt ismer belőle, amelyek közül az egyik a sárospataki kollégium tulajdona,⁵⁾ ennek címlapja itt-ott szakadozott.

A kiadott könyvet többen is verssel üdvözölték; így első sorban is a jóbarát Molnár Albert sorait találjuk a kötet 17.lapján.

Az első vers címe: "Theodori Bezae Epigramma in Cyclopica Ubiqitariorum insolentiam." Ezután pedig mértékes szerkezetű magyarra szabadon való átültetése következik:

"Anglusoc és Belgác, és Francia, Scotia népe,
S az Renus mellett minden igaz Nemetec.
Czeh, Mág'ar, és Leng'él, soc Dánus, Svecica nemzet,
Ezec után az erős hires Helueciusoc.
Mind eretnec népes. Mert azt ítélte magában
Öt vag' hat ostoba rab, Mysniabéli bitang.
Mond megis ennec okát: Szájockal rágni tagadg'ác
Christus testét: mert tiszta hitöckel eszic.
Oh szent tevőlgés! az mellyel hog'ha ki vétend,
Öllyé bár azt ember, de Istene véle vag'on.
Vestiebam et opponebam Oppenhemi,
die 25. Maji. 1616.

Albertus Molnar."

E versből meggyőződhetünk, hogy Molnár nemcsak a magyar ütemes verselésnek, hanem a klasszikus időmértékben írt rendeknek is mestere volt, éppen ezért ha a közölt és a még közöletlen ilyesfajta verselményeiben tartalmilag nem is valami sok eredeti gondolatot találunk, mint kiváló tudósunk szerzeményeiről s a mértékes magyar verselés emlékeiről, amelyeknek sorozatát Négyesy László kezdette összegyűjteni,⁶⁾ mégsem szabad megfeledkeznünk. E versből különben Molnár hitvallásáról is meggyőződhetünk.

Szenozsi Molnár Albert sorai után még Em. Regius Peczelius.
p.⁷⁾ Paulus Seraphin K. P.⁸⁾ Stephanus Velichinus F. Oppenh.⁹⁾ és

5) RMK. I. 466.

6) Négyesy László: A mértékes magyar verselés. Bp.

7) =Pannonicus.

8) =Komarino Pannonicus.

9) =fecit Oppenhemi.

Michael Canisaeus magyar versei következnek. A heidelbergi egyetem anyakönyve szerint ezek közül az ifjak közül Emericus Regius Peczelius 1609 május 30-án, Paulus Soraphj (?) Comarinus és Stephanus Vellechinus 1614 szeptember 28-án, mignem Michael Canisaeus 1616 május 18-án iratkozott be.¹⁰⁾ Azt is észre vehetjük, hogy már ezek az ifjak is Molnár oltalma alá huzódva, fel-felkeresték őt Oppenheimben. Így látjuk ott május 13-án a már említett Caniseust, 20-án, vagyis a könyvnyomtatás megkezdése napján pedig a naplóból azt olvassuk, hogy "Venit ad me Paulus Seraphi¹¹⁾" et Stephanus Velikinus"¹²⁾, akik ugyanekkor írhatták meg üdvözlő verseiket.

Ezek után ha még a sárospataki könyvpéldány sorsa után is elkezdünk nyomozni, a címlap alján mindjárt tintával felírva találjuk: "NB. I. P. T. in fronte scat: Joan Putnoki Tallyainus". Ez a Tállyai Putnoki János, a későbbeni debreceni lelkipásztor, 1616 október 18-án iratkozott be Heidelbergben. Tehát ő már Németországban volt e könyv megjelenésekor, ilyenképpen első kézből juthatott hozzája, amit különben már az is bizonyít, hogy a könyvtáblán bár hibás nyomással: I. B: T. - 1 6 1 8 szuperexlibris olvasható.

10) SpFüz. 1862: 562.

11) Ugy látszik, hogy a napló szövegének lemásolásakor a különben kiválóan pontos Dézsi Lajos nem vette észre a szövégi orrhang rövidítési jelét.

12) Szenczi Molnár naplója. 76.

Szenczi Molnár Albert utolsó állomáshelye

Molnár Albert élete folyásának hazai küzdelmei még mindig nagy kérdőjelként állanak előttünk, se azok lényegét, se az odavezető utat eleddig senkinek sem sikerült kétségtelen bizonyossággal kinyomoznia.

Elképzelhetetlen, hogy a bölcs belátású Bethlen Gábor, majd özvegye, avagy Bethlen István, utánuk pedig korábbi munkáiban nem egyszer buzdító, sőt támogató Rákóczi György¹⁾ megvonta volna erkölcsi és anyagi segítségét! Nem látjuk azt az egyenes utat sem, amely Kassáról Kolozsvárra hozta. És miért éppen Kolozsvárra? miért nem Fehérvárra, a fejedelmi székhelyre s a tudós professzorokkal és gazdag könyvtárral ékes academicum collegium tövébe? Nem tudjuk kikutatni az okot, hogy miért nem veszi igénybe mindazt a lehetőséget, amit Bethlen felajánlott neki s amiért nagy örömmel beköltözött Kassára! Irodalmi munkásságát csaknem egészen miért is szünteti meg? Mind olyan kérdések, amelyekre ma még hiába keresünk biztos feleletet különösen, hogy egy nem régiben megjelent becses adatközlés egy könyvbejegyzésről számol be, amely látszólag meglepően új eseményt sejtet velünk. Ugyanis Molnárnak "Az Keresztényi Religiora es igaz hitre valo tanítás" című munkájának egyik példányában magának a szerzőnek Léván 1628 július 8-án keltezett saját kezű sorai találhatók: "...Albert Molnár Szencziensis ex Transylvania in patriam misellam iter faciens"..²⁾ E szavakból ugyanis azt gondolhatnók, hogy ha 1628 derekán, tehát csaknem másfél évvel Bethlen halála előtt jött Erdélyből hazájába, abban az esetben már el kellett hagynia Kassát s Kolozsvárt ütötte fel sátorát! Ezzel szemben mi egészen mást látunk e bejegyzésben, mert

1) Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert. Bp. 1897. 211.

2) Módis László: Adalék Szenczi Molnár Albert életéhez. ItK. 1956. 488-90.

hiszen ő azt mondja, hogy "ex Transsylvania in patriam misellam" jött, vagyis szembe helyezi a Bethlen Gábor Erdélyét szerencsétlen szülőföldjével! Ez a hangulatból fakadt kép tehát még nem jelenti azt, hogy Molnár máris erdélyi lakos lenne, ellenben valószínű, hogy Bethlen előbb magához hivatta, hogy azután akár politikai, akár közmivelődési küldetéssel nyugati irányban utba indítsa.

Sajnálatos körülmény, hogy a Kolozsvár-városi sáfárpolgárok 1628. esztendőbeli számadáskönyvei nem maradtak reánk, pedig ezekben minden fejedelmi utlevéllel (salus conductus) utazó neve feljegyeztetett, minthogy ezeknek legfennebb három napi ellátásáról és fuvaráról a városnak kellett gondoskodnia. Ennek hiányában vegyük tehát vizsgálat alá, vajjon lenne-e értelme Szenczi Molnár Albertet már ekkor Erdélyben keresnünk?

Kétségtelen helyzet, hogy Kassán élvezett járandósága nem volt tulságosan bőséges, utol nem érven Fehérvár, Kolozsvár, vagy Kassa papjainak járandóságait. A kamarai számadáskönyvből megállapíthatólag készpénz szegődsége 170.-Ft volt,³⁾ ez 20.-Ft-tal mégis csak több, mint Kereszturi Pálnak, a gyulafehérvári főscholamesternek, vagy (Eppeliushnak) a fejedelemasszony prédikátorának a fizetése.⁴⁾ Emellé azután természetbeni járandósága borból 4 hordó, búzából pedig 32 köből, 10 bárány, 2 malac, 12 sing angol posztó, 10 szekér fa, valamint természetbeni lakás is megillette. Ezt az állását azután - családjára való tekintettel - csak abban az esetben hagyhatta volna el, ha Erdélyben legalábbis ugyanilyen javadalmazásu tisztségre rendelik. De Kolozsvárt volt-e egyáltalában olyan állás, amit vele tölthettek volna be?

Tudjuk, hogy az 1628-1633. évek kálvinista papjai Kolozsvárt Tiszabecsi Tamás és István testvérek; a kántor Egeresi Mihály deák, az iskola rektorai pedig 2-3 évenként váltakozó, jórészen névszerint is ismert, hazai tanultságú deákok. Ezeken kívül volt még a német lektor, akivel kapcsolatosan a következő részleteket idézhetem. A kolozsvári származású Gitschner Ádám az itteni unitárius schola külső országokbeli akadémiákon tanult lektora 1626 február 24-én a kálvinista hitre térve át, bizonyosan Keserői Dajka János püspök s a fejedelem tudtával a református iskola szász de-

3) Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert levelei Camerariusához és Leodiusához. Bp. 1908.

4) Radvánszky 231.

ákjainak lektorává tétetett.⁵⁾ Ugyanis néhány esztendővel megelőzőleg a helybeli unitárius szászok egymás között megkülönböztetve, egy részük reformátussá lett, ezért a diáksorba jutott gyermekeknek szükségük volt német anyanyelvű segédtanárra, de ezen kívül nem nélkülözhatték a külön templomot sem. Néhány év múlva ezt is elnyervén, első papjukul éppen Gitschner lektort választották meg, érdemeire való tekintettel, ezt a választást a püspöknek is jóvá kellett hagynia. Új templomukat a református szászok - Segesvári Bálint feljegyzése szerint - 1628 október 2-án foglalták el, a beköszöntő s egyuttal templomavató istentiszteletet pedig december 3-án tartották meg.⁶⁾ Gitschner álláscserejével a szász lektori állás megüresedett, ezt azonban Molnárral már mégsem tölthették be, mert bár névszerint egyetlen református szász lektort sem ismerünk, de tudunk egy 1632 június 12-én elhunyt "Rector Scholae Evangelicorum"-ról, akit az unitárius egyházfi - tudva a szebeni szászság egységesítő törekvéseiről - bizonyosan célzatosan jelölt meg e névvel. Ezeken kívül egy másik lehetőség, mégpedig a második, szász papi állás is számba jöhetne. Ugyanis 1627 november 15-én kelt átiratukban a kolozsvári orthodoxa ecclesia patrónusai egy második papi állás létesítését kérték a szász universitástól.⁷⁾ Kérésük teljesítése már ekkor megtörtént-e, vagy csak későbbecske került rá a sor? Mellékes! Ellenben 1631-ben és 35-ben már itt találjuk Graff Gáspár papot,⁸⁾ aki Gitschnernek 1637-ben bekövetkezett halála után az első papi helyre jutott előre. Ilyenképpen ez a hely se lehetett Molárnak szánva.

Ilyenformán aligha marad más hátra, mint feltételezzük Bethlennek azt az elhatározott szándékát, amit már 1617 április 28-án kelt adománylevelében, meg az 1622 május 1-23-i országgyűlési határozatban is kifejezésre juttatott, vagyis a Kolozsváron létesítendő akadémia megvalósítását,⁹⁾ s Szenczi Molnár Albertnek eh-

5) Gál Kelemen II. 515.

6) Segesvári Bálint krónikája. ETA. IV. 195.

7) Jakab: Kolozsvár III. 870. - Schaser G.: Das Wiederaufleben der evang. luther. Kirche zu Klausenburg. Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. IV. 1845: 65.

8) Dézsi Lajos: Várad K. Mihály latin-magyar verse Bethlen Gábor haláláról. Bp. 1899. 3. - RefkollKvt-ban levő 25.sz.alatt megjelölt könyv bejegyzése.

9) Jakab: Kolozsvár II. 564. - EOE. VIII. 96-97.

hez az intézményhez való szegődtetését. Ennek a feltevésnek azután az alább közlendő néhány adat sem mond ellene. Így gr. Kemény József Kenderesi Ferencnek a kolozsvári református kollégiumról írott "Kolozsvári Phoenix" című tanulmányocskájához néhány új adatot fűzván, arról emlékezik meg, hogy Bethlen Gábor özvegye Erdélyi István Torda-vármegyei és Cserényi Farkas Belső-Szolnok-megyei főispánt 1630-ban kiküldötte Németországba, hogy "a' Kolozsvári iskola számára Tudós Professorokat hívjanak meg".¹⁰⁾ Jóllehet a megnevezett személyek valóban történeti alakok,¹¹⁾ mégis mivel semmi más bizonyítékunk nincsen e kiküldetés valóságos megtörténtéről, ezért bár lényeges eseményt jelölhetne, mégsem mernék benne határozott alakban megtalálni Molnár Albert Kolozsvárra való költözésének bizonyítékát.

Szenczi Molnárra vonatkozó kétségtelen adataink ezután már csak az 1629. esztendőben jelentkeznek. Ekkor azonban Bethlen Gábor már nagybeteg volt s ezért befejezetlen tervei tudatában elgondolásait szinte kétségbeesett sietséggel igyekezett a megvalósításhoz közelebb vinni s azok érdekében az önmaga gyógyíttatási kísérletei közepett is folytonosan cselekedett. Kár, hogy e nagy szellem utolsó tervezéseinek mibenlétét sokszor inkább csak sejtjük, mintsem biztosat tudnánk róla!

A Kolozsvár-városi sáfárpolgár 1629. évi számadáskönyvében feljegyezve azt olvassuk, hogy a fejedelem augusztus 3-án bejött a városba. Vele van "Kassaj Aluinczj Peter Pap" is. Másnap azután "Layos Janos Viszi kett Louan, Vrunck eo Felsége egi betegett küld az Somborj Feredőben - tt. f. - den. 75. Eoden Tölcheres Andras ment el Véllek hogj hirtt hozzon, hogj ha Hasznale az Feredő vagj nem. - tt. fl. - den. 37 1/2." Ugy látszik, azonban, hogy a gyógyulást kereső fejedelem nem tudta kivárni, míg a hasonlóképpen szenvedő pártfogoltján a fürdő hatása mutatkozik, hanem talán már másnap maga is oda vitette magát. Mintegy két hetet töltött Zsomboron. Eközben történt, hogy augusztus 9-én - bizonyosan Bethlen rendeletére - "Bachy Georgj Louat Nyergestől Fekestől attam Molnar Albert ala Somborigh attam (érette) f. - den. 37 1/2." Ő azonban Zsomboron nem sok időt tölthetett, minthogy három nap múlva már ismét utban volt Kolozsvárról: "Die 12 Augusti Nagy Ferentz Viszi

10) Tudományos Gyűjtemény. 1829: VII. 91. - Veress Endre: Gróf Kemény József (1795-1855). Kolozsvár, 1933. 81.

11) Lázár Miklós: Erdély főispánjai (1540-1711). Sz: 1887. 426. - 1888: 911.

harom Louan Molnár Albertott Vrunck Paranchiolattiabol Zilahra.tt.
fl. 1 den. 87 1/2."12)

Ezekből az idézetekből megállapítható, hogy Molnár Albert ötvenöt esztendő s kora ellenére is jó erőben és egészségi állapotban volt, hiszen máskülönben nem vállalkozhatott volna a Kolozsvár-magyar nagyszombori utszakasznak lóháton való megtételére. De arra is következtethetünk, hogy utja nagyon sürgős s ezért kellett ezt a gyors, bárha papi ember számára kevésbé méltó közlekedési módot választania. Bizonyosan a fejedelem rendelte el, hogy azonnal küldjék utána. Majd Zsomborra megérkezve, Bethlen ekkor közölhette vele szándékát. Innen azután Kolozsvárra fuvarért visszatérve, Zilahon keresztül indult sürgős útjára, legrövidebb utat választva, nagy valószínűséggel Kassára, hogy onnan családját és portékáit minél előbb leköltöztesse. Visszaérkezéséről azután már azért nincsen adatunk, mert útjának végső célja Kolozsvár lévén, a sáfárnak nem kellett további fuvarról és ellátásról gondoskodnia. Fogadtatása most már az orthodoxa ecclesia kötelessége volt.

Ezalatt a fejedelem egészsége a zombori feredőben sem javulván, mind reménytelenebbé vált az állapota, mig nem végtére is november 15-én elhunyt. Befejezetlen tervei között ott maradt Molnár Albert sorsának elrendezése is. Ő tehát itt maradt Kolozsvárt nagy családjával minden jövedelem nélkül. Szerencse, hogy olykor akadt egy-egy kegyes pártfogó, aki támogatásban részesítette.

Szenczi Molnár Albert 1630-ban Lőcsén kiadta "Discvrsvs de svmmo bono" című 405 lapnyi terjedelmű latinból fordított munkáját, amelyet 1630 január 20-án Kolozsvárt kelt ajánló soraival Darholcz Ferencnek, a Kassa környékéhez tartozó Finta és Hillyó uradalmak örökös urának dedikálta. Ajánlásában elmondá, hogy... "dedicálásomnak legnagyobb oka ez, hogy mennél hamarébb lehetne, hálaadó szívemet akarnám kegyelmedhez jelenteni mindenkoron velünk tett jótéteményiért, és hogy ez elmúlt esztendőben szűkölködő állapotomat megszánván, oly segedelmét és nagy költségét nyújtotta táplálásunkra, melylyel ez előtt való jobb időkben németországi fő akadémiában is egy tanuló ifjat tisztességesen taníttathatott volna. Mely kegyelmed kedves ajándékával itt való adósságimból is kiemelkedtem, és még mostan is azzal élek az enyimekkel; annakfe-

12) Sáfár 1629. 109, 149, 287, 290, 310.

lőtte jegybe adott leányunkat is ugyan azonból rövid nap kiházasítjuk Istennek kegyelme velünk lévén."¹³⁾

E sorok határozottan reá világítanak arra a helyzetre, amelybe Kassa elhagyása után a fejedelem elhunytja miatt került. Ugyanis a kassai kamara, mivel onnan már eltávozott, megszüntette javadal-mazásának folyósítását, Bethlen pedig meghalt s ezért nemcsak ter-vét nem valósíthatta meg, hanem Molnár fizetésének a gyalui har-mincadról való kiutalását sem foganatosíthatta. Talán az sem le-hetetlen, hogy csakugyan megfelel a valóságnak az a nem hitele-síthető adat, hogy Molnárék az Erdélybe való betelepeléssel /ne-tán Darholcz és mások udvarában töltvén idejüket/ addig-addig so-kadoztak, mignem mindenről valóban már véglegesen lekéstek. Csa-ládjára vonatkozólag a Darholczhoz intézett sorok annyit elárul-nak, hogy január 20-án rövidesen megtartják leánya esküvőjét. E leánynak az 1614 október 31-én született Erzsébettel kell azonos-nak lennie, aki tehát tizenötödik életévét három hónappal ezelőtt töltötte be.¹⁴⁾ Tekintettel arra a körülményre, hogy a Némator-számban élt Molnár családját 1617-ben mint "gyenge Német házam népé"-t emlegette,¹⁵⁾ hihető, hogy az idegen ajku feleség miatt valóban német volt még a házi nyelv is s ezért Erzsébet jövődő-beli je kolozsvári szász nemzetiségű polgárember lehetett.

Az 1630. évből egy verse maradt reánk, amellyel Dengelegi Pé-ternek "Roevid Anatomia" c. munkáját Kecskeméti K. Gergellyel e-gyütt verssel üdvözölte. Ugyanennek az esztendőnek május 20. napján egy néhány sornyi magyar és latin feljegyzést is irt Frölich Dávid földrajzi író és csillagász emlékkönyvébe s ugyanakkor megajándé-kozta őt egy 1604-ben rézbe metszett arcképével is.¹⁶⁾

Ugyancsak az 1630. évből való emlék a Fehérváron 1622-ben tanárkodott Opitz Márton kiváló német költőnek május 24-én Páris-ban keltezett levele Schoedel Mártonhoz. Ebben felsorolta mindazo-kat az ismerőseit, akiket Erdélyből hazatérendő útjában nevében üdvözölni kért. Közöttük emlékezik meg: "Claudiopoli Albertus Mol-nar est, vir eruditissimus cuique Hungaria prae omnibus aliis de-

13) RMK. I. 594.

14) Szenczi M. A. naplója. 82.

15) Szenczi Molnár Albert: Postilla Scultetica. Oppenheim, 1617. 7.

16) Magyar Nyelv. 1936: 318-19. (Keserű Bálint szíves közlése sze-rint.)

bet, qui unquam apud vos literarum studia exercuerunt."¹⁷⁾ Ugy látszik, hogy Opitz eltávoztása után is levelezett erdélyi barátai-val, minthogy tudomása volt Molnárnak Kolozsvárt való lakozásáról.

Bethlen halála után a fejedelmi széket özvegye Brandenburgi Katalin örökölte. Vajjon tett-e bármit is Molnár érdekében? nyomát nem találom, bárha kiváló tudósunk időközben nem egyszer megfordult Fehérváron s nemcsak Alsted, Piscator, Bisterfeld német professzorok, továbbá Keserői Dajka János püspök, Eppelius, a fejedelemszöny udvari papja és nem egy ott tartózkodó idegen eredetű orvos körében, hanem bizonyosan magában a fejedelmi udvarban is téve látogatást. Az 1630. esztendőbeli kolozsvári sáfár számadáskönyvében két bejegyzést is találtam, amely őreá vonatkozik. Az egyik szerint: "Die 31 Julij Zász János es Perpeta Istuan Louán harman Viszik Molnár Albertot Felesegestől Feyeruarigh, (fuvarbérben) attam fl. 2 den. 62 1/2." Majd egy hónappal később: "Die 3 Septemb. Kömiues Bartos Viszy előtt Louan Molnár Albért Papott, Feyeruár felé, Vitte Zynteen Feyerwárich, attam (fuvarbérben) fl. 4 den 37 1/2, mert Enyeden nem adhattak (kocsit s lovat), minthogj sok Török Vendégek Erkezett Vólt."¹⁸⁾ Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy Molnár nem a saját költségén utazott Fehérvárra, hanem a "fejedelem postálkodását"-nak terhére, e körülmény határozottan bizonyítja, hogy mindkét esetben udvari rendeltetűre indult utba, bárha lemenetelésnek okát nem ismerjük, de ezek az idézetek nagyon fontos utmutatásul szolgálnak arra vonatkozólag, hogy nem magán-, hanem hivatalos, sőt netalán éppen a létesítendő főiskola ügyében járt.

Katalin, majd idősebb Bethlen István mindössze egy esztendőig tartott fejedelemsége után az új uralkodó: I. Rákóczi György 1630 december 20-án érkezett Nagyváradról Kolozsvárra, 22-én pedig Fehérváron már be is iktatták a fejedelmi székbe. Bizonyos, hogy Molnár a buzgó vallásosságu Rákóczi pártfogását is megnyerte, hiszen már korábban is kellően értékelő, nagyrabecsülője vala. Ezt tapasztalhatjuk Molnárnak az 1624. évben Hanauban megjelent "Az Keresztyéni Religiora es igaz hitre valo tanítás" című munkájának ajánlásában: eszerint ugyanis e könyv lefordítására Rákóczi György

17) Dézsi Lajos: Szenczi M. A. 395.

18) Sáfár. 1630. 278, 279.

és mások is intették.¹⁹⁾ Ezzel szemben még sincsen semmi bizonyos adatunk arra vonatkozólag, hogy az új fejedelem uralma hozott-e újabb változást Molnárék életében? Bárha meg vagyok győződve, hogy ő sem ejtette el a kolozsvári akadémia tervét. Látjuk ugyanis, hogy Bethlen közmívelődési politikáját mindenben tovább folytatta, de ezt tapasztaljuk abban is, hogy mindjárt uralkodásának elején Kolozsvárra rendelte sárospataki udvari orvosát, a nagy tudományú Csanaki Mátét, aki azután, mint az itteni református schola rektora halt meg 1636-ban.²⁰⁾ Tehát azért merhetünk arra gondolni, hogy ugyanebben az iskolában Molnár is tanított. Ennek ellenére mégis alig hisszük, hogy a fejedelmi szék megerősítéséért folytatott küzdelmek már ekkor módot engedtek volna nagyobb szabású terv megvalósítására: a scholának akadémiaiá váló átszervezésére. Ezért találhatjuk Medgyesi Pál "Praxis Pietatis" című munkájának 1635 március 20-án Szinyérváralján keltezett előszavában, hogy Molnár Albert az 1633-esztendőnek bizonyosan a második felében "a Keresztyén Pátrónus Uraktul Collecta gyűjteni" bejárta Magyarország egy részét. Így jutott el Bethlen Istvánhoz, valamint Debrecenbe is, ahol Medgyesivel is találkozott s buzdította őt a Praxis Pietatis lefordítására, minthogy megelőzőleg ő maga is hozzákezdett ennek átültetéséhez,²¹⁾ tehát őt is érdekelték az angol irodalom termékei. Az adományokat bizonyosan saját maga számára gyűjtötte támogatásul. Hazatérve azután Kolozsvárra, halála előtt csakhamar - Medgyesi szerint - még levelet váltott Keresztesi István tiszántúli püspökkel.

Élete folyásának sok homályosságot rejtő szakaszából tette-rejének ez az utolsó reánk maradt jelensége. Itthon ugyanis rettenetesen pusztító döghalál szedte áldozatait. Nem lehetetlen, hogy a mindenkitől egyaránt tisztelt, kiváló tudós jóakaróitól, barátaitól féltve, az ők biztatásukra menekült a pestis kaszája előtt s csak akkor térhetett ismét haza, amikor december felé a hideg beálltával a halálozások száma már egyharmadára csökkent, sőt remélni lehetett, hogy rövidesen egészen meg is szűnik.

19) RMK. I. 540.

20) Herepei János: Csanaki Máté a kolozsvári református iskola igazgatója. Et. 1943: 226. és e kötetben lapon.

21) Medgyesi Pál: Praxis Pietatis. Debrecen, 1636. 4/A.-5/B. levél.

Molnár Albertnek bizonytalan megélhetési lehetősége ellenére is mind Kolozsvárt, mind egész erdélyszerte méltó tekintélye volt. Ezt bizonyítja a többek között Tályai Z. Márton leydai diáknak, megelőzőleg éppen a kolozsvári kálvinista iskola rektorának, 1632 június 26-án tartott vitatkozása, amelyet a serdülő kolozsvári református egyházközség oszlopainak, vagyis nyolc név szerint felsorolt tekintélyes világi férfinak, azután testvérének, továbbá Szenczi Molnár Albertnek és a két kolozsvári magyar papnak ajánlotta. Nagyon jellemző, hogy az egykori rangsoros világban Molnárt a különben kiváló lelkipásztorok előtt nevezte meg.²²⁾ De nem hagyhatók megemlítés nélkül Tatrosy Györgynek, Kassai István ítélőmester egykori szolgájának 1646-ban írott visszaemlékezésének következő szavai sem, minthogy híven reá világítanak Molnár Albertnek már a maga korában elterjedt kellő tiszteletére.²³⁾ "1608. Az magyar Biblia másodszor ky niomattatek az nagy hírű, bodogh emlékezetű munkajro es hasznos emberteől az tudós es beöczületes Szenczy Molnar Alberttől Hanoviaban."²⁴⁾ Azután tudjuk azt is, hogy 1633-ban bizalmas hangú levelet váltott Keresszegi István tiszántúli püspökkel.²⁵⁾

A Szenczi Molnár Albertre vonatkozó kolozsvári emlékek közül elmulásának ideje már felszínre került, ugyanigy sikerült valamennyicskét hátramaradott árváiról is kikutatni, de közel hat esztendeig tartott itteni lakozása idejéből mindez mégis csak fölötte kevés. Csaknem lehetetlen, hogy a betűnek ez a fáradhatatlan barátja ebben az időben csupán egyetlen fordítást hozott volna létre, ellenben hihető, hogy minden kézírata - a Dézsitől kiadott fiataalkoriaktól eltekintve - leszármazottai kezén keresztül szétkallódott, amit érthetően példáz könyvtárának sorsa. Abból a bibliotékából, amelyről Kassára való letelepedésekor (1625 február 4-én) azt írja Leodiusnak, hogy most végre könyvtárocskával is

22) RMK. III. 1483.

23) Domokos Pál Péter: Tatrosy György önéletírása és történeti feljegyzései. ItK. 1957: 247.

24) Természetes, hogy ezzel szemben nincsen jelentősége "Molnár Albert éneké(nek)", melyet csinált és dudolgatott mikor idegen országban igen megszorulván kéntelenített juh pásztorságra adni magát", (Szilágyi István: Románc Molnár Albertről. Új Magyar Muz. 1853. I. 573.) hiszen utólag nem egy nagy emberre ruháztak reá népmeséből eredő történetet.

25) ItK. 1905: 370.

rendelkezhetem,²⁶⁾ a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában mindössze csak két kötetre bukkantunk. Ezek azután jóíréá világítanak a szétkallódás módjára is. Ugyanis az egyik könyv jelzése: Alberti Molnár 1609 Marburgi. Utána jegyezve: "Sed jam melum Casparu[s] Graffi[us] aere redemit Claud(iopoli) 1635." A másik bejegyzésből pedig azt olvassuk: "Alberti Molnár 1613 Francofurti ad Moenum." Ez alatt: "Johan Molnár.", majd pedig: "Est Stephani F. Tolnai, Emptus ab haeredib[us] p(ost) m(ortem) Molnár." Végezetül: "Samuelis Szathm(ár) Némethi. Claudiopoli. A. 1690."²⁷⁾ tulajdonos nevét találjuk. Tehát az első könyvet Graffius Gáspár kolozsvári szász református pap 1635-ben bizonyosan Molnár Albert özvegyétől készpénzért vásárolta, a másikat Tolnai István orvosdoktor s a református kollégium professzora vette meg a Molnár-örökösöktől. Ilyen formán, Szenczi Molnár Albertnek ha voltak még kéziratban maradt munkái, áldozatra kész pártfogók hiányában, azok is éppen úgy szétkallódtak, miként könyvtárának példányai.

26) Dézsi Lajos: Szenczi M. Albert levelei Camerariusához és Leodiushoz. Bp. 1908.

27) Könyvtári jelzéseik: "Szászvárosi koll. kvtára." és "P. 17.".

Szenczi Molnár Albert sorsfordulása

Szenczi Molnár Albert életét nyomozva, a kolozsvári évek megoldatlan kérdésként merednek elénk s csupán csak egy, kétségtelen adatokkal nem támogatható sejtéssel kísérelhetjük meg a ködöt eloszlatni s ezzel alakját a valóságos életbe beállítani.

Figyelmünket főképpen arra a helyzetre kell fordítanunk, hogy eleddig mindig csak a külső okokat kerestük, amelyek Molnárt és családját nyomoruságba döntötték, de soha sem kísértettünk meg belső eredők után is nyomozni.

Bethlen Gábornak a kassaiakhoz 1626 július 5-én intézett leveléből ismeretes, hogy Molnár Albert szelid, jámbor, "nem is veszekedő ember", akivel jól meg lehet alkudni, De, hát, vajjon a felesége? Róla bárha Szathmári Pap Zsigmond - minden forrás megnevezése nélkül - azt állítja, hogy "szelid és szerencsétlen", ellenben tudjuk, hogy első férje mindenféle hiras nélkül ott hagyta, pedig vallásváltoztatása és kisgyermekének minden támogatás nélkül hirtelen történt elhagyása aligha következett volna be komoly ok nélkül.

Látjuk azt is, hogy Molnár Albert mennyire vágyott haza és elő is készítették számára a biztos megélhetésű állásokat s ezért nem is egyszer meg is kísértette a Magyarországra vivő utat megtenni, de "gyenge német házanépe" mindig visszatérítette. Amikor azután végtére mégis csak hazatelepedett, ugyan miért is nem jutott tovább Kassánál? Felelet: ott német ajku népek is laktak, nemcsak az idegenországbeliectől barbárnak képzelt magyarok; amikor azután Bethlennek élete végén mégis csak sikerült Molnárt Erdélybe leköltöztetnie, akkor is csak Kolozsvárt állapodtak meg. Lehetséges, hogy Bethlen itt is csakugyan akart egy második akadémiát is létesíteni, ezzel szemben az is felvetődhetik, hogy e városban is csak azért telepedtek le, mivel Fehérvárott csak a fejedelem-

asszony és belső cselédsége, meg a zsoldos katonaság s a muzsikusok egy része, mignem Kolozsvárott a polgárságnak jóval több, mint egyharmada német ajkú volt!

Meggyőződhattunk tehát, hogy Kunigunda erőszakos természetű volt, aki mellett a jámbor férjnek netalán szava sem lehetett. Inkább lemondott jófizetésű állásokról, tudományos környezetről, sőt még a fejedelem neheztelését is eltűrte, csak hogy eleget tegyen felesége kívánságának. Mindezekből valószínűnek látszik az, is, hogy a gyakorlati életben aligha jártas, csak a tudománnyal törődő férj helyett a pénzt is az asszony kezelte. Megint csak feltételezés, de nem lehetetlen, hogy az anyagi javakkal mégsem tudott bánni; a jövedelmet nem tudta beosztani. Nem hiteles adat, amely arról tudósít, hogy Molnárék az Erdélybe való beköltözéssel addig-addig késlekedtek, amíg a fejedelem meghalt s ezért koppant volna el a Bethlen Gábertől neki szánt állástól. Ez a sokadozás ha csakugyan megfelel a valóságnak, bizonyosan azt jelentené, hogy ekkor Darholcz Ferenc, meg talán mások udvarában heteltek. Ez is csak a családja rovására volna irandó, mert hiszen Molnár tapasztalhatta Bethlen sürgetéséből és sürgős intézkedéseiből, hogy megérezte elmulása előtt igyekezett mindent rendbe hozni.

Láttuk már, hogy Molnár Kassáról eltávozva, az ottani kamara megszüntette eddig élvezett járandóságát, Erdélybe történt, talán késedelmes beköltözése miatt pedig Bethlennek már nem vala érkezése a gyalai állami uradalomnak kiadni a rendelkezést.

Nem tudom elképzelni, hogy a fejedelem halála után Molnár mellőzött helyzetbe került volna. Figyeljük csak meg: Kolozsvárt egy nagyon derék férfiú: Tiszabecsi Pap Tamás volt a főprédikátor, akit mint akadémiai hallgatót Molnár még Heidelbergából ismert. Ez a világos fejű, képzett egyházi szolga hogya igyekezett volna a lehető legméltóbb módon kifejezésre juttatni az akkori tudósvilág egyik legnagyobb alakja iránt érzett őszinte tiszteletét! Ha azután továbbmegyünk Gyulafehérvárra, tekintetbe kell vennünk, hogy Brandenburgi Katalin ura minden rendelkezését jóváhagyta, sőt szándékait megvalósítani igyekezett, hiszen tanácsadói és kancelláriai személyzete is ugyanaz, mint Bethlen életében. De ha ettől el is tekintenénk, tudjuk, hogy Katalin izig-vérig német s körötte csak nagyon kevés a honfitársa, így tehát már csak csupa patriótizmusból is hogya karolta volna fel Kunigunda asszony-

nak és férjének személyesen is előterjesztett kérését! De az ujan jött három nagy tekintélyű professzor s Appellius János Gáspár, a fejedelemasszony német lelkipásztora is támogathatta kívánságukat, amely állításunkat az is megerősítheti, hogy Alsted főprofesszor már ifjukorában is baráti levelezésben állott Molnár Alberttel, azután meg Molnárnak néhány esztendő múlva bekövetkezett elhunytakor mindhárman őszintén megrendülthangu emlékverset szereztek. Továbbá az 1633-ban elhunyt Keserői Dajka János püspökről s az őutána következett Geleji Katona István egyházfőről tudjuk, hogy a korábbi évtizedekben a legtiszteletteljesebb hangu levelekkel keresték fel a jóindulatu nagy tudóst. Majd Bethlen Istvánról, meg Rákóczi Györgyről is ismeretes, hogy Molnárt nagyra értékelték, sőt németországi lakozása idején nem egyszer küldöttek neki anyagi segítséget.

Lehetséges, hogy az általuk Bethlen Gábor halála után egyelőre biztosított jövedelem a végleges méltó állás megszervezéséig - a kartársakra való tekintettel - a kassainál netalán kevesebbecske volt (kolozsvári iskolarektorság?) s ezért ebből Kunigunda asszony nem tudott kijönni, akkor pedig, amikor Molnár Albert váratlanul elhunyt, az ekklézsiának még e járandóságot is meg kellett szüntetnie, mert hiszen akkor még hire-hamva sem volt az özvegyi nyugdíjnak!

Az is ismeretes, hogy a jóindulatu és valóban nemeslelkű Lorántfi Zsuzsánna nem egy özvegy papnének biztosított kenyeret udvarában s ha ezt Kunigundával netalán nem tette meg, abban semmiképpen sem ő lehet a hibás, hiszen négy esztendő múltával már láthatóvá válik, hogy Molnár Albertnek János nevű fiát mind Geleji püspök, mind pedig öregbik Rákóczi György felkarolta és alumnustársainál is több tanulási lehetőséget biztosított számára. Azt azután, hogy az özvegynak ingyére lehetett-e, vagy sem a netalán felkinált udvari állás? nem tudhatom. Ha igaz, hogy eltávozott Kolozsvárról Molnár régi pártfogóit felkeresni, arra vallana, hogy az élet könnyebbik oldalát választotta. Ha igaz! Mert, hát, a Kolozsvárott férjhez ment leány mégis csak el tudta volna tartani az anyját.

Kunigundát én nem merném nagyon romantikus léleknek, hanem a jobbik esetben nagyon élhetetlen, gyámoltalan, a kevésbé rokon-

szenves esetben pedig nagyonis erőszakos, tulságos önbizalommal megáldott teremtésnek elképzelni, de mindkétféle jellemvonás az anyagiakhoz aligha értő, békés természetű s csak a tudománynak élő férj mellett - a család romlására vezetett.

Mindezekben a lehetőségeken kívül azonban még egy nagyon feltűnő jelenség is meg kell gondolkosztasson, az tudniillik, hogy. Szenczi Molnár Albert magyar földre történt végleges visszatérésének ideje óta egyetlenegyszer sem vette igénybe a Bethlen Gábortól felajánlott dolgozási és egyuttal kereseti lehetőséget, azt, hogy idegen nyelvű munkákat magyarra fordítva, Gyulafehérváron kinyomassa, sőt azt az egyetlen fordítást is, amit idehaza az 1630. év elején megjelentetett (*Discursus de summo bono*), nem a fejedelmi tipográfiában, hanem Brewer Lőrinc magán-nyomdájában Lőcsén adotta ki. E visszahuzódás azonban nem Bethlen Gáborra vezethető vissza, hiszen az ő halála után is a legnagyobb tisztelettel és elragadtatással emlékezik meg róla. Minden esetre e titok megfeytése vinne közelebb Szenczi Molnár Albert tragikus sorsának végleges megoldásához,¹⁾ bárha nem tudom, hogy vajjon van-e köze egymáshoz e két jelenségnek, avagy függetlenül jelentkeznek-e?

1) A fenti elmeftuttatás Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója. Bp. 1898 - és Szenczi Molnár Albert. Bp. 1897. c. művei - nek, továbbá Szathmári Pap Zsigmondnak Szenczi Molnár Albert-ről írott életrajzának (Prédiktároi Tár - 1837 - VII. füzet), nemkülönben e munka cikkeinek forrásanyaga alapján épült fel.

Szenczi Molnár Albert halála ideje

Magyar multunk e kiváló alakjának eltávozását már csaknem két évszázad óta találgatják anélkül, hogy a biztos időpontot megállapították volna. Figyelmen kívül hagyva a régibb írók /Bod Péter,¹⁾ Horányi Elek,²⁾ Benkő József,³⁾ Szathmári Pap Zsigmond,⁴⁾ majd Toldy Ferenc⁵⁾/ találgatását, illetőleg azt az indokolás nélküli állítását, amely 1629-től 1634-ig terjedő időközbe helyezi Molnár halálának idejét, a határkörnek biztos és kifogástalanul helyes megvonását legelőbb is Dézsi Lajosnál találjuk meg.⁶⁾

Dézsi Tályai Z. Márton, megelőzőleg kolozsvári scholamester, azidétt leydai akadémiai hallgató 1632 június 26-án tartott vitakozásának és 1634 május 26-án keltezett munkájának ajánló sorait használta fel meghatározása alapjául. Ugyanis Tályai e műveit a serdülő kolozsvári ref. egyház oszlopainak ajánlotta, akik közül az 1632. évi keltezéssel megnevezett Szenczi Molnár Albert neve az 1634. esztendőben készült munkából már kimaradt. E körülményt összegezve Suri Orvos Mihálynak egyik régebbi keletű levelére magától Molnártól 1633-ban irt feljegyzésének időpontjával, jogosan tételezhette fel Dézsi, hogy Molnár Albert az 1633-1634 május 26-i időközben hunyt el.

Időrendben ezután Oláh Gábor hívta fel a figyelmet⁷⁾ Medgye-

-
- 1) Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766. 184.
 - 2) Horányi Elek: Memoria Hungarorum. Bécs, 1776. II. 652.
 - 3) Benkő József: Transsilvania. Vindobonae, 1778. II. 345.
 - 4) Erdélyi Prédikátori Tár. 1837. VII. köt. XXXIV. lap.
 - 5) Toldy Ferenc: Magyar Költészet Kézikönyve. Bp. 1876. I. 119.
 - 6) Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Bp. 1898. 397.
 - 7) ItK. 1905: 370.

si Pál Praxis pietatis című műve ajánló levelének Molnárra vonatkozó soraira.⁸⁾ E szerint Molnár 1633-ban "az keresztyén patrónus uraktul collecta gyűjteni" járt a többek között Ecseden, majd Debrecenben is. Körutjának végezte után pedig hazatérve Erdélybe, nem sok idő múlva, halála előtt csakhamar még levelet küldött Keresztesi István tiszántuli református püspöknek s kéziratot Medgyesinek.⁹⁾ Medgyesi e sorainak közelebbi időhatározó vonatkozását először Zoványi Jenő hangsúlyozta olyan értelemben, hogy Molnár /a hosszabb időt igénybe vevő körut után/ legkorábban ha az 1633. év vége felé halt meg.¹⁰⁾

Zoványi következtetése eleddig a legkifogástalanabb alapon a leghelyesebb eredményt érte el, a végső korhatár megállapításánál azonban ez, a különben nagyon lelkiismeretes tudósnk mégiscsak tévedett. Mert bár éppen a Dézsitől felsorakoztatott bizonyítékok alapján akarta a gyűrűt még szorosabbra vonni, egészen helytelen eredményre jutott, minthogy a kiinduló pont maga volt helytelen. Ugyanis Tályai az 1632. évi disputációját többek között Tiszabecsi P. Tamás kolozsvári első és Tiszabecsi P. István ugyancsak idevalósi második papnak is ajánlotta, Dézsi szerint azonban, aki Szabó Károly közléséből indult ki, Tályai 1634 május 26-án keltezett értekezésének ajánlásában¹¹⁾ nemcsak Szenczi Molnár Albert, de Tiszabecsi P. István neve sem fordul elő. Ellenben Zoványi azt állítja, (legalábbis ilyenképpen értelmezem szavait) ennek az utóbbi névnek a következtetésből történt kimaradása Dézsinek és Szabó Károlynak a tévedése. Ezen az alapon elindulva tehát, minthogy Tályai Molnár nevét az ajánlásból kihagyta, már kellett értesülnie az ő haláláról, holott az 1634 február 7-én már mint marosvásárhelyi első pap és esperes Tiszabecsi P. Istvánnak¹²⁾ Kolozsvárról való eltávozásáról - ugyancsak Zoványi szerint - még semmit sem tudott. Ez tehát azt jelentené, hogy Molnár előbb halt volna meg, mintsem Tiszabecsi eltávozott volna Kolozsvárról, vagyis még az 1633. esz-

8) Medgyesi Pál: Praxis pietatis. Debrecen, 1636. 4/A.-5/B.

9) Oláh Gábor megállapítását részletesen taglalja Császár Károly: Medgyesi Pál élete és működése. Bp. 1911. 25-26.

10) PrSz. 1932: 122-24.

11) RMK. III. 1483, 1503.

12) RMK. III. 1924.

tendőben. Csakhogy - a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában is meglevő eredeti forrásból is megállapíthatólag - nem Dézsi, hanem éppen Zoványi tévedett, mert Tiszabecsi P. István neve sem fordul elő Tályai Anatome Samosatenianismi című könyvének 1634 május 26-án keltezett ajánlásában.¹³⁾ Ennek következtében Zoványinak Szenczi Molnár Albertnek 1633-ban történt elhalálozásával kapcsolatos feltételezése összeomlik.

Mindezek ellenére Molnár Albert elmulásának idejét mégis egész bizonyossággal megállapíthatjuk. Ugyanis a kolozsvári unitárius számadáskönyvekben ez után az adat után kutatva,¹⁴⁾ az 1633. évi decembertől 1634 novemberi időre megválasztott egyházfiaknak a harangoztatásokból befolyt jövedelmek csoportjába beírt következő elszámolására találtam:

"1634. 18 Jan(uarii) puls(atum est) R(everendo) Alberto Molnar maj(oribus) 3. vic(ibus. Fecit) f(lorenum) 1 den(arios)40."¹⁵⁾

Ebben az időben az alig negyedszázada itt templommal bíró kálvinistáknak még nem volt sem tornyuk, sem harangjuk, úgy annyira, hogy halottaiknak ők is az unitáriusoknál harangoztattak. Ezért nem csodálandó, hogy a Molnár Albert temetésére vonatkozó feljegyzés is az unitárius egyházfiak számadáskönyvéből került elő.

A temetés időpontjának illetően való pontos megjelölése után visszatérve Zoványi fentebb tárgyalt cikkének arra a szakaszára, amelyben megemlíti, hogy a kolozsvári unitárius schola seniorainak anyakönyve szerint 1633 augusztus 21-től egészen december 31-ig pestis dúlt Kolozsvárt¹⁶⁾ s ezért nagyon valószínűnek tartja, hogy e betegség ragadta el Molnárt is, vegyük vizsgálat alá e fel-

13) Tályai Z. Márton: Anatome Samosatenianismi. Lugduni Batavorum, 1634. 2/A.

14) Itt mondok köszönetet Ürmösy Károly unitárius esperesnek, valamint Kelemen Lajos muzeumi főigazgatónak, hogy az egyház-község levéltárának e nagyon becses anyagát kutatás céljából rendelkezésemre bocsátották.

15) Regestum Ecclesiae Claudiop. / Diaconor. Georgi Lakatos et Georgi Wolman / de Bonis acceptis et exhibitis. Judicibz Cit-tis / Primario Joanne Tolnay Regio vero Bened. / Hanzler, Dnis exactoribz traditum A. / M. D. C. XXXIII. Die. 4. Dec. //C. Kéziratok számadásfüzet 4/A. levelén az Pulsatumbol ualo Jeö-vedelmek perceptioia alcim alatt.

16) Unitárius halottak és temetések. Keresztény Magvető, 1886: 155

tevést is. E tételből következőleg azonban a december 31-ig tartott járvány a rákövetkező januáriusban - a látszat szerint - semmiképpen sem ragadhatta volna el Molnárt! Csakhogy itt is tévedés forog fenn; ez azonban már nem a Zoványi hibájából történt, hanem az általa felhasznált közleményben Benczédi Gergely helytelenül vonta össze a scholabeli seniorok anyakönyvének adatait ilyen formán: "1633 aug. 21 - dec. 31-ig rettenetes pestis dühöngött Kolozsvárrt. A diákok reggeli 8 órától estig sokszor minden órában temetni vannak s naponként 8-10-et temetnek. Az isk. főnök dec. végén megjegyzi, hogy körülbelül 455-öt temettek a diákok."¹⁷⁾ Ezzel szemben az itt közölt időpontot világosan megcáfolják az alább felsorolt bizonyítékok.

Hibás mindenekelőtt a pestis kezdetének említett időpontja. Ugyanis az unitárius egyházfiak feljegyzése azt egy hónappal korábbi kezdőpontra állapítja meg, megjelölve, hogy "1633. 27 Julij Puls(atum) e(st) June(ni) quo[n]d(am) Coron(ensi). (Habitavit) Extra moen(ia.) M(ajoribus) 3 Vicib[us]." E tétel alá más, de pontosan egykorú kézírással van odajegyezve: "hic Juvenis Coronensis primus peste defunctus est et ab eo contagio lues in alios dimanavit."¹⁸⁾ E feljegyzésből tehát bizonyos, hogy a dögvész közvetlenül Brassóból származott be Kolozsvárra. Erre vall Tatrosy György nagyon becses feljegyzése is, ő ugyanis az 1633. évről azt öröklítette meg, hogy "a Pestis felette igen nagj(on) grassal Erdeljen, de főkeppen Brassoban, ugj annyira, hogj egj mast cziak aligha temethetnek el, ket igen nagj verem nytva alvan cziak abba rakjak vala. Hersely Cristof brassay fő biro az pestisteol valo felteben szelljel az orszagban jara, cziavarga Colosmonostorigh s meg vissza keresztul kassul jara."¹⁹⁾ Hihetőleg ugyanilyen, Herselyhez hasonló menekülő volt ez, a kolozsvári hóstátban elpusztult brassai fiatalember is.

E dögvész kolozsvári kiterjedésére vonatkozólag azután Segesvári Bálint krónikájában találunk biztos adatot. E szerint:

17) I. h.

18) Unitárius egyházfiak 1632. XII. - 1633. XI. évi számadáskönyve. /Az unitárius egyházközség levéltárában./

19) Domokos Pál Péter: Tatrosy György önéletírása és történeti feljegyzései. ItK. 1957: 256.

"1633.juliusban indultatott egy nagy pestis, amely tartott 1634-ig. Az kikre számot tartottam bizonyosan, az városból az thordai ut-szai ajtón kihordottak nro 1098, az 1634. esztendőn kívül; azon kívül az kiket az hostadból oda hordtak, és az Sz. Péterben és az hidelvi ispotályban temetének."²⁰⁾Ebből tehát bizonyos, hogy a döghalál pusztítása még az 1634. évre is áttért. De megerősít ebben az unitárius egyházfiak számadáskönyvéből összeállított kimutatás is, jóllehet e számadásokba csak azoknak az elhunytaknak a neve került bele, akiket a főtéri templom harangszavával temettek el, vagyis - Segesvári fenti hozzávetőleges számadatait véve alapul - a pestisben elpusztultak közül körülbelül csak az egyharmad részének harangoztattak. Ennélfogva az 1633. évnek legkisebb harangozási számmal (3) bíró hónapja: július után, augusztus már 35, szeptember 127, október - mint legnagyobb szám - 160 s az ezután csökkenő november 128, december 40, az 1634. esztendő januárja pedig 28 halottal zárult. Februárra már csak 13 harangozási tétel van feljegyezve, ami azonban még mindég eléggé sok, mert a járványok megszűntével a halálozások száma egyszerre a szokásos átlagnál is alacsonyabbra szokott leszállani, hiszen a ragályos betegségek rendszeren kiirtják a gyenge szervezetű, beteges gyermeket, ifjút, öregot is, nem hagyva mást, mint a járványt szerencsésen átvészelt életerős nemzedéket. Majd márciusban s áprilisban egyenként 12-12, májusban pedig 7-szeri harangoztatásról számoltak el.²¹⁾ E hónapra tehát minden bizonnyal maradéktalanul megszűnt a döghalál öldöklése.

Zoványi valószínűnek tartja, hogy a pestis ragadta el Szenczi Molnár Albertet. E feltevése annál is inkább lehetséges, ha elgondoljuk, hogy a hatvanadik év küszöbét taposó Molnár halála előtt talán félévvel, talán még rövidebb idővel - amint Medgyesi Páltól már előbb értesültünk - minden esetre hosszabb időt igénybe vevő s különösen az egykori rossz utak, meg a rázós járművek okozta föltötte fárasztó hosszú körutazást fejezett be, amire magasabb életkorban levő, beteges, gyenge ember semmiképpen sem vállalkozhatott volna. Tehát Molnárnak ebben az időben feltétlenül egészséges testi állapotban kellett lennie. Némileg ezt támogatja még javako-

20) ETA. IV. 207.

21) Regestum Ecclesiae Claudiop. /1634./

rából fennmaradt arcképe is, amely őt eléggé széles vállu, domboru mellkasu, erőskötésű férfiunak ábrázolja. Minthogy pedig Debrecenben létele után nem sok idő múlva elhalálozott, minden valószínűség arra mutat, hogy valamiféle gyors lejáratu betegség, mégpedig az akkor még mindég pusztító döghalál vetett véget sokat hányatott életének.

Nagyon hihetőnek tarthatjuk, hogy tudományos életünk e nagy büszkeségét családja, barátai és tisztelői köre beszélte volt reá, hogy meneküljön Kolozsvár fertőzött légköréből. Ő azután kollektagyűjtés címén valóban szerte is bolyongott az országban s bizonyosan csak a téli fagy beálltával s a halálozásoknak ezzel egyidejű csökkenésével tért vissza otthonába. A döghalál azonban - amint láttuk - decemberre még mindég nem adta ki a mérgét, mert újabb áldozatra is volt szüksége. Az eddig óvatos Szenczi Molnár hazatérte után netalán már nagyon is bátran jött-ment a városban s ezért a mirigy fertőzése mégis csak magához rántotta.

Az illetéknéppen nagy bizonyossággal megállapított halál okából kiindulva, most már pontosan reá találhatunk a halálozás napjára is. Ugyanis ha utánakutatunk a protestáns papi renden levő, közel e korbéli egyének halálozási és temetési adatainak, azt állapíthatjuk meg, hogy például Gyöngyösi Kiséri András kolozsvári kálvinista lelkipásztor-esperest, aki 1622 december 28-án hunyt el, nyolcad napra, vagyis 1623 január 4-én temették el nagy pompával az óvári templomban.²²⁾ Egészen az elhantolás idejéig pedig minden nap kétszer harangoztak a nagypiaci unitárius templom harangjaival.²³⁾ Csanádi Pál a kolozsvári unitárius schola rektor primarius, orvosdoktor és püspök számára, aki 1636 december 3-án halálozott el,²⁴⁾ december 4-től 9-ig, mindennap ugyancsak kétszer harangoztak.²⁵⁾ Radecius Bálint kolozsvári unitárius plebános felett 1632 augusztus 22-ig harangoztak, összesen tizennégy, vagyis augusztus 18-tól kezdődőleg naponta két uttal.²⁶⁾ Alvinczi Péter

22) Segesvári Bálint krónikája. ETA. IV. 182.

23) Unitárius egyházfiak 1632. évi számadáskönyve. (A kolozsvári állami levéltárban.)

24) Sirköve a kolozsvári köztemetőben: II. osztály A. tábla 306.sz.

25) Unitárius egyházfiak 1636. évi számadáskönyve. (Az egyházközség levéltárában.)

26) Ua az 1632. évből. (KLt.)

kassai magyar lelkipásztort, aki 1634 november 22-én hunyt el, 8-tődnapra temették el nagy pompával a kassai templomban.²⁷⁾ Idősebb Graffius Gáspárért, a kolozsvári szász reformátusok első papjáért, temetése napjáig: 1658 január 13-ig összesen nyolc uttal húzták meg a harangokat,²⁸⁾ ami az elhalálozás utáni négy napi harangozásnak felel meg. Tehát már ezekből a pontokból is világosan látszik, hogy a papi rendű férfiakat - a főemberekkel s a tekintélyes polgárokkal egy sorba helyezve - rendes körülmények között több napig tartották koporsóban temetetlenül s érettük minden nap kétszer harangoztak. Erre a több ideig tartó várakozásra pedig eredetileg nem azért volt szükség, hogy a méltó módon való temetés előkészületeire elégséges idő legyen, hanem hogy a távoli vidéken lakó rokonoknak, ismerősöknek, barátoknak, vagy kartársaknak idejük legyen a végbucsuzásra megjelenniök. Már most, ha Szenczi Molnár Albert felett összesen csak háromszor kondították meg a harangokat, akkor abból csak az következik, hogy teste csupán csak másodnapig volt elhantolatlan. Különben is Bánffy-Hunyadi Mogyoró Benedek tiszántúli református püspök 1577 körül írt "Az mirigh halalrol. valo rouid kerestieni értelem" című kéziratot munkájában már megállapította, hogy "akar ki mit szollion, ez az igaz, hogj ragado niavalia",²⁹⁾ majd Csanaki Máténak Kolozsvárt éppen 1634-ben írt könyvéből azt olvassuk, hogy kíváltképpen külső országokban, u.m. Angliában, Hollandiában, Velencében igen erősen félnek a pestises betegőtől. De - mondja tovább - "ez (ugy mint nem csak idegen országokban, hanem itt is az erdélyi szászok között igen közönséges) majd szenvedhető, hogy az dögös embereket nem csak magok házokból, de még városoktul is eltiltják és elrekesztik."³⁰⁾ Pápai Páriz Ferenc 1687-ben mint óvóintézkedést ajánlja: "el kell távoztatni /ha lehet/ minden megdöglöttekkel való közösködést, mulatást azoknak házokban való beszállást, ruhájokban való öltöztést, a szo-

27) Imre Sándor: Alvinczi Péter kassai magyar pap élete. Hódmezővásárhely, 1898. 117-18.

28) Református harangoztatógazdák számadáskönyve az 1655/59. évekből. 30. (Az egyházközség levéltárában.)

29) ItK. 1918: 194.

30) Csanaki Máté: Az döghalálról való rövid elmélkedés. Kolozsvár, 1634. 97.

kott halottak látogatását.”³¹⁾ Hermányi Dienes József életiratában az 1717. évben országosan pusztító pestissel kapcsolatosan beszéli el, hogy az ilyen mirigyos betegről félnek, sőt hatósági intézkedésre /Enyeden s Udvarhelyt/ tövisövénnnyel zárták el a megfertőzött háztól a ki- és bejutást. A koporsót a tövisek alatt csusztatták be, minden körülmények között pedig sürgősen temették el az ilyen halottat.³²⁾

Mint bár nemleges, de az előbbieknél is jelentősebb bizonyítékképpen használható fel az a körülmény is, hogy a helybeli városi sáfárpolgár napról-napra aprólékos pontossággal vezetett számadáskönyvében ebben az időtájban senki nevezetesebb idegennek Kolozsvárra való érkezését és itt vendégül való ellátását nem találhatni.³³⁾ Pedig ha nem ez a veszedelmes kór vitte volna sirba Molnár Albertet s ezért több idő marad a temetés napjáig, föltétlenül részt vett volna ezen Geleji Katona István, a kálvinisták új püspöke, továbbá a fehérvári kollégium külső országokbeli jeles tanárai: Alsted, Piscator és Bisterfeld, mint akik különben is nagyra értékelő tisztelői voltak Szenczi Molnár tudásának és eredményetlen munkásságának. Ezt bizonyítja a halála alkalmára Bisterfeld által írott latin sirvers és Alsted kétsoros epicedionja is.³⁴⁾

Ezek után összevonva a különböző bizonyítékokat, nyugodt lelkiismerettel meghatározhatjuk Szenczi Molnár Albert halála okául a döghalált, elhunyt napjául 1634 január 17-ét, amely ekkor keddi napra esett, elhantolása idejéül pedig az ezt követő napot, vagyis az adatok között megtalált január 18-át. Temető helyére nézve pedig - bár Szathmári Pap Zsigmond egyszerű állításán kívül³⁵⁾ - erre nézve éppen semmi más adatunk nincsen, mégis mint igen valószínűt el kell fogadnunk, hogy sirját a házsongárdi temetőben ásták meg, mégpedig annak derekatáján, fiának, az 1646 július 25-én

31) Pápai Páriz Ferenc: Pax corporis. Kolozsvár, 1690. 301.

32) Kelemen Lajos: Hermányi Dienes József emlékiratai. Kolozsvár, 1925. 71-83.

33) Vö. a városi levéltárban őrzött az évbeli összes számadáskönyvekkel. (Klt)

34) Erdélyi Prédikátori Tár. VII. köt. (1837.) XXXIV-XXXV. 1.

35) I. h.

ugyancsak pestisben elhunyt Szenczi Molnár Jánosnak néhány évtizeddel ezelőtt még állott sírkövétől³⁶⁾ délnyugatra, a mai temetőosztályozás szerinti II. osztály B. táblájában, minthogy jórésben itt találjuk az 1633-34. évi pestis áldozatainak mai napig is megmaradt néhány emlékjelét.

Szathmári Pap Zsigmond szerint Molnár Albert sírját akárki által is könnyen elvihető kis emlékkővel jelölték meg, amelyre Bisterfeld professzor 20 soros latin versét vésették fel. Ha azonban ennek az állításnak egy kissé jobban utána nézünk, föltétlenül helyesbitenünk kell Szathmári Papnak a kő méreteire vonatkozó feltevését; ezt pedig azon az alapon tehetjük meg, mert a distichonokban irt ilyen terjedelmű vers, bizony, nem fért volna el akármilyen kis kövecskén, kiváltképpen ismerve a vésetek természetét, miszerint a kő déli lapján az életrajzi utalásokat is magában foglaló emlékversnek, az északi lapon pedig a részletes életrajzi adatoknak föltétlenül el kellett férniök. /Ez az utóbbi lap netalán üresen is maradhatott a feleség számára, de semmi esetre sem osztotta meg a déli lap emlékversét! / Valószínű tehát, hogy sírja fölé az akkor általánosan szokásos nagyobb méretű, órmós kőkoporsót helyezték "örök emlékezetképpen", amelyet azután az idő viszontagságai már egy évszázad eltelte alatt elpusztítottak. Így ment azután feledésbe halálának ideje is, mert semmi sem maradt ami azt állandóan emlékezetben tartsa.

/Megjelent: ErdMuz. 1933 és kny./

36) Kohn Hillel - Zsakó Gyula: A kolozsvári házsongárdi temető sírkövei. EM. 1911: 300 és Herepei János: A házsongárdi temető XVI-XVII. századbéli sírkövei. (Kéziratban.)

Szenczi Molnár Albert sirja

Az "Irodalomtörténet" 1941-i évfolyamában egy rövid cikk arról az eseményről számol be, hogy Szenczi Molnár Albert ujonnan állított síremlékét a kolozsvári Házsongárdi temetőben 1940-ben felavatták.¹⁾

A magát meg nem nevezett tudósító szerint Szathmári Pap Zsigmond és (idősebb?) Herepei János még látta az eredeti, de azóta elpusztult sírkövet. A múlt század kilencvenes éveinek elején Török István, majd Kelemen Lajos meg is találta Szenczi Molnár fiának, Jánosnak sírhelyét a temető alsó részében. Végül Herepei János alapos levéltári kutatások nyomán szinte kétségszűnhatatlanul megállapította, hogy a két Szenczi egy sírban nyugszik.

Ennyi a lényege a közleménynek. Az elmondottakhoz még csak annyit idézünk e cikkből, hogy szerinte "Szenczi Molnár Albert ott nyugszik a kolozsvári szegények temetőjében".

A közlemény azonban elfeledkezik tudtunkra adni, hogy Molnár Albert emlékének megjelölése Nagy Gézának, a református teológiai egyháztörténeti tanszéket betöltő tudós professzornak, a fejfa terve és elkészíttatése pedig Kós Károlynak az érdeme.²⁾ Ennek megállapítása után most már sorra vehetjük a cikkecske állításait.

Először is a "szegények temetője" megjelölést kifogásolom. Kétségtelen ugyan, hogy Szamosközi István Kolozsvárról talán a XVI. század legvégén készített leírásában temetőnkéről így emlékezik meg: "a porta Libitinensi, qu(a)e Puticulos seu sepulcretum spectat" (etc.),³⁾ ez azonban nem egy külön, hanem éppen az egész sír-

1) It. 1941: 138.

2) Nagy Géza: Kalotaszegi fejfa Szenczi Molnár Albert sirján.. Pásztortűz, 1940: 462-64.

3) Szamosközi István történeti maradványai 1526-1603. (Kiadta: Szilágyi Sándor). Bp. 1876-1880. III. 84.

kertre vonatkozik. E temetőt ugyanis 1585-ben a nagy pestisjárvány miatt nyitották meg, de - minden rendelkezés ellenére is - eleintén csak a döghalálban elhunytakat, a járvány elmúltával pedig csak a szegénységet helyezték ide örök nyugalomra, a vagyonosabb polgárok számára pedig még mindig a templomok cintermében, meg a kettős várfal közötti várkertben kerestek sírhelyet. Ez a helyzet azonban a XVII. század elejére már kezdett feloldódni, úgy hogy 1600-ban már a nagytekinélyű idősebb Bonczidai Gergely ötvös céhmester és városi főbíró is ide tért nyugovóra.⁴⁾ Természetes, hogy eleintén a temető lábujában kezdték meg a temetkezéseket, a szegényebbek pedig, akik szeretteik sírjához még követ sem tudtak faragtatni, fentebb, vagyis a lejtősen emelkedő hegy oldalában ásaták meg nyughelyüket. Igaz, hogy évszázadok folyama alatt megfordult a helyzet. A temető tulzsufolt alsó részét elhagyva, a vagyonosabbak mind fentebb és fentebb választottak hozzátartozóik számára sírhelyet. Ennek következtében, ha a XVII. század első felében kimult jelentékanyebb egyéniség porhüvelyé után nyomozunk, azt a Házsongárdi temetőnek csakis abban a fertályában végezhetjük, amely ma már az egyszerűbb életviszonyok között élő polgárok temetkezési helyéül szolgál. Ez az oka annak a helyzetnek, hogy Szenczi Molnár János sírköve is a temetőnek éppen e részében maradt meg szinte a legujabb napokig. Ebből következik az is, hogy semmiképpen sem szabad arra gondolnunk, hogy amiért Molnár Albert vállára netalán nehéz anyagi terhek nehezedtek, emiatt csak a "szegények temetőjé"-ben jutott hely a számára.

Másod sorban határozottan tagadom, hogy akár a dédapám, akár Szathmári Pap Zsigmond is még látta volna Molnár Albert egykori siremlékét, mert hiszen ha igaza volna a közlemény írójának, abban az esetben legalább is a szorgalmas adatgyűjtő Bod Péternek, vagy Benkő Józsefnek tudnia kellett volna Molnár halála évről.

Kétségtelen, hogy az első világháboru előtti időben mind Török István, mind Kelemen Lajos, mind jómagam láttuk Szenczi Molnár János sírkövét és olvastuk annak feliratát, a szöveget azonban csak Kohn Hillel és Zsakó Gyula jegyezte le.⁵⁾ Az első világ-

4) Szerző: A házsongárdi temető régi sírkövei. (Kéziratban).

5) Kohn H. és Zsakó Gy.: A házsongárdi temető sírkövei 1700-ig. EM. 1911: 300.

háboru lezajlása után, amikor magam is hozzá kezdtem a temető régi sirköveinek összeírásához, ezt a siremléket már nem találtam meg. Összeíró munkám hosszú évekig elhúzódott s bár valószínű, hogy 1920-ban még állott a sirjel, de mire (kb. 1925-ben) leírására került volna a sor, már csak hült helye maradt.

Negyed sorban azt is tagadom, hogy alólirotnak sikerült volna megállapítanom az apának és fiának közös sirban való nyugovását. Az igazság ugyanis az, hogy amikor már megtaláltam Molnár Albert eltemetésének s ezen keresztül halálának is pontos idejét, arra gondoltam, hogy ahol a fiu nyugszik, netalán azon a tájon lehetett a 12 esztendővel korábban megpihent édesapának is a sirja. Ezért tehát éveken, sőt évtizedeken keresztül hetenként legalább kétszeri ebédszünetben felszaladtam a temetőbe: hadd lássam, hogy a III. osztály A. táblájában és annak környékén történt új sírok ásásakor nem veti-e felszínre az ásó Molnár Albertnek netalán elsülyedt sirkövét. Fáradozásom hiábavaló volt. Ezért nagyon valószínűnek tartható, hogy sirkövét régen, talán még a XVII. században kegyeletlen kezek átfaragták és más halott emlékjelül állították, avagy ami még hihetőbb: valamelyik török, vagy tatár, vagy pedig német pusztítás idején ment tönkre; azt ugyanis nem nehéz elképzelnünk, hogy a város falai alatt megült ellenség tábornöke a mészkőből faragott siremléket könnyen porrá égethette.

De mindezen kívül még annak a lehetőségét is tagadom, hogy az apa és emberkort ért fia közös sirban nyugodhatnának! Ennek ugyanis nemcsak az a körülmény mond ellene, hogy a netalán Bisterfeld distichonjaival ékes ormós kőkoporsót (?) és a Molnár János elhunytát megörökítő hasábos sirkövet egy és ugyanazon sirhoz semmiképpen sem helyezhették, de az az ősi szokás is tiltakozik ellene, amely szerint minden kiscsalád megkívánta a maga külön sírúregét! Minthogy pedig az emberkort ért Molnár Jánosnak föltétlenül új családot kellett alapítania, ezért tehát az édesapjától egészen elkülönült sir illette meg őt is.

Ilyenképpen a lényeg az, hogy még ma sem ismerjük Molnár Albert sirjának a helyét,⁶⁾ de - hát - nem is az a fontos, mert elég

6) Ezt érdemes hangsúlyozni, mert az Irodalomtörténet cikke óta is napvilágot láttak téves közlések, így a Szabad Szó 1947. febr. 22-i számának "Szenczi-Molnár Albert sirja" c. glosszája, amelynek szerzője egyébként úgy tudja, hogy Molnár 1643-ban halt meg.

annyit is tudnunk, hogy porai a Házsongárdi temető földjével vegyültek s ha a fia sirjának helyére állított diszesen faragott fejfa (vagy főtől való fa) az ő nevére is figyelmezteti a késői utódokat, ez is néhány nemzedékkel továbbörzi magyar múltunk e nagy alakjának legalább is helyi emlékét.

Szenczi Molnárék sirjának és sirjelének sorsa

Az 1947. esztendő elején a kolozsvári Lupta Ardealului című, román lap közli, hogy a régi házsongárdi¹⁾ temető gondnoka öntalmulag eladta Szenczi Molnár Albert nyughelyét, azt a sirt, amely - mint a román lap írja - "a velünk együttélő magyarság számára a kegyeletes emlékezés helye". A gondnok azért tette, mert Szenczi-Molnár Albert már 1643-ban meghalt²⁾ a törvény azt mondja, hogy a megneváltott régi sirhelyeket el kell adni. "Ime - folytatja a román lap - néhány ur hogyan seperné el a föld színéről a kultúra nagy harcosainak örök nyughelyét". Constantin Lăzăr kolozsvári polgármester, aki az esetről nem tudott, értesülvén a történetekről, azonnal utasítást adott román-magyar kulturbizottság alakítására, amely meg fogja állapítani, vannak-e más, hasonló sirhelyek, amelyeket meg kell kimélni a Szenczi-Molnár Albert sirjának sorsától.³⁾

Eléggé meg nem becsülhető a Lupta-nak méltányos gondolkodása, mind pedig Lăzăr polgármester eljárása. Igaz, hogy jóindulatuk későre fogant meg, bárha abban ők a legkevésbé sem hibásak, hiszen előre nem láthattak senki szándékába, azután meg nem is gondolhatták, hogy ennyire barbár módon meggondolatlan hivatalos tényezők is akadhatnak.

Kétségtelen, hogy a fenti közleményben hibák is fordulnak elő, minthogy az elpredált sir nem magáé Szenczi Molnár Alberté, hanem János nevezetű fiáé, továbbá a mindkettejük emlékét megőrkítő sirjel a husz esztendővel ezelőtt kifaragott és felállított kalotaszegi típusu gombfa volt. Ez a csekély eltérés azonban va-

1) Tévesen "házsongrád"-ot ír.

2) Az "1643" évszám csak nyomdai szedéshiba lehet.

3) Esti Szabad Szó 1947 febr. 22-i számának 3. lapján.

lóban semmit sem jelent a szimbólum jelentőségének magának pusztulásához képest.

Igy a két Szenczi Molnárnak Kolozsvárt most már semmiféle emlékjele nincsen, pedig e két nagy tudósunk - nemzetiségükre való tekintet nélkül - világviszonylatban is örök időkre csak büszkesége lehet Erdélynek s azon belül éppen Kolozsvárnak.

A Darholcz család, Szenczi Molnár Albert pártfogói

Gyakori hányódása és csalódása ellenére Szenczi Molnár Albertnek külső országokbeli bujdosása közben, mégis csak sok megbecsül-
tetésben volt része, sőt idehaza is nem egy képzett család érté-
kelni tudta az ő nagy tudását, sokoldalú munkásságát és hazafiai-
nak kiművelésére fordított törekvését. Nem beszélve Bethlen Gábor-
ról, a kiváló fejedelemről, valamint az őregbik Rákóczi Györgyről,
meg kell említenünk Darholcz Ferencet, e nagy tudóst élete legne-
hezebb szakaszában önzetlenül támogató, gazdag, felsőmagyarországi
várurát.

Nagy Iván úgy emlékezik meg a fintai Darholcz-családról, hogy
Lehoczky nemzedékrendi táblázata szerint ez a familia sárosmegyei
kihalt család. Darholcz Ferenc fia Kristóf, kinek elhunytával ja-
vai a Dessewffy-családra szállottak. Ugyancsak Nagy Iván említi
meg, hogy Lehoczky helyesen állítja, hogy Kristóf 1639-ben "Novis-
sima Judicii Tuba" című művet adott ki Kassán.¹⁾

Tudjuk, Molnár Albertnek "Discvrsvs de summo bono" című mun-
kájából, hogy ezt a művét Darholcz Ferenc nevű pártfogójának aján-
lotta.²⁾ Az is ismeretes, hogy Darholcz Kristóf "Novissima tuba,
azaz Iltetre serkentő vtolso Trombita szo" című latinból fordított
munkáját 1639-ben Kassán adta ki Darholcz Ferencnek ajánlva.³⁾

A debreceni Református Nagykönyvtár őriz egy 1574-ben, -hely-
név megjelölése nélkül, fractura betűvel kinyomtatott "Biblia Sac-
ra Veteri et Novi Testamenti" című könyvet.⁴⁾ Ebben több, 16. szá-
zad végi és a 17. század elejéről való bejegyzést is találtam, úgy
mint az első borítólapon: "Anno 1600. 16 Junii adta az Vrsten az
my zerelmes f(iun)kot Darhocz Sandort. Anno 1596 eztendőben 6 Ap-
rill adta az Vr Isten az mi zerelmes Leaniunkot Darhocz Sarat. An-

1) Nagy Iván: III. 239.

2) RMK. I. 594.

3) U.o. I. 692.

4) Könyvtári jelzése: E. 984.

no 1593. 25 napian volt (ké)zfogasom Az en zerelmes Attiam fiaival M.S.bocsárdo[n]. (Melléje irta a bejegyző) Katarina". Az Őrlapon "Quando recuperatu(m) E(st) Filek...An(n)o 1593." - "Quando - jaurinum recuperatu(m) e(st) a turcis an(n)o D. 1590." - "Quando recuperatu(m) E(st) strigoni(um) anno 1595." Notandum Sum M.Kathay pp.mpria. Cancell(arius) Vngariae et Transyl(vaniae)." "A(m)o MDCV. 4. July."...

A hátsó Őrlevelen: "Ennek az kennnyunek Draga es Zent Voltat Embery Nielv soha megh nem mondhatia P. Darholt mp." - "Iste libellus dono dedit(ur), a Pater Thorna Ciota (?) existente Sebesini Dni Illust. ac Mag. Sigismundi Forgach et..Anno 1620."

A hátsó borítón "N.B. Anno 1626 die marty Gabriel Bethlenn. Cassouior(um) celebrauit nupcias".

Itt tehát több Darholczsal találkoztunk.Közlük az apa hihe-tőleg az a Darholcz Ferenc, aki Molnár Albertnek pártfogója volt és mint ilyen 1629-ben akkora mennyiségű pénzüsszeggel ajándékoz-ta meg, hogy abból nemcsak adósságait tudta kifizetni, de egyik leányát is ki tudta házasítani, s további táplálékukat is abból biztosította.Bizonyosan ennek a Ferencnek a felesége az a Katari-na nevű "zerelmes Attiamfia",akivel a könyvtulajdonos 1593-ban az Abauj-Torna-megyei Bocsárdon kelt össze. Az ő gyermekeik voltak: a többek között Sára és Sándor,valamint a P. betűvel rövidített Pál vagy Péter nevű egyén, nemkülönben Kristóf, mint a család ut-tolsó férfisarja.

Nagy Iván soraiból megállapítható, hogy az 1650-ben elhunyt Cserneki és Tarkaői Dessewffy Istvánnak felesége Darholczi Finta Kata.⁵⁾ Azonos Fintai Darholcz Kristóf leányával, családjának ut-tolsó sarjával,aki urának halála után osztozott gyermekeivel,kö-zöttük János nevű fiával. Az ő felesége, Böki Patzoth Mária Ba-lassi Bálint és Rimay János jeles költőink vérrokona volt.⁶⁾

Kátai Mihály atyafiságát nem tudtam megállapítani. Az ő fe-lesége Drugeth Anna, vagy Magócsi Margit.⁷⁾ A közhit szerint ő öl-te meg Bocskay István fejedelmet s ezért a fejedelem hívei fel is koncolták.

5) Nagy Iván III. 298.

6) Könyvekből kiirt jegyzeteim szerint.

7) Nagy Iván VI. 123.

II.

SZENCZI MOLNÁR ALBERT KORTÁRSAI

Keveset tudunk az életpálya itthoni szakaszáról, de talán a legkevesebbet Molnár hazai környezetéről. Turóczi Trostler uttörő tanulmánya óta (Szenczi Molnár Albert Heidelbergben. Filológiai Közlöny 1955, Magyar irodalom - világirodalom II. Bp. 1961.) már-már jobban ismerjük azokat a német, holland, francia humanistákat, akikkel akár csak futólag is kapcsolatban állott, mint magyar barátait, ellenfeleit, mestereit és tanítványait.

Éppen ezért Herepei igen sok idevonatkozó cikkét vettük föl kötetünkbe.

A II. fejezet főleg azokkal foglalkozik, akik - tudomásunk szerint - csak kortársai voltak Molnár Albertnek, ~~nem~~ eszmétársai. Milotai Nyilas István például még a Molnár kulturális terveit legjobban megértő (sőt megelőző!) Ujfalvi Imre méltatlan üldözésében is részt vett, mint a hírhedt Hodászi Lukács utóda a tiszántúli püspökségben. A korábbi barátok közül pedig sokan elhidegülhettek Molnártól élete végén; legalább is feltűnő, hogy az idő múlásával gyérülnek az egyházi vezetőkkel való kapcsolatait jelző adatok.

Mindenesetre első haza-utjainak legfontosabb tanuiról van szó e fejezetben. S köztük olyanokról is, akik tényleg csak véletlenül nem szaporítják Molnár irótársainak sorát. Így Dési István az egyik legérdekesebb író- és tudóstársnak számítana, ha nem pusztult volna el - kétszáz évvel halála után - vaskos munkájának egyetlen fönmaradt példánya. A ránk maradt cím és a megjelenés dátuma - "Az igaz zent wallasnak az természeti Okossággal, az melly Philosophianak is neveztetik, valo szep Harmoniaja", 1619 - elgondolkodtató. Jelzi, hogy a nyugat-európai protestáns arisztotelizmus és haladó ellenlábásai közti viták magyarul is vissz-

hangra találtak. Jelzi, hogy a századra leginkább jellemző ideológiai küzdelem - a modern racionalizmusért és ellene, egyelőre régi és új vallási nézetek harca formájában, az egyeztető-közvetítő álláspontok egész sorával - a magyarul olvasó, tehát a legszélesebb hazai értelmiséget érdekelte, s már igen korán. Hiszen éppen religió és ráció ellentmondása vagy harmóniája volt a század elején a fő filozófiai vitatéma; s az európai gondolkodás legtöbb fórumán, akkor még, e kettő egymást kizáró ellentéte csakis a ráció rovására volt elképzelhető.

Gazdagíthatja ismereteinket a Keserői Dajka János és más egyházi vezetők utazgatásaira vonatkozó bőséges adatanyag is. A jelek szerint ez a bizonyosan ortodox felfogású, de nagyműveltségű és szervezőképes egyházi-értelmiségi vezetőréteg minden lelkesedését és energiáját Bethlen Gábor művelődéspolitikájának szolgálatába állította. Ezért a működésükre vonatkozó legkisebb adalék is segíthet megvilágítani a fejedelem sokirányú kulturális vagy politikai törekvéseinek egy-egy kevésbé ismert mozzanatát. Valószínűleg a Bethlen céljaihoz való kapcsolódás volt a legfontosabb párhuzamos vonás a Keserői Dajkákéknak lényegében ortodox és a Szcenci Molnáréknak részben polgári eszményei között.

Sok kortárssal találkozunk majd még a további fejezetekben. Az ifjabb nemzedék tagjai után - akik közvetve vagy közvetlenül Szcenci Molnár tanítványainak érezhették magukat - több munkatársát vettük föl; így Csanaki Mátét a tudós orvos-tanárt, akivel Kolozsvárt valószínűleg együtt tanított, Dengelegi Pétert, aki Molnár biblia-kiadásának védelmére könyvet írt, legközelebbi szellemi rokonát, Ujfalvi Imrét, atyai jóbarátját Páthai Istvánt; végül az évtizedekkel fiatalabb Bisterfeldet, Medgyesi Pált, Táillyai Z. Mártont, akik már a puritánus küzdelmek résztvevői voltak.

Igy válik teljesebbé a kortársak sora; így tűnik ki, hogy a jelen fejezet címe akár egész kötetünk alcíme is lehetne.

Szenczi Molnár Albert naplójában feljegyezte, hogy Kolozsvárra érkezve, 1615 január 29-én "Predikállott az új ecclesiában Stephanus Dési, eius collega senior dn. Lucas, primarius fautor Vicei Máté, Jónás deák."¹⁾

Tehát az ekkor templomi beszédet tartott Dési István második pap volt. Származásáról s életének korábbi szakaszáról jóformán alig sejtünk valamit. Annyit mégis tudunk, hogy papfiu, ugyanis a wittenbergi magyar bursa anyakönyvében 1598 április 30-án, a coetus tagjai között is 1601 november 19-én mint "Stephanus Pastoris Desius"-ra akadunk rája, sőt még 1603 május 25-én is itt találjuk bejegyezve: "Stephanus Pastoris Desinus Vngarus" nevét.²⁾ Származási neve egész határozottsággal még nem vezet a mai Dész városához, minthogy - Szabó T. Attila szerint - a középkorból a mai Bács-Bodrog, Heves, Sopron és Somogy megyékből is ismeretes Deus, Dész, vagy Dész nevű helység.³⁾ De különben is személynév létre filia-ció s elnevezésre is gondolhatunk. Papi pályáját Erdélyen kívül kezdette, az 1607. szeptember 23-i szatmárnémeti közzsínaton avat-tatván fel lelkipásztorul.⁴⁾

Bethlen Gábor 1616 április 8-án Alvinczi Péter kassai paphoz intézett levelében arról tudósítja, hogy "Nekünk küldött levelé-

1) Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója levelezése és iro-mányai. Bp. 1898. 67.

2) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. I.15; II.29. - TT.1885: 242. - Szabó Géza: Geschichte des ungarischen coetus an der U-niversität Wittenberg 1555-1613. Halle, 1941. 145. - Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak név-sora. 1601-1812. Bp. 1931. 113.

3) Szabó T. Attila: Szolnok-Doboka magyarsága. Dész-Kolozsvár, 1944. 131.

4) Borovszky Samu: Tiszántúli ev.ref.papok. Bp. 1898. 10.

ből az predicatoroknak ide beszerzésében való kedveskedő szorgalmatos munkálkodását jó néven vettük Kgtől." ⁵⁾ De Melotai Nyilas István fejedelmi udvari pap 1622-ben megjelent "Speculum trinitatis" című munkájának bevezetésében azt írja, hogy Bethlen "Mely nagy serénységgel gyűjté maga mellé Magyar Országból az tudós Egyházi embereket." A név szerint felsorolt férfiak között ott találjuk Dési Istvánt is, ⁶⁾ sőt Lampe "Historiá"-jában is megemlékezik az ő nevéről. ⁷⁾

Bethlen Gábor Tasnádi Ruber Mihály püspökkel Désit először a néhány éve megalakult kolozsvári kisdud egyházközség második papjául rendeltette. Az időrendileg első adatot, amely itteni jelenlétét bizonyítja, Benkő József közli "Transsilvania" című munkájában: "Stephanus Dési, Pastor Claudiopopolitanus, cum Collega Luca Thraski, testibus Litteris Johannis Batizii, Senioris Tractus Marusensis, 1614. 1. Jul. ad eos datis." ⁸⁾ De ugyancsak az 1614. évet nevezi meg a kolozsvári ref. konzisztoriális jegyzőkönyvbe beírt papi névsor is. ⁹⁾ Ebből tehát bizonyos, hogy már az 1614. év közepén itt teljesített szolgálatot, igaz, hogy ekkor az egyházközség még annyira kicsiny volt, hogy egy pap is elegendő lett volna a szolgálat elvégzésére, hiszen alig két esztendővel korábbi időről jegyezte fel Tatrosy György, hogy "My az keozep uczaban egy kapu keszben iartunk, Borbely Palne hazanal volt mind schola s mind templum s cziak igen keves szamuan valanak akkor Colosvarat az igaz keresztjenek. Az pap Lukaczy pap vala." ¹⁰⁾ Mire azonban Dési ide rendeltetett, akkorra már felépült romjaiból az óvári puszta templom s a következő esztendőben megvásárolt polgári házban az iskola is megnyílt. Ekkor az első és a második pap számára is

5) Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Bp. 1886. 54. - TT. 1885: 437.

6) Melotai Nyilas István: Speculum Trinitatis. Debrecen, 1622. 3/B. lev.

7) Lampe, Fr.: A.: Historia Ecclesiastica. Utrecht, 1728. 356.

8) Benkő, Josephus: Transsilvania. Vindobona, 1778. II. 569.

9) "Series rerum" 354. (Az ekklézsia lev.-tárában.) - Szathmár-Némethi Mihály: A' Négy Evangelisták szerint való Dominica. Kolosvár, 1675. 10/A. lev.

10) Domokos Pál Péter: Tatrosy György énéletirása és történetifeljegyzései. ItK. 1957: 242.

megszerezték a lakóházakat, amelyek közül az egyik közvetlenül az iskola mellett, a másik pedig vele szemben állott.

Az 1615. évből az első reá vonatkozó adatot Szenczi Molnár Albert elől idézett naplójegyzete őrizte meg január 29-ről, amely a Gregorianus naptárra átszámítva, február 8-nak felel meg. Azután 1615 augusztus 1-i keltezéssel egy nyugtatványa ismeretes, amelyben elismeri, hogy a fejedelmektől a kolozsvári harmincadból rendelt évenkénti 300 forintnyi összeget az ekklezsia részére átvette.¹¹⁾

Dési azonban Kolozsvárt nem sokáig szolgált. Bizonyosan a fejedelem jóváhagyásával a püspök Fehérvárra rendelte. Ugyanis Ombozi Pál, Kolozsvár 1616. esztendőbeli sáfárpolgára számadáskönyvébe azt jegyezte fel, hogy "1616. 16. Aug. Istuan papot Viteti V-runk Fejeruarra, B. V. adatot alaja 3 loat Enjedig. (A lovakért fizetett) fl. 1 / 87 1/2".

Új állomáshelyén átvéve tisztségét, néhány nap multával visszatért, hogy családját is leköltöztesse: "24. aug. Istuan Pap ala az maga kuczjan hogy el uittek, adatot uolt B. V. 4 loat. (A lovakért fizetett Enyedig) fl. 2/50". "Vgian Istuan Papnak az Portekaja ala adata B. V. Adamosi Balasnak 6 Eokret zekeret Enyedig --tt fl. 1 / 87 1/2. Item Balas Istuannak 8 Eokret attam nekj Enjedig -- fl. 2 / 50." Végül is "26. Aug. Hogy V-runk eo Naga Fejeruarra vitete az Caluinista Istuan Papott. rendeltek eo kemek Keoteluereo Tamast Vtj gondujseleonek. B. V.h. attam nekj az utra. fl. / 60."¹²⁾

Illyés Gézánál azt olvassuk, hogy állítólag az is hozzájárult volna Désinek Kolozsvárról való eltávozásához, hogy kellemetlenségei támadtak Váradi Miklós főgondnokkal, a Bethlen János későbbi kancellár apósával,¹³⁾ ez a feltételezés azonban merő tévedésen alapszik, mert hiszen Váradi ekkor még csak fiatal legény lévén, semmiféle beleszólása sem lehetett az egyházközség ügyeibe.

11) Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1876. 19-20. - TT. 1885: 241-42. - Szilágyi Sándor: Bethlen levelezése. 33.

12) Sáfár 1616: 147, 148, 44.

13) Illyés Géza: A küllői ref. egyházmegye papjai. Et. 1944: 286.

Dési mint fehérvári pap hasonlóképpen nem sok ideig szolgált. Különben 1619-ben itt irt és adott ki egy könyvet, a címe után ítélve, érdeklődésünkre méltán számot tartható, ámbátor hihetőleg idegen nyelvből fordított munkát, amely azonban ma már egyetlen példányban sem ismeretes, ellenben - Kemény József összeírása szerint - 1849-ig megvolt az enyedi kollégium könyvtárában. Címe: "Am igit Zent Wallasnak az természeti Okossággal, az melly Philosophiának is neveztetik, valo szep Harmoniaja. Mellyet Magyar Nyelven meg irtt Dési Istwan Gyula Feierwari Pap. Nyomtatattott az Kegielmes Urunk eo Felsege Koeltségén. Gyula Feierwarott. 1619. Eszt" 8°-nyi 312 lap terjedelemben.¹⁴⁾

Az 1620. évből vele kapcsolatosan mindössze csak annyi ismeretes, hogy Enyedi György unitárius püspök "Explicationes" című munkájának Toroczkai Máté által magyarra fordított szövegét a református zsinat egy bizottságnak adta át megbírálás végett. Ennek a bizottságnak egyik tagja Dési István vala.¹⁵⁾

Egészen bizonyosan téved Benkő József, amikor "Transsilvaniá"-jában azt írja róla, hogy "ductus inde /sc.ex Alba/ Devam, hinc An. 1619. Saxopolim." Kétségtelen ugyan, hogy Fehérvárról valóban nem sok idő múlva a dévai papságra távozott, azonban még 1622-ben is ott találjuk szolgálatban. Ugyanis Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony holttestének Kolozsvárról Fehérvárra történt utbaindítása közben 1622 május 25-én reggel Tordán, a koporsónak Enyedre való indításakor Dési István dévai praedikátor tartott beszédet. Praedikációja különben a többiek beszédjével együtt "Exeqviae Principales Az az: Halotti Pompa" című kötetben 1624-ben Gyulafehérváron nyomtatásban is kiadatott.¹⁶⁾

Bizonytalan az az időpont is, hogy Déváról mikor is került Szászvárosra, de nemcsak Benkő, hanem Bod Péter is hibázik az időtájban, amikor azt írja le, hogy Kecskeméti Buzás Balázs szászvárosi plebánus és püspök 1603-ban meghalván, "successit illi Stephanus Dési vir magnae auctoritatis et Principibus Gabrieli et Stephano Bethlen Charissimus, anno 1629 Riküllővarinum jussu Ste-

14) RMK I. 491.

15) Lampe 356.

16) RMK I. 539. - Fekete Mihály: Bethlen Gáborné temetése. Erd-ProtKözl. 1871: 81.

phani Bethlen translatus."¹⁷⁾ Ezzel szemben Nádudvari Péter szász-városi református pap az 1726. évben megírván egyházközségének történetét, azt örökitette meg, hogy 1607-től 1616-ig volt itt plebánus és egyuttal erdélyi református püspök Basilius Buzás Kecskeméti, "ezután hivattatott plebánusnak Stephanus Deesi, a ki igen nagy tekintetű ember volt a boldog emlékezetű Bethlen Gábor fejedelem és annak bátyja gróf Bethlen István uram előtt, kinek, a mint maga írásában látom, mikor Bethlen fejedelem a csehek mellett hadakozott a császár ellen, minden dolgokat a fejedelem cancelláriájáról megírtak. Ezt annak utánna gróf Bethlen István elvitette Küküllővári papságra 1629-ben. Ennek idején, a mint írásai között láttam, volt Martinus Nádudvari nevű káplán 1626-ban."¹⁸⁾

Lényeges körülmény, hogy Dési írásai még 1726-ban is megvoltak, de amint észrevehetjük, a Nádudvari közleményében is bukkanunk szarvashibára, mert hiszen amikor Kecskeméti püspökké választották, akkor ő Alvincen volt pap, azonban 1603-ban Szászvárosra távozott s minthogy ez az egyházközség bárha református vala, mégis a szász evangélikus püspök fennhatósága alá tartozott, éppen ezért tehát lehetetlenség, hogy Kecskeméti itt is megtartotta volna püspöki hivatalát, de különben is tudjuk, hogy 1605 március 7-e óta. Tasnádi Ruber Mihály enyedi pap volt az erdélyi reformátusok püspöke.¹⁹⁾ Nádudvarinál ezen kívül hiányzik a közvetlenül Kecskeméti után lekipásztoroskodott szászvárosi pap neve. Abban azonban mind Nádudvari, mind pedig Bod megegyeznek, hogy Dési, ez a kiváló férfit, 1629-ben távozott el Szászvárosról s Bethlen István vitte át Küküllővárra. Feltűnhetik azonban, hogy minden kiválósága mellett is egy-egy helyen csak kevés ideig volt maradása. Valami különösnek tetsző indíték hajtotta egyik állomáshelyéről a másikra, otthagya még a legkiválóbb állomáshelyet: Gyulafehérvárt is, csak hogy kisebb és ismét kisebb helyre temetkezzék el. Okát ennek nem is tudnók adni, ha nem maradtak volna meg a Dési válóperére vonatkozó iratok, amelyek azt bizonyítják, hogy felesége nem volt méltó hozzája, botrányos életét már korábbi éveiben

17) Bod Péter: *Historia Hungarorum Exlesiastica*. Lugduni Batavorum, 1889. I. 303.

18) Szabó Károly: *Adalékok az erdélyi ev. reform. egyház történetéhez*. ErdProtKözl. 1876: 21.

19) Bod Péter: *Smirnai Szent Policarpus*. 56.

megkezdette. Elválásuk 1629. december 3-a után mondatott ki a szécsői universitas által.²⁰⁾ Küküllővárra tehát 1630 elején költözhetett.

Utolsó állomáshelyén töltött idejéről Benkő azt is tudtunkra adja, hogy "ubi annis 1632 et 1633. functum fuisse lego. Haec placuit in memoriam notare Désii, cujus possideo Autographum illud, 22 philyris constans, et Collectionem monumentorum complectens, ex quo XII Articulos Christianae Confessionis, An. 1545, 20 sept. in Oppido Erdőd Hungariae, Synodaliter Conclusos, ...ac frustra a quibusdam antehac Eruditibus Quaesitos, cum Clar. Petro Bod, aliisque communicaveram."²¹⁾

E nagy tudású férfiúnak az 1615. esztendei találkozáson kívül volt-e vajjon alkalma Szenczi Molnár Alberttel eszmét cserélni? nincsen lehetőségem felkutatnom, azt azonban meg kell állapítanom, hogy ezt az irodalmi munkálkodás terén is elindult férfit bizonyosan szerencsétlen családi körülményei miatti lelkiállapota gátolta meg több könyv megírásában és kiadásában.

Öregbik Rákóczi György fejedelem naplójában 1633 június 5-én azt jegyezte fel, hogy "Ez nap voltak nálunk követségen az ecclesiától az kolozsvári²²⁾ pap Dési, akarván püspököt választani, s mivel egyenlő voxa Gelei uramra, udvari predikátorunkra mene, ki jelen nem lévén Enyeden a gyűlésekben, úgy jött személyünk elébe meghívásokra, bizony sok szóval s persvadealással birhaták reá, Gelei uramot."²³⁾ Minthogy a püspökválasztó zsinat Enyeden volt s Désit Fehérvárra küldötték be követségben, mutatja tekintélyes személyét, hogy erre a megtisztelő feladatra őt jelölte ki a papok együttese. De ugyanezt bizonyítja az angol Duraeus Jánosnak az evangélikus és a református felekezetek egyesítése érdekében küldött felszólítására adott felelet, amelyet az 1634 február 7-én tartott zsinat határozatából a püspökön, a három professzoron, a tizenegy esperesen kívül három lelkipásztor is aláírt, az utóbbiak egyike ugyanis Dési vala.²⁴⁾ Illyés Géza hihetőleg tévesen

20) Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve. 1901: 119. - ErdProtKözl. 1881: 262-63.

21) Benkő II. 569.

22) Az eredetiben hihetőleg "kvári", vagyis küküllővári lehetett.

23) Koncz József: I. Rákóczi György naplója. EM. 1900: 525.

24) RMK III. 1924.

állapítja meg, hogy utolsó állomáshelyén csupán csak az 1638-39. években szolgált volna.²⁵⁾

Szádeczky Lajos a kuküllővári templom szentélyében elhelyezett hombárok alól előtűnt egyik sírkövön olasz koszorúval körített könyvet, mint papi jelvényt látott kifaragva; a faragvány mögött pedig részben kopott felirást betűzött ki:

M o n u m e n t u m
in honorem reverendi et clarissimi
domini STEPHANI DESI pastoris ecclesiae
Kuküllővariensis.....et vicinarum
.....anno 1639. obevntis.....
alfer.....vitae redidit omnia.....
hinc bene qui vivunt nunquam moriuntur in illo.²⁶⁾

Miként e csonka feliratból is kibogozhatjuk, Dési a kuküllővári egyházmegyének esperesi tisztét is viselte.

Az 1639. esztendőben elhunyt Dési István utódául a hollandiai egyetemeken kiválóan képzett, de erősen püspökös felfogású Dadai János rendeltetett Kuküllővárra.²⁷⁾

25) Illyés Géza: A kuküllői ref.egyházmegye. Et. 1944: 298.

26) Szádeczky Lajos: A kuküllővári sirleletek és régiségek. EM. 1897: 308-9.

27) Dési Daday István: A két régi pap Daday. (Gyűjteményemben levő kézirat.) - Illyés Géza: Vajdaszentiváni János. RefSzle. 1926: - U.ő. Dadai János. RefSzle. 1927. stb.

M i l o t a i N y i l a s I s t v á n

Milotai Nyilas István életrajza, amelyet még a mult század utolsó évtizedében irt meg Bakóczi János,¹⁾ az azóta előkerült újabb adatok és újabb szemlélet alapján ismételt megírásra vár. Az alábbiakban annak a körülménynek a figyelembevételével szándékunk ehhez a feladathoz egynehány, bár nem nagy igényű adattal hozzájárulni, hogy Szenczi Molnár Albert jóakaróinak sorozatához erősen orthodox felfogása ellenére ő is hozzátartozott. Ugyanis: Molnár Albert naplójában 1615 január 9-én (az új időszámítás szerint: 19-én) azt jegyezte fel, hogy Szatmáron keresztülutaztában "mester Johannes Szántó Thuri, pastor Johannes Megyeri, superintendens Milotai".²⁾ Majd a "Postilla Scultetica" című munkájának 1617-ben írott előszavában a többek között elmondja, hogy a prédikatori rendben is kik forgolódtanak szeretettel állapotának jobbitásában; közöttük sorolja fel "Milotai István püspeket Szakmárt" is.³⁾

Ismeretes, hogy Molnár első erdélyi utja alkalmával a fejedelmi udvari pap Rettegi János volt, ő azonban már Molnár ottléte idején, 1615 január 24-én elhunyt.⁴⁾ Helyébe - rövidesen Molnár eltávozása után - 1615 júniusában Keserői Dajka János váradi prédikátort választotta ki a fejedelem. Majd 1618-szeptember 24-én elhunyván Tasnádi Ruber Mihály püspök, helyébe a zsinat november 18-án Keserői Jánost választotta meg.⁵⁾ Valószínű azonban, hogy már előzőleg, Tasnádi betegeskedése idején, helyette még az ő életé-

1) Bakóczi János: Milotai Nyilas István. ItK. 1893: 176.

2) Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója. 66.

3) I.h. 70.

4) I.h. 67-68.

5) Bod Péter: Szmirnai Szent Polikárpus. 61-62.

ben Keserűi intézte a püspöki teendőket. E helyzet abból a körülményből sejthető, hogy Bethlen már ekkor új udvari papról gondoskodott. Lang Tamás kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyve szerint: "1618. 10. Julij Juta Szakmarrol az puspeok, Vr[un]k hozattja be papjanak, Mylotaj Istuant, Vr[un]k paranczo(latjára) kultem nekj: B. V. h. (=Biró Vram hagyásából) niolcz Deakis uelle", (ételt és italt.)

"Eodem az maga kuczja elejben attunk B. V. h. hat loat Enyedig."
"Az Deakokat Vitte Veg Georgy haro[m] lo zekere Enyedig."⁶⁾

Bakóczi közlése szerint Milotai 1618 június 24-én tette le a püspöki hivatalát, hogy Gyulafehérvárt elfoglalhassa az udvari papi tisztséget. Bizonyos azonban, hogy új hivatalának átvétele, csak a fenti idézet szerinti július 10-ét követő két-három nap múlva történt, erre vall az ilyes tisztségbeli változtatásnál szokásos diszkiséret, amely rendszeren a helybeli iskola nagyobb számú diákjaiból tellett ki. Ezen kívül a sáfár feljegyzése is határozott bizonyíték, ugyanis a fejedelem költségére utazók salus conductus levelében az utazás célja is mindig fel vala tüntetve. E parancslevél pedig föltétlenül megfordult a sáfár kezében.

Milotai tisztségének Fehérváron történt elfoglalása után családjaért és portékáiért bizonyosan hamarosan visszatért Szatmárra. Vele jöttek a deákok is: 1618 július 18-án "Juta Fejeruarról 11 Deak, melljek az puspeokeot kesertek vizza Zakmarra." Ugyanezen a napon "Attam az 11 Deaknak Vaczorara"(ételt és italt). Július 19-én "Attam megis az Deak(o)k ala B. V. h. mijnt hogy ittis marada benne, 3 loat, meljen vittek eoket Hunyadig."⁷⁾

Nem állapítható meg, hogy Milotai vajjon rövidesen tért-e vissza Fehérvárra, avagy csak az alábbi feljegyzés jelzi-e végleges leköltözését? 1618. október 17-én "Vrunk feo Papja Mylotaj Istua[n] megien sietseggel Fejeruarra, attak alaja 6 loat."⁸⁾

Ettől az időtől kezdve azután - rövid időre szabott élete folyamán - legtöbbször a fejedelem kíséretében tartózkodott.

Bethlen Gábor Ferdinánd Császár ellen indított hadával Felső-magyarországra érkezvén, a feltámadt nép, a polgárság s a hajdu-

6) Sáfár. 1618. 56.

7) I.h. 1618. 59, 60.

8) I.h. 1618. 73.

ság segítségével Kassa 1619 szeptember 20-án önként megnyitotta előtte kapuit.⁹⁾ Ezután az egész Dunáninnen rész is csakhamar melléje állott.

Segesvári Bálint kolozsvári krónikájában azt jegyezte fel, hogy "1620 Januáriusban és februáriusban jövének vissza az erdélyiek az hadból, urunk ő felsége vissza jövéen Kassára."¹⁰⁾ Ezért azután 1620 március 12-én "Juta Milotaj Istuan pap Fejeruarrol. Vrunkhöz megien Cassara." Majd onnan visszatérve, április 10-én "Jecue Mylotaj Istuan Pap Cassarol, Fejeruarra megien."¹¹⁾ Ugyanilyen utját látjuk 1621 január 21-én is: "Milotay Vra[m] Feyeruari Predicator magyar orzagbol Jöuen Vrunktol harmad magauat leue[n], B. Ur[am] parancziolattiabol attam nekik" (ételt és italt).¹²⁾ 1621 november 27-én az jegyztetett fel, hogy "Milotay az p[rae]-dicator magh talaluan B. V.-at Abrak feleol, B. V. Paranc(zia)bol attam nekie Zabot Metr.4. l. per den.6, teze[n] fl - den.24."¹³⁾

A megelőző napról azt olvassuk Segesvári krónikájában, hogy "Novemberben az tatárokból egy néhány ezer Erdélyen által jöve Brassónál és Fogarasnál, Szebennél, Szász-Sebesnél; elkésérék Déva felé az székelyek és vármegyebeliek; de semmi kárt nem tettek; ...Az ország népe Kolosváratt és Kolosvár körül volt az tatárok ellen. 26 novemb. az tatárok murzája Kolosvárra jöve, az hol az gubernator is Kolosvártt volt akkor."¹⁴⁾ Minthogy tehát Milotai most nem volt a fejedelem mellett, valószínű, hogy Bethlen István kormányzó kíséretében jött Kolozsvárra, mint aki a tatárok nitaláni pusztításaitól tartva, Kolozsvárra gyűjtötte a fegyveres népet is.

Már ebben az időtájban is felfigyelhetünk arra a körülményre, hogy Bethlen Gábor tudományosan képzett férfiakat gyűjtve az országba és képeztetve az akadémiákon, ezért könnyen szemünkbe tűnhetik a vezetőhellyé összpontosított Fehérvár egységesített hatóköre az előző fejedelmek idején szétszórtan vesztegelő feladatok-

9) Sepsi Laczkó Máté krónikája. ETA. III, 224.

10) Segesvári Bálint krónikája. ETA. IV, 187.

11) Sáfár. 1620, 23, 42.

12) I.h. 1621. 11.

13) I.h. 1621. 206.

14) ETA. IV. 188-89.

ban. Itt van ugyanis maga az egyházi vezető: Keserői János püspök, Milotai István udvari főpap, Dézsi István városi prédikátor, Jacobus Germanus scholamester, továbbá a szilárd alapokra helyezett iskola a már megalapított könyvtárral. E megemlékezés annál is inkább Milotai életkörülményei közé iktatandó, mivel "Speculum Trinitatis" című nagy munkájának 1622 január 17-én Fehérvárott kezelt előljáróbeszédében éppen ő hívta fel a figyelmet Bethlen ilyen irányú céltudatos intézkedéseire, amelyet nemcsak itt, hanem szerte az országban is igyekezett megvalósítani.¹⁵⁾

A nikolsburgi béke megkötése után Bethlen hazafelé igyekezett, hogy az 1622 május 1-re Kolozsvárra hirdetett országgyűlésen maga is részt vehessen. Május 6-ra meg is érkezett; a nagy kíséretben külső országokbeli követek és nagyszámu főember is volt jelen. Az "abrakosok", vagyis az élmezőnyek között ott találjuk "Milotaj Istvan praedicator"-t is.¹⁶⁾ Ekkor nem is távozik el a városról, mert hiszen május 8-án azt jegyezte fel a sáfár, hogy "Feiedelem Papiának feier czipot 4., abrak cz(ipót) 4."-et.¹⁷⁾

Néhány nappal ezután Balásfj Bálint kolozsvári ötvösmester jegyzőkönyvében olvassuk, hogy "Azzoniunk Eo Felsege hala megh Karolj Susanna 1622. 13. Maj Egj Es kett Ora között Eiel Pwnkóst elöt harmadnapal. Az aitonallok 11 Es 12 ora közöt mondak."¹⁸⁾

Temetni 24-én indították utba Fehérvárra. Az eltelt időközben a papok a koporsó felett mindegyre mondtak temetési beszédet. A legelső prédikációt maga az udvari prédikátor tartotta május 14-én a testnek koporsóba való tételekor. Azután május 20-án a fejedelemasszony szállásán, vagyis Stenczel Andrásnak a nagypiacon levő házában beszélt a koporsó felett, majd május 24-én a kapuközben prédikált a holttestnek Torda felé Fehérvárra történt indításakor.¹⁹⁾ Ezek után most már ő is Fehérvárra utazott. A járművek kirendelésekor: május 23-án azt jegyezte fel a sáfár, hogy

15) Milotai Nyilas István: Speculum Trinitatis. Debrecen, 1622. 3/B. - 4/A. lev.

16) Sáfár. 1622. 57, 61, 64, 67, 69, 70.

17) I.h. 1622. 131.

18) Balásfj Bálint jegyzőkönyve a város törvénykezési jegyzőkönyvei között. 212. Klt.

19) RMK. I. 539.

"Az eo felsege Vduari papiat vizi pap Istua[n] egyik rendbeli hat loan Fejeruarig, attam nekj fl 5 den. 25."²⁰⁾

Milotai élete ezután már rövidre szabott: 1623-ban maga is elpihent. Egykori "alma mater": a debreceni schola - hol az iskolai törvényeket 1596-ban irta alá, 1598 és 99-ben kollaborator és szenior, a heidelbergi egyetemről 1603-ban történt hazatérése után pedig rektor volt - egykori tanulóinak anyakönyvében azt a bejegyzést őrizte meg róla, hogy "Superattendens in ecclesiis Cistibiscanis, tandem obiit Albae Juliae. Vir pietate insignis et omni genere scientiarum confertissimus. A. D. 1623."²¹⁾ Kiváló képzettsége ellenére is azonban - szigorúan orthodox felfogása miatt - akadályos volt a haladó szellem terjedésének.

Mekkora családot hagyott maga után, nem tudjuk; a következő évben özvegyéről azonban azt adja tudtunkra a sáfárpolgár, hogy 1624 szeptember 14-én "Erkezu[n] Zakmarrol 13 darabant az Melotaine marhauul." Két nappal később pedig: szeptember 16-án "Melotainenak hozua[n] Ohnna[n] Kuul Magyar Orzagbol ket Zeker Marhat, melliet Biro Vra[m]nak el kellett vitetni Feiervarigh."²²⁾

Hihető, hogy e nagyműveltségű főprédikátor elhunytá után özvegye valamiféle állást kapott a fejedelmi udvarban s ezért még eddig Szatmáron maradt portékáit is Fehérvárra szállíttatta. Az udvari alkalmazásra való feltevéseünket az is támogatja, hogy a szállítmány kísérői katonák voltak, sőt ezen kívül a fuvarozási költségeket a sáfár az "Vrunk szekerezese"-nek tételei között számolta el. Ugy vélem, talán valami olyanféle bizalmi állást nyerhetett el, mint amilyenről egy 1630 július 27-i példát idézhetek: "Erkezek Andras Papne Feyeruarrol, az ky az Azzonyunk Mosoynak elöttök Jaroyok, hatod magauul, es egi Leannjal, az Katonak kiseretek Vasarlasnak okaert."²³⁾ Milotai özvegyét: Szegedi Bátsi Katát, rövidesen ezután Geleji K. István udvari pap vette feleségül.²⁴⁾

20) Sáfár. 1622. 210.

21) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. 99. Végrendeletét: 1623 február 17-én készítette el. (ItK. 1892: 98-101.)

22) Sáfár. 1624. 52, 134.

23) I.h. 1630. 173.

24) Nagy Géza: Geleji Katona István személyisége levelei alapján. Kolozsvár, 1940. 6.

S z ö l ő s i B e d e J á n o s

Egyetlen lexikális munkánk, amely megemlékezik róla, a "Magyar Athenas". Szölösi Bedő Jánosnak nevezi őt s mindössze csak annyit tud róla, hogy Pareusnak kedves tanítványa lévén, mint nagybányai pap sürgeti, hogy "a bibliára írott elmélkedéseit már egyszer bocsássa világra."¹⁾

Már ez az adat is azt a körülményt bizonyítja, hogy külsőországbeli akadémiákat járva, jó igyekezetű ifju volt.

Nevére legelőbb is Vitenbergában találunk reája, ugyanis az 1592 december 2-án a "Formula Concordiae"-t ő sem akarván aláírni, az urvacsorai átlényegülés tanával ellentétes felfogást valló s ezért az egyetemről kitiltott magyar kálvinista diákok között - Szilágyi Benjámin István szerint - ott látjuk Johannes Bedő Szölösi-t is.²⁾ Majd kissé hosszúnak tetsző időköz után ha már most Pareus egyetemét: Heidelberget keressük fel, ott 1601 október 4-én beiratkozott "Johannes Bede Szölösinus"-ra találunk.³⁾

Külső országokbeli tartózkodására vonatkozó további adat is mindössze csak az maradt reánk, hogy Taksonyi R. Péter tanuló társának 1602 augusztus 28-án ugyancsak Heidelbergben tartott vitatkozását "Joannes B. Szeoleosinus" hat soros latin nyelvű distichonnal üdvözölte.⁴⁾

Hazatérése után elnyert legelső állomáshelyét nem ismerjük. Legközelebb Szatmárnémetiben találjuk. Ugyanis az egyházközség kle-

1) Bod Péter: Magyar Athenas. (1776.) 284.

2) SpFüz. 1857:165, 1864:688, - Lampe Fr. A.: Historia Ecclesiae Reformatae. 330.

3) SpFüz. 1862: 561.

4) Taxonius, R., Petrus: De Officio Christi. Heidelb., 1602. (A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában volt.)

nódiuai között van egy nagy, aranyozott ezüst pohár, amelyre az alábbi felirat van felvéve: "I. Joh. I. Sangvis Jesu Christi emundat nos ab omni peccato. - Memento mortis Domini. Calix Ecclesiae nemethien. factus a. D. 1611. Pastore Joh. B. Szőlősi. Jud. p. Geo Szabó."⁵⁾

Időrendben ezután következő adat a Bod Pétertől is említett levél, amelyet "Johannes Boedoe Szolosinus", a nagybányai egyházközség lelkipásztora 1616 október 25-én intézett Pareus Dávid heidelbergi teológiai tanárhoz. Ebből mintegy négy és fél nyomtatott sornyi terjedelmű közöltetett a Pareus halála után 1647-ben megjelent teológiai nagy munkájában, az életrajz előtt.⁶⁾

Rövid idő múltával azonban már szülővárosában: a nagyszőlősi lelkipásztorságban találjuk. Ugyanis a hasonlóképpen ugocsamegyei származású Csepei⁷⁾ (Sidó) Ferenc 1618 június 13-án Heidelbergben tartott értekezését Szőlősi B. János szőlősi papnak ajánlotta.⁸⁾

Nevére még csak a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában őrzött Garranza Bertalan-féle és 1564-ben Párisban megjelent "Summa Conciliorum et Pontificum a Petro usque ad Julium tertium, complectens omnia" című könyvecskében⁹⁾ bejegyezve bukkanunk. A címlapon ugyanis "Sum Joannis Szeleősinii 1603" sajátkezű feljegyzés azt bizonyítaná, hogy e művecske egyik darabja volt Szőlősi külső országokban szerzett könyvtárának. Ugyanennek a könyvnek az őrlapján azután még egy másik reája vonatkozó feljegyzést is találtam. Eszerint: "Per Fautorem vir(um) Clariss(imum) Joannem Bede Szőlősinum Pastorem Patriae ac Seniores longē digniss(im)um Com(it)atus Ugotsa datum Anno 1619. 12. Augusti."

5) Sarkadi Nagy Mihály - Bartók Gábor: Szatmár Németi sz.kir. város egyházi és polgári történetei. Szatmár, 1860. 207. és 225. Bartók Gábor: Pótlék Szatmárnémeti történetéhez. SpFüz. 1861: 446. - Zoványi Jenő: Prot. lelkészek nyugtatványai. (MagyProt EgyhAdattár. XIII, 105.)

6) Pareus, David: Operum theologicorum exegeticorum Tomi I. Francofurtum apud Viadrum, 1647. 11/A. lev. (A kolozsvári ref. nagykönyvtárban használtam.)

7) Csepe kisközség Ugocsa vm. tiszántúli járásában. (Szabó István: Ugocsa megye. Bp. 1937. 311-17.)

8) Csepei, Franciscus: Pro Aeterna Divinitate Filii Dei Domini Nostri Jesu Christi. Heidelb., 1618. (RMK. III. 1214.)

9) A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában X. 355. könyvtári jelzéssel volt ellátva. (NB. A könyv préselt bőrtábláján MCT 1581. első tulajdonos-megjelölés van.)

Tehát Szőlősi Bede (és nem Bedő, vagy Bődő!) János hazájában, Nagyszőlősen nemcsak a papi tisztséget töltötte be igen méltó módon, hanem éppen érdemeire való tekintettel az ugocsa egyházmegye esperesi tisztségére is megválasztotta paptársainak bizalma. Erről azonban Ember Pál mit sem tud, illetőleg egyháztörténetében nevét nem említi az ugocsa esperesek között.¹⁰⁾ Ennélfogva tehát a fenti bejegyzés új adattal bővíti helytörténetünket.

Az ajándékozott könyvben azonban sehol sem találtuk feljegyezve, hogy 1619 augusztus 12-én Szőlősi tulajdonképpen kinek is adományozta azt. Erre vonatkozólag már csak abból a körülményből következtethetünk, hogy Szőlősinak a címlapon levő, előbb már említett névalírása után azt találjuk feljegyezve, hogy "post (vagyis postea) Scholae Orthodoxae Claudiopolit(anae)."

Ez az írás azonban - bárha a XVII. század huszas-harmincas éveit jellemző betűvetéssel rovatott papirosra - nem azonos az ajándékozás tényét megörökítő s az azt követő sorok kezevonásával. Szőlősiről pedig közvetlenül alig szállhatott volna ez a könyv utolsó tulajdonosára, minthogy származáshelye amugyis a sárospataki iskolában való tanulásra utalta, no, meg az ő deákkorában Kolozsvárt még nem is volt kálvinista iskola.

Valószínűnek tartjuk, hogy Csepei (Sídó) Ferenc, aki 1619. június 20-án még Heidelbergben verssel üdvözölte Borzási B. Balázs tanulótársa értekezését,¹¹⁾ hazafelé tartva, mint Bethlen Istvánnak, a fejedelem testvérének, alumnus diákja,¹²⁾ pártfogójához Huszt, vagy Ecsed felé véve útját, legelőbb is pátriáját: Ugocsát látogatta meg. Lehetséges tehát, hogy Szőlősi az előző esztendőben neki ajánlott értekezés viszonzásaképpen 1619 augusztus 12-én közvetlenül Csepeinek ajándékozta ezt a Garranza által írott könyvet.¹³⁾ De ezt látszik megerősíteni Csepei további életkörülménye is. Ugyanis talán a Bethlen István pártfogásának köszönhető fehérvári iskolamesterség¹⁴⁾ után 1621-ben Husztra vitetett papnak.¹⁵⁾

10) Lampe. 612.

11) RMK. III. 1251.

12) Szenczi Molnár Albert: Secularis contio evangelica. Oppenheim, 1618. előszavában.

13) Ez a körülmény meg is határozza Csepei hazatérésének idejét.

14) RMK. III/2., 509.1.

Innen azonban egészen rövid idő múlva Kolozsvár egyik lelkipásztorául rendeltetett,¹⁶⁾ ahol azután nagyon hamar valószínűleg már az 1624. év elején meghalálozván,¹⁷⁾ könyveit - úgy látszik - az itteni új scholának hagyományozta, ahol ma is még egynehány feltehetően belőlük.¹⁸⁾ Ilyenképpen ezekhez sorolhatjuk a Szőlősi által ajándékozott Garranza-féle művet is.

E könyvecskének előbb idézett sorai alá az előbbivel azonos kéz még további feljegyzést is tett. E folytatólagos két sorocska is Szőlősiire vonatkozik s bennök határozott támaszpontot nyerünk élete befejezésének megjelölésére: "Hic beate in Christo¹⁹⁾ obiit Anno 1620. 8 die Novemb(ris)."

Szőlősi tehát legfennebb csak negyedfél esztendeig volt Nagyszőlősi papja és az ugocsai egyházmegye esperese. Működéséről - sajnos - semmi közelebbit nem tudunk, noha abból a körülményből, hogy a kiválóan tudós Pareussal levelezésben állott, az is sejthető, hogy egyike lehetett kora értelmesebb és értékesebb elméinek.

15) Lugossy J.: Máramarosi egyházmegye a' XVII. szdban. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1847: 1418. - Jegyzetek a huszti hely. hitv. egyház multja- és jelenéről. (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1863: 1101. Ebben a cikkben tévesen iratott "Csepi" Ferencnek.)

16) Huszton 1623-ban már utódjául nevezik meg Tornay Pastoris Ferencet. - A kolozsvári ref. egyházközs. legrégebbi jegyzőkönyvében felsorolt papi névsorban Csepei neve a XVII. szd. második évtizedének elején fordul elő.

17) A debreceni ref. főiskola tanulóinak névsorában az iskolai törvényeket 1614 szept. 3-án aláírt "Franciscus Csepei" neve után egykoruan feljegyezték, hogy "obiit Claudiopoli in officio pastoratus." (Thury E.: Iskolatört. adattár. II. 104.) A kolozsvári unitárius egyházfiak egykori harangoztatási számadáskönyvében (4. l.) 1624. jan. 29-én jegyeztetett fel: "Con-tionatori Calvinistarum m(ajoribus) 6 Vicibus. Ex Commisione. Amp(lissimi) Senatus nihil solutum." (Állami lev. tárb.) Ez a feljegyzés annál is inkább reá vonatkozik, mivel vele egyidejűleg (Coronaeus Vaska) Lőrinc, míg 1626, 1627-ben már Tiszaabecsi P. Tamás neve jelentkezik az ekkor két papot tartó ekkleziában.

18) Itt három olyan könyvére találtam, amelyben az olvasható: "Ex Libris Francisci Czepeini". Ezen kívül több kötet préselt bőrtábláján látható az F-CZ tulajdonosmegjelölés az 1619-ik, vagy anélküli évszámmal együtt.

19) A görög betűket a sokszorosítás nehézsége miatt latinra kellett átírnom.

A halálával megüresedett esperesi tisztségben még ugyanabban az évben, 1620-ban Wiski B. Márton feketeadói papot találjuk ²⁰⁾ utódaképpen.

Taksonyi Péternek 1602 november 17-én Heidelbergből Szenczi Molnár Alberthez intézett leveléből arról értesülünk, hogy Szőlősi János és Milotay István ekkor hazatérésre készülődnek. ²¹⁾ Majd a debreceni református kollégium nagykönyvtárában megtaláltam Piscatorus, M. Johan: Analysis Logica Evangelici című, Herbornban, 1601(?) -ben kiadott könyvének egyik példányát. Ennek belső borítólapjára a következő sorok vannak feljegyezve: "Clarissimo et Praesantissimo Viro d. Joanni B. Zölösino verbi Diuini in Beregh fideliss[im]o Dispens[ator]i hunc librum per manum Ornatis[si]mi et Doctiss[imi] D. Greg[or]ii F. Varadini patrios reuisentis Lares sinceriter Marpurgo Cattorum Pro festo s[an]cti Mich[aelis] Arch[angelis] Labentis Seculi 1608. Anno mitto exhibeo Michael P. Fochtöinus mpria." ²²⁾

Szenczi Molnár Albert naplójában 1608 február 23-án feljegyezte, hogy Marburgba öt magyar érkezett, mégpedig Váradi (Farkas, vagy Farkasdi) Gergely, Debreceni (Dormán) István, Szepesi Mihály, Foktői (Pap) Mihály, Keserői (Dayka) János. Rövidesen ezután azt írta, hogy "Gregorius Varadi 22. Augusti indula haza nagy bánattal". Ez a keltezés az itthoni naptár szerint szeptember 1-nek felel meg. Foktői tehát ekkor küldötte haza Szőlősi Bede Jánosnak - Piscatorus könyvét. Ebből a bejegyzésből azt is megtudjuk, hogy Szőlősi először Beregen (talán a mai Nagybecsény) volt lelkipásztor. Innen vihették azután Szatmárnémetibe.

A debreceni nagykönyvtár Szőlősi könyvtárának ezen kívül még négy kötetét őrzí, ugymint

- 1.) Vuillichius Jodocus: "Erotemata in Rhetoricam Ad Alexandrum quae hodie Aristotelis uulgo adscribitur." Basileae, 1555.

A görög bölcsészetnek Platon melletti legnagyobb alakjának munkái a XVI-XVII. századforduló képzett férfiai könyvsorozatából természetesen nem hiányozhatott. E

20) Lampe. 1612.

21) Szenczi Molnár Albert naplója. 139.

22) Könyvtári jelzése: E. 1159. sz1

kötet elülső őrlapján van bejegyezve: "Emptus Denarijs 60. Optime spei puero Emerico Stenczelio Szoeleesino Joannes B.Szoeloesinus fraternitatis ergo dono dabat Szeloesini.A 1594. 5. Dec. mp."

Stenczel Imre hihetőleg tanítványa volt Szőlősi B. Jánosnak. A hátulsó őrleveleken elmélkedések vannak feljegyezve.²³⁾

- 2.) Hvnnivs Aegidiivs professzor: "Volvmen Theologicarvm Disputationvm." Wittenbergae, 1598.

E latin nyelvű mű, amely egyházi énekek szövegét és hangjegyeit tartalmazza, amaz erős kezű orthodox lutheránusok vezéréé, aki a református diákokat, közöttük Szőlősit is, kitiltotta a wittenbergi egyetemről.

A könyv címlapjának felirata: "Sum Joh.B.Szeoleosini 1601. Heidelb." A hátulsó őrlevelen Szőlősi feljegyezte, hogy ez a könyv a kálvinisták, mégpedig Tossau Dániel heidelbergi teológus ellen iratott.²⁴⁾

- 3.) Sibrandi Lobberti: "De Principiis Christianorvm Libri VII." Hanoviae, 1605."

A címlapra fel van írva: "Sum Joh. B. Szeol. 1615."²⁵⁾

- 4.) Kochlinvs Joannes: (Ecclesiarvm Hollandicarvm et Westfriscicarvm Catechismus." Leida, 1612.

A könyvtulajdonos megjelölése a címlapon: "Est Joh.B.Szeolőesi Anno 1616." Majd tovább: "Sum Joh. B. Szoeloesini-1616."²⁶⁾

Már ez a könyv is bizonyítja, hogy a magyar teológusok nemcsak Heidelbergnek a 30 éves háború folyamán történt megsanyargatása és kipusztítása után kezdtek Hollandia felől érdeklődni, hanem talán már a wittenbergi, "Formula concordiae" erőszakolása kiváltotta a Hollandiával való kapcsolatok felvételét.

(Részben megjelent a Ref.Szemle, 1937: 336-39. lapján).

23) Könyvtári jelzése: G. 1196.

24) " " B. XVI. 24.

25) " " C. 576.

26) " " G. 64.

A d a t o k

Keserűi Dajka János életéhez

Erdélyi utja alkalmával Szenczi Molnár Albert naplójába Nagyváradon 1615 január 15-én azt jegyezte fel, hogy "Páristák(nál, vagyis a Gergely pápa-féle naptár szerint) 25. Pál fordula (vagyis megtére) Praedikalott Keserű János, a meridié Thomas Miklósvári".¹⁾

Ennek a nevezetes embernek, Keserűi Dajka Jánosnak, életefo-lyásáról - bizony - Bod Péter is mindössze csak annyit tud, hogy "Magyarországról Váradi Papságból hozatta volt Bethlen Gábor Fejedelem maga mellé Udvari Papságra, Keserűi Dajka Jánost. Jelen is volt mint Udvari Pap a' Fejedelemmel, Móldovai és más Táborozásaiban; mind addig, míg osztán Sz. András-Havának 18-dik Napján, 1618-dik Esztendőben Erdélyi Réformátus Püspökségre választatott: melly hivatalt XV. Esztendőknék el-folyások alatt, nagy serénységgel és ahoz illendő keménységgel és vigyázással viselt."²⁾

Nem ismételve meg a Bod Péter óta összegyűjtött adatokat, csak egynehány kevésbé ismert körülményt sorolok fel, amelyek valamennyire kiegészítik még mindég eléggé ismeretlen életét.

Molnár Albert naplóját olvasva, ott vagyunk Bethlen Gábor udvari papjának: a derék Rettegi Jánosnak Fogarason Február 14-én (illetőleg 24-én) bekövetkezett halálánál és február 21-én (azaz március 3-án) Fehérváron történt temetésén.³⁾ Öt nap multával Molnár visszatér Magyarországba s Váradon, a kapcsolt részek legnagyobb református városában, ismét felkeresheti a papokat s kö-

1) Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója levelezése és irományai. Bp. 1898. 66.

2) Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. Nagyenyed, 1766. 62.

3) Dézsi: 1. m. 66.

zöttük Keserői Jánost is.⁴⁾

Alig hunyta be a szemét a hűséges Rettegi, Bethlen bizonyosan Tasnádi püspök s netalán Molnár Albert tanácsára, aki váradi útutaztában hallotta Keserői templomi szónoklatát s akivel különben 1608. évi marburgi és 1609. évi heidelbergi tanulása idejében is találkozott,⁵⁾ a váradi fiatal papot választotta udvari szolgálatra.

Egy hónappal Molnár eltávoztása után Bethlen már hivatja is Keserői Jánost, úgy hogy április 23-án már vissza is térhetett Váradra. Ugyanis az egykori kolozsvári sáfárpolgár feljegyzése szerint "Feyerwarol Erkezuen az Waradj Pap, urunk paranczlatiabol vitettük Varadra 4 loual, az ketty Agoston Mathiase, az ketty Darabos Janossneje, fizette[m] fl 7 den.--"⁶⁾

Egészen bizonyos tehát, hogy nem egyéb ügyben, hanem a fejedelem rendeletére jött le Fehérvárra, ezt bizonyítja Ádám alias Rázmán István sáfár folytatólagos feljegyzése: "Eodem (die) Vrunk louaynak, az kyk az papot Ide hoztak volt, azoknak B(iró) V(ram) Paranczlatiabol vette[m] zenatt den. 24."

Keserői Jánosnak új állásában való véglegesítése csak két hónap multával történhetett meg. Deesj István sáfár szerint: 1615 július 8-án "Az Vrunk papyat hoztak vizza Feer Varrul, Varadrament, hofi Onnat be keolteozzek. Az Vrunk eo Naga Louain hat Louo[n] hoztak ide. ... Az Vrunk koczissanak ketteonek, Racz Mihalis az Vrunk Louas legennie uellek volt masod magaua (ételt, italt utalt ki a sáfár.) ... Az p[rae]ldikatornak Flistich Peter (főaranybevéltő) gazdalkodott. ... Crajnik Janost kwlte Vrunk uelle az p[rae]ldikatorral kisirni." Másnap azután "Az Vrunk papianak es Velle ualo kathonaknak Flestokeyomre att[am]" (ételt és italt).⁷⁾

Ugy látszik, hogy innen a reggel folyamán indultak utba. A sáfár szerint: "Fejedelem p[rae]ldicatora ala attak egi koczit, hat Louatt, Masas Szabo Mihaj hat louatt, att[am] nekj Varadigh fl

4) Szenczi M. Albert: Postilla Scultetica című 1617-ben Oppenheimben megjelent munkájának ajánlásában, mint jóakaróját említi: Decsi István és Keserői János váradi prédikátorokat is. (Lásd: Dézsi L.: Szenczi M. A. naplójának 70. lapján is.)

5) SpFüz. 1862. 562. It. 1955. 344. - Dézsi i. m. 262.

6) Sáfár. 1615. 27, 28.

7) I. h. 1615. 63, 64.

10 den. 50."⁸⁾

Közel egy hónapig tartott szedelőzködés után 1615 augusztus 1-én az jegyeztetett fel, hogy "az Varadj Papnak B. V. Paranczolatiból kuldeotte[m] Ayandekott (u. m.) Czipot No 12 - den. 12. Hust lib. 6 - tt. den. 12. - kett Tiukot - den. 15 - Haro[m] eytel bortt - den. 18. - Egj zeker fywett - den. 12."

A husmennyiiségből - minden személyre egy fontot számítva - megállapíthatjuk, hogy házanépe s a kísérő személyzet - a kocsisokat nem számítva - együttesen hat főből állott. "Eodem (die) Az Pap ala adattot B. V. Posta louatt fejer warigh 4 louatt Kuczis Albertte, attam Nekj posta penzt fl 3 den. 50." - "2 Augustj Vgia[n] az Pap ala haro[m] zekerett adattot B. V., haza Nepe es Parteka ala, Lonay Janos 8 Eokeör(rel) attam Enjedigh fl 2 den 50.-Haydu Istua[n] 8 Eokeorrel attam fl 2 den. 50. - Huszar Myhalj 8 Eokeorrel attam fl 2 den. 50."⁹⁾

Fehérvárra tehát bizonyosan csak augusztus 5-re érkeztek meg, minthogy az ökörszekerek csak lassan haladtak s amellett Enyeden is pihenhettek legalább egy - másfél napot. Alig vette azonban át udvari papi tiszttét, a tevékeny fiatal lelkipásztor tüstént hozzá is kezdett a hatásköréhez tartozó szervezkedésekhez. Első gondja volt a külső országokbeli tanulásra kiküldendő ifjak kiválogatása.

Geleji Katona István a későbbi püspök, 1617 május 31-én Heidelbergben Pareus professzor elnöklése alatt "Die Justificatione Hominis Peccatoris Coram Deo" tárgykörből tartott vitatkozását Bethlen Gábornak ajánlotta, aki őt "udvari papja Keserői Dajka János ajánlására" többekkel együtt idegen országokbeli egyetemekre küldötte.¹⁰⁾ Ha tehát a heidelbergi egyetemen tanuló magyar diákok névsorát végignézzük, abban 1615 november 6-án (az új időszámítás szerint 16-án) Stephanus Katona Geleinus, Stephanus Pastoris Fegyverneki, Mathias Major Zikzai, Joannes Albensis Transylvanus iratkozott be.¹¹⁾ Közülök - Szenczi Molnár Albertnek Bethlen Gáborhoz intézett levele szerint - Geleji és Fehérvári a fejedelemnek, Fegyverneki Deres Gáspárnak, Szikszai pedig Rhédei Fe-

8) I. h. 1615. 218.

9) I. h. 1615. 41.

10) RMK. III. 1197.

11) SpFüz. 1862. 562.

rencnek az alumnusa.¹²⁾ Ezek a diákok Bethlennek Alvinczi Péterhez 1615 augusztus 14-én intézett levele tollba mondása idején kelhettek utra Fehérvárról.¹³⁾

Keserői Jánosnak nem egy jövésének-menésének célját egész bizonyossággal még mindég nem tudom megállapítani, a teljesség kedvéért azonban ezeket is felsorolom, minthogy az azonosítás időközben mégis csak megtörténhetik. Így találom 1616 július 10-én "Eodem die Vrunck Papyat es kett Deakot Tordara Witetuen Tordara, Darabos Janosne haro[m] louan, attam] posta penzt fl. - den.75."¹⁴⁾

Valószínű, hogy Keserői János e két diákot Erdélyen kívüli anyaiskolákból hozta magával Fehérvárra, hogy a püspöknek s a fejedelemnek bemutatva, azután pénzzel és utasításokkal ellátva, külső országokbeli akadémiákra indítsák utba. Feltevésem bizonyítására felsorakoztatom Ádám másképpen Rázmán István sáfár számadásaiból azt a tételt, hogy július 17-én "Wittembergus Deakok", (vagyis idegen országokban tanult ifjak,) jönnek Várad felől Kolozsvárra, innen pedig tovább küldik Enyeden keresztül Fehérvárra. De ettől számítva, két hét sem telt el, Ombozi Pál, a páros hónapok sáfára, augusztus 3-án azt jegyezte fel, hogy "Menenek valamj Deakok Nemet Orzag fele Tanulas kedueert. B.V.h.attam nekik 3 font pecsenjet. tt fl. / -4 1/2 - ket Eitel bort 6 penzest tt fl-12 - Czipot 8-tt fl.-/8."¹⁵⁾ Tehát itt most alumnusok felváltása történt.

A hus mennyiségéből bizonyos, hogy három deák ellátását számolták el. Közülök kettő az udvari pappal jöttek lehettek, míg nem a harmadikat föltétlenül a fehérváriak közül választották ki. Ezek az ifjak azután az 1616 október 18-án, illetőleg az új időszámítás szerint: 28-án Heidelbergben beiratkozott Georgius (Gregorius?) Jacobides Bakai, Joannes Putnoki Tallyainus és Mathias Jazberényi nevű teológusokkal azonosak.¹⁶⁾ Ha most már e deákok után tovább kutatunk, Szenczi Molnár Albertnek 1617 decemberében Bethlen Gáborhoz intézett levelében megtaláljuk az ekkor Heidelbergben

12) I. h. 1864. 668.

13) Imre Sándor: Alvinczi Péter kassai magyar pap élete. Hódmezővásárhely, 1898. 51.

14) Sáfár. 1616. 45.

15) I. h. 1616. 47, 124.

16) SpFüz. 1862. 562.

és Marburgban tanuló magyar ifjakat. A heidelbergi egyetemen levők között egymásután nevezi meg: "Gregorius(?) Bákai alum(nus) Andree Capi, Matthias Berényi, alum(nus) inclytiss(imae) Conjugis principis Transsylv(aniae); Johannes Putnaki, alum(nus) reip(ublicae) Debrecinensis." ¹⁷⁾ Ezek után a diákok akadémiai vitatkozásaira figyelve, azokban azt találjuk, hogy Bakai 1617 szeptember 27-én tartott disputációját Kapi Andrásnak, az erdélyi fejedelem tanácsosának, Keserői Jánosnak, a fejedelem udvari papjának és Vári Alatus János kolozsvári papnak; Jaz-Bereni egyik vitatkozását 1617 október 25-én Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszonynak, mint pártfogójának, a másikat pedig 1618 április 8-án Keserői Dajka Jánosnak, mignem Tallyainus Putnoki 1618 január 10-én elmondott teológiai feleletét egynehány debreceni polgárnak és magyarországi papnak ajánlotta. ¹⁸⁾ Mindezt egybevetve, megállapítható, hogy Keserői János 1616 július 10-én Kassáról, vagy Sárospatakról Bakai Györggyel és Debrecenből Tallyai Putnoki Jánossal tért haza Gyulafehérvárra.

A sáfár 1616 július 21-i feljegyzéséből megtudjuk, hogy a fejedelem Kolozsvárt volt s vagy azon, vagy pedig a megelőző napon jegyeztetett fel, hogy "Jonas Deak Vram (az egyházközség egyik patrónusa) louaj Fejerwarigh Vrunck[na]k praedicatorat Vittek el tt fl 2 den 62." ¹⁹⁾

1616 november végén ismét Kolozsvárt van a fejedelem. A sáfár szerint december 2-án "Juta Vrunck predicatora Keseru Janos" is. ²⁰⁾ Valószínűleg Bethlenhez csatlakozott, aki - Segesvári Bálint krónikája szerint - 1616 "3 decemb. mene Bethlen Gábor fejedelem mind az ország népével Magyarország felé az áruló urak ellen, holott Váradon békességre vivék a dolgot. Januáriusban vissza jöve az ország népe." ²¹⁾

Mielőtt azonban a fejedelem visszatért volna Erdélybe, bizonyosan Keserői János gondoskodása következtében két fejedelmi és két, mástól pártfogolt alumnust előkészített a Heidelbergbe való

17) I. h. 1864. 668. - Dézsi i. m. 80.

18) RMK. III. 1191, 1196, 1215, 1216. - Apponyi: Hungarica. II. 721, 728, 738.

19) Sáfár. 1616. 76, 78.

20) I. h. 1616. 65, 97.

21) ETA. IV. 185.

utbaindulásra. A fejedelmi alumnusok egyike: Bojti Veres Gáspár a debreceni, a másik: Szilvási K. Márton a váradí schola neveltje. Lehetséges, hogy Keserői mindkét ifjút már otthonról ismerte, hiszen ő is Bihar-megyei származású, bárha iskoláit Debrecenben végezte,²²⁾ sőt a felesége is debreceni polgárcsalád gyermeke,²³⁾ papi pályáját azonban Váradon kezdette s ott folytatta a fejedelmi udvarba történt rendeléséig. Tehát tudta, hogy kiket ajánl a fejedelemsnek, sőt nem lehetetlen, hogy ugyanő volt, aki Bethlent arra buzdította, hogy a nagytudományu Pareus heidelbergi professzornak, Keserői egykori tanárának, levelet írjon, amelyben e két ifjút külön is figyelmébe ajánlja. E levél keltezése 1617 január 17-én Váradon történt.²⁴⁾ Mindez pedig hogy valóban így ment végbe, mutatja Hoszu Tamás (Tummes Lang) kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyvének 1617 január 20-i bejegyzése: "Jutta Waradrol Vrunck Papia Keserő Janos. Wrunck Parancziolattait küldte B.W., Negy Keserő Louasis welle. Azokal egiut B. W. h. Attam" (ételt és italt).²⁵⁾ Tehát miután Bojti és Szilvási külső országokba induló utjával kapcsolatos intézkedéseket sikerült elintéznie, még ugyanazon a napon délután előre küldötte a fejedelems, nem tudhatjuk, milyen rendelkezéseinek végrehajtása végett.

Az 1617. esztendőből még csak egy reá vonatkozó érdemlegesebb adatot tudok felsorolni. Ugyanis Bethlen Gábor Keserői Dajka János udvari papját "tisztá életéért, eszességéért, tudományáért s feddhetetlen erkölcséért" Beedi Erzsébet nevű feleségével, valamint Pál és János nevű fiaival együtt 1617 augusztus 2-án Fehérváron kelt nemeslevéllel nemesi rangra emeli s nekik címert adományoz, valamint Erdélyben s a kapcsolt részekben jogosan szerzendő ingatlanait mindenféle köztehertől örökre mentesíti. Ezt az armálist az 1618 április hónap 12-én tartott fehérvári országgyűlésen hirdették ki.²⁶⁾ Zoltai adatai szerint Keserői Jánosné Béli András debreceni polgár leánya: Erzsébet. Gyermekeik: Keserői Pál, Dániel, Miklós és Erzsébet.²⁷⁾ Ugy látszik, hogy a nemesle-

22) Thury Etele: Iskolatörténeti Adattár. II. Pápa, 1908. 100.

23) Zoltai Lajos: Adatok Keserői Dayka János püspök családi viszonyaihoz. Debreceni Protestáns Lap. 1902. 350-53.

24) Pápai Páriz Ferenc: Rudus Redivivum. Szeben, 1684. Appendix.

25) Sáfár. 1617. 103.

26) Sándor Imre: Czimerlevelek. I. 94.

27) Debreceni Protestáns Lap. 1902. 350-53.

vélben említett János még kiskorában elhunyt, Pál kivételével pedig a többi gyermek 1617 után született. Rajtuk kívül egy könyv tulajdonosaként 1630 november 25-én olvassuk Keserű D.István nevét, továbbá Kirschner András 1643. évi kolozsvári sáfárpolgár április 28-án említi Keserű István fehérvári scholamestert.²⁸⁾ Azt hiszem, hogy e férfit csak atyjafia volt az udvari prédikátornak, minthogy sem a nemeslevélben, sem Zoltai adatai között István nevezetű fiát nem találjuk.

Tummes Lang safarsagarol valo Regestum-ában írja, hogy 1618 január 23-án "Juta Vrunktol Fejeruarrol Vas Benedek Vru[n]k papjaua Janos pappal. Vrunk paranczolattja nallok, Zilagiban men[n]lek Azzonyunknak leanj azzonjert. B. V. h. attam nekik 8. mag(uknak ételt-italt)." Másnap "Vas Benedeket es Janos papot Vizj Dajka Tamas haro[m] loan es Kőmjes Pal egy loan Zilahig". Január 25-én "Jecue vizza Zilahrol Vas Benedek."²⁹⁾

Meg kell jegyeznünk, hogy a fejedelemasszony leányasszonyai, vagyis szolgálóleányai a főrendek közül kerültek ki s ezért küldhették érte az udvari papot.

27-re vissza kellett térnie Keserűinek is, mert a fejedelem ezen a napon Fehérvárott keltezett levelében arról tudósította Heidelbergben tanuló Bojti és Szilvási nevű alumnusait, hogy loo aranyat adott át Keserűi János koncionátorának, hogy Váradról indulandó ifjakkal küldje ki nekik.³⁰⁾ Ebben az időpontban - úgy látszik - többen mentek külső országokba, minthogy 1618 április 7-én egyszerre hét magyar diák iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Valószínű, hogy ha mind nem is voltak a fejedelem alumnusai, irányításukat mégis csak az udvari pap intézte.

Néhány hónap múlva megint csak azt találjuk, hogy 1618 június 17-én "Juta Keszerűi Janos Vrunk Praedicatora 12 magaua Váradrol keszereökkal." (A kísérek katonák voltak.) Másnap "Vgian az Vrunk Papia it mulatuan Ebeden, B. V. Hagiasabol attam neki" (ételt-italt). Még azon a napon "Biro Vram adatta alaia negi Louat Szekeret Kopas Mihaljnak es Horuat Bartosnak fizettem Eniedigh az

28) Kolozsvári ref.koll. a szászvárosi könyvek között és Sáfár. 1643. 228.

29) Sáfár. 1618. 23, 25.

30) Szabó Károly: Bethlen Gábor fejedelem politikai levelezése. TT. 1881. 305.

negi Lotol fl 2 den. 50. Adatta Biro Vra[m]l keszeröwl melleie Barnazibot Zabo Balintot es Nagij Mihaljt. Attam Thordaigh nekik fl - den. 50."³¹⁾

Ennek az utnak eseményekbeli háttérét nem ismerem.

Ugy látszik, hogy a fejedelem meg akarta osztani azt a feladatot, amely egyedül Keserői János vállára nehezedett, sőt netalán az is megtörténhetett, hogy Tasnádi Veres Mihály előregedve, tisztehez annál is inkább szükséges volt segítséget nyújtani, mivel a püspök nem a fejedelmi székhelynek, hanem a magyarigeni ekleziának lévén lelkipásztora, állandóan ott is tartózkodott. Ezért tehát Bethlen Melotai Nyilas István tiszántuli püspököt megnyervén a fejedelmi udvar számára,³²⁾ a kolozsvár-városi sáfár számadáskönyve szerint: 1618 "10. Julij Juta Szakmarrol az puspeok, Vr[un]k hozattja be papjanak, Mjlotaj Istuant, Vrk paranczo: kultem nekj:B.V.h. niolcz Deakj uelle" (ételt-és italt.) "Eodem az maga kuczja elejben attunk B. V. h. hat loat Enyedig...Az Deakokat Vitte Veg Georgy haro[m]l loa zekare Enyedig."³³⁾

Tasnádi püspök nemsokára, vagyis 1618 szeptember 24-én elhunván, november 18-án püspökválasztó gyűlésre sereglett össze a generális synodus.³⁴⁾ Jóllehet korban Melotai idősebb volt Keserőinél, sőt - amint a sáfár 1618 október 17-i feljegyzéséből látjuk - Bethlen az előbbi tette volt meg udvari főpapjává,³⁵⁾ a papok együttese mégis Keserőt választotta püspökké, akit nemcsak negyedik esztendei erdélyi működése alatt ismerhettek meg jobban, de különösen a külső országokban járt ifjabb lelkipásztorok hatása alatt, akiknek mindannyija Pareus tanítványa volt, méltányolhatták a hasonlóképpen Pareus-tanítvány hitbeli felfogását, kinek mestere is már bizonyos mértékű szabadabb gondolkozásnak is engedett a világi tudósok megállapításainak figyelembevételével.

Keserői János, mint püspök, már 1619 február 17-én megfordult Kolozsvárt.³⁶⁾ Lehetséges, hogy a fejedelmet kereste fel, aki

31) I.h. 1618. 90, 91.

32) Bakóczy János: Milotai Nyilas István. ItK. 1893. 276.

33) Sáfár. 1618. 56.

34) Bod Péter i. m. 61, 62.

35) Sáfár. 1618. 73.: "Vrunk feo Papja Mylotaj Istua[n] megien sietseggel Fejeruarra, attak alaja 6 loat."

36) Sáfár. 1619. 52.

- Segesvári krónikája szerint: - "20. feb. mene urunk 8 nagysága Bethlen Gábor Magyarországra az ország népével Dóczi Andráshoz".³⁷⁾

Sepsi Laczkó Máté krónikája szerint "1619. 25 Augusti Bethlen Gábor 8 felsége kiindul Fejérvárról Magyarország felé a cseheknek segítségekre."³⁸⁾ Az új püspök a császárral való hadakozás idején - úgy látszik - egy ideig a fejedelem környezetében tartózkodott, amiből az sejthető, hogy Bethlen neki, mint tanácsadónak szolgálatát is igénybe vette. Ezt látjuk a sáfár feljegyzéseiből: 1619 november 15-én "Juta Keseru Janos az Caluinista puspeok Posonból. B. V. h. gazdalkodua[n] atfa[m] nekj Tiukfiat 2. den. (8 áthuzva) 6. Cipot 10. tt fl. - (18 áthuzva) 16; 8 font peczienjet. 10. bort 2. ejtelt. 12. penz. fl.- / 32, Nagy Veka zabot 1 den. 6. tt. fl. / 24. Kuczissinak kenjeret. den. 4. Geort(yát) 2. tt. - fl. / 6. szalad serreis attam fl. - (6 áthuzva) - 4." Ehhez a vonásigazító odajegyvezte: "Ha mind megh Itta volt, megh puffadhatot." - "Vgian Keseru Janossal hozanak egi zekeren valamj Deakokatis, atfa[m] azoknakjs B. V. h. etekre must, Czipot fl-16. ket ejtal borra - fl - (24 kihuzva) 16." november 16-án "Pap Istua[n] hat loan Vizi Keseru Janost Enjedig, fizettem nekj fl. 3/75 - Eodem Ferencz Deaknak negi loan zekeren vittek valami Caluinista Deakokat Eniedig fl 2 / 50."³⁹⁾

A püspökkel együtt érkezett diákokról semmi bővebbet nem tudok, mert hiszen a Marburgból hazatért és az Ausztria irányában tartó fejedelemmel jelentkezett Szilvási K. Márton diáknak Léván át érványos menetlevelét Bethlen 1619 október 11-én Nagyszombatban állíttatta ki.⁴⁰⁾ S minthogy a fejedelem innen és ezután indult Pozsony ellen, ahová október 13-ra megérkezve, kezdette meg a vár ostromlását,⁴¹⁾ nagyon valószínű, hogy a püspök már ekkor is vele volt, hiszen Szilvási utlevelében már bele volt írva megtárgyalt beosztásának: a gyulafehérvári iskolamesterségnek megjelölése.

37) ETA. IV. 186.

38) I. h. III. 215.

39) Sáfár. 1619. 136, 166.

40) SpFüz. 1864. 449.

41) Gindely A. és Acsády I.: Bethlen Gábor és udvara. Bp. 1890. 22.

Az 1620. év folyamán a fejedelem a Felvidéken tartózkodván, mellette olykor az udvari papját, máskor meg a püspököt találjuk: 1620 március 12-én "Juta Milotaj Istuan páp Fejeruarrol Vrunckhoz megien Cassara." április 10-én "Jeoue Mylotaj Istuan Pap Cassarol Fejeruarra megien.", Julius 5-én "Juta Bornemizza Tamas Vruncktol, megien Fejeruarra, B. V. h. vittem Ajandekot", (vagyis ételt-italt). "Eodem Keseru Janos Vramnakis küldötte[m] B. V. h.", november 18-án "Juta Keseru Janos V. Fejeruarrol, Vrunck eo felsege hiuattia.", november 19-én "Kesu Janos ala attak B. V. h. Zixaj Janosnak Negy loat (Bánffi-)Hunjadig.", december 22-én "Juta Keseru Janos Nagi Szombatbol Vrunck eo felsegeteol.", december 23-án "Attam esmet Keseru Janos Vramnak B. V. h. feoleosteokeomre (ételt-italt). Kuczia elejben attak Bakator Janosnak negi loaat, attam neki Enjedig negi lotol fl. 2 / -"

1621 január 21-én "Milotay Vra[m] az Feyeruari Predicator magyar orszagbol Jöuen Vruncktol harmad magaua leue[n], B. Ur[am] parancziolattiabol attam nekik Etelt Italt."⁴²⁾

Bizonyos azonban, hogy mind Keserű, mind pedig Milotai csak bizonyos alkalmakkor tartózkodott a táborban, ezt látjuk a fejedelemnek 1621 augusztus 22-én Pozsony alól a fejedelemasszonyhoz intézett leveléből: "Milotai és Keserű uramékat köszöntsed, engemet valóban pap nélkül hagyának, az Szepsinél egyéb velem nincsen, Gyöngyösit nem érdemlém az urtól (t. i. Bethlen Istvántól), hogy kiküldje. Ezután kurvafi taníttasson senkinek papot. Itt a táborban azért vagyon tiz prédikátor és mindennap 28 helyen megütik a dobot prédikációra és könyörgésre."⁴³⁾

Ezután egy magánjellegű feljegyzés következik, amely azt bizonyítja, hogy Keserű János Biharban birtokocskát, vagy legalább is szállócskét szerzett magának: 1621 január 21-én "Keserwi Janos Vra[m] szamara Magyar Orszagbol bort hozua[n] (adtam) alaja 4 ökör szekeret Tordaig".⁴⁴⁾

1621 szeptember 23-tól 25-ig Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony, Bethlen István gubernátor és Csáki Krisztina gubernátorné Kolozsvárt tartózkodik. Ugyanekkor az "abrakosok" között találtam

42) Sáfár. 1620. 23, 42, 75, 106, 149, 261, 262, és 1621. 11.

43) Gergely Sámuel: Bethlen Gábor levelei feleségéhez Károlyi Zsuzsánához. TT. 1882. 133.

44) Sáfár. 1621. 11, 271.

szeptember 23-án "Pwspeők Vra[m] Keserw Janos zamara attam] Hust Libr. 3. Feier Czipot Nro 2. Keoz Czipot Nro.6." "Pwspeok Keserw Vr[am] szolgaiának attam] hust Libr. 4., Feier Czipot Nro: 6, Giertiat Nro. 1.", szeptember 24-én "Keserw Janos puspeok Vr[am] szamara feier czipot Nro 2. Keoz czipot Nro 6. attam] giertiat Nro 1.", szeptember 25-én mind neki, mind pedig a kocsisának ugyanannyi mennyiséget szolgáltatottak ki.⁴⁵⁾

A következő esztendőben jelentősebb események történtek az ország belső életében.

1622 március 13-án "Juta Keseru Janos, Vrunck eo fel: hiuattja Cassara" és március 14-én "Keseru Janost sietséggel hiuatua[n] Vrunck eo felsege Cassara, adatot B. V. alaja 6 loat Tasnadig.", április 22-én "Keseru Janos érkezue[n] onnat kuul Vruncktol, Fejer - uarra megien". (6 lovat adott a sáfár Enyedig).⁴⁶⁾

Nagyon hihető, hogy a közeledő kolozsvári országgyűléssel kapcsolatosan - a nikolsburgi béke megkötésének örömeire - ekkor hátrózták el a hazai akadémia alapítását.

Nemsokára ezután hazatért a fejedelem s vele jött a már nagybeteg fejedelemasszony is. A május 1-re hirdetett országgyűlésre nemcsak az ország rendei, hanem május 6-ra megérkezett a fejedelmi pár, nagy kíséretük, valamint a külföldi követek és vendégek is.

Május 13-án azt jegyezte fel a sáfárpolgár, hogy "Tanaczibeli Vrajm igen reggel be giuluen, mjuel hogy Azzonjunk eo felsege halala teortenek, hozatta[m] eo kemeknek Aquaujtat fl-den.25."⁴⁷⁾

Ekkor azután a koporsóba való helyezéssel megkezdődtek a gyászszertartások, amelyek a holttestnek május 24-én történt utbaindításával folytatódtak és július 1-én Fehérvárott végbement - elhantolásával fejeződtek be.⁴⁸⁾ Természetes, hogy a gyászbeszéd tartásában a püspököknek is eléggé ki kellett vennie a részét. Kolozsvárott május 19-én és 22-én prédikált a halottas házban. A sáfár szerint május 23-án "Varadi Miklos 4. loam] vittek az puspeokot Fejeruarig tt fl. 3 den. 5o."⁴⁹⁾

45) I.h. 1621. 127, 132, 153, 174, 177.

46) I.h. 1622. 20, 201, 38, 93.

47) I.h. 1622. 262.

48) Bodrogi János: Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony. Nagyenyed, 1899.

49) Sáfár 1622. 209.

Itt azután a fejedelemasszony testének május 25-án való megérkezésekor és a koporsónak július 1-én az udvar piacára történt kihozatalakor mondott újra beszédet. Az összes elhangzott beszédek azután "Exeqviarum Caeremonialium" címen 1624-ben nyomtatásban is megjelentek. A második részhez, amely magyarnyelvű prédikációkat tartalmazott, Keserői püspök írt előbeszédet.⁵⁰⁾

Nem egészen egy esztendő múlva, újból temetésre jött Kolozsvárra, ugyanis 1622 december 28-án meghalt Gyöngyösi Kiséri András kolozsvári elsőpápa, kolozs-kalotai esperes, eltemették 1623. január 4-én - Segesvári Bálint szerint - "nagy pompával" az óvári templomban.⁵¹⁾ Henzler Benedek sáfár szerint:

"1623. Die 4. Jan. Keserwj Janos az Fejeruarj Puspeók érkezven az Geöngyössy Andras Temetesere, Biro Vram akaratjaból kültem alandekot", (vagyis élelmiszert magának, kíséretének s a lovaknak.)⁵²⁾

E tudós és egyházát építő pap felett bizonyosan a püspök tartotta a temetési beszédet. Ezt jelentheti a "nagy pompa" kifejezés.

Az 1623. év április 19-én talált feljegyzésnek nem tudom magyarázatát adni: "Erkezek Fejeruarrol Keseru Janos Vram" és másnap "Biro V. es az becz(ületes) Tanaczi h(agyásából) vittem Keseru Janosnak az Fejeruari Puspeok[ne]k (ételt és italt).⁵³⁾

1623 augusztus 16-tól 18-ig a fejedelem és Bethlen István kormányzó Kolozsvárt időzik. Velőük együtt itt találjuk "Gelej predicator"-t s "Keseru Janos V(ramat)" is.⁵⁴⁾

Ugyancsak nem tudom indokolni Rosás István dispensator következő feljegyzéseit sem:

1624 április 17-én "Keserw Janosnak az fejeruarj Puspeok[ne]k" (ételt-italt adott a sáfár.), augusztus 22-én "Keserű Janosnak U-runk eo felsege fieruari Praedicatoranak" (ételt-italt); augusztus 23-án "Keserű Janos Papnak, megin gazdalkottam melliert maga Biro Uram rea küldeot: Pro rei memoria hoc nolo notatum." Ugyanezen a

50) RMK. I. 539.

51) ETA. IV. 192.

52) Sáfár. 1623. 12. (Az ellátás részletezését lásd Gyöngyösiről írott cikkemben.)

53) Sáfár. 1623. 12, 68.

54) I. h. 1623. 87, 104.

napon "Bek Peter Keserű Janos az Feieruari Papott keseri Almasigh 3 meli feold fl.-// 42." (A kíséretben még két ember is van.)⁵⁵⁾

A püspök ekkor hihetőleg Váralmásra át s az Almás patak mentén és a Meszes hegységen keresztül Biharba ment.

1624-október 2-án ismét azt olvassuk, hogy "Keserű Janos papnak, feieruari Puspeok[ne]k" ennivalót utalt ki a sáfár. E feljegyzéssel hihetőleg összefüggésben van az a másik, ugyanezen a napon feljegyzett számadási tétel: "Kniazt (Kienast?) Bálintnak az Baniazok Praedicatoranak B.V.P. felesegesteol, gyermekesteol leue[n]...Vrunktol Salus Conductusa leuen" (ételt-italt adott a sáfár). S bár "Kniazt Balint az Nemet Praedicator" még 5-én is itt tartózkodik, azonban már 2-án "Keserű Janost Feieruari Püspeokeot Paxi Lukacz 4 louon uizi Eniedigh."⁵⁶⁾

Szegesvári Bálint krónikájából idézem: "1622. 22. 23. 24. januárii hozának sok bányász, aranyászó legényeket, többet ötszáz-nál, feleségek- gyermekekkel egyetemben Körmöcz és az több bányák-ból onnét feljül"...⁵⁷⁾ Szalárdi krónikája szerint: Bethlen "a só-aknák, arany-, ezüst-, kéneső- és rézbányáknak coláltatását, miveltetéseket ottan jó helyben állattata, és azoknak miveltetésekre messzünnen is nagy költséggel azokhoz jó értő tudós főmestereket hozatott alá."⁵⁸⁾ Ugy látszik, hogy azoknak lelki szükségletéről is gondoskodva, papot is hozatott közéjük. Feltételezzük, hogy Keserűi püspök ezzel kapcsolatosan fordult meg Kolozsvárt.⁵⁹⁾

Az ezután következő sáfárok számadáskönyveinek egy része hiányzik, viszont pedig a mindég tettekre kész püspök feladatainak egy részét - úgy látszik - átadta a fiatalabb Geleji Katona Istvánnak az új udvari papnak. Keserűi nevére a számadáskönyvekben még csak egyszer akadtam rá:

1629 október 12-én "Erkezenek Vrunk es Aszszonyunk Papyaj Ke-

55) I. h. 1624. 24, 96, 97, 156.

56) I. h. 1624. 105-109, 158.

57) ETA. IV. 189.

58) Szalárdi 32.

59) Zoványi cikkei szerint Kienast Bálint evangélikus lelkész, németországi fürstenbergi születésű, 1625 karácsonyára került Magyarországra, hol Kisbányán lett német lelkész. Ezzel szemben a fenti adat jó egy esztendővel korábbra helyezi ide érkezését.

serű és Eppelius pap, mennek Varadra, B. V. H. kültet Ayandekott az zállásokra Filstich Leorintz hazához" ... "Stenczel Ferencz vi-szi 3 lovan Vrunck Papyat Keserűtt, es Eppeliust, Vrunck eo Felsege huiattia, Varadigh."⁶⁰⁾

Valószínű, hogy az elmulásához közeledő Bethlen Gábor most sem nélkülözhetette másfél évtized óta hűséges munkatársát.

Keserűi Dajka János 1633 május 18-án halt meg s a gyulafe-hérvári nagytemplomban temették el.

E kitűnő férfiuról megalkotandó véleményünkben meggondolkoz-tat az a körülmény, hogy Pál nevű fia, mint Tolnai Dali János ba-ráti körének tagja, a puritánus felfogás híve volt. Éppen ezért Keserűi Pál haladó szellemiségének kiindulása vajjon nem keres-hető-e abban a családi fészekben, amelynek feje, mint Pareus-tanit-vány, már maga is önállóságra törekvő, gondolkodó fő, aki a hazai művelődés érdekében is sokat fáradozott s akinek netalán nem kis része lehetett a református papság megnemesítésében is?⁶¹⁾

60) Sáfár. 1629. 260, 297. Helyes neve: Appelius János Gáspár.

61) Lásd e kötetben Keserűi D. Pálról írott cikkemet.

B a l a i P é t e r

A püspöki hatalom megfellebbezhetetlen uralma ellen pártot ütött Szilvás-Ujfalvi Imre bihari esperes ügyében 1610 november 7-én Váradon tartott zsinaton, amely a vádlottat engedelmességet fogadó kötelezvény aláírására ítélte, az erdélyiek részéről a legtekintélyesebb papok, miként Tasnádi Veres Mihály püspök, Traszki másképpen Maróti Lukács kolozsvári pap és kalotaszegi esperes, továbbá Balai Péter gyalui lelkipásztor és még néhányan voltak jelen.¹⁾ Nagyon valószínű, hogy Balai ha nem is volt részese a wittenbergi felfogást: az urvacsoránál Krisztus testének valóságos jelenlétét tagadó 25 magyarországi diák együttes megmozdulásának, hitvallásának alaptételei következtében velők mégis egyetértett s ezért megelégedve az ekkor elterjedt kálvini orthodoxiával, aligha vallott ennél is szabadabb elveket. Minthogy pedig rangadó ekklezsiában viselt papi hivatalt s emellett az erdélyi lelkipásztori testületnek a váradi zsinatra kijelölt egyik képviselője lévén, valószínű, hogy külső országokat járt, tanult férfiú volt, aki Molnár Alberttel netalán még diákkorától lehetett ismeretségben.

Ugyancsak őreá vonatkozó másik feljegyzést a kolozsvári sáfárpolgárok 1613 évi október 26-i számadási tétele őrizett meg. E szerint: "Az fejedele[m] petsetit találta volt megh Gialaj Peter Pap, váltottuk meg fl. 1 den. 54."²⁾ Ez a fejedelem pedig csakis Báthori Gábor lehetett, akiről a krónikairól Segesvári Bálint azt jegyezte fel, hogy "1613.3.oct. éjjel az Báthori Gábor tábora, az ki hová látott menni, mind eloszla, az fejedelem ő maga Váradra ment." Toldalagi Mihály évkönyvében pedig azt olvassuk,

1) Lampe Fr. A.: Historia Ecclesiae Ref. in Hung. et Transsylv. Utrecht, 1728. 337. - Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. (É.n. h.n.) 59-60.

2) Sáfár 1613: 14.

hogy "Báthory Gábor mind hadastól Kolozsvár felé fut...Az üdö alatt mindenütt utána levén az tatárok...erősen ostromolván az tá-bort...Báthory Gábor is azon éjjel mivel az kolosvári polgárok be nem bocsáták, minden hadastól elfuta."³⁾ Ez az utolsó utja tehát Gyalun vezetett keresztül, itt vesztette el a fontos állami tulajdont képező pecsétnyomót. Az ezt megtaláló pap föltétlenül azonos a három esztendővel korábban jelentkezett Balai Péter pré-dikátorral.

Balai gyalui szolgálatának kezdetét Báthori Gábor fejedelem-sége idejénél nem gondolom korábbra tehetőnek. Hiszen az 1597-ben visszaállított erdélyi katolikus püspökség székhelyét Náprágyi Demeter püspök éppen új uradalma középpontjába: Gyaluba helyezte. Náprágyinak 1600-ban történt elmenekülése után Mihály vajda kíván-ta magának e várat, majd Báthori Zsigmond állhatatlan országlása következtében egymást követő támadásoknak és elfoglalásoknak volt kitéve, mignem a kiállott sok viszontagság után Rákóczi Zsigmond fejedelem Sennyei Pongrácnak adományozta. Sennyei azonban katoli-kus volt s ezért aligha gondolhatunk arra, hogy éppen az ő idejé-ben szervezkedhetett volna újra e nagyon megtépázott egyházköz-ség. Az időközben főgenerálisságra emelkedett Sennyeit a Kendi-fé-le összeesküvésben való részvételéért az 1610 március 25-i besz-tercei országgyűlés fej- és jószágvesztésre ítélte s bár életét sikerült megmentenie, Gyalu várát és uradalmát fejedelmi parancs-ra ugyanennek az évnek április 4-én elfoglalták a kolozsváriak.⁴⁾

Az egykor Gyaluban szolgált Tasnádi Veres Mihály kálvinista püspök befolyására Báthori Gábor fejedelem 1609-ben újra teremtet-te a szomszédos kolozsvári egyházközsége.⁵⁾ E példa arra figyel-meztet, hogy Gyalu városának lelki életéről sem feledkezhetett meg. Balait tehát valószínűleg Sennyei birtoklása után, vagyis rövidesen az 1610. év márciusát követő időben rendelte ide Tasná-

3) Segesvári Bálint krónikája. ETA. IV. 181. - Toldalagi Mihály évkönyve 1613-35. TT. 1881: 2.

4) Hidvégi Mikó Ferenc historiája. (Mon.Hung.Hist. Írók:VII.köt. - Erdély öröksége. Bp. 1942. III. 128-30.) - Jakó Zsigmond: A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár, 1944. XIV, XVIII, 434.

5) Harepei J.: A kolozsvári ref. egyházközs. megszervezése. (Kéz-irat.)

di püspök. Nem volt könnyű a feladat, ami itt reá várakozott, de a bizonyosan értékes lelkipásztornak mégis csak hamarosan sikerülhetett egyházközségét újra szerveznie. Az uradalom új tulajdonosa, Kamuthi Farkas, Torda vármegye főispánja, Udvarhelyszék kapitánya, a székelyek generálisa, 1611-ben kapta fejedelmi adományul Gyalut. Ő azután a másoknak elzálogosított egyes birtokrészeket is rendre visszaváltotta,⁶⁾ ezzel most már magát az uradalom székhelyét is mind jobban erősítette s így a városka lakossága jobb anyagi helyzetbe kerülván, lelki szükségletét is nyugodtabban elégíthette ki.

Az 1648 körül készült összeírás a Kamuthi tulajdonában volt gyalui vár 1616-beli tartozékaiul sorolja fel: Oppidum Gyalu, Possessiones integra: Hév-Szamos, Hideg-Szamos, Szász-Fenes, Súlyomtelke, Körösfő, Bogártelke, Monostor; Portiones: Mákö, Burjános-Buda, Kőtelesmező, Diós. Ezek most oda nem biratnak, az urnál 8 Nagyságánál ezzel több: Jegenye, Bogártelke, Kajántó, Tiburcz Monostorhoz tartozó birtokrész.⁷⁾

Nem sokkal előbbi, vagyis a gyalui várnak 1605 évi leltárában fel van jegyezve, hogy a "kápolna" benn van a vár belsőjében.⁸⁾ Valószínű, hogy a "Kamuthiak birtoklása után ez is református istentisztelet színhelye lett.

Szenczi Molnár Albert naplója szerint gyulafehérvári utjából történt visszatértében, Kolozsvárt elhagyva, 1615 március 1-én (az új időszámítás szerint: 11-én) ezt az újra éledt egyházközséget látogatta meg, emlékezetül hagyván; "mentem Gyalura, Kamuti Farkas szép várába".⁹⁾ Innen azután a Kapus-patak mentén Körösfőn, majd Bánffihunyadon keresztül a Sebeskörös folyását követve, a Királyhágón átkelve hagyta el Erdélyt.

Balai Péter papról tovább mit sem tudunk, csak sejthető, hogy fia volt az a két papfiu Balai P., akik közül az idősebb: Mihály, Bethlen Gábor kiválasztottja képpen 1620 július 28 óta Heidelbergben, 1621 október 20 óta pedig Wittenbergben diákoskodott,¹⁰⁾ majd

6) Jakó. XVIII-XIX; 29.1.

7) Barabás Samu: Régi várak összeírása. TT. 1881: 199.

8) Jakó. 421.

9) Dézsi L.: Szenczi Molnár Albert naplója. Bp. 1898. 68.

10) Lampe 356. - SpFüz. 1862: 563. - Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora. Bp. 1931. 119.

1624 július 2.körüli időben a fehérvári gimnázium rektora, a másikat pedig: Györgyöt ugyanekkor és 1626 április 18-án említik:¹¹⁾ s mint sárospataki diákokat az abauj-megyei Aszalóra vitték rektor-nak.¹²⁾

11) A kolozsvári ref.koll. tulajdonában C. 19. könyvtári jelzéssel megjelölt könyv bejegyzései.

12) Et. 1943: 121.

Kecskeméti Buzás János

Kecskeméti Buzás Balázs előbb alvinci pap és erdélyi református püspök, majd szászvárosi lelkipásztor volt az 1603. esztendőben bekövetkezett elhunytáig.¹⁾ Minden bizonnyal az ő fia az a Kecskeméti Buzás János, aki Keserői Dajka Jánosnak egyidős, Szenosi Molnár Albertnek pedig ifjabb kortársa volt.

Képzett, tanult fő, aki a maga idejében a legkiválóbb német akadémiákon fejezte be az itthon tanult tudományokat. Így látjuk Wittenbergben az 1607 augusztus 15-én beiratkozott "Joannes Dayka Koserwj Ungarus" ifjuval majdnem egyidőben: 1608 március 14-én "Johannes Buzas Kecskemethi" nevét.²⁾ Majd Heidelbergben 1609 május 24-én "Johannes Dajka Keserői" és június 13-án "Johannes Buzás Kecskemeti" beiratkozott be az egyetemre.³⁾

Ugy látszik, hogy Wittenbergből továbbbújdostában a Majna melletti Frankfurtban is megfordult. Ezt a körülményt könyvtárának egyik megmaradt kötetébe irt sajátkezű bejegyzése bizonyítja:

"...Francofurti ad Moenum fl. 3. bac. 4. Compact(um est) Heydelberge bac(en) 18." A könyv kötetáblájára benyomott szuperexlibris az ő betűpárja: I - B - K 1609.⁴⁾

Külső országokból való hazatérése - úgy látszik - az 1610 év elején történt, ezt bizonyíthatja egy, a XVI. század legelején kibújdósott s nagyon valószínűleg Wittenbergben elhunyt diáknak könyvében található kézírás:

- 1) Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. Nagyenyed, 1766. 50-55.
- 2) Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora. 1601-1812. Bp. 1931.
- 3) SpFüz. 1862: 562.
- 4) Egykor a kolozsvári ref.koll. nagykönyvtárában találtam L.26. sz. könyvtári jelzéssel.

"Magnae expectationis juveni dn. Joanni Kevino, fratri pie
Chro defuncti Stephani Kevi, alumni Scholae Patakinæ etc. Jo-
an Buzás Kecskeméti Witteberga attulit Anno.1610. 20 Januarii."5)

E könyv hazahozatalát bizonyosan még wittenbergi tanulása
idején bízták reája s ő csak ekkor teljesíthette e kötetnek ille-
tékes helyre való juttatását.

Hazaérkezése után azonnal jelentkezett a püspöknél. Tasnádi
Veres Mihály püspök, aki Enyeden székel, minthogy ennek az egy-
házközségnek volt a lelkipásztora; mindjárt ott helybe az enyedi
iskolához rendelte rektornak.

Enyed mezőváros meglehetősen fontos jelentőségű helyet töl-
tött be az erdélyi postálkodásban. Ugyanis a Kolozsváron átveze-
tő nyugati és északi főutvonalaknak, Tordán keresztül haladva, E-
nyed volt a fejedelmi székhely: Fehérvár előtti utolsó 16- és
szekérváltó állomása s az utazók pihenő helye. E forgalmas helyen,
amely a vidék középpontja volt, az iskola is föltétlenül több volt
a falusi triviális scholáknál, ezt különben már csak az is bizo-
nyítja, hogy igazgatói székét akadémikus mesterrel töltötték be.

Kecskeméti ezután néhány esztendei tanárkodása után Enyedről
a fehérvári papi hivatalra rendeltetett. Erre egy harmadik könyv-
bejegyzésében találunk bizonyítékot:

"J. B. K. tunc Rector Scholae Enyedien[sis,] nunc v(erbi)
Concionator Alben(sis) 1615. - Est Joannis Buzas Kecskemethii
et amicorum Albae 1612. 4 Junii: quo R(everendus) d(omi)n(us) B(u-
zás) ad sedas transiit nuptias: Quod memor[em] era[m] consigno."6)

Tehát valószínűleg 1612-ben nősült s 1615-ben lett fehérvá-
ri lelkipásztorrá.

Szenczi Molnár Albert akár már a külső országokban is, akár
Enyeden, akár pedig Fehérvárott találkozott először Kecskeméti
Buzás Jánossal, mindenképpen emlékül vihette e fiatal pappal való
ismeretségét és barátságát.

Erdélyi útja alkalmával Molnárt a sors sok megbecsülő jóakaró-
val hozta össze; ezeknek nevét 1617-ben kiadott "Postilla Soul-

5) A Székely Nemzeti Múzeum egykori könyvtárában találtam. Jel-
zése: 89/1601. volt.

6) A volt kolozsvári ref. koll.nagykönyvtárában D. 17. sz. könyv-
tári jelzéssel.

tetica" című munkájának ajánlólevelében felsorolva, a többek között megemlíti, hogy "az prédikátori rendben ezek forgolódtanak szeretettel állapotamnak jabbitásában(!)". Közöttük Őrzi emlékét "Kecskeméti János Gyulafejérvárott" nevének is.⁷⁾

Bizonyos, hogy Kecskeméti Buzás Jánosnak Fehérvárra történt rendelése Bethlen Gábor akaratából történt, ugyanugy mint Keserői Dajka Jánosnak udvari pappá tétele. Ő ugyanis az egyház vezetőinek tudás- és tekintélybeli színvonalát arra a magaslatra kívánta emelni, mint amivé Basta szomorú korszaka nélkül fejlődött volna.⁸⁾ Ez a helyzet tehát határozott bizonyossága annak, hogy ez a fiatal lelkipásztor jeles képzettségű és kiváló tudású férfiú volt, éppen ezért nagy kár, hogy semmiféle szellemi termék nem maradt utána.

Bethlen Gábornak 1616 február 19-én Fogarason keltezett s Alia Farkas küüllőmegyei főispánhoz intézett levelében közölte, hogy "Az mint peniglen értésünkre adják, az fejérvári káplánunk is, Kecskeméti János elbucsuzván Fejérvárról, Szászvárosra ment. Így az fejérvári Ecclesiánk praedicator nélkül vacálván periclitál."⁹⁾

Valószínű, hogy Kecskeméti János nem volt hosszú életű, mint-hogy szülőföldjére vágyakozva, innen hihetőleg nem is mozdult volna el, azonban Nádudvari Péter 1726-ban megírván ennek az egyházközségnek a történetét, a szerinte 1616-ban elhunyt Kecskeméti Buzás Balázstól egészen Deési Istvánig nem tud más papról, tehát utána itt nem maradt semmiféle nyom, sőt Nádudvari szerint Deésit Bethlen István 1629-ben innen vitette a küüllővári praedikátorságra.¹⁰⁾ Ezzel szemben azt tételezzük fel, hogy inkább Bod Péternek van igaza, mint aki azt állítja, hogy Kecskeméti Buzás Ba-

7) Szenczi Molnár Albert: Postilla Scultetica c.1617-ben Oppenheimben megjelent munkájának ajánlásában említi. (Lásd: Dézsi L.: Sz.M.A. naplójának 70. lapján is.)

8) Melotai Nyilas István: Speculum trinitatis. Debrecen, 1622. 3/B. lev.

9) Konc József: Egyháztörténeti adalékok. PrK. 1890: 413.

10) Szabó Károly: Adalékok az erdélyi ev. reform. egyház történetéhez. EPrK. 1876: 21.

lázs püspök, aki a szászvárosi egyházközség plebánusa volt, 1603-ban hunyt el.¹¹⁾ Tehát őutána még valakinek következnie kellett a papi tisztségben, a legközelebb megürült helyre azután a meghalt püspöknek most már pappá szentelt fia vágyakozott haza s ezért netalán ő volt az, aki mindjárt, még ugyanabban az esztendőben el is távozott az élők sorából.

11) Bod Péter: Szmirnai Szent Polikarpus. Nagyenyed, 1766. 55.

C o r o n a e u s V a s k a L ő r i n c

A debreceni református kollégium törvényeit aláírt tanulók névsorában 1614 július 12-én találjuk "Laurentius Coronensis"-t.¹⁾ Az ő személye után nyomozva, Kis-Várdai F. János egyetemi hallgatónak egy 1627-ben Maccovius János franekerai teológiai professzor elnöksége alatt tartott vitatkozását találjuk, amelyben "Zétésis Theologiké Eptamérés" címen Enyedi György egykori unitárius püspöknek "Explicationes Locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus trinitatis dogma stabiliri solet" című könyvét támadja. E 38 levélnyi terjedelmű disputációt azután mind kolozsvári férfiaknak, úgy mint idősebb Filstich Péter ötvös céhmesternek, aranybevéltónak, a nagybányai fejedelmi kamara inspektorának, továbbá Tiszabecsi P. Tamás kolozsvári elsőpapnak, valamint Coronaeus A. Lőrinc ugyancsak kolozsvári második papnak ajánlotta.²⁾

A kolozsvári református egyházközségnek 1689-ben megkezdett jegyzőkönyve felsorolja az ekklézsia papjait, közöttük Tiszabecsi P. Tamás lelkipásztortársaként említi Vaska Lőrincet.³⁾

Ezek után szükséges a Coronaeus és a Vaska /helyesebben Vaska/ névvel nevezett papok személyének azonosítását megkísértenünk. Valóban ezt is könnyen megtehetjük. Ugyanis Vaska Béla néhai kőkösi unitárius lelkipásztor őrizett egy 1628 május 30-án Gyulafehérvárott kiállított címeres nemeslevelet, amelyet Bethlen Gábor adományozott Vaska Lőrinc nevezetű református vallásu udvari papjának és Kósa Katalin nevű feleségének s egyuttal Borberekén a Szász-utcában levő házát, valamint a Vereshegyen levő szülőjét minden közteherteről mentesítette. Az ármálist az 1629 évi április 19-i fehérvári országgyűlésen Fráter István ítélőmester hirdette

1) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. 104.

2) RMK. III. 1407. sz.

3) "Series rerum" 354. /A kolozsvári ref. egyházközség levéltárában./

ki. Bizonyos, hogy Vaskáék fiatal házaspár voltak; ugyanis még nem volt gyermekük, minthogy a nemeslevélben egynek sincsen a neve felsorolva.

A címer képe már egymagában is Vaska papmivoltát bizonyítja: ugyanis felhőkön egymással szemben álló két angyal, akik közül a jobboldali két Mózes-táblát, a baloldali egy mennát, vagyis égi kenyeret tart. A személyazonosságról a címerszerző érdemeinek felsorolása ad bizonyosságot: "Perpendentes itaque fidelis nostri reverendi viri Laurentii Vaska de Corona, honestissimis ibidem parentibus in regno nostro Transylvaniae orti, ibique a teneris ungvisculis in doctrina et moribus pie sancteque educati, multifariaque rerum divinarum et humanarum scientia praediti, fidelia servitia, unde multis jam ab hinc annis, fidelissimum Ecclesiae Christi orthodoxae ministrum variis in locis egisse, et nunc quoque hoc in loco residentiae nostrae pastoratus officio laudatissime fungi, ac in posterum quoque similia servitia pari animi alacritate exhibiturus et impensurus velle dicitur."⁴⁾

E sorok tehát nemcsak a két személy /Brassai Vaska Lőrinc/ azonosságát, hanem - mint udvari papnak - dicséretes voltát /hoc in loco residentiae nostrae pastoratus officio laudatissime fungi/ is bizonyítja.

Tisztos szülőktől származván, Brassóban született, eredetük azonban Háromszékből indult ki. Így találtam 1602 augusztus 1-én Dálnokon nemes Vaska Tamást, valamint lófő Vaska Mátét, Jánost és Lukácsot.⁵⁾ Majd a Bethlen Gábor által tartatott s 1635 október 25-én Kolozsvárt összeírt lustrakönyvben: ugyancsak Dálnokon, mint "Primipili Veteres": Vaska Gábor schola-mestert és Vaska András schola-mestert, nemkülönben, mint "Viduae"-t: Vaska tamásné m(eg)h(alt). Fiai scholában lak(nak)."⁶⁾ Hihető, hogy a két iskolamester valamelyikének fia az itt említett lelkipásztor.

Minthogy Vaska Lőrincet Bethlen Gábor udvari papjaképpen választotta ki, bizonyos, hogy jeles és képzett férfiú lehetett, éppen ezért talán pótolhatatlan veszteség, hogy tanulmányairól, vallási felfogásáról és munkálkodásáról semmi adat sem maradt ránk.

4) Sándor Imre: Czimmerlevelek. I. 142. sz.

5) Székely oklevéltár. VI. 177-78, 218.

6) Háromszék 1635. évi lustrakönyve. 166/A. és B. lev.

III.

SZENCZI MOLNÁR ALBERT PÁRTFOGOLTJAI
A HEIDELBERGI ÉS MARBURGI EGYETEMEN

Szenczi Molnár csak fél szívvvel és fél kézzel volt publikáló tudós és író. Legalább ugyan olyan lelkes, eredményes szervező és nevelő is volt, egyike a legnagyobb szabásu magyar értelmiségi kulturpolitikusoknak. Élete művét ezért csak az mérheti föl teljesen, aki számba veszi azt a hatást, amit a korabeli magyar értelmiség fiatal nemzedékére gyakorolt, nem csak közvetve, irodalmi munkásságával, hanem közvetlen személyes hatás útján is.

Igazuk van azoknak, akik úgy gondolják, hogy a távoli hazával kapcsolatot biztosító köldökszínór volt számára a kint "bujdosó" magyar diákok egyre nagyobb csapata. De többről lehetett szó. Életervével szinte egygé vált egész művelődési programjának volt szerves része a németföldön tanuló fiatalok rendszeres meg látogatása, pártfogása, nevelése.

Jellemző, hogy minderről később Bethlent is tudósítja időnként, és nem hagyja említés nélkül ilyen irányu törekedését azokban a hosszú előzavaiban, amelyekben szinte hazájával "számol el" kinti munkájáról. E pártfogó tevékenység bizonyosságai a fejedelemmel való levelezése mellett (lásd pl. SpFüz 1864, 668-669.) a neki ajánlott vitatkozások, üdvözlő versek, sőt a saját költeményei is (RMK. I. 466, 482, III. 1058, 1112, 1218, 1331 stb.) .

Az alábbi cikkekben bemutatott ifjak, hazajőve, többségükben egy ortodox vezetésű, de a modern polgári fejlődés bizonyos lehetőségeit is megteremtő művelődési föllendülés egyszerű, hétköznapi munkásai lettek. Kimagasló figura is akad azonban köztük. Irodalomtörténeti szempontból különösen Prágai András, akiben a magyar késő-reneszansz manierista prózastílusának egyik legtehetségesebb művészt kell becsülnünk Bán Imre tanulmánya nyomán. (Fejedelmeknek serkentő órája. It 1958, 360-373.)

Az alábbi cikkekből Prágának ugyszólván csak néhány könyvét ismerjük meg (de ebből jellegzetesen sokoldalú érdeklődését – még a rózsakeresztesek iránt is); másokról a lehetőségig teljes életrajzot kapunk: jellemző adatokat pl. Tiszabecsi Tamás föltehetően baráti kapcsolataira Szenczi Molnárral, Medgyesivel, Kanizsai Pálfiival; Szentkirályi Benedek unitárius-ellenes műve bemutatása során Enyedi György európai híré munkájának kálváriájáról kerülnek új adalékok.

Szentkirályi és Bihari Pap Benedek életrajza egyúttal a kolozsvári református iskola alapításának és első éveinek története is (1614–1623); Tályai Putnoki János ugyszólván teljes egészében közölt emlékkönyve pedig Szatmár város iskolája XVII. századi történetének eddig leggazdagabb forrása (egy esztendőből 64 diák nevével, ami a minimális diáklétszámot is jelzi).

Ma már nem nehéz felelni arra a kérdésre, hogy vajon milyen szellemi légkör uralkodott azokban a német centrumokban, ahová a legszivesebben küldtek magyar diákokat a XVII. század első negyedében. Különösen sokoldalú képünk van a nyugat-európai kálvinista későhumanizmus egyik fő központjáról, a heidelbergi egyetemről. Ennek – az 1622-es pusztulás előtti – virágkorát érdekesen világítja meg néhány újabb magyar nyelvű földolgozás is. (Igy Turóczi Trostler József idézett tanulmánya és az új irodalomtörténeti kézikönyv: II. 55–57.)

Heidelbergbe és Marburgba került magyarjaink megismerkedhettek az egyre inkább megmerevedő, skolasztikussá váló, német ortodox-kálvinista teológiával. Ugyanott és ugyanakkor azonban friss levegőt is szivhattak magukba: a latin későhumanista költészet, a sztoikus államelméleti irodalom, a természettudomány néhány ága szintén virágzott; s a katolikus-ellenes európai front egyik központja volt a pfalzi fejedelemség, ahol otthonra találtak bizonyos polgári jellegű törekvések is (irénikus mozgalom, presbiteri igazgatás).

Thuri Szántó János

Szenczi Molnár Albert Bethlen Gáborhoz vezető útja közben 1615 január 5-én Kisvárdára Nyári István udvarába érkezett, aki azután 9-én, vagyis az új időszámítás szerint: 19-én "küldött szánon Szatmárba. Itt mester Johannes Szántó Thuri, pastor Johannes Megyeri, superintendens Milotai." Ezt jegyezte fel naplójába.¹⁾

A megnevezett mestert bizonyosan azért említi elsőként, mert előtte nem volt ismeretlen. Ugyanis a sors még a heidelbergai tanuló korában hozhatta őket össze, vagyis Thuri Szántó János 1612. április 14-én iratkozott be a heidelbergai egyetemre.²⁾ Ugyanennek a hónapnak 23. napján Szepsi Bényes Pál levelet intézve Rem György-höz, a nürnbergi senatus tanácsosához és ülnökéhez, megemlíti benne, hogy a Heidelbergben tanuló magyarok - három kivételével - visszaszahivattak Magyarországra. A künn maradt három ifjú neve: filfalvi Filiczki János, Thuri Szántó János és Theoltzekj(?) Pitter Mihály.³⁾ Thuri hihetőleg két esztendő-t töltött itt s minthogy Molnár Albert naplója szerint Heidelbergában az 1613. évben kétszer is megfordult,⁴⁾ ekkor tehát bizonyosan volt alkalma mind a három ifjával találkoznia.

Az 1622, vagy 23. esztendőben Wetési Z. István frankfurti egyetemi hallgató "De Pane Vitae Vero" tárgykörből teológiai vitatkozást tartván, a nyomtatásban megjelent szöveget a többek között Thuri Szántó János váraljai papnak, mint egykori praeceptorának

1) Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója. Bp. 1898. 66.

2) Szeremlei József: Közlemények a heidelbergi egyetem és könyvtár történetéből. SpFüz. 1862: 562.

3) U.o. és Szenczi Molnár Albert naplója. 378.

4) I.h. 59.

ajánlotta.⁵⁾ Ezt az adatot a Molnár Albert feljegyzésével egybevetve, megállapíthatjuk, hogy ő a szatmári iskolában volt tanára most azonban már Szinyérváralján pap. Még két ilyen ajánlásról van emlékezet. Az egyik szerint Gőnczi M. János franekerai teológus 1625 szeptember 24-én "De Coena Domini" és Jenei G. István leydai egyetemi hallgató 1631 december 13-án "De Missae Sacrificio ejusque abusibus" tárgykörből tartván vitatkozást, Thuri Sz. János előbb szinyérváraljai, azután meg váradi lelkipásztornak ajánlotta.

Zoványi Jenő megállapítása szerint Thuri Szántó János 1628 tájától 1632-ig volt Nagyvárad papja s az ő idejétől kezdődőleg rendszeresítették az itteni harmadik papi tisztséget. Még Bethlen Gábor gondoskodott e jelentőségteljes végvár szellemi szükségletéről. Paptársai Pécsvárad B. Péter és Decsi N. István, majd őutána Őrsi Balázs voltak.⁷⁾

Margitai Láni Péter püspök az 1629 június 17-re Nagyváradra összehívott generális synoduson azt a javaslatot terjesztette a papi gyűlés elé és mondotta ki határozatképpen, hogy Pázmány Péter Kalauza első kilenc könyvét a három váradi pap, közöttük Thuri Szántó Jánossal, cáfolja meg. Igaz, hogy e munka megírásából semmi sem lett.⁸⁾ Bizonyosan mind az ő, mint pedig Decsi időelőtti elhunyt volt ennek az oka.

Thuri nagyon valószínűleg 1632-ben halt meg. Ugyanis a kolozsvári református kollégium nagykönyvtára egy olyan könyvet őrizett meg, amelyben az alábbi feljegyzést találtam: "Emptus est hic liber ex libris Cl. ac Doctissimi Joannis Thuri fl. 1 den. 75. Anno 1632. Est Pet: Kovásznai. 43 Estendeje hogi az Tatar huszt felől kj jöt, most 1637."⁹⁾

Ugy látszik, hogy az 1632. évben Kovásznai Péter, mint 17-ik életévét töltő ifju, Nagyváradon járt az iskola felső tagozatába s a valószínűleg ekkor elhunyt Thuri Szántó János árverésre került könyvei közül kiválasztotta és megvásárolta a neki szükséges köteteket, amelyek közül ez az egy maradt meg a Kovásznai hagyaték-

5) RMK. III. 4234.

6) RMK. III. 1376, 1468.

7) Zoványi Jenő: A tiszántúli református egyházkerület története. Debrecen, 1939. 192.

8) I.h. 29.

9) X. 194. sz. könyvtári jelzésű volt.

ból.

Az a körülmény, hogy Thuri az érett szellemi színvonalon álló váradi eklezsia lelkipásztori állását töltötte be, továbbá, hogy Pázmány könyvének megcáfolására jelöltetett ki, tanusítja kiváló képzettségét és nagy tudását, nagy kár azonban, hogy csak külső országokban (Heidelbergben) 1612 és 13-ban kiadott három művéről van tudomásunk.¹⁰⁾

10) Zoványi Jenő cikkei. 482.

Tréfás diákvers Szemci Boros Jánosról

(1614-1615)

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában levő TROPORVM SCHEMATVM AC FIGVRARVM COMMVNIVM LIBELLVS című s Kolozsvárt a Heltai Gáspár nyomdájából 1562-ben kikerült könyvecske ¹⁾ őrlapjain és bekötési tábláján több értékes feljegyzés olvasható. Ezek között a hátsó bekötési tábla belső lapjára írva néhány verssort is találtam.

Ezt, a tartalmilag jelentéktelen versecskét mégis érdemes az ismeretlenségből felszínre hozni, nemcsak ősi nyolcas versformájának kifogástalan ütemezéséért s páros rímeinek jóságáért, legfőképpen azonban azért, mert e nyolc sorocska a már alig-alig ismert egykori diákverselésnek kedves, igénytelen kis hajtása. Megmenteni különben azért is érdemes, mert tartalmilag a sárospataki iskola egyik kiváló nevelőjével kapcsolatban iratott.

E versecske, a mai helyesírásra átírva, így hangzik:

Ez nagy száju gallér-tokot,
Gallért szépen tartó okot
Immár vajjon kinek adjam?
És ususra kinek hagyjam?
Neked, neked János Szemci,
Az ki voltál rector gönczi.
Azért vegyed ezt jó neven
S jól járj ezzel hegyen völgyön.²⁾

E sorokkal kapcsolatosan a könyv többi kéziratos bejegyzése semmi támpontot nem nyújt, minthogy egyiket sem lehet sem a kéz-

1) 8°. Cl.+7 sztl. lev.+94 lap.

2) Eredeti helyesírású másolata ma már nincsen a kezemben.

írás azonossága, sem tartalmi szempontból vonatkozásba hozni a versben előforduló Szemci Jánossal, aki egykor Göncön rektoroskodott s akinek a versíró egy nagyszáju gallér-tokot ajándékozott.

Legelőször is tisztáznunk kell, hogy mi is az a jószág, amit Szemcinek adományozott az ő jó barátja? A Nyelvtörténeti Szótár a "gallér" címszó alatt Melius Pétertől 1568-ból a következőket idézi: "Köntösömnek a szája és nyakam környül való galléra."³⁾ A Magyar Tájszótár a "tok" szót Borsod vármegyéből gyűjtött adat alapján így magyarázza: "asszonyoknak kupalaku cifra fejrevalója, melyet a fejük bubján levő konty fölé helyeznek."⁴⁾ Tehát a közel-hasonló példa alapján a férfiaknál kámzsának magyarázhatjuk. Így tehát az egész jószág egy bő libernyeg kámzsája (csuhája), ami valóban értéket jelentő ajándék lehetett egy szegény diák számára.

Tudjuk, hogy az elmúlt századokban a papi pályára menendő protestáns ifjaknak a hazai iskolázás befejezése után megtett első lépcsőfoka az iskolatanítótság volt. Ha tehát e versből azt látjuk, hogy Szemci János előzőleg (tehát 1613 előtt) Göncön rektoroskodott, de a vers szerzésekor már semmiféle állást nem töltött be (hiszen ellenkező esetben azzal és nem egy volt-állással kapcsolatban emlegetnék!), - bizonyos, hogy már a második lépcsőre is rálépve, tanulmányait a rektoroskodás után tovább folytatta, vagyis valamelyik külsőországokbeli akadémia hallgatójává beiratkozott. Ezen az alapon legelőbb is a wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak névsorát vizsgálva meg, ott 1613 június 28-án találjuk Johannes B. Szenczi-t,⁵⁾ majd Heidelbergben akadunk egy Joannes Boros Szenci nevű diákra, aki 1614 április 23-án iratkozott be az egyetemre.⁶⁾ De ugyancsak Szenci (Szempci) Boros János nevét olvassuk három, Pareus professzor elnöksége alatt tartott teológiai tárgy vitatkozás felelőjeképpen, amelyet 1614 szeptember 24-én, november 5-én és 1615 szeptember 8-án Heidelbergben nyilvánosan adott elő.⁷⁾

3) Nyelvtörténeti szótár. I. 1056.

4) Magyar Tájszótár. II. 746.

5) Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatói. Bp. 1931.

6) Szeremlei J.: Közlemények a heidelbergi egyetem történetéből. SpFüz. 1862: 562.

7) EM. 1909: 408. és 1910: 59.

Nevével ismét 1615 október 7-én találkozunk, amikor is egyik heidelbergi tanuló társának, Gyöngyösi Kyséri Andrásnak, a későbbi kolozsvári papnak és kolozskalotaszegi esperesnek, vitairatát verssel üdvözölte.⁸⁾ Innen azután a marburgi akadémiára ment át.⁹⁾

Abból a körülményből, hogy a sárospataki iskola ifjúsága 1615 október 21-én kérést intézett Kassa város bírájához és tanácsához, beleegyezésüket kérve, hogy a város alumnusát: Szenczi Jánost iskolájuk igazgatójául megnyerhessék,¹⁰⁾ következik, hogy ekkorra rövidesen vége szakadt Szemci (Szenczi) Boros János külföldi tanulmányának s valószínűleg már az 1616. év elején haza is tért. Ezekből a megállapításokból az válik bizonyossá, hogy a most ismertett versecskének az 1613-1615. években kellett keletkeznie, vagyis abban az időben, ami alatt a megnevezett diák idegen földön bujdosott.

Németországból való hazatérése után pedig tanári székét elfoglalva, szeretett mestere lett a sárospataki iskolának. Ezt a dicséret jelzőt igazolja az az utalás, amely külföldre való kimenetele előtti gönczi rektoroskodására vonatkozik. Ugyanis Szombathi János,¹¹⁾ a magát Joannes Boros Zemecinusnak, vagy Szemecinusnak nevezett tanárral kapcsolatosan idézi Csanaki Máténak, testvére, András, felett tartott halotti beszédét.¹²⁾ E szerint "Szenczi János iskolatanítónak, ama tudományokra született férfinak szerény munkássága édesgette őt (t.i. Csanaki Andrást) ide (t.i. Göncre), kinek logikában és theológiában jártassága, műveltsége s tudományossága többet használt neki mindeneknél." Egykori tanítványai közül még Gönczi Aszalós Mihály az, aki mint tudományokbeli vezérét dicséri 1618-ban Marburgban megjelent vitairatában.¹³⁾

A sárospataki iskola e jeles tanáráról - Csécsi professzor jegyzései alapján - Szombathi azt állítja, hogy többi tanártársá-

8) RMK III. 1151.

9) SpFüz. 1864: 120 - RMK III. 1222.

10) Kemény L.: Kassa város levéltárából. TT. 1891: 341-42.

11) A sárospataki főiskola tanárainak életrajza. (SpFüz. 1864: 873-878.)

12) Csanaki M.: *Controversiae partim logicae et Philosophicae* (etc.) függelékkeppen. Leyda, 1625.

13) Gönczi Aszalós M.: *Calathvs strenarum hortensium* (etc.) Marburg, 1618. (RMK III. 1222.)

val együtt az 1622. évben dühöngött pestis áldozata lett.¹⁴⁾ Mint-hogy azonban a Zoványi Jenőtől közölt adatok között Szenczit 1620-ban és 1622 január 4-én már Göncön találjuk mint lelképásztort,¹⁵⁾ valamint hogy Simándi Bodó Mihály,¹⁶⁾ 1621 január 13-án Heidelbergben tartott vitairatának ajánlásában Szenczi B. Jánost gönci elsőpaprak mondja,¹⁷⁾ bizonyos ezekből, hogy a nagy pestis már nem érte őt Sárospatakon. Arra való tekintettel pedig, hogy az 1618 június 12-16-án tartott zempléni kerületi zsinaton még mint pataki rektor vett részt,¹⁸⁾ egykori működése helyére: Göncre való visszatérésének tehát az 1618-1620. években kellett történnie. Így megállapíthatjuk, hogy Csécsi feljegyzéseibe tévedés csuszott be. Az azonban, hogy halála, ha nem is Patakon, de mégis csak a megjelölt időben következhetett be, azon az alapon fogadható el, hogy Göncön 1622 november 24-én már Felnémeti Jánost látjuk elsőpapraként.¹⁹⁾

Szemci emlékét e tréfás kis vers annál is méltóbban örökíti meg, mivel belőle az tűnik ki, hogy ő nemcsak tanítványai, de tanuló társai előtt is szeretett, becsült egyéniség volt. Ki írta és hogy került a kolozsvári kiadású könyvbe? Eldönthetetlen.

(Megjelent: Sárospataki Ref. Lapok, 1941:
147-148. és 154-155.)

14) SpFüz. 1864: 877.

15) Zoványi J.: Protestáns lelkészek nyugtatóvái régi tizedjegyzékek mellett. (MagyProtEgyházAdattár. 1929, 14.)

16) Simándi B. Mihály 1617-ben írta alá a pataki iskola törvényeit. (Marton J.: A sárospataki ref. főiskola története. I. 159.) Tehát Simándi még tanítványa lehetett Szemcinek. - Sárospatakról eltávozván, Simándi 1620 január 25-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. SpFüz. 1862: 563.

17) RMK III. 1331.

18) SpFüz. 1864: 877.

19) MagyProtEgyhTörtAdattár. 1929: 14.

Prágai András emlékei

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárának exlibris-gyűjteményében van egy mozgatható betűkkel és nyomdai diszkekkel nyomtatott könyvjegy.¹⁾ Ez az ép állapotban lévő exlibris kézi ollóval 6.3-szor 12 cm nagyságú papirosszalag alakúra van körülvágva. Tartalma: 1.8-szer 11 cm méretben leveles inda-motivumu fejlécben két delfinen egy-egy amorett ül. A fejléc alatt három soros szövegben:

Est spes vita, salus, requies et gloria Christus

A N D R E A S P R A G A I

Cui Deus immensi det gaudia summus olympi.²⁾

Szenczi Molnár Albertnek 1617-ben Oppenheimben megjelent "Postilla Scultetica" művének végére nyomtatott üdvözlő vers aláírásaként jelentkezik "Andreas Pragai de Nemes Kér scripsit Haydelbergae in Pareano 24. Januar. anno 1617."³⁾

Ez a Nemeskérről származott Prágai András miután itthoni tanulását Sárospatakon befejezte,⁴⁾ külső országbeli akadémiára bujdosott. Ugyancsak Molnár Albert 1617 december 1-én Oppenheimben "Secularis concio evangelica" című munkájának Bethlen Gáborhoz intézett ajánló soraiban felsorolja az akkoriban Heidelbergában és Marpurgumban tanult magyar ifjak nevét, a heidelbergiak között nevezvén meg "Andreas Pragai, alumnus Michaelis Orvos Surii affinis sui pastoris ecclesiae Patakinæ" diákot.⁵⁾ Prágai tehát Zsuzsánna nevű néneje utáni sógorának /affinis/: Suri Orvos Mihály előbb komjáti, azután nagyszombati, majd pedig sárospataki első

1) Ma hihetõleg az Akadémia kolozsvári könyvtárában.

2) Az első és a harmadik sor dült betűkkel, ezekben pedig a szóeleji és közepi "s" betű hosszú "s"-sel szedtetett.

3) Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója. Bp. 1898. 75.

4) Szinnyei József: Magyar írók. XI. 106.

5) SpFüz. 1864: 668. és Sz.Molnár naplója.80.

lelkipásztornak⁶⁾ anyagi támogatásával végezte idegen országbeli tanulását. Bujdosását 1616 tavaszán kezdhetette meg, minthogy Heidelbergában Pataki Fűsűs János, Varsányi P. István, Károli András nevű társaival együtt 1616 július 27-én iratkozott be.⁷⁾ Prágai itt Pareus és Alting professzorok irányítása mellett 1616-ban, 1617 június 21-én, 1617 november 1-én, 1618 március 28-án teológiai vitatkozásokat tartott, majd 1617 április 26-án, meg szeptember 27-én tanulótársainak disputációját verssel üdvözölte.⁸⁾ Sok jeles diáktársával együtt különösen Pareusnak volt hűséges tanítványa; vele együtt találjuk a többek között Geleji Katona Istvánt, Gyöngyösi Kiséri Andrást, Boyti Veres Gáspárt, Szilvási K. Mártont, Váczi Pétert, Jászberényi Mátyást, Tállyai Putnoki Jánost, Csepei Sidó Ferencet, Tiszabecsi P. Tamást, Szentkirályi Benedeket és másokat, mint az egykori református magyar egyház következő évtizedekbeli legkiválóbb vezetőit.

Prágai Molnár Albertnek "Secularis concio evangelica" című munkájához hozzákötve, 1617 november 1-én a németországi reformáció százéves évfordulójával kapcsolatosan tartott saját vitatkozását megküldötte Rákóczi Györgynek, aki azután azt 1618 május 12-én Sárospatakon kapta meg.⁹⁾ Látjuk tehát, hogy diákunk, az 1616-18. esztendőkből Heidelbergában tanult s minthogy külső országokbeli tartózkodásáról nincsen több emlékün, hihető, hogy ekkor haza is tért, magával hozva künn szerzett könyvtárának köteteit. Egészen bizonyos, hogy exlibrisét is ugyanebben az egyetemi városban készítette.¹⁰⁾ Jelmondata különben hosszú időn keresztül általánosan használt szövegkeret, amelybe azután a tulajdonos nevét egyszerűen csak belefoglalták. Ezen kívül a kötéstáblába a tulajdonos betűpárját és az évszám superexlibrisét volt szokásban bele nyomtatni.

Kutatásaim során egynehány olyan könyvre akadtam, amelyben Prágainak mind a könyvjegye be van ragasztva, mind pedig tábláján

6) Sz. Molnár naplója. 314.

7) SpFüz: 1862: 562.

8) EM. 1911: 350. - RMK. III. 1191, 1195, 1201, 1202. - D. Parei Thesaurus Biblicus. Heidelbergae. 1620?, (A debreceni ref. koll. nagykönyvtárában).

9) Sz. Molnár naplója. 80. - RMK. I. 482; III. 1202.

10) Szerző: Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942. 56-59.

fent: A -csillag- P, lent pedig 1616, 1617 avagy 1618 évszám van bonyomva.

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában /ma az Akadémia könyvtárában/ leltem az erősen scholasticus, aristotelesi felfogású Keckermann Bertalannak 1613-ban Hanoviában megjelent két kötetes "Systema Systematvm" művét, amelynek első darabjában az előlső őrlap B. lapjára az előbb leírt exlibris pontosan megfelelő párja van beragasztva. A superexlibris 1616-ról van keltezve.¹¹⁾

Azután a Székely Nemzeti Múzeum /ma tartományi múzeum/ könyvtára őrizte volt Mornayus Plessiacus Marlianus F., eredeti nevén: Philippe Seigneur du Plessis-Marly /1549-1623/ reformátussá lett, francia államférfinak, a saumuri protestáns akadémia alapítójának, akit nagy tudományossága miatt a hugenották pápájának is nevezték,¹²⁾ "Mysterium Iniquitatis seu Historia Papatus" című, 1612-ben Salmurban megjelent művét. E könyv belső borítólapjáról ugyancsak a fenti könyvjegynek mindenben megegyező párját irtam le, ebből azonban a név durván ki volt vakarva, ellenben a superexlibris változatlanul Prágai nevére vall. A könyvkötés évszáma: 1617.¹³⁾

Harmadikként a debreceni református kollégium nagykönyvtárában találtam az 1617-ben Oppenheimben megjelent "Theologo-Philosophicus, in Libros tres distributus, ...collecta, Fratribusq(ue) a Cruce Rosea dictis, dedicata Rudolfo Otreb Britanno" című munkára. Ismeretes, hogy a rózsakeresztesek már a XVII. század elején titkos társaságot alkotva, eredeti céljuk az egyház megtisztítása a gnosztikus miszticizmustól, a skolasztikus orthodoxiától, ellenben a biblia eredeti tisztaságához visszatéréshez irányult.¹⁴⁾ Alapelveik először az 1613-ban Kasselben megjelent "Konfession der Societät der Rosenkreuzer" s az 1614-ben ugyanott nyomtatott "Fama Fraternitatis" című röpiratokban hoztak nyilvánosságra. Eckhardt Sándor azt tételezi fel, hogy a rózsakeresztesség tulajdonképpen nem más, mint a középkori alchimiának egyenes folytatása

11) Könyvtári jelzése: VIII. 209 volt.

12) Meyers Konversations-Lexikon. Leipzig, 1877. XI, 744.

13) Könyvtári jelzése: 109/1612. volt.

14) Meyers Konv.-Lexikon. XIII, 797. - Dézsi Lajos: Világirodalmi Lexikon. I. 115. lapján Andreä J. B. címszó alatti cikkecske.

és a mind inkább terjedni kezdő szabadkőművesi gondolatokhoz lassanként való alkalmazkodása.¹⁵⁾ Mint külön érdekességre, felfigyelhetünk arra a körülményre is, hogy az 1617-ben Oppenheimban megjelent munkát, mint könyvujdonságot, az ugyanott lakó Szenczi Molnár Albert is bizonyosan olvashatta.

A debreceni könyvtárban talált kötet elülső őrlevelének B lapjára egy kegyetlenül kivakart könyvjegy van beragasztva, amely az előbb ismertetett exlibris fejlécével pontosan megegyezik. Az alatta levő szöveg első sorából... "spes, vita, salus, requieset g...", a második sorból..."NDR"..., a harmadikból pedig csak..."sum"...szócsonk maradt meg. Ezzel szemben azonban a kötet fehér hártyakötésén fent: A -csillag- P, lent pedig: 1 6 1 8 évszám van benyomva.¹⁶⁾ Bizonyos tehát, hogy ez is Prágai könyvtárának egyik kötete volt, amelynek azután későbbi tulajdonosa - a bejegyzések szerint - "Caspari P. Miscoicini - S. Patachini - 1649.", majd alább "Stephani P. Miscoicini". Az utóbbi az erősen orthodox felfogású Miskolczi Csulyak István liszkai lelkipásztor, zempléni esperessel, az előbbi pedig a fiával volt azonos. Ilyenképpen megtaláltuk e könyvnek Prágaitól kiindult vándorutját is. Ugyanis az ő névjét, az özvegyen maradt Suri Orvos Mihálynét 1635-ben ugyanez a Miskolczi Csulyak István vette feleségül s ezért Prágának az 1636. esztendő eleje táján bekövetkezett halála után maradt hagyatékából jutott a sógora könyvtárába.¹⁷⁾

Ha most már e három könyvet mérlegre tesszük, Keckermann munkájáról megállapítható, hogy az orthodox egyház által elfogadott, sőt megkövetelt vezérkönyv, ellenben különösen a harmadik, a skolaszticizmustól való tisztogatás, sőt - mondhatjuk - a puritánus elvekkel nem egy tételben rokon gondolkozás terméke. Számítsuk ehhez még hozzá, hogy a könyv első tulajdonosa Szenczi Molnár Alberttől gondjaiba vett ifju gárdához tartozott, akivel azután, mint szerencsi prédikátorral, kassai lakozása idején is, nem egyszer

15) Eckhardt Sándor: Magyar rózsakeresztesek. Minerva, 1922. 210. és 219.

16) Könyvtári jelzése: F. 648.

17) Zoványi Jenő: Adatok Prágai András életéhez és működéséhez. ItK. 1941: 180-82. - Bán Imre: Fejedelmeknek serkentő órája It. 1958: 360-73.

volt alkalma találkoznia.¹⁸⁾

Ha mindezt tekintetbe vesszük, bárha pozitív tényekre aligha támaszkodhatunk, a következtetések alapján azonban mégis nagyon érdekes képet állíthatunk magunk elé, különösen ha ezenközben Bánffy-Hunyadi János alchimistára, a londoni Gresham kollégium kémiai professzorára is gondolunk.

Prágaival kapcsolatosan még egy további emlékkal is rendelkezünk. Ugyanis a kolozsvári református kollégium nagykönyvtára egy olyan kötetet őrizett meg, amelyben a következő bejegyzés olvasható: "Eruditionis et morum nobilitate conspicuo Juvenj Dno Stephano P. Tolneo Praeceptoris Spectabilis ac Magnifici Dni Dni Joh. Listy in Schola Patakina strenuo, et Amico unico dilecto mittit Heidelbergae And. Pragaj."¹⁹⁾

E feljegyzésből megtudjuk, hogy Prágaisakésőbbben erősen puritánusellenes Tolnai Pap István, öregbik Rákóczi György sárospataki udvari papja, diákkorukban kedves jóbarátok voltak. E könyvet különben Prágai az 1616-18. évek valamelyikében küldötte haza Tolnainak, aki ekkor a pataki iskolában tanuló báró Listy Jánosnak tanítója vala.²⁰⁾

Még egy másik könyv is maradt meg a kollégium nagykönyvtárában; ennek superexlibriseként A P betűpárt és az 1616 esztendő-t találjuk, mignem a címlapra "And. Pragaj" saját kezű tulajdonos-megjelölést írta.²¹⁾

/Egy részlete megjelent a "Könyvésze-ti tanulmányok" c. füzet 56-57. lapján./

18) Sz.Molnár naplója. 86. - RMK. I. 546.

19) Könyvtári jelzése: Q. 39. sz. volt, ma az Akadémia kolozsvári könyvtárában van. A könyv címét ma nem tudom, mivel az 1934 évi előzetes adatgyűjtés alkalmával nem jegyeztem le.

20) A kötet további tulajdonos-bejegyzései: "Michaelis Varadi mp" - "Ex libris Francisci Zempliny. Emptus 3, Flor. Ann: 1675 Die 7 Febr." - "Ex libris Francisci Zemplény Comparatus Claudiopoli justo pretio." Meg kell jegyezmem, hogy a kolozsvári subscribáltak névsorában nevét így találjuk: "Franciscus Zemlénysatisfecit, profectus ad Academiass." /"Nomina studiosorum collegii Claudiaci." 6.lap./ A leydai akadémia anyakönyvében 1684 aug. 28-án van bevezetve: "Franciscus Zemley Hung(arus.. Annorum) 26, T(heologiae studiosus)" /Archiv. N.F. XVI, 217./

21) Könyvtári jelzése: VIII. 209.

J á s z - b e r é n y i M á t y á s

A kolozsvári sáfárpolgár 1616 augusztus 3-án azt jegyezte fel a számadáskönyvébe: "Menenek valamj Deakok Nemet Orzag fele Tanulas kedueert. B(író) V(ram) h(agyásából) attam nekjk 3 font peczenjet. tt fl. - / 4 1/2. ket eitel bort 6. penzest tt fl - / 12. Czipot 8 tt fl - / 8."¹⁾ Ebben az adatsorban a hus mennyisége adja meg az osztószámot. Tehát bizonyos, hogy ekkor három diák indult bujdosásra. Három és fél hónap multával, vagyis október 18-án /az új időszámítás szerint: 28-án/ csakugyan jelentkezett is három ifju a heidelbergai egyetemen, mégpedig az anyakönyvi bejegyzések szerint: Georgius Jacobides Bakai, Joannes Putnoki Tallyai-nus és Mathias Jazberényi.²⁾

Ha ezek után elolvassuk Szenczi Molnár Albertnek 1617 decemberében Bethlen Gáborhoz intézett levelét, amelyben Heidelbergában és Marpurgumban ugyanakkor tanuló magyar diákok nevét felsorolja, közöttük találjuk az előbbi egyetemen Georgius Bakai alum(nus) Andreae Capi, Matthias Berényi alum(nus) inclytiss(imae) Conjugis principis Transsylv(aniae), Johannes Putnoki alum(nus) reip(ublicae) Debrecinensis."³⁾ Közülök Berényi Mátyást választjuk ki, mint-hogy kiváló ifju lehetett, hiszen Károlyi Zsuzsánna fejedelemszszony méltónak találta arra, hogy maga taníttassa tovább.

Tanulásbeli szorgalmának bizonyítékát, már egy 1617 február 28-án tartott egyetemi vitatkozásával adta, amelynek tárgya "De sacramentis in genere et de baptismo."⁴⁾ Majd ugyanennek az esztendőnek október 25. napján Pareus professzor vezetése mellett "De

1) Sáfár. 1616. 124.

2) SpFüz. 1862: 562.

3) SpFüz. 1864: 668.

4) RMK. III. 1192. - EM. 1910: 240.

Libero Arbitrio Hominis Et Gratia Dei"⁵⁾ 1618 április 8-án pedig Altiny professzor elnöklete alatt "De Ordine ac Serie Causarum Salutis" tárgyköriből tartotta meg vizsgai disputációját.⁶⁾

Ezek után egynehány üdvözlő verséről szerzünk tudomást, amelyeket teljesebb nevén, mint Jászberényi Mátyás intézett tanuló-társaihoz, így 1617 április 26-án Pataki Füsüs Andráshez, ugyan-
ebben az esztendőben május 31-én Gelei Katona Istvánhoz, 1618 jú-
nius 13-án Csepei Ferenchez, augusztus 15-én pedig Szilvási K.
Mártonhoz,⁷⁾ tehát mind olyan ifjakkal vala jóbarátságban, akiknek
mindenike hazatérésük után a maguk korabeli hazájuknak legkiválóbb
egyháziférfiaivá küzdöttek fel magukat.

E nyomtatott verseken kívül emléksorait Heidelbergában 1618.
május 30-án keltezve megtaláljuk egy másik tanuló-társának: Putno-
ki Jánosnak, a későbbi debreceni papnak emlékkönyvében is.⁸⁾

Hihetőleg 1619 január 19-re tért haza. Ugyanis a sáfár fel-
jegyzése szerint: "Jeouenek Nemet Orzagbol Valamj Vitebergus De-
akok 7. mag(ukkal), Fejeruarra mennek. ... Ket paripan kesertek
eeket Varadrol".⁹⁾ Hihetőleg e hét diák egyike Jászberényi volt,
hiszen ekkor még csak három esztendő vala a külsőországokban buj-
dosó teológusok tanulmányi ideje.

Ugy látszik, hogy hazatértékor a Partiumba, Mező-Telegre,
rendeltetett lelkipásztorul; itt azonban másfél esztendőnél to-
vább nem szolgált. Ugyanis a kolozsvári sáfár feljegyzése szerint
1620 augusztus 4-én "Erkezek Czonka Gergeli, az Fogarasi Capitan
kuldeotte Brinj Matias praedicatorert."¹⁰⁾ Ebben az időben Farkas
Gergely volt a fogarasi elsőpap s bizonyosan Keserői Dajka János
püspök ajánlatára rendelkezhetett úgy a fejedelemszöny, hogy de-
rék alumnusát a tulajdonát képezett fogarasi várba hozzák másod-
papnak. Nem egészen egy hónap multával, szeptember 1-én azt olvas-
suk a sáfár feljegyzései között, hogy "Juta az Telegdi praedica-
tor Bereny Imreh haza nepeuel, partekajauai, keolteozik Vrunk a-

5) RMK. III. 1196. - Apponyi II. 728.

6) RMK. III. 1215. - App. II. 738.

7) RMK. III. 1195, 1197, 1214, 1218. - App. 727, 729.

8) SpFüz. 1864: 670. - A sárospataki kollégium nagykönyvtárában.
16/B. lev.

9) Sáfár. 1619. 17.

10) Sáfár. 1620. 27.

karattjaból Fogarasi praedicatorsagra." Majd másnap "Berenj Imreh Praedicator alá attak B. V. h. Vrunck paranczolattjara ket zekeret ...Enjedig". Egyik 4, a másik 3 lovas volt.¹¹⁾

Az 1620-as feljegyzés felcserélvén keresztnevét, hibásan nevezi őt Imrének. A tévedést az is világosan bizonyítja, hogy tíz esztendő múlva az akkor már fogarasi főpappá lett Jászberényi Kemény János fejedelem önéletírásában hasonlóképpen Mátyás keresztnévvel nevezi meg.¹²⁾

Tekintélyes egyéniségét mutatja, hogy Duraeus Jánosnak az evangélikusok és reformátusok egyesítésére kiadott felhívására az erdélyi református zsinat által adott feleletet a püspökön, a fehérvári professzorokon, az espereseken kívül még csak három jeles pappal iratták alá. Az utóbbiak egyike Jászberényi Mátyás fogarasi lelkipásztor volt.¹³⁾

Nem tudom, hogy a hét esztendő múlva jelentkező feljegyzés 1641 november 23-án "Az Fogarassi Pradikattornak Sekerett Vonttat-tak Aitonigh, Mivel V. E. N. S. C. L. (=Vrunck Eő Nagysága Salus Conductus Levele) volt nala", reá vonatkozik-e? Valószínű azonban, hogy az 1646. évet már nem érte meg, minthogy a június 10-én tartott szatmárnémeti nemzeti zsinat erdélyi résztvevői között, akik e kis ország legtekintélyesebb egyházi férfiai valának, neve már nem fordul elő.¹⁵⁾

11) Sáfár. 1620. 82, 139.

12) Kemény János erdélyi fejedelem önéletírása. Pest, 1856. 199.

13) RMK. III. 1924. - Kvacsala János: Bisterfeld János Henrik élete. Sz. 1891: 447.

14) Sáfár. 1641. 200.

15) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911. 150-51.

A debreceni schola diákjainak névsorában találjuk, hogy Csepei Ferenc 1614 szeptember 3-án írta alá az iskolai törvényeket. Ugyanitt az ifjuság bizalma a contrascribai diáktisztségre is megválasztotta.¹⁾ Minthogy pedig "Franciscus Sidő Czepeinus" 1617 január 22-én iratkozott be a heidelbergai egyetemre,²⁾ ezért arra a körülményre való tekintettel, hogy Debrecenben a subscriptio után, nem sokkal több, mint két évet töltött, bizonyos tehát, hogy megelőzőleg már más iskolában volt beiratkozva.

Szenczi Molnár Albert 1617 decemberében felsorolja az e tájban Heidelbergában és Marpurgumban tanuló magyar ifjakat; közöttük látjuk "Franciscus Czepei alum(nus) illustris(simi) D(omi)n(i) Stephani Bethlen" nevét is.³⁾ Ez azt bizonyítja, hogy idősebb Bethlen István gubernátor támogatásával végezte el külsőországokbeli tanulását. Éppen ezért 1618 június 13-án Heidelbergában "Pro Aeterna Divinitate Filii Dei Domini Nostri Jesu Christi" tárgykörből a nagy tiszteletnek örvendő Pareus Dávid professzor elnöklése alatt tartott vitatkozását patrónusának és Szőlősi Bede János nagy-szőllősi papnak, mint jóakaró pártfogójának ajánlotta. Disputációját a legkiválóbb magyar iskolatársak közül verssel Berényi Mátyás, Bojthi Gáspár és Szentkirályi Benedek üdvözlötte.⁴⁾ Az ő szerzeményei közül két üdvözlőverset ismerünk, az egyiket Bojthi Weres Gáspárhoz 1617-ben és a másikat Borzási B. Balázshoz 1618 június 20-án intézve.⁵⁾

1) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. Pápa. II, 104.

2) SpFüz. 1862: 563.

3) SpFüz. 1864: 669.

4) RMK. III. 1214.

5) RMK. III. 1193, 1251.

Szenczi Molnár Alberten kívül nevét, mint heidelbergai tanulóét, utleirási nagy munkájában Szepsi Csombor Márton is 1618-ban felsorolja.⁶⁾ Majd 1618 május 28-án ugyanott írott emléksorait is megtaláljuk Putnoki János nevű tanuló társa emlékkönyvében.⁷⁾

Hazatérése után patrónusa továbbra is gondoskodott róla s ezért maga mellett Huszton tartotta, ott adott neki 1621-ben lelkipásztori állást; míg más máramarosi egyházközösségekben csak egy prédikátor nyert alkalmazást, addig Bethlen István Csepei mellé káplánt fogadott Tiszabecsi Miklós személyében.⁸⁾

Csepei valószínűleg még az 1622. esztendőben is Huszton teljesített szolgálatot, minthogy Tornai Pap Ferenc nevű utódáról - Lugossy József közleménye szerint - először csak 1623-ban van emlékezet.⁹⁾

Husztról bizonyosan Bethlen Gábor akaratából rendeltetett Kolozsvárra. Ugyanis Gyöngyösi Kiséri András elsőpap és esperes 1622 december 28-án elhunván, hihetőleg az ő helyébe állítottatott be ez az értékes lelkitanító, közvetlen elődjének a heidelbergai egyetemen néhány esztendővel ifjabb tanuló társa. Itt azonban nevére is alig-alig akadunk rája, nemhogy szolgálatának valamelyes emléke maradt volna reánk! A konzisztórium jegyzőkönyvében, amelyben 1689-ben kezdték bevezetni a gyűlések határozatait, az utolsó lapon 1610-től kezdődőleg találjuk feljegyezve az egyházközösség papjait, minden megjegyzés nélkül ott látjuk "Tsépei Ferenc" nevét is.¹⁰⁾

Ha ezek után visszatérünk a debreceni iskola alumnusainak névkönyvéhez, abban Csepei neve után azt olvassuk, hogy "obiit Claudiopoli in officio pastoratus."¹¹⁾ Évszámot, igaz, nem jelöl, de a kolozsvári unitárius egyházfiak harangoztatási számadáskönyvében találunk egy megnevezés nélküli református lelkipásztorra, mégpedig már 1624 január 29-én pulsatum est "Contionatori Calvinistarum M(ajoribus) 6. Vicibus. Ex commissione Amp(lissimi) se-

6) Szepsi Csombor Márton: *Evropica Varietas*. Kassa, 1620. 344.

7) A sárospataki ref. kollégium nagykönyvtárában. 9/A. lev.

8) SpFüz. 1858: 383, 682.

9) Prot.Egyh. és Isk. Lap. 1847: 1418.

10) "Serius rerum". 354. (Az ekkla lev.tárában).

11) Thury Etele. II. 104.

natus nihil solutum."¹²⁾ Egészen bizonyos, hogy ez az elhunyt koncionátor Csepeiivel azonos, aki - úgy látszik - talán még egy esztendeig sem töltötte be új hivatalát. Ugyan milyen betegség vitte el? megállapítani nem tudom, bizonyos azonban, hogy a pestis ebben az évben már nem pusztított.

Valószínű, hogy Csepei után család nem maradt, minthogy bizonyosan tekintélyes nagyságu könyvtára az iskolára maradhatott. Ugyanis a sok viszontagságot aránylag nem csekély számú, mintegy hat olyan könyv vészelte át, amelyet kétségtelenül az ő könyvtárának darabjaiként állapíthatunk meg. Így látunk egy kötetet, amely 1615-ben Kecskeméti Buzás János tulajdona volt. Ezen kívül "Ex Libris Francisci Czepeini" volt a címlapra bejegyezve.¹³⁾ Ezt a könyvet valószínűleg Fehérvárott szerezte meg. Egy másik könyv bejegyzése szerint "Sum Johannis H. Fegyverneki Emptus fl 1 den. 50. An 1608. Szólósini a Matthia Emódj." Tovább pedig "Sum Francisci Czepeini."¹⁴⁾ Valószínűleg szülőföldjén, vagyis Ugocsában szerezte a kötetet Fegyverneki Hajtó Jánostól, aki az 1610. évben volt a heidelbergai egyetem hallgatója.¹⁵⁾ Egy harmadik munka megint csak Kecskeméti Buzás János tulajdona volt, ezután meg "Ex Libris Francisci Czepeini" sajátkezű tulajdonosmegjelöléssel van ellátva.¹⁶⁾ A negyedik és az ötödik kötetten szuperexlibrisként F + C Z - 1 6 1 8 betűpar és évszám van a kötéstábla külsejére benyomva.¹⁷⁾ Ezeket bizonyosan Heidelbergában vásárolta s ott kötötte be az 1618. évben. Végül a hatodik könyv, amelyről Szőlösi Bede János című cikkünkben már beszámoltunk, nem tartalmazza Csepei névbejegyzését, bizonyos azonban, hogy csakis az ő útján jutott Nagyszőlősről, amely városhoz számtalan szál fűzte, Kolozsvárra.¹⁸⁾

E korán elhunyt jeles ifjúról nem is csoda, ha több emlék nem is maradt reánk, mert bármennyire is megbecsülte őt mind patrónu-

12) Az unitárius egyházfiak harangoztatási jegyzőkönyve az 1624. évből. (Klt.)

13) D.17.sz. könyvtári jelzéssel.

14) F.18.sz. könyvtári jelzéssel.

15) SpFüz. 1862: 562.

16) L.26.sz. könyvtári jelzéssel.

17) Q.45. és XX.297. sz. könyvtári jelzéssel.

18) X.355. sz. könyvtári jelzéssel.

sa, mind a fejedelem, mind pedig gyűlekezete, életideje azonban
tulságosan rövidre szabotván nem volt érkezése munkásságát semmi-
lyen irányban sem kiterjesztenie.

Idősebb Tiszabecsi P. Tamás

Szenczi Molnár Albert 1617 decemberéből Oppenheimből levelet intézvén Bethlen Gáborhoz, felsorolja azokat a diákokat, akik ebben az időben a németországi Heidelbergba és Marpurgum jeles akadémiaján gyarapították tudásukat. Köztük Heidelbergában említi "Thomas Tiszabeczi alum(nus) Ladislai Barkoczi"-t, legkiválóbb tanuló társai között pedig ott találjuk Geleji Katona Istvánt, Gyöngösi Kiséri Andrást, Váczi Pétert, Szilvási K. Mártont, Bojti Veres Gáspárt, Prágai Andrást, Csepei Sidó Ferencet, M. Szentkirályi Benedeket és másokat,¹⁾ mint a következő évtizedek legkiválóbb egyházi és társadalmi vezetőit.

A külső országokban bujdosó diákok vitatkozásai között keresgélve, 1618. februárjában találjuk ugyancsak Heidelbergában "Thomas P. Tisza-Betsinus Ungarus"-nak a kiváló Alting Henrik professzornak elnöklése alatt, aki majdnem másfél évtized múlva Tolnai Dali János biblikus felfogására is nagy hatással volt,²⁾ "De Antichristo" tárgykörből tartott fejtegetéseit. E diák nevéből tehát megtudjuk, hogy papfiu (P), sőt atyjára is reátalálunk, ugyanis e disputációját patrónusának: imregi Barkóczi László zemplénmegyei alispánnak, valamint édesapjának: Tiszabecsi Gáspár kászoni lelkipásztornak ajánlotta.³⁾

Iskolai tanulását Sárospatakon elvégezve Olaszliszkára vitézt rektornak, innen pedig 1617 január 18 táján indult bujdosásra Bojti Gáspár és Szilvási Márton fejedelmi alumnusokkal, valamint Borzási Balázssal együtt,⁴⁾ s április 7-én (az új időszámí-

1) SpFüz. 1864: 668.

2) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911. 23.

3) RMK. III. 1219. és 1125.

4) Herepei J.: Szilvási K. Márton. Kolozsvár, 1939. 3.

tás szerint: 17-én) mind a négyen egyszerre iratkoztak be a heidelbergai egyetemre.⁵⁾

Tanulmányainak befejezésére nincsen adatunk, Szepsi Csombor Márton azonban 1618-ban történt ottjártakor még találkozott vele,⁶⁾ Putnoki János egykori debreceni papp heidelbergai emlékkönyvébe 1618 május 1-én Tiszabecsi P. Tamás is irt emléksorokat,⁷⁾ hihető azonban, hogy 1621 júliusában tért vissza, ugyanis ebben a hónapban három részletben külsőországokban tanult kilenc, névszerint meg nem nevezett diák érkezett haza s utazott kere túl Kolozsváron; ment Gyulafehérvárra.⁸⁾

A kolozsvári prédikátorok közül 1622 december 28-án elhunyt Gyöngyösi Kiséri András, 1624 január 29-én pedig Csepei Sidó Ferencet temették el. Hihető, hogy valamelyik helyébe a püspök már 1623-ban ide rendelte Tiszabecsit.

A kolozsvári református konzisztóriumnak 1689-ben megkezdett jegyzőkönyvében feljegyzett papi névsorban nevét "Tiszabetsi Tamás esperes 1626.-44."-ként látjuk feljegyezve,⁹⁾ sőt Benkő József is a kolozs-kalotai esperesek sorában 1626-ban már "pastor Claudiopolitanus"-nak említi.¹⁰⁾ A legközelebbi adat róla Kis-Várdai F. János 1627-ben Franekerában tartott vitatkozásának ajánlásában olvasható, ebben ugyanis Tiszabecsi P. Tamást ő is Kolozsvári elsőpap és (kolozs-kalotai) esperesként nevezi meg.¹¹⁾

További feljegyzés róla a kolozsvári sárárpolgár 1629. évi számadáskönyvében január 16-án található: "Thamas Papot az O Várbeli praedicator hivatta Cancellarius Vram, Attunk Posta szeke-
ret alaja (6 loval) Marosvasarheliig."¹²⁾ Azt hiszem, ez az utja

5) SpFüz. 1862: 563.

6) Szepsi Csombor Márton: *Evropica Varietas*. Kassa, 1620. 344.

7) SpFüz. 1864: 670. - A sárospataki ref. kollégium nagykönyvtárában levő eredeti album. 14/A. lev.

8) Sáfár. 1621. 61, 158, 208.

9) *Series rerum*. 354. (Ekkla lev.tárában.)

10) Benkő József: *Transsilvania*. Vindobona, II. 572.

11) RMK. III. 1407.

12) Sáfár. 1629. 460.

a kolozsvári unitárius szászok egy részének reformátussá lételével, illetőleg részükre imaház adományozásával hozható összefüggésbe. Ugyanis az óvári unitárius schola végében levő pallatiumot Bethlen Gábor az orthodoxusokká lett szászoknak ajándékozván istentisztelet helyéül, az introdukálás a gubernátor rendeletére 1628 október 2-án történt meg, amikor is jelen voltak a kolozsvári városi tanács tagjai, a református világiak közül a névszerint felsorolt férfiak, továbbá "az Orthodoxa religion levő két p(rae)dicator, Tiszabeczi Thamas, és Tiszabeczi István Vramék." Maga az adománylevél azonban csak 1629 május 14-én kelt Gyulafehérváron. Ugyanezt Brandenburgi Katalin 1630 április 20-án Kolozsvárott kiállított adománylevelével is megerősítette.¹³⁾ Lehetséges, hogy az említett marosvásárhelyi ut alkalmával történt az új gyülekezet megszervezésének s az egyházi szolgák kiválasztásának megtárgyalása.

Az 1629-évben újból találkozunk vele, ez a találkozás azonban egészen magántermészetű. Ugyanis a városi törvénykezési jegyzőkönyv feljegyzése szerint február 26-án Kalmanchehi János deák Tiszabecsi Tamás prédikátor képében megjelenvén, előadja, hogy papja 215 forintért vett volt egy darab kert-földet a Király-utcában Paysos István háza körül. Majd március 12-én megjelenik egy felől Paisos István, másfelől Thamas pap uram képében István deák, akinek nyilatkozata szerint Tamás pap megengedi, "hogy az kutra olyan forma[n] ualo jaras czinaltassek, az mint Paysos Istvan eleotte el atta uolt, tudni illik az kutra az eo hazatol menetet czinaltathasson az maga hazatol. Protestala mind az altal Paysos Istvan azon hogy suo tempore magahoz akaria az hazat valtanj jure vicinitatis el adot hazat."¹⁴⁾ Ezt az adatot azért volt szükséges bemutatnom, hogy belőle kitűnjék, miképpen alig három esztendőös kolozsvári paposkodása elégséges volt arra, hogy ezalatt máris sikerüljön annyi pénzt összetakarékoskodnia, hogy azon a belvárosban kertet vásárolhasson.

Az 1630. esztendői sáfár január 17-én azt jegyezte fel, hogy "Jonas Deak (tekintélyes árus ember és egyházközségi fautor) kétt Louan, Zilahy Georgj kétt Louán Viszik Thamas Pap Vramat Feyeruá-

13) Az Ekkla lev.tárában a szász templom iratainak kötegében.

14) Városi tszéki jzkv. 1629. 160, 164.

right, attam fl. 3 den. 50."¹⁵⁾ A kiváló fejedelem: Bethlen Gábor temetésére meggy sok más gyászolóval együtt. Talán neki is jutott feladat a szertartások végzésében.

Az ő itteni paposkodásának idejében folyt le Szenczi Molnár-Albertnek kolozsvári élete. Bizonyos, hogy e nagy tudósunknak Tiszabecsi változatlan tisztelője volt, hiszen ismerte őt külsőországokbeli tanulása idejéből is és ha értékét maga talán nem is tapasztalta volna, de megérthette az ottani tudós férfiaktól s a választófejedelemtől tanusított nagy megbecsülésből. Minthogy tudjuk Tiszabecsiről, hogy megértő, jóindulatu férfiú volt, bizonyos tehát, hogy a Kolozsvárra költözött nagy tudóssal, aki maga is csupa baráti melegszivűséggel volt megáldva, jóviszonyt tartott fenn. Különben az általánosan őszinte tiszteletet tanusítja az a körülmény is, hogy Tályai Z. Márton egykori kolozsvári scholalektor 1632 június 26-án Leydában tartott vitatkozásának ajánlásában Szenczi Molnár Albert nevét közvetlenül Tiszabecsi P. Tamás kolozsvári pap és esperes, meg Tiszabecsi P. István kolozsvári második pap neve elé helyezte.¹⁶⁾

Nagyon valószínű, hogy amikor Szenczi Molnár Albertet 1634 január 17-én elvitte a döghalál, a Házsongárdi temetőben másnap megásott sir felett Tiszabecsi Tamás mondott beszédet.

1633-ban elhunyt Keserői Dajka János s az utána megválasztott új püspök: Geleji Katona István működésének első évében 1634 február 7-én tartott zsinat tárgyalás alá vette az angol Duraeus János felszólítását, amely az evangélikus és a református felekezetek egyesülésére tett javaslatot. A gyűlés csatlakozván Duraeus elgondolásához, válasziratot szerkesztett, amelyet a püspök és a három fehérvári professzor után következőleg mindjárt Tiszabecsi P. Tamás irt alá.¹⁷⁾ Igaz, hogy Kolozsvárt erre megvolt az alap, mert az unitáriusok közül kivált szászok a reformátussághoz csatlakoztak, pedig a vitenbergai szellemtől eltelt szebeniek őket is a lutheri hitbeli felfogáshoz óhajtották volna kapcsolni. De ettől az adottságtól eltekintve, Tiszabecsi személyének tekintélyét bizonyítja a válaszirat aláírásának sorrendje is.

15) Sáfár. 1930. 266.

16) RMK. III. 1483.

17) RMK. III. 1924. - Kvacsala János: Bisterfeld János Henrik élete. Sz. 1891: 447-78.

Azonban nemcsak az egyházon belül elfoglalt helyzetére, hanem Rákóczi fejedelem előtti kedveltségére is nem egy példát találunk. Így idézhetek feljegyzéseket a városi sáfárok számadáskönyveiből: 1634 április 16-án "Giarmatj Tamas Czimeres Posta Erkezuen, Ur[unk] -- tol hozuan (Csanádi Pál unitárius) Puspeok Vr[nak]k es Tamas Papnak is leueleket." 1636 február 9-én "Thomas Pap Vramnak Erkezuen Eo Nag(yság)atol Paranczolatia, Sietseggel Zamos Vyuarra Adatta B. V. Tury Mihalynak Lovat: No: 4: "1636 május 14-én "Tamas Papot Vrunk hiuatuan, adatta[m] alaia (3 lovat) Eniedigh."¹⁸⁾

Ismeretes, hogy az 1622. évi májusi országgyűlés a kolozsvári farkas-utcai pusztát klastromot a reformátusoknak adományozta, ugyanis Bethlen Gábor e templomot fel akarta építtetni s melléje akadémiát létesíteni, közben azonban a főiskolát Fehérvárott teremtette meg, a háborús kiadások miatt a kolozsvári építkezés egyrészt maradt, jöllehet Tiszabecsi valószínűleg továbbra sem engedte elaludni az életre keltett gondolatot. Most azután, hogy Bethlen meghalt s országa ügyeit rendben hagyta maga után, sőt Rákóczi nagy takarékosságával talán még jobban megszilárdította az anyagi helyzetet, Tiszabecsi megint felélesztette Bethlen elgondolását.¹⁹⁾ A fejedelem, aki elődje közmívelődési törekvéseinek megértő folytatója volt, kedvenc elgondolásává tette a kolozsvári templom felépítésének, kollégium, papilakok s mesterház létesítésének és kellő anyagi támogatással való állításának tervét.²⁰⁾ Meg kellett azonban várnia, amíg ellenlábasaít (Prépostvárit, Bethlen Istvánt és másokat) mind leszerelnie, vagy legyőznie sikerült, akkor azután csakugyan hozzákezdett a magáévá tett elgondolás megvalósításához, amelyben hűséges segítőtársa volt megértő és az akkori korhoz mértén felvilágosult szellemű hitvestársa.

Először is a templom felépítéséhez fogtak hozzá, mert hiszen az akkori felfogás szerint az istenháza a központ, amelynek kiegészítő részei: az iskola s a többi épületek. Megtaláltuk, hogy az építkezés ünnepélyes megkezdése (mondjuk így: alapkövetétele) 1638 március 15-én történt.²¹⁾ Nem egészen egy hónappal ezután,

18) Sáfár. 1634. 455, 1646, 188, 463.

19) Herepei J.: A kolozsvári farkas-utcai templom 1638-47. évi felépítése. (Kézirat).

20) EÖE. X. 296.

21) Sáfár. 1638. 122.

vagyis április 12-én "Erkezek Cimerrel"²²⁾ Viraghatj Geörgj Fejervarrol, hozot leueleket Tamas Papnak", a következő napon azután "Tamas Pap Vrunk paranczolatliara Fejer Varra induluan, atta[m] alaja Biro V(ram) hagjasabol Kallaj Miklos es Egeresj Mihalj Hatlovat, vitte Feiervarigh, fizettem hat lora het melj földigh fl 5 den. 25."²³⁾ Bizonyos, hogy Rákóczi az építkezés megbeszélésének ügyében hívatta Tiszabecsit. Az ekkor megkezdett kőmivesmunkák azután hat esztendőig tartottak, miközben a nagy hozzáértést kívánó boltozatfelrakást Kurlandiából hozatott három kőmives véggezte el, a berendezés és felszerelés elkészítése pedig újabb három évet vett igénybe, de ennek befejezését Tiszabecsi már nem érte meg.

A fejedelem sok ízben vette igénybe e derék férfiú szolgálát és tanácsát. 1644 október 20-án Gesztelen keltezett levelében maga írja feleségének: "mi minden titkos (vagyis bizalmas) dolgainkatt meghitt embereinkkel közöljük, azoknak tanácsokból cselekedtünk még eddig legtöbbet."²⁴⁾

A kolozsvári sáfár feljegyezte, hogy 1642 július 17-én "Tiszabeczi Tamás Ur[amnak is paranczolu[m] Urunk eo kglmevel eggiwt el mennj, miuel posta louakat nem adta[m] eo kglme ala, B. V. h. Adta[m] eo kglme louai melle egy fellaitart ... Munkaczigh, ugymint 24 mely feöldigh jarua[n] eo kglmeuel." Ugyanekkor ment Csulai György udvari pap Bethlen Istvánhoz Husztra. E két prédikátor tehát együtt indult utba. Ugyanebben az évben szeptember 22-én "Kgl[s] Ur[amnak] dolgaben jaruan Tisza Beczi Tamas vram, megh talaltatuan Biro Vramat posta lovak adasa feleöl (hintója eleiben 4 lóért) fizettem Desigh es Gyekeigh (s) vissza f. 2 den.--". 1643. január 9-én "Thamas Pap ala B. V. adatta ... negi louat ... Feiervarigh."²⁵⁾

Kassai István fejedelmi tanácsos 1643 április 17-én Kolozsvárról írja az öregbik fejedelemnek, hogy ifjabb Rákóczi György fiatal feleségének: a katolikus vallásból a református hitre tért Báthori Zsófiának legelső husvétii urvacsoravétele miatti "nagyság-

22) A közügyekben utazó küldöncök jelvénye.

23) Sáfár. 1638. 136, 239.

24) Szilágyi Sándor: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. Bp. 272.

25) Sáfár. 1642. 344, 355, 1643: 220.

tok örömét nem tartottam csak magamnak, hanem értvén, ottan Tiszabetsi urammal is communicaltam a végre, hogy ő kegyelme is örvendezvén rajta, köszönje meg Istennek több sok rendbeli áldási között a nagyságodhoz mutatott nagy kegyelmességét is, és egyszersmind könyörögjön ő kegyelme ifiu asszonyunk ő nagyságának, az megismert igazságban való gyarapodásáért, és abban való állhatatos, megmaradásáért."²⁶⁾

A sáfár további feljegyzéseként találjuk: 1643 junius 21-én "Tamás pap vram Biro Vramat megh találjtatvan. Hogy ő kegyelme ala adatna posta louakat Vasarheligh. Bizonios dologhanak az vagy papi giulesre valo menetelj leue[n]" 5 lovat rendelt; november 8-án "Thamas pap ala B. V. adata Huniadigh" 5 lovat és december 1-én "erkezek kegyeljmes Vrunk Leuele, Tamas pap Vramnak ő. kegyeljmenek, hogy ő kegyeljme serio fejedselem Vru[n]khoz mene Deuara alla", hintója elébe 7 lovat adata."²⁷⁾

De nemcsak a fejedelemtől érdemelte ki a megbecsültetést, hanem a papság fiatalabb nemzedéke, meg a haladóbb szellemű teológus diákság is kellő tisztelettel viseltetett iránta, jóllehet ő még Heidelbergga neveltje volt. Ez a körülmény azután azt sejteti, hogy az orthodoxiája a haladástól nem volt mereven elzárkózó. Az őt megtisztelő ifjak között találjuk 1627-ben Kis-Várdai F. Jánost Franekerából, 1632-ben és 1634-ben Tályai Z. Mártont Leydából, 1633-ban Gidófalvi Szabó Balázst Franekerából, 1637-ben Dadai Jánost Franekerából, 1640-ben Almási Porkoláb Andrást ugyancsak Franekerából, 1643-ban Csaholczi P. Jánost Utrechtből, 1644-ben Kazai Jánost ugyancsak Utrechtből.²⁸⁾ Ezen kívül azt látjuk, hogyha Medgyesi Pál már udvari pap korában Kolozsvárt megfordult, Tiszabecsinél szállott meg, ezt bizonyítják a sáfár következő feljegyzései: 1640 junius 25-én "Erkezek az Vrunk predicatora Meggiesi Vram Tamás Pap Vramnál vagion szállason, niolczad magaua... Desre megien"; október 8-án "Erkezek Meggiesi Vram eő Naga predikatora, Tamas Pap Vramnal uolt szállason."²⁹⁾ Lakása 1630-tól 1638-ig a közép-utcai fertály Király-utcájában volt, 1639-től pedig a vár-

26) Szilágyi S.: A két Rákóczy. 205.

27) Sáfár.. 1643. 379, 237, 464.

28) RMK. III. 1407, 1483, 1493, 1503, 1521, 1556, 1611, 1629.

29) Sáfár. 1640. 104, 130.

falon belüli Farkas-utcában találjuk.³⁰⁾

Az ifjúság barátjaként ismerjük meg abból a körülményből is, hogy a presbiterium-szervező s nála mintegy 8-10 évvel idősebb Kanisai Pálfi János tul a dunai püspök, ki Szenczi Molnár Albertnek már külsőországokbeli barátja volt, 1636 január 12-én kelt. levelében Soós István és Látrányi Tamás, fehérvári továbbtanulás céljából Erdélybe küldött ifjakat Tiszabecsi gondjaiba ajánlotta.³¹⁾

Egyházi szolgálatából biztos adatunk csak két temetési beszédre vonatkozólag van; ezeket Turterebesen Perényi Gábor elhantolásának alkalmatosságával mondotta el. E prédikációk Fehérvárott 1638-ban negyedrényi 40 lap terjedelemben nyomattak ki.³²⁾ Ezen kívül tudunk egy latin nyelven írott verséről is, amellyel Geleji Katona Istvánnak 1640-ben megjelent "Praeconii Evangelici Tomus Secundus" című munkáját "Thomas P. Tisza-Betsi,, Pastor Primarius Orthodoxae Ecclesiae Claudiopolitanae, nec non Diocesis Kalota szegiensis et Colosiensis Inspector" névvel jelölte meg.³³⁾

Tiszabecsi javakorában fejezte be életét. Az öregbik Rákóczi György 1644 junius 22-én Sárospatakon keltezett levelében azt írja a fejedelemasszonynak: "Ugy értem, szegény Tamás uram Kolosvárratt megholt volna, kin valóban szánunk; mi nem hiszszük, ott olyan tanítót állathasson püspök uram."³⁴⁾ Elhunyt valószínűleg junius elején történt, minthogy a fejedelemhez aránylag hamar kellett eljutnia a hirnek, de különben sokkal korábban nem is távozhattott el, mert hiszen Kazai János disputációját, amelyet a többek között Tiszabecsinek is ajánlotta, 1644, március 30-án, vagyis az új időszámítás szerint április 9-én mondotta el Utrechtben.³⁵⁾ Sirköve a kolozsvári Házsongárdi temetőben a múlt század legelején még állott, ugyanis a reája vésett latin nyelvű sírverset Szathmári Pap Mihály teológiai professzor még látta és Bod Péter: Hun-garvs Tymbavles Continvatvs című munkájának az ő tulajdonában volt

30) Dica-könyvek 1628-tól 1660-ig.

31) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. Pápa, 1906. I. 25.

32) RMK. I. 679.

33) Geleji Katona István: Praeconii Evangelici Tomus Secundus. Alba Julia, 1640.

34) Szilágyi S.: A két Rákóczy György. 187.

35) RMK. III. 1629.

példányához kötött üres lapra le is másolta.³⁶⁾

Tiszabecsi családi élete sok szomorúsággal teljes lehetett. Elvesztett gyermekei közül egyik leánykáját 1628-ban valószínűleg a himlő, másik hármát 1634-ben talán a pestis vitte el.³⁷⁾ Őmaga utód hátrahagyása nélkül halt meg s így háza, meg könyvtára testvéröccsének: Tiszabecsi P. István marosvásárhelyi elsőpap és esperesnek Gáspár, a későbbi püspök, meg Tamás nevű fiaira szállott volna, ha az özvegynek: Botrágyi Krisztinának, aki második férje után özvegy Kovács Jánosné volt, gondatlansága következtében a könyvek tönkre nem mentek volna.³⁸⁾ Bizonyosan értékes könyvtárának darabjai közül a kolozsvári kollégium két kötetet őrzött meg, ezek közül azonban az egyik már 1643 előtt idegen tulajdonban volt.³⁹⁾

36) E könyvet az ENM. levéltárának kézikönyvtárában láttam, most bizonyosan a Román Akadémia lev. tárában van.

37) Az unitárius egyházfiak számadáskönyve. (Az egyházközs. lev. tárában.)

38) Herepei J.: Egy örökségi per. (Kézirat.)

39) M. 76. és P. 249. sz. könyvtári jelzéssel.

M. Szentkirályi Benedek
a kolozsvári orthodoxa schola első mestere

(1614 - 1617)

A XVII. század első évtizedi Kolozsvár városában a csaknem egészen unitárius polgárság közé beékelte maroknyi református egyházközség teljes kiépítését a létrehozó Báthori Gábor fejedelem már nem érte meg. Jóllehet bizonyosan Tasnádi Veres Mihály püspök irányítása mellett megtett intézkedései minden legszükségesebb részletre is kiterjedtek, azonban az iskola megszervezésére mégsem jutott ideje, de hogy ez mégis csak szándékában volt, bizonyítja még 1610. december 21-én Szébenben keltezett adománylevele, amellyel a város lakossága gazdasági terményeinek dézmájából és a harmincad bevételeiből biztosított évenkénti állandó jövedelmet; ennek ugyanis egyharmada a papok, másarmada az iskolai tanerők, harmadik harmada pedig a tanulók és diákok táplálására volt fordítandó.

Az iskola létesítése tehát Bethlen Gábor fejedelemségének idejére maradt. Épületeinek megvétele 1614-ben történt, megvásárolván a kálvinisták ujonnan kiépült temploma déli oldala mellett húzódó szorosra merőlegesen torkoló észak-dél irányú másik szorossal közrezárt délkeleti szögleten álló polgári házat. Itt azután az átalakítások megtörténte után hamarosan meg is kezdődött a tanítás, amit az is bizonyít, hogy Bethlennek 1615. február 20-án Fogarason keltezett rendelete arra figyelmezteti a városi tanácsot, hogy "emlékezhettek k(egye)lmetek arról, minémű háromszáz forint deputatio-jok legyen az orthodoxa religion levő kolozsvári hiveinknek ugyan az kolozsvári harminczadról, melyet az mint értjük, még klmetek ez ideig kezekhez nem administralt. Minthogy pedig templomok, predikátorok-házok és scholájok közül naponként nekik is sok különbkülömbféle építések vagyon; annak felette predikátoroknak, meste-

reknek is nem keveset fizetnek: klteknek hagyjuk és parancsoljuk is, ez levelünk látva, az megirt 300 frt adja meg ugyanazon harminczadról fogyatkozás és procrastinatio nélkül az megnevezett hiveinknek."¹⁾

E rendelet idézett szavaira kissé több figyelmet szükséges fordítanunk, minthogy belőle azt olvashatnók ki, hogy az új iskola nagyobb szabású főiskolai jelleggel ruháztatott volna fel, mert hiszen mesterek fizetéséről emlékezik meg. Ezzel szemben azonban ha jól megfontoljuk, hogy még későbbben is jó ideig mindég csak egy mesterről (rektorról) találunk említést, sőt sok más iskolánál (mint például Vásárhelyen, Udvarhelyen, Enyeden, Désen, Nagybányán, stb.) még sokkal további időben is csak egyetlen mester tanította a felsőbb évfolyamokba járó ifjúságot, ennél fogva a kolozsvári óvári iskolánál sem lehetséges egyszerre egynél többet feltételeznünk. Állításunkat azzal is megerősíthetjük, ha Bethlen rendeletét nyelvtani szempontból vizsgáljuk meg. Így azután azt találjuk, hogy benne minden esetben a felső nyelvállású birtokos személyragok helyett középső nyelvállással képzetteket, tehát nyiltabb magánhangzójuakat használt a rendeletet leíró íródeák. Ilyeténképpen tehát "deputatiojok", "templomok", "predikátorok-házok", "scholajok", továbbá "kezekhez", "építések vagyon" és végül "mestereknek" szóalakzatok fordulnak elő s ezért az utóbbiak a közbeszédben mindenképpen "kezekhez", "építések" és "mesteréknek" hangzottak. Világos tehát, hogy már ekkor is csak egyetlen mester személyét kell itt keresnünk.

A létszám megállapítása után a legelső mester képzettségére vonatkozólag sem lesz nehéz következtetnünk. Ugyanis Szenczi Molnár Albert naplója szerint 1615 január-februárjában megtett erdélyi útja alkalmával az év első hónapjának 27-29 napját Kolozsvárt töltötte. Szűkszavu megemlékezéséből mindössze csak annyit tudunk meg, hogy 29-én (vasárnap) "Prédikállott az új ecclesiában Stephanus Desi, eius collega senior dn. Lucas, primarius fautor Vicei Máté, Jónás deák."²⁾ Minthogy tehát felsorolja az itteni lelképászorokat, valamint a jóltevőket (későbbi néven: patrónusokat), ebből az következik, hogy a mesterről is megemlékeznék, hogy

1) Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1875. 19. - TT. 1885: 241-42.

2) Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója. Bp. 1898. 67.

ha az nemcsak egyszerű, itthon tanult deák lett volna, mert hiszen külső országokban laktában ott bujdosó honfitársainak igaz barátja lévén, föltétlenül szólt volna az itthoni találkozásról is, ha valamelyik, akadémiát járt papjelöltet látta volna viszont, mint akit különben már a "tudós" címzés is csaknem megilletett.

E mesterünknek csupán hazai tanultságát különben még más forrásból is megerősíthetjük. Ugyanis az 1617. évi városi sáfárpolgár naponként vezetett számadáskönyvéből az alábbi becses adat bukkant elő. Tehát "10 Augusti Az it Valo Trinitarius mestert Embersegh tanolni Vrunck Vitebergaban külduen. Biro Vram adata Szentesi Istuannak ket louat Szekeret Hunyadiigh Alaja. Fizettem Hunyadiigh az ket lotol fl. 1 den. -" ³⁾

Tudjuk, hogy Bethlen a közmíveltség nevelése s az egyházi intézmények színvonalának emelése érdekében a vallásán levő iskolák kiválóbb diákjai számára a külső országokbeli akadémiákon való továbbtanulást lankadatlan buzgósággal igyekezett lehetővé tenni. Ezért maga is számos szegény sorsu ifjút elégséges pénzzel ellátva, küldött ki, ezek azután - ha megérdemelték - három, majd öt esztendeig is élvezhették a támogatást. A nyert alumniumból nemcsak tisztességesen megélhettek, de futott az ismeretszerzés céljából való utazgatásra, sőt a saját könyvtáruk számára való könyvek megszerzésére is, hogy valóban is "tudós" férfiakként térhessenek haza. Példamutatásának követését a főuraktól is megkivánta, ezért történhetett azután, hogy fejedelemmé való választása után nemsokára, vagyis éppen az előbb megnevezett évben - Szenczi Molnár szerint - már 37 magyar diák részesülhetett a hazai jóltevők támogatásában. ⁴⁾ A sáfártól írott irányjelölést: a "Vitebergába" való menetet azonban egyáltalában csak a nyugati országokbeli akadémiákra történő bujdosásnak kell értelmeznünk, hiszen a kálvinista diákok már két évtized óta alig látogatták ezt a mereven evangélikus szellemű egyetemet. Utjuk irányát Heidelbergnek egészen 1622-ben történt megtámadásáig és megrohtásáig csaknem minden esetben ide és innen még Marburgba választották. Nos, tehát, ha személy szerint is meg akarjuk találni ezt a kolozsvári iskolamestert, akit "Urunck" vagyis a fejedelem, vagy Bethlen István kor-

3) Sáfár 1617: 64.

4) Szenczi Molnár Albert: Secularis Concio Evangelica. Oppenheim, 1618.

mányzó - az egykori más felekezetű sáfárpolgárnak fentebb idézett szavai szerint - "emberség tanulni" küldött volt a külső országokba, egyenesen a Rhenus melletti Palatinatusnak székvárosába, a Neckar folyó partján épült Heidelbergába kell bekopogtatnunk. Az akadémia anyakönyvében a beiratkozott tanulók között a Kolozsvárról történt elindulás óta egészen az esztendő végéig számítva, itt csak egyetlen magyar diák nevére akadunk, mégpedig Benedictus M. Szentkirályi Transylvanus neve szeptember 22-én van az anyakönyvbe bevezetve.⁵⁾ Ha ehhez hozzászámítunk még tíz napot, minthogy Németországban még mindég az ónaptár szerint jelölték az időt, így most már minden fennakadás nélkül állapíthatjuk, hogy a megnevezett diák csakugyan azonos a kolozsvári iskolamesterrel, hiszen utjának valóban hét hétig is el kellett tartania, amíg a Szamos mellől a diákok szokott országutján: a Dunamentén, Bécsen, Passaun, Regensburgon, Ulmon keresztül a Rajnáig s onnan a Neckarig elvergődött, minthogy azonközben a nagyobb városok megtekintésére és a továbbutazási alkalmatosság megszerzésére néhány napot mindég áldozni szokott a bujdosó diák.

Összegyűjtve mindazokat az adatokat, amelyeket iskolamesterünk személyével kapcsolatba hozhatunk, megállapíthatjuk, hogy a debreceni iskola törvényeit aláírt tanulók könyvében 1611 július 16-án jelentkezik egy Benedictus Szentkirályi nevezetű ifju.⁶⁾ Ha tehát csakugyan ő volna ez, a bizonyosan jeles készűltségű diák, akit a fejedelem hozzájárulásával Tasnádi Veres Mihály püspök már 1614-ben a kolozsvári iskolához mesterül kirendelt, abban az esetben arra kell gondolnunk, hogy valamelyik erdélyi, netalán az enyedi, vagy a marosvásárhelyi partikulából került fel a felső évfolyamokkal bővült debreceni scholában való továbbtanulásra. Ugyanis könnyen feltételezhető, hogy nevében az "M" betű mégsem a családnevet, hanem a származás helyének meghatározását rejti magában s így jelentése - Zoványival egyetértve - Maros-Szentkirály lenne, ilyen nevű falut pedig mind Enyed, mind Vásárhely mellett találunk egy-egyet. Ezzel szemben Bod Péter háromszéki eredetűnek mondja, állításának forrását azonban nem nevezi meg.⁷⁾

5) SpFüz 1862: 563.

6) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. Pápa, 1908.

7) Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766. 260. - Zoványi: cikkei. 448.

Szentkirályival kapcsolatosan egyébképpen még azt is meg kell állapítanunk, hogy Szenczi Molnár Albert 1615 január végén történt kolozsvári útutazásakor egészen bizonyosan találkozott vele. Hiszen a nagytudományu és hazája művelődése érdekében sokat fáradozó férfit föltétlenül érdekelnie kellett a most megalakult kolozsvári egyházközség minden intézménye s ezért nemcsak a papokat kereshette fel és hallgathatta meg a vasárnapi istentiszteletet, hanem - bárha nem is emlékezik meg róla - a templommal áttellenben létesített iskolát is meg kellett látogatnia. Ekkor tehát föltétlenül megismerte az itt tanító fiatal mestert is. Ilyen formán ha mindezt tekintetbe vesszük, fel kell tennünk azt a kérdést is: vajjon Szentkirályival ezt az eseményt is vonatkozásba hozhatjuk-e? Feleletül elmondhatjuk, hogy Heidelberg akadémijára 1617 szeptember 22-én beiratkozott Szentkirályi Benedek új elhelyezkedése után valószínűleg nagyon rövidesen meglátogatta a nem nagy távolságban fekvő Oppenheimban mint iskolaigazgató élő Szenczi Molnár Albertet, avagy - ami még valószínűbb - maga Molnár jött át meghallgatni Scultetus Ábrahámnak a reformáció száz éves megünneplésekor 1617 október 2-án a heidelbergi Szent-Lélek nevet viselő szentegyházban mondott nagy beszédét. Emellett hozhatnók fel bizonyítékul azt a körülményt, hogy Szenczi Molnár 1617 decemberében Oppenheimből levelet intézvén Bethlen Gáborhoz, felsorolja a Marburgban és Heidelbergben tanuló magyar ifjak nevét, erről pedig ennyire pontosan csakis közvetlen összeköttetés útján értesülhetett. Közöttük találjuk "Benedictus Szentkirályi alumn. incl. Conjugis Stephani Bethlen" nevét is.⁸⁾ De - hát - akármiképpen történt, mégsem kétséges, hogy Szentkirályi már ekkor találkozott vele, mert hiszen másképpen hogyan magyarázhatnók meg azt a körülményt, hogy amikor Molnár Albert Scultetus említett beszédét magyarra lefordította s "Secularis Contio Evangelica" cím alatt 1618-ban Oppenheimben kiadta, hozzá ugyanez a "Benedictus Szentkirályi, alumnus incl. conjugis Stephani Bethlen" 1618 január 4-én keltezett üdvözlő verset intézett, amely azután ugyanehhez a műhöz csatolva, nyomtatásban is megjelent.⁹⁾ Az ilyesfajta üdvözlő versek ugyanis a leggyakrabban a könyv szerzőjének felszólítására,

8) SpFüz. 1864: 668.

9) RMK. I. 482. - Dézsi Lajos i.m. 79, 80.

vagy pedig közeli barátság következtében szoktak megszületni.

Az események további folyása közben látjuk, hogy diákunk az 1618. év egy részét is Heidelbergában töltötte. Ugyanis ebben az esztendőben itt még három üdvözlő verset költött, mégpedig Táillyai Putnoki János január 10-én, Csepei Sidó Ferenc június 13-án, Borzási B. Balázs június 20-án tartott vitatkozását köszöntötte latin nyelvű kötött formában.¹⁰⁾ Nevét még megtaláljuk Putnoki János nevű tanuló társának emlékkönyvében is, amelybe 1618 május 28-án Heidelbergában mint M. Szentkirályi Benedek írta be emléksorait.¹¹⁾ A nyár elején tehát még itt tartózkodott, Ugyanis az utazgatásai közben e városba is eljutott Szepsi Csombor Márton tizenhatod magyar diák magával itt találta Szentkirályit is.¹²⁾ Bod Péter különben arról is tudósít, hogy itt az "artium liberalium magister" címet és tisztséget is elnyerte.¹³⁾ Ez a tudósítás azonban csupán úgy felelhet meg a valóságnak, ha ezt az érdemfokozatot nem itt, hanem Marburgban szerezte volna meg, mert hiszen az utóbbi városban 1619-ben kinyomtatott munkájában a szerző megnevezésekor e címet feltétlenül feltüntette volna.

Ezután már egészen rövidesen eltávozott Heidelbergából, mint-hogy itteni tanuló társai közül Aszalos Mihálynak 1618 augusztus 8-án és Szilvási K. Mártonnak augusztus 15-én tartott vitatkozását ő már nem üdvözölte.¹⁴⁾ Innen most már a marburgi egyetemre ment át; az akadémia anyakönyve szerint Benedictus M. Szentkirályi Martinus K. Szilvási és Gregorius S. Nádudvari nevű tanuló társaival együtt 1618 szeptemberében iratkozott be az itteni teológiai karra.¹⁵⁾

Marburgi emlékei közül tudjuk, hogy Szilvási K. Mártonnak 1619 március 3-án elhangzott disputációját verssel üdvözölte. Majd nemsokára maga is jelentkezett egy nagyobb szabású munkával. Kiadta ugyanis az Enyedi György unitárius püspök könyvének cáfolatára írott "Vindicatio Locorum Veteris Testamenti" című s a Fiumának és a Szentléleknek örök istenségét és a Szentháromság imádá-

10) RMK. III. 1214, 1216, 1251, 1257.

11) SpFüz. 1864: 670.

12) Szepsi Csombor Márton: *Europica Varietas*. Kolozsvár, 1943. 164.

13) Bod Péter i.m. 260.

14) RMK. III. 1218, 1250.

15) Zoványi Jenő: *A marburgi egyetem magyarországi hallgatói*. It. 1955: 344.

sát bizonyító ószövetségi idézeteket védelmező könyvét, amelyet bizonyosan még az előző évben irt s adott nyomdába,ugyanis munkájának ajánlását 1619 február 19-én keltezte Marburgban. Könyvét pártfogójának (patrónájának): Csáki Krisztinának Bethlen István kormányzó feleségének, továbbá Keserői Jánosnak, a fejedelem udvari papjának, valamint Vári Alatus János és Körmendi Mátyás kolozsvári lelkipásztoroknak ajánlotta. Az előszót Vári Miklós nevű marburgi tanuló társa "Studiosae juventuti in Transsylvania"-hoz intézve, 1619 március 20-án írta. Ebben örömmel üdvözölte Erdélyt, mert ott született e könyv szerzője, aki - szerinte - az arianus Enyedi istenkáromlásait megcáfolta. Ezért tehát buzdítja a tanuló ifjúságot, hogy Szentkirályi munkáját éjjel-nappal forgassák és tanulmányozzák.¹⁶⁾ E könyvvvel kapcsolatos jelenségeket most már egyenesen döntő erejűeknek mondhatjuk, mert ha egyéb nem is, már ezek is bizonyossá teszik, hogy Szentkirályinak szoros köze volt Kolozsvárhoz, mert különben miért szemelte volna ki éppen a kolozsvári papokat, hogy tárgyválasztásában szorosan kolozsvári érdekeltségű munkáját nekik ajánlja!

Az akadémiákon tanuló diákoknak nem volt szokásukban Marburgban hosszasan időzni, minthogy ennek az egyeteme a heidelberginél kisebb jelentőségű s Komáromi Flórián Gáspárnak 1613 szeptember 8-án keltezett levele szerint "noha ez az akadémia tudós emberekkel hires, mindazáltal az theologicum studium benne igen szűk, kiváltképpen való studium az juris prudentia és philosophia."¹⁷⁾ Ezért nagyon valószínű, hogy Szentkirályi is még ugyanebben az esztendőben hazatért, magával hozva a szokásos vitatkozásoknál sokkal nagyobb terjedelmű, önállóbb, bár az ifjui heveskedéstől nem ment hangú cáfoló írását, amelyben Melotai Nyilas István után elsőként vette tollhegyre az Enyedi könyvében továbbélő Dávid Ferenczi unitarizmus tanát.¹⁸⁾ Könyvének nem éppen higgadt hangja azonban lelje magyarázatát abban a körülményben, hogy az iskola megszervezésekor ő már Kolozsvárt volt és így közvetlenül tapasztalta azt a sok nehézséget és akadályt, amit az unitárius város - a méltányosságnak s a maga kétségtelen igazának érdekében - az egykori klast-

16) RMK. III. 1256. - Gál Kelemen. I. 106.

17) Szilágyi Sándor: Egyházi férfiak levelei. EPRK. 1875: 69.

18) Gál Kelemen. I. 105-6.

romkőr területén és annak környékén szervezkedő reformátusság elé gördíteni törekedett.¹⁹⁾ Viszont előljáróival egyetemben ő maga is, mint akik közül egy sem volt e város szülötte, csak a kálvinista egyház ellen hadakozó más felekezetűeket látta s így nem csoda, ha őbenne is - fiatal ember lévén - feltámadt a heves vér már a katolikus Bátoriaktól amugyis üldözöbe vett unitáriusság ellen.

Enyedinek 1599-ben megégetett "Explicationes locorum veteris et novi testamenti" című könyvét az unitárius papság s Kolozsvár városa közös elhatározással most már magyar fordításban szándékozott kiadni, megjelenése azonban Szentkirályi munkájának a nyomdából való kikerülése után történt; ámde e fordítás kiadására már évek óta készültek s erről magának Szentkirályinak is még Kolozsváron létele alatt kellett tudomást szereznie. Hiszen itt volt, amikor e könyv kinyomtatási célzatával a városi tanács 1615-ben Makai Nyirő János deák tipográfust külső országokba küldötte a betűöntés megtanulása végett. Az is tudomására juthatott, hogy e könyvnyomtató 1616 áprilisában hazatért, sőt az se kerülhetett el a figyelmét, hogy Radecius Bálint püspök 1617 januárjában kilenc helybeli és vidéki unitárius papot hívott egybe, hogy Enyedi könyvét és annak Toroczka Mátétól való magyar fordítását átnézzék.²⁰⁾ Ilyeténképpen tehát éppen nem tartható lehetségesnek, hogy e könyv nyomtatása, amely a hosszúra nyulott előkészületek után talán két évet is igénybe vett, annyira titokban történt volna, hogy abból semmi hír ki nem szivárgott légyen. Hiába írja Melotai Nyilas István, a volt tiszántúli püspök, most pedig a fejedelem udvari papja, hogy Enyedi könyvének kiadása "annyira alattomban (történt), hogy akkor leott hír benne, mikor el is végezeodeott",²¹⁾ e kijelentés ugyanis csak annyit jelenthet, hogy legfennebb Gyulafehér-

19) Állításom igazságát legjobban bizonyítja, hogy a külön klastromkört alkotott farkas-utcai templomnak 1622. évi eladományozása ellen az unitárius városi tanács egyetlen szóval sem tiltakozott.

20) A kolozsvári harmincadosok 1615/16. évi számadáskönyve 53-56, 61. - Tummes Lang városi sáfárpolgár számadáskönyve. 1617:104, 127.

21) Tóth Kálmán: Könyvnyomtató Makai Nyirő János deák. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1957. 597. Idézi Melotainak 1622-ben Debrecenben megjelent "Speculum trinitatis" című művéből.

váron nem tudtak róla. Az akkori kolozsvári kálvinista papok idősebb rendű emberek lévén, aligha voltak kötekedő természetűek, a fiatal iskolaigazgató szava pedig nem hathatott el a fejedelmi udvarba, de talán nem is akarta a helyzetet szóvá tenni, hanem a saját maga ütdkártyájául tartogathatta.

Ismételjük meg, bármennyire is titoktartó lehetett Makai, meg a segéde s talán az apródja is, de ha az előkészületek hivatalos számadási tételekkel jártak, amelyekről legalább is a főbirónak, a tanácsstagoknak, a sáfároknak s a számadásokat felülvizsgáló számvevőknek is tudomással kellett birniok, nem is beszélve az unitárius papi és tanári rendről, mindenképpen lehetetlen állításnak kell tartanunk, hogy a hír akár az unitárius iskolaházból a tőszomszédos kálvinista templomba, a száz és valamennyi lépés távolságban levő "kis iskolá"-ba és a református papilakokba, akár pedig a 2-3 száz lépésnyire levő Heltai-nyomdából, avagy az 5-6 száz lépésnyi távolságban levő Tanácsházából kiindulva, egyenesen, vagy kerülő uton ugyanoda el ne hatolhatott volna! Éppen ezért lehetséges az a körülmény is, hogy Szentkirályi kolozsvári barátaitól az előkészület további fordulatairól akadémiákra való menetele után is kapott híreket s ezért a latin nyelvű munkát talán már előbb megszerezvén magának, most már bizonyosan arra törekedett, hogy az ő cáfoló könyve még a magyar fordítás megjelenése előtt lásson napvilágot, amit annál is könnyebben keresztül vihetett, mivel Szentkirályi könyve Marburgban Hutwelcker Rudolf jól felszerelt nyomdájának volt a terméke; itt azután bizonyosan nagyobb és gyakorlottabb személyzet dolgozott a könyv kinyomtatásán, azonkívül a munka terjedelme is jóval kisebb (1/8 résznyi volt), vagyis 8° méretben 186 lap és 8+2 sztl levél, ellentétben Makai nyomtatványának 4° méretével és 725 lap s 14+26 sztl levelével.²²⁾

Különben az Enyedi könyve nyomtatásának nyilvánosságra jövetelét hathatósan bizonyíthatjuk még éppen magával a cáfoló iratnak a kiadásával, de különösképpen az üdvözlő vers hangjával és tartalmával, mert máskülönben mi szükség lett volna egy megégetett könyv közkezen forgó alig néhány példányával kiméletlen keménységgel szembeszállani!

Nagyon valószínűnek tartom, hogy Szentkirályi könyvének tartalma is befolyással volt arra a helyzetre, hogy Enyedi könyvének

22) RMK. III. 1256., és I, 494. 503.

megjelenése elé egyre újabb akadályok tornyosultak. Ugyanis semmiképpen sem tartható a körülmények véletlen összetalálkozásának, hogy amikor az unitárius püspök, a plebánus és két tekintélyes városi tanácsos a kinyomtatott könyv négy példányával 1619 augusztus 3-án Fehérvárra utba indult, akkorra Szentkirályi is már idehaza lehetett. Bárha e körülményre határozott bizonyítékunk nincsen, de abból a helyzetből, hogy az ő munkáját üdvözlő tanuló-társak között Nádudvari Szabó Gergely versét is ott találjuk, ellenben Nádudvarinak 1619 július 10-én ugyancsak Marburgban tartott vitatkozásának mellékleteként Szentkirályi versét már hiába keressük,²³⁾ ezért tehát jogosan következtethetjük, hogy ekkorra már eltávozott e városból. De ha augusztus 3-ig netalán-tán mégsem ért volna haza, abban az esetben is könyvének híre már megérkezhetett, hiszen nem volt éppen mindennapi teljesítmény, ha az akadémiaikon tanuló diákok nemcsak a szokásos disputációjukkal bizonyították előmenetelüket, hanem nagyobb szabásu önálló munkával léptek a világ elé, amelyet ennek fejében még három marburgi egyetemi professzor is üdvözlő versekkel való megtisztelésre méltatott! Mindenképpen bizonyos azonban, hogy az 1620 április 5-20 között tartott országgyűlés idejére, amikor Enyedi könyvét a kormányzó "arestáltatta",²⁴⁾ már ömagának is itthon kellett lennie, sőt dicsőséget szerzett munkája sem maradt olvasatlanul. Ilyeténképpen tehát elfogadhatónak tartható, hogy a Makaitól kinyomtatott könyv sorsának változásaiban Szentkirályinak is nem csekély szerep jutott.

Iskolamesterünk életének további sorja előttem ismeretlen. Külső országokból való megérkezése után bizonyosan valamelyik nagyobb iskola igazgatására, majd pedig lelkipásztorságra rendelte a püspök, de ez tulajdonképpen már nem tartozik sem az óvári református schola történetéhez, sem az Enyedi könyvének kálváriájához. Csupán azt jegyezhetjük még meg, hogy cáfolatképpen írott munkája 1624-ben Hanauban második kiadásban is elhagyta a sajtót, bizonyítva annak keresettségét.

(Részlet "A kolozsvári óvári
orthodoxa schola történeté"-
ből.)

23) RMK. III. 1255.

24) Sáfár. 1620: 166.

A kolozsvári orthodoxa schola névszerint is megismert első tanára után következők személyét hiánytalan sorozatban megállapítani nincsen lehetőségem, feltételezem azonban, hogy abból a nagyobb tanulójárból, amely Bethlen Gábornak fejedelemmé választása óta Heidelberg és Marburg egyetemét ellepte, már éppen elégséges számú, tanulmányait végzett diák tért haza, akik közül jutott Kolozsvárra is, hogy ne csak hazai iskolai tanultságú, hanem akadémikus mester is oktathassa a felső évfolyamokat látogató ifjúságot. Erre azután mind a püspöknek, mind a fejedelemnek, mind pedig a kolozsvári eklezsia előljáróinak annál is inkább gondolnia kellett, mert ott volt a városban a már hatodik évtizede működő unitárius főiskola, ahol kiváló tanárok gondjaira volt bízva az ifjúság oktatása és irányítása.

Lehetséges, hogy Szentkirályi után következő közvetlen sorrendben nemcsak egy, hanem két tanár személyét sem tudjuk előállítani, ellenben az utánuk következő mester neve már nem ment feledésbe. Ugyanis a nikolsburgi béke megkötése és a feltételek végrehajtása után a fejedelem felsőmagyarországi táborából sietve indult hazafelé, hogy az 1622. évi május 1. napjára Kolozsvárra hirdetett országgyűlésen részt vehessen. Vele tért haza a betegeskedő fejedelemasszony, Károlyi Zsuzsánna is, aki május 6-án már halálos betegen érkezve, szállott meg Stenczel András nagypiaci házában. Itt azután május 13-án meg is halt.¹⁾ Felette Kolozsvárt és Fehérváron elhangzott gyászbeszédék 1624-ben nyomtatásban is megjelentek. Közöttük találjuk Bihari Benedek kolozsvári iskola-mesternek ugyanitt elmondott latin nyelvű, hosszú dicsőítő ver-

1) Segesvári Bálint krónikája. ETA. IV. 191.

sét is.²⁾

Erről az iskolamesterről mindössze csak a következőket tudjuk.

Heidelbergában 1620 január 25-én Benedictus Pastoris Bihari nevű ifjú iratkozott be az akadémiába.³⁾ Ebből az anyakönyvi bejegyzésből tehát megállapíthatjuk, hogy papfiu volt, aki édesapjának a Várad közelében levő Bihar városkában való lelkipásztorkodása idején született. Nevét ezért választhatta "Bihari"-nak. Hazai tanulmányait bizonyosan Várad jeles iskolájában végezte. Innen bujdoshatott ki külső országokbeli akadémiákra. A kolozsvári református kollégium nagykönyvtára külföldön vásárolt könyvei közül két kötetet őrizett meg. Az egyikben a tulajdonos nevét "Ex libris Benedicti P. Bihari" bejegyzéssel örökitette meg, a másikba pedig "Benedictus P. Bihari An(no) 1620. 16. Octobr(is) Heidelbergae" szavakat jegyezte be.⁴⁾ Heidelbergből azután Petri Zobas Ferenc és Balai Pap Mihály diáktársaival együtt Wittenbergbe vándorolt át s itt 1621 október 20-án vétették fel magukat az egyetemi hallgatók testületébe. Bihari neve "Benedictus Pastoris Bihari Ungarus" néven van az egyetemi anyakönyvbe bevezetve.⁵⁾

Bihari hihetőleg két esztendőig tartott külső országokbeli bujdosása után legkésőbb az 1622. év elején térhetett haza. Fehérváron történt jelentkezése után a püspök őt a kolozsvári scholához rendelte, mig nem Petrit és Balait a fehérvári iskolánál alkalmazta. Bizonyos tehát - Szentkirályival ellentétben - Bihari már akadémikus mesterként vette át az iskola igazgatását.

A kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyvében találtam feljegyezve, hogy 1622 április 11-én "Az caluinista mester megien Gu(b(ernátor) eo N(agyságá)hoz, attak alaja B(iró) V(ram) H(agyásából) Szaz Tamas haro[m] loat. Maros Vyuarig, attam 3. lotol fl. 1 den. 12 1/2".⁶⁾ Utjának célját biztosan megállapítani nem tudom,

2) Exequiarvm Caerimonialium. RMK. II. 428.

3) SpFűz. 1862: 563.

4) Könyvtári jelzése: P. 149 és V.227.sz.

5) Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601-1812. Bp. 1930. 119.

6) Kolozsvár város 1622. évi számadáskönyve. 91. (Klt.)

minthogy Bethlen István kormányzó felesége Csáki Krisztina temetése is február 10.-e táján már végbe ment a fehér-megyei Karkón (Krakkó),⁷⁾ ezért feltételezem, hogy utazása a fejedelmet váró ünnepek előkészületeivel való összefüggésben. Ezek az ünnepek, azután hihetőleg mégsem úgy folytak le, mint ahogyan a kormányzó eltervezte, hiszen a fejedelemasszony május 6-án már halálos betegesen érkezett Kolozsvárra, de azért Biharinak még így is jutott szerep legalább is a temetés alkalmával.

Vele kapcsolatba hozható utolsó feljegyzést a kolozsvári unitárius egyházfiak számadáskönyvében találtam. Minthogy a reformátusoknak városunkban ekkor még nem volt harangjuk, a halálozások alkalmával ők is a nagypiaci templom harangjait huzatták össze. Ezért kerülhetett az alábbi feljegyzés is az unitárius egyházfiak számadási tételei közé: 1623 október 20-án "pul(satum) est Rectorj. Caluinistaru[m] Ma(ioribus) 6 Vicib[us] (fizettek) f. 3 den. -" ⁸⁾ Ez a harangozás tehát Bihari Pap Benedeknek szólt. Nem lehetetlen, hogy halálát a nagy pestis okozta. Ugyanis Segesvári Bálint krónikájában azt olvassuk, hogy "1622 Augustusban kezdeték szörnyű hirtelen való pestis... Az 1623. esztendőben is janariusban grassált és nyárban ugyan akkor is sok ember holt meg ebben az esztendőben az pestis miatt."⁹⁾ S minthogy megszűnése csak a hideg idők beálltával szokott bekövetkezni, ezért hihető, hogy még az ősz folyamán is szedte áldozatait.

Biharinak az elhunyt rektorral való azonosságát még azzal is bizonyíthatom, hogy saját könyvtárának kötetei az iskola könyvtárába kerültek, ugyanis ha e három napon át tartott harangozás mégsem miatta történt volna, életben maradása esetében, papságra menve, föltétlenül magával vitte volna könyveit is. De a családnélküli tanárok és diákok szokása volt, hogy vég hagyományukban könyveiket az "alma mater"-nek hagyományozták. Bihari egykori könyvtárának többi darabja az idők viszontagsága között - az iskolai könyvtár sok más könyvével együtt - vagy elkallódott, vagy pedig megsemmisült.

7) ETA. IV. 189.

8) Unitárius egyházfiak számadáskönyve 1623: 12. (Klt.)

9) ETA. IV. 191-92.

Tállyai Putnoki János emlékkönyve

A sárospataki református kollégium nagykönyvtára őrzi Szeni Csene Péternek "Confessio Helvetica" című 1616-ban Oppenheim-ban megjelent munkájának egyik példányát;¹⁾ a kötet címlapjának alján "NB. I. P. T. in fronte scat: Joan Putnoki Tallyainus" tulajdonos-megjelölés olvasható. E könyvhöz csatolt üres lapokra aztán Putnoki elmondott templomi beszédeinek tisztázataát írta. Majd hozzákötötte azt az 55 levelet, amelyekre külső országokban bujdosó diáktársai, professzorai, itthoni ismerősei és szatmári tanítványai írták emléksoraikat. A könyvtábla hibás szövegezésű I'B:T' - 1618 superexlibrisének évszáma is határozottan bizonyítja, hogy az emlékkönyvnek szánt üres lapokat is már Heidelbergben kötötte a könyvhöz.

Erről az emlékkönyvről 1864-ben már E. J. /Erdélyi János/ is megemlékezik,²⁾ közleményében azonban csak a heidelbergi emléket sorolja fel, sőt közülük is egyet-kettőt kifelejt, ellenben nem emlékezik meg a hazai ismerősökről s a szatmári tanítványokról, pedig e város jeles iskolájának XVII. századi múltjából vajmi kevés emlék maradt reánk, jóllehet ez az intézet nem egy jeles emberünket nevelte fel. Éppen ezért szükségesnek látom ennek az emlékkönyvnek minden személy szerinti adatát - a közhelyekről idézett emléksorok elmellőzésével - felsorolnom, a hozzájuk fűzött magyarázatokat, meg kiegészítéseket pedig a bejegyzések lényegének idézése után csatolnom. A helykimélés szempontjából azonban

1) RMK. I. 466. /A sárospataki példány könyvtári jelzése:L.629./

2) SpFüz. 1864: 67o.

a forrásközlések között nem tartom külön is megemlítendőnek Szeremlei József: Közlemények a heidelbergi egyetem és könyvtára történetéből,³⁾ továbbá Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai⁴⁾ című munkákat, ezeket ugyanis az egykori heidelbergi diákoknál állandóan és fölöslegesen ismételgetnem kellene. Sőt a bejegyzett neveket sem fogom helyzeti sorrendben felsorolni, ellenben a csoportosítást időrend szerint rendezem el.

A heidelbergi egyetem anyakönyve szerint Joannes Putnoki Tallianus, Georgius Jacobides Bakai és Mathias Jazberényi nevezetű diáktársak 1616 október 18-án egyszerre iratkoztak be, tehát valószínű, hogy együtt is keltek utra Magyarországból. Putnoki külföldi tanulását Debrecen várostól nyert alumniuma tette lehetővé. Bujdosása az 1616.-18-esztendőök folyamán történt,⁵⁾ innen azután hazatérve, már e nyár első felében Szatmárra rendeltetett rektornak. Egy esztendeig itt töltött igazgatóskodása után 1619-ben Debrecenbe vitték lelkipásztornak, ahol 1623-ban esperesnek is megválasztották, 1625-tájától azonban nánási, majd bodrogkereszturi pap,⁶⁾ 1634-ben azután már Váradon találjuk,⁷⁾ ahol 1642-ben elhunyt.⁸⁾

Az emléksorok írói tehát a következők:

Heidelbergában 1618 május 1-én "Thomas p. Tisza-Betsi." /14/ A.levél./⁹⁾

Heidelbergában 1618 május 27-én "Michael Aszalos de Geoncz. Vngar[us]."/ /6/A. levél./

1618 augusztus 8-án Heidelbergában tartott vitatkozását "Michael Aszalos Nobilis Ungarus" néven jelentette meg; az ajánlást Rákóczi Zsigmondhoz és atyjához: Gönczi Aszalos Tamáshoz intézte.¹⁰⁾ Különböen apjának költségén tanult az akadémiákon.

3) SpFüz. 1862: 452-71, 556-67.

4) Bp. 1898.

5) RMK. III. 1195, 1216 és D. Parei Thesaurus Biblicus. 17./Lásd e könyvben/.

6) SpFüz. 1860: 445.

7) Lampe, Fr. A.: Historia Ecclesiae Reformatae. 637. és Csernák Béla: A ref. egyház Nagyváradon. N.-várad, 1934. 276.

8) D. Parei Thesaurus Biblicus. Heidelb. 1620(?) című s a debreceni kollégium nagykönyvtárában őrzött példány 17.lapjára kézzel írott bejegyzés szerint.

9) Lásd alább a róla írott cikket.

10) RMK. III. 1250.

Heidelbergában 1618 május 27-én "Nicolaus M. Bachendorf M(edicinae) d(occtor) et phys(icae) prof(essor) ord(inarius) ibidem" (5/A. lev.)

A hazájába hazatérő Putnokyt Heidelbergában 1618 május 27-én "Trippi(?) Mislophor[us] Jungnili[us] Mathematicum Professor" is üdvözölte. /4/A. lev./

1618 május 27-én Johanni P. Thalliai-hoz intézi sorait "Caspar Egri Lazari". /11/A. lev./

Tudjuk, hogy 1618 április 7-én iratkozott be Heidelbergában. Itt Pareus professzor elnöklése alatt 1619 április 3-án vitatkozást tartott.¹¹⁾ 1620-ban azonban már a marburgi egyetemen tanul s május 13-án itt disputál. Teológiai tárgy vitatkozását apjának: Lázári Egri Boldizsárnak, a miskolci városi tanácsnak és másoknak ajánlotta.¹²⁾

Heidelbergában 1618 május 27-én "Thomas Suba Levaj... in illustri Heidelbergensium Academia". /7/A. lev./

Szenczi Molnár Albert értesítése szerint Rákóczi György alumnusaként tanult ezen az egyetemen, ahová 1618 április 7-én iratkozott be.

1618 május 27-én "Martinus D. Murakózi Heid(elbergae)." /10/A. lev./

Teljes neve: Murakózi Dus Márton, aki Rákóczi György alumnusaként 1618 április 7-én iratkozott be az itteni egyetemre.

1618 május 28-án "Hejd(elbergae) Francisc[us] Czepein[us]" /9/A. lev./¹³⁾

Heidelbergában 1618 május 28-án "Caspar Veres Boithj." /13/B. lev./

Bethlen Gábor alumnusa, későbbben udvari történetírója.¹⁴⁾

Heidelbergában 1618 május 28-án "Joan. S. Mischolcj." /13/A. lev./

Mint Liszka város alumnusa, 1617 június 22-én iratkozott be Heidelbergában. Lehetséges, hogy volt valamelyes köze Miskolci Csulyak István liszkai paphoz és zempléni espereshez, akinek

11) RMK. III. 1252.

12) RMK. III. 1301.

13) Csepei Sidó Ferencről lásd e könyv további cikkét.

14) Lásd e könyvben Szilvási K. Mártonról írott cikket.

ajánlása következtében ítélhették neki e városka támogatását.

1618 május 28-án "Benedictus M. Szent Kiralj Heid(elbergae)" /8/A. lev./¹⁵⁾

Heidelberg, 1618 május 29-én "Thomas Keókenyesdinus."

Üdvözlő sorai után Putnoki a következő szavakat jegyezte fel:
"Hic meus Achates ante ordina[tilonem Rosalini obiit 1618. 8. Decembris, et honorifice ibidem tumulatus." /6/B. lev./

Az akadémiai anyakönyv 1617 január 22-i bejegyzése szerint teljes neve: Kökenyesdi Fekete Tamás volt. Külső országokban különben Milotai István tiszántuli püspök alumnusaként tamlt. Hazatérése után a rozsályi Kunok udvari papságát nyerhette el s mint ilyen halt meg még felavatása előtt és temettetett el a szatmármegyei Rozsályon.

Heidelbergában 1618 május 29-én "Franciscus P. Tornai." /14/B. lev./

Franciscus Pastoris Tornai, Debreceni Tamásnak, Rákóczi György tokaji prefektusának alumnusa. Előbb marburgi diák, majd 1618 április 7-én iratkozott be a heidelbergai egyetemre. Hazatérése után az 1620 november 22-én Váradon tartott zsinaton avatták pappá.¹⁶⁾ 1623-ban a huszti papságot nyerte el.

Heidelbergában 1618 május 30-án "Matthias Bereni." /16/B. lev./¹⁷⁾

Abraham Scultet[us] in amicam sui memoriam ad scripsi Heidelbergae 1618. 30 Maij." /2/A. lev./

Scultetus Ábrahám /1566 - 1624/. V. Frigyes pfalzi választófejedelem udvari főprédikátora és heidelbergai teológiai tanár, akinek templomi beszédeit Szenczi Molnár Albert magyarra lefordította s 1617, 1618-ban Oppenheimban kiadta.¹⁸⁾

Heidelbergában 1618 május 30-án "Steph. D. Sziksaj." /17/A. lev./

Mint Bocskai Miklós alumnusa, 1617 június 22-én iratkozott be Heidelbergában. Ugyanitt Altling professzor irányítása mellett

15) Lásd a róla szóló külön cikket.

16) Borovszky Samu: Tiszántuli ev. ref. papok. Bp. 1898. 13.

17) Lásd tovább a Jász-Berényiről írott cikket.

18) RMK. I. 475, 482.

1618-ban teológiai tárgy vitatkozást tartott, amelynek szerzőjeképpen magát "Stephanus D. Sixai Ungarus"-nak írta.¹⁹⁾

Heidelbergában 1618 május 31-én "Michael H. Szepsin[us]." /12/B. lev./

Más kézzel utána írva: "obiit Caposini". /12/B. lev./

1617 június 22-én mint "Andreas Varanai Cassoviensis" alumnusa iratkozott be a heidelbergai egyetemre.

Heidelbergában 1618-ban "Michael E. Belthekin[us]." /16/A. lev./

"Michael Erdő Bélthekinus", mint Szepsi Lakatos Benedek alumnusa, 1617 december 1. táján marburgi, 1618 április 7-től heidelbergai diák.

Heidelbergában 1618-ban "Martinus Szilvasi." /15/A. lev./²⁰⁾

"Juv(en)i v. Joan Putnokj"-nak "Georgius Udvarhelynus." /17/B. lev./

1618 április 7-én iratkozott be Heidelbergában. Az 1619. évben is itt találjuk, mint tanuló társainak vitatkozásait verssel üdvözlő teológus diákok.²¹⁾

"Paulus K. Bocsikein[us] Heid(elbergae)." /7/B. lev./

Neve sem a heidelbergai egyetem anyakönyvének magyar tanulói között, sem a Szenczi Molnár Alberttől közölt névsorban, sem pedig az 1619-21. években felszentelt tiszántúli papok között nem fordul elő. Ezért lehetséges, hogy nem is volt magyarországi származású.

1618 július 7-én "Demetrius Balog Maklarinus ex Valle Agrinana." /18/A. lev./

Valószínű, hogy Putnokinak hazafelé térő útja közben, amely hihetőleg a Dunamentén, majd Pozsonytól Nyitrára s onnan Lévára felkanyarodva Egeren keresztül vezetett; ezenközben az egri völgyben Makláron megpihenve, íratta megemlékezését Balog Demeterrel.

Az akadémiáról hazatért Putnokit 1618 "4. Kal(endarum) Sextilis Danijel Bedő Korodius Poet(a) L(auro?) C(oronatus?) Pro T(em-pore) Rector Scholae Debr(eceniensis)." /3/A. lev./

E sorokból megtudjuk, hogy Putnoki 1618 július 29-re már ha-

19) RMK. III. 1217.

20) Lásd alább a róla írott cikket.

21) RMK. III. 1250, 1251.

za érkezett, sőt itthon van Kőrödi Bedő is, aki ekkor a debreceni schola rektora volt. Ő különben barátjánál korábban is ment ki Heidelbergába, ahol Kinisi Szuhai Gáspár alumnusaként 1615 május 15-én iratkozott be az egyetemre; itt azután egy esztendeig tanulótársa is volt Putnokinak, akivel együtt 1617 április 26-án verssel üdvözölte Pataki Füzös János diáktársuk fizikai tárgyú vitatkozását.²²⁾

1618 augusztusban "Martinus Czyomakaszy." /44/A. lev./

1618 augusztus "Joanni Putnoki Rectori Scholae Zathmar(i-nae)...praeceptoris in omnium aetatem Andreas Szentkiraly." /45/A. lev./

E bejegyzés bizonyítja, hogy Putnokit hazaérkezése után mindjárt Szatmárra rendelték rektornak.

1618 augusztusában "praeceptoris venerando... scribebat Stephanus S. Zixaj." /46/B. lev./

A sárospataki iskolában 1625-ben subscribált ifjak között jelentkezik "Stephan[us] Sz.Szikszai. Obiit A. 1626. 2. Jan."²³⁾

Nem lehetetlen, hogy e két név egyazon személyre vonatkozik, vagyis Szikszai a szatmári iskolából átmenve Patakra, ott csakhamar el is halálozott.

1618 szeptember 1-én "Joanni Putnoki Praeceptoris... Martinus Gwg'ei." /48/A. lev./

1618 szeptember 11-én "Joanni Putnoki praeceptoris" "Joannes Kis warday." /52/B. lev./

Nagyon valószínűleg azonos azzal az egyező nevű diákkal, aki 1621 május 6-án írta alá a debreceni iskola törvényeit.²⁴⁾

1618 szeptember 27-én Joanni Putnoki Praeceptoris... "Ladizlaus Caroly." /49/B. lev./

1618 szeptember 27-én Joanni Putnoki praeceptoris "Stephanus Thassi." /51/B. lev./

1618 szeptember 28-án Joanni Putnoki praeceptoris... "Stephanus Z: Andras." /50/B. lev./

1618 szeptember 29-én "Melchior P. Szepsi, pastor Eccl[esi]ae Vischiensis." /44/B. lev./

22) RMK. III. 1195.

23) Et. 1943: 120.

24) Lásd tovább a Kis-Várdai F. Jánosról írott cikket.

1618 szeptemberben "Praeceptor charissimo Joanni Putnoki Johannes Hunyadj." /43/B. lev./

1618 szeptemberében "Cantor pro tempore Zathmarien[is] Thomas Zathmari." /46/A. lev./

1618 december 10-én Joanni Putnoki Praeceptor... "Benedict[us] Rimazeczi." /48/B. lev./

1618. Joanni Putnoki Praeceptor "Valentinus Daroczi." /47/B. lev./

1618. Joanni Putnoki praepceptor "Johannes Megiessi." /45/B./

1618. Szatmáron "Discipulus Stephanus Vajj." /43/A. lev./

1619 január. "And[reas] Papai contrascriba." /42/B. lev./

1619 február 12-én Joanni Putnoki praepceptor "Caspar Béélmegieri." /51/A. lev./

1619 február. Joanni Putnoki Praeceptor "Joannes Iklodi." /47/A. lev./

1619 március 16-án Joanni Putnoki Praeceptor "Stephanus Szanyszalai." /49/A. lev./

1619 március 20-án Joanni Putnoki praepceptor "Stephanus Tiza Beczi." /52/A. lev./

Hihető, hogy Tiszabecsi P. Tamásnak, Putnoki heidelbergai tanulótársának, a későbbi kolozsvári elsőpapnak, kolozs-kalotai esperesnek István nevű testvéröccsével azonos, aki az 1628-32. években maga is kolozsvári, majd azután marosvásárhelyi pap és esperes volt.²⁵⁾

1619 március 25-én "Praeceptor Dignissimo...Stephanus Z.Arday Zathmarinj." /30/B. lev./

"Stephanus Czehinus Discipulus indignus. 25 die Marcij. In schola Celeb(ri) Szatth(marina). 1619." - "Ductus me p(rae)sente Tunoginu[m] ad officiu[m] Rectoratus Mense supra notato dje vero 26." /27/A. lev./

Szatmáron 1619 március 25-én "Stephanus P: Fanczichan[us] scribebat Praeceptor suo." /29/B. lev./

1619 március 25-én "Rectori Scholae Zath(marinae)...Georgius C: Ladany." /30/A. lev./

25) Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1891: VIII, IX, XII. lap, ezen kívül lásd a könyvben a Tiszabecsi P. Tamásról írott cikket.

1619 március 25-én "Rectorj Scholae Zath(marinae) discipulus ...Michael Thereminus." /28/A. lev./

1619 március 26-án "Andreas Deuai discipulus humilis." /32/A. lev./

1619 március 26-án "Discipulus Caspar Gyarmati." /30/A. lev./

1619 március 26-án "discipulus Joannes P. Karoly." /31/B./

1619 március 26-án Johanni Putnoki Tallyaini "Rectori Scholae Szatth(marini) dignissimo, mihiq[ue] p[rae]ceptori fidelissimo...Steph. Nagi Keckeninus." /26/A. lev./

1619 március 26-án Tallyai Putnoki János szatmári iskolaigazgatónak "Stephanus K. Eöörithai senior scholae Zath(marinae)." /24/A. lev./

A domidoctus "Stephanus Ökörity"-t az 1620 november 22-én tartott váradí zsinaton avatták lelkipásztorrá.²⁶⁾

1619 március 26-án "Praeceptoris suo...Johanni Putnoki...Thallyaini, Gymnasiarchae Gymnasij Zathmar(ini)... Matthaeus Peleskej." /25/B. lev./

"Praeceptoris suo Reuerenter colendo viro Clariss(imo) D. Johanni P. Tallyaino, Ludi Zathmariensi Magistro...Thomas Josephides Ponikai, discipulus apposit, Zathmarini die 26. Martii, Anno Domini MDCXIX." /25/A. lev./

1619 március 26-án "Ludi Magistro Scholae incljtae Zathmar dignissimo Praeceptoris Reverenter Colendo... Petrus P. Rapothi." /29/A. lev./

1619 március 26-án "discipulus indignus Benedictus Rivulinus." /26/B. lev./

1619 március 26-án Szatmáron "Reverendo ac Clariss(imo) Viro Nagy Tallya Scholarchae Szathmar[inol] digniss[imol] Praeceptoris reverenter colendo...Nicolaus B. Szeoleosinus."

Gyanítható, hogy Szőlősi Bedő János szatmári, nagybányai, majd nagyszőlősi papnak volt a fia./Lásd e könyv további cikkét!/
1619 március 27-én "Discipulus...Andreas Agri." /33/B./

1619 március 27-én "Discipulus Stephan[us] Balcany." /40/B./

1619 március 27-én "Discipulus Nicolaus Berey." /38/A. lev./

1619 március 27-én "Discipulus Andreas P. Deueczeri[nus]" /32/B. lev./

1619 március 27-én "Nicolaus Domahidj." /36/B. lev./

26) Borovszky. 13.

- 1619 március 27-én "Discipulus Andreas Draghi". /37/A. lev./
- 1619 március 27-én "Discipulus Franciscus Erdődi." /40/A./
- 1619 március 27-én "Discipulus Paulus Fanczikaj." /38/B./
- 1619 március 27-én Johanni Putnoki Thallyaino "Rectori seu Ludimoderatorj Zattm(arino) Stephanus Louas Hadadinus discipulus indign[us]." /27/B. lev./
- 1619 március 27-én "Discipulus...Michael Janosy." /34/A./
- 1619 március 27-én "Discipulus Samuel P. Kallaj." /39/A./
- 1619 március 27-én "Discipulus...Petrus C.Carolinus." /36/A./ lev./
- 1619 március 27-én "Discipulus Joannes Szanto Carolin[us]." /37/B./
- 1619 március 27-én "Discipulus Georgius Miscolein[us]." /39/A. lev./
- 1619 március 27-én "Demetrius Namethi." /41/B. lev./
- 1619 március 27-én "Discipulus...Steph. Somogi." /33/A. lev./
- 1619 március 27-én "Discipulus... Basilius Szalaczi." /35/B. lev./
- 1619 március 27-én "Clarissimo ac Reverendo Viro D[omi]lno Joan(ni) Putnoki Thallyai[n]o Rectori seu Ludimoderatori Szattmar(ino) Discipulus indign[us] Elias Meszeő Taarkaninus."- Más kézzel utána írva: "Ejusdem Scholae Contrascr(iba) mpria." /24/A./
- 1619 március 27-én "Discipulus... Clemens Wyuarosi." /35/A. lev./
- 1619 március 27-én "Discipulus...Steph. P. Varrally." /34/B. lev./
- 1619 március 28-án "Melch(ior) Megyei" /Megvei?/ /41/A. lev./
- 1619 március 28-án "Discipulus Joannes Tiukodi." /42/A.lev./
- 1619 április 4-én "Joanni Putnoki Praeceptor...Joannes Czegődj." /50/A. lev./
- "Stephans /!/ Sipos de Peterfalua, Indignus Minister de Semiensis(!)..Aol1619. 29. die Maj Szattmarini." /8/B. lev./
- E. J. tévesen írja heidelbergi diáknak, minthogy aligha járt külsőországokban. Ő különben a tudós Szathmári Pap-Családnak apai ágon való nagypája volt.²⁷⁾

27) Szerző: XVI-XVII.századbéli papok, mesterek és diákok, a szathmári ref. egyházmegyéből. Et. 1943: 21. - Ld. még Szathmári Pap Jánosról írott kéziratoss cikkét.

1619 julius 14-én Joanni Putnoki praeceptori "Caspar Barouius." /55/B. lev./

/?1619 julius 14-én?/ Joanni Putnoki "olim Praeceptorj scribebat Andreas Giuggein[us]." /55/A. lev./

1619 julius 14-én Joanni Putnoki praeceptori "Matthae[us] C. Janosi." /54/B. lev./

1619 julius 14-én Joanni Putnoki praeceptori "Joannes K. Jánosin[us]". /54/A. lev./

1619 julius 14-én Joanni Putnoki praeceptori "Caspar Ovary" /53/A. lev./

1619 julius 14-én Szatmáron "Fran[ciscus] F. Szazfalusinus". /53/B. lev./

"Martin[us] Rakai scripsit in celeberrima Schola Szakmarina 18 die men[sis] Julii A. 1619." /23/A. lev./

Szenczi Molnár Albertnek Heidelbergában kiadott "Lexicon Latino-Graeco Ungaricum" című munkáját,²⁸⁾ mint a debreceni iskola volt-seniora, verssel üdvözölte. Vele azonosnak kellett lennie a Szeremleitről hihetőleg tévesen "Martinus Bakai"-nak nevezett diák, aki 1620 julius 20-án iratkozott be a heidelbergai egyetemre. Putnokit üdvözlő sorait tehát külső országokban történt kibujdosása, sőt debreceni seniorsága előtti időben írta. 1625 táján már bőszőrményi pap volt.²⁹⁾

"Stephan[us] Bagosin[us]." /19/A. lev./

Hihetőleg 1618-ban, vagy 19-ben írta emléksorait, vagyis akkor, amikor Putnoki Szatmáron rektoroskodott.

"Georgius Csejthi Rector (p.t.) Carolien[is]" ajánlja sorait Putnoki Jánosnak, a szatmári iskola rektorának. /19/B. lev./

Az 1621 november 21-én tartott szatmárnémeti zsinaton, mint domiductust, pappá avatták.³⁰⁾ Emléksorait tehát az 1618/19. évek valamelyikében írhatta.

"Emericus Mindszenti Karolini." /18/B. lev./

A heidelbergi egyetem anyakönyve szerint ott 1619 május 4-én iratkozott be. 1620 augusztus 24-én Altling professzor írányítása mellett tartott teológiai tárgy vitatkozását nyomtatásban is megjelentetvén, címlapján magát "Emericus Cz.Mind-

28) RMK I. 513.

29) RMK III. 1372.

30) Borovszky. 14.

szeinti"-nek nevezi.³¹⁾ Hihetõleg 1621 elején térvén haza, az 1621 november 21-i szatmárnémeti generalis synoduson avatták lelkipásztorrá.³²⁾ Sorait bizonyosan bujdosása elõtt, mégpedig az 1618/19. években írta.

"Stephanus Sz. Nemethinus peregrinus, ex Academia Hejdelb(er-gensi)...raptim scribebat Debreczini. 1620. 10 Octobr(is)."/20/A. lev./

1618 augusztus 12-én iratkozott be Heidelbergben, 1620 augusztus 12-én pedig Alting professzor irányítása mellett teológiai tárgyu vitatkozást tartott.³³⁾ Ezután most már mindjárt haza is tért, amit a fenti emléksorok keltezése is bizonyít, de tanusítja Putnokinak állandó debreceni tartózkodását is.

1621 június 27-én "Joannes F. Göncj" Putnoki János debreceni lelkipásztornak. /21/A. lev./

Föltétlen azonos személy a Szeremleitõl "Joannes F. Goue"-nek, Veszprémitõl pedig "Gone"-nek nevezett diákkal, aki Heidelbergában 1618 augusztus 12-én iratkozott be az egyetemre. Itteni tanulása idejébõl, 1620-ból két vitatkozása és 1620, meg 21-bõl két üdvözlõ verse ismeretes.³⁴⁾

1621 június 27-én Debrecenben "Emericus Mindszeinti" Putnoki János debreceni papnak. /20/B. lev./

Ugy látszik, hogy Putnoki Mindszentivel elõbb Nagykárolyban, majd pedig Debrecenben iratott emléksorokat.

"Scribebam Debrecini 4 die Julii stylo Gregoriano Anno D 1621. Georgius Czulaj Transsylvanus," Putnoki János debreceni lelkipásztornak. /21/B. lev./

Csulai György 1616 augusztus 3-án subscribált Debrecenben.³⁵⁾

Innen azután két esztendő múlva bujdosott ki Heidelbergába, ahol 1618 augusztus 12-én iratkozott be az egyetemre. Külsõ-országbeli tanulása idejébõl csak két üdvözlõ versét tartjuk

31) RMK III. 1298, 1300.

32) Borovszky. 13.

33) RMK III. 1300.

34) RMK III. 1295, 1296, 1300, 1331.

35) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II.

nyilván,³⁶⁾ amelyek közül az egyiket 1620-ban, mint Bethlen István alumnusa, írta alá. Három esztendei itteni tanulása után 1621 tavaszának végefelé indult vissza hazájába s amint a fenti emléksorokból látható, Debrecenbe július 4-e táján érkezett. Majd továbbutaztában - a kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyve szerint - 1621 július 12-én "Erkezet onnen kuul G(ubernátor) V(runk) eo Nag[yság]a alumnussa Giulia(!) Georgj 3. mag(ával).³⁷⁾ Életét mint erdélyi püspök 1660-ban fejezte be.

1621 július 4-én Debrecenben "Jacob[us] Kammacher" Putnoki János debreceni papnak. /22/A. lev./

Feltűnő, hogy sorait ugyanazon a napon írta, az emlékkönyvbe, mint Csulai. Talán egyike volt az 6 utitársainak. Származására nézve, hihetőleg Németországból való, mert ha itthoni szász ifjú lett volna, családnévéhez föltétlenül hozzáfűzte volna származási nevét is.

1621 július 12-én Putnoki János debreceni papnak "Michael B. Simandi Alumnus Ecclesiae R. Eviensis." /22/B. lev./

"Michael Bodo Simandi", mint a ráckevei egyházközség alumnusa, 1620 január 25-én iratkozott be Heidelbergában. 1621 január 13-án Pareus professzor irányítása mellett teológiai tárgyu vitatkozást tartott, amelyet a többek között Szenczi Molnár Albertnek, mint heidelbergai gazdájának is ajánlotta. Az üdvözlő versek között viszonzásképpen ott találjuk az 6 versét is.³⁸⁾

Putnoki János debreceni pászternak, régi barátjának s 1618-ban Altling professzor irányítása alatti "charissimo collegae", "Johannes Jacobus Heilmannus Bipontinus"-nak, törökországi nagyon fáradtságos utjából való visszatértében, 1621 július 23-án írt sorai Csehországból történt küldetésében a fejedelmi követség pásztera volt. Saját magán kívül három társát is megnevezi. /11/B. lev./

1621 augusztus 22-én Putnoki János debreceni lelkipászternak "Martinus C. Borsai." /15/B. lev./

Borsai C. Márton, a váradi iskola volt-seniora, 1619 július

36) RMK III. 1291, 1298.

37) A kolozsvári városi sáfár számadáskönyve. 1621, 61. /A kolozsvári állami levéltárban/.

38) RMK III. 1331.

lo-e táján a marburgi egyetemen diákoskodott;³⁹⁾ majd 1621 január 21-én Heidelbergában iratkozott be. Ugyanitt 1621 március 1-e táján verssel üdvözölte Szenczi Molnár Albert latin-görög-magyar szótárát.

"Georgius K. Caroli" 1621 augusztus 22-én Debrecenben írja emléksorait Putnoki T. János debreceni pásztorhoz intézve. /12/B. lev./

Az egyetem anyakönyve szerint 1618 augusztus 23-án iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Valószínűleg azonos ifj. Bethlen István nevelőjével, aki a fejedelemasszony felett magyar-nyelvű beszédet tartott.⁴⁰⁾

1621 augusztus 23-án "Petrus Petsvaradi Vngarus" Putnoki János debreceni pásztornak. /10/B. lev./

Teljesebb neve: Pécsváradi P. Péter, aki 1619-ben Marburgban tanul, majd 1621 január 23-án a heidelbergai egyetemre iratkozott be. 1621 március 1. táján ugyanitt verssel üdvözölte Szenczi Molnár Albert szótárát. Amint azután a fenti emléksorokból kiviláglik, még ugyanebben az esztendőben hazatért, 1622-ben már nagyváradi papként találjuk,⁴¹⁾ s mint ilyen 1629-ben tekintélyes terjedelmű művével felel Pázmány Péter 1626-ban Bihar vármegyének ajánlott könyvére.⁴²⁾

1622 május 12-én "Johannes Kaposi, Debrecini" Putnoki János debreceni papnak. /23/B. lev./

Szenczi Molnár Albertnek 1621-ben Heidelbergában megjelent szótárát, mint a sárospataki iskola volt-seniora, verssel köszöntötte. Különben mint "Johannes S. Kaposi" 1620 szeptember 29-én iratkozott be a heidelbergai egyetemre.

Az emlékkönyvnek sorrend szerint első, de időrendben talán utolsó bejegyzése: "Ambros(ius) alicubi, Terra est exercitium hominis coelum vero corona. Scrib(e)b(at) Michaél Varadinus Minister. Eccl[esi]ae Bihariensis in nominis sui memoriam amico et fratri in Chr[ist]o honorando Johanni Putnaki Albae-Juliae die 2. Ju-

39) RMK III. 1255.

40) Exeqviarvm Caeremonialivm... Libelli Dvo. Gy-fehérvár, 1624. 48-56.

41) Csernák. 146.

42) RMK I. 552, 579.

111 Anno 1622. Cum principissa, Gabrielis Bethlen uxor tumularetur.
/1/A. lev./

Nétalán azonos az 1605 június 5-én tartott nagykárolyi zsinaton pappá szentelt Váradi Mihály jankafalvi pappal.⁴³⁾

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtára megőrizte Peucerus Gáspárnak 1591-ben Servestában megjelent "Commentarius de praecipuis divinationum generibus" című munkájának egyik példányát,⁴⁴⁾ amelynek címlapján "Michaelis p. Váradi Anno D. 1611. empt. den. 86." bejegyzést találtam. E kötet azután 1622-ben már Beőkenyi Gergely tulajdonában volt.

1622 julius..."Michael Varadinus Minister Bihariensis." /2/B. lev./

Ugy látszik, hogy Váradi ugyanegy időben kétszer is irt emléksorokat.

"Michael Asconius nuper Albae Juliae Physicae(?) et Oratoriae Prof(essor) in transitu apposuit."⁴⁵⁾ /4/B. lev./

Ez az első biztos adatunk, hogy hazai származású tanár "professor"-nak irta magát.

"Michael M. Szantai... apposui R(everendo) clarissimoq[ue] viro D.Joanni Nagy P.Putnoki Antisti(ti) Eccl[esi]ae Debreci(nensi) digniss(imo) D(omino) et fautori honore condigno colendissimo." /1/B. lev./

1630 június 26-án, mint nagybányai papnak, Varannai L. János franekerai diák teológiai tárgyu vitatkozását ajánlotta. Ugyanazon év szeptember 14-én Medgyesi Pál leydai s 1631 január 22-én Laskai Matkó János, 1632 április 21-én pedig Tasnádi H. István, majd 1634 október 21-én Géresi B. Mihály hasonlóképpen leydai teológus ajánlotta neki egyetemi vitatkozását.⁴⁶⁾

Amint már említettem, különösen becses része ennek az emlékkönyvnek a szatmári iskola diákjairól összeállítható névsor. Ugyanis vajmi kevés erre a nem utolsó értékű iskolára vonatkozó em-

43) Borovszky.9.

44) Könyvtári jelzése: C. 69. volt.

45) Asconius Mihályt, aki később orvosdoktor lett, - ld. még a gyulafehérvári kollégiumról írott cikkben.

46) RMK. III. 1454, 1458, 1470, 1484, 1502.

lékünk s minthogy Putnoki - úgy látszik - mindenik tanítványával iratott emléksorokat, ebből tehát az állapítható meg, hogy az 1618. júliustól 1619 szeptemberig tartott esztendőben, ameddig Putnoki itt rektoroskodott, 64 subscribált studiosusa volt; ez azután eléggé tekintélyes szám ahhoz mérten, hogy a Szatmárt körülölelő váradi, debreceni, pataki, nagybányai iskolák jelentékeny számú diákokat elvontak tőle.

Megállapítható az is, hogy az itt felsorolt ifjak jelesebbjeiből kellett annak a küldöttségnek is kitelnie, amely az 1622 július 1-én Gyulafehérvárott elhantolt Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony temetésén ezt az intézetet képviselte. Rájuk vonatkozólag Zeczi /Szécsi/ István kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyvében az alábbi bejegyzések találhatók:

1622 július 7-én "hogy az Zaththmary Deakok ala mas zekerett ne kellessek adnunk, miuel az mely zekere[n] uoltak, annak kereke el teöreött voltt, B(iró) V(ram) h(agyásából) falaztatta[m] megh Kerekes Janossal az kerekékett fl. - den. 25."
"Az Zaththmary Deakok Azzonyunk temetesereől jeówan, Vrunksaluus Conductussawal, woltak magok: No 25:"⁴⁷⁾

Ugyanekkor debreceni diákok 35-en, váradiak 25-en, patakiak, 18-an, nagybányaiak 15-en voltak jelen,⁴⁸⁾ s ilyenképpen a szatmári ifjuság száma netalán a valóságban is egyenlő volt a váradi jeles anyaiskoláéval.

Ez az emlékkönyv a heidelbergai egyetemen tanuló diáksággal kapcsolatosan már csak néhány vonással egészíti ki az anyakönyvnek, Szepsi Csombor Mártonnak,⁴⁹⁾ továbbá Szenczi Molnár Albert - nek e korra vonatkozó bő adatsorozatát.

47) A kolozsvári sáfár számadáskönyve. 1622. 140, 217. (A kolozsvári állami levéltárban/.

48) I.h. 1622. 55, 140, 216, 217.

49) Szepsi Csombor Márton: Europica Varietas. Kassa, 1620. 341-345.

Adatok a heidelbergi diákok tanulásához

A debreceni református kollégium nagykönyvtárában van egy, idehaza eddig nem ismert, érdeklődésünkre azonban méltán számot tartó kötet, amelyben a diákoknak külső országokbeli tanulására találunk fontos iránymutatást. E könyvre 1961 októberében akadtam reája, adatait tehát ezért nem dolgozhattam bele a már sokszorosításra készen levő cikkekbe. A róla való megemlékezést különben már csak azért sem mellőzhetem el, mivel kinyomtatása után alig egy-két éven belől a császári seregek kipusztítva Heidelberget, netalán a könyvnyomtató műhelyt is tönkretették s ezért a kész munkából már nem is sok kerülhetett forgalomba.

Ejnek a fehér hártýába kötött 8° nagyságu könyvnek kötéstáblájába M Z S - 1 6 4 3 szuperexlibrist nyomott be a könyvkötő. Tartalmát címlapja határozza meg, amely alsó egyharmad részében le van szakadva s ezért bár kétségtelen, hogy heidelbergi nyomtatásu, az évszámot azonban abból mégis meghatározhatjuk, hogy a könyv tartalmát képező vitatkozások legfiatalabb időpontja az 1620. esztendő februáriusának vége.

A munka címe: "Davidi Parei Thesaurus Biblicus. Hoc est Thematata Textualia ex S. Bibliis Veteris Et Novi Testamenti, et S. Theologiae Candidatis ad disserendum proposita."

A kiváló professzor bevezetése után a 19/A. levelen van a különböző nemzetek közül az első helyen: "Index Respondentium Secundum Nationes ab Ortu Ex Natione Ungarica et Transsylvania."

Természetes, hogy e könyvben közölt 32, vagy 33 ifju 60 disputációja aligha árul el sok eredeti gondolatot. Az egész valószínűleg a tudós Pareus professzor tételeinek és nézeteinek mintegy szemináriumszerű kidolgozása és egy összefüggő műként való bemutatása, mégis a diákok szorgalmas igyekezetére világít reá. Sajnos, hogy az egyes disputációknak nincsen külön címe, hanem csak a bib-

liai "locus" jelöltetett meg. Ugy látszik, hogy Pareus e kötetbe csak válogatott cikkeket sorozott be, mignem a többi vitatkozás a respondensek neve alatt külön-külön füzetben, a patrónusokhoz intézett ajánlással és baráti üdvözlő versekkel együtt jelent meg.

A magyar respondensek műveinek szerzőit a következő névsorban mutatom be:

Thomas P. Tissa-Betsinus Ungarus. 1617. nov. 29. (9.lap.)¹⁾
Néhány évvel későbbben tintával utána írva: "Claudiopolitan-
[us] minister, post ibidem obdormivit A. 1644."

Johannes S. Miscolci. 1617. dec. 6. (12. lap.)²⁾

Johannes Putnoki Thallyainus Ungarus. 1617. dec. 19. (17.1.)

Későbbi kézzel utána írva: "Minister Warad ibidem mortu-
[us] A. 1642."³⁾

Matthias Bereni Ungarus. 1617. dec. 29. (21. 1.)⁴⁾

Stephanus D. Szykssai Ungarus. 1618. jan. 5. (24. 1.)⁵⁾

Ugyanő: Stephanus D. Sixai néven. 1618. dec. 5. (153. 1.)

Michael Canisaeus. 1618. jan. 12. (29. 1.)⁶⁾

Valamivel későbbi kézírással: "Minister apud orthodoxos ygnotae! A. 1622 et seq."

Franciscus Szepesi Ungarus. 1618. jan. 31. (40. 1.)⁷⁾

Michael H. Szepesi Ungarus. 1618. febr. 28. (51. 1.)⁸⁾

Néhány esztendővel későbbi kézírással: "Minister Tarczalien-
sis A. 1630. et seq. ibi...mortuus."

Thomas F. Keökenyesdinus Ungarus. 1618. márc. 13. (59. 1.)⁹⁾

Casparus V. Boytinus Ungarus. 1618. márc. 21. (62. 1.)¹⁰⁾

-
- 1) Beiratkozott: 1617. ápr. 7. Barkóczi László alumnusa.
 - 2) " 1617. jun. 22. Liszka város "
 - 3) " 1616. okt. 18. Debrecen város "
 - 4) " 1616. okt. 18. Bethlen Gáborné "
 - 5) " 1617. jun. 22. Bocskai Miklós "
 - 6) " 1616. máj. 18. Jarfas Mihály "
 - 7) Neve sem a beiratkozottak, sem Molnár Albert névsorában nem fordul elő, ezért a keresztnév megjelölése valószínűleg sajtóhiba a Mihály név helyett.
 - 8) Beiratkozott: 1617. jun. 22. kassai Varanai András alumnusa.
 - 9) " 1617. jan. 22. Milotai István püspök "
 - 10) " 1617. ápr. 7. Bethlen Gábor fejedelem "

Andréas Pragai Ungarus. 1618. márc. 28. (66. 1.)¹¹⁾
 Stephanus S. Pelius Ungarus. é.n. (69. 1.)¹²⁾
 Basilius Borzasi Ungarus 1618. ápr. 25. (79. 1.)¹³⁾
 Ugyanő 1618. szept. 12. (130. 1.)
 Benedictus Szentkirali Ungarus. 1618. máj. 9. (83. 1.)¹⁴⁾
 Johannes Fűsüs Patachinus Ungarus. 1618. máj. 16. (86. 1.)¹⁵⁾
 Georgius Udvarhelyi Ungarus. 1618. jun. 13. (100. 1.)¹⁶⁾
 Ugyanő 1619. márc. 26. (180. 1.)
 Casparus Lazarinus Ungarus. 1618. jun. 20. (103. 1.)¹⁷⁾
 Ugyanő 1619. aug. 21. (232. 1.)
 Ugyanő Casparus Egri Lazarinus Ungarus teljesebb nevén. 1618.
 szept. 24. (134. 1.)
 Ugyanigy 1620. jan. 15. (299. 1.)
 Martinus Muraközi Ungarus. 1618. jun. 27. (109. 1.)¹⁸⁾
 Ugyanő 1618. szept. 1. (125. 1.)
 Ugyanő 1619. jul. 23. (220. 1.)
 Ugyanő Martinus Dus Muraközi Ungarus teljesebb nevén. 1619.
 jan. 8. (302. 1.)
 Michael Belteöchi Ungarus. 1618. jun. 8. (110. 1.)¹⁹⁾
 Ugyanő: Michael Belteki Ungarus. 1618. okt. 24. (142. pl.)
 Franciscus Tornai Ungarus. 1618. jul. 17. (113. 1.)²⁰⁾
 Ugyanő teljesebb nevén: Franciscus Pastoris Tornai Ungarus.
 1618. nov. 21. (150. 1.)
 Későbbi kézzel utána írva: "Minister quondam Debrecin[us] Fra-
 ter post. Steph. P. Thornai minister ibidem. A. 1640. et seq."

-
- 11) Beiratkozott: 1616. jul. 27. Suri Orvos Mihály sárospataki pap
 alumnusa.
 12) " 1616. dec. 14. Nemesnépi Dániel komjáti pap a-
 lumnusa.
 13) " 1617. ápr. 7. ifj. Rhédei Ferenc alumnusa.
 14) " 1617. szept. 22. Bethlen Istvánné "
 15) " 1616. jul. 27. Testvérének és pataki rokonságá-
 nak alumnusa.
 16) " 1618. ápr. 7.
 17) " 1618. ápr. 7.
 18) " 1618. ápr. 7. Rákóczi György alumnusa.
 19) " 1618. ápr. 7. Szepsi Lakatos Benedek alumnusa.
 20) " 1618. ápr. 7. Debreceni Tamás tokaji praefectus
 alumnusa.

- Stephanus Sz. Nemethinus. 1618. okt. 10. (138. 1.)²¹⁾
 Az ugyanő neve helyesen: Stephanus Sz. Nemethinus. 1619. okt. 1. (245. 1.)
 Ugyancsak ő: Stephanus Nemethinus. 1620. febr. 19. (327. 1.)
 Michael Aszalos Ungarus Nobilis. 1618. dec. 19. (157. 1.)²²⁾
 Johannes F. Gönci Ungarus. 1619. jan. 2. (160. 1.)²³⁾
 Ugyanő 1619. nov. 6. (266. 1.)
 Ugyanő családnév nélkül: Johannes Göncinus Ungarus. 1619. szept. 19-én. "240. 1.)
 Michael Wyheli Ungarus. 1619. szept. 13. (164. 1.)²⁴⁾
 Ugyanő latinositott végződéssel, de hibás névalakkal: Michael Uyllynus Ungarus 1619. jun. 19. (209. 1.) és
 Michael Uyholius Ungarus. 1620. feb. 26. (331. 1.)
 Michael V. Dioszegi Ungarus. 1619. febr. 17. (168. 1.)²⁵⁾
 Körülbelül három évtizeddel későbbi kézírással utána írva: "Minister Bihariensis. Episcopus Ecclesie Hu[n]g. Inferiorj. Ab Anno. 1646."
 Ugyanő: Michael V. Dioszegi Ungarus. 1619. aug. 7. (224. 1.)
 Ugyanő: 1619. dec. 27. (297. 1.)
 Georgius Lazlo Darnainus Ungarus 1619. márc. 13. (172. 1.)²⁶⁾
 Ugyanő: 1619. dec. 4. (287. 1.)
 Ugyanő: rövidített családnévvel: Georgius L. Darnainus Ungarus. 1619. jul. 16. (216. 1.)
 Utána későbbbecskei kézzel írva: "Minister Szónyiensis circa Komarom A. 1636."
 Thomas Levai Ungarus 1618. aug. 1. (122. 1.)²⁷⁾
 Ugyanő teljesebb nevén: Thomas Suba Levai Ungarus 1619. márc. 20. (176. 1.)

-
- 21) Beiratkozott: 1618. aug. 12. Helyes nevén: Sz(athmár) Némethinus.
 22) " 1618. ápr. 7. Atyjának: Aszalós Mihálynak alumnusa.
 23) Neve mind Szeremleinél (Goue), mind Veszprémnél (Gone) hibásan iratott. Beiratkozott: 1618. okt. 12.
 24) Beiratkozott: 1618. aug. 12.
 25) " 1618. aug. 12.
 26) " 1618. aug. 12.
 27) " 1618. ápr. 7. Rákóczi György alumnusa.

- Stephanus K. Szilvasy Ungarus 1619. ápr. 1. (184. 1.)²⁸⁾
 Ugyanő: Stephanus Sylvasy Ungarus névirással. 1619. máj. 8. (197. 1.)
 Georgius Karolinus Ungarus. 1619. ápr. 10. (188. 1.)²⁹⁾
 Ugyanő: 1619. júl. 3. (212. 1.)
 Ugyanő: 1620. febr. 12. (323. 1.)
 Nicolaus Vari Ungarus, 1619. okt. 9. (249. 1.)³⁰⁾
 Emericus Mindszenti Ungarus. 1619. okt. 16. (253. 1.)³¹⁾
 Ugyanő: 1619. nov. 20. (278. 1.)
 Georgius Czulai Ungarus. 1619. okt. 23. (257. 1.)³²⁾
 Tintával egykoruan utána írva: "Minister ambor[um] Principi (!) Trae."
 Ugyanő: Georgius Czulay Ungarus. 1619. dec. 18. (292. 1.)
 Georgius S. Nadudvarinus Ungarus. 1619. okt. 30. (262. 1.)³³⁾
 A magyar tanulók neveinek ide iktatása után ide sorolom még:
 Albertus Niclasius Polonus. 1619. aug. 14. (229. 1.) nevét is, aki bár nem volt magyar, de mint későbbi danckai lelkipásztornak, gyakori összeköttetése volt öregbik Rákóczi György fejedelemmel.
 Pareus e tanítványai vitatkozásainak tartalmát egyelőre talán még felsorolni sem érdemes, de névsorukat és jóigyekezetük tanúságtételét annak bizonyosságául mégis csak számon kell tartanunk, hogy megállapíthassuk akadémiai tanulásuk időtartamát, valamint azt a körülményt, hogy ismeretszerzésben méltók igyekeztek lenni a nagy professzorhoz, a kiváló fejedelemhez, meg Szenczi Molnár Albert példaadó buzdításához.
 A heidelbergi akadémiára beiratkozott diákok nevéől az egyetem anyakönyvei, az 1617. esztendő decembere táján itt és Marburgban tanult ifjakkól pedig Bethlen Gáborhoz intézett levelében s a "Secularis Concio Evangelica" című művének ajánlásában Szenczi
-
- 29) Beiratkozott: 1618. aug. 23.
 30) " 1619. ápr. 2.
 31) " 1619. máj. 4.
 32) " 1619. máj. 4.
 33) " 1618. aug. 12.

Molnár Albert emlékezik meg.³⁴⁾

Tanulságos példa ez arra vonatkozólag, hogy Bethlen uralkodásának mindjárt az elején megindult a diákoknak külső országokba való sűrűbb özönlése s ezáltal tudásuk színvonalának emelkedése. Az itt felsorakoztatott férfiak között is valóban nem egy kiváló elmével találkozunk.

Meg kell még jegyeznünk, hogy a néhány utólagos bejegyzést író könyvtulajdonos lelkipásztor nevét valószínűleg a superexlibris rejti, szolgálati helye pedig hihetőleg a tiszántuli egyházkerülethez tartozott.

34) SpFüz. 1862:562-63. - 1864: 668-9. - Szenczi Molnár Albert: *Secularis Contio Evangelica*. Oppenheim, 1618. Ajánlás. - Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója. Bp. 1898. 8o.

IV.

BETHLEN GÁBOR MÜVELŐDÉSPOLITIKÁJA ÉS AZ ÚJ ÉRTELMISÉG KIKÉPZÉSE

A nyugat-német kálvinista egyetemeken tanult magyar értelmiség első nemzedéke egymagában aligha tudta volna biztosítani a fejlődés folytonosságát, a protestáns késő-humanizmus átnövését a XVII. század derekának nagy kulturális föllendülésébe. De törekvéseik hatalmas támaszra találtak a fejedelemmé lett Bethlen Gábor kül- és belpolitikájában. (Ennek legtömörebb, modern értékelését, a "nemzeti abszolutizmus"-koncepció bírálatával Wittman Tibor egyetemi tankönyv-fejezete és sokszorosított jegyzete adja: Függetlenségi harcok az erdélyi fejedelmek vezetésével. Bp. 1991)

Bethlen művelődéspolitikájának legfontosabb összetevői közé tartozott a szervezett peregrináció és a székvárosi főiskola. Már a kortársak is így láttak. Redmeczki T. János 1622-ben megjelent könyvecskéje a fejedelem különösen dicsért "jótéteményei" közt is kiemeli e két - egymással összefüggő - intézkedés rendszeres voltát és fontosságát. Érdekes: hogyan ismétlődik a gondolat Keserői Dajkánál és Kemény János Önéletírásában is. (Erdély öröksége. IV. szerk. Makkai László. Bp. é.n. 5-6, 43-44, 68.)

E sokfelé ágazó művelődési szervezetnek egy részecskéje csupán a fejedelmi alumnusok - itthoni rektorkodással megszakított - többszöri külföldre küldése, majd rendkívül gyors itthoni előléptetésük az egyház és a kultúra kulcspozícióiba. (S ne felejtsük, hogy ezek a pozíciók politikailag is jelentősek voltak.) Bethlen belpolitikai törekvéseit is szolgálta tehát, hogy alumnusait rendkívül gyorsan juttatta vezető értelmiségi állásokba.

Minden nem konzervatív irányba hatott: a polgárias, újfajta kultúra uttörését szolgálta. Mégis: az erdélyi és kelet-magyarországi gazdasági és politikai fejlődés lehetőségeinek, a hazai erőviszonyok alakulásának teljes félreértését jelentené, ha mindjárt

az antifeudális, határozottan ortodox-ellenes művelődési törekvések egyértelmű, gyors előretörését várnánk ezeknek az intézkedéseknek a nyomán. Nem. Jellemző módon Bethlen kiválasztottjai közt is hiába keressük radikális, polgári jellegű mozgalmak későbbi résztvevőit. Viszont ott találjuk például Geleji Katona Istvánt, aki roppant energiával működött közre az egyház és a kultúra új intézményeinek építésében, de minden ellenzéki mozgalmat a leg-erélyesebben ellenzett és megtorolt, mint Erdély püspöke.

Az egész "új kulturpolitika" úgy indult, hogy egyszerre szolgálja a messzeteintő fejedelem és az izmosodó magyar református ortodoxia célkitűzéseit. Tehát jórészt szándéktalanul, közvetve, fejlődési feltételek megteremtésével járult hozzá a XVII. század dereka polgári jellegű szellemi mozgalmainak kibontakozásához.

A IV. fejezet tárgya a szerző régi, kedvenc témái közé tartozik. Itt adjuk, kevés huzással, jó negyedszázaddal ezelőtt írt Szilvási-tanulmányának bővített, javított változatát; a kötet más helyein is előforduló adatcsoportok ismétlését sem kerülhetjük el. Szigorúan válogattunk viszont, amennyiben tényleg csak a legszűkebb értelemben van szó itt Bethlen "kiválasztottjairól". A fejedelmi család alumnusainak (Jászberényi, Csepei Sídó, M. Szentkirályi) kiválasztását s a róluk való gondoskodást szintén Bethlen vállalta, s nem kerülte el figyelmét a főurak, vezető értelmiségiek és városok által utrainditott ifjak sorsa sem. (Ennek bizonyítékai a III, VI és IX. fejezetben találhatók.)

Az utolsó cikk Bethlen igen fontos hazai kulturális művére, a gyulafehérvári kollégiumra vonatkozó adatokat közöl. Ennek az intézménynek az építésében legjobb segítőtársai éppen a külföldi akadémiákról visszatért "kiválasztottak" voltak (Geleji Katona, Bojti Veres, Csepei Sídó, Váczi, Maksai Őse, Kereszturi és mások). A közölt új adatok nemcsak hazai tanárookra vonatkoznak, hanem a külföldi tanerők szempontjából Opitz rövid itteni működése és Alstedék érkezése közötti űrt is kitöltik részben. Így bizonyos fokig kétségesse teszik azt a közhelyszámba menő felfogást, hogy a fejedelemnek a kollégium építésére tett erőfeszítései halála évéig alig gyümölcsöztek.

Bethlen Gábor két kiválasztottjának hazaérkezése

A kolozsvári sáfárpolgár 1617. esztendei számadáskönyvébe a többek között azt jegyezte fel, hogy "18. die Decemb[ri]s Witenbergabeől érkezuen ket Dijak mellieket Vrunck eő Naga Tanitatot, miuelj hogj három Brebencze keőniuek uolt, Biro Vram adatta alaiok Farnakj Janus negj Eőkret Szekeret, Veress Janus negj Eőkret Szekeret Tordaig. Fizettem az nyolcz Eőkerteől Tordaig fl. 1 den."¹⁾

A személyazonosság megkeresésénél legelőbb is Szenczi Molnár Albertnek Bethlen Gáborhoz 1617 december 1-én Oppenheimből intézett levelét kell figyelembe vennünk, ugyanis ebben felsorolta mindazokat a Heidelbergben és Marburgban tanuló magyar diákokat, akik ugyanakkor látogatták az egyetemi előadásokat, de megnevezte az ifjak patrónusait is, mint akik külső országokbeli tanulásuk költségeit fedezték.

A felsorolt 25 heidelbergi és 12 marburgi diák között hatot nevez meg Bethlen Gábor alumnusaként, ugymint Petrus Vatz, Andreas Gyöngyösi, Stephanus Gelei, Johannes Albensis, Caspar Boyti, Martinus Szilvasi nevűeket.²⁾

Ezek után arra is tekintettel kell lennünk, hogy Molnár Oppenheimben írta levelét, tehát a közölt névsort legalább is két és fél hónappal korábban kellett összeállítania. Legkorábbi időhatára szeptember 22-e lehetett, minthogy az ekkor beiratkozott Szentkirályi Benedeknek, mint a kormányzóné alumnusának neve³⁾ már benne van a névsorban. Ennek ellentételeképpen állítsuk szembe azt a körülményt, hogy Németországban ekkor még mindég a Julianus-féle naptár volt használatos, ezért Molnár levele a mi időszámításunk

1) Sáfár. 217.

2) SpFüz. 1864: 668. - Dézsi L.: Szenczi Molnár Albert naplója. Bp. 1898. 80.

3) SpFüz. 1862: 562.

szerint december 11-én íródott s így a Kolozsvárra hazaérkezett diákok nevét is még mindég magában kellett foglalnia.

A pontos időmeghatározás azért volt fontos, mivel azt látjuk, hogy Geleji Katona István, Bojthi W. Gáspár és Szilvási Márton diákok Jászberényi Mátyás nevezetű tanulótársuknak 1617 október 25-én ugyancsak Heidelbergben tartott vizsgai előadását verssel üdvözölték.⁴⁾ Ez a nap pedig az új időszámítás szerint november 4-nek felelve meg, így a két ifjú hazaérkezésének idejéig eltelt 44 nap nem lett volna elégséges, hogy közülök bármelyik is - vizen és szárazon megtett útjukon - december 18-ig hazaérkezhetett volna. Ilyenképpen a három másik diák: Váczi, Gyöngyösi és Fehérvári marad, mint akik az azonosításnál számba jöhetnek. Minthogy azonban ekkor csak két ifjú jött haza, ezért közülök az egyiknek még mindég ott kellett maradnia. Mivel hogy ezután közülök egyiknek sem találjuk a nevét a külsőországokbeli emlékek között, a pontos egyezést tehát csak úgy találhatjuk meg, hogyha szemügyre vesszük az egyetemi beiratkozások sorrendjét. Ennélfogva a Szeneci Molnár Alberttől megnevezett hat fejedelmi alumnus adatait így találjuk meg:

1. 1614. jun. 17-én beiratkozott Andreas Kisiri Gyöngyösi,
Petrus Sutoris Váczi.
2. 1615. nov. 6-án beiratkozott Stephanus Katona Geleinus,
Joannes Albensis Transylvanus.
3. 1617. ápr. 7-én beiratkozott Casparus Bojti,
Martinus Szilvási.⁵⁾

Közülük Fejérvári János Geleji Katonával egyszerre érkezve, csak két esztendei tanulását fejezhetnék volna be, minthogy pedig Gelejinek még további ittmaradását is megtaláltuk, bizonyos, hogy Fejérvári is tovább tanult, mert hiszen ugyanegy forrásból, ugyan egyforma nagyságu támogatást nyertek, azután meg akadémiai tanulásra a fejedelmi alumnusok eleintén három, majd későbbben öt esztendőre való segélyezésben részesültek.

Kétségtelen, hogy az 1614 június 17-én beiratkozott két diák idegenföldi akadémiákon már betöltötte a három esztendőt, sőt egy-

4) RMK. III. 1196.

5) SpFüz. 1862: 562-63.

negyed évvel meg is toldotta, ezért tehát Bethlen Gábor kiválasztottjai közül minden kétséget kizáróan Gyöngyösi és Váczi volt az a két ifju, aki 1617 december 18-án Kolozsvárra érkezett, hogy onnan azután - Tordán és Enyeden töltendő utközi pihenő után - ökörszekéren megtett 4-5 nap múlva Fehérvárra bekocogjanak.

Lehetséges, bár írásos bizonyítékom nincsen rája, hogy Tasnádi Ruber Mihály püspök a nála jelentkezett két ifjut valamelyik s talán éppen a fehérvári iskolához praceptorul beosztotta, hogy azután 2-3 esztendei tanítóskodás után az elhunyt egyházfő utóda Gyöngyösit kolozsvári, Váczit pedig dési papságra rendelje.

Visszatérve a sáfárnak arra a feljegyzésére, hogy e két ifju hazatértekor három hordónyi könyvet hozott magával, ez a körülmény nyilván bizonyítja, hogy külső országokban töltött idejüket és kapott pénzüket nem pocsekolták el, hanem tanulmányozásra és könyvtárak gyarapítására használták fel. E kötetek - sajnos - mára már szétkallódtak s talán meg is semmisültek; csupán Gyöngyösinek egyetlen könyvét őrizte meg a kolozsvári református kollégium nagykönyvtára.⁶⁾

6) Könyvtári jelzése: P. 22o. volt.

Gyöngyösi Kiséri András

Kemény, harcos alakja, eszes, tudós papja s jeles szónoka volt a kolozsvári kálvinisták fiatal egyházközségének s mégis csak nehény véletlen adat az, ami rövid időre terjedt, de jelentőségteljes működéséről reánk maradt.

Származási neve valószínűleg a mátraaljai Gyöngyös várost jelöli, amely egyuttal születési helye is lehetett. Csupán a külső-országokbeli forrásokból ismert családnéve elődeinek eredete helyére, Kisér-re utal, ezt azután alighanem a Jászság Kisér nevű helysége adta. Hiszen könnyen elképzelhető, hogy a töröktől kiszárolt alföldi tájakról nyugodtabb vidéket kereső család a 45-50 km távolságban emelkedő hegyek felé húzódott s ott telepedett le a hatvani szandzsákhöz tartozó Gyöngyös városában.

Születésének idejét az 1585-90 közötti évekre tehetjük, mint-hogy külföldi akadémiaira 1614-ben iratkozott be, már pedig a továbbtanulni vágyó ifjúságnak ebben az időben 24-28 éves korában volt szokásban egyetemre mennie.

Mínthogy a törökök Gyöngyös város egyházait és iskoláit nem bántották,¹⁾ valószínű, hogy Gyöngyösi is itt kezdette tanulását. Innen azután felsőbb tudományokra a debreceni scholába ment, ahol 1610 május 5-én Debreceni István lektorsága idejében írta alá az iskolai törvényeket.²⁾ De ő ekkor tanulmányaiban már jól előrehaladott diák lehetett, amit az is bizonyít, hogy az ifjúság bizalma nemsekára már contrascribának, majd 1613 július 1-én seniornak választotta meg.³⁾

Bethlen Gábor fejedelem jól tudva, hogy országa megerősödéséhez népének komoly, tudós vezetőkre van szüksége, ezért a hiá-

1) Fekete Lajos: A gyöngyösi református egyházközség török iratai. Et. 1943: 406-26.

2) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. Pápa, 1908. 102.

3) I. h.

nyok pótlására Erdélybe telepítette át Magyarország szomszédos részének legkiválóbb lelkipásztorait, valamint a scholák legjelesebb diákjait külső országokbeli akadémiákra küldötte, ahol az ő költségein, meg egyes főurak anyagi támogatása mellett⁴⁾ nyugat-európai tudós színvonalra fejlesztették tudásukat. Így adja tudunkra Szenczi Molnár Albert Bethlen Gáborhoz 1617 decemberében Oppenheimből intézett levelében, mondván, hogy a fejedelem alumnusai közül ebben az esztendőben Heidelbergában tanulnak: Petrus Vátzi, Andreas Gyöngyösi, Stephanus Gelei, Johannes Albensis, Caspar Boyti, Martinus Szilvási. 5)

Gyöngyösi tehát 1614 június 17-én iratkozott be a Neckarparti város egyetemére s itteni tartózkodása alatt minden költsége Bethlen Gábor támogatásából nyert fedezetet.⁶⁾

A külső országokat járó magyar papjelöltek eleintén a Luther miatt nagy tekintélyre emelkedett wittenbergi egyetemet látogatták, azonban a Formula Concordiae elveit valló professzorok türelmetlen maguktartásával elidegenített hallgatók csakhamar a IV. és V. Frigyes gyámolítása alatt virágkorát élő heidelbergi egyetemhez pártoltak át. Mindkét uralkodó különben is koruk legjelesebb tudós tanárait gyűjtötte ide, akik közül Bethlen különösen a nagy hírű Pareus Dávid előadásait ajánlotta pártfogoltjainak, minthogy ő volt Bethlen államegységesítés szempontjából is kedvenc elgondolásának: a kálvinisták és lutheránusok uniójának leglelkesebb hirdetője.⁷⁾

Gyöngyösi is Pareust választotta vezérlő professzorának, ami már csak abból is kitűnik, hogy eddigelé ismert vitatkozásait mind az ő elnöklése alatt tartotta és jelentette meg nyomtatásban. Első két disputációját: a De Praedestinatione-t már 1614 november

4) Lampe Fr. - Ember P.: Historia Ecclesiae Reformatae. Utrecht, 1728. 356.

5) Szenczi Molnár Albert levele Bethlen Gábor fejedelemhez. SpFüz. 1864: 668-69.

6) Szeremlei József: Közlemények a heidelbergi egyetem és könyvtára történetéből SpFüz. 1862: 562. - Zoványi Jenő: Adatok a heidelbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsorához. Prot. Szle. 1904: 113.

7) Angyal Dávid: Bethlen Gábor életrajza. Bp. 1899. 70.

26-án és a De Sacra Scriptura-t 1615 április 22-én,⁸⁾ a harmadikat pedig De Vno Vero Deo S. S. Trinitate-t 1615 október 7-én tartotta. Ezt az utóbbi, tizenkét lapnyi terjedelmű munkácskáját Gyöngyösi Kiséri András teljes neve alatt pártfogójának: Bethlen Gábor fejedelemnek, valamint Decsi István nevű váradi pap, bihari esperesnek ajánlotta.⁹⁾ Ezeken kívül Gyöngyösinek még egy üdvözlőverséről van emlékezet, amellyel Váczi Sutoris Péter nevű tanuló társának, a későbbi dési papnak, 1615 szeptember 30-án ugyancsak Heidelbergben tartott teológiai tárgyú vitatkozását köszöntötte.¹⁰⁾

Meddig tartott Gyöngyösi külső országokbeli bujdosása, erre vonatkozó írásos bizonyítékunk nincsen, ennek ellenére azonban, mégis csak biztos megállapítást tehetünk. Ugyanis már láttuk, hogy Szenczi Molnár Albert az ifjúságnak szinte barátja volt s így természetes, hogy amiként itthoni pártfogója - Bethlen Gábor - is a tudományokban színvonalon álló s világlátott férfiaktól várta az ország szellemi felvirágoztatását, ugyanugy igyekezett ő is, a tanuló sereget maga köré vonva, minden erejével e cél szolgálatába szegődni. Ezért azután számon is tartotta az akadémiákon tanuló diákokat. Bethlenhez intézett soraival éppen ő adja tudtunkra, hogy Gyöngyösi az erdélyi fejedelem alumnusa volt; ebből a körülményből tehát mindjárt reá is kell jönnünk, hogy hazaérkezésekor először is patrónusánál Gyulafehérvárott kellett jelentkeznie.

Előbbi cikkünkben már láttuk, hogy 1617 december közepére Gyöngyösi egyik alumnustársával együtt hazaérkezett s a fejedelemhez, meg a püspökhöz indult tovább. Azt is tudjuk, hogy Gyöngyösit a püspök - bizonyosan a fejedelem megegyezett akaratából - ekkora gyulafehérvári iskolához rendelte mesterül, ahol azután két esztendeig oktatta a discipulusokat.

A kolozsvári reformátusok kicsiny egyházközségének végleges megalakulását az 1612. évre határozhatjuk meg, minthogy ennek az esztendőnek április 22. napján avatták fel a romokból kiépített óvári templomot. A vallását nagy odaadással gyámolító Báthori Gá-

8) Szinnyei IV. 48.

9) RMK. III. 1151.

10) I.h. III. 1153. (Gyöngyösi itt is használja Kiséri családnévét.)

11) It. 1955: 344.

bor fejedelem anyagi értékű adományaival is annyira mélyről támasztotta alá az egyházközség alapfalát, hogy az ekklézsia minden szükséglete s a lelki vezetők életlehetősége kellő mértékben megadatván, mostmár minden erejüket az egyházi élet s az iskola szervezésére fordíthatták. De valóban szerencsájuk is volt, hogy az alapokat az erőszakos Báthori rakta le, mert a méltányosságot mindég szem előtt tartó Bethlen soha sem cselekedte volna meg, hogy politikai cselekvéssel törje meg az unitárius Kolozsvár előjogait. Ez a magyarázata annak is, hogy harminc és egynehány esztendőnek kellett eltelnie s más uralkodónak jönnie, amíg a kálvinista egyházközség tetemesen megnövekedett számu tagjainak ne csak a vallási szertartások gyakorlása, hanem a város közigazgatásában való részvételének joga is megadassék.

A kolozsvári egyházközség tulajdonképpeni megeremtője az erőszakú Tasnádi Ruber (Veres) Mihály püspök lelkiismeretesen gondoskodott a tanult és céltudatos vezetőről.¹¹⁾ Bethlen uralkodásának első évében az öreg-rendű Traszki másképpen Maróti Lukács pap mellett helyet adat a javakorabeli erejű Dési Istvánnak s ezzel a cselekedetével megszervezi a második papi állomást. Désit azonban 1616 nyarán fehérvári papságra rendeli s hihető, hogy Lukács pap ugyane tájban eltávozik az élők sorából. Helyükbe a korban idősebb Körmendi Mátyás esperes és a nagy tekintélyű Vári Alatus János lelki tanítókat állítja, az 1620. év folyamán azonban már őket sem találjuk e helyen.

A kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyvében feljegyezte, hogy 1620 január 23-án "Juta Jezerniczky Janos Vra[m]l Fejeruarrol Andras papal egiüt B(iro) V(ram) h(agyásából) Vitte[m] nekj Ajandekot," vagyis ételt-italt.¹²⁾ Tekintettel arra a körülményre, hogy Jezerniczkinék, az állami jövedelmek főszámvevőjének,¹³⁾ vittek ajándékot, bizonyos, hogy András pappal, akit most már csakis Gyöngyösi Andrással azonosíthatunk, már mint állandóvá lett lakóssal találkozunk, akinek fogadásáról és mintegy három napi ellátá-

12) Sáfár. 1620: 16.

13) Jakab: Kolozsvár. II. 549. 557.

sáról - a katolikus Jezerniczkiével szemben - az egyházközségek kellett gondoskodnia. Egykoru, meg századvégi források 1620-ban Gyöngyösit már kolozs-kalotai esperesként is említik,¹⁴⁾ ezért nagyon hihető, hogy a Körmen di eltávozásával megürült esperesi szék-re a kiválóan képzett teológust a partialis synodus mindjárt meg is választotta.

1618 szeptember 24-én meghalván Tasnádi püspök, utódjává még ugyanennek az évnek november 18-án Keserői Dajka János fejedelmi udvari papot választotta meg a Küküllőváron tartott zsinat.¹⁵⁾ Már ő hívta össze 1620-ban Enyedre azt a generális synodust, amelyről ugyancsak kivonatos megemlékezés maradt, arról a határozatról azonban mégis csak tudomásunk van, hogy Melotai Nyilas Istvánnak, a tiszántúli egyházak lemondott püspökének, most pedig a fejedelm udvari főpapjának Enyedi György unitárius püspök "Explicationes" című munkája ellen írt Speculum trinitatis című könyve megvizsgálására bizottságot rendelt ki, ennek azután tagjaiul jelöltettek ki Keserői Dajka János, Kállai Mózes, Alatus János, Torjai Péter, Dési István, Gyöngyösi András, Váczi Péter, Csepei Ferenc tudós lelképásztorok.¹⁶⁾ E terjedelmes munkát azután a bizottság átvizsgálta és kinyomtathatónak találta s ezért az 1622-ben Debrecenben ki is adatott,¹⁷⁾ Gyöngyösinek e bíráló bizottságba való bevonása is jó bizonyíték tanult és tekintélyes egyénisége mellett. De nem utolsó értéke mellett tanuskodik Bethlen Gábornak feleségéhez 1621 augusztus 21-én a pozsonyi táborból intézett levele is. Ebben elkeseredve panaszolja, hogy "Melotai (udvari pap) és Keserői (püspök) uramékat köszöntsed, engemet valóban pap nélkül hagyának, az Szep-sinél egyéb velem nincsen, Gyöngyösit nem érdemlém az urtól, (vagyis Bethlen István kormányzótól), hogy kiküldje. Ezután kurvafi

14) ETA. IV. 192. - Series rerum című ref. konzisztorális jegyző-könyv. 354. (Az egyházközség levéltárában.) - Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1872. 42. - Benkő József: Transsilvania. Vindobona, 1778. II. 572.

15) Bod: Smirnai Szent Polikárpus. 61, 62.

16) Szilágyi István: Az erdélyi h. h. anyaszentegyház közzsínatainak végzései kivonatban. (Magyar protestáns egyházi és iskolai figyelmező. 1872: 7.)

17) BMK. I. 521.

taníttasson senkinek papot. Itt az táborban azért vagyon tiz prédikátor és mindennap 28 helyen megútk a dobot prédikációra és könyörgésre."¹⁸⁾ Ugy látszik, hogy a fejedelemnek nem volt tudomása arról, hogy a kedvelt papot közelebből mennyire súlyos csapások sújtották!

Gyöngyösi nevére legközelebb az unitárius egyházfiak 1621. évi számadáskönyvében találunk reája, e nagy szomorúságot jelentő adat június 17-én arról számol be, hogy "Pulsatu[m] est Filiola[e] Andreae Gongoesi Contionator[is] Trinitar[iorum] Hora .3. .den. 60." E kicsi gyermek elhunytá után alig egy hónap múltával, vagyis július 13-án meg azt látjuk, hogy "Puls(atum) Consorti Andreae-Goengoesi Contiona[tor]is Trinitarior[um] Maiori. 3. .fl. 1. den. 40."¹⁹⁾ E két adatból az sejtethő, hogy a fiatal asszony a gyermekágyból talán fel sem kelve, pusztult el leánykájával együtt. Gyöngyösi bizonyosan alig lehetett egy esztendőnél idősebb házas, amikor ez a kettős csapás reá szakadt. Rövid időre szabatott életét ezután talán még nagyobb igyekezettel szentelte a közéletnek.

Alig telt el tiz esztendő a kolozsvári református egyházköz-ség tényleges megalapításától számítva s a gyülekezet számbelileg máris tekintélyes nagyságúra növekedett. Hihetőleg ehhez Gyöngyösi buzgalma is hozzájárult, hiszen tudományosan képzett, jeles szónok, tekintélyes megjelenésű férfiú, miként az egykorú krónikáiról is emlékezetben hagyta, hogy "igen deli ember" volt.²⁰⁾ Kiváló szónoki képességét bizonyítja, hogy a legjelesebb ünnepi alkalmakkor az ő személye nem hiányozhatott. A többek között így találjuk Pulacher István városi sáfárpolgár számadáskönyvi tételei között: 1622 február 6-án "Gub(ernátor) V(runk) eo Na(gysá)ga Paranczolat-tiara adatot B(iró) V(ram) ket hat, hat, louo zanat az Caluinista Deakok ala hogy Vyuarra Vigiek eket... Szamos Vyvarig...Ezen 28 Deakokkal egiut hiutatja Gu(bernátor) eo N(agysá)ga Geongeo-si Andras Praedicator Vramatjs Vyuarra, Dajka Tamas uitte ala ha-rom loan atta[m] nekj fl. 1.den. 12 1/2." Majd onnan visszatérve, február 8-án ismét "Gubernator V(runk) eo N(agysá)ga Izeni Bjro

18) Gergely Sámuel: Bethlen Gábor levelei feleségéhez. TT. 1882 : 133.

19) Unitárius egyházfiak számadáskönyve. 1821: 8. (Klt.)

20) Segesvári Bálint krónikája. ETA. IV. 192.

Vramnak, hogi Geongeosi Andras Vra[m] ala adat[n]a eo ke(gyel)me
egi Negi louo zanat, az Deakok alajs két zanat hat hat louut. Geon-
geosi Andras ala attak Nagi Lukaczi Negi loat Carkojg, atta[m] ne-
kj. 3 den.--" Ugyanakkor a diákokat is két hatlovas szánon vitték
Carkóig.²¹⁾ Ez az idézet ugyanis azt jelenti, hogy Bethlen István
kormányzó felesége, Csáki Krisztina elhunyván, felette Gyöngyösi
Szamosujváron is, meg az alsófehérmegyei Krakróban megásott sir-
nál is beszédet tartott.

Alig temették el Bethlen Istvánnét, ezután három hónap mul-
va ujjabb s még nagyobb feladat várt Gyöngyösire. Megelőzőleg a-
zonban - úgy látszik - a fejedelem magához rendelte őt, miképpen
március 14-én Keserői Dajka János püspököt is Kassára hivatta.²¹⁾
Tehát április 11-én "Gub(ernátor) eo N(agysága) Paranczolattjara
Vizik B(író) V(ram) h(agyásából) Geongeosi Andras praedicatort
Kaundert Janos ket loan es Dancz Janos ket loan Varadig, atta[m]
4 lotol fl. 6.den.--"²³⁾ Ennek az utnak a jelentőségét alább fog-
juk észrevenni.

A nikolsburgi béke megkötése után a fejedelem nemsokára ha-
zafelé igyekezett, hogy az 1622 május 1. napjára Kolozsvárra hir-
detett országgyűlésen részt vehessen. Elébe ment s így vele együtt
tért haza a már nagybeteg fejedelemasszony is, akin azután, Vára-
dot elhagyva, mind jobban erőt vett a gyilkos betegség, ez pedig
több, mint egy heti szenvedés árán, május 13-án Kolozsvárt végzett
is vele.²⁴⁾ Az elhunyt fejedelemasszonyt Bethlen nagy pompával te-
mettette el. A szertartások meghallgatására már Kolozsvárra nagy
tömegek gyűltek össze, amelyek innentől Fehérvárig kísérték el a
koporsót s felette még utközben, ugymint Tordán és Enyeden is tar-
tottak gyászistentiszteleteket.

Az első beszédet a test koporsóba tételekor, vagyis május
14-én Melotai Nyilas István fehérvári udvari főprédikátor tartot-
ta, a másodikat május 18-án a palotában, vagyis a fejedelemasszony
szállásán: Stenczel András nagypiaci házában már Gyöngyösi András
kolozsvári főprédikátor mondta magyar nyelven. A következő napon a

21) Sáfár. 1622: 84, 85.

22) i. h. 1622: 201.

23) I. h. 1622: 91.

24) ETA. IV. 191.

püspök, másnapon pedig megint Melotai, 22-én újra a püspök s Szilvási K. Márton bánffihunyadi pap, a fejedelem egykori alumnusa prédikált. 23-án Gyöngyösi mondott magyar nyelvű beszédet. 24-én azután a testet Torda irányába indították utba, majd újabb és újabb prédikációk után május 26-án Enyeden megint csak Gyöngyösi tartott magyar nyelvű gyászistentiszteletet, mignem ugyanezen a napon a püspök zárta be a szertartások első csoportját.²⁵⁾ Ezeknek a gyász-ünnepségeknek a befejezése után Bethlen e kedvelt papját a saját lovaival küldötte haza Fehérvárról, miképpen Zeczi (Seres) István városi sáfár feljegyezte: 1622 május 28-án "Geongeosi Andras Papot küldj eo felsege haza maga hat loa[n], attam az kuczisoknak 1/4 bará[n]y[t] fl. - den. 8. kenjerre den. 8. borrajs den. 8, zabot adatot bi(ró) V(ram) Varoset."²⁶⁾ Ettől az időtől számított egy hónap múlva Károlyi Zsuzsánna temetésére való gyülekezéséppen már egyre-másra érkeznek és mennek tovább Fehérvárra a főemberek s a városok meg az egyházak küldöttségei. Az észak-erdélyi, a részekbeli valamint a magyarországi papok és deákok alá lovas és ökrös szekereket adat a város, június 24-én pedig azt olvassuk a számadáskönyvből, hogy "Vrunk Paranczoluam, hoi Geongeosi Andras es az Cantor ala adatna B(iró) V(ram) 4 loat Fejeruarig. Vitte eket Kucsis Andras 4 loan Fejeruarig, attam nekj fl. 3. den 50."²⁷⁾ Egeresi Mihály deáknak, a kolozsvári reformátusok kántorának, **nemkülönben** feladat jutott a június 29-től július 3-ig tartott temetési szertartásokban, minthogy azonban ekkor a püspökön kívül csak a kapcsolt részekbeli, meg a magyarországi lelkipásztorok mondtak beszédet, illetéknéppen tehát Gyöngyösi többet nem szónokolt. Az összes beszédek Exeqviarvm Caerimonialium Libelli Dvo cím alatt 1624-ben Gyulafehérváron kiadattak s így ez Gyöngyösi előbb említett három beszédét is magában foglalja.²⁸⁾

A temetési ünnepségek elmúltak s annak visszhangjaképpen maradt itt a fejedelemasszonynak utolsó rendelkezése; egyik pontjának végrehajtásával Bethlen a kedvelt papot bizta meg. Az 1622-esztendőbeli kolozsvári harmincadosok számadáskönyvükben említik "Item Vrunk[na]k eo fel(sé)genek egy mandatumat, melyben Para[n]chyol-

25) RMK I. 539.

26) Sáfár 1622: 137.

27) I.h. 1622: 98.

28) RMK I. 539. sz. 11-22, 68-80, 112-24.1.

ta volt eo fel(sé)ge hogy Giengiesi Andras Calvinista p(rae)di-
catornak administralnank fl. loo. mely fl. loo. Aszoniunk hagyot
volt Testamentumb[an] az Ispotaliokb[an] el osztanj:meliteol qui-
etalliais."²⁹⁾ A szegényekről való gondoskodásnak különben más-
kor is nem egy jelét adta mind a fejedelem, mind pedig az elhunyt
fejedelemasszony.

Ennyit tudunk Gyöngyösi külső szerepléséről. Belső munkálko-
dására csakis a krónikairó Segesvári Bálint megjegyzéséből követ-
keztethetünk. Szerinte ugyanis Gyöngyösi, "az ki azon igyekezett,
hogy az piacon való templomot nyerhesse meg az fejedelemtől; de
az Isten nem engedte azt meg neki, mert nem járt az Isten paran-
csolatjában, hogy az másét hamisan ne kívánja."³⁰⁾

Segesvári unitárius volt s így természetes, hogy a maga szem-
szögéből nézte Gyöngyösi törekvését. A történetíró ezt helyesebb-
nek is tarthatja, mert így szépítgetés nélkül láthatja meg a hely-
zetet, amelyről azután könnyebben faraghatja le a tulzott aláfes-
tést. Gondoljuk azonban el, hogy amikor Báthori Gábor Kolozsvárt
megteremtette a református egyházközséget s számukra az óvári be-
szakadt tetejű templomot elfoglalva, felépítette, ezzel a cseleke-
déssel mintegy éket vert az unitárius klastromkörbe. Hiszen a
szentegyház mellé szorosan odaépített iskola továbbra is unitárius
maradt, sőt ha a templom teteje 1600-ban be is omlott s amiért a
közbejött megpróbáltatások miatt a városnak még mindég nem
volt módjában felépíttetnie, a méltányosság elve alapján tulajdon-
képpen mégsem szűnhetett meg unitárius istenházának maradnia! Ma-
ga a városi tanács ezért gördíthetett mindenféle akadályt e temp-
lomnak más vallás tulajdonába való beiktatása elé, kétszer is meg-
akadályozván annak átadását, mignem harmad izben a politikai meg-
torlás egyik feltételét képezhette az átadásba való beleegyezés.
A kénytelenségből való hozzájárulás alól azonban a város azonnal
feloldozva érezte magát, mihamlgy Báthori helyét uj fejedelem fog-
lalta el. Bárha az 1613 október 24-én, 1614-ben, 1615-ben ujra és
ujra benyujtott ellenmondásnak³¹⁾ sem lett semmiféle látható ered-
ménye, azonban bizonyosnak tarthatjuk, hogy a vitathatatlan méltá-
nyosság elve gondolkozásra készítette mind a kolozsvári kálvinis-
ta egyház vezetőit, mind a püspököt, sőt magát Bethlen Gábort is.

29) A kolozsvári harmincadosok számadáskönyve 53, 65. (Klt.)

30) ETA IV. 192.

31) Keresztény Magvető 1887.

Kétségtelen helyzet, hogy a középkori egyháznak nagy erősségei voltak a klostromkörök s a hozzá tartozó intézmények egységesen igazgatott szelleme. Ez az erősség átöröklődött az ujkori protestáns egyházszervezetbe is s most ezt támadta meg Báthoritól az unitárius egyház klostromkörébe vert ék, anélkül, hogy a reformátusok számára is nélkülözhetetlen saját klostromkört is megteremtette volna. Nos, tehát Gyöngyösi talán nem is minden önzés nélkül ezért gondolt arra, hogy a nagypiaci pompás szentegyházat a maga ekleziájának csereképpen megszerezze, ezzel ugyanis elérte volna, hogy az ék kihuzatott volna az unitárius vallási intézmények egységéből, viszont az ő gyülekezete is teljesen elkülönült klostromtömbbé szerveződhetett volna. Természetesen erre a vezető vallásból második helyre lefokozó cserébe az unitáriusság nem mehetett bele s így e gondolat komoly tárgyalásra netalán még a fejedelem elé sem került, ellenben a fennálló ferde helyzet - úgy vélem - továbbra sem hagyhatta nyugton Gyöngyösit. Az ő tevékenységének és fáradhatatlanságának tulajdoníthatjuk azt a másik megoldási lehetőséget is, amelyet elvileg az 1622 május hónapi kolozsvári országgyűlés VI. törvénycikke szeggez le. Tervével bizonyosan Bethlennek még 1617-ben kifejezésre juttatott elgondolásába kapcsolódott bele, amely az elmúlt idők zivataraitól kipusztított tudós férfiak utánpótlására Kolozsvárt akadémiát szándékozott létesíteni. A fejedelem terve azonban idő- és pénzhány miatt egyelőre halasztást szenvedett. De most a város lakosságától lerontott farkas-utcai jezsuita klostrom-épületeknek akadémia létesítésére való adományozása s ezzel együtt a református egyházközségnek e templom, mint központ köré nagyszerű intézményekkel történendő megszállásának és felvirágoztatása lehetett Gyöngyösi törekvése. Talán Kovacsóczy kancellár meglátását átvéve, vagy legalább is segítségét megnyerve, abban a tájban együttesen szerkeszthették meg a hivatkozott diétai előterjesztést, amikor 1622 április 11-én a kormányzó rendelete következtében Gyöngyösi a fejedelem elé ment Kassa irányában. Igaz, hogy ez a törvénycikk csak az akadémia létesítését foglalja törvénybe,³²⁾ de akadémia templom nélkül nem lehetett s így ez tulajdonképpen az egyházközségi klostromkör megszervezését jelentette, azzal a célzattal, hogy az minél kiválóbb

32) EOE VIII. 96-97.

intézményekkel birva, az akadémia kedvéért minden vonalon a legjelesebb módon fejlesztessék ki. Gyöngyösi azonban elhunyt, mielőtt tervét a törvényes alapról tovább indithatta volna. Elképzelése egy emberöltő múlva részben ugyan, de mégis csak megvalósult, öröla azonban, akitől a kezdő lépés származhatott, egészen elfeledkeztünk.

Gyülekezetén belőli mindennapi életével kapcsolatosan jóformán semmit sem tudunk. Csupán az 1622. évi harmincadosok számadáskönyvében találjuk, hogy a városi tanácsbeliek "attak eo kgmek be ugian Gieongieosi Andras Vram[nalk egy quietantiajat három szaz forintrol fl. 300. mellyet ez mostani 1622. 7 Junij, az eo fel(sé)ge rendelese szerent, eo kgmek administraltak, az harminczad Jeouedelve arendajabol."³³⁾ A mellékletképpen csatolt külön cédula szerint, amelyet a városi jegyző állított ki, a járandóság 1622 május 1-től egy évre előre számítva adatott ki.³⁴⁾ E járandóságnak előre való kifizetése már egymagában is bizonyíték Gyöngyösi erélyessége mellett, holott megelőzőleg, így 1615 február 20-án is magának a fejedelemnek kellett megsűrgetnie, hogy ezt az összeget a városi tanács a kolozsvári harmincadról kiutalja.³⁵⁾ Ez az elszámolás különben Báthori Gábor 1610. évi adománylevelén alapszik, amelyet azután 1614-ben és 1625-ben Bethlen Gábor is megerősített.³⁶⁾ A harmincad jövedelméből adományozott összegnél még nagyobb értéket tett ki a városi dézmának quártája, amely főképpen a buza, bor és méhek járandóságából telt ki. Az egyházi szolgák készpénzfizetése az előbbi, míg a természetbeli ellátmányok az utóbbi jövedelemből folyósítottak. Minthogy az ekkori sallariumok nagysá-

33) Harmincadosok 1622: 53. 65.

34) I. h. 1622. a 39. laphoz mellékelt külön papirosszelet szövege: 1622. "Die 9. May. Ex Commissione Amplissimor[um] D. Senator[um] Zabo Andras V(ram), Es Stephe[n] Mintler V(ram) Harminczados Vraim, az Calvinista Vrainknak adgiak megh az Vrunck eo felge kglmes donatioja zerint, az haro[um] szaz forintot id est fl 300./ - az Colosvarj harminczadnak Are[n]dajabol, mely zolgal a die prima May Anni praesentis, vsq3 ad die[um] Primu[m] eiusde[um] mensis May, Anni Immediate futurj 1623. mivel hogj ezzel Annuatim tartozunk, Praesentis signature testimonio.--Notar mp."

35) Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1875. 19.

36) Eredeti adománylevelek a kolozsvári ref. egyházközség levéltárában.

gáról nincsenek biztos feljegyzéseink, csak a borjárandóságról nyerhetünk valamelyes képet abból a feljegyzésből, amelyben, mint az 1622. esztendei városi bordézmások október 12-én számadásukban feljegyzett "Memoriale"-ja szerint: "Gieongieossy Andras vram es leorincz vra[m] zamara az kik mustot vittének be, keűetkezik: Viczei Mathe Vra[m] Gieongieosi vra[m] zamara Vr(narum) 95. Item Idem Eidem Vitetet be Vr:64.Kraiczar Andras vra[m] vgia[n] Gieongieossi vram zamara vitetet be Vr: 54. Marton Deak Hidalmasi v-gia[n] Gieongieosi Andras vra[m] zamara vitetet be Vr: 31."³⁷⁾ E három megnevezett férfi közül Viczei Máté értelmes, gazdag és jótékony árus ember volt, aki Szenczi Molnár Albertet is nem egy ízben támogatta könyvei kiadásában. Különben ő volt az egyházközség főjóltevője (fautor), aki olyanféle feladatkört töltött be, mint a későbbi időben a főpatrónus, vagy főkurátor (főgondnok). Viczei bizonyosan Gyöngyösinek is hathatós segítőtársa volt.

Ebből az idézetből látjuk, hogy Gyöngyösinek az 1622. évi dézmából 244 veder must jutott. Ebből következtetjük, hogy mindenféle járandósága körülbelül annyi lehetett, amennyit harminc év múlva itt paposkodott Veresmarti Gáspár első pap kapott az egyházközségtől. Tehát készpénzfizetése mintegy 250-300 magyar forint, ehhez posztóra, fára, disznóra, kaphatott még mintegy 50 forintot. Természetbeni ellátmánya az Óvárban a kálvinista schola szomszédságában levő lakáson kívül a fenti bormennyiség és buza mintegy 25-30 nagy köből. Anyagi gondja tehát nem volt s különösen, hogy feleségét és gyermekét is elvesztette, egészen magára maradt, bárha nem lehetetlen, hogy - az egykori szokást követve - házastársának 1621 július 13-án történt elhunytja után nemsokára, talán még ugyanebben az évben, ismét feleséget hozott a házhoz.

Segesvári Bálint krónikájában megemlékezett arról a szörnyűséges csapásról, hogy 1622 "Augusztusban kezdeték igen szörnyű her-

37) Városi bordézmások feljegyzése 1622. 37.lap alján és 64. lap. E Memoriale további tételei szerint: "leorincz vra[m] zamara Balk Mihaly vra[m] vitetet be Vr. 70. Vgia[n] leorincz vra[m] zamara Hertely Andras vitetet be Vr. 52. Ad ra[tilonem] Ecclesiae Calvinianae Andreas Kirschner Kozma vitetet be Vr: 79. Ad ra[tilonem] eiusde[m] Ecclesiae Caluinianae Jonas Deak vra[m] vitetet be Vr: 102. Item Kalmanchiehj vra[m] vitetet be Vr:7. Item Kalmanchehj vra[m] adot adossagba Kapusi Antalnenak Vr:86. Beis vittek."

telen való pestis; minekelőtte kezdeték, az menykő elsőbben esék az thorda-utszai kis ajtón alól az város kőfalára az kis erkélyben, az hun egy darab leszakada benne; másodszor uté az thorda-utzában az kis ajtón való tornyot; harmadszor esmég az rabok tornyát uté, mely ugyan meg is gyula hamar tölle. Ez az pestisnek jelensége volt, mely pestisben néhány fő emberek és lelkipásztorok halának meg."³⁸⁾ Első gondolatunkban Gyöngyösit is ide soroztuk, ennek ellenére azonban egészen bizonyosnak mondhatjuk, hogy e rettenetes veszedelem őt mégis csak elkerülte. Ezt éppen az a körülmény bizonyítja, hogy a dögvészes beteg egy, legfennebb két nap alatt elpusztul, mig nem ő ekkor valóban megbetegedvén, de legalább is 6-8 hétig küzdött a kórság ellen. Ezen kívül azt is bizonyosságul hozhatjuk fel, hogy e kivédhetetlen ragályban elhunytakat 1-2 nap alatt föltétlenül eltakarították a föld színéről, mig nem Gyöngyösit halála után csak nyolcad napra temették el.

Valószínű, hogy Gyöngyösinek is, mint lelkipásztornak kijutott a része a temetések körüli sok szolgálatból, az esztendő vége felé azonban valami, tőlünk nem ismert betegségben ő is csak összeroppant. Zeczi (Seres) István kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyvébe 1622 november 19-én azt jegyezte fel, hogy "Gyeongyeosy András V(ramat) uitety eó Fel(sége) Feyeruarra giogyttatni betegem, B(iró) V(ram) h(agyásából) az eo fel(sége) paranchiolattia-ra, attam alaya az Kalmar 4 louatt zekerett, az 4 Lotol Feyerwarigh Atta[m] fl. 3 den. 50."³⁹⁾ E feljegyzés is azt bizonyítja, hogy nagyon kedvelt embere volt a fejedelemnek s ezért is fáradozott a megmentésén. Bizonyosan a saját orvosaival akarta gyógyttatni, sőt nem lehetetlen, hogy az augusztus 29-én megérkezett új német professzorok⁴⁰⁾ között, akiket a fejedelem a fehérvári iskola fejlesztésére hozatott Németországból, a teológián, filozófián és filológián kívül, az orvosi tudományokhoz értő is vala s ennek kezelésére akarta őt reábizni, a segítség azonban embertől már nem jöhetett.

Segesvári krónikájában 1622 december 28-án arról emlékezik

38) ETA IV. 191.

39) Sáfár 1622: 224.

40) I. h. 1622: 103.

meg, hogy "holt meg az kálvinisták esperestek Kolosvárat, kit is tartának egy hétig és temették el nagy pompával az óvárbeli klastromban 4. januarii, kinek vala neve Gyöngyösi András."41)

Arra a körülményre való tekintettel, hogy a református gyülekezet csak husz esztendő múlva kapott tornyot és harangokat, ezért halottaikért ők is a nagypiaci unitárius templom harangjait huzatták össze. A Gyöngyösi vonatkozó adatok kutatása közben ezért kellett az unitárius egyházfiak számadáskönyvét is átlapoznom, itt azután december 28-án csakugyan meg is találtam, hogy "Cepimus pulsare Andreae Geongiosy Concionatory Trinit(ariorum) Vna viti(!)." Tehát valóban ezen a napon halt meg, minthogy ekkor csak egy uttal harangoztak, vagyis esteledés előtt, bizonyosan délután hunyt el. A következő napokon azonban már két-két ízben, mégpedig reggel és alkonyatkor huzták meg a nagy harangot. Január 1-én nem harangoztak, másodikától kezdve azonban ismét a szokott módon, mignem 1623 január 4-én "Pul(satum) est Andreae Geongieosy. Ma(jori Campana) Trib[us] Vit(i)b[us]. Ipso Etiam die Tumulus est. Hisce Octo diebus pulsatu[m] est Eide[m] 10 et sex Vitib[us], et nihil solutu[m], p(er) d(omi)nos senatores Consenssu[m] est."42)

Az ingyen való harangozás tulajdonképpen nem a nagy tiszteségadást jelenti, amit nem is várhatnánk a nem éppen barátságos viszonyban levő más felekezetű városi vezetőségtől, a magyarázatot azonban ott leljük meg, hogy az unitárius hit a város vallása lévén, így a templom s a harangok is a város tulajdonát képezték s minthogy Báthori Gábor rendelete következtében a kálvinista egyház szolgálói - az unitáriusokéval egyenranguan - minden közteher-től mentesek valának, ezért a harangozás díja sem terhelhetett senkit. Ezzel szemben valóban méltó megtiszteltetést találunk HENZLER Benedek városi sáfár számadáskönyvének következő elszámolásában: "1623. Die 4. Jan. Keserwj Janos az Feieruary Puspók erkezven az Geöngyössy Andras Temetesere, Biro Vram akaratiabol

41) ETA IV. 192.

42) 1622. dec. 29-én "Iterum pul(satum) Andreae Geongieosy Ma(jori Campana) Duab[us] Vitibus." Dec. 30-án "pul. est Andreae Geongieosy Ma: Duabus Vitibus." Dec. 31-én "pul. est Andreae Geongieosy 2. Vitib[us]. Anno 1623: 1. Januarius non pulsavimus pr(a)eterqua[m] Andreae Geongieosy." Jan. 2-án "pulsatum est Iterum Andreae Geongieosy Ma. Duab[us]. Jan. 3-án "Pul: est Andreae Geongieosy Ma. duabus Vitib[us]." (Az unitárius egyházfiak 1623. évi számadáskönyve. 8. ó (Klt.)

kultem ajándékot," vagyis élelmiszert magának s a lovaknak abrakot.⁴³⁾ Minthogy Segesvári szerint Gyöngyösit nagy pompával temették el, bizonyos, hogy a koporsó felett mondott beszéd megtartására maga Keserői Dajka János püspök vállalkozott. Rajta kívül hihetőleg Szilvási K. Márton bánffihunyadi lelkipásztor, Bethlen Gábor másik kiválasztottja, Gyöngyösinek külső országokbeli tanuló társa prédikált,⁴⁴⁾ az orációt Csepel Ferenc kolozsvári második pap tarthatta, aki Bethlen István alumnusaként ugyanakkor tanult a heidelbergi akadémián, amikor Gyöngyösi meg Szilvási is ott hallgatták a tudós professzorok előadásait.

Abból a körülményből, hogy Henzler sáfár feljegyzése szerint a püspöknek 2 ludat, 2 tyukot, 14 font húst, 1 fehér kenyeret, 5 ejtel bort és 4 véka zabot küldött ajándékkul, megállapíthatjuk, hogy az egyéb adatokból is kikövetkeztetett osztószám tanúsága szerint Keserői Dajka tizenegyed magával jött Kolozsvárra, kíséretének tagjai pedig bizonyosan papi férfiakból teltek ki, megadandó a kellő tisztelet az elhunyt jeles lelkipásztornak.

Gyöngyösit tehát az óvárbeli klostromban temették el. Holtteste bizonyosan a templom földjébe ástott rakott sirba helyeztetett, mert hiszen ha a falakon kívül hantolták volna el, Segesvári abban az esetben a cintermet nevezte volna meg temetési helyül. Sirjának helyét ma már nem tudjuk, pedig föléje diszesen faragott sirfedőkövet helyezhettek. Hihető, hogy az 1697. évi tűzvész alkalmával erősen megrongálódott templomnak a jezsuita atyáktól történt átépítésekor tűnt el, avagy padozatképpen faragott lapjával lefelé fordítottatott.

E tudósan képzett s az egykori Erdély világi és egyházi vezetőitől nagyra értékelt férfiú emléke így minden külső nyom nélkül enyészett el. Csaknem hiába kutattam az emléktárgyak után is, hiszen még az a szentegyház is, amelyben egykor ő prédikált, az egykori gótikus helyett ma barokk köntösben áll előttünk. A halála óta eltelt tizenegy emberöltő, bizony, hosszú idő, amelyet könyvtárának is - tudtommal - csupán egyetlen kötete vészelte át. A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában találtam reája.

43) Sáfár 1623: 12.

44) Harepei János: Szilvási K. Márton. Kolozsvár, 1939. 24. (E kötetben: 199-235.)

A kötésre A K G névjelzésű szuperexlibris van benyomva, amely Andreas Kiséri Gyöngyösinus teljes névre oldható fel, alatta az elmosódott évszámból ma 1610 olvasható ki, de lehet ez 1616 is, amely időpont azután jobban is megfelel a külső országokbeli beszerzés és beköttetés lehetőségének. Bent a könyvben "Ex libris Andreae Geocengyeoesii" saját kezű tulajdonos-megjelölést találunk, alája pedig "Albis 5." van beírva.⁴⁵⁾ E könyvet tehát Gyöngyösi 5 albusért (denarius albus), vagyis Weisspfennigért vásárolta bizonyosan még Heidelbergben.

45) A kolozsvári ref. kollégium nagykönyvtárában. P.220.sz.könyvtári jelzéssel volt elhelyezve.

Id. Geleji Katona Istvánra vonatkozó adatok a kolozsvári
sáfárpolgárok számadáskönyveiből

Felsorolandó adataim erről a nevezetes egyházi férfiről nemcsak összefüggő képet nem adnak, hanem alapos kutatás nélkül sem tudnók az egyes jelenségeket élete folyásába minden esetben beleilleszteni. Éppen ezért inkább csak a száraz feljegyzéseket fogom felsorolni.

A hadakozásból hazatérő fejedelem s a fejedelemasszony nagy kíséretükkel Kolozsvárra megérkezvén, a közöttük levő "Geley Vram zamara" 1622 május 7-én "egi baranj czimert" utalt ki a sáfár,¹⁾

1623 június 16-tól 18-ig itt van Bethlen Gábor, Bethlen István a fiaival s leányaival, valamint a kancellárius, továbbá "V-runk praedicatora", meg a "Sido Doctor" is.²⁾

Segesvári Bálint krónikája szerint ugyanis 1623 "20 és 21 junii celebrált Bethlen István 8.nagysága mennyegzőt és vőtte akkor házastársul Károlyi Kristina asszonyt, ki annak előtte Rhédai Ferencné volt, mely Rhédai Ferencz volt váradi kapitány."³⁾ Tehát Kolozsvárt gyülekezve, innen indultak a mennyegzőre. A sáfár szerint június 20-án "Kultek eo kemek az G. eo N. lakodalmara egi... Aranas kupat fl. 89 den. 80" értékben. Kolozsvár városának képviselőül pedig "uittek uolt 18. Junij Palastos Istuan es Desi Istuan Vraimekat az Gub.eo. Naga lakodalmakor Zilahra."⁴⁾ Nagyon lehetséges, hogy az egyik eskető pap Geleji volt.

Ugyanebben az esztendőben látjuk, hogy augusztus 16-18.napokat is Kolozsvárt tölti a fejedelem, meg a gubernátor, továbbá

1) Sáfár. 1622. 120.

2) Sáfár. 1623. 39.

3) ETA. IV. 192.

4) Sáfár. 1623. 177, 185.

"Gelej predicator V(ram)", Keserű János és a zsidó doktor.⁵⁾

Segesvári Bálint krónikájában azt jegyezte fel, hogy Kolozsvárról 1623 "21. aug.mene ismét ki Bethlen Gábor ő felsége Magyarországra minden hadával Ferdinánd császár ellen, az hol ismét győzedelmes volt ő flsge Ferdinánd ellen."⁶⁾ Ugy látszik, hogy Geleji a hadjáratba is elkísérte a fejedelmet.

1624 június 15-17-én itt van a Ferdinánd ellen hadakozott fejedelem, 19-21 között pedig "Ghelei Praedicator" jelenlétéről számol be a sáfár.⁷⁾

1624 november 26-át a fejedelem Kolozsvárt tölté s vele volt "Gelej Vrunck Praedicatora" is.⁸⁾

1625 november 19-én "Gelej Vra[m], az Vrunck eo fel[sé]ge Praedikatora Erkezue[n], itt van 23-án is, de már 21-én megjött maga a fejedelem is s ugyanaddig az ideig maradt itt. Másnap azután "Johannes Tesselius Kappel meister érkezven Waradrol"⁹⁾, ő is csatlakozhatott Bethlen kíséretéhez s együtt mehettek haza.

1629 január 1-én az jegyeztetett fel, hogy "Erkezek Fogarasbol Gelej Vram" "Urunk eo Felsege kwdötte volt Geley Vramat Varadra hatod magával az Petnehazi Vram Temetesere."¹⁰⁾

1630 április 5-én Kolozsvárra érkezett Brandenburgi Katalin fejedelemasszony. A kíséretében itt lévő "Gelej Istuan Vr[nak az Praedica(torna)k Ebedre" 5 personára számítva, ételt és italt utalt ki a sáfár. Ugyanekkor itt van a többek között "Aszszoniunk eo fel(sé)ge Papia" Apellius (Eppelius) hatod magával, Scultetus Vr[am] a doktor tizenketted magával és Aluinczi Péter Vr[am] szolgálja negyed magával, valamint "az magyar orszaghi Puspok":¹¹⁾ a megelőző esztendő végén megválasztott Keresszegi Hermán István, aki Debrecenben volt lelkipásztor.¹²⁾ Itt vannak még 7-én is.

5) Sáfár. 1623. 104.

6) ETA. IV. 192.

7) Sáfár 1624. 62.

8) " 1624. 104.

9) " 1625. 133, 163.

10) " 1629. 5, 459.

11) " 1630. 51-58, 109.

12) Zoványi Jenő: A tiszántuli ref. egyházkerület története. Debrecen, 1939. 168.

1630 "Die 3. Octobr. Vrunck eo Nga (vagyis Bethlen István) Geley Istua[n] Vr[am]a[n]t boczjatia Varadra Rakoczj Georgj Vr[am] eo N(agyságá)hoz."

1630 "Die 16 Oct. Vrunck eo Nga küldj Geley Istua[n], es Kassay Istua[n] Vramekat Rakoczj Vr eo Ngahoz Varadda."

1630 "Die 18. Oct. Geley Istua[n] es Kassay Istua[n] Vramek ely be B.V.P.Kwldottunk" hat lovat.¹³⁾

E három elszámolási tétel azért fontos, mert világosan reá mutat, hogy Bethlen István és Rákóczi György közötti tárgyalásokat előbb Geleji, majd vele együtt Kassai közvetítette.¹⁴⁾

1631 április 7-én az jegyeztetett fel, hogy "Gelej Vram az Vrunck Feo Pappya ala" hazatérő útjára Enyedig lovakat adott a sáfár.¹⁵⁾

1635 január 17-én "Erkezek Geley V. Az Caluinista Püspök Fejeruarrol."¹⁶⁾

1642 január 25-én "Erkezek Fejeruarrol Gelei Istuan Püspeök. Ur[am] visitalni, B.U.P.vettetem postalovakat az koczi eleiben ; Nagy Ferenczet 4 louauat, fizettem Desigh. fl. 2 den.--"¹⁷⁾ A püspök ekkor Szigethi Bene Ferenc dési espereshez mehett. Erről a fiatalemberről tudjuk, hogy 1635 augusztus 21-táján a fehérvári iskola egyik mestere volt,¹⁸⁾ majd 1638-ban a dési papságban találjuk,¹⁹⁾ 1646-tól pedig ismeretes róla, hogy - mint a dési traktus esperese - részt vett a szatmárnémeti nemzeti zsinaton.²⁰⁾

1643 április 11-én "erkezek fejeruarolj Geley pispék Vram es piskator Vram es Bisterfeljdus Vram ez kez fogasra. K.V.Ö. Nagysaga S.C.L. leuen Nalok, B.V.H. Gazdaljkotam ő kegyeljmeknek 40

13) Sáfár 1630. 185.

14) Nagy Géza: Geleji Katona István személyisége levelei alapján. Kolozsvár, 1940. 6.

15) Sáfár. 1631. 142.

16) " 1635. 491, 619.

17) " 1642. 69, 334.

18) " 1635. 261.

19) Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye monográfiája. Ds, 1900. III. 129.

20) Lampe, Fr. A.: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 419.

personara, kik Inne[n] megh viza fejeruara mentenek."²¹⁾ E látogatásuk Bisterfeldnek Stenczel Annával történt kézfogása miatt történt.

1646 junius 6-án "Erkezek pwspeők gelei vram Eniedreol, mögien eő kgle Satmarra. S.C.L. B.V.P. Attam eő kglme kuczia elejben eot Louat Satmarigh. Eodem die B.V.P. Attam Padani Vram ala egi hat lou szekeret, penzt uiszen Satmarra Zilahig."

1646 junius 8-án "Erkezek feieruarrol Pwspeők Vram, Bisterfeldius Vra[m], Meggiess Vra[m], az Daezi Esperest,mennek eő kglk Satmarra, S.C.L. B.V.P. gazdalkotta[m] eo kglk kwlön szallasok-ra."²²⁾

Valószínű, hogy az enyedi zsinat után a püspök közvetlenül mindjárt Kolozsvárra s onnan Szatmárnémetibe indult. Ugy látszik, hogy a nemzeti zsinat költségeit - mint főpatrónus - a fejedelem fedezte, ezért vihette Padani uram a pénzt. A hivatalos kiküldöttek azután junius 9-ére érkeztek Szatmárnémetibe. Ezek sorában azután ott találjuk a fent idézett neveket is.²³⁾

1646 junius 18-án azt jegyezte fel a sáfár, hogy "Erkezek uissa Satmarrol Gelej pwspeők vram, megien eő kglme feieruarra. S C.L."²⁴⁾

Alig hihető, hogy junius 10-i kezdettel egészen eddig az időpontig tartott volna a nemzeti zsinat. Milyen elintézendő dolgai lehettek még? nem is sejthetem, de feltűnő, hogy Bisterfeld ezután még négy nappal későbbén érkezett vissza.²⁵⁾

Geleji azután még itt lehetett a farkas-utcai templomnak 1647 junius 30-i felavatási ünnepén, valamint a julius 1-én kezdődött zsinaton, amely éppen a Geleji-féle kanonok egyes pontjait vitatta meg, de utána több reája vonatkozó feljegyzést nem találtam a sáfárpolgárok számadáskönyveiben. Igaz, hogy ezután megöregedve s elbetegesedve, 1649 december 12-én Gyulafehérváron meg is halt.

21) Sáfár 1643. 78.

22) " 1646. 322, 432.

23) Zoványi Jenő: Puritanus mozgalmak a magyar református egyházban. Bp. 1911. 149-151.

24) Sáfár 1646. 326.

25) I.h.

Melotai Nyilas István "Speculum Trinitatis" című művének bevezető szavaiból ismerjük azokat az ifjabb és idősebb rendű férfiakat, akiket Bethlen Gábor mind külső országokbeli tudósokat maga köré gyűjtött, hogy általuk a magyar szellemi életet előbbre vigye. Természetes, hogy legtöbbször jutott azokkal a fiatalabb rendű emberekkel, akik a haladottabb tudományos színvonalat érték el s akikről a jeles festőművész is megörökítette Bethlen Gábor tudósai közül az udvari bejárókat.

Tudjuk, hogy a fejedelem Szilvási K. Mártonnal együtt Bojti Veres Gáspárt is Heidelbergbe küldötte, hogy ott a kiváló Pareus professzor mellett megtalálja a pozitív tudomány emelkedését.

Ujítóknak már a XVI. században sem volt hiány, sőt e korszak a történelemben mint forradalmi század válik ki, minthogy nemcsak azokat a bilincseket törte szét, amelyek Európát Rómához láncolták, hanem azokat is széttépte, amelyek a filozófiát a scholaszticizmusához és Aristoteleshez kötötték.¹⁾

Bojti származása a Nagyváradi melletti Bojt községből eredt; apja hihetőleg jobbágy rendű s ezért fia a fejedelem támogatása nélkül tanulmányaiban nem haladhatott volna annyira kitűnően előre.

Heidelbergbe történt utrakelésük az 1617 január 17. körüli napokban történt.

Bojtit Bethlen Gábor egyelőre István nevű unokaöccsének instruktorul rendelte, e minőségben azonban nem sokáig maradt, mivel a császári spanyol sereg fenyegetőleg lépett fel a protestáns különösen a kálvinista németiség ellen, ezért azután mind Beth-

1) Lewes György Henrik: A philosophia története. Bp. 1877. II. 323.

len Istók, mind nevelői: úgy mint Geleji Katona István és Bojti Veres Gáspár 1620 novemberében hazafelé térve, Nürnbergben és Prágán keresztül Magyarországra érkeztek.²⁾

Bojti még ugyanebben az esztendőben a marosvásárhelyi partikulában nyert állást, mint iskolamester. A következő esztendő őszén a fejedelem megint csak ifjabb Bethlen István oktatójául alkalmazta, mivel azonban tanítványával szemben goromba volt, sőt ütlegette is, Alvinczi Péter kassai főpaphoz pedig méltánytalan, ezért a fejedelem ismét csak Marosvásárhelyre helyezte át.³⁾

1621 november 12-én Bethlen Gábornak Alvinczihez intézett leveléből olvashatjuk, hogy kiváló történetírója: Bocatius elhunyt. Bethlen nagyon valószínűleg akkor választotta helyébe háportoni Forró Pál erdélyi nemest, aki már Báthori András bibornok, fejedelemnek is bejárója volt. Forró Quintus Curtiusnak Nagy Sándorról írott munkáját lefordította magyarra és a fejedelem támogatásával 1619-ben nyomtatásban is kiadta, Debrecenben. Egyéb munkáiként tudjuk róla, hogy mint a brunsbergi Jézus társaságbeli kollégium tanulója 1590-ben, majd Poroszországból történt hazatértében Krakóban 1595-ben szerkesztett egy-egy könyvecskét, végezetül pedig egy impressum nélküli 2 lapnyi terjedelmű, Báthori kardinálist üdvözlő nyomtatványt adott ki. Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony temetésének alkalmával elhangzott beszédek latin nyelven írott bevezető versét mint "Paulus Forro de Haporthon aulae familiaris" írta alá. Azután mint "Egregius Paulus Forro de Haporton" ugyanezzel az alkalomra "Epitaphium"-ot szerzett⁴⁾ s bár ugyanebben a beszéd- és versgyűjteményben Caspar Bojti mint "H(istoricus) A(ulicus)" írta alá a Bevezető vers után következett Praefacio-t, mégis meg vagyok győződve, hogy ő csak e könyv kiadása táján lett udvari történetíróvá, minthogy ezen kívül elmondott latin versét még mindig csak mint "Ludi moderator Maros-Vasarheliensis ellenjegyezte. Az is feltevésünk mellett bizonyít, hogy a kolozsvári sáfárpolgár arról számol be, hogy 1622 április 26-án "Forro Pál Vrunck histo-

2) Makoldy Sándor: Bojti Veres Gáspár élete és történetírói munkássága. N.-Károly, 1904. 9-10.

3) Koncz József: A maros-vásárhelyi ev. ref.koll. története. M.-Vásárhely. 1896. 34-35.

4) RMK. I. 485, III. 802, 856, 968. Exequiarum Coeremonialium. I, 169.

ricussa jouve Fejeruarrol.⁵⁾ Tehát Bocatius halála után Bethlen Gábor Forró-t választotta udvari történetírójává, ő azonban 1623-ban elhunyt, vagy megrokkant s ezért - bárha Bojti erőszakos magaviseletéért Alvinczi előtt nem volt rokonszenves, ellenben még akadémiai hallgató korában Pareus professzor nagyon dicsérte tudásbeli felkészültségét, sőt emellett már történeti tárgyú munkái is voltak, ezért is gondolhatjuk, hogy a fejedelem most egyenesen reagondolt s a Forró szerkesztésében összeállított hatalmas mennyiségű beszéd- és vers-anyag további gondozását reá bízta.

Világosan megállapítható korábbi, sőt későbbi társadalmi helyzete abból a nemeslevélből, amelyet a fejedelem 1623 december 1-én Nagyszombatban ajándékozott neki és feleségének: aranyos-medgyesi származású Kalah Erzsébetnek. A címerkép: zöld ágak között repkényt szaggató s nyakát köralakban csavaró, éneklő hattyu áll. A koronás sisakdisz: repülni készülő koronás hattyu, csőrében író-ludtollat tart. Tisztségeit ugyanez a nemeslevél így nevezi meg: udvari történetíró, fehérvári káptalani levéltárnok, író, iskolamester, nevelő s az ezekért szerzett érdemeiért a népi és nem nemesi állapotból kiemeli és nemesi rangra emeli.

Az életre való készülése széleskörű, vagyis tanulása alapos volt. Ismeretszerzését Váradon kezdhette el, majd Debrecenben folytatta, ahol 1613 augusztus 5-én írta alá az iskola törvényeit.⁶⁾ Majd a fejedelem jóvoltából külső országokba indulva, 1617 április 7-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. Itt a legkiválóbb németországbeli kálvinista professzorok oktatása alatt haladt előre a választott tudományok terén.

Ismeretünk nem egy kisebb-nagyobb munkájáról ad bizonyosságot, jóllehet külső országokbeli műveinek legtöbbjéről az összefoglaló munkákból semmi értesülésünk nincs. Ismeretes, ugyan az 1617-ben Heidelbergben kiadott "Panegyris In Excellentissimas, Heroicas omniq₃ admiratione dignissimas laudes, Serenissimi Et Potentissimi Principis Ac Domini Dni Gabrielis Bethlen"..., Heidelberg, 1617. 27 lap. Üdvözlő verseket írtak hozzá: Geleji Katona István, Szilvási K. Márton, Csepei Sidó Ferenc, Borzási B. Balázs,⁷⁾ Ezen ki-

5) Kolozsvári városi sáfárpolgár számadáskönyve. 41./A kolozsvári állami levéltárban/.

6) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. Pápa, 1908. 104.

7) RMK. III. 1193.

vül tudomásunk van még egy nyomtatásban megjelent "De omnipotentia dei eiusque abusu, respondente Gasparo V. Bojthini" című s 1617 július 25-én tartott vitatkozásáról, nemkülönben a reformáció száz-
éves évfordulója alkalmára írt nyolc versszaknyi terjedelmű ódáról, Bethlen Gáborhoz intézve.⁸⁾

Ezekon kívül üdvözlő verseket is írt Johannes Albansius Transsylvanus Ungarusnak Pareus professzor irányítása alatt 1617 június 28-án Heidelbergben tartott disputációjához, azután Matthias Jaz Bereni Ungarusnak ugyancsak Pareus elnöklése alatt 1617 október 25-én Heidelbergben tartott teológiai vitatkozásához.⁹⁾

Ezekon kívül az összefoglaló munkák nem ismerik az alábbi verseket, úgy mint Johannes Putnoki Tallyainus Ungarusnak 1618 január 10-én Heidelbergben Alting professzor, Franciscus Czepeinus Ungarusnak 1618 június 13-án Pareus professzor, Basilius B. Borzási-nak 1618 június 20-án Heidelbergben ugyancsak az ő elnöklése alatt, Martinus K. Szilvási Ungarus-nak 1618 augusztus 15-én Heidelbergben, Illustrissimus Comes Dn. Dn. Stephanus Bethlen de Icktar Junior-nak 1619-ben Heidelbergben, végül Michael V. Diószegi Ungarus-nak 1620 augusztus 2-án hasonlóképpen Heidelbergben Alting teológiai professzor elnöklése alatt tartott disputációjához írt verset.¹⁰⁾

Nyomtatásban még megjelent Károlyi Zsuzsánna fejedelemsasszony temetésekor tartott latin nyelvű beszéd sorozata, melyet 1624 április 15-én Bojti Gáspár foglalt össze "Exeqviarvm Caeremonialium" cím alatt s ebben a fejezetben a többek között belefoglalta "Gaspar Boithi Ludi moderator Maros-Vasarheliensis" latin versét; majd meg "Praefatio: Caspar Boithi H. A." címzésű előszavát, továbbá egy latin nyelven mondott beszédét.¹¹⁾

Ismerjük ezen kívül "De rebus Gestis magni Gabrielis Bethlen libri XII." című kéziratban fennmaradt s csak a múlt század elején Engel Joh. Christ.-tól "Monumenta Hungarica" címen kiadott részletét,¹²⁾ amely a XVII. századi történetírás egyik legkomolyabb, legértékesebb szakmunkája. Sajnos, azonban ennek nagyobb része, vagyis

8) Koncz. 39. - Makoldy. 12.

9) RMK. III. 1190, 1196.

10) RMK. III. 1214, 1216, 1218, 1251, 1292, 1294.

11) Exeqviarvm Caeremonialium. 67, 125, 428.

9 fejezete elveszett, pedig nagy kár érte, minthogy sok történetírói érzékkel szerkesztett mű lehetett. De mint forrásmunka még így is számot tesz, különösen Báthori Gábor fejedelem idejére vonatkozólag. E megmaradt három fejezeten kívül Benkő József tud egy negyedikről is, ez azonban tévedés lehet s ezért úgy látszik, hogy Bojti e munkáját tulajdonképpen be sem fejezte.

Makoldy szerint a fejedelemasszony temetése, avagy a temetési beszédek kiadása után körülbelül négy esztendő múlva Bethlen Gábor Németországba küldötte Bojtit, hogy onnan tudós professzorokat hozzon a fehérvári iskola továbbépítésére.¹³⁾ A külsőországi ut pontos ideje nem tudható, mert ezt az időpontot kétségesse teszi az 1629. évi kolozsvári sáfárpolgár május 23-i feljegyzése: eszerint ugyanis "Erkezek Boiti Gaspar Fejervarrol, ... Vrunk eo Felsége Baczibe expedialta Tudos emberekert, Deakokért."¹⁴⁾ Valószínű, hogy ezek Alstediusékkal voltak azonosak.

Bethlen Gábor halála után Bojti továbbra is az udvarnál maradt, ugyanis Brandenburgi Katalin számadásai között találjuk, hogy "Consignatio universorum Conventionariorum... Bőjthy Gáspár Hystorycusnak 200 frt."¹⁵⁾ volt a járandósága.

E valóban szép fizetés mellett látjuk, hogy takarékosan is élt. Háza, szülője, rétje volt, amelyeket két feleségével, úgy mint aranyosmedgyesi Kalah Erzsébettel és Posztómató, másképpen Jász-Berényi Zsófiával közösen szereztek. Meg kell jegyeznünk, hogy mindkét asszonytól maradtak gyermekei s ezért családja eléggé kiterjedt volt.

Makoldy megemlékezik arról is, hogy I. Rákóczi György fejedelem Bojtit többször küldötte titkos követségben az európai uralkodókhoz. Szerinte nevével utoljára 1640-ben találkozunk, de ettől az időtől kezdve már semmit sem tudott róla.¹⁶⁾

12) Bécs, 1809. 339-436.

13) Makoldy. 13-55. - Koncz. 33-39. - Bod Péter: Magyar Athenas. N.-Szeben, 1766. 46-47.

14) Kolozsvár-városi sáfár számadáskönyve. 1629. 473.

15) Radvánszky Béla: Udvartartás és számadáskönyvek. I. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. Bp. 1888. 231. - Marczali Henrik: Regesták a külföldi levéltárakból... /TT. 1880: 160./

16) Makoldy. 11.

Melotai Nyilas István tiszántuli püspök, majd Bethlen Gábor udvari papja Speculum trinitatis c. munkájának előljáróbeszédében s ajánlásában írja, hogy a fejedelem "mely nagy serénységgel gyűjté maga mellé Magyar Országból az tudós Egy-házi embereket, ... hogy amaz siralmas és szomorú derék romlásban, melyet Bastha György által vőn végben az Keresztyén vértől megrészegeedett Napnyugati veres Sárkány, le vágattatott Praedikátorok helyében itt az Erdélyi Ecclesiákban bé plantálna. Fölséged az, a ki ezeken kívül sok jeles ifjút panasztalan költségével taníttata és ez Országban Istennesen le telepíte, annyéra, hogy majd alig vagyon Erdélynek oly szurdékja, mellyet Fölséged tudós emberekkel meg nem rakott volna".¹⁾

A Melotai által névleg is felsorolt tizennégy jeles férfiú közül mindenik megérdemli azt, hogy - mint a nyugodt mederbe tért egyháznak építőmunkásait és vezéreit - közelebbről is megismerjük.

Jól megjegyzendő azonban, hogy őket bárha a heidelbergi orthodoxia nevelte, de Bethlen Gábor kedvelt emberén: Pareus professzoron, nemkülönben a pártfogó Szenczi Molnár Alberten keresztül bennök mégis csak törekvést találunk a wittenbergi konzervativizmusból való kibontakozásra. Megállapítható az is, hogy ez a haladás a következő nemzedékben még nagyobb mértékben fog mutatkozni, és külső körülmények hatása alatt, már újból iskolát és légkört cserélve, eljutott az akkori Európa legkötetlenebb szellemének gondolatához. Addig is azonban szóljon ez az írás először is Szilvási K. Mártonról, mint Bethlen Gábor-korabeli Erdély egyik nem-méltatlan, bár munkálkodásaiban csak kevéssé ismert lelki tanítójáról.

1) Melotai Nyilas I.: Speculum Trinitatis (etc.) Debrecen, 1622. 3./B, és 4./A. lev.

Sepsi Laczkó Máté, Lorándffi Mihálynak, Sárospatak urának udvari papja, krónikájában emlékezetül hagyta:

"1617. Szécsi György követségen mene Bethlen Gábor fejedelemhez, és az ide által való vármegyék és urak képeben kéri a fejedelmet, hogy hadait térítse meg és menjen vissza Erdélybe haccice, hogy az ország ne romoljon a háborúság miatt. A fejedelem keresztényi szelidséggel a kérésre meghajla, az országnak javáért hadait megtéríté, és Erdélybe visszamegyen. - 13 januárii téríté meg a fejedelem hadait, a vármegyék kérésére és akkor mene vissza Erdélybe".²⁾

Bethlennek hazatérő utja pedig Várad városán vezetett keresztül, ahol - hadaitól talán elszakadva - udvari népével egynehány napra megpihent.

Az erdélyi fejedelemség különálló országgá való kialakulása következtében - a török s a német által megbénított magyarországi területekhez mérten - már a XVI. század derekán fokozatosan fejlődésnek indult. Várad pedig, amely a különválás után az Erdélyhez kapcsolt részeknek (partiunnak) főhelyévé vált, egyuttal a kis ország végvárává s így kulcsává is leve. Ezért tehát a fejedelmeknek mindenkori különös gondját képezte Váradnak főképen hadászatiilag való fejlesztése. De ezzel egyidejűleg a kereskedelmi élet s így a vagyonosodás is fokozottabb mértékben előmozdittatott. A szellemi élet gyarapodásáról pedig a talán egészében kalvinista város kiváló papjai, jeles nyomdája és nevezetes iskolája gondoskodott.

E város XVI.-XVII. századbéli viszonyait jellemzően bizonyítja a Rudolf császárhoz intézett 1599. évi követjelentés, amely ugy emlékezik meg róla, hogy "ez a hely és ez az alkalom valóban földi paradicsomhoz hasonlítható."³⁾

Míndez pedig valóban még arra is befolyással lehetett, hogy a város és környéke sok derék, értelmes és kiváló férfit termelhetett ki magából. Ezek közül azután Bethlen többet beplántálhata Erdélybe, hogy a Básta pusztítása által előidézett hiányokat velők pótolhassa.

Bethlen fejedelem a váradi várban való mulatása (időzése) közben 1617 január 17-én levelet mondott tollba íródeákjának Pareus Dávid heidelbergi professzor számára.

2) ETA III. 168.

3) Marczali Henrik: Regesták a külföldi levéltárakból. TT. 1878: 907. "Ist wol Ort und gelegenheith einem Irdischen Paradeiss. zu vergleichen."

E nagyhirű tudóst ugyanis Bethlen Gábor kiváltképpen kedvelte, mert ő volt a leglelkesebb és legtekintélyesebb hirdetője a fejedelem által is dédelgetett tervnek: a kálvinisták és a lutheristák vallási egyesülésének. Bethlen éppen ezért is sűrű levelezést folytatott Pareussal. Valószínűleg minden, teológiára menendő ifjuval küldött számára izenetet, nem mulasztván el azt sem, hogy egyuttal a diákokat pártfogásába ne ajánlja.

Latin nyelven írott levelében most is éppen ezért fordult hozzája, hogy "most az én szokásom szerint, melyet Isten jóvoltából gyakorolni kezdettem (melyet Isten mindnyájunknak szerencsétessen), ezen levelemet vívó ifjakat Bojti Gáspárt és Szilvási Mártont, kik mindketten jó lelkiismerettel, jó erkölcsökről, a tovább való taníttatásra commendáltattak, nagy bizodalommal a többivel együtt, kiket ez előtt felküldöttem, a kegyelmed gondviselése és tudományban építése alá ajánlom, hogy Istentől vett tudományinak sugárral, ezeket is a többek között Isten dicsőségére és az anyaszentegyház hasznára illetni ne neheztelje."⁴⁾

Ki volt pedig ez a két ifju, akit Bethlen Gábor méltónak talált arra, hogy - alumnusaivá fogadva - reájuk gondos viseljen, eredetükre vonatkozólag alig-alig találunk valamelyes adatot. Mindössze csak annyit tudunk, hogy Bojti Veres Gáspárnak édes apja - Koncz szerint - felszabadított jobbágy volt a biharvármegyei magyar református Bojt községben,⁵⁾ Míg Szilvási K. Márton nevében a Szilágyság latin megnevezését: Silvania-t, avagy még inkább ugyanott fekvő s a XVII. század elején még református anyaegyház-községgel bíró Szilvás falucska nevét⁶⁾ merhetjük felismerni. Szilvási pedig hihetőleg papi családból származott, amit onnan következtethetünk, hogy életének utolsó állomáshelyén: a szilágycsehi papságban őt közvetlenül megelőzőleg Szilvási K. István nevű

4) Pápai Páriz Ferenc: Rudus Redivivum. Nagyszeben, 1684. Appendix. - Pápai Páriz Ferenc: Romlott fal felépítése. (1685). (Kézli: Thury Etele: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár V. évf. 174. - Koncz József: A m.-vásárhelyi ev.ref.koll. története. Maros-Vásárhely, 1896. 30, 31., kivonatosa: Thury Etele: Iskola-történeti adattár I. Pápa, 1906. 16.) - Pápai: Romlott fal, valamint Thury: Isk. tört. adattár hibásan írja a levél keltét január 15-ének.

5) Koncz J. 1.m.30.

6) Névkönyv az Erd. Ref. Anyaszentegyház számára 1875. évf. 50.

pap lelkipásztoroskodott,⁷⁾ aki netalán bátyja lehetett a korra nézve valószínűleg ifjabb Szilvási K. Mártonnak. Maguknak az ifjaknak rendi állapotát a fejedelem 1618 január 27-én hozzájuk intézett levelének címzéséből tudhatjuk meg, amit úgy rótt papirosra az íródeák, hogy "Nobilibus Juuenibus Caspari Boythy et Martino Szilvássy Inclyta Heidelbergae."⁸⁾ Cserei Mihálynak a Nemesség Conditioinak distinctiójáról írott feljegyzéséből tudjuk, hogy a minden jelző nélküli "Nobilis" megjelölés a jobbágytalan nemes címe volt.⁹⁾

Mint hogy pedig a főrangú és jómódu középnemes ifjak kivételével, tanuló diákjaink általában csak a 26-28. éves életkorukban juthattak el odáig, hogy külföldi akadémiaira mehessenek, - a fentebb elmondottak alapján feltételezzük, hogy Bethlen mindkét pártfogoltjának az 1590. év körül kellett születnie.

Hazai tanulását pedig Bojti a debreceni iskolában fejezte be. Ezt bizonyítja ugyanis az a körülmény, hogy itt 1613. augusztus 5-én aláírta az iskola törvényeit.¹⁰⁾ Tekintettel azonban arra, hogy 1617. januárjában itthoni iskoláját elhagyva, külföldi továbbtanulásra indult, - bizonyos ebből, hogy a szubszkripció óta eltelt nem is egészen három és fél esztendő alatt semmi esetre sem véghezvethette volna el a hazai iskolák felsőbb évfolyamait. Éppen ezért a törvényeknek Debrecenben való aláírása nem jelenti azt, hogy befejezván az alsóbb osztályokat, ekkor lépett volna a tógátusok sorába, - hanem mindössze csak azt bizonyítja, hogy valamelyik más városban, valószínűleg a szülőfalujának közeli szomszédságában lévő Váradon, már előbb eleget tett a tanulmányi követelmények nagyobb részének. Így tehát csak a gyakori iskolaváltoztatás szokásának hódolt akkor, amikor 1613 augusztus 5-én a debreceni iskola törvényeinek is alávetette magát.

Szilvási pedig, amennyiben valóban a megnevezett szilágycsehi pap rokonságához tartozott, iskoláztatását valószínűleg Szilágycsén kezdette el. Itt tanulta meg az íráson-olvasáson kívül az ak-

7) Petri Mór: Szilágycsém vármegye monographiája. Bp. 1901-1904. IV. 516, VI. 581.

8) Szabó Károly: Bethlen Gábor fejedelem politikai levelezése. TT 1881: 307.

9) Szilágyi István: Adversáriák Csereihez. Új Magyar Múzeum 1855: I. 50.

10) Thury E. i.m. II, 104.

kori oktatás gerincét képezett latin nyelv nyelvtanát s csak az alsóbb fokozat magasabb osztályainak tanulására küldetett át más, nagyobb tanintézetbe. Minthogy azonban neve sem a debreceni, sem pedig a sárospataki iskola tanulói között nem fordul elő,¹¹⁾ nagyon valószínű, hogy ő is a nevezetes váradai iskolában folytatta tovább tanulmányait, Bojtival körülbelül egyidőben végezván az egyes évfolyamokat. De ugyancsak Váradon sajátíthatta el a felsőbb tudományok, u. m. a bölcsészet, a görög és zsidó nyelv, valamint a teológia ismeretét is.¹²⁾

E tanulmányok elvégzése után, mint kitűnő tanulót, csakhamar lektorsággal (osztálytanítóssággal), időteltével pedig valamelyik diáktisztséggel is megbizhatták. Majd, mint az iskola kiváló növendéke, amint arra sor került, méltónak ítéltetett további támogatásra is.

Mindkét ifjút pedig - miként már Koncz József is helyesen tette fel¹³⁾ - minden valószínűség szerint Keserői Dajka János udvari prédikátor ajánlotta a fejedelem pártfogásába. Hiszen Keserői Dajka maga is biharmegyei, érkeserői származású lehetett, bárha tanulmányait ő is Debrecenben végezte.¹⁴⁾ Felesége meg éppen debreceni törzsökös polgár-családból származott.¹⁵⁾ Papi szolgálatát azonban Váradon kezdette s még az 1615. évben is itt lel-

11) Előbbiek névsora megjelent a Thury E. által kiadott Iskolatört. Adattár II. kötetében, utóbbiaké pedig Marton J.: A sárospataki főiskola története I. részében.

12) Tanára azonban nem lehetett az a Szepsi S. István, akit Csernák Béla: A református egyház Nagyváradon 1557-1660. Nagyvárad, 1934 c. művének végén lévő táblázatban 1613-15 években itteni tanáruknak említ. Ugyanis Szepsi csak az alsó évfolyamok lektora lehetett; ezt bizonyítja az a körülmény, hogy Szepsi Satoris István csak 1614 június 17-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre (Szeremlei J.: Közlemények a heidelbergi egyetem és könyvtára történetéből. SpFüz. 1862: 562.); valamint az is, hogy 1615 szeptemberében ugyancsak Heidelbergben üdvözlő verseket szerzett (RMK III. 1152, 1153) - vagyis abban az időben, amikor Szilvási a skola felsőbb évfolyamait is hallgatta. A szubszkribált diákokat pedig valószínűleg már ekkor is csak külföldet járt teológusoknak kellett tanítaniuk.

13) Koncz J. i.m. 30.

14) Thury E. i.m. II. 100.

15) Zoltai Lajos: Adatok Keserői Dajka János püspök családi viszonyaihoz. Debreceni Protestáns Lap 1902: 350-353.

kipásztoroskodott.¹⁶⁾ Így azután egyáltalában nem lehetetlen, hogy mindkét kiváló előmenetelű diákot személyesen is ismerte s maga is meggyőződhetett tudásukról, szorgalmukról.

Általános szokás volt ebben a században, hogy eddigi iskoláikat továbbtanulás céljából változtató diákok, mielőtt más városba, különösképpen pedig más országba tovább állottak volna, -utikölt-ségük fedezetének összegyűjtése céljából, "ad corradendum viaticum" felkeresték a jóltevőket: patrónusokat, patrónákat, egyházközségek előljáróit, valamint az atyafiságot. Ezek pedig pénzt, vagy a diákra nézve értéket képviselő tárgyakat, mint például könyveket ajándékoztak támogatásként.¹⁷⁾ Ezért azután a főiskolai hallgatók kinyomtatott vitatkozásaikat, vagy vizsgai dolgozataikat hálából rendszeren a nagyobb összeggel segítségükre siető jóltevőnek, ajánlották. Minthogy azonban mind Bojti, mind pedig Szilvási fennmaradt értekezései egyedül csak Bethlen Gábornak ajánlottak, -bizonyos ebből, hogy tanulmányaik elvégzésére nagyobb összeggel támogató patrónusuk csupán csak maga a fejedelem volt.

A két diákot tehát Bethlen Gábor jóreménységgel és megfelelő anyagi javakkal is ellátva, bocsátotta el külföldi útjára. Utra kelésük pedig még a tavaszi olvadások megindulása előtti időben, mielőtt még az alföldi utak a feneketlen sártenger miatt járhatat-

16) Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Bp. 1898. 60., 70. - Téved tehát a különben nagyon érdemes munkát végzett Csernák Béla, amikor A református egyház Nagyváradon 1557-1660. c. művében (138. lapon, valamint a könyv végén lévő táblázatban is) azt állítja, hogy Keserői Dayka János Bethlen Gábor már az 1613. évben elvitte volna Gyulafehérvárra udvari papjának. De hibázik abban is Csernák, hogy Keserői Dajkát őt izben is István keresztnévvel emlegeti.

17) Így az 1630. évben a kolozsvári orthodox (református) iskolából a sárospatakiba távozó ismeretlen nevű diák a kolozsvári egyházközségtől és egyes jóltevőktől összegyűjtött 50 frt. 40 pénzt jegyzett fel a kolozsvári ref. kollégium nagykönyvtárában lévő Alsted : Definitiones theologicae (Frankfurt, - 1625) c. könyv előzéklapjára. - "Itinerarium Clementis Kasza Fel-Torjensis" című s a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában volt kéziratos könyvecske szerint az 1726. év nyarán Bázélbe induló megnevezett diák, megelőzőleg Erdély s a Partium egy részét bejárva, 124 névszerint felsorolt egyéntől és 13 egyházközségtől tekintélyes összeget gyűjtött össze. (2.A. - 4.B lev.) - Lósy-Schmidt Ede: Hatvani István élete és művei 1718-1786. I. rész. Debrecen, 1931. 60-61., 204-205.

lanná dagadtak volna,¹⁸⁾ - valószínűleg csakhamar a fejedelmi levél kelte után, vagyis 1617 január 17-e körüli napokban történt.

Talán még Váradon hozzájuk csatlakozott ugyancsak a heidelbergi egyetemre igyekvő Borzási Balázs, Biharvármegye főispánjának, Rhédei Ferencnek, alumnusa is.¹⁹⁾

Az iskola tanulóerege a külföldi bujdosásra (peregrináció-ra) induló ifjakat - az akkori szokás szerint - valószínűleg hivatalos ünnepélyességgel bucsuztatta ki. Majd pedig utrakerekedve az iskola épületéből, messze a város határáig kikísérte, - ezzel akarván megmutatni az idősebb diák és iskolai tanító iránti ragaszkodásukat.²⁰⁾ Maga a városi tanács is kiküldöttel képviseltethette magát;²¹⁾ ennek jelenléte azonban inkább a fejedelmi alumnusoknak, mintsem a kiváló diákoknak szólhatott.

A váltott lovak által huzott parasztszekéren bujdosó három ifju utja a tiszántúli Nagyalföldön vezetett keresztül, mignem valamelyik tiszamenti rév postaállomásáig elérkeztek. Itt össetalálkoztak egy másik ifjuval, a Sárospatak felől igyekvő Tisza-becsi P. Tamással, Tisza-becsi Gáspár kászoni pap fiával,²²⁾ akit imregi Barkóczi László zemplénavármegyei alispán és országgyűlési követ vett pártfogásába.²³⁾ Így azután most már négyen folytatták tovább megkezdett utjukat, amely a Felvidéken, majd pedig valószínűleg Morva-, Cseh- és Bajorország hegyes-völgyes vidékein ve-

18) V.ö. Barabás Miklós Emlékirataival. (Közl.: K. Kovách László az Olcsó Könyvtár 1255-1258.sz. füzetében) 190-191.; továbbá v.ö. Bayer József által kiadott Déryné naplójának I.köt. 363-373., és III. köt. 464-467. lapjaival.

19) Szenczi M. A. naplója 80, valamint Nagy Iván: Magyarország családai IX. Pest, 1862. 746.

20) Lásd: Czegei Vass György és Vass László naplóiban a mármaros-szigeti rectorásra induló Bacsoni (Incze) Márton kolozsvári, ref. kollégiumi szenior 1715. évi kibucsuztatását. (Magyar Történelmi Emlékek II.oszt. 35.köt. - 1896, Bp. 478.

21) V.ö. Csűrös Ferenc: A debreceni diarium. TT. 1910: 361.

22) RMK. III. 1219.

23) V.ö. a 19.sz. jegyzettel, csakhogy Nagy Iván i.m. I.kötete, 197. lapján.

zetett keresztül.²⁴⁾ S miután utközben egy-egy nagyobb város megtekintésére rövidebb-hosszabb időre meg-megpihentek, március vége felé megérkeztek a törekvő, magyar kálvinista papjelöltek ekkori Mekkájába: Heidelbergába.

Heidelberg pedig, amely több, mint hat évszázadon keresztül fővárosa volt a rajnai Pfalznak (latinosan: Palatinatusnak) s székhelye a választófejedelemnek, a Neckar folyó balpartján épült.²⁵⁾ Aligha van Németországnak még egy ilyen helye, amely az emlékek nagy gazdagsága mellett vidékének csodálatos szépségében és kellemességében vele mérkőzhetnék.²⁶⁾ S miként Szepsi Csombor Márton éppen egykoru utleírásában olvashatjuk: e város "két igen nagy hegyek közé építettett, melynek egyike Myrtiletus, az másik az ő nyelveken Heylberg, avagy Heyligberg... Ez hegy oldalán alá mindenütt szép szőlőkertek vadnak, nem különben mint Nagy-Bányán az Bányahegy oldalán. Az Myrtiletus oldalában egy igen szép vára vagyon az Palatinus választó fejedelemnek"...²⁷⁾ Ezt "az európai hírű regényes régi kastélyt" pedig - miként Méhes Sámuel 1846. évi uti jegyzetei között olvassuk - "még a' 13-ik században habsburgi Rudolf veje Lajos építetté... Lovagterme, számos erkélyei, nagy Károlytól kezdve egészen Wittelsbachi Ottóig minden fejedelmeknek az ablakok közt álló colossal faragott kőszobrai, ezen pompás kastélyt ma is az építészet legnagyobbyszerű és szebb művei sorába helyezik; a' lovagterem Michel Angelo terve szerint volt készítve."²⁸⁾

A városról magáról azután Szepsi Csombor így emlékezik meg:

"Két kiváltképpen való temploma vagyon ez városnak. Egyik az

24) V.ö. Benkő József nagyenyedi kollégystakori feljegyzéseivel az 1758. év körüli időből: "Egy academicus életének leírásából holmi observatiók" 1-31. (Eredeti kézirat Herepei J. tulajdonában volt.)

25) Merian Máté: Vermehrte Archontologia Cosmica. Frankfurt am Mayn, 1695. 83 lap mellékleteként Heidelbergnek két rézmet-szetű látképe. (Ezek közül az egyiket közli Lukinich Imre is. A bethleni gróf Bethlen család története 283. lapján, de a Theatri Europaei XIII. Theil c. mű után).

26) Baedeker K.: Süd-Deutschland und Österreich. Leipzig, 1876. 16-17.

27) Szepsi Csombor Márton: Europica varietas. Kassa, 1620. 341-344.

28) Méhes Sámuel: Uti jegyzetek. Kolozsvárt, 1847. 127-128.

Sz.Lélek, ez a főbbik, szintén az p. icon építettet, másik az városon kívül az Sz.Péter, kiben az ni nemzetünk minden Vasárnap praedicatiót hallgat és teszen, annak czinteremében temettetett az tudós Joannes N. Berini,²⁹⁾ de tumulusát senki énnem meg nem tudá mutatni. Vagyon ez városnak fő Academiaja, de kisebb, mint reménlettem, kiben minden nemzetségek, de főképpen az Magyar tanuló ifjak, sietnek"...³⁰⁾

E messzi idegen városban - miként Szenczi Molnár Albert egyik munkájának előszavából értesülünk - éppen ebben az esztendőben huszonöt, névszerint is felsorolt magyar ifju öregbitette tudását,³¹⁾ Így tehát a négy ujonnan jöttet huszonegy, hazulról hirt váró, régi, vagy új ismerős-társ fogadta, elvezetvén őket az "Magyarok szállására: az Sichinger-hoffra,"³²⁾ ahol külön szenior vezetése alatt, külön törvények korlátai között valószínűleg éppen olyan szervezetben éltek, mint a közelmúlt évszázadban Wittenbergben.³³⁾

Bajtival és Szilvásival együtt most már hatra szaporodott a fejedelem által itten istápolott diákok száma; ezek azután az ő bőkezősége következtében³⁴⁾ minden megfelelő eszközt megragadhattak ismereteik és látóköriük szélesbitésére. Bethlen Gábor kiválasztottjai pedig a jövendő kálvinista papságnak valóban színe-java, voltak: Váczi S. Péter, aki hazakerülve dési pap és esperes lett,³⁵⁾ Gyöngyösi Kiséri András, a korán elhunyt kolozsvári lelkipásztor és kolozs-kalotai esperes,³⁶⁾ Geleji Katona István, hazatérte u-

29) Berini Nagy János 1612 szept. 19-én iratkozott be a heidelbergi akadémiára. (SpFüz. 1862: 562).

30) Lásd a 27. számú jegyzetet.

31) Szenczi Molnár A.: Secularis Concio Evangelica. Oppenheim, 1618. (Idézi Dézsi L.: Szenczi Molnár A. naplója. 80. - (Szenczi) Molnár Albert levele Bethlen Gáborhoz 1617. dec. Oppenheimből. SpFüz. 1864: 668-669.

32) Szepsi Csombor M. i.m. 343.

33) Lásd a wittenbergi magyar bursa anyakönyvét. (Thury E.: Iskolatört. Adattár I. 1-67.)

34) V.ö. Bethlen G. 1618. I. 27-i levelével. (Koncz J. i.m. 31.)

35) Szinnyi XIV. 715-716. Pokoly József: Az erdélyi ref. egyház története. II. Bp. 1904. 65.

36) Herepei J.: Gyöngyösi Kiséri András kolozsvári ref. főprédikátor. (Lásd e köt.-ben: 174-189.)

tán udvari koncionátor, majd erdélyi püspök,³⁷⁾ Fejérvári (Alben-
sis) János, közülök egyedül erdélyi fiú, marosvásárhelyi prédiká-
tor,³⁸⁾ azután Bojti Veres Gáspár, Bethlen unokaöccseinek nevelő-
je, marosvásárhelyi, majd gyulafehérvári iskolaigazgató s a feje-
delem udvari történetírója,³⁹⁾ végül pedig Szilvási K. Márton, a-
kinek élettörténetét e néhány lapon kívánjuk összefoglalni.

Az ujonnan érkezett ifjaknak legelső dolguk az volt, hogy
megszerezzék a maguk számára a szükséges és szokásos öltözetdara-
bokat, a sujtásos, hosszuszabásu magyar ruhát⁴⁰⁾ s hozzá a meg-
felelő süveget, továbbá kiegészítsék mindennapi életükhöz nélkü-
lözhetetlen házi felszerelésüket.⁴¹⁾

Ezek után - a kellő tájékozottságot megszerezve - felvétel
végett jelentkeztek az egyetemen. Itt pedig 1617 április 7-én,
miután a szokásos formásoknak eleget tettek, Casparus Boiti,
Martinus Sziluasi, Thomas Tiszabetsi, Basilius Borzasi nevét a ta-
nulók anyakönyvébe, a teológiai kar hallgatói sorába, szabálysze-
rűen bevezették.⁴²⁾ - A két ifju pedig valószínűleg csak ezután
vitte el a fejedelem levelét és adta át azt az arcképes aranyér-
met,⁴³⁾ amelyet Bethlen Gábor ujesztendei ajándékuul küldött a

37) Bod Péter: Smirnai Szent Polykarpus. Nagyenyed, 1766. 71-90.
- Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténete. Bp. 1931. 136-142.p.

38) Szinnyi I. 103. - Pokoly J. II. 65.

39) Szilágyi Sándor: Erdély irodalomtörténete. (Budapesti Szemle,
1858: 41-42. - Koncz J. i.m. 30-39.

40) Thury E.: Iskolatört. adattár. II. 1-67. - A wittenbergi egye-
temen járt magyar tanulók társaságának anyakönyvéből. ProtSzle
1908:242-243.

41) V.ö. Koncz József: Pápai Páriz Ferenc naplója 1649-1691. ItK.
1893: 394, valamint a 17.sz. jegyzetben hivatkozott "Itinera -
rium" megfelelő adatai (79. A-B.lev.)

42) Teutsch Fr.: Die Studierenden aus Ungarn und Siebenbürgen auf
der Hochschule in Heidelberg. Archiv des Vereines für sieben-
bürgische Landeskunde. Uj folyam. X. köt. 1872. 187. - Szerem-
lei J.: Közlemények a heidelbergi egyetem és könyvtára törté-
netéből. SpFüz 1862: 563.

43) A Pareusnak küldött aranyérmet Resch Adolf: Siebenbürgische
Münzen und Medaillen (Nagyszeben, 1901) c. művében felsorolt
alábbi érmekkel vethetjük össze: 224-225. lapon (65.sz.a.) kö-
zölt 15 aranypénzértékű kerek, vagy (61.sz.a.) 12 aranypénz-
értékkel bíró ovális emlékéremmel, vagy pedig még inkább a 84.
lapon (12.sz.a.) leírt 1616. évi kibocsátású 10 arany értéket
tartalmazó forgalmi pénzzel. Ennek az utóbbinak a hátlapján
ugyanis jelkép és jelmondat is veretett ki.

nagytekintélyű Pareus Dávid professzor ur számára.⁴⁴⁾ Ő azután csak a buzgó vallásossága, egyházát támogató nagy fejedelemért is szívesen fogadta, sőt éppen Bethlenre való tekintettel, több atyai intelemmel is látta el az ifjakat. Tanulmányaik folyamán talán éppen ezért többet is kívánt tőlük, mint a többi diáktól. Ezt gondolhatjuk Bethlenhez június 14-én intézett válaszából, amelyben biztosította őt, hogy mindazoknak az alumnusoknak, akik most vele vannak, vagy a jövőben vele lesznek, a lehető legnagyobb igyekezettel fogja előmenetelét szolgálni.⁴⁵⁾

Az ifjak pedig szívesen és nagy szorgalommal láttak hozzá, hogy elsajátíthassák mindazt a tudományt, amelyet szűkebb keretek között mozgó hazai iskolákban meg nem tanulhattak. Itthon ugyanis mindegyik iskolában ekkor mindössze egy, legfennebb két mester tanította a felső évfolyamok összes tantárgyát. Ezért azután lehetlenség volt, hogy a legtudományosabban képzett rektorok is a külföldi főiskolák színvonalát megközelítő előadásokat tarthassanak akkor, amikor - az ekkori rendszer szerint - évről-évre, vagy pedig még sűrűbben váltakozó jelesebb diákok rakták le az alapot, ők tanítván az alsó és a középső osztályok minden tantárgyát.

Heidelbergben pedig a tudományok éppen ebben az időben érték el legteljesebb virágzásukat. I. Ruprecht pfalzi választófejedelelem által a XIV. század derekán alapított egyetemet IV. és V. Frigyes uralkodók szervezetében átalakították s tanári székeket az akkori tudósvilág legkiválóbbjaival töltötték be. Pareus Dávid, Tossau Pál, Scultetus Ábrahám, Sohn, Periscus, Stenius, Gruterus, Melissus⁴⁶⁾ és Alting Henrik neve biztosította az akkori legmagasabb színvonalat.

Szilvási - miként társai is - legszívesebben a nagytudományu,

44) Pápai Páriz F.: Rudus Redivivum. Cibinii, 1684. Appendix.-Romlott fal felépítése. (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. V. évf. 174, 179.)

45) U.ott, csak az Egyháztört. Adattár V. évf. 180. lapján. - De Pápai a Romlott falban, valamint Thury E. id. műve I. kötet 16. lapján hibásan közli e levél keltét július 18-nak, minthogy Pápai Rudus Redivivumában az eredeti latin szövegben "18 Calend. Julias" időmegjelölést találunk, ez pedig június 14-nek felel meg.

46) V.ö. Mercator, Gerardus et Hondius, Jodocus: Atlas minor. Arnheim, 1621. 401.-Sz.1886:533-634.-Szeremlei id. közl. (SpFüz.: 1862: 457.)

európai hírű Pareus előadásait hallgatta s az ő elnöksége alatt rendezett vitatkozásokat (disputációkat) látogatta legsűrűbben. Ezek a vitatkozások pedig - mintegy időközi kollokviumokképpen - a diákok tudományokban való előhaladását jelezték, amelyeken a magyarok is igen sűrűn szerepeltek. Így azután teológusaink nem is maradtak el a más nemzetbeliek mögött, pedig itt ebben az időben sok más nemzet legkiválóbb tanulóival kellett felvenniök a versenyt. Gyakran jelentkeztek egy-egy vitatkozás tartására, aminek erkölcsi sikerét még az is növelte, hogy ezek a disputációk nyomtatásban is megjelenvén, hirdették nemcsak a tanár, de a tanítvány dicsőségét is.

Föltétlen meg kell azonban hajolnunk Zoványi Jenő nagy tekintélye előtt, aki egyik tanulmányában arra következtet, hogy - a doktori értekezésektől eltekintve - aránylag kevés olyan vitatkozást találunk, amely a tanuló eredeti műve volna. Így tehát benők csak a tanár nézeteinek, gondolatainak tolmácsolását láthatnók minden önállóság nélkül kidolgozva.⁴⁷⁾ Ha már most ezt a véleményt elfogadjuk, annyi enyhítést azonban kell tennünk főképpen a versekkel üdvözölt értekezésekkel kapcsolatban, hogy az alapgondolat és az érvelésmenet kidolgozását mégis a tanulóknak művének kell tulajdonítanunk. Ugyan is aligha tételezhetjük fel, hogy szajkómódjára megtanult lecke felmondóját nemcsak diáktársai, sokszor azonban még tanárai és más tekintélyek is ékes rigmusokban dicsőítették volna! Az ilyen disputációk nagyobb részét tehát egy-egy mai, több-kevesebb önállósággal megszerkesztett szemináriumi dolgozattal tarthatnók egyenlő minőségűnek, amelynek azonban mégis csak a diák munkájának kell lennie. Ugyanis e dolgozatok önállótlanosságának bizonyítására nem tartjuk minden esetben döntő erejűnek azt a körülményt, hogy igen sok értekezés a vitatkozó nevének teljes elhagyásával, pusztán csak a tanár neve alatt jelent meg. Nagyon jó példaképpen említhetjük meg a Debreczeni Ember Pál által egyetemi hallgató korában megírt magyar református egyháztörténetet, amelyet a kiváló Lampe Frigyes Adolf utrechti egyetemi tanár nem átalított csupán csak a saját neve alatt megjelentetni.⁴⁸⁾ Jól-

47) Zoványi Jenő: A főiskolai disputációk és szerzőik. ProtSzle.: 1936: 12-16.

48) Lampe F.A.: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania. Utrecht, 1728.

lehet tehát ez a tény - legalább is az utrechti diákság körében - köztudomású lehetett, mégsem bírt akkor a tolvajlás (plágium) megbélyegző erejével, aminek azután a még olyan híres tudósra is vissza kellett volna hatnia.

Az egyetemi hallgatók nyomtatásban megjelent munkáinak kisebb, de értékesebb részét azután azok az önállóbb dolgozatok alkotják, amelyekhez sorozhatjuk a bakkalaureátusi és doktori értekezéseken kívül az időnkénti nyilvános vizsgálatok kidolgozott tételeit (téziseit).

Szilvási itten eleinte csak készült a jövő vitatkozásokra, hallgatta a másokét s egy-egy honfitársa sikerének örülve, annak nyomdafesték alá kerülő munkácskáját verssel köszöntötte. Így Fejérvári (Albensis) János 1617 június 28-án Pareus elnöklése alatt a világ kormányzásáról, avagy az isteni gondviselésről,⁴⁹⁾ Jász-Berényi Mátyás pedig október 25-én hasonlóképpen Pareus vezetése mellett az emberi szabadakaratról és az isteni kegyelemről,⁵⁰⁾ majd Borzási B. Balázs 1618 június 20-án ugyancsak Pareus elnöklete alatt a szentháromságról⁵¹⁾ vitatkozván, felkérésre s a jó barát iránt megnyilatkozó szeretetből Geleji Katona István, Bojti Veres Gáspár, Csepeli (Sidó) Ferenc, Prágai András, M. Szentkirályi Benedek és Udvarhelyi György nevű társaival együtt Szilvási is dicsérfő verseket szerzett, amelyek azután a dolgozathoz csatolva, nyomdafesték alá is kerültek.

Azonban maga is hamarosan jelét adta tanulmányaiban tett előhaladásának s ezért alig négy hónapi akadémiai tanulás után Pareus által már vitatkozásra jelöltetett. Augusztus elsejére kitűzött disputációját az elmenekülendő pápaságról kellett megtartania.⁵²⁾ Ez a kis terjedelmű szellemi termék sem lehetett más, mint egy ke-

49) Szabó-Hellebrant: RMK III. 1190. - Apponyi Sándor: Hungarica. II. 36.

50) RMK. III. 1196. - Apponyi II. 38.

51) RMK. III. 1251. - Apponyi II. 45.

52) De fugiendo papatu. Respondente l. Aug. 1617. Martino Sylvasi. Heidelberg, 1620. Szinnyei XIII. 947. - Zoványi J.: Theológiai ismeretek téra. Mezőtur, 1849-1901. III. 290.

vésbbé önálló dolgozat. Ugyanis Szilvási is tanára felfogását, okfejtését téve magáévá, a vitatkozás alkalmával jól kidolgozott és megtanult leckekepen adhatott feleletet a kijelölt tárgykörből. Esetleg erre utal az a körülmény is, hogy ez az értekezés, amikor 1620-ban nyomtatásban napvilágot látott, nem önálló műként, hanem az elnöklő tanár neve alatt, mintegy az ő irodalmi munkáját képezve, minden baráti üdvözlő vers kísérete nélkül, más hasonló dolgozatokkal együtt, gyűjtelékesen jelent meg.⁵³⁾ De különben is tárgya abba a gondolatkörbe tartozott, amely éppen akkor foglalkoztatta Pareust. Ugyanis a reformáció évfordulója alkalmából az őt megtámadó mainzi jezsuiták ellen cáfoló iratot szerkesztett⁵⁴⁾ s - úgy látszik - tanítványainak is ilyen tételeket hagyott föl kidolgozásra.

Ebben az időben a nem messze fekvő Oppenheimban kántortanítóskodó, majd mint iskolamester megtelepedett Szenczi Molnár Albert⁵⁵⁾ többször megfordult Heidelbergben. Így iskolamesteri állásában is az itten tartott egyházi gyűlésen erősítették meg 1617 április 30-án.⁵⁶⁾ De az általánosan ismert és becsült nagy tudós ezenkívül nemcsak a pártfogó, V. Frigyes pfalzi választófejedelem udvarát kereste fel, de szívesen időzhetett szép reményekre jogosító honfitársai között is. Ismerte személy szerint is a Heidelbergben és Marburgban tartózkodó mindegyik magyar diákot. Fel is sorolta nevüket "Secularis concio evangelica" című 1618-ban Oppenheimben megjelent művének Bethlen Gáborhoz intézett előszavában.⁵⁷⁾ Meglátogatván őket, valószínűleg intette, buzdította s bő tapasztalata, mély tudása, hűséges hazaszeretete s a nagy Bethlen Gábor iránti igaz tisztelete magvait sűrűn hintegette el fogékony lelkekben.

Azonban a diákok maguk sem feledkeztek meg jóltevő fejedelemük iránti igaz tiszteletükről. Bojti Gáspár latin nyelven megírta s 1617-ben Heidelbergben nyomtatásban meg is jelentette Beth-

53) Pareus: Colleg. Theol. II, 372-373. (Lásd: Színnyei XIII. 948.)

54) Boddeus J. Ferenc: Allgemeines historisches Lexikon. IV. rész. Leipzig, 1709. 120.

55) Dézsi L.: Szenczi Molnár Albert. Bp. 1897. 204.

56) Dézsi L.: Szenczi Molnár Albert naplója. Bp. 1898. 78.

57) Lásd a 31. sz. jegyzetet.

len tetteit dicsőítő munkáscsáját, amely elé Geleji Katona István, Szylvassi K. Márton, Csepai Ferenc és Borzási B. Balázs szerzetesek üdvözlő verseket.⁵⁸⁾

Ugyanebben az évben, október 10-én kelt levelükben pedig Bojti és Szilvási részletesen beszámolt a fejedelemnek tudományokban tett előhaladásukról s ismeretszerzés céljából valószínűleg a székesegyházáról nevezetes Speyerbe, a Neckar-parti Stuttgartba, Württemberg székvárosába, - a régi egyetemmel bíró Tübingába, továbbá Strassburgba, Elsass fővárosába tett időközi utazásaikról. Ez a levél pedig, ha előkerülne, igen érdekes világot vetne nemcsak a két kedvelt diáknak a fejedelemmel szemben tanusított maguktartására, csaknem fiúi bizalmukra, de tanulmányaikra és meglátásaikra nézve is.

Bethlen a következő év január 27-én válaszolt a két fiúnak, atyai szeretettel, jövőjükbe vetett bizalommal, gondoskodással. Levelének Koncz József által magyar fordításban közölt vonatkozó része azt mondja el: "Értettem leveletökből szerencsésen tett utazástokat és óhajtott előhaladásokat a tanulásban. Hogy annál szorgalmasabban neki fektüdjetek s az időt sikeresebben fordithassátok a tanulásra s a költség és szükség se akadályozzon ebben titeket, száz aranyat adattunk Keserői János concionatorunknak, hogy azt alkalmasszerűleg a Váradról tanulás végett oda induló ifjaktól nektek mielőbb elküldje. Illő tehát, hogy minél nagyobb szorgalommal és egész igyekezettel arra törekedjete, hogy kegyességünknek s felőletek táplált várakozásunknak megfeleljete s tanulástokat úgy folytassátok, hogy mindenekelőtt nyilvános legyen, miszerint nem tettünk haszontalan költést rátok, s végre hazátoknak, nemzetöknek haszonnal lehessetek javára."⁵⁹⁾

De megerősíti a fejedelem reménységét maga Pareus professzor is, aki 1618 április 17-én irt levelében tudatta Bethlennel, hogy "mind Bojti Gáspár, mind Szilvási Márton, kiket Felséged én reám bizott és ezeken kívül 20 magyar tanulóifjak, kik mostan a mi akadémiánkban élnek, elég szorgalmatosan tanulnak, és mindenképen készítgetik jövődőre magukat, hogy a Felséged, és a szent eklé-

58) RMK. III. 1193. - Apponyi: Hungarica II. 40-41. - Koncz i. m. 39.

59) Koncz J. i. m. 31. és TT. 1881: 307.

zsia felőlük való jó reménységüknek megfelelhesse nek."60)

A diákok valóban derekasan haladtak előre a tudományokban. Ennek bizonyságaképpen Szilvási 1618 augusztusában Alting Henrik-nél, a teológia doktoránál és tanáránál, a kar azideji dékánjánál nyilvános értekezésre, helyesebben vizsgálatra jelentkezett.⁶¹⁾ Ennek idejét pedig augusztus 15-ére tűzték ki, amikor is János apostol Evangeliuma I. részének 14. verse alapján az Ige testté lételének bizonyítását kapta értekezésének tárgyául. Előadását, amelyet az egyetemi templomban a heidelbergi lelkipásztorok és egyetemi tanárok előtt nyilvánosan tarthatott meg, az előbbihez mérve, már több önállósággal készítette el. Ez azután valószínűleg igen jól is sikerült, amit nyomatékosan bizonyít az a körülmény, hogy ebből az alkalomból nemcsak a jóbarátok: Bojti Gáspár görög, Jászberényi Mátyás és Szepsi H. Mihály latin nyelven írott verseikkel magasztalták, de a nagy Szenczi Molnár Albert is méltónak találta arra, hogy ugyancsak latin nyelvű költeményével maga is hozzájáruljon Szilvási érdemeinek dicséretéhez. Az értekezés különben még ugyanabban az évben Lancelottus János heidelbergi akadémiai nyomdájában 16 lap terjedelemben, a pártfogó Bethlen Gábornak ajánlva, önállóan megjelent.⁶²⁾

Vizsgájának letétele után - annak befejezése képen - rövidesen az első egyházi szónoklatát is megtarthatta a Szent Péter nevet viselő külvárosi templomban. Ezzel egyidőben azután lelkipásztorrá való ünnepélyes szertartású felavatása is megtörténhetett.⁶³⁾ De a kor szokása szerint, a sikeresen letett vizsga örömeire, nagyobb szabású vendégséget is rendezett, amely bizony - a vizsgával együtt - szép számú tallérát emészthette fel.⁶⁴⁾ E lakomára

60) Pápai Páriz Ferenc i.m. Appendix. - Magyar Prot.Egyháztört.A-dattár. V.évf. 178. - Kivonatossan: Koncz J. i.m. 32. és Thury E. i.m. 1.köt. 16. Ő azonban tévesen közli e levél keltét április 27-nek.

61) "Publicae disquisitioni subiicit."

62) "Disputatio Theologica De Incarnatione Verbi (etc.) Publicae disquisitioni subiicit Martinus K. Szilvasi Ungarus, Ad diem. 15. Augusti (etc.) Heidelberg, 1618. (RMK. III. 1218).

63) V.ö. Lósy-Schmidt E.: Hatvani István Élete és művei. 1718-1786. Debrecen, 1931. 66-67., 206.

64) V.ö. Vizaknai Briccius György naplójának 1695.évi feljegyzéseivel. (Történelmi emlékek. II. köt. Pest, 1860. 91.)

azután nemcsak a jóbarátok, de a tanárok és más egyházi előkelőségek is hivatalosak lehettek.

Teológiai tanulmányainak befejezése után Szilvási már csak néhány hónapig időzött Heidelbergben. Itt töltött ideje alatt azonban a komoly munka mellett sem felejtkezhetett meg arról, hogy a minden időben egyformán kedves diákéletben ő is kivegye a maga részét. Jóllehet a magyar tanulóknak egymás közötti életére vonatkozólag ebből az időből alig-alig maradt fenn valamilyen adat, mégis - minthogy szervezetük hasonlított a német diákokéhoz - feltételezzük, hogy életmódjukban is voltak egyező vonások, bárha a mi diákjaink viselkedése mégsem volt olyan szertelen, mint német kollégáiké.⁶⁵⁾ Nem engedhette meg ezt a hazai jöttek iránti tisztelet s a wittenbergivel valószínűleg megegyező saját külön törvényük, amely áhitatos buzgóságra, szorgalmas és erényes életre, kihágások és bűntények elkerülésére kötelezte a törvényeket aláíró ifjakat.⁶⁶⁾ Az iskolai komoly munka mellett azonban mégsem hiányozhatott életükből a körbenjáró gondűző boroskancsó sem. Ez azután sok kedélyes, vidám estét teremtett számukra, vagy pedig el-elbusulhatták mellette hazai bajukat-bánatukat, olykor-olykor elénekelgetve az otthonról hozott, jobbára szomorú históriás énekeket.⁶⁷⁾

Ezeknek a baráti összejöveteleknek emléke azután fel-feljárt olykor a sok tövissel beszórt életpályájú vendiákokhoz is, - miként régi irások megőrizték számunkra, hogy Vetési János váradi iskolaigazgató 1569-ben egy tallért, Csanaki János pesti pap pedig hasonlóképen egy tallért küldött a wittenbergi cétusnak, hogy azt rajnai borra költsék.⁶⁸⁾

Ha azután más egyetemen tanuló, átutazó magyar diák vetődött közéjük, azt baráti meleg szeretettel fogadták. Ennek bizonyoságaként kedves emlék maradt reánk abban a néhány sorban, amelyet egy külföldet járt magyar teológus: Szepsi Csombor Márton Kassán,

65) Gyöngyösi László: Ó-heidelbergi diákok. ProtSzle. 1916: 298-311. - P.Szathmáry Károly: A gy.-fehérvári-n.enyedi Bethlen-főtanoda története. N.-enyed, 1868. 21-26. - Méhes Sámuel: Életem rajza c. kéziratának 3/c. fogása. (RefKollt.)

66) Lásd a 40. sz. jegyzetet.

67) Herepei J.: Báthori Gábor bucsuztatója. (Kézirat).

68) Lásd a 40. sz. jegyzetet.

1620-ban nyomtatásban megjelent utleírásában elbeszélte. Ő ugyanis - miután Nyugateurópa nagy részét gyalogszerrel bejárta - 1618 nyarán "Heidelbergába, az hova régen kíváncsoztam, el érek, az hol nem sok keresésem után, be szállván először az Ludba" (vendégfogadóba, majd pedig) "az Magyarok szállására az Sichinger-Hofra találék... Vagyon ez városnak fő Academiája, de kisebb, mint remén - lettem, kiben minden nemzetségek, de főképpen az Magyar tanuló ifjak sietnek." Ezután névszerint felsorolja az éppen akkor itt tanult tizenhat magyar ifjat, közöttük Szilvási Mártont is. Majd azután elmondja, hogy "Heydelbergából kiindulván, ez meg nevezett ifjoknak nagyobb része egy darabon el kísért, kik meg térvén, mégis tovább velem eljöttek hárman" D(omi)n(us) Martinus Szilvási Michael Bélteki, Michael Szepsi, mind az első vendég fogadói, az hol három egész óráig délest az eső meg tartóztatta," (azaz ott tartotta őket, mig nem) "estve felé nagy keservesen túlok elváltam."⁶⁹⁾

De a honfitársakkal együtt eltöltött közel két esztendő kedves emlékére, mielőtt végleg elhagyta volna Heidelberg zeg-zugos utcáinak barátságos, gólyafészkes házait,⁷⁰⁾ az akkori szokás szerint valószínűleg Szilvási is készítettett egy kis emlékkönyvet, amelynek lapjaira honfitársai s idegen barátai verseket s bucsusorokat jegyeztek fel. A sárospataki főiskola nagykönyvtárában ma is megvan egy, az említettthez hasonló emlékkönyvecske, amely valamikor Putnoki János szatmári iskolaigazgató, majd debreceni lelképásztor tulajdona volt. Putnoki pedig 1618 májusában még a heidelbergi egyetem tanulója. Itt azután könyvecskéjébe tizenhat magyar ifju jegyezte be nevét, néhol latin s görög nyelvű jeles mondásokat írva fölébe. E tizenhat honfitárs között találjuk Szilvási Mártont is,⁷¹⁾ aki hasonlóképpen bucsuzott a nyári hónapok elején eltávozott baráttól.⁷²⁾

Szilvási pedig, miután ő is továbbvándorlásra szánta el ma-

69) Szepsi Csombor Márton: *Europica Varietas*. Kassa, 1620. 341, 344-345.

70) Gyöngyösi L. id. dolgozata. *Prot Szle*, 1916: 298.

71) *SpFüz.* 1864: 670. - A sárospataki ref. könyvtárban őrzött emlékkönyvecske. 15/A. lev.

72) Ugyanis az 1618. év nyarán Heidelbergbe érkezett Szepsi Csombor már nem találta itt Putnokit, minthogy az ő neve nem fordul elő az *Europica Varietas*ban felsorolt diákok között.

gát valószínűleg istentisztalettel bucsuzott ki a Szent Péter nevet viselő, akkori külső, ma pedig már egyetemi templomból,⁷³⁾ -
kiben Szepsi Csombor szerint - "az mi nemzetünk minden Vasárnap praedicatiót hallgat és teszen."⁷⁴⁾ Majd bucsut véve az egyetemről is, még az év vége előtt elhagyta Heidelbergát.

Utja valószínűleg a Neckar és a Rajna folyók egyesülésénél épült Mannheimon, majd a Rajnamentén felfelé haladva, Frankenthalon, amelynek erős várát éppen ebben az esztendőben fejezték be, továbbá a székesegyházáról híres Wormson, ezután Szenczi Molnár Albert lakóhelyén: Oppenheimon, innen a Majnának a Rajnába való ömlésénél elterülő érseki városon, Mainzon, ahonnan letérve a Rajna partján vezető utról, a majnamelletti ódon Frankfurton, ezen túl a Lahn és Dill folyócskák összefolyásánál fekvő Wetzlar szabad királyi városon, végül pedig az alig egy évtizeddel azelőtt alapított egyetemmel bíró Giessenen keresztül a hessen-kasseli Marburgba vezetett.

Ennek akadémiaja pedig hírnév tekintetében nem sokban maradt el a heidelbergitól.⁷⁵⁾ Hiszen Marpurgum felett is jeles, tudós fejedelem uralkodott. Móríc hessen-kasseli tartománygróf (1592-1627) a tudományt s a művészetet nemcsak pártfogolta, de maga is művelte. Széleskörű tudása abban is megnyilvánult, hogy anyanyelvén kívül még nyolc másik nyelvet megtanult, közöttük a magyart is. S mint Magyarországi Szent Erzsébet egyenes leszármazottja, nem felejtkezett meg arról, hogy ereiben magyar vér is folyik. Az elébe került magyarokkal szívesebben anyanyelvükön beszélt, az arra érdemeseket pedig melegen pártfogolta. Így Szenczi Molnár Albert is tapasztalta bőszéges támogatását.⁷⁶⁾

Móríc tartománygróf, aki hessen-marburgi III. (IV.) Lajosnak utódnélkül való elhalálozása folytán e nagyhercegség egy részét s

73) Baedeker K.: Süd-Deutschland und Österreich. Leipzig, 1876. A 16. lap melletti térképen.

74) Szepsi Csombor i.m. 344.

75) "Literarum studiis maxime clara." (Cluverius Fülöp: Introductionis in universam Geographiam...Libri VI.: -1672. Amstelodamum. 131.)

76) V.ö. Dézsi L.: Szenczi Molnár A. c. művének 140-143.lapján közölt részletekkel, amelyeket Rehm F.: Geschichte der beiden Hessen, Marb. u. Leipzig, 1846. c. munkájára hivatkozással idéz.

így Marburgot is örökölte, - az itt való egyetem eddigi evangélikus vallásu tanárait már mindjárt 1604 után kálvinista tudósokkal cserélte ki.⁷⁷⁾ Ezzel a németországi egyetlen református jellegű heidelbergi egyetem után Marburg is kálvinista színezetet nyert.

Tehát éppen e két körülményben leli magyarázatát, hogy ebben az időben olyan nagy számú magyar diák kereste fel a marburgi egyetemet. S miként a Szenczi Molnár által felsorolt nevekől látjuk, az 1617. évben tizenkét honfitársa tanult ezen a főiskolán.⁷⁸⁾

Tudásának öregbítése céljából Marburgba igyekvő Szilvási az ottani egyetem anyakönyve szerint Martinus K. Szilvási, Benedictus M. Szentkirályi, Gregorius S. Nádudvari tanulótársaival együtt 1618 szeptemberében iratkozott be.⁷⁹⁾ Minthogy pedig - az egykori diák, Komáromi Flórián Gáspár levele szerint - "nóha ez az akadémia tudós emberekkel híres, mindazáltal az theologicum studium benne igen szűk, kiváltképen való studium az juris prudentia és philosophia,"⁸⁰⁾ - valószínűleg tehát éppen ezért törekedett ide Szilvási, aki az elsajátítandó tantárgyakra vonatkozó határozott utasítást kaphatott a fejedelemtől, avagy pedig az új püspöktől, Keserői Dajka Jánostól, a régi pártfogótól. Ezt sejteti az a körülmény, hogy míg Heidelbergben csupán theológiai vitatkozásra és vizsgálatra jelentkezett, addig itt inkább tárgyi ismereteket felölelő (reális) tantárgyakat hallgatott mintegy előkészületképen a gyulafehérvári iskolamesterségre.

Igyekezetének külső jeleképpen már 1619 elején vizsgálatra jelentkezett Combachius János fizika-tanárnál, aki annak napjával március 3-át tűzte ki.⁸¹⁾ Fizikai értekezésének tárgya az ég volt, amelyet előadásban részletesen ismertetett.

A sikeresen kiállott vizsgálatért verssel üdvözölte őt Szent-

77) Mayers Konversations-Lexikon. Leipzig, 1876. VIII. 860-861. és azt kiegészítőleg ugyanannak 1889. évi kiadásában VIII. 473-474, 478. - Brockhaus' Conversations-Lexikon. Leipzig, 1884. IX. 185.

78) Dézsi L.: Szenczi Molnár A. naplója. 80.

79) Zoványi Jenő: A marburgi egyetem magyarországi hallgatói. It. 1955: 344.

80) Komáromi Flórián Gáspárnak 1613. szeptember 8-án Marburgból Rákóczi György és Zsigmondhoz írt levele. (Egyházi férfiak levelei. Közli: Szilágyi Sándor: EPrK. 1875: 69.)

81) "Publicae censurae subijicit".

királyi M. Benedek akadémiai hallgató. Szilvási pedig Bethlen Gábornak ajánlotta ezt a két és fél nyomtatott iv terjedelmű értekezést, amelyet Hutwelckerus Rudolf marburgi nyomdász útján még ugyanebben az évben sajtó alá is bocsátott.⁸²⁾

Marburgi időzéséről semmi bővebbet nem tudunk, azonkívül, hogy ezután Vári Miklós és Nádudvari S. Gergely tanulókkal együtt vizsgázásként most már ő irt üdvözlő verset az erdélyi származású M. Szentkirályi Benedek teológiai vizsgálatához, amelyet 1619. március 20-án Marburgban tartott a Fiúnak és a Szentléleknek örök istenségét és a Szentháromság imádságát bizonyító őszösvetségi idézeteket védelmezve Enyedi György unitárius püspök tételeivel szemben.⁸³⁾

Szilvási tulajdonképpen mindössze sem sok ideig maradt Marburgban. Ugyanis Bethlen Gábor 1619 tavaszán szövetségkötés céljából Heidelbergbe küldötte Kovácsóczi István kancellárt,⁸⁴⁾ aki úgy hihetjük - már hozta is Szilvási számára az üzenetet, hogy igyekezzék tanulását mielőbb befejezve, hazatérni. Ő tehát összedeglette holmiját s talán már a nyár elején elindult ebből, az emlékekben gazdag, kedves kis városból.⁸⁵⁾

Utrakelése előtt azonban tanuló társai valószínűleg kibucsuztatták a hazafelé indulót s - a kor szokása szerint - barátai bucsuverseket, u.n. propemticonokat szereztek erre az alkalomra. Ezeket azután az együtt töltött napok emlékére esetleg nyomtatásban is megjelentették.⁸⁶⁾ - Majd pedig eltávozásakor messze kikísérték a városból.⁸⁷⁾

Hazatérése előtt Szilvási világot látni még bejárta a német

82) RMK. III. 1257. Disputatio Physica de Coelo (etc.). Publicae-censurae subijicit Martinus K. Szilvasi Ungarus Ad diem 3. Martii (etc.) (1619, Marpurgum). - V.8. még Sz. 1888: 470.

83) RMK III. 1256.

84) Sáfár, 1619: 76, 184.: "2. Junii érkezék Városunkban Heidelbergből Kovácsóczi István." (Klt.)

85) V.8. Egy uti napló. (1815-1817). Közli: K.Papp Miklós. Történeti Lapok. 1875: 957. Lásd a város földrajzi leírását Reichard: Der Passigier. Berlin, 1826. 531.

86) Ilyen propemticonokat találunk a RMK. III. 1.köt. 147, 157, 170, 203, 220, 227, 229-230, 236, 544. 1. és III.2.köt. 665.1.

87) V.8. Lósy-Schmidt i.m. Hatvaniról. 80.

országok nagyobb városait, nem hagyva kihasználatlanul az utcákban kínálkozó alkalmakat, hogy ismereteit gyarapítsa. Ebben aztán bőven segítette az, hogy - a fejedelem jóvoltából - anyagiakban nem kellett szűkölködni; mint a külföldön tanuló sok szegényebb diáknak.⁸⁸⁾ - Ennélfogva tehát a heidelbergi és a marburgi egyetemtől, valamint külön minden tanárától nyert levelei és bizonyítványai,⁸⁹⁾ csak a befejezett és jól elsajátított tanulmányokról tanuskodhattak. De ezt bizonyíthatta az a sok könyv is, amelyet - külföldet járó diákok szokása szerint - Heidelbergben, Marburgban s más városokban bizonynyal ő is összevásárolgatott. - Bod Péter említi önéletrajzában, hogy hollandiai tanulásából 1743-ban visszatérve, társai közül az egyik 15, a másik 8, ő pedig 7 mázsa könyvet s ezen kívül porcellánműveket is hozott magával.⁹⁰⁾ Ha tehát a szűkebb viszonyok közt levő Bod Péter is eléggé tekintélyes mennyiséget tudott összevásárolni, mennyivel bővebben megakodva térhetett haza a fejedelmi alumnus, Szilvási.⁹¹⁾ - S ha most alaposan átnéznők régi könyvtáraink anyagát, talán még mindig találunk közöttük nem egy olyan könyvet, amelynek fehér, vagy barna bőrkötésű tábláján a latinos sorrendben elhelyezett M.K.Sz. betűpárt és az 1617, 1618, vagy pedig 1619. évszámot olvashatnók, mint Szilvási K. Márton ugynevezett szuperexlibrisét.

Hazafelé vivő útja - a már javában dúló cseh háború miatt - valószínűleg a mai Középnémetországon, vagyis az akkori Hessian (Hessenen), Turingian (Türingián), Misnian (Meissenen), Saxonian (Szászországon), Vandalian (középső Odera-vidéken) és Slesian (Szilézián) át⁹²⁾ Magyarország északnyugati végébe, az ott táborozó Bethlen Gábor fejedelemhez vezetett.

Bethlen azzal a szándékkal, hogy a hitük szabadságáért küzdő

88) Lásd többek között Csanaki Máténak 1624. márc. 26-án Leydaba kelt levelét, amelyet nagy szükségben Rákóczi Györgyhez intézett. EPrK. 1874: 404-405.

89) V.ö. Szenczi Molnár A. egyetemi bizonyítványai. (Décsi L.: Sz.M.A. naplója. 401-466.)

90) Döbrentei Gábor: Hírek Bod Péter felől. EM. (1817). VII. 177.

91) "Itinerarium Clementis Kasza Fel-Torjai" című s a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában volt könyvecske szerint az 1726-28. években külföldön tanult Kasza Kelemen Győrben, Pozsonyban, Regensburgban, Frankfurtban, Zürichben és Bazalban összesen több mint kétszáz, részint több kötetes munkát vásárolt össze könyvtára számára. (70/A.-84/B.lev.)

92) V.ö. Komáromi Flórián Gáspár teológus által megtett utirány-

csehek megsegítse s ezáltal az elnyomó császárságtól Magyarország alkotmányos- és vallásszabadságát is kivívja, 1619 augusztus 26-án mintegy tizenhatalvezzer embert számláló aránylag kicsiny seregével Fehérvárról kiindult. Miután pedig szeptember 21-én Kassa városa megnyitotta előtte kapuit s a felsőmagyarországi vármegyék nagy része hozzája csatlakozott, - az így megnövekedett hadával késedelem nélkül tovább mozdult.⁹³⁾ Október 5-re Turócszentmártonba érkezett, majd a turóc-nyitrai hegyeken s a Vág folyón átkelve, október 9-én Nagyszombat városba jutott. Azonban itt sem időzött sokáig, minthogy két nap múlva már arról értesítette Illésházy Gáspárt, hogy ott tovább nem mulatván, Pozsony felé veszi útját,⁹⁴⁾ nová 13-ára csakugyan meg is érkezett s csekély küzdelem árán el is foglalta a várat.⁹⁵⁾

Németországi hosszab bujdosás után tehát Szilvási Márton Trencsén vármegye szélén Zsolna felől lépte át a határt⁹⁶⁾ s onnan tovább indulva, október 9-10-e közötti napok valamelyikén Nagyszombatba érkezett. - Itt legelőbb is a fejedelem környezetében tartózkodó Kaserűi Dajka János püspöknél,⁹⁷⁾ majd magánál Bethlennél jelentkezett, aki a háborus előkészületekkel és tárgyalásokkal természetszerűleg el volt ugyan foglalva, azonban mégis mindezenre juttatott időt, ami nemzete javát szolgálhatta.

nyal, amelyet 1613 szeptember 8-án Marburgból Rákóczi Györgyhez és Zsigmondhoz intézett levelében irt le. EPrK. 1875: 69. - Megjegyzendő, hogy a hivatkozott helyen közölt utirányban Vandalia és Slesia között Alsatia is említettik, ami azonban teljes lehetetlenség, minthogy Alsatia (Elsass) nagyon messze terül el ezektől az országrészekről. Valószínű, hogy a tudós közlő, Szilágyi Sándor hibásan olvasta az eredeti szöveget, hihetőleg Lusatia (Lausnitz) helyett. V.8. Kemény János fejedelem élelírása Pest, 1856. 70. lapjával, ahol azt olvasuk: megindulánk Bécs felé, a Morvára, Szileziára, Lusátia, Vandalia szélén által Marchiában az elector lakóhelyére Berlinumba.

93) Szalárdi 55.

94) Szádeczky-Kardos Lajos: Bethlen Gábor és Trencsén vármegye. Sz.1915: 355-361. - U.8. Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz. 1619-1629. (Magy.Tört.Tár.XXVII. 12.)

95) V.8. Sepsi Laczkó M. krónikájával. ETA. III. 235-237. - Gindely A. és Acsády I.: Bethlen Gábor és udvara. Bp. 1890. 22.

96) V.8. Pataki István ref. pap naplójával. (Kivonatosa közli Török István a TT. 1887: 146.)

97) V.8. a 105. sz. jegyzettel.

Szilvási hazatérése pedig mindenesetre Bethlen akaratából történt, aki az általa mind magasabb színvonalra emelt gyulafehérvári iskola egyik mesteri székét szánta a fiatal tudósnak. Éppen ezért még a háborus csátározások megindítása előtt sürgős parancslevelet állíttatott ki a nagyszombati városi tanács számára. Eszerint: "Nem régen érkezvén alá onnan felül alumnusunk, Szilvási Márton, kit a keresztyén anyaszentegyháznak épületire küldöttünk volt fel taníttatni, kit mostan Fejérvárra bocsájtottunk, hogy az ott való iskolának mestere lévén, mindenkben annak módja szerint dirigállyá. Hagyjuk és parancsoljuk is kegyelmeteknek ez levelünk látván, mindjárt adasson alája szekeret, lovakat és késérőket, kik Lévaig vigyék és késérjék. Ebbeli kegyelmetek engedelmisségét kedvesen vesszük: Secus non facturi. Datum in libera civitate nostra. Tyrnaviensis die 11 Octobr(is) Anno 1619. G(abriel) Princeps."⁹⁸⁾

Szilvási Bethlen Gábor és hadainak eltávozása után most már nem is késlekedett sokáig. A melléje adott kísérettel együtt Nagyszombatból elindulva, a következő postaállomásra: az erős vára által védett Léva városába érkezett. Innen pedig - salvus conductusa lévén - a fejedelem költségére váltott lovakkal utazott tovább. Utja pedig - elkerülendő a törökök által megszállott délibb vidékeket - a Felvidék derekán vezetett keresztül. Az Érchegység alatt a Szepességnek tartott, ahonnan Kassán, Sárospatakon áthaladva, Tokajnál a Tiszán átkelve, Debrecenbe érkezett. Innen azután Váradnak fordult,⁹⁹⁾ hogy ott újra láthassa a régi schola-házat s üdvözölhesse az esetleg még itt tanító régi mestereket, mint maga is egy más, nagyobb iskolának új mestere.

Innen a Királyhágón át Kalotaszegnek vette útját. Bánffyhyunad postaállomáson pedig új szekeret és lovakat váltott,¹⁰⁰⁾ amely azután egészen Kolozsvárig vitte. E gazdag, szép és művelt város

98) L.P.: Bethlen Gábor fejedelem néhány levele. SpFüz. 1864:449.

99) V.ö. Lászlóffy Pál követjárása I. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez. 1642. közli és fordította Jászay Pál. Athenaeum. 1840 II. félv. 306-308. - V.ö. még gr. Mikó Imre: Bod Péter élete és munkái. Pest, 1862. 10-11.

100) V.ö. Jakab: Kolozsvár II. 125, 252, 592, 602, 556 lapjával, valamint a kolozsvári sáfárpolgárok számadásaival.

101) Ugyanis a fejedelmi utlevéllel érkezőket három napig volt kötelessége a városnak a fejedelem költségére ingyen-étellel-ittallal ellátnia. (V.ö. a városi számadások adataival.)

falai között valószínűleg két-három napig mulatva (időzve),¹⁰¹⁾ heidelbergi tanuló társánál, Gyöngyösi Kiséri Andrásnál szállhattott meg. - Gyöngyösi pedig, aki az alig egy évtizede megalakult kolozsvári orthodoxa (kálvinista) egyházközségnek volt Traszki, másképpen Maróti Lukács esperes után nagytekintélyű főpapja, az óvári Kispiacra délkelet felől nyíló sikátorban épült parókiális házban lakott. Ide küldötte főbíró uram parancsára a városi soros-sáfárpolgár a fejedelmi parancslevéllel utazó Szilvásinak a napon-ta kb. negyed magyar forint értékű cipőt, pecsenyét, fűszerszámot és bort. - Másod, vagy harmadnap azután előállott a város által kirendelt négy-négy ökrös fuvar, külön az iskolamester, külön pedig portékái, drága kincsei: külföldön szerzett tudományos könyvei alá.¹⁰²⁾

Tovább vivő útja a feleki tetőn keresztül Tordára vezetett, ahol azután az ottani sáfárpolgár gondoskodott az újabb fuvaralkalmatosságokról. Fehérvárra tehát - az akkori lassu utazási módot és szokást véve tekintetbe - csak október-végére érkezett meg.

Itt legelőbb is a fejedelmi udvar hoppmesterének (udvarmesterének) jelentette megérkezését, aki azután szállása és az udvarban való élelmezése felől rendelkezett,¹⁰³⁾ addig, amíg valóságosan szolgálatba lépve, kántoronkénti (évnegyedenkénti) járandósága ki nem utaltatott. Ez pedig évi száz forint készpénz,¹⁰⁴⁾ továbbá bizonyos mértékű buza- és bor-fizetésből állott, a dézsmák és a harmincadok erre rendelt jövedelméből térítve.

November 17-ére hazaérkezett Pozsonyból Keserői János püspök,¹⁰⁵⁾ Szilvási csakhamar nála is jelentkezett s elnyervén tőle

102) A kolozsvári sáfárok feljegyzései között olvashatjuk: 1617. "18 die Decembris. Wittenbergából érkezvén két Diák, melyeket Urunk 8 Nagysága Taníttatott; mivel hogy három Brebencze könyvek volt, Bíró Uram adatta alájok Farnaki János négy ökrét - szekerét, Veress János négy ökrét Szekerét Tordáig. Fizettem az nyolcz ökrötől Tordáig fl. 1 d." Vagy pedig: 1637 október 11-én "Michael Vásárhellj Urunk Alumnuusa érkezvén onnét feljúl a tanuságból, megyen Urunkhoz" 2 lovas szekeren. "Az könyvei és egyéb portékái alá" 4 ökrös szekeren.

103) V.ö. Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás. I. köt. Bp. 1896. 434-435.

104) Koncz J. i.m. 36. valamint TT. 1880: 140.

105) Kolozsvár 1619. évi számadáskönyvébe november 15-én azt jegyezte fel a sáfár, hogy Kolozsvárra "juta Keserői János az Calvinista püspök Pozsonból" és nov. 16-án "Pap István hat lo-an viszi Keserői Jánost Enyedig." (122. és 166.) (Klt.)

mesteri állását, működését a várbeli iskolában egyidejűleg meg is kezdette.

Sajnálhatjuk, hogy tanári pályájáról semmi bővebb körülmény sem ismeretes. Ezzel kapcsolatosan mindössze csak annyit tudunk, hogy Fejérváron az ifjuság oktatása - a többi iskolával ellentétben - nem egy-két tanár vállán nyugodott. Így Szilvásival egyidőben tanítottak itt Geleji Katona István,¹⁰⁶⁾ Csepei Ferenc¹⁰⁷⁾ és Váczi Péter¹⁰⁸⁾ fiatal tanárok. A felsőbb tagozaton pedig megkezdették működésüket a kiváló hírű Opitz Márton előtti idegen professzorok is, mint Johannes Schwarzenburgensis, aki a görög nyelv tanára volt, továbbá Jacobus Germanus,¹⁰⁹⁾ A kevésbé későbbkoru példával ellentétben azonban az idegen tudósoknak ekkor talán még nem volt meg az a kiváltságos helyzetük, hogy az iskola felső tagozatát csakis ők taníthassák. Ezt bizonyítja az a következő adat is, hogy Mezőlaki Miklós, aki az 1622. esztendőben iratkozott be az Odera melletti Frankfurt egyetemére,¹¹⁰⁾ 1623 március 29-én tartott vitatkozását a többek között Geleji István fejedelmi udvari papnak és Váczi Péter, Szilvási Márton, valamint Csepei Ferenc egykori tanítóinak ajánlotta.¹¹¹⁾ A tőlük nyert tudományokat tehát az 1619. év végétől (vagyis Szilvási hazajövetelének idejétől), Mezőlakinak külföldre való eltávozásáig eltelt nem is egészen három esztendő alatt, tehát csakis a felsőbb évfolyamokon sajátíthatta el.

Gyulafehérvári iskolamestersége idejében mely tantárgyak oktatásával bizatott meg Szilvási, nem tudhatjuk. Gondolhatnók azonban Marburgban letett fizikai tárgy vizsgálatából, hogy itthon a bölcsészeti szaknak quadrivium csoportjából (számtanból, mértanból, csillagászatból),¹¹²⁾ illetőleg - a gyulafehérvári iskola

106) Bod Péter: Smirnai Szent Polycarpus. Nagyenyed, 1766. 73.

107) Herepei J.: Szőlősi Bede János. Ref.Szemle, 1937: 338.

108) RMK. III/2. 568-569.

109) Herepei J.: Adatok Bethlen Gábor academicum collegiumának történetéhez. (Lásd e kötetben:)

110) Zoványi Jenő: A magyarországi ifjak az odera-melletti frankfurti egyetemen. ProtSzle. 1889: 184.

111) Lásd a 108. sz. jegyzetet.

112) V.ö. P. Szathmáry K. i.m. 19-21.

1630. évi tanítási tervzetét is figyelembe véve - talán a logikából, gyakorlati teológiából, metafizikából, fizikából, számtanból¹¹³⁾ tartotta előadásait. De tanítási módja, valamint vallásos, meg tudományos felfogása semmi esetre sem lehetett gyökeresen újító, minthogy a heidelbergi szellem, amelyet ő is elsajátított, még mindig a nemesebb értelemben vett tudományos dogmatizálást képviselte.

Tanári állásában azonban aligha több, mint csak két esztendőt töltött. Ezt igazolja Melotai Nyilas István udvari papnak: "Speculum Trinitatis" című munkája, ugyanis ennek 1622 január 17-én Gyulafehérvárott kelt előszavában Szilvásit már a bánffyhungyadi lelkipásztorságban említi.¹¹⁴⁾ Eltávozásának okát csak abban kereshetjük, hogy az iskolamesterség abban az időben még nem volt befejező állomása a teológiát végzett ifjaknak. Hiszen három és fél évtized múlva Apáczai Csere János is még mindig azt panaszkolta, hogy a tanároknak nemcsak fizetése, de tekintélye is kisebb a lelkipásztorokénál.¹¹⁵⁾ Ez azután természetesen azt vonta maga után, hogy a saját tudását értékelő s családot alapítani készülő ifjak előbb-utóbb a lelkészi pályára törekedtek. Így került tehát Szilvási - távozási szándékának feltárása után - bizonyosan fejedelmi és püspöki akaratból Bánffyhungyadra, Kalotaszeg középpontjába.

Hunyad, amely a multban a Várad-felé vivő utiránynak első nagyobb pihenője s a postálkodásnak első ló- és szekérváltó állomása,¹¹⁶⁾ - valamint éghajlati, hegy és vízrajzi fekvésénél fogva Felsőkalotaszegnek gazdasági s részben védelmi középpontja volt, éppen ezért vallás szempontjából is irányítója lehetett az egész környéknek.

113) V.ö. Szabó Károly: A gyula-fehérvári Bethlen-féle főtanoda szervezeti szabályzata. TT. 1879: 801. - V.ö. Koncz J. i.m. 550.

114) Melotai Nyilas I. i.m. 3./B. lev.

115) Apáczai Cs. János kolozsvári beköszöntő beszéde: Oratio De Summa Scholarum Necessitate. (Apáczai Album 17. l., a kolozsvári ref. koll. levéltárában.) - Ugyanennek Felméri Lajos által 1894-ben Kolozsvárt nyomtatásban megjelent kiadása 23. lapján., valamint magyar fordításban: A Kolozsvári Ev. Ref. Főtanoda Értesítője az 1875/6. tanodai évről 18. lapján.

116) Lásd a 100. sz. jegyzetet.

Ismeretes az, hogy Kalotaszeg a XVI. században egy-egy kálvinista, azonképen unitárius esperesi körletnek adott nevet.¹¹⁴⁾ Valószínű pedig, hogy a kálvinista papot tartó Gyalu¹¹⁸⁾ s ennek várához tartozó Nádas-, ezenkívül Kapus- és Szamosmenti falvak alkották a kálvinista, míg a magából unitárius püspököket is adó Bánffihunyad körletével együtt képezte az unitárius esperességet. Igaz ugyan, hogy Hunyadnak 1600-ban már kálvinista papja volt: a néhány év múlva püspökké választott Tasnádi (Veres) Mihály,¹¹⁹⁾ ami az unitarizmusnak Dávid Ferenc elítélésével és halálával bekövetkezett visszaszorítására, illetőleg Dávid Ferenc és Hunyadi Demeter között előállott hitelv-árnyalatbeli megkülönböztetésre utal azáltal, hogy a talajtvesztett unitárius hivek inkább a bátorságosabb kálvinista egyház felé hajolhattak.

Az alig kálvinistává lett Hunyadnak azonban rövidesen kegyetlen csapást kellett elszenvednie, amely csaknem teljes lételébe került. A levágott darabontokért Mihály vajda által tövid elpusztított városból 1600 augusztusában a lakosság legnagyobb része elmenekült ugyan, ki Váradra, ki a Szilágyságba, ki pedig egyébűvé,¹²⁰⁾ - mégis azonban évek telhettek el e csapásos időben, míg Hunyadot felépítve, a város újra benépesült. A kálvinista Váradról, Érmellékről, Szilágyságból s talán Debrecenből azután most már mind mint föltétlen orthodoxusok (igazhitűek, kálvinisták) tértek vissza.

117) Pokoly J. i.m. V. 225, 228.

118) A megállapítható két egyházmegyével kapcsolatosan vesd össze Bod Péter: *Historia Hungarorum Ecclesiastica*. (Leyden, 1888) I. köt. 335. levelével. (Az 1557. évi kolozsvári zsinat résztvevői).

119) Szádeczky Lajos: Erdély és Mihály vajda története 1595-1601. Temesvár, 1893. 343. - Mihálcz Elek: Egyháztörténeti adalékok. PrK. 1896: 225.

120) Szamosközy István történeti maradványai 1542-1608. IV. 117-119. (Magy. Tört. Eml. II. oszt. Irók XXX. köt.) - Bethlen Farkas: *Historia de rebus Transsylvanicis*. Nagyszeben, 1785. IV. 513-515. - Enyedi Pál énekéből az erdélyi veszedelmekről. (ETA. I. 188, 195. valamint Magyar Tört. Emlékek II. oszt. Irók VII. 251.) - Szádeczky L. i.m. 167-177., 343-345.

Az 1621. év végefelé tehát e gyülekezet lelkipásztorságát nyerte el Szilvási K. Márton, Erdélynek - a maga idejében - egyik legalaposabban képzett lelki tanítója. Milyen és mekkora feladatok vártak itt rája, - nem tudhatjuk, minthogy Hunyad ekkori helyzetét és életviszonyait nem ismerjük. Feltételezzük azonban, hogy Szilvásit ide célzatosan küldötték és nemcsak a Bánffiak, mint földesurak által is pártfogolt parókia nagyjövedelmű papjaképen.

Egyedül annyi bizonyos, hogy e mezővároska népének kitartó szorgalma révén a szenvedett nagy romlást már teljesen kiheverte. Ezt állapíthatjuk meg az országgyűlések által kirótt adók táblázatából is. Így az 1623 május 14 - június 6-i gyulafehérvári országgyűlés míg a kincses városra, Kolozsvárra 2.000 forint adót állapított meg, addig Bánffihunyad ennek már éppen tizedrészét, vagyis 200 forintot fizetett Fejérvárral, Kézdivásárhellyel, Vizaknával, Udvarhellyel egyenlő mérték szerint.¹²¹⁾ Sejthetjük azt is, hogy a kötelező postálkodás a lakosság igavonó jószágának természetes fejlesztését vonta maga után, az idegen-forgalom pedig a városka jólétének előmozdításához járult, míg a gyakori Kolozsvárra, Váradra, vagy a Szilágyságba való utazgatás az emberek értelmi fejlődéséhez vezetett. Ez a magyarázata azután annak, hogy a lakosság kereskedelem iránti hajlama is kifejlődött úgy, hogy eladásra nevelt marhájával, valamint gazdasági, sőt háziipari termékeivel is nemcsak a messzibb környéket egybegyűjtő nagyvásárain kereskedett, hanem távoli földet is bejárt velük.¹²²⁾

Azt hisszük, mindez, valamint az előbb már említett adottságok is hozzájárultak ahhoz, hogy Hunyad népe idők folyamán olyan sok kiváló férfit termelt ki önmagából.¹²³⁾ De a szemrevaló, tiszt-

121) EOE. VIII. 135.

122) Vö. téglási Ercsei József: Kalotaszeg Vázlata. Hon és Külföld 1842: 87-88. - V.ö. merei Gracza György: Kalotaszeg. Kijavítás és pótlék e' vidék vázlatához. Hon és Külföld 1842: 235-236.

123) Megemlíthetjük az elmúlt századokból többek között: Hunyadi Demetert, Dávid Ferenc közvetlen utódát az unitárius püspöki méltóságban 1579-1592-ig. - Bánffihunyadi Mogyoró Benedeket, 1595-1599-ig tiszántúli ref. püspököt, - nagybányai Bánffihunyadi Jánost (1576-1646), a londoni Gresham College vegyész-tanárát, alkimistát, - Bánffihunyadi Andrást, Bethlen Gábor fejedelem főkántorát, - Hunyadi Szabó Ferencet, 1791-1795-ig tiszántúli ref. püspököt, a b.-hunyadi eredetű H. Ferenc mezőtelegi pap fiát, - Abacs Jánost, 1796-1815-ig erdélyi ref. püspököt, kinek apja Hunyadi Abacs Márton ótordai pap, nagyenyedi

ta, a mult időkben pedig éppen gazdagnak mondható öltözetű nép tanulatlanabb rétegeiben is az idegenekkel szemben barátságos, jószívű, vendéglátó tulajdonságokat fejlesztett ki.¹²⁴⁾ Mindez azután, legalább is az első időkben, nagyon kellemessé tette az új lelkipásztor itteni munkálkodását.

Ehhez járulhatott azután az is, hogy anyagi javakkal való ellátása elégséges lehetett. Erre vonatkozólag valamennyire is irányadónak tekinthetjük a kolozs-kalotai ref. egyházmegyebeli birtokok és jövedelmek 1754. évi összeírásának adatait. Ezek szerint a mondott év április hó 1-én hat ötven éven felüli bánffihunyadi jobbágyszerű vallotta:

"Tudjuk bizonyosan, hogy ezen Bánffy Hunyadi Ref. Ecclesiában mostan-is esztendőnként ekképpen vagyon a' Papnak fizetése:

1mo Ha szintén három pár ember lakik is egy Házban, ha egy Kenyéren laknak és vagynak is, (mégis mindenik pár fizet) Den(a-rios) 52, egy véka buzát, egy veder bort, az özvegyek félbért, az ifju legények 0 (vagyis semmit.)

2do Esketésért Den. 6. Keresztelésért Den. 6. Halotti praedikációért 3 Máriás.

3tio Ezek felett Bánffy Dénes Ur 8 Nga Városunkban lévő Malmának a' szombati vámja mindenből a Papnak jár.

4to Igy annuatim valahány marhák a Mészárszéekben Városunkban le üttetnek, annyi font hus adattatik belőle.

5to Két Országos Sokadalomnak alkalmatosságával, ugymint Katalin és Anna napján (az Új és Nagy Utcában) esztendőnként harmad napok alatt kortsmát tarthat ezen Ecclesianak Praedikatora."¹²⁵⁾

Ezek mellett a papi jövedelmet kiegészítette 3 szántóföld, 2 rét, 2 szőlő hozadéka, amely azután dézmaadás és taxatérítés a-

esperes (+1737) származott ki innen, - Szőcs Andrást (1760 - 1812), Erdély országos főorvosát (protomedicusát), - Szőcs Józsefet (1797-1858), az előbbinek fiát, kolozsvári sebészeti. tanintézeti tanárt, - Bethlendi Jánost (1756-1826) zilahi akadémikus papot, szilágyszolnoki ref. esperest.

124) V.8. Az Osztrák-Magyar Monarchia irásban és képben. VII.Bp. 1901, 179-180.

125) Bonorum omnium Ecclesiasticorum in Venerabili Tractu Kolos et Kalota Inventarium. (A kalotaszegi ref. egyházmegye levéltárában Nagykapuson 273-274.)

lól mentes volt. Továbbá a falu középpontjában épült nagy kőtemplom főbejáratával szemben állott a természetben kapott lelkipásztori lakás a hozzátartozó, messze hátranyuló belsőséggel együtt.¹²⁶⁾

A Bánffyhunyadi megtelepedett Szilvási Mártonnak itteni papsága idejéből azonban mindössze csak egyházközségén kívüli szerepléseiről van tudomásunk, ezek azután megbecsült, kiváló személyére világítanak rá.

A nikolsburgi béke megkötése és a feltételek végrehajtása után Bethlen Gábor fejedelem csakhamar hazafelé igyekezett, hogy az 1622. évi május hó 1. napjára Kolozsvárra hirdetett országgyűlésen részt vehessen. Vele tért haza a betegeskedő fejedelemasszony, Károlyi Zsuzsanna is, akin azután az utközbeni utolsó pihenőhelyen, éppen Bánffihunyadon, nagyon hevesen felütötte fejét a pusztító kór; ez pedig több, mint egy heti szenvedés árán, május 13-án Kolozsvárt végzett is vele.¹²⁷⁾ Az őszintén megsiratott nagy halottnak minden külsőséggel is teljes, pompás temetést rendezett az ország. Nem egykönnyen belátható nagy tömegek gyűltek össze, amelyek Kolozsvártól Fejérvárig kísérték el a holttestet, felette még az utközi pihenőhelyeken: Tordán és Enyeden is tartva istentiszteleteket.¹²⁸⁾ A hallgatóság pedig nagyszámu, válogatott, előkelő és tudós volt, minthogy a temetésen, nemcsak a pataki, debreceni, szatmári, bányai, váradi, kolozsvári, fejérvári, vásárhelyi iskolák tanárai s énekes diákjai, valamint a Felvidék, Erdély s a Kapcsolt részek tekintélyes papsága jelent meg, hanem a főurak és igen nagyszámu közép nemesség, szintugy a városok küldöttsége, sőt számos uralkodó és követ is. Így résztvett a temetésen a török Ali aga, a lengyel király követei, a havaseli idősebb és ifjabb vajda, a jügendorfi herceg, hét német evangélikus tartomány rendinek követe: gróf Thuun Mátyás, báró Hofkirchen, Lorinbergi Alexander Lucius velencei követ, a salendorfi gróf, Oppeln és Ratibor kormányzója.¹²⁹⁾

126) U.o. 108-113.

127) Segesvári Bálint krónikája. 1606-1654. ETA. IV. 191. - Bodrogi János: Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony. Nagyenyed 1899. 60.

128) László Elek: Régiségek. Nemzeti társalkodó. 1833. I. félesztendő. 332-333.

129) Sáfár. - EOE. VIII. 11-13.

Az ország legkiválóbb lelkipásztorai által magyar és latin nyelven tartott halotti beszédeket 1624-ben Bojti Gáspár udvari történetíró szerkesztésében nyomtatásban kiadatta a fejedelem.¹³⁰⁾ E gyűjteményben foglal helyet, mint "VI. Praedicatio, Mellyet az Palotában (vagyis Stenczel András uram főtéri házában, mint ahol szállása volt a fejedelemasszonynak)¹³¹⁾ az test fölött tött Szilvási Márton Bánffi-Hunyadi Praedicator die 22.Mai délyest az 1622. esztendőben Kolosvárt" magyar nyelven. - Beszédjének alapigéjéül pedig Jób Patriárcha könyve 14. részének 1. és 2. versét választotta: "Az Asszonyállatnak fia az ember, rövid ideiglen élvén, minden 3 napjaiban bővölködik az háboruságokkal. Az miképpen az virágocska kinyílik és leszakasztatik és elfut, mint az árnyék és meg nem áll (meg nem marad)". - S ezen az alapon elmélkedett Szilvási az ember életének bűnben fogantatott kezdetéről, - kárban fürdő, forgó rövid folyásáról és gyarló végéről, alkalmazván ezt az idvezült kegyelmes asszony mulandó jámbor életére is.¹³²⁾

A temetés 1622 július 1-én ment végbe Fejérváron.

Azonban alig oszlottak el a szertartások résztvevői, - Segesvári Bálint kolozsvári unitárius egyházfi krónikás-feljegyzése szerint - az egész országban "augusztusban kezdeték szörnyű hirtelen pestis, ...mely pestisben néhány főemberek és lelkipásztorok halának meg."¹³³⁾ Ugyanebben az időben megbetegedett a fejedelem-asszony temetésének egyik legkiválóbb szónoka: Gyöngyösi Kiséri András is, a kolozsvári orthodoxusoknak fiatal, tudós, erélyes lelkipásztora s a kolozs- és kalotai egyházmegyének esperese. Ismeretlen nyavalyája az ő életét is kioltotta 1622 december 28-án.¹³⁴⁾ Temetése a következő év január havának 4. napján folyt le nagy pompával a kolozsvári Óvár templomában, amely akkor a kálvi-

130) Exequiae Principales. Az az Halotti pompa, mellyel az Isten-félt, kegyes természetű Felséges Károlyi Zsuzsannának, Erdély és Magyar-ország Fejedeleme Asszonyának (etc.) utolsó tisztesség tétetett 1622 esztendőben (etc.) Fejérváratt, 1624.

131) Segesvári B. krónikája. ETA. IV. 191.

132) Exequiae Principales 57-67.

133) Lásd a 131. sz. jegyzetet.

134) Uo. 192.

nistaké volt.¹³⁵⁾ A szertartás szónoka Keserői Dajka János püspök mellett,¹³⁶⁾ egészen biztosan, az egyházmegye másik kiváló papja: Szilvási K. Márton lehetett, aki beszédében nemcsak a jeles egyházi férfit, de a kedves külföldi iskolatársat magasztalhatta és bucsuzhatott el tőle szomorúan.

A Gyöngyösi halálával megüresedett esperesi szék betöltése céljából ezután csakhamar összeült a partialis synodus, amely az egyházmegye ifju, de nagytekintélyű papját, Szilvási Mártont találta erre a tisztségre a legméltóbbnak,¹³⁷⁾ amire különben már az akadémiai végzettség is képesítette.

Téves tehát a Névkönyv írójának az az állítása, hogy Boros Gáspár gyalui lelkipásztor esperességének idejéig (1711-1742-ig) a XVII-XVIII. században egyetlen vidéki pap sem töltötte volna be a kolozs-kalotaszegi ref. egyházmegye esperesi méltóságát.¹³⁸⁾

Szilvási Márton azonban bánffihunyadi lelkipásztori hivatalát mindössze csak öt évig, esperesi tisztségét pedig alig több, mint három évig, viselte. Ezt bizonyítja, hogy az esperesek feljegyzett névsorában az 1626. évben már másnak, vagyis Tiszabecsi P. Tamás kolozsvári papnak, Szilvási másik külföldi tanulótársának nevét jegyezték fel elődeink.¹³⁹⁾

Eltávozásának oka ismeretlen. - Találgathatnók, hogy esetleg az űzte el őt is, mint ami 137 év múlva az egyik késői utódát: ifjabb Viski Jánost, ki távozása indokául azt vezette be új állomáshelyén: a gyalui anyakönyvbe, hogy "meg elégedvén az engedetlen Judéabéli B. Hunyadiakkal".¹⁴⁰⁾ Valószínűnek tarthatjuk azonban, hogy inkább valamelyes családi körülmény készíthette e vidék elhagyására. Új állomáshelye a középszolnok-megyei Szilágynagyfalu volt. Szilágyi Benjámin István: Synodalia című kézírata mint idevaló lelkipásztort sorolja fel az 1630 június 9-én tartott gene-

135) U.o., valamint a kolozsvári unitárius egyházfiak 1622/23.évi számadáskönyvének 8. lapján. (Klt.)

136) Henzler Benedek sárárpolgár számadáskönyve. 12. (Klt.)

137) V.8. Benkő József: Transsilvania. Vindobona. 1778. II. 572.

138) Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1872. 42, ahol az esperesek névsorát Szakács István közölte.

139) Lásd a 137. sz. jegyzetet.

140) Gyalui ref. egyházközség anyakönyvében 1763 április 19-i kelettel. Gyaluban.

ralis synoduson résztvevők között,¹⁴¹⁾ nemsokára azonban már Szilágycsehen találjuk, ahol őt közvetlenül Szilvási K. István lelképásztor előzte meg.¹⁴²⁾ Ez azután közeli hozzátartozója lehetett a volt - Bánffihunyadi prédikátornak. - Tehát csakis ezzel magyarázhatjuk meg, hogy a fejedelem által is kedvelt Szilvási itthagya az erdélyi püspökség területét s ezzel talán a nagyobb érvényesülési lehetőséget is, - visszatért oda, ahonnan a fejedelem őt is kiválasztotta, hogy a "le vágattatott Praedikátorok helyében itt az Erdélyi Ecclesiákban be plántálná".¹⁴³⁾ Új állomáshelye pedig az akkori tiszántuli püspöki körletbe tartozó szilágysági Nagyfalu, majd 2-3 év múlva Cseh városa, amely közigazgatásilag Középszolnok vármegyéhez tartozott.¹⁴⁴⁾

Ez az egyházközség pedig, amelynek ekkor báró Prépostvári Zsigmond Középszolnok és Kraszna vármegyék főispánja és felesége rimaszécsi Szécsi Katalin volt templom- és toronyépítő legnagyobb jóltevője (patrónusa), általuk és az elődök: a hatalmas bérteki Drágfiak s a Csehi Vajdák által pártfogolva,¹⁴⁵⁾ még nagyobbá és gazdagabbá lett a többször megháborgatott Bánffihunyadnál.

Az ide meghívott jeles papi férfit most tehát olyan környezetbe került, amely az anyagiak tekintetében nemcsak megélhetési lehetőségét, de kényelmet is biztosított számára. Jövedelme pedig - az egykoru egyházmegyei vizsgálati jegyzőkönyvek alapján összeállítva - a buza- és bordézmának 16-oda, továbbá 1-1 verődísznó, a várbeli uraktól, ezenkívül a lakosság minden házasemberétől 2-2 kalangya buza és 6-6 pénz, vagy pedig megváltásként 56-56 pénz volt. Továbbá 6 darab rét, 3 szántóföld és 1 szőlő termett a lelképásztor számára. A széna kaszálása, behordása s elegendő tüzifa kitermelése a hivek kötelessége volt.¹⁴⁶⁾

Szilágycseh városában pedig a XVI-XVII. században jeles iskola működött a lakosság között iskolázottabb polgárság is élt.

141) Zoványi Jenő: Pathai István halálának éve. ItK. 1941. 287.

142) Petri M.: Szilágymonographiája. IV. 516, VI. 581.

143) Lásd az 1.sz. jegyzetet.

144) Lampe-Ember i.m. 646.

145) Névkönyv 1879. évre. 34. - Petri: Szilágymonogr. I. 613-614.

146) Petri i.m. IV. 514-516.

Felettük megértő jóltevők (patrónusok) állottak, akik között a tudományosan képzett lelkipásztor talán több szellemi kapcsolatra talált, mint a természetes józaneszű, tapasztalt, de mégis csak falusi életet élő bánffihunyadiaknál.

A tudós prédikátor új környezetébe is magával hozta Erdélyben megszerzett nagy tekintélyét. Így történhetett azután, hogy az ott elhagyott méltóságot itt is csakhamar megszerezte. Ugyanis Kerecszegi Hermán István az 1629. november 25-i közzsínat által tiszántúli püspökké választatott s a következő évi július 8-án tartott újabb zsínat úgy határozott felőle, hogy zilahi papi és szilágysági esperesi tisztségéről lemondván, püspöki székhelyét Debrecenbe helyezze át.¹⁴⁷⁾ Ezzel azután a szilágyszolnoki esperesi tisztség megürülvén, az egyházmegye legközelebbi közgyűlése választás útján Szilvási Mártonnal töltötte be. A választás pedig a következő évi, Nyírbátorban tartott generális synodus elé terjesztett, amely 1631. szeptember 7-én hozott végzésével megerősíté leg tudomásul vette.¹⁴⁸⁾

Igy tehát téves Lampenak és utána a Névkönyvnek az az adata, hogy Szilvási szilágysági esperessé csak 1633-ban választották meg.¹⁴⁹⁾

Ezután azonban már teljesen elvész előlünk Szilvási Márton alakja. De a befejezést mégis csaknem teljes bizonyossággal megállapíthatjuk. Ugyanis azt látjuk, hogy az 1634. június 18-án Szatmáron tartott közzsínat szilágysági esperesül Csengeri Józsefet erősítette meg.¹⁵⁰⁾ Ezen az alapon azután helyesbitendő Zoványi Jenőnek, valószínűleg Ember Pál egyháztörténetének téves adatából¹⁵¹⁾ következtetett feltevése, hogy Szilvásinak 1638-ban más választatván helyébe, valószínűleg ez évben ért véget élete.¹⁵²⁾

147) Uo. 519-520. (Tóth S.: Adalékok a tiszántúli ev.ref. egyházkerület történetéhez c. mű I. füz. 26-31. lapjára hivatkozással.)

148) Tóth Sámuel: Adalékok a tiszántúli ev.ref. egyházkerület történetéhez. (Debreceni Protestáns Lap, 1883: 41.)

149) Lampe 646. és Névkönyv az 1881. évre. 72.

150) Tóth S. 1. dolgozata. Debr. Prot. Lap. 1883: 42.

151) Lampe-Ember i.m. 646.

152) Zoványi Jenő: Theologiai Ismeretek Tára. III. 291.

Igy tehát ezt a megjelölt halálozási időpontot át kell helyeznünk az 1633. év második felére, vagy az 1634. év legelejére, egyuttal azonban valóban feltételezve azt, hogy itt véget is ért az élete. Ugyanis e kitűnő képzettségű, jeles és nem több, mint negyvenhárom-negyvennégy év körüli javakorabeli lelkipásztor neve - ha továbbra is életben marad - valahol, valamiképpen mégis csak napvilágra bukkant volna.

De megerősíti az ekkor bekövetkezett elmulását a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában volt "Gentilletus Innocentius" 1586.évi genfi kiadású "Examen Concilii Tridentini" című művének belső borítólapjára irt bejegyzés is.¹⁵³⁾ Eszerint e könyvet 1635 január 2-án Szepsi N. András szilágycsehi "cristomysta" adta ujévi ajándéknak nemes és nemzetes Balásházi Lászlónak.¹⁵⁴⁾ - Ennélfogva tehát Szepsit, akit az egykoru források 1619-ben szatmári, 1620-ban pedig tasnádi papnak említik,¹⁵⁵⁾ valószínűleg 1633-34-ben választották meg Szilágycseh lelkipásztorául az e tájban elhunyt Szilvási utódaképen.

Feltételezzük tehát, hogy az az országosan pusztító pestisjárvány, amely éppen ebben az időben Szenczi Molnár Alberttel együtt nagyon sok kiváló emberünket vitte sirba - egyidejűleg Szilágycsehre is eljutva, fejezte be Szilvásinak a gyulafehérvári iskolamesteri, majd bánffihunyadi papi és kolozs-kalotai esperes, azután pedig szilágynagyfalusi s szilágycsehi prédikatori és szilágysági esperesi állomásokon keresztül sok szép reménnyel indult derék életét.

Sirja azonban ma már éppen úgy jeltelen, emléke pedig éppen úgy elfeledett, mint magyar multunk számtalan más jeles alakjáé.

Alapított-e családot, voltak-e utódai? - nem tudjuk. - Valószínű azonban, hogy ugyanakkor, amikor gyulafehérvári tanári ka-

153) "Generoso ac vere Nobili Domino Ladislao Balashazi, hunc librum dono dabat Strenae loco in sui memoriam Andreas N. Szepsinus Christomysta Szilagi Czehiensis. 2 die Januar, Anno ultimi seculi 1635."

154) Balásházi László 1609-40-ig Középszolnok vm.alispánja és kir. táblai ülnök. (Petri i.m. V. 71-72.)

155) RMK. III. 1252, 1298, 1300, 1301.

tedróját 1621-ben elhagyva, a bánffihunyadi papságra távozott, azt házassági szövetségre való lépése miatt cselekedte. - Gyermekei pedig, ha maradtak, bizonyosan elvegyültek az egyházi férfiak között.

(Korábbi változata: Református Szemle
1939 és kny.)

A XVII. századeleji váradi kollégium

A századforduló idejétől az erdélyi kálvinista iskolák színvonala jórésszen csak a triviális fokozaton állott. Ennek magyarázata abban a helyzetben keresendő, hogy ez a felekezet az ekkori uralkodókban semmiféle támaszra nem talált. Jóllehet utánuk Bocskai, majd Rákóczi Zsigmond következett, de az ők fejedelemségüknek ideje nagyon rövidre szabott. A reformátussá lett Báthori Gábor - Tasnádi Ruber Mihály ösztönzésére - hozzákezdett ugyan az iskoláztatás fejlesztéséhez, ez azonban nem azzal a céltudatos módszerrel történt, mint ami a megfontolt politikájú Bethlen Gábor s kiváló munkatársát: Keserői Dajka János udvari papot s majd a püspökségben Tasnádi utódát jellemzi. Természetes, hogy ezek a tanintézetek kezdetben még nem vehették fel a versenyt az Erdély határán kívüli Nagyváraddal, Debrecennel, Sárospatakka. Ezt a körülményt Bethlennek is észre kellett vennie, tehát ezért találkoztunk azzal a váratlan helyzettel, hogy Bethlen István, a fejedelem testvére, valószínűleg a nagyobb fiát is, de egészen bizonyosan a kisebbiket az alaposabb tudással együtt járó haladó szellemet befogadó Váradon taníttatta. Ezt bizonyítja egy 1621 október 20-ai kolozsvári feljegyzés, amely arról számol be, hogy "Joeue G(ubernátor) eo N(agysága) zolgaja Mezo labj Miklos eo Naga kuldi az fia melle Varadra Pedagogusnak B(író) V(ram) h(agyásából) attam neki kenjerre husra fl - / -4. Egy Ejtél borra fl. / - 8."¹⁾ Meg kell jegyeznünk, hogy a "zolgaja" meghatározás alatt itt alumnus diákját kell értenünk. Ugyanigy Kolozsvárt időzik a győzelmesen hazatérő fejedelmet váró ünneplők között 1622 május 2-től kezdődőleg a gubernátor s mindkét fia, valamint "az Vrfi mestere" és "de-aki",²⁾ vagyis tanuló társai.

1) A kolozsvári sáfárpolgár 1621. évi számadáskönyve: 96.

2) I.h. 1622, 67, 69, 70.

Bethlen Gábor, meg I. Rákóczi György uralkodásának négy évtizedig tartott ideje alatt valóban nagyot fejlődött az erdélyi iskoláztatás színvonala, különösen az öregbik Rákóczi fejedelem és felvilágosodott szellemű házastársa jóvoltából nemcsak a fejedelmi székhelyen akadémiává fejlesztett, valamint a családi fészekben dédelgetett iskolában, hanem az Alföld északkeleti szögletének szellemét védő debreceni, nemkülönben a nyugati haladóbb nézetet leghamarább magába szívó váradi kollégiumban a maga korának nem egy felvilágosult értékére bukkanunk.

E század első három évtizedéből a váradi iskoláról jóformán nem is maradt fenn más, mint amit Szilágyi Benjámin István s Debreczeni Ember Pál által összegyűjtött sovány adatok megőriztek, a fentebb idézett adatcskáink azonban a maga igénytelenségében egyszerre mégis csak reá világít arra a helyzetre, hogy mind a fejedelem, mind Bethlen István Bethlen Péter iskoláztatására az akkori idők legértékesebb tanintézetét választotta ki, mint ahogyan házi tanítóul is a legderékabb diákot jelölte ki. Igaz, hogy Mezőlábíróról pusztá nevéen kívül semmi más adat nem maradt fenn. Személyazonosságának keresése közben azonban az a gondolat ötlött az eszembe, hogy a tulajdonnév eléggé szokatlan szóösszetételen alapszik, s ezért sokkal valószínűbb, hogy benne a feljegyzést készítő sáfárpolgár tollhibájával találkozunk.

A franekerai akadémián a nagy tekintélyű Lubbertus Sibrandus teológiai professzornak, az arminianizmus ellenségének, irányítása mellett Mezőlaki Miklós diák 1624 március 24-én "Disputatio Theologica De Jesu Christo Filio Dei. Contra Arianos hostes et oppugnatores gloriae Christi. De Qua Deo Filio ac Domino aeterno Jesu Christo adjuvante." címen vitatkozást tartott.³⁾ Ha ennek a diáknak s Bethlen Péter praeceptorának nevét összehasonlítjuk, közöttük csupán egyetlen betű eltérést találunk, amely eltérés kézírásban csak nagyon csekély különbségnek bizonyul. Soroljuk ehhez hozzá, hogy a keresztnév is pontosan megegyezik egymással. A személynéven kívül a személyek azonosságára abból a körülményből is következtethetünk, hogy vitatkozását a felelő Gyalakuti Gáspárnak, a fejedelem főudvarmesterének, Marosszék főkapitányának és Geleji

3) RMK. III. 1361.

Katona István fejedelmi udvari papnak ajánlotta, ezzel is bizonyítva, hogy neki is volt valamelyes köze a fejedelmi udvarhoz.

Két évtizeddel későbbben ugyane Mezőlaki Miklósnak, mint Szatmár megyei fehérgyarmati papnak a nevét az 1646 június 10-én tartott szatmárnémeti nemzeti zsinat egyik résztvevőjeként is megtaláljuk.⁴⁾ Bizonyosan az ő fia volt az a puritánus felfogású "Johannes P. Mezőlaki", aki 1659 március 10-én írta alá a sárospataki iskola törvényeit s azután innen "Promotus in Acad. Holland et Angl."⁵⁾

Bethlen Péter pedagógusa nevének tisztázásánál azonban sokkal fontosabb az a körülmény, hogy a fejedelem unokaöccsének hazai taníttatására legméltóbbnak a váradi iskola találtatott. Kétségtelen az is, hogy a fehérvári scholának academicum collegiummá történt fejlesztése ellenére a váradi kollégium továbbra mégis megtartotta jeles színvonalát, ami főképpen annak köszönhető, hogy az öregbik Rákóczi György és Lorántfi Zsuzsánna szilárd támaszként állottak mellette, gondoskodva arról, hogy a legkiválóbb tanárok tanítsák a tanulócsereget, melynek kellő ellátásában sem hagytak hiányt.

4) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Bp. 1911. 151.

5) Et. 1943: 336.

A d a t o k B e t h l e n G á b o r

gyulafehérvári academicum collegiumának előtörténetéhez

Ennek a kitűnő intézetnek a multja sokáig alig volt tisztázott, különösen a kezdeti évekről egy-két tanár nevén kívül nem nagyon tudtunk többet. Nem ismertük a magot sem, amelyből kifejlődött, sőt az erő is egészen ismeretlen volt, amely a fejlődés útján elindította. Hiszen az elégtelen adatok csak annyit árultak el, hogy volt egy nagyszerű fejedelem, aki külföldi jeles tudósokkal ékes akadémiát óhajtott létesíteni s - az eddigi ismeretek szerint - az ő halála körüli időre meg is érkezett az európai hírnű tudós főprofesszor és két társa, akik azután valóban nagy értéket jelentettek a szervezkedés nehézségével küzdő tanintézetnek. Ismeretes volt még az is, hogy hét évvel korábban a jeles fejedelem - talán kísérletképpen - az akkori német világ legnagyobb költőjét és két másik külsőországokbeli férfiut szerződtetett ide tanáruul, mindhármajuknak azonban egy esztendő leforgása alatt már nyomuk sem maradt Erdélyben.

Mi történt azután Alstedék bejövételéig, legfőképpen pedig mi volt itt Opitzék megérkezése előtt? E kérdésekre az alábbi, bárha eléggé sovány adatokkal kísérelünk meg reá világítani. Természetes, hogy egyelőre nem szólunk a még homályosabb rég-multról; csupán csak az 1620-as évekből felbukkanó jelenségeket összegezzük.

Bethlen Gábor fejedelemnek micsoda anyagi és különösen szellemi nehézségeket kellett legyőznie, micsoda előítéletekkel és akadékoskodásokkal kellett megküzdenie, ma már mindennek egészen nyoma veszett, de hogy a szervezkedés még neki sem ment a legsimábban, bizonyítja az 1622 szeptember 29-től október 1-ig tartott

besztercei országgyűlésnek a judaizmus, vagyis a szombatosok ellen hozott első cikkelyének az az odavetett toldaléka, hogy az azok ellen való animadversióban is, az kik az academia felől per ludibrium ignominose szólottak, azon mód és processus observáltassék.¹⁾ Ez, a gunyolódásból fakadó gyalázkodás kifejezés sok minden olyant takarhat, amiről ma sejtelmünk is csak alig lehet! Ma ugyanis csak bizonyos pontokat látunk, amelyeknek összefüggésbe való hozása is csak valószínűleges lehetőségre enged következtetni.

Elindulásunk utmutatójául Szenczi Molnár Albertnek 1624-ben Hanovában megjelent "Az Keresztyéni Religiora és igaz hitre való tanítás" című művének Bethlenhez intézett ajánlását választjuk. E szerint: hogy Felsd az isteni tiszteletnek megtartását és jobbitását szive szerint kívánja, bizonyosága annak az fejérvári gymnasium építése és öregbitése, az fejedelmi bibliothecának gyűjtése és az Németországbeli academiakból is tudós embereknek oda hivatala.²⁾

Ismeretes, hogy Bethlen az akadémiát eleintén nem is Fehérvárra tervezte. Ennek első nyomát már uralkodásának kezdő éveiben: 1617 április 28-án kelt adománylevelében látjuk: ebben ugyanis a Báthori Gábortól a kolozsvári református egyház és iskola céljára rendelt dézsmanegyedet és a kolozsvári harmincadból adományozott 300.- forintnyi évenkénti járandóságot megerősítette. E jótéteményét a következő szavakkal vezeti be: Miután a fejedelem látja, hogy kedves hazája és országa, Erdély már néhány év leforgása óta a hadak vészes hullámaiktól ezerféleképpen levén csapdosva és ki-pusztitva, nemcsak bölcs férfiakban, de közepes tudósokban is rendkívül szűkölködik, kötelességének ismerte, hogy hirneves Kolozsvár városában fejedelmileg segélyezett ifjaknak tudományokban való előmenetelére és hasznára s az egyedül igaz vallásnak mintegy koronájául legelső alkalommal Akadémia állításáról gondoskodjék.³⁾

Ezeknek, a határozottan Kolozsvárra utaló soroknak ellenére mégis itt jóformán semmiféle előkészületet nem vehetünk észre,

1) EOE VIII. 108.

2) Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója. Bp, 1898. 83.

3) Jakab: Kolozsvár. II. 564.

ellenben minden adatunk már Fehérvár felé irányítja figyelmünket. Ennek okául nemcsak azt a helyzetet állíthatjuk oda, hogy Kolozsvárt ekkor megfelelő épület nem állott rendelkezésre, mert hiszen a Báthori Istvántól létesített jezsuita akadémia épületének még a nyoma is eltakarítottatott a föld színéről, hanem nyomkereső gondolatunkat belekapcsolhatjuk az előbb idézett 1622. esztendei beszercei törvénycikkbe. Ez ugyanis eredetileg a szombatosok ellen hozott, mivelhogy ez nem lévén bevett vallás, védőpaizsképpen az unitárizmust választotta, meggyűjtven a bajt ennek, a Báthoriaktól már amugyis üldözőbe vett, pártfogója vesztett egyháznak, amelynek most már egyetlen erőssége a majdnem egészen unitárius vallásu Kolozsvárnak az eddigi uralkodóktól elismert kiváltságos helyzete és a polgárság egységes magatartása volt. Nagyon hihetőnek tartom, hogy Kolozsvár vezetősége minden erejével összefogott, hogy a kilátásba helyezett akadémiának e városba történendő létesítését meggátolja. Hiszen egy országosan fenntartott kolozsvári kálvinista akadémia az itteni unitárizmusnak rövidesen való felszámolásához vezetett volna. Tehát ezekre célozhat a "per ludibrium ignominiose szóolás"miatti erélyes rendszabály kilátásba helyezése. Azonban ez sem használt: minden ilyes szándék megtörtött a polgárság ellenállásán, Bethlen, bárha országalkotó politikájához nélkülözhetetlenek tartotta a tanult nemzedékek mielőbbi felnevelését, nem volt az az uralkodó, aki a fennálló törvényekkel és kiváltságokkal szemben elyezte volna magát. Ezért bár tervéről még további egynehány évig sem mondott le, azonban az akadémia létesítéséhez vezető előkészületeket ezután már csak Fehérvárott volt kénytelen megtenni.

Kolozsvár város egykori sáfárpolgárainak számadáskönyveiméretetlenül sok becses adatot tartalmaznak, amelyek valóban nagy részben tulnőnek a helytörténet keretein. Különösen értékes azoknak a kiadási tételeknek a részletezése, amelyek a fejedelemmel, illetőleg az államkincstárral való elszámolás tárgyát képezték. Minket leginkább a fejedelmi parancslevéllel utazókkal kapcsolatos kiadások érdekelnek. Ezek közül jegyeztük ki az alábbi tételeket.

1620. szeptember 25-én Juta az Fejeruari haromsagos mester 5. mag(ával). Locumt(ene)ns zolgajual eo na(gysá)ga hát loan Keonjuekert. 26.-án is itt van az haromsagos mester s ekkor maga,

kisérete és lovai ellátására cipót, tyukot, hust, bort és zabot utalt ki a sáfár.

A fejedelem távollétében tehát az országos dolgokban a bátyja rendelkezett. Ő küldötte ide is a fehérvári schola mesterét, hogy bizonyosan a fejedelem által megvásároltatott könyveket a megszervezendő nagykönyvtár számára haza szállítsa.

Tizenegy hónapra ezután a következő feljegyzés ötlík a szemünkbe. Az ebben megnevezett mester netalántán azonos az előbbi adatban jelentkezettel, minthogy az időbeli távolság mindössze is csekély.

1621 augusztus 24.-én Juta Jacobus Germanus az Fejervári Mester. 3. mag(ával):Megien oda fel K(egyvelmes) V(runk)g(δ)f(elség)e salus Conductuss(áv)al, B(író) V(ram) h(agyásából) attam nekj Kenjerre den 3., haro[m] font hust den. 4 1/2. Egy ejtel bort.lo. Penzest. fl. - /. lo.; ezután

augusztus 25.-én Megis it Mulatua[n] az Fejervari mester, B. V. h. attam etere es itara valot. tt. fl. - /.12.;

ugyanezen a napon Az Fejervari Mesternek Vaczorarajs atta[m] B. V. h. Harom font Peczenjet 1 den. 1 1/2 - fl.- /. 4 1/2. -Kenjerre den. 3. - Egi ejtel borra den lo.;

augusztus 26.-én Megis it mulatua[n] Jacóbo az Fejervári Mester 3. mag(ával)B. V.h. attam nekj Kenjeret den. 3., husrais den. 3., Egy ejtel borra fl.- /.8.; végül is

augusztus 27.-én Keohalmj Janos Negy loan zekere[n] vizi az Fejervári mestert (fejedelem-)azzonjunk eo f(elsége) es G(uberna-tor) eo N(agysága) Paranczolua[n]. B.V.h. Varadig,atta[m] 4 lotol fl. 6. /.-⁴⁾

Ebben az adatcsoporthoz tehát megtaláltuk német Jakab /Jacobus Germanus/ fehérvári iskolamestert, aki - mivel Bethlen Gábor II. Ferdinánd elleni hadjárata miatt Erdélytől távol vala - a fejedelemasszony és Bethlen István kormányzó parancslevelével 1621 augusztus 27.-én Németországba /oda fel/ utba indult. Erről a német Jakabról még azt is megállapíthatjuk, hogy valóban németországi német vala, minthogy a nemzetiségi névvel való megjelölés a múlt időkben mindég a földrajzi egységek /országok/ alapján történt. Kimenetelének célja ismeretlen: lehet az intézetnek ujab

4) Sáfár 1621. számadó Regestoma.94. 85. 86. 165. és 1620. 70.

tanárokkal való gyarapítása is, de lehet, hogy Fehérvárról végleges megválása volt. Leglényegesebb jelenség azonban az a körülmény, hogy ő még csak mester-nek és nem professzornak mondatott. E megjelölésben ugyanis nem lehet tévedés, először is, mivel Széchi Seres István sáfár ötször írta le a "mester" szót, másodszor pedig, mivel a fejedelmi parancslevél /Salus conductus/ föltétel nélkül megfordult a sáfár, vagy legalább is a rendelkezést kiadó főbíró kezében, amelyben az illetékes személy azonosságának kétségtelen adatokkal kellett megnevezve lennie.

Már ebből az egy adatból is látszik, hogy a fejedelemnek bár egészen korai terve volt a régi gyökerű, de csak gimnázialis iskolai mértékű fehérvári schola tanári állásait külső országokból tudós férfiakkal betölteni s ezáltal annak színvonalát az eddiginél magasabbra emelni, eleintén azonban aligha gondolt az akadémiai fokozatra való fejlesztésre, hanem csak egy kiváló iskola megalkotására. Erre a legtisztábban reá világít Jacobus Germanus hivatali tisztségének megnevezése.

A nikolsburgi békének 1621 december 31.-én történt megkötése és a feltételeknek végrehajtása után a hadjáratban dicsőségesen küzdött sereggel a fejedelem sietve igyekezett hazafelé, hogy az 1622 május 1-re Kolozsvárra hirdetett országgyűlésen részt vehessen. Bevonulása - Segesvári krónikája szerint - május 6.-án történt.⁵⁾ Kiséretében a Habsburgok feletti győzelmet ünneplő jágendorfi herceg, továbbá a salendorfi gróf, aki Opuliának és Ratisbónának gubernatora; rajtuk kívül gróf Thurn Mátyás, a II. Ferdinánd ellen támadt cseh felkelők vezére, azután báró Hofkirchen, valamint Lorinbergi Alexander Lucius velencei követ, meg a lengyel király követei, nemkülönben a török Ali aga, ugyanígy a havaseli idősebb és ifjabb vajda volt jelen. A hazai főemberek részben Bethlen Gábor kíséretét képezték, részben pedig az országgyűlésen résztvett rendek közé voltak hivatalosak, így maga Bethlen István önnagysága, a fejedelmet helyettesítő kormányzó, azután az ő idősebb fia: ifjabb Bethlen István, továbbá Alagi Menyhárt önnagysága, Károli Mihály önnagysága, a fejedelemasszony bátyja, Nyári István főhopmester, Kamuti Parkas, a gubernator locumtenense, Kornis Zsigmond bihari főispán, Mikó Ferenc, Csik, Gyergyó és Kászon szé-

5) ETA. IV. 191. és Sáfár 1622. 78.

kek főkapitánya, Geréb András szamosujvári kapitány, Petneházi István generális, Bornemisza Tamás, Basa Tamás, Vesselényi Pál, Keserői Dajka János püspök, Milotai István udvari főpap, Galeji Katona István tábori pap, Czimer Iró Pál fejedelmi exactor, Forró Pál fejedelmi historicus és mások, a városok részéről pedig a székely királybíró, a brassai, a segesvári, a besztercei, a medgyesi, a szászsebesi, a debreceni, a váradi, a tordai, a dési, a kolozsvári bírák.⁶⁾

Ez a diszes, nagy környezet volt hivatva országosan megünnepegni azt a békét, amelynek előhíreről 1622 január 16.-án már is így emlékezett meg a városi sáfárpolgár: Az Eorrendetes bekességnek híret hogy bizonyosan meg hozak, kiért (a tanácsbeliek) eo ke-(gyel)mek Istennek halakat adua[n] és eoreomet leotetue[n], kelle-tet B(író) V(ram) es Tanaczjbeli vrajnek hagi asabol kezittetne[m] egy Ebedet.⁷⁾

Annak ellenére, hogy a fejedelemasszony május 5.-én már halálos betegen érkezett a városba, sőt 13-án meg is halt, 24.-én pedig el is szállították Fehérvárra,⁸⁾ az országgyűlés sorrendjét a rendeknek mégis csak meg kellett tartaniuk. Ennek azután egyik pontja különösen érdekli a hazai tudományos nevelést. Ugyanis bizonyosan a Ferdinánd feletti győzelem s a megkötött békében elért eredmények emlékeztére a fejedelem még 1617. évi ígéretének megvalósítására egy olyan törvényjavaslatot készítettett, amellyel az ország közmiveltségét és az ifjak tudományos kiképzését szándékozta szolgálni. Régóta forgatta a fejében ezt a tervet, mert az ehhez fűződő előkészületeket látszik igazolni az a helyzet, amelyről előbb már említést tettünk, hogy a fehérvári scholában már az 1622. előtti időben is külső országokbeli mestert, avagy mestereket /?/ alkalmazott oktatóul. Ő, akinek iskolai képzettsége eléggé korlátolt mértékű volt, az élet különböző adottságai közötti forgása közben reá eszmélt, hogy a nemzetnek csak kiműveltágyu fiai találhatják meg a helyes utat mind a bel-, mind pedig a külpolitika fortélyos változásaiban. Az elérendő célhoz tehát legbiztosabban az iskolán keresztül lehet eljutni. Bethlen az iskola-

6) Sáfár 1622. 59. 63. 93. 97. 107. 110. 111.

7) I. h. 1622. 242.

8) ETA. IV. 191.

tipusok közül eleintén a Báthori Istvántól alapított kolozsvári középiskolával összekötött akadémiát látta maga előtt mintaképül, ezért tehát valószínűleg Keserői Dajka János püspökkel és Milotai Nyilas István udvari főpappal, a volt tiszántuli püspökkel, történt előzetes megbeszélés után bizonyosan Kovacsóczi István kancellár fogalmazásában előterjesztést készítettett. Föltétlenül ennek a Kovacsóczinak, a Báthori Istvánkori kancellár fiának, kellett a gondolatadónak lennie, hogy a létesítendő iskola a régi, elpusztult intézet mintájára és helyére: Kolozsvárra állíttassék fel.⁹⁾ Ő ugyanis katolikus vallású lévén, ezért tehát jól ismerte a jezsuiták egykori iskolájának kiválóságát s ajánlhatta a mintaképet az elfogulatlanul bíráló fejedelemnek. Ennek bizonyosságául állítsuk ide Bethlen nézetét a tőle tervezett iskolatípusról, amelyről a többek között azt vallotta, hogy abban ne magyar iskolákban való hitván szokás szerint tanítsanak, hanem more Jesuitarum exerceálja a gyermek magát az oratio csinálásában.¹⁰⁾

Kovacsóczi gondolatadó szerepe mellé csatlakozott az egyházának intézményei számára zavartalanul biztos helyet kereső Gyöngyösi Kiséri András kolozsvári első papnak bizonyosan nem egyszeri előterjesztése is, amely az unitáriusoknak nem éppen méltányos módon megzavart óvári klastromköre helyett a reformátusok számára is önálló elhelyezkedési lehetőséget sürgetett.

A rendektől elfogadott határozatot azután az országgyűlés VI. törvénycikkében így örökitették meg:

"Communibus votis et suffragiis végezték az statusok, hogy Kolozsváratt a régi pápisták pusztá klastrom helyén építtessék egy academia, melyben ő felsége bizonyos főprofessorokat constituálván, azoknak bizonyos és örökké megállandó proventusokról is kegyelmesen disponáljon.

Nem tagadhatjuk, kegyelmes urunk, hanem magunk szemeivel is eléggé látjuk az tudós embereknek, kik hazánknak sok fő dolgaiban hasznosan szolgálnak, ez elmúlt időkben forgott sok disturbiumokban mely igen elfogytanak közülünk, ki miatt, ha gondviselés reá nem léssen, rövid időn országunk és maradékink is veszedelmesebb állapotra juthatnak, nem lévén támaszok. kik az gondviselésben mindnyájunknak succedáljanak. Felségednek arról való kegyelmes dispositióját igen dicsérjük és jovaljuk, holt Felséged ebbeli fogatkozásainkat restaurálni akarván, egy

9) Herepei J.: A kolozsvári farkas-utcai templom 1638-47. évi felépítése. /Kézirat./

10) Idézi Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. Bp, 1929. 197.

közönséges académiának építéséről gondoskodott, holott pedig az académiának állapotja, kegyelmes urunk, csendességes, nyugodalmas és békeséges helyet kívánjon, ez mi szegény hazánk pedig gyakorta véletlenül oly motusokat szenved, hogy az miatt nem csak az academia, de egyéb helyek és állapotok is megháborodhatnak és változhatnak:

Kellett oly közönséges és illendő helyről gondoskodnunk, az ki mind securitással, mind állapattal, hellyel arra alkalmas lehessen. Tetszett azért, kegyelmes urunk, egész országul, hogy az académiának erigálása ebben az helyben Kolosvár városában legyen az pápistáktól biratott pusztá klostromhelyen, mely mostan vacál, és a nélkül is pusztában áll. Ilyen conditióval és örökké állandó végzéssel, hogy Isten Felségedet reá segítvén, ennek építésére és helyben állatására, tudós emberekkel, professorokkal annak módja szerint megrakván és ugyan felruházván, és ültöztetvén, azoktól semminemű időben, semmi okon, semmi változásokban, se ezután következő fejedelmektől se egyéb rendektől soha el ne vétessék, el ne abalienaltassék, hozzá rendelt minden proventusokkal egyetemben, hanem ezen mostani rendelésünkben álljon és maradjon, mely mostani erővel való közönséges deliberationkat egész országul perpetuum statutumnak mondunk lenni *communi ore et suffragio.*"¹¹⁾

Ez az ártikulus tehát csak betetőzése volt a fejedelem elhatározásának, valamint a korábbi előkészületeknek. Ugyanis a nikolsburgi béke pontjai szerint - az országos érdekű határozatokon kívül - Bethlen a magyar királyságról való lemondásáért mintegy kárpótlásul a német-római hercegi címmel együtt a sziléziai Opeln és Ratibor hercegségeket nyerte II. Ferdinándtól. Ennek következtében közelebbi összeköttetésbe került János Keresztély felsősziléziai lignitzi és briegi herceggel, akitől azután tudós férfiakat kért az általa létesítendő akadémia tanáraiul. János Keresztély ajánlatára jött be tehát 1622 május-június hónapok valamelyikében Opitz Márton.¹²⁾ Valószínű, hogy éppen a kolozsvári országgyűlés, illetőleg a fejedelemasszony halála, vagy a temetési előkészületek idején érkezett s ezért a sok jövő-menő közül a kolozsvári sáfár nem választotta ki az ő nevét, hogy külön is megjegyezze. Idejekorán történt érkezésére reá mutat az a körülmény is, hogy Károlyi Zsuzsánnának 1622 július 1.-én Fehérvárott tartott temetésére egy beszédet s egy verset is írt latin nyelven, ami azután 1624-ben nyomtatásban is megjelent.¹³⁾

11) EOE. VIII. 96-97.

12) Hermann Antal: Opitz Márton Erdélyben. Bp, 1876. 7. 14-16. Komor Ilona: Tanulmányok a XVII. szdi magyar-német kulturális érintkezések köréből (Filológiai Közöny. 1955:535.)

13) Exequiarum caeremonialium. II. rész. Gy.-fehérvár, 1624. 153.

Nem sokkal ezután Alvinczi Péter, a kassai magyar pap, jelentette a fejedelemnek, hogy ismét érkezett hozzá két külső országbéli tudós. Erre Bethlen 1622 augusztus 21.-én keltezett levelében utasította kassai prefektusát, hogy a tudósokat indítsa Erdélybe Fehérvárra s egyuttal Alvinczit is kérte, hogy "legyen szorgalmatos gondviseléssel maga is beküldésükkel".¹⁴⁾ E tudósok további nyomát a kolozsvári sáfárpolgár 1622 augusztus 29-i számadásában találtam meg. E szerint ugyanis Jutanak Varad feleol Nemmet Professorok, mellieket Vrunck hiuat Fejeruarrá az Academianak epulettire, hoztak eeket ket zekere[n]l Varadrol, B(író) V(ram) h(agyásából) attam nekik hust. lib. 8. - den. 12. - Czipot. den. 20., - bort 3 ejtelt 8 penzest. tt. fl. - den. 24. A megkeresett kulcsszám segítségével megállapítható, hogy a sáfár nyolc személy ételéről-italáról gondoskodott, azonban nem nevezi meg, hogy mennyi közülök a professzorok és mennyi a kísérők (jobbára diákok, külső országbéli tanítványok) száma. Ezen kívül még ugyanezen a napon feljegyezte Pulacher István sáfárpolgár, hogy Az Nemet professorok ala, mellieket Vrunck az Academjanak Epuletire hiuatott, Varadrol (mint megelőző jármű- és lóváltóállomásról jövet) Vitte (a kirendelt fuvaros 6 lóval) Enjedig (mint következő állomásig.)¹⁵⁾ E számadási tételek tehát határozottan megnevezik, hogy a most érkezettek professzorok (és nem mesterek, mint a megelőző évbeli Jacobus Germanus!), de tudtunkra adják azt is, hogy az Akadémiának épületire, vagyis (a most létesülő) akadémia fejlesztésére hívta meg őket a fejedelem. Igen, ám, de az 1622. évi VI. t. c. az akadémia felállítását Kolozsvárra állapította meg, ennek ellenére még itt jóformán alig van nyoma az annak létesítésére teendő előkészületeknek! Ennek a helyzetnek azonban - az elől már részletezett indokon kívül - nagyon egyszerű a magyarázata. Bethlen ugyanis ezt az intézetet a farkas-utcai földig lerontott jezsuita iskola és rendház, valamint a csupasz falakkal felmeredő templom helyére szándékozta felépíttetni, ennek a munkának azonban éveket kellett volna igénybe vennie, ellenben máris itt vannak a meghívott professzorok és sehol sincsen méltó hely, ahová beállíthatók

14) Imre Sándor: Alvinczi Péter kassai magyar pap élete. (Hmv-hely, 1898, 89.

15) Sáfár. 1622. 64. 103.

lennének az akadémiai auditoriumok (tantermek), a megnövekedő számú tanulók és diákok számára a kamarák (lakószobák) s a professzorok részére külön telken álló lakóházak, minthogy az óvárbeli kis iskola (vagyis a reformátusok scholaháza) magánházból alakított át s ezért, bizony, máris eléggé szűk és alkalmatlan vala. Hirtelenében tehát nem is lehetett más választás, minthogy az akadémia terve a fehérvári várban lévő régi iskolaházzal kapcsolatosan valósíttassék meg, ez ugyanis az egyházi javaknak 1566. évi lefoglalása előtt amugyis klastrom lévén, ezért sokkal könnyebben volt a megnövekedett iskola céljaira kibővíthető. Ehhez járult hozzá az a körülmény is, hogy a fejedelmi székhelyen mind az uralkodó, mind pedig a püspök szeme előtt lévén, könnyebben vi-
gyázhattak reája és gondoskodhattak annak lelki és anyagi szükségleteiről. Ezért tehát ez is hozzájárult az akadémia Kolozsvárt tervezett létesítésének elmaradásához.

A felsősziléziai bunzlai születésű Opitz Márton 26 éves korában lett a fehérvári akadémiának legelső professzora, a filozófiának és a széptudományoknak tanára. Ő a maga korának valóban nevezetes embere, aki kortársaitól "a német költészet atyja"-nak neveztetett, s a frankfurti és a heidelbergi egyetemeken kitűnően képzett tudós humanista vala.¹⁶⁾ Ő, a korlátlan uralmu (abszolutisztikus) uralkodók udvarában formálódván, nem tudott beilleszkedni a más szellemi beállítottságú magyarok társaságába, ezért azután egy esztendei erdélyi tartózkodás után - a honvágytól hajtva - véglegesen el is távozott innen. Erdélyi emlékei közül a Károlyi Zsuzsánna felett tartott latin nyelvű gyászbeszéde,^{16a)} s egy gyászverse, valamint egy alalnáról írott költeménye maradt reánk nyomtatásban. Nemkülönben ismerjük még Bethlenhez intézett két és Bojti Veres Gáspár eljegyzésekor írott egy versét. Fehérváron archaeológiai és klasszika-filológiai tárgyu előadásokat tartott, legtüzetesebben pedig Horatiussal foglalkozott. Iskolai elfoglaltsá-

16) Scherr János: A világirodalom története. II. 266-67. - Marczali Henrik: Az ujkor története. Bp. 1884. II. 308-322.

16a) Exequiarvm Coeremonialium. Alba Julia, 1624. I. rész. 153. "Dn. Martinus Opicius Silesius Poeta Laureatus Caes. et oratoriae. Professor doctissimus."

gán kívül Erdély római kori emlékei után kutatott, sajnos, azonban ilyen irányú gyűjtése kéziratban maradván, elveszett, pedig Bethlen is nagyon értékelte s mikor évek múltával ismét hívta vissza, arra buzdította, hogy folytassa tovább "historia Daciae antiqua cum moderno eius statu" munkáját.^{16b)} Az Opitzra vonatkozó adatok után kutatva, a Stübel János Jakab által 1706-ban Lipcsében kiadott Buchner Ágostonnak /sz.1591 Drezda + 1661 Wittenberg/ az ékesesszólás wittenbergi professzorának, költőnek és szónoknak - levelezésében néhány fontos adatot találunk. E könyvnek egyik, címlap nélküli példányára a debreceni református nagykönyvtárban találtam rája, amelyben a többek között egy levél van közölve, amit "Viro Clariss. Martino Opitio S. P." Fehérvárra történt érkezése után alig két hónap múlva: 1622 szeptemberében, Wittenbergából intézett. Ebben "De Tartaro (agnoscis Medicorum nostrorum vocabulum) Ungarico, ut memor sis, etiam atque etiam te rogo." Opitznak mi lehetett erre a válasza? nem tudjuk. De később, Fehérvár elhagyása és Bethlennek visszahívó levele után, 1626 június 17-én ugyancsak Wittenbergben kelt Buchner másik levele, amely ismét csak Erdéllyel kapcsolatosan inti barátját... "De itinere tuo Dacico iterum te moneo, ut caute illud suscipias, et cum accuratissima cura tuae salutis. Nam ut tu parum cures, quid de te futurum sit: cogitare tamen debes, et sedulo tecum expendere, quid de te patria communis sibi exspectet, Cujus certe maxime interest, te quam diutissime superesse. Profecto ego pro te omnia etiam tuta timeo. Nam ut nosti, maximo amore maximus semper metus junctus est. Itaque te, per quicquid tibi sanctum ac carum est, oro, quaesoque, ut tui rationem habeas, et manes potius, si quid timendum fuerit, quam incertis periculorum te committas. Pereat omnis Dacia, modo Opitius noster nobis superet. Haec te, Frater nunc scribere placuit, quae boni consules. Nam et parum polita sunt, et citra omnem curam illita potius chartae, quam inscripta. Ego adhuc unum te rogo, ut sive eas in Daciam, sive domi tuae maneas, Buchnerum tuum constanter amare pergas. Raptim Wittenb. ad. d. 17. Junii. Anno 1626."

Harmadik levelét 1630 január 6-án ugyancsak Luther városában

16b) Komor Ilona. 1955: 539. 542.

irta. Ebben hasonlóképpen találunk valamelyes magyar vonatkozást: ...*"Tartarum Hungaricum nullum vidi hactenus. Itaque iterum ne quid offendero, vello aurem. Juva, quaeso, amici valetudinem, qui tibi in nulla unquam re deerit, qua tibi se commendare posse intelliget."*¹⁷⁾

Ezeket az idézeteket összevetve, azt sejtjük, mintha nemcsak Opitz honvágya, de talán a wittenbergieknek a heidelbergi szellemmel szemben, amely Fehérvárott a két protestáns vallás megegyezését munkálta, térítette haza a kiváló férfit, hanem Erdélybe való visszajöttét is megakadályozta. Emellett a harmadik levéltöredéket igazában csak akkor érthetnénk meg, ha ismernők magának Opitznak Buchnerhez intézett megelőző sorait is. Mégis az képzelhető, hogy Bethlen ismét tapogatózott Opitznál, vajjon nem lenne-e hajlandó visszatérni Fehérvárra, avagy Kolozsvárra, ahol már Szenczi Molnár Albert is megállapodott? Csakhogy a fejedelem időközben meghalt s ezért szóba sem kerülhetett a kérdés, hogy ez a humanista író és tudós egy takarékosabb és általa inkább csak katonának ismert uralkodó környezetében keressen újabb elhelyezkedést.

Az Opitzsal együtt, illetőleg közvetlenül utána, vagyis 1622 augusztus 29-én érkezett többi német professzor közül az egyiknek Kopisch Jakabbal kellett azonosnak lennie, akihez *"Ad Jacobum Copium"* címmel maga Opitz írt egy tizenkét soros latin verset. Őröla mindössze annyit tudunk, hogy jövétele után ő is csakhamar visszatért hazájába.¹⁸⁾ A másik professzor Pauli Frigyes volt; az ő erdélyi tartózkodása is bizonyosan csak rövid lélegzetű lehetett.

Valószínű, hogy nemcsak Opitz, hanem a másik két professzor is János Keresztély herceg ajánlatára fogadta el a felkínált tanári katedrát s hihető, hogy nemcsak a herceg, hanem Bethlen követé: Magdeburgi Jakab is mindent elkövetett, hogy a lehető legjelesebb professzorok jöjjenek le Erdélybe, az új protestáns főiskola felvirágoztatására.

17) Jöcher, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. Leipzig, 1750. I. 1450. IV, 905.

Buchneri Aug.: *Epistolae*. Leipzig, 1706. 2, 4-5, 10.

18) Hermann Antal i.m. 14, ProtSzle 1903: 325, 397. Váró Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma. Nagyenyed, 1903. 39.

A fejedelemnek minden esetre nagy csalódást okozhatott, hogy az idegen tanárok nem láttak feladatot a magasabb tudományok művelésére váró magyarság akadémiajának megszervezésében. Pedig Bethlen mindent elkövetett, hogy az iskola a kor magasabb színvonalának is minél jobban megfeleljen. Későbbi adatokból világosan látjuk, hogy a professzorokat olyan kitűnően fizette, mint amilyen járandósága még a püspöknek sem volt, a klasszisokat oktató akadémikus mestereknek is jóval nagyobb javadalmazást rendelt, mint amilyen más scholabeli kartársaiknak jutott. Ezeken kívül vigyázott arra is, hogy a tanulócsereg válogatott, értékes diákokból alakuljon. Ő maga is nagy számu (40) szegény sorsu ifjut ingyen taníttatott és számukra ösztöndíjat állapított meg, ezenkívül tanulmányi felkeltésének célját szolgálta azzal az adománylevelével, amellyel a bevett vallások mindenkor papjainak leszármazottait megnevesítette s a közterhek viselése alól mentesítette. Továbbá szívesen fogadta, ha a főurak, nemesek és egyéb főemberek is fiaikat továbbtaníttatták s a szegény tanulók számára ők is létesítettek alapítványokat. A tanulás sikerének előmozdítását szolgálta a könyvtár megszervezése is. Szalárdi szerint: "Bibliothecát, külön-külön tudományokhoz tartozó gyönyörűséges jó könyvekkel rakottat, olyat szerzett vala ugyanazon collegium szükségére, a mellynek is megszerzése sok ezer tallerokba kerülhetett."¹⁹⁾ Ennek alapítása különben már az akadémia megszervezésekor megtörtént, ezt bizonyítja az a körülmény, hogy a nikolsburgi béke megkötése után hazafelé tartó Bethlen Gábor már ekkor is nagy mennyiségű könyvet hozott magával a könyvtár számára. Erről ugyancsak a kolozsvári sáfár emlékezett meg, feljegyezvén, hogy 1622 június 10-én "Eo felsége az mjnemu keonjueket itt hagiott uolt, kudue[n] erette 3 Calvinista Mestert, hogi Fejeruarra vigiek. attak alajok" (10 ökröt Tordáig.)²⁰⁾ E könyveknek tehát az iskolához való tartozóságát bizonyítja, hogy a fejedelem iskolamestereket küldött érettük, be-

19) Szalárdi 33, 49.

20) Sáfár 1622. 95.

cses voltakat az jelzi, hogy nem egy, de három, nem katona, hanem tanár volt a kiküldött, nagy mennyiségükre pedig az világít rá, hogy két szekérhez tíz ökör kellett az elszállításukra. E könyveket a fejedelem felsőmagyarországi táborozásának bizonyosan utolsó hónapjaiban vásároltatta össze a külső országokbeli egyetemi városok bibliopoláitól. Megbizottainak nevét nem ismerjük, de akárkik is lettek légyen, nagyon valószínű, hogy a megszerzendő könyvek kész jegyzéke alapján történt a vásárlás. E könyvjegyzékeket azután a fejedelem tekintélyes tudós papjai állíthatták össze, akik Bethlen hívására gyakran megfordultak táborában. (Keserői püspök, Milotai főprédikátor, Alvinczi kassai pap, Geleji tábori pap.)²¹⁾

Az akadémia építéséhez tartozott a jól felszerelt könyvnyomtató műhely létesítése is. Hasonlóképpen a kolozsvári forrástól betűzzük ki, hogy a professzorok érkezése után néhány hónap múlva, már 1622 november 3-án "Vrunk eo F(elsége) hozat onna[n] fellyül egy Typographust, Typographiayawal es feleségewel, S (alus) con(ductusa) lewen," (gazdalkodtak számukra étellel és itallal). A következő napon azután "Az mely Typographust eo fel(sége hozat, adatott B(iró) V(ram) maga es Typographiaya ala, eo fel(sége Parancsolatára) három zekeret alaya Tordaigh."²²⁾ Ezt a nyomdászt is hihetőleg János Keresztély lignitzi és briegi harceg kerestette és küldötte Bethlennek, hiszen az 1629. év utolsó negyedében névszerint először jelentkezett nyomdavezető Jacobus E. Lignicensis neve²³⁾ maga is Sziléziába vezet. Ő azután Fehérváron "Fejedelem Vrunk Konyvniomtato es Compactora" is volt.²⁴⁾

Alig hihető, hogy a nagy lelkesedéssel és gondossággal megszervezett akadémia működését - a professzorok eltávozása után - Bethlen egy pillanatra is elaludni hagyta volna. Valószínű, hogy már akkor, amikor valamelyik professzor bejelentette távozási szándékát, a fejedelem - annak ellenére, hogy Ferdinánd ellen indított második hadjárata igénybe vette minden tetterejét - hala-

21) I. h. 1621. 11. 206; 1622, 20. 38. 93. 201. és Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Bp, 1887, 198.

22) Sáfár 1622. 162. 224.

23) RMK. I. 569.sz.

24) Herepei J.: Könyvészeti tanulmányok. 12.

déktalanul gondoskodott az utánpótlásról. Időközi adatom csupán egy megingatható értékű s egy kétségtelen erejű van, amely állítástomat megerősíti. Ugyanis 1624 augusztus 22-én azt jegyezte fel a kolozsvári sáfár, hogy Vrunck eo felsege "Nemet Papott uitet Huniadra Szaz Ferenc 4. eokren Portekastol," (fizettem a fuvarosnak) f. - //50.²⁵⁾ E "német pap" megjelölést értelmezhetnők úgy is, hogy az 1622. év januárjában Körmöcbánya környékéről betelepített bányászok prédikátora lett volna, amde annak Erdélyben létele 1624 augusztus 22-e előtti, s utáni időben is megállapítható, sőt - minthogy Körmöcbánya Magyarországon lévén - az innen betelepített bányászok papját semmi esetre sem mondhatták "német pap"-nak, mint ahogy valóban mindég is csak a "bányászok papjá"-nak említik. A felsorolt indokok következtében a fenti idézetben jelentkező pap, aki Bánffihunyad irányában portékástól együtt hagyta el az országot, feltételezhetőleg csakis valamelyik ismeretlen nevű fehérvári professzorral lehetett azonos, aki hasonlóképpen nem tudott itt meghonosodni. Ennél azonban sokkal biztosabb adat bukkan elő egy másik számadáskönyvben. tudniillik 1625 Die 17 May. "Az Varos hazanál szallot egj Nemet P(rae)dikator Johannes Schwarzenburgensis, Geöreögh Professor volt Fejerwarat, feleségeuel eggjút leuel[n], B(író) V(ram) h(agyásából) Atta[m]" ebédre és vacsorára összesen 48 denárius értékű húst, cipót és bort; május 20-án azután három lovas szekeren viszik Désig, vagyis az északkeleti Magyarországon keresztül vezető ut legközelebbi lóváltó állomásáig.²⁶⁾ Tehát itt reá találtunk egy eddigelé egészen ismeretlen professzorra: Schwarzenburgi Jánosra, aki bizonytalan ideig tartott fehérvári tanárkodása után 1625 május közepén hagyta oda az akadémia tanári székét. Ha már most tekintetbe vesszük, hogy ő a görög nyelvnek, helyesebben szólva: a görög nyelvnek is, vagyis a filológiának volt a tanára, bizonyos ebből a körülményből, hogy mellőle a filozófiának s még inkább a teológiának sem hiányozhatott a professzora, minthogy éppen ezt tartották a tudományok tudományának s ezért iskoláknak csak ez adhatta meg az akadémiai jelleget.

Bethlen Péter, a fejedelem öccse, külső országokat járó útja közben 1628 február-márciusban Angliába is ellátogatott. Itt az

25) Sáfár 1624. 156.

26) I. h. 1625. 49. 208..

oxfordi és cambridgei főiskolákat is megtekintette. Kisérétének egyik tagja: Pálóczi Horváth János látva a tanulók nagy számát, a nagyszerű épületeket és könyvtárakat, így sóhajtott fel, hogy bár csak egy ilyen collegiumunk volna!²⁷⁾ E felsóhajítás mutatja, hogy a jó igyekezettel és sok költséggel fenntartott fehérvári kollégium, bizony, nem érte utól az angliai intézeteket, igaz ugyan, hogy az eddigi sok jövő-menő, állhatatlan idegen professzor miatt a hazai főiskola megszervezését igazában csak ezután sikerült Bethlennek és Rákóczinak végleges formába öntenie.

Ettől az időtől kezdve, egészen az 1629. esztendeig több idegen eredetű professzor jelenlétét nem ismerjük, meg kell azonban jegyeznünk, hogy az eddig is tapasztalt folytonos jövés-menés, egy helyben nem maradás a XVII. század első felében egyáltalában nem volt szokatlan jelenség. Így maga Opitz Márton is ezután is mind-egyre változtatva állomáshelyét, Erdélyből való eltávozása után nem is egészen három év multával már ismét azon gondolkozott, hogy visszatér Fehérvárra, oda, ahonnan azelőtt szívszakadva elvágott.²⁸⁾ Tehát az idegen professzorok megállandósulni nem akarásából éppen nem vonhatunk le semmi más következtetést, mint azt, hogy a hazájukból nagy távolságra jutott más anyanyelvű és más vérmérsékletű emberek nem nagyon akaróztak alkalmazkodni a más táj és környezet életlehetőségeihez. Amint a mi Szenczi Molnár Albertünkénél is tapasztalhatjuk ezt az örökös nyugtalanságot, azonképpen találjuk a régi századokban az anyagi javakkal egy helyhez nem kötött társadalmi rétegeknél, hogy egy-két szekérre felrakva legszükségesebb portékáikat, mentek tovább új feladatot, vagy legalább is új életlehetőséget keresni.

A professzorokhoz hasonlóan éppen olyan keveset tudunk az akadémia gimnáziumához három évi szolgálatra kirendelt akadémikus mesterekről. Hihető, hogy ezek nemcsak a négy felső klassziszban tanítottak, hanem olykor, amikor a professzorok száma az eltávozás miatt nem vala elegendő, közülök a kiválóbbak megbízást kaphattak, hogy a hiányzó tanerőt lektori minőségben pótolják. Az 1620-as években kétségtelenül fehérvári akadémikus mestert névsze-

27) Lukinich Imre: A Bethlen fiuk külföldi iskoláztatása 1619-1628. Nagyenyedi Album. Nagyenyed, 1926. 95.

28) Hermann A. i. m. 12.

rint megnevezve, csupán tizet találtam. Ugyanis Csulai György püspök fiatal koráról írja Bod Péter, hogy "Papságra Szenteltetett 1623-ik Eszt. Udvarhelyre; azon Esztendőben Esperestségre-is állítottatott azon Társaságban; annak előtte volt kevés ideig a' Fejérvári Oskolában Tanító, vagy a' mint most nevezik Professor-is"²⁹⁾ Csulairól különben még azt is tudjuk, hogy 1616 augusztus 3-án Debrecenben subscribálván, 1619 május 4-én iratkozott be a heidelbergi akadémia hallgatói közé,³⁰⁾ itt azután a vele egyszerre tanuló gróf Bethlen Istvánnal, a fejedelem unokaöccsével - mint apjának: a kormányzónak alumnusa - egyszerre indulhattak külső országokbeli bujdosásra. Látjuk, hogy 1620-ban is ugyanitt tanultak. Ennek bizonyossága, hogy Barcsai Zsigmond nevű rokonának és tanuló-társának nyomtatásban megjelent beszédecskéjét verssel üdvözölte, nemkülönben verset írt Mindszenti Imre hittanhallgatónak ugyancsak 1620 augusztus 24-én tartott vitatkozásához.³¹⁾ Bárha ugyanennek az évnek a nyarán ifju Bethlen István - mivel a császári seregek Pfalzba betörték, preceptorával: Geleji Katona Istvánnal, a fehérvári scholának 1619 előtti mesterével, a későbbi püspökkel³²⁾ együtt hazatért, Csulai azonban - úgy látszik - még egy ideig künn maradt. Ugyanis Széchi Seres István kolozsvári sáfár számadáskönyvében 1621 július 12-én azt jegyezte fel, hogy "Erkezett onnet kuul G(ubernator) V(runk) 8 Naga alumnussa Giulia Georgj 3 mag(ával.) B. V. h. attam[?] neki kenjeret den. 3. hust den. 4 1/2 (értékűt,) Masfel ejtel borra fl. -/15."³³⁾ Ennek a Giulia Georgj-nek pedig föltétlenül azonosnak kell lennie Csulai Györggyel s így most már azt is megállapíthatjuk, hogy 1621 július közepén való hazatérése idejétől mintegy két esztendeig, vagyis udvarhelyi papságra történt kirendelése idejéig, volt a fehérvári schola akadémikus mestere.

Kemény János, a későbbi fejedelem, önéletírásában beszéli el, hogy otthoni tanulása után "a fejérvári scholában adattattam, az holott tudós, böcsületes, academicus mestereim voltanak, többek

29) Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. Nagyenyed, 1766. 91.

30) Sp.Füz. 1862: 563.

31) RMK. III, 1291., 1298.

32) Bod Péter i.m. 73.

33) Sáfár 1621. 61.

közt egy Gelei István, ki püspökségben hala meg. ... Derekasban Csulai György mostani püspök, szállásom is egy ideig akkori püspök Keserői Jánosnál volt, azután az mesterekkel, professorokkal egy fogadott asztalom, voltam azután külön is. Ezek jól és jó erkölcsben tanítottak s neveltek. ...De az ott való lakást is és tanulást kevés ideig continuálhattam, úgy hogy tizenöt esztendőben járó koromban hadtam el az scholát."³⁴⁾ Tehát az 1622. évben maradván ki az iskolából, Csulai sem sok ideig taníthatta, mivel - Kemény szerint - "a fehérvári pestis miatt haza vitetvén, circiter fertály esztendeig vacáltam." E feljegyzés különben azért is megérdemli figyelmünket, mivel, nemcsak az akadémikus mestereket, hanem a professzorokat is már említi. Azt azonban, hogy ezek Opitzék, avagy Jacobus Germanusék voltak-e? megállapítani nem tudom.

Az iskola egy másik mesteréről, a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárának egyik kötetébe írott feljegyzés tudósít, mégpedig: "Dono datus a R. ac Cl. Viro Domino Michaeli P. Balai Rectore Gymnasii Albanj in Perpetuum nominis sui memoriam Georgio P. Balaio fratri suo dilecto Anno Dni MDCXXIV die 2do July."³⁵⁾ Erről a papfiu Balai Mihályról, a fehérvári gimnázium rektoráról ismeretes, hogy 1617-ben még Sárospatakon tanult,³⁶⁾ azután 1620-ban már az ungvári iskola rektora volt,³⁷⁾ de arra is van adat, hogy külső országokbeli bujdosásra menve, 1620 július 28-án iratkozott be a heidelbergai egyetemre,³⁸⁾ itt Kecskeméti C. Jánosnak 1620-ban,³⁹⁾ majd Simándi Bodó Mihály nevezetű tanuló társának 1621 január 13-án tartott teológiai tárgyu vitatkozását Michael B. Balai néven verssel üdvözlötte.⁴⁰⁾ Innen azután Wittenbergába vándorolt, ahol Michael Pastoris Balai Ungarus néven 1621 október 20-án vétette fel magát az egyetemi hallgatók testületébe.⁴¹⁾ Nagyon

34) Kemény János erdélyi fejedelem önéletírása. Pest, 1865. 43

35) C.19. jelzésű kötet a kolozsvári RefKoll kvtárában.

36) Zoványi Jenő Cikkei a Theologiai Lexicon részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp, 1940. 22.

37) A RMK. I. szekrény 174.sz. jelzéssel.

38) Sp.Füz. 1862, 563.

39) Zoványi cikkei 22.

40) RMK. III. 1331.

41) Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601-1812. Bp, 1930. 119.

valószínű, hogy az 1622. év folyamán tért vissza hazájába, mint-hogy a július 1-én Fehérvárott eltemetett fejedelemszöny temetésén egy prédikációt s egy oróciót tartott latin nyelven.⁴²⁾ Majd az 1623 február 17-én Gyulafehérváron végrendelező Melótai Nyilas István, fejedelmi udvari pap utolsó akaratának írásba foglalásakor egyik tanu Balai Mihály a fehérvári gimnázium rektora volt. Melótai ugyanekkor reája bizta a debreceni nyomdásznál levő kéziratos könyvének kinyomtatásáról való gondoskodást. Ez a könyv azonban - tudtunkkal - mégsem jelent meg. Okát nem tudhatjuk.⁴³⁾ Balait tehát 1624 július 2-án is a kollégium gimnáziumi tagozatának rektoraként látjuk viszont, akit - mint előbb láttuk - már a "reverendus ac clarissimus" címzés illetett meg. Meg kell még jegeznem, hogy Balai Mihály és György, mint papfiuk, annak a Balai Péternek lehettek fiai, akiről az 1610. és az 1613. évekből mint gyalai lelkipásztorról van feljegyzés.⁴⁴⁾

A harmadik, névszerint ismert akadémikus rektorról Balaival egyidejűleg van emlékezet. Ugyanis Melótai végrendelezésénél mint tanuk voltak jelen: Reverendus Stephanus Czengeri concionator Sardiensis, item Georgius Czulay, Michael Balay et Franciscus Petri rectores gymnasii Albensis. E végrendeleti tanuk között együttesen jelentkező Balai Mihály és Petri Ferenc Bethlen Gábor fejedlem kiválasztottjai közé tartozott. Az ő költségén bujdosnak ki Németországba és tanulásuk ideje alatt ő látta el alumnusait tiszteességes pénzbeli javadalmazással, miként Ember Pálnál olvassuk: "liberali sumptu et expensis ad Academias exoticas promovit".⁴⁵⁾

Petri nevét először a heidelbergai akadémiára 1620 július 28-án beiratkozott hét magyar diák neve között találjuk, mint Franciscus Z. Petri nevű ifjút.⁴⁶⁾ Innen azután Balaival és Bihari P. Benedekkel együtt Wittenbergába vándorolt, ahol Petri Zobas Ferenc néven 1621 október 20-án vezették be nevét az anyakönyvbe.⁴⁷⁾ Ha-

42) Zoványi cikkei. 22.

43) Illésy János: Milótai Nyilas István végrendelete. ItK. 1892: 98-101.

44) Balai Péter c. cikkem e kötetben.

45) Lampe Fr.A.: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. 356.

46) Sp.Füz. 1862: 563.

47) Asztalos. 119.

zatérésre 1622-ben szánhatta reá magát. Hihetőleg Balaival együttesen ő is azok között az ifjak között lehetett, akiről a kolozsvár-városi sáfár-polgár 1622 június 29-én azt jegyezte fel, hogy "ő felsége két gyalog hadnagya és három alumnusa jöven onnan felyül", négy ökrös szekeret adott alájuk Enyed postaállomásig.⁴⁸⁾ 1623-ban tehát vele is, mint fehérvári rektorral találkozunk, 1631-ben azonban, mint Gálos Petri Ferenc, a dési egyházközség lelkipásztora és az egyházmegye esperese nevét olvassuk.⁴⁹⁾ Itt megnevezett teljes származási neve Bihar-megyei eredete mellett tanuskodik. Ugyanez a Petri Ferenc, mint dési első pap és esperes, 1634 február 7-én tartott generális synoduson egyike volt azoknak az egyházi vezető férfiaknak, akik az evangélikus és a református egyház egységesítését javalló határozatot aláírták.⁵⁰⁾

A negyedik ismert nevű akadémikus mesterről 1625 július 11-én jegyezte fel a kolozsvári sáfár, hogy "Senczj Janos onnet fel-lwl valamelj Academiabol jeoveő, Eőtöd magauat, es Vrunk eő felge parancziolattiabol az fejjérvari mesterseghre be hozattatva[n] ", (a volt-) "Sepsj Mestert Szenczj Janost witte Szamos keőzj Istwa[n] Haro[m] Lowo[n] Enyedigh."⁵¹⁾

Egy ötödik mesterről is van tudomásunk; róla 1626 augusztus 28-án olvassuk, hogy "Erkezek Feieriuari Mester Michael Senci, Varadra menuen, Keserik 6 Deakok, ...eő fle (parancs-)levele nallok." Másnap azután megismételve a bevezető szavakat, hozzáfűzi a sáfár; "Tokaiba Vizik kaplansagra. Vitte Brassai Istuan 4 lowo[n] Varadigh."⁵²⁾ Abból a körülményből következtetve, hogy Szenczi Mihály a zempléni egyházmegyébe rendeltetett káplánságra, arra gondolhatunk, hogy majdan rendes papképpen is ott maradt, hiszen az 1620. évi váradi zsinati határozat is megjelöli, hogy "a helyét változtató papot csak a senior hiteles levele mellett szabad másik tractusba, egyházba befogadni. Ez áll a rektorok- s tanulókról is."⁵³⁾ Tehát nem egykönnyen mehetett volna más vidékre. Miskolczi Csulyak

48) Sáfár 1623. 213.

49) Kádár József: Szolnok-Doboka vm. monográphiája. Bp, 1901-05. III. 128.

50) RMK. III., 1924.

51) Sáfár 1625. 60, 211.

52) I.h. 1626. 117.

53) Sp.Füz. 1865: 390. - Magy.Prot.Egyh.tört.Adattár. X. 50.

István zempléni esperes levelezésében 1629 július 2.-án megemlékezik egy Szenci Mihály nevezetű tokaji kollégáról. Éppen ezért hihető, hogy azonos személy azzal a Szenci Mihály bodrogkiszfaludi pappal, akinek nevére 1635, 1638 és 1640. évben találunk adatot s aki az utóbbi esztendőben ugyanitt meg is halt.⁵⁴⁾

Bán Imre nagyon értékes munkájában idézi a "Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt" című forrásgyűjteményből Schuller Nekesch Daniel naplójának egyik részletét: 1627 "bin ich auf mein Begehren nach Weissenburg in scholam Serenissimi Principis Gabrielis Bethlen überschicket von meinen Eltern und allda flosculos minervae colligerit under den praeceptoribus, damalen primarius rector Stephanus Galgóczi, secundarius Petrus Maray, tertius Michael Asconius, quartus Michael Bary /?/ und auch allda das elende Schulleben in mancherlei Sturmwinden der Mihseligkeit, in Not, viel Mangel, Durst, Hitze, Frost und vor das Bett das Stroe, alles mit traurigem Gemüt erdulden müssen. Valedicieren davon den 24 Januarii des 1628. Jahrs in publico maiori consistorio Albae Juliensis."⁵⁵⁾

E napló érdekes, bár nem éppen épületes bejegyzése négy rektort nevez meg, akik nagyon valószínűleg a gimnáziumi tagozatnak voltak tanárai. Erre vall az a körülmény is, hogy Schuller a nyomoruságos iskolai életéről panaszkodva, a részletezett keserűségekben olyan jelenségekre ismerhetünk, amelyek csak az osztályokban járó tanulókat érintették, mert mihelyt a subscriptio után a felső évfolyamokba léptek át, magántanítványokhoz, valamint alumniumhoz is jutva, sokkal könnyebb lett az életük. Az egykori fel fogás, amely az élet viharaihoz való hozzáedzést nemcsak nálunk, hanem más országokban is vallotta, az iskola részéről nem nyújtott más előnyt, mint az ingyen tanulást és lakást, a fiakról való gondoskodást pedig egészen a hozzátartozókra, vagy a gyermekek életrevalóságára bízta. Mindezeket tekintetbe véve, a "primarius rector" képpen megnevezett Galgóczi Istvánt a "classis rhetoricae" praeceptorának tartjuk.

54) I.h. 1860: 446, 555, 556.

55) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp, 1958. 57-58. - A debreceni "szegénydiák állapotát"-ra vonatkozólag lásd Nagy Sándor: A debreceni ref. koll. Hajduhadház, 1933. 43.-46.

Galgóczi személyazonosságát keresve, legelőször is megállapodhatunk a kolozsvári sáfárpolgárnak azon adatánál, amelyet számadáskönyvébe 1623 február 8-án találunk bevezetve: "Feiervarrol érkezve[n] Tizenket deak Vrunck eo felsege Alumnusi, Nemet országba[n] akarva[n] eo Felsege fel kuldeni eoket" (a városi főbíró rendelkezésére adtak nekik 16 font must, kenyeret és egy veder bort). A szekerezés rovatában pedig így találjuk: "Erkezve[n] Feiervarrol Tizenket Deak Vrunck eo felsege Alumnusi, mellieket Bíró Vra[m] vitetet ket Szekerrel Varadigh."⁵⁶⁾ Nagyon valószínűleg köztük volt Galgóczi is, minthogy a külső országokba tartó diákok első állomáshelye az Odera melletti Frankfurt egyeteme lévén, a beiratkozó Galgóczi nevét 1623 első félévében itt csakugyan meg is találjuk, mint "Stephanus M. Galgóczi Ungar(us)."⁵⁷⁾ Két esztendő múlva, vagyis 1625 április 10-én a hollandiai Franekerában véteti fel magát az akadémiai hallgatók közé ("Stephanus Galgoczi Ungarus Theol(ogiae) Stud(iosus)").⁵⁸⁾ Bethlen Gábornak 1626 januárban történt házasságára Frankfurtban egy Gamelia⁵⁹⁾ című versgyűjtemény jelent meg, amely a címről szerint "conciinnata Ab Alumnis ejusdem Serenissimi Gabrielis humilimis." A versszerző nyolc diák között ott találjuk Galgóczi M. István nevét is.⁶⁰⁾ Közel négy esztendőig tartott idegen országokbeli tanulása után megint csak a kolozsvári sáfár számadáskönyvében akadtunk rája: 1626 október 13-án "Jouegei Stephanus Galgoci nevu Vrunck Alumnusa 4 magával, "Enyed irányában, tehát Fehérvárra mennek. Egy másik bejegyzés pedig azt mondja meg, hogy az alumnusok ketten voltak, mignem a másik két társ hazai diák,⁶¹⁾ akik hihetőleg a váradi iskolából mentek át a fehérváriba. Galgóczit ezek után már ennek az évnek a végével az iskolához rendelhették tanáruul.

Szinnyei ujkori forrása saját galgóczi Galgóczi István nevezet.

56) Sáfár 1623. 23. és 123.

57) ProtSzele. 1889: 178.

58) Hellebrant Árpád: A franekerai egyetemen tanult magyarok. TT. 1886. 599.

59) A technikai nehézségekre való tekintettel a görög betűket latinra irtam át.

60) RMK. III. 1399.

61) Sáfár 1626. 125. 168.

alatt hihetõleg két azonos nevű személyt kavar össze, amit csak az eredeti kutatók felkutatása után lehetne tisztázni. Szerinte ugyan- is - mint tanuló 1618-ban subscribált Sárospatakon, azután 1623-ban Sátoraljaujhelyen schola-rector, majd debreceni lakos; a török- kök ellen harcol, érdemeiért 1651 december 9-én nemeslevelet nyer. 1663-71-ben debreceni esküdt bíró. Meghalt 1675-ben ugyancsak Deb- recenben. Művei közül megemlít egy latin nyelven írott verset, a- melyet 1622-ben Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony temetésére szerzett (Megjelent az "Exequiarum Ceremonialium"....-ban 1624-ben Gy.-fehérvárott), azután Barcsay Sándor számára 1622 november 12- én lemásolta Bethlen Gábor szakácsának szakácskönyvét; ez kézirat- ban maradt.⁶²⁾

A "secundarius rector"-ként megnevezett Maray Péter nevét a hollandiai Leyda akadémiajának hallgatói között találjuk meg. Az anyakönyvi bejegyzés életkorát is elárulja: 1625 május 17-én Pet- rus Marai Hung(arus; annorum) 26 T(heologiae studiosus).⁶³⁾ Talán ő lehetett a Galgócziival hazaérkezett társ. Fehérvárott a "Classis Poeticae"-nek lehetett praeceptor.

A harmadik rektor Ascanius Mihály, akire a "Classis Syntac- ticae" osztály oktatása bizathatott. Nevét a kolozsvári reformá- tus kollégium nagykönyvtárában őrzött Zvingerus Teodor: "Methodus Rvstica Catonis Atq. Varronis" /Basel, é.n./ című könyv őrzi, mint "Mich. Ascanjj"-t, vagyis a kötet tulajdonosáét. E kötet késõbben Apáczai tulajdonába jutott.⁶⁴⁾ Errõl az Ascanius másképpen Hasko- nius (Pannonius) Mihályról ismeretes, hogy Besztercebányán szüle- tett nemes szülõktõl. Tanulását szülõvárosában kezdette, azután Prágában folytatta, ahol bölcsészeti doktorságot szerzett (érte- kezése 1620 március 5-én kelt.) Hazajöve, Zsolnán tanított az 1629. évtõl kezdõdõleg, innen azonban elúzetvén, újra külsõ országokba bujdosott. 1637-ben Tübingában az orvostudományok doktorává avat- ták (vitatkozása ugyanekkor jelent meg). Innen hazatérve, öregbik Rákóczi György udvari orvosa lesz, majd Trencsénbe s onnan Szakol-

62) Szinnyei III, 963.

63) Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. N.F. XVI, 206.

64) Harepei J.: Apáczai Cs. János könyvtárának töredéke. MKszle. 1959: 79-85.

cára költözött. Ő fordítgatta le Rákóczinak Drabicius jóslásait.⁶⁵⁾ Fehérvári rektoroskodása tehát a Zsolnán töltött évek elé iktatható.

A negyedik rektornak nagyon helyesen megkérdőjelezett nevéről "Bary Mihályt" mondja az adatot megismétlő Bán Imre, de ez a tanár, aki a "Classis Etymologicae"-nek lehetett praeceptor, semmiképpen sem más személy, mint Barsi Mihály bibliothecarius, akinek az udvartartás fizetési jegyzéke szerint évenkénti 100 forint volt a szegődsége.⁶⁶⁾ Barsinak könyvtárosi állása is amellet bizonyít, hogy a már többször említett fizetési jegyzék az 1628. évnél későbbi keletű. Erről a Barsi Mihályról még azt is tudjuk, hogy a fejedelmi könyvtárosság mellett I. Rákóczi György idejében a fehérvári káptalan requisitorságát is viselte, sőt a táblai ülnökséget is elnyerte. Meghalt 1647-ben 53 esztendőskorában. Holtteste a fehérvári nagytemplomban helyeztetett örök nyugalomra. Latin nyelven írott sirversét Bod Péter őrizte meg, tudunkra adván, hogy az elhunyt Barsban a Garam vize mellett született s tudását Németországban öregbitette.⁶⁷⁾

A rektorok meglehetősen hiányos jegyzékét egy nevezetes névvel zárjuk. A fizetési jegyzék szerint "Fő scolamasternek Kereszturi Pálnak" frt 150 volt az évi szegődsége.⁶⁸⁾ Természetes, hogy ehhez természetbeli járandóságoknak (bor, buza, tűzifa stb.) is kellett járulniuk. Igaz, hogy a forrásul használt jegyzék már a Bethlen Gábor halála utáni állapotról ad számot, minthogy azonban Kereszturi a leydai akadémiában először 1624 augusztus 3-án, másodszor pedig Angliából történt visszatérése után⁶⁹⁾ 1627 június 29-én iratkozott be,⁷⁰⁾ s ezért hihetőleg 1628-ban, vagy 1629-ben térvén haza, Keserői Dajka János püspök valamelyik eltávozott ta-

65) Wespzpremi, Stephanus: Svccincta Medicorvm Hvngariae et Transilvaniae Biographia. Centvria Altera. Pars Posterior. Vindobonae, 1781. 153-58. - Szinnyei J.: Magyar Írók. I. 276, IV. 492.

66) TT 1880: 140. és Radvánszky Béla: Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. Bp., 1888. 230-31.

67) Bod Péter: Hvngarvs Tymbavles continvats. Nagyenyed, 1764. 80.

68) Radvánszky. 230-31.

69) Sp. Fü. 1857: 167.

70) Archiv. N.F. XVI. 206.

nártárs helyét tölthette be vele. Kereszturi működésének nevezetesebb szakasza azonban már Rákóczi uralkodásának és iskolafejlesztésének korszakára esik.

A Bethlen Gábortól megszervezett academicum collegium kezdeti szakasza soványka emlékeinek felsorolása után, az általános kép megismerése céljából szükséges egy rövid pillanatra megállanunk.

Ismételjük meg azt a helyzetképet, hogy Bethlen Gábor trónra jutásakor Erdélyben igazában csak alsó és középfoku ref. iskolák voltak, amelyekben tanítottak ugyan latinul is, de magasabb kiképzést, igazi tudományos műveltséget nem nyújtottak.⁷¹⁾ Valóban, nem számítva a szász városok s a kolozsvári unitáriusok scholáját, az erdélyi reformátusok tanintézetei ekkortájt nem nagyon lépték túl a középfoku iskolák kereteit, amelyekben idehaza tanult ifjak oktatottak, mert hiszen nagyon kevés diáknak volt módjában, hogy külső országokbeli akadémiákon tovább képezhesse magát. A fejedelmi székbe választott Bethlen Gábor azonban egészen korai gondjai közé sorozta országa közműveltségének emelését, mivel világosan látta, hogy az erdélyi feladat csak a magyarság műveltségfokának emelésével oldható meg.⁷²⁾ Éppen ezért - miként az egykorú Milotai Nyilas István tiszántúli püspök, majd Bethlen Gábor udvari főpapja írja - "Fölséged az, a ki (sok jeles ifjút külső országokbeli akadémiákon) panasztalan költségével taníttata és az Országban Istenessen letelepíte, annyéra, hogy majd alig vagyon Erdélynek oly szurdékja, mellyet Fölséged tudós emberekkel meg nem rakott volna."⁷³⁾ Ezek a sorok pedig Bathlen trónra lépése után alig nyolc év múlva irattak és máris nagyszerű eredménnyel állunk szemben! Tudjuk ugyanis, hogy a külföldi akadémiákról hazatért diákokat, mielőtt a püspök papi állásba bocsátotta volna, előbb három esztendőre iskolamesterségre rendelte. A tudományosan képzett tanárok tehát tanítványaiknak is többet adhattak át, mint az itthon tanult kollaborátorok. A fejedelem példáját azután a főurak is követték s így már az 1617. évben - Szenczi Molnár Albert tudósítása sze-

71) Makкаи Ernő: Bethlen Gábor országalkotó politikája. EM. 1914. 165-166.

72) I.h.

73) Melotai Nyilas István: Speculum Trinitatis. Debrecen, 1622. 3/B. és 4/A.

rint - Heidelbergben egyszerre 25, Marburgban pedig 12 magyar ifju öregbítette tudását.⁷⁴⁾ Ezek tehát részben a fejedelem, részben pedig egyes patrónusok alumnusai voltak. E képet látva, nem csodálkozhatunk, ha uralkodásának kilencedik esztendejében Bethlen Gábor már arra mert gondolni, hogy megrövidítse azt az utat, amely a jelesebb diákokat a tudás megszerzéséhez hozzávezeti.

A fehérvári academicum collegium a németországi származásu tanárok irányítása mellett nagyjában a nyugati protestáns iskolák tan- és nevelésmenetét követve, a gimnáziumi fokon a humaniora, az akadémiai fokon pedig a filozófia, a klasszikus és a keleti nyelvek, legfőképpen pedig a teológia volt a tanulmányok tárgya. Addig is azonban, amíg a professzorok alkalmazásával ez az iskola academicum collegiummá nőtt volna, a külső országokbeli akadémiákon taníttatott mesterekkel már főiskolává egészítettetett ki. Ennek bizonyosságát találjuk az 1610-es évekből reánk maradt néhány akadémikus mester, vagy rektor nevében, mint például Viski Bene Márton, a későbbi feketeardai pap, ugocsai esperes, Geleji Katona István, a későbbi püspök, Csepei Ferenc, az ezutáni kolozsvári pap, Szilvási K. Márton bánffihunyadi, majd szilágycsehi pap és esperes, Váczi Sutoris (Varga) Péter dési lelkipásztor,⁷⁵⁾ mindannyija kiváló képzettségű ifju.

Az eddig megjelölt néhány sarokpontot további biztos adatokkal egyelőre nincsen lehetőségünk kitölteni, az academicum collegium első évtizedének végefelé azonban egyszerre mégis csak szilárd talajhoz érünk el.

Ugy látszik, hogy Bethlennek a professzorokkal való eddigi kísérletezései nem váltak be: egyik sem akart itt meghonosodni s ilyenképpen az 1629. évre már egyetlen külső országokbeli tanár sem maradt Fehérváron. A fejedelem azonban mégsem adta fel elhárítását, 1629 januárjában arról értesítette Alvinczi Péter kassai magyar papot, hogy Bojti Gáspárt Németországba küldi tudóstanárokért. A császártól hiába kért biztosító levelet, ezért tehát anélkül ment ki. De utja így is valóban eredményes volt, ugyanis ha "amaz méltán Európában legnevezetesebb theológus doctor Alste-

74) Szenczi Molnár Albert: *Secularis Concio Evangelica*. Oppenheim, 1618. 8o.

75) Herepei J.: Szilvási K. Márton.

dius" és társai bejönnének "nem lenne utolsóbb a fehérvári schola némely németországbeli scholánál."⁷⁶⁾

Bethlennek Alstediusékhöz intézett meghívólevele 1629 február 22.-én kelt Fogarason. Eszerint ...*"Reversus ad nos fidelis... noster Caspar Boiti, quem causa ipsarum accersendarum superioribus mensibus dimissum voluerimus. ... Nos benigne operam daturi erimus, ut certum hominem nostrum circa finem Maji Posonium usque eisdem obviam mittamus, cui cura conducendorum corruum deducendarumque Earum commissa, usque ad duodecimum Junii eas ibidem ut operiatur in mandatis dabimus."*⁷⁷⁾

Ugy látszik, hogy Bojti közben hazatért, hogy az elért eredményről személyesen számolhasson be s netalán hogy Alstediusék kívánságait a fejedelem elé terjessze. Most azután ismét csak a kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyveihez, mint az eddigé is ismert adatokon kívül még néhány újabbat is tartalmazó forráshoz fordulunk. Ebben - az Alstedhez intézett levélnek megfelelően- 1629 május 23.-án azt találtam feljegyezve, hogy *"Erkezek Boiti Gaspar Fejervarrol, Vrunck eo Felsege Beczibe expedialta Tudos emberekert, Deakokert."*⁷⁸⁾

A külső országokbeli tanulása idején Németországot bejárt Bojti Veres Gáspár, Bethlen udvari historikusa, mostani küldetésének sem az lehetett a célja, hogy Bécsből hozzon tudós férfiakat s kíséretüket képező tanítványokat, hanem csak utiránya vezethetett a levélben megjelölt Pozsony helyett Bécsig. Megtörténhetik különben az is, hogy a kitűzött határidőre a professzorok mégsem jelentkeztek, s ezért - föltétlenül a fejedelem tudtával- innen is tovább menve, hihetőleg a Dunamentén Passaun, Regensburgon, Ulmon keresztül a Rajna felsőfolyására kelt át, onnan azután felfelé haladva, a nassau hercegségnek Herborn nevű picinyke városába igyekezett, hiszen ennek főiskolájában tanított volt az európai tudományos körökszerte jól ismert nevű, kiváló Alstedius János Henrik, mint a filozófia tanára. Feltételezhető, hogy e jeles tudósra a Kassán megtelepedett Szenczi Molnár Albert hívta fel Beth-

76) Imre Sándor. 106.

77) Kvacsala János: Az angol-magyar érintkezések történetéhez. Sz. 1892: 713.

78) Sáfár 1629. 473.

len figyelmét. Amint előbb láttuk, Bojtinak csakugyan sikerült is Alsteddel, valamint két más professzorral is megegyeznie, sőt a magyar Bornemiszával és doktor Csikliussal is tárgyalást folytatott.⁷⁹⁾ Az utóbbi különben már egyszer alighanem tanárkodott is itt e kollégiumban.

Amíg Bojti odakünn a fehértvári akadémiához megnyerendő professzorok meghívása ügyében utazgatott, azalatt Bethlen Gábor gyógyíthatatlan betegsége egyre súlyosbodva, csaknem minden szalmaszálla kapaszkodva, küzdött az életért. Sziléziába küld doktorért, majd a velencei orvos gyógyítgatja, közben mindegyre hivatja Kassáról Scultetus doktort, Kolozsvárról Csanádi Pál unitárius kollégiumi igazgatót, azután Rebir Dávidot a zsidó doktort, sőt még kuruzslókkal is kísérletezik (Vrvs Zékelj Vén Ember Imre doktor), a Várad melletti hévízi bányát, a hunyadmegyei algyógyi, az udvarhelyszéki száldobosi s a dobokamegyei sombori ferédőt keresi fel gyógyulásért.⁸⁰⁾ E rettenetes lelki küzdelem ellenére mégis gondja van kedvenc alkotásaira is. Különös örömmel reméli, hogy a leendő kiváló tudósok révén megvalósul végre az akadémiának megteremtése. Ezért igyekszik minden előkészületet minél előbb megtenni.

Mindenek előtt a közmívelődéshez vezető utnak kívánatosabbá tételére "ad singularem itaque et fide dignam nonnullorum fidelium consiliarium nostrorum relationem ac intercessionem" Erdély és a hozzá kapcsolt részek lelkipásztorainak mindkét ági összes leszármazottait - miként már említettem - 1629 július 13. napján Gyulafehérvárott kiállított oklevelével a kétségtelen nemesek sorába emelve, részükre közös cimert adományoz. Indokolásul felhozza, hogy "dignum sane iustitiaeque et aequitatis omnino consentaneum fore iudicavimus, ut eos etiam qui rebus divinis vacarent, ac ad salutem et vitam aeternam consequendam facem veluti praeferrant hominibus, omni honore ac praemio cumularemus."⁸¹⁾ Majd az

79) Kerekes György: Bethlen Gábor fejedelem Kassán. 146. és Kvascsala János: Bisterfeld J. H. élete. Sz. 1891: 454, 456-57.

80) Kemény J. Önéletirása. Pest, 1865. 136, 139. és Sáfár, 1629.

81) Zsinka Ferenc: Bethlen Gábor címeres levele papok részére. Nagyenyedi Album. Nagyenyed, 1926. 101-110. - Rugonfalvi Kiss István: Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armalisa. Theologiai Szemle. 1936: 295-97.

akadémiai könyvnyomda további felszereléséről gondoskodik: szeptember 28-án hoztak Vrunck számára az Tipographiahoz való szerszámokat.⁸²⁾

Emellett bizonyosan nehezen várja a meghívott professzorok érkezését. Végtére azután 1629 augusztus 26-án már azt jegyezhet fel a kolozsvári sáfár: "Erkezik Kapornyai Peter Vitebergus egi Predikator is Velle Eottöd magával, Budaról, megyen Vrunckhoz Salus Conductussa" (lévén:) másnap pedig "Ratz Peter Viszi negi Louán Kapornyaj Peter Vramat és az Nemetet, az Velle való Deakokkal együtt, Enyedigh."⁸³⁾

Erről a most érkezett fiatalemberről megállapítható, hogy teljes nevén Kapornai Tornatoris (Esztergályos) Péter 26 esztendőös teológus ifjuval azonos, akit Bethlen továbbtanulás céljából, mint alumnusát küldötte volt ki külső országokba; ott azután 1625 április 10-én iratkozott be a hollandiai Franekera akadémijára, 1626 június 21-én pedig Leyda egyetemére. Az utóbbi helyen még 1628 február 19-én is ott találjuk,⁸⁴⁾ ezért tehát nagyon hihető, hogy 1629. évi Budán s illetéknéppen a Bojtitól megtett utvonalon keresztül történt érkezése külső országokbeli tanulásából való megtérése vala, amit különben az is bizonyít, hogy a Vitebergus jelző csupán csak a nyugati protestáns akadémiaikkal összefüggésben levő fogalmat jelöli, minthogy a reformáció kezdete óta egészen a XVI. század végéig csak Wittenbergben és Heidelbergben állapodott meg minden olyan magyarországi és erdélyi protestáns diák, aki továbbtanulás céljából idegen országokba bujdosott. Ez a jelző maradt ezután továbbra is használatban még akkor is, amikor a kálvinista diákok már régóta Németországnak más egyetemeit s Hollandiát, meg Angolországot látogatták. Nos, a Kapornaival jött német prédikátornak a fehérvári akadémia valamelyik professzorával kell azonosnak lennie. A magyar diák ugyanis hazulról utasítást kaphatott, hogy hazafelé térő útjában keresse fel a bejövő professzorokat s az utra készen levőhöz és kíséretét képező három diákhoz utmutató utitársul csatlakozzék. A most érkezőben talán éppen Al-

82) Sáfár 1929. 487.

83) I.h. 1929. 250. 294.

84) TT 1886: 599. - Archiv N.F. XVI., 206. - RMK. III. 1375. 1377. 1379. 1399. 1424.

sted főprofesszor személyét kell látnunk, akinek megérkezése valóban nagy örömet jelenthetett az elmulás felé menthetetlenül közeledő Bethlen Gábornak. Az ujon jött tudós férfiú már augusztus 28-29-én jelentkezhett nála. A fejedelem ekkor kifejtve akaratát, tudtára adhatta azt is, hogy a tőle alapított kollégiumot gazdaggá és szilárd alapokra fektetett intézménnyé óhajtja tenni, hogy hatóereje a hazai közoktatás ügyét elmaradott helyzetéből nyugateurópai színvonalon állóvá emelje. Ezért ki is adta a rendeletet Kovácsóczi alkancellárnak az adománylevél kiállítására. Ez azután elkészülvén, a fejedelem 1629 szeptember 2.-án Gyulafehérváron aláírta s azután a kancellár ellenjegyezte. Ennek tárgyát képezte, hogy... "Eidem igitur collegio albensi a nobis fundato totale et integrum Oppidum nostrum Enyed unacum omnibus censuum, taxarum, decimarum, aliarumque, rerum quovis nominis vocabulo vocitatarum proventibus item totales et integras possessiones Miriszlo, Felenyed, Murcina, et Hidas, nec non portiones possessionarias in possessionibus Besenyő et Heningfalva omnia in comitatu Albensi Transylvaniae existentes et sitas simul cum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis..memorato Collegio Albensi nomine legati dedimus, donavimus, contulimus.⁸⁵⁾ ...Ezzel az adományával alapított iskoláját valóban gazdaggá tette s annak minden szükségletére századokra kiható erővel elégséges alapot teremtett. De az adománylevél fogalmazásában Bethlen - mintha sejtetné halálra való készülődését s mintha sorain keresztül éreznők azt a helyzetet is, hogy igyekszik hazája és egyháza lételének megszilárdítására irányuló kulturális elgondolásait megvalósítani, mert nem látja az utódot, aki az ő szellemi hagyatékát tovább építse.

Augusztus 31-én megiratja végrendeletét is. Ebben azután huszezer forintot, a debreceni adó évnegyedenkénti részletét, egy drágakövekkel ékes, értékes nyakéket, továbbá a Hegyalján is hét szállót hagyományoz a fehérvári akadémia fejlesztésére,⁸⁶⁾ ezzel is bizonyosságot téve, hogy életének egyik legfőbb céljául tartá, hogy a magyarság államalkotó képességét és feladatát a művelődés eszközeivel is biztosítsa.

Három hónappal az első professzor megérkezése után, november

85) PrK. 1887: 24-25.

86) Kemény J. Önéletírása. Pest, 1865. 140. 261.

17-én újra csak nekünk jegyzett a kolozsvári sáfárpolgár, tudtunkra adván, hogy "Erkez[nek] Varad felől valami Professzorok, Vrunkeo Felsege vitette Feiervarra."⁸⁷⁾ A Fehérvárra való utbaindítás rendeletét bizonyosan még Bethlen Gábor adatta ki, de mire a professzorok 19-én, vagy 20-án oda érkeztek volna, a fejedelem már 4-5 nap óta halott volt. Ezzel most már megkaptuk a feleletet arra a kérdésre, hogy vajjon élt-e még a fejedelem, amikor a professzorok Erdélybe megérkeztek?

Radvánszky Béla a fejedelem gyulafehérvári udvartartásának egyik fizetési lajstromát közölte; belőle a következő kiadási tételeket szemeltük ki:

Egyik professzornak	tall. nro. 350 - frt. 630
Főprofesszornak	tall. nro. 500 - frt. 900
Harmadiknak	tall. nro. 350 - frt. 630
Egyik scola mesternek	frt. 100
Fő scola mesternek Kereszturi Pálnak	frt. 150
Harmadik scolamesternek	frt. 100
Negyediknek	frt. 100
Ő felsége negyven alumnusinak	frt. 800
Barsi Mihály bibliothecariusnak	frt. 100 ⁸⁸⁾

E jegyzéket Radvánszky Bethlen udvartartásának 1628 körüli idejéből származtatja, előbb azonban - úgy hiszem - sikerült megállapítanom, hogy ez csakis Brandenburgi Katalin fejedelemsége idejében keletkezhetett. E jegyzék összeállítása után közel harminc év múlva írta Apáczai "A magyar nemzetben immár el végtére egy Académia felállításának módja és formája" címzésű tervezetét. Ebben azután felsorolja, hogy a múltban a fehérvári kollégium professzorain kívül a négy akadémikus mester s a negyven alumnus is bőséges készpénzbeli és természetbeni járandóságot élvezett.⁸⁹⁾ Ilyen formában tehát, ha az említett fizetési jegyzék csakugyan a Brandenburgi Katalin uralkodása alatti helyzetet tünteti fel, a fizetések nagysága minden esetre azt a mennyiséget mutatja, mint

87) Sáfár 1629. 493.

88) Radvánszky. 229-31.

89) Szabó Károly: Apáczai Cséri János Barcsai Ákos fejedelemhez benyújtott terve. Pest, 1872. 10.

amilyenre az egyes professzorokat maga Bethlen Gábor szerződtette s a többi salláristának járandóságát is megállapította. Ennélfogva ezt is bátran sorozhatjuk Bethlen gondoskodásához, vagyis a kollégium első tíz évének történetéhez.

Alig érkezett meg Alsted főprofesszor és utána Piscator, meg Bisterfeld professzorok, nemsokára a fejedelem temetésére való előkészületek között számukra is feladat jutott. Reájuk, mint akik az iskolát képviselték, reájuk hárult a reneszánsz humanizmus hagyományait őrző klasszicizáló tartalmu és formájú gyászversek megírása. A temetés 1630 január 25-én ment végbe. Erre az alkalomra azután nemcsak a többleveles formában nyomtatásban megmaradt, hanem bizonyosan a kárta-alakban is kinyomtatott Epicedia is elkészült. Az egyetlen példányban előkerült többleveles nyomtatvány Alstednek egy zsidó, egy görög és három latin nyelvű, Piscatornak két latin nyelvű és Bisterfeldnek egy latinul írott versét tartalmazza.⁹⁰⁾ Közöttük Alstednek is, Piscatornak is van egy-egy Epitaphium-a (sirfelirata); ezek közül tartalmilag a Piscatoré a komolyabb, értékeesebb és formailag is megfelelőbb s ezért hihető, hogy az övé került azután a siremlék feliratául. Lehet, hogy magán a temetésen is jutott nekik szerep: Alsted bizonyosan a templomban tarthatott latin nyelvű gyászbeszédet.

A most érkezett professzorok az országos gyász közepette is haladéktalanul átvehették tisztségüket és hozzá is fogtak legelső feladatuk megvalósításához, erre ugyanis az eddigelé csak jövő és csakhamar távozó tanároknak nem volt érkezésük, de talán kedvük sem volt. Alstedék tehát rövidesen megalkották iskolaszervezési tervüket. E terv azután - amely valószínűleg a főprofesszor munkája - 1630 február 10-én Fehérváron kelteztetett és nyújtatott át Brandenburgi Katalin fejedelemasszonynak. E munkálatban a Német- és Francia-, valamint más nyugati országokban virágzó iskolák szervezetét választották mintaképül.⁹¹⁾

90) Kristóf György: Zsidó, görög és latin gyászversek Bethlen Gábor temetésére. EM. 1931: 90-97. és RMK. II. 460.

91) Koncz József: A fehérvári főiskola történetéhez. TT 1884: 199-200. - U.ő.: A marosvásárhelyi evang.refor.kollégium története. Marosvásárhely, 1898. 544. - Váró Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma. Nagyenyed, 1903. 110.

A tervezet elkészülése után nemsokára kidolgozták az iskola törvényeit is.⁹²⁾ Mind a két munkát szerencsésen megmaradt Fehérvár 1658. évi és Enyed 1849-beli pusztulása után is s ezzel az academicum collegium további életére már nagyobb világosság gyuladt fel, mint amilyen az első évtizedből a századok ködén keresztül pislákol felénk. Szerencsésen reánk maradt egy 1630-ban Gyulafehérváron nyomtatott vitatkozás is, amely szerint ugyanennek az évnek április 20 és 22-én "In illustri Schola Bethleniana, quae adest Albae Juliae", Alstedius professzor az alaptételt "De Deo" állítván fel, erre Uzoni Boldizsár, a kollégium seniora válaszolt. E nyomtatvány előszavát maga Alsted 1630 március 28-án írta s benne megörökítette, hogy Bethlen halhatatlan érdemei között nem utolsó helyen áll a szeminárium alapítása, amelyet a fejedelem Németország leghíresebb intézményeivel óhajtott egyenlővé tenni. Ők munkájukat itt január 7-én kezdték el s miután neki és tanártársainak feladatuk, hogy a fejedelem akaratának eleget tegyenek, szentül igéri, hogy minden erejükkel azon lesznek, hogy a bölcsészeti és hittani tanfolyam három év alatt kallóképpen elvégeztessék; ennek elősegítésére azután minden héten két nyilvános vitatkozást s egy oratiót fognak tartatni, a most kiadott disputációval kezdván meg a sort. A következő nyomtatvány azután egy bölcsészeti tárgyú vitatkozás volt, amelyet Bisterfeld professzor tartatott 1630 május 8 és 15-én. A felelők Keserői (Dajka) István és (Erdő-) Bényei János valának.⁹³⁾ Minthogy tehát Alstedék végleges munkábaállásával ez az intézet tuljutott a megalakulás legnehezebb küzdelmein, ezért a további évtizedek adattárának összeállítása, valamint Bethlen nagyszabású alkotásának értékelése más lapra tartozik, amelyen Bethlen neve mellé az I. Rákóczi György is méltán felsorakozhatik.

Az itt érintett fejlődési lehetőségek mellett Alsted és Bisterfeld enciklopédikus tanítási képlete és az utóbbinak a szabadabb szellemi irányzatokkal való rokonszenvezése munkálta meg a talajt,

92) Szabó Károly: A Bethlen Gábor által alapított gyula-fehérvári főiskola törvényei. EprK 1872: 30. - U.ő.: A gyulafehérvári Bethlen-féle főtanoda szervezeti szabályzata. TT 1879: 805. - Konc. 555. - Váró. 116-17.

93) RMK. II. 458. és 459.

amelyből kikelt azoknak az ifjakkak legnagyobb része, akiknek lelkében a külső országokban magukba szívott puritánus eszmék magja megfogant. De azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy különösen a diplomáciai szolgálatokat is teljesített Bisterfeldet gyakori külső országokbeli küldetése társainál anélkül is világlátottabbá s haladóbb szelleművé formálván, mindennek tanításában is ki kellett ütköznie. Mellettük azután nem mellőzhető el a jeles Kereszturi Pál főscholamester személyének a felsorakoztatása sem, mint aki már az 1620-as évek derekán hosszabb időt töltvén Angliában, megismerkedett az ottani szellemi áramlatokkal s ha talán nem is cselekvőlegesen de jóindulatu megértéssel, bizonyosan nem minden eredmény nélkül támogatta annak hazai terjedését.

Toldalék a rektorok sorában 1627-ben működött ASCONIUS MIHÁLY tanárkodásához.

A sárospataki nagykönyvtár őrzi Tályai Putnoki János debreceni, majd váradi lelkipásztor emlékkönyvét,⁹⁴⁾ amelyben tanáraitól, tanulótársaitól, ismerőseitől, tanítványaitól 1618-1622-ben írott emléksorokat találunk; közöttük minden időjelzés nélkül, bárha az 1618 május 27-1 bejegyzések között olvassuk: "Michael Asconi, nuper Albae Juliae Physicae/?/ et Orat. Prof. in transitu apposit." ⁹⁵⁾ Egészen bizonyos, hogy ezek a sorok nem azonosak a heidelbergi bejegyzések idejével, hanem a két külsőországbeli professzor emléksorai között egy üres lapot találván, arra írta reá köszöntését. Ennélfogva ez az üdvözlés Putnokinak 1619-1625. esztendőbeli debreceni paposkodása idejében történhetett s ezért feltételezhető, hogy Asconius a fehérvári iskolában két ízben is tanárkodott.

94) Könyvtári jelzése: L. 629.

95) 4/B. levelen.

VI.

HOLLANDIA ÉS ANGLIA
MAGYAR DIÁKJAINAK ELSŐ NEMZEDÉKE

Magyar diákok az 1620-as években kezdenek viszonylag nagyobb csoportokban feltűnni a holland és angol egyetemeken. A szükség parancsolta ezt. Főleg a harmincéves háború nyugat-németországi pusztítása, ami nem kimélte a kontinens ortodox kálvinizmusának centrumát, a heidelbergi egyetemet sem.

A korai polgári forradalmak országainak életével való rendszeres szellemi és személyes kapcsolataink vették így kezdetüket. (E kapcsolatoknak nem jelentéktelen szakirodalma van. Az alábbiakban is gyakran használt hollandiai diáknévsorok és résztanulmányok mellett pl. Csipkay Sándor: Magyar-holland irodalmi kapcsolatok kezdetei. Bp. 1935., Berg Pál: Angol hatások XVII. századi irodalmunkban. Bp. 1946., az Angol filológiai tanulmányok c. sorozat 5 kötetének több cikke, vagy Forró Imre készülő munkája, a franekeri egyetemen tanult magyar diákokról, s Pongrácz József elefejtett, uttörő dolgozata: Magyar diákok Angliában. Pápa, 1914.)

Ez a "peregrinációs átorientálódás" azonban nem jelentett mindjárt feltűnő változást. Szerves része volt Bethlen kulturpolitikájának (és külpolitikai törekvéseinek!), s a konzervatív református egyházi vezetők tudtával, beleegyezésével, támogatásával ment végbe. Jellemző, hogy husz évvel később a puritánus küzdelmek ortodox krónikása, Szilágyi Benjámín István hangsúlyozottan pozitív értelemben nyilatkozik azokról a magyar egyházi értelmiségiekről, akik Tolnai Dali Jánosék előtt utazgattak, vagy tanultak Angliában (SpFüz. 1857, 167.).

Lényegében róluk lesz szó e fejezetben. Azokról, akik a 20-as években jártak az aranykori Hollandiában, s a forradalom előtt álló Angliában. Olyan időszak volt ez, amikor már (vagy még) nem a forradalmi tömegmozgalmak, s a radikális eszmék jelentették az

uralkodó szint ez országok szellemi életében.

Talán nem túlzás ennek az első nemzedéknek a tagjait kétséltelen embereknek tartani. Annak alapján, amit e fejezet egyik cikkében Csanaki Mátéről olvashatunk az alábbiakban: hogy ti. "szellemi tájékozottságával a haldokló arisztotelizmus és az ébredő racionalizmus határán áll" (281.lapon i.h.). Ehhez hasonlóan jellemző az a kettősség, amit pl. Kereszturi Pálnak Apáczai Csere híres konfliktusában játszott szerepe mutat. "Püspökös" felfogásu udvari pap lévén - a fejedelem előtti szóváltás során ő is kikelt a fiatal tanár ellen, bátor presbiteriánus hitvallása miatt. Ugyanakkor azonban fiaként szerette Apáczait ("ritka ebédje volt nála nélkül"), s valószínűleg ő tett a legtöbbet azért, hogy állása elvesztése után hamarosan méltó beosztást kapjon a kolozsvári iskola élén. (Vö. Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 445.)

De kivételek is akadnak. E fejezetben lesz szó Bánffihunyadi Jánosról is, a világjáró magyarok egyikéről, akinek sorsa, tevékenysége merőben eltér a kor megszokott magyar értelmiségi pályától. Az ő alakja eddig inkább orvostörténészeket és az alkimiai kuriózumok szorgalmas gyűjtőit érdekelte. Nagyonis indokolt azonban, hogy éppen a puritánizmus előzményei közt adjunk róla szóló életrajzi cikket. Hiszen világnézeti fölfogása jóval egyértelműbb volt - úgy látszik -, mint az első nemzedék többi tagjáé. A híres európai Hartlib-körhöz is lehetett köze (Makkai L.: A magyar puritánusok harca... Bp. 1952, 59.).

Bánffihunyadinak Medgyesivel folytatott levelezése mutatja: milyen jelentős összekötő szerepe lehetett volna a szigetországi ujítás forrásai és ifju magyar hivei közt az angol viszonyokat jól ismerő, idősebb nemzedéknek.

Annak idejében, amikor Szenczi Molnár Albert halála ideje után nyomoztam, a kolozsvári unitárius egyház harangoztatási számadáskönyvéből váratlanul egy másik olyan adat is került elő, amely mellett semmiképpen sem haladhatunk el szó nélkül. Ugyanis az egykori egyházfi az 1636. évben a következő szavakat jegyezte fel: "Die 5. Decembris Puls: est: R. scholae Reformatae czanaki, maior: 3. Vicib: Nihil Solutum."¹⁾

Ha már most megkísérettük kiegészíteni az itt előforduló rövidítéseket, azt találjuk, hogy ha az "R" betűt a szokásos Reverendus szóra bővítünk ki, azzal itt semmi értelmet sem nyernénk. Helyette azonban önként kínálkozik a Rector, illetőleg tulajdonító esetben a Rectori szó, amire különben határozottan utal mind maga a szöveg összefüggése, mind pedig az a valóság, hogy Csanaki-ért, mint egyházi férfiért semmi harangoztatási díjat nem fizettek. Különben az utóbbi kiegészítést megerősítő példa is található az unitárius egyházfiak egy másik, 1629 február 29-én kelt feljegyzésében: "Pul: est Consorti Rectoris scholae Reformatae M. semel fl. - d. ro,"²⁾ vagy pedig a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában levő 1620. március 10-e körüli könyvmegjelölésben: "Hic liber in testamento est mihi Georgio P. Thalliano ab amico... Francisco P. Medgiaszaino R. Scholae Tokaiensae,"³⁾ Ennélfogva a fenti idézet a következőképpen egészítendő ki: "Die 5. Decembris Pulsatum est Rectori scholae Reformatae czanaki maioribus 3 Vicibus. Nihil Solutum." Tehát az 1636 december 5-én elteme-

1) A kolozsvári unitárius egyházközség levéltárában. (Használatát Kelemen Lajos főigazgatónak és Ürmösy Károly esperesnek köszönhetem.)

2) Kolozsvár város egykori számadáskönyvei. (Klt.)

3) Operum Georgii Solmii... Tomus Primus. (Sigena Nassoviorum, 1598.)

tett Csanaki a kálvinista iskola rektora volt. Jóllehet e kollégium történetének feldolgozásaiban⁴⁾ sehol sem találunk ilyen nevű igazgatóra, ez azonban mit sem jelent, minthogy a XVII. század első feléből származó adataink szerfölött gyérek. Így tehát ez a feljegyzés az iskolának egy,eleddig ismeretlen tanárát nevezi meg.

Személy szerint pedig ki lehetett ez a keresztnévvel közelebbről meg nem határozott Csanaki nevű férfiú? - azt hiszem, főlősleges is volna tovább keresgelnünk, amikor előtünk egy olyan egyéniség jelenik meg, mint a kiváló tudós orvos Csanaki Máté! Hiszen eleddig is tudtuk róla, hogy Sárospatakról "Csanakink kétségkívül elment Erdélybe I. Rákóczi Györggyel, s annak udvarában: folytatta az orvoslást. 1634-ben Kolozsvárt foglalkosott s ugyanott könyvet adott ki a pestisről."⁵⁾ Az életrajzirónak e megállapításán kívül e könyvnek 1634 december 7-én Kolozsvárt keltezett ajánlásából az is világosan kitűnik, hogy mialatt az 1633-34. évi nagy pestis betegeit Kolozsvárt gyógykezelte, különös gondja volt a református iskola tanulóira. Maga említi meg, hogy "az egész Schola is bizonyságom, holot nem csak meg látogattam szegéni mirigies deákokat; hanem mind kicsinniében naggiában eginihániat benne Isten után meg giogijtottam."⁶⁾

Bárha Bod Péter azt tételezte fel, hogy Kolozsvárra való jövedele előtt Csanaki pataki tanár lett volna,⁷⁾ ezt az állítást azonban Csécsi János határozottan kétségbe vonta,⁸⁾ sőt Miskolczi Csulyak István esperes jegyzőkönyvének 1629 december 4-én kelt bejegyzése sem támogatja Bod Péter feltevését, minthogy ebből is csak azt látjuk, hogy a pataki iskola átszervezése ügyében Csana-

4) Huszti András: De origine... Gymnasiorum Transilvaniensium. Frankfurt, 1731. - Benkő József: Transilvania. Bécs, 1778. - Méhes Sámuel: A kolozsvári református kollégium históriája. Kolozsvár, 1821. - Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1875. - Török István: A kolozsvári ev. ref. kollégium története. Kolozsvár, 1905.

5) Tübben: A sárospataki főiskola tanárainak életrajza. SpFüz. 1865: 168.

6) Csanaki Máté: Az Doeg-Halalrol Valo Roavid Elmélkedés. Kolozsvár, 1634. 3/A. lev.

7) Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766. 315.

8) Weszprémi István: Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographiae. Lipcse, 1774.

kihoz, mint sokat tapasztalt tudóshoz, egynehány egyházi vezetővel együtt az esperes is véleményért fordult.⁹⁾

I. Rákóczi György fejedelem Bethlen Gábornak iskolafejlesztő terveit helyeselte, megvalósította, sőt ki is bővítette. Az akadémivá fejlesztett Gyulafehérvári iskola mellett más hazai iskolák színvonalát is emelni óhajtotta. A jelentősebbekhez külföldi akadémiákat járt ifjakat rendelt tanároknak, sőt egyikhez-másikhoz éppen külföldről behozott tudósokat is szerződtetett. Így Sárospatak (Valerius Dávid, Comenius Ámos, János), Nagyvárad (Marcus Antonius Venetus), ha inkább kevesebb, mint több ideig, de külföldi származású tanárokkal is rendelkezett, Kolozsvárra pedig még Bethlen Gábor valószínűleg azért rendelte ide Szenczi Molnár Albertet, hogy az idegen származású tudósoknál is tudósabb magyar tudós vegye kezébe az iskola irányítását. Hihetőnek is tartom, hogy e kiváló férfiú csakugyan tanított is az óvári scholaházban. Ide rendelte azután Rákóczi a bár másfajta tudományok terén munkált de nem kevésbé jeles hazai tudósunkat: Csanaki Máté orvosdoktort is.

Az új iskolaigazgató állását valószínűleg rövidesen Rákóczi-nak fejedelemmé választása után, talán már 1631-ben elfoglalta. Ennélfogva Szenczi Molnár Alberttel egyidőben élve Kolozsvárt, együtt irányíthatták az óvári iskola ügyeit. Molnár Albertnek az 1633-34. esztendei nagy pestis következtében 1634 január 17-én történt elhunytá után¹⁰⁾ azonban egyedül maradt addig az ideig, amíg majdnem három esztendő múlva - mintegy 42 éves korában -¹¹⁾ maga is örökre el nem távozott az élők sorából, éppen egyidőben a város másik kiváló orvosdoktorával: Csanádi Pál unitárius püspökkel (+1636 december 3-án).¹²⁾

Az iskola életének e nagyon homályos időszakára még tisztázásra vár, ez pedig ma már annál hálásabb feladatot ró a kutatóra, mint-

9) Zoványi Jenő: Miskolczi Csulyak István zempléni ref. esperes (1629-1645) egyházlátogatási jegyzőkönyve. TT. 1906: 99-101.

10) Szerző: Szenczi Molnár Albert halála ideje. 5.

11) A leydai akadémia 1623 október 18-án történt beiratkozásakor 29 éves volt. Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde N.F. XVI. 205.

12) Szerző: a házsongárdi temető XVI-XVII. századbeli sírkövei. (Kézirat.)

hogy ez, a fejedelmektől is pártfogolt intézmény multjából egy újabb kiváló tudósunk alakja bontakozik ki. Csanakinak - egyháza körén belőli működésétől eltekintve - Kolozsvár életében végzett munkálkodásáról talán azért nem maradt reánk semmi emlék, mivel idejövetele idejében itt már egy nála 22 évvel idősebb, gyakorlott, "bölcs, okos" orvossal találta magát szemben, aki - a krónikairól Segesvári Bálint megemlékezése szerint - "még az fejedelmek körül is kedves volt jó Medicusságáért."¹³⁾ Ezért a város polgársága is inkább a benszülött és közkedvelt Csanádi Pált hívta betegei gyógyítására, mint az ujon jött ismeretlent.

Csanaki személyének azonosítása körül netalán felmerülhet kétely eloszlátására a következő adatról is meg kell emlékeznünk.

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtára egy olyan könyvet őrizett meg, amelyet 1616 augusztus 26-án Csanaki András ifjunak Pataki Fűsűs János küldött haza Heidelbergából. A könyvbe írt ajánlás szerint: "Praestantiae decore, meditationem profunditate condecorato Juveni D. Andreae Czanaki mittit Heidelbergae, Johannes Fűsűs Patachin[us], Anno 1616 26 Augusti m[en]s[is] p[ri]m[us]." Ez a könyv azután Tiszabecsi P. Tamás, 1624-1644-ig kolozsvári első pap és kolozs-kalotaszegi esperes tulajdonába jutott, aki megint egy ismeretlen egyénnek ajándékozta. A kötetben található bejegyzés szerint: "Reverendus ac Clariss[im]us Vir D[omi]nus Thomas Tiszabetsi Senior B. Calotaszegiensis quasi dono obtulit hunc libru[m] propter sempiterna[m] sive nominis memoriam."¹⁴⁾

Az itt jelentkező Csanaki András ifjuról az egykori pataki diákról, a későbbi évekből a következő értesülést nyerjük: Csanaki Mant. Máté leydai akadémiai hallgató korában 1625-ben kiadta "Controversiae Partim Logicae Philosophicae, . partim etiam Theologicae" című 606 lapnyi terjedelmű munkáját, ennek azután utolsó negyven lapját a szerző Oratio-ja tölti ki, amelyet testvére: Csanaki András ungvári pap felett tartott.¹⁵⁾ Bizonyos tehát, hogy Csanaki Andrásnak semmi köze sem lehetett Kolozsvárhoz, hiszen elhunytában több, mint egy évtizeddel megelőzte őcsét. Ezért könyvtárának Kolozsvárt megmaradt kötete is csak testvére révén kerülhetett ide s az ő halála után szerezhette meg Tiszabecsi Tamás,

13) ETA. IV. 211.

14) M. 76. könyvtári jelzéssel.

15) RMK. III. 1387. -Márton János: A sárospataki ref.főiskola története. S.-patak. 1931. 158.

aki viszont tovább ajándékozta, egy ismeretlen nevű, hihetőleg nyárszai papnak.

Csanaki Máté életének korábbi szakaszára vonatkozólag szak-könyveink nyújtanak valamelyes felvilágosítást, mi azokhoz további új adattal nem tudunk hozzájárulni, éppen ezért csak megemlítjük, hogy Csanaki Máté Magyarországi vagyonos családból származott az 1595. évben. Báthori István országbíró udvarában nevelkedett. Tanult Nagyszombatban, Pozsonyban, Sárospatakon, majd Ausztriában, Morvaországban, ahol örökségét eltékozolva, az 1614. évben hazatért s a gönci iskolába ment továbbtanulás céljából. Innen 1618 dereka táján Rákóczi György alumnusaként külső országokbeli akadémiákra bujdosott. Tíz évet töltött Heidelberg, Bréma, Franekera Leyda, Oxford, Cantabrigia, Strassburg, Genua, Bazel egyetemein, közben megszerezve az orvosdoktori fokozatot is. 1629-ben hazatérve, Patakon telepedett le, hol Rákóczi György házi orvosává fogadta. Képzettsége miatt nagy tekintélyre téven szert, véleményét egyházi ügyekben is nem egyszer kikérte a szemléni esperes s az iskola vezetősége. Rákóczinak fejedelemmé választása után ő is Erdélybe költözött. Eleddig öt nyomtatásban megjelent munkája ismeretes, közülök azonban csak az 1634-ben Kolozsvárt kiadott "Az Doeg-Halálról Valo Elmélkedés"-t írta magyar nyelven.¹⁶⁾ Az elmondottakhoz fűzzük még hozzá Csanaki főművéből: az 1625-ben Leydában megjelent "Controversiae Partim Logicae Philosophicae, partim etiam Theologicae. quas movit Jac. Martinius" című könyvéből megállapítható világszemléletet, amelyet Turóczi-Trostler József úgy összegez, hogy Csanaki "szellemi tájékozottságával a haldokló aristotelizmus és az ébredő racionalizmus határán áll."¹⁷⁾

Említsük még meg, hogy a sárospataki kollégium törvényeit aláírt tanulók névsorában találjuk:

"Matthias M. Tsanaki Ao 1617. Profectus est in Germ(aniam). Con-discipulus Cocceji." Meghalt 1618 július 24-én.

"Andreas M. Tsanaki A. 1617. Rector Ungvariensis."¹⁸⁾

Korábbi változata:
(Egyháztörténet. 1943)

16) Szinnyei II. 157-59.

17) Turóczi-Trostler József: "Az Kopaszságnak Diczireti" a tizen-hetedik században. ItK. 1936: 218.

18) Marton János: A sárospataki ref. főiskola története. Spatak, 1931. 138.

Nagyvonalakban összeállított életfolyása már régóta ismeretes. Tudjuk, hogy a debreceni főiskolában először 1622-ben jelentkezik mint rektor,¹⁾ a továbbiakban azonban téved a róla is megemlékező Szombathi János, amikor a sárospataki tanárok életrajzában azt állítja róla, hogy 1622 után ment külföldre, mégpedig először Belgiumba.²⁾ Ezzel szemben a wittenbergi magyar hallgatók névsorában 1615 október 2-án találjuk "Benedictus Bakay Cassoviensis Pannonius" nevét.³⁾ Ettől az időtől kezdve azután évekig itt tanult, ugyanis 1618 október 21-én, mint "Benedictus Bakaynus Cassoviensis Hungarus", innen intéz levelet dr. Rem György nürnbergi tanácsoshoz.⁴⁾ Wittenbergből hihetőleg Heidelbergbe óhajtott volna átmenni, azonban - miként Szilágyi Benjámín István írja - "miután a Palatinatusban a heidelbergi akadémia elveszett, ... elkezdők tanítványainkat... a belga akadémiákra utasítani tanulás végett."⁵⁾ Nagy Sándor szerint külső országokból 1622-ben hazatérve, a debreceni iskolában valószínűleg 1624-ig tanárkodott. Ekkor azután megint kivándorolt.⁶⁾ Ezért találjuk tehát a leydai akadémiára 1624 május 13-án beiratkozott "Benedictus Bakay Cassovius Ungarus (Annorum) 27, T(heologiae studiosus) nevét.⁷⁾

Már a megelőző adatok is bizonyítják, hogy kassai származásu

-
- 1) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. Pápa, 1908. 108.
 - 2) SpFüz. 1865: 173.
 - 3) Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601-1812. Bp. 1931.
 - 4) Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója. 390-391.
 - 5) SpFüz. 1865: 173.
 - 6) Nagy Sándor: A debreceni református kollégium. Hajduhadház, 1933. I. 398.
 - 7) Archiv. N. F. XVI. 205.

volt, az utóbbi feljegyzés pedig születési idejét is meghatározza az 1597. esztendőben. Látható tehát, hogy nagyon korán, már 18 éves korában külső országokbeli tanulásra szánta reá magát. Arra gondolhatunk, hogy Alvinczi Péter kassai pap volt a buzdítója, mert hiszen ő is ugyanannyi idős lehetett akkor, amikor a wittenbergi magyar bursa anyakönyvét aláírta.⁸⁾

Tovább idézve az "Acta synodi nationalis" szavait, azt olvasuk, hogy a belgiumi akadémiák magyar növendékei közül "némelyek hogy világot lássanak, a brittániai szigeteket is meglátogatták, ...először mentek oda Csombor Márton, Magyarország nagy utazója, Bakai Benedek, Salánki György, Kereszturi Pál" stb.⁹⁾ De ugyanezt bizonyítja Kassa város egykori jegyzőkönyve, amelyben 1625. szeptember 29-én fel van jegyezve, hogy Alvinczi Péter kijelentése szerint "vagyon Kassa városának alumnusa kettő is ott fenn Angliában, Bakai Benedek uram és Tállyai uramék."¹⁰⁾ Valószínű, hogy mindketten Cambridgeben tanultak, minthogy Thállyai János 1626. március 10-én Kassa városához innen intézte levelét.¹¹⁾ Megfordult azonban Oxfordban is, merthogy Bakai még ugyanebben az esztendőben az utóbbi helyről írta levelét ugyancsak a kassai tanácsnak, valamint egy emlékkönyvben örökitett meg latin és magyar nyelven írott emléksorokat.¹²⁾

Angliából visszatérő útjában Bakai a bázeli egyetemet keresve fel, ott 1627 márciusában "Benedictus Bakay Cassovius Hungarus" néven iratkozott be.¹³⁾

Közel másfél évtizedet töltvén egyetemeken való tanulással, nem csoda tehát, hogyha töménytelen tudással telve el Miskolczi-Csulyak István "hires Bakai Benedek"-ként emlegette.¹⁴⁾

8) Imre Sándor: Alvinczi Péter. Hódmezővásárhely, 1898. 8-9.

9) SpFüz. 1857: 167, 1865: 168, továbbá Trócsányi Berta: Magyar református theológusok Angliában. Debrecen, 1944.

10) Kemény Lajos: Alvinczy Péter életéhez. ItK. 1904: 241.

11) ItK. 1909: 484.

12) Pongrácz József: Magyar diákok Angliában. Pápa, 1914. és Makai László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp. 1952. 54; idézik a TT. 1885: 183. lapról.

13) Zsindely István: A bázeli egyetem anyakönyvéből. SpFüz. 1860: 156.

14) SpFüz. 1865: 168.

Haza érkezve, először is a kassai iskola másodrektori állásába rendeltetett, 1630 május 1-én azután innen hívta meg a sárospataki schola ifjúsága intézetük elsőigazgatójának. Természetes, hogy Rákóczi, aki ekkor még nem volt fejedelem, mint nagy tekintélyű patrónus, maga segítette elő Bakainak Patakra jövetelét, a kassaiak pedig, akik a hosszú akadémiai tanulás költségeit fedezték s így mintegy magukhoz kötelezték, mégis önként lemondottak róla.

1630 július 2-án ünnepélyesen iktatták be a pataki főiskola igazgatói állásába s miként a történetíró Szombathi megjegyzi, ő volt az első, aki Patakon a professzori címet használta, viszont abban téved, hogy az igazgatóságon kívül egyuttal pataki pap is lett volna, hiszen az a körülmény, hogy Miskolczi Csulyak István 1630 november 23-án keltezett levelének címzése lelkipásztori mivoltát is megjelöli, egyáltalában nem jelent mást, minthogy - az egyes iskolamesterekkel ellentétben - ő már felavatott pap is volt. A felszentelést bizonyosan külsőországokbeli akadémiákon tett vizsgájával érdemelte ki. Ez ugyanis a maga idejében nem volt szokatlan jelenség, ellenben idehaza, mint parókia nélküli iskolaigazgató, nem szerezhette volna meg ezt a fokozatot.

Sárospatak 1632 decemberi összeírásában együtt találjuk az egyházi személyek házát, ugymint "Tolnay Istuan Uram haza, melliet urunk most epített, Bakay Geörgy praedicator vram haza, Caroly Istuan praedicator vram haza, Bakay Benedek feo schola mester haza, Salanky Geörgy 2-dik schola mester haza, az cantor haza."¹⁵⁾ Tehát e névsor is azt bizonyítja, hogy Bakay Benedek az egy esztendővel korábban ide rendelt Salánkinak is rangban elébe helyeztetett.

Külsőországban kialakult szelleméről, sőt itthoni munkálkodásáról sem sok emlékünk maradt. Azonban bizonyos, hogy patrónusának fejedelemmé történt választása után sem szűnt meg az a kapcsolat, amely őt a gondosan istápoltt pataki kollégium révén Rákóczihoz fűzte. Így találtam a kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyvében 1632 szeptember 1-én feljegyezve: "Erkezuen Patakról Vrunknak Feo Schola Mestere Bakay Benedek hatod magauál, Vrunk maga hozat-

15) Makkai László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bp. 1954. 188.

ta sietséggel hozzája."16) Ezzel az idézettel kapcsolatosan arra gondolhatnánk, hogy a fejedelem netalán a tanulósrba cseperedett három fiának nevelését kívánta volna Bakaira bizni, miként ezt néhány év múltával a hasonlóképpen kiváló tudásu és világot járt Kereszturival megcselekedte. Igen ám, de azt tapasztaljuk, hogy a fiuknak már volt nevelőjük. Ugyanis a sáfár ugyanennek az évnek január 12-én arról ad számot, hogy "Erkeszek Karoli Peter (Vrunk Asztalnakia) Pattakrol, Vrunk kwlte volt Fogarasbol az Feiedelem Fiainak Pedagogust hoszot, negied magaual volt."17) E nevelő neve pedig Erdőbényei Deák János, akinek alkalmazása eleve lehetetlenne teszi a Bakaival való összefüggésbe hozást. Inkább hihető tehát, hogy Rákóczi - Bethlen nyomdokát igyekezzén követni - a főscholamesternek Fehérvárra történt lehívása az iskola fejlesztésének gondolatával hozható összefüggésbe. Látjuk ugyanis, hogy ugyancsak 1632 március 16-án azt jegyezte fel a kolozsvári sáfár, hogy "Az Varadi Iskola Mester erkeszek Gasparus Debreczeni Vrunk eő Nagha hiuatta be,"18) e jövetel pedig a váradi iskola gyarapodásával van szoros kapcsolatban, hiszen már tudjuk, hogy Rákóczi a váradi vár mindenkori kapitányának 1636 február 4-én olyan tartalmu rendeletet adott, amelyben azt juttatta kifejezésre, hogy... "még mikoron Isten ez méltóságos fejedelmi tisztnben, s állapotban hejhezttetett,... ily deliberáltunk volt, hogy valamikor a váradi scholának három tanító mestere lészen, a ketteit ott való váradi házunknak jövedelméből tartassuk,... az harmadikra pedig a város tartozzék gondot viselni."19)

Ez az intézkedés bátorit fel arra a feltevésre, hogy Sárospatakon még inkább tétélezzünk fel valamiféle iskolafejlesztő intézkedést, különösen, hogy ide is a váradihoz hasonló kitűnő főscholamestert sikerült megnyernie. Emellett az események sorozatába iktathatjuk talán azt a körülményt is, hogy a fejedelem 1632 februárjában a sárospataki elsőpapot, az iskola felügyelőjét is magához hívatta: március 3-án Fehérvárról vissza-"Erkeszek Thonay Istuan Vrunk Papia niolczad magaual Vrunktol, ment oda ki Varadda,

16) Sáfár. 1632. 109, 311.

17) Sáfár. 1632. 13, 15.

18) Sáfár. 1632. 26.

19) Csernák Béla: A református egyház Nagyváradon. Bp. 1934. 161.

Vrunk eő Nagha kesertette."20) Bizonyos, hogy semmiképpen sem ok nélkül tette meg a Patakról Fehérvárig és vissza huzódó utat.

Nem tartom lehetetlennek, hogy e tájban rendelték a pataki kollégiumhoz harmadik mesterképpen a hasonlóképpen Angliát járt s ott Cambridgeben tanult Ruszkai Andrást.

Bakai élete nagyon rövid időre terjedt. Miskolczi szerint hirtelen hunyt el. Halála 1633 február 19-én történt, temetése pedig február 24-én csütörtökön reggel 8 órai kezdettel ment végbe.²¹⁾ Bárha semmi írásos munkát nem hagyott maga után, mégis úgy látszik, hogy egyik legkiválóbb tudósunk volt, aki közéletünkől már 36 esztendőskorában s pályája kezdetén távozott el.

Emlékei után kutatva, 1650 január 14-én Kassa városában találjuk meg Bakaj Benedek árváinak házáat.²²⁾ Valószínű tehát, hogy apjuknak szülőföldjén öröksége volt s ezért családja ott vonta meg magát.

Ez az ingatlan ugyanis eredetileg Bakai Ötvös Györgyről szállhatott rája, akiről, mint a Kassa városi ötvös céhnek másod céhmesteréről az 1600-ol. években, első céhmesteréről pedig az 1608-09. esztendőkből van emlékezet.²³⁾

A debreceni református nagykönyvtár őriz egy "Christiani Bechmani Bornensis De Originibus Latinae Linguae" című, 1616-ban, megjelenési hely nélküli könyvet. Ennek belső borítólapjára fel van jegyezve: "Ex libris Benedicti Bakaj. Hunc librum ea conditione in theca coetus S. Patachien. repositum velim si unquam sacerdos p. m. Benedicti Bachaj recipere voluerint, queant. G. Salancki.

20) Sáfár. 1632. 56.

21) SpFüz. 1865: 173.

22) Kerekes György: Polgári társadalmunk a XVII. században. Kassa, 1940. 56.

23) Archaeologiai Közlemények. XXI. köt. 232.

Bánfihunyadi János

londoni kémiai professzor

Bánfihunyadi Jánosról a legteljesebb képet Magyary-Kossa Gyulánál találjuk.¹⁾ Születési ideje 1576, születési helye pedig: Nagybánya. Ezt bizonyítja két róla Angliában készített metszet és érem, amelyek szerint neve "Johannes Banfi Hunades Rivulensis Ungarus". De származására más adattal is reámutathatunk, noha idézetünket Magyary-Kossa más értelemmel magyarázza, ű ugyanis Bánfihunyadinak 1642 tavaszán Medgyesi Pál fejedelmi udvari paphoz intézett leveléből azt tételezi fel, hogy amikor Medgyesi Angliában tanult, netalán éppen a Bánfihunyadi lakása közelében, az Aldgate nevű kapun túl, Londonban megtelepült, külföldiek szállásán, vagy közelében fogadott magának szállást. Idézetét Bánfihunyadinak arra a Medgyesi Pálhoz intézett bucsuszavaira alapítja, hogy "Kidgyel-mednek rigi szomszéd földije szeretettel szolgál ugymint Johannes Banfihunyades in Anglia in collegio Gresham Chymiae professor. mé pp."²⁾ Csakhogy Magyary-Kossa nem veszi tekintetbe, hogy "rigi szomszéd földije" semmiképpen sem azonos régi szomszéd lakótárs kifejezéssel, mert a hangsúly az egész idézeten lévén, ez az egykori szomszéd, vagyis közeli földijét jelenti. Tudniillik a kivándorolt tudós Nagybánán, mignem Medgyesi Pál a kb. 40 km távolságra fekvő Aranyosmedgyesen született. Bárna az utóbbi jóval fiatalabb volt londoni honfitársánál, mégis az azonos megyebéli szatmári, vagy nagybányai iskolát nevezhette "alma materé"-nek. Hiszen Kereszturi Pált sem mondja földijének, pedig egy hazabeliek s Lon-

1) Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. I. Bp. 1929. 276-283.

2) Erdélyi Protestáns Közlöny. 1874: 269-270.

donban valószínűleg egy és ugyanazon tájon lakott, mint Medgyesi, hanem csak "becsületes rigi barátom"-ként említi. Nem feledkezhetünk meg az "i"-zű nyelvjárásról, amely Szatmár- és Máramaros-megyék sajátja.

Egyetlen komoly bizonyíték Bánfihunyadi tudós személye mellett az a körülmény, hogy a Gresham Collegeben először is két metszetet találunk, mégpedig egyiket 1644-ből, a másikat 1646-ból,³⁾ ezeken kívül két emlékérmét metszettek vagyis 1645-ben és 1649-ben.⁴⁾ De tudjuk azt is, hogy a kollégiumban az alkimiának előbb asszisztense, később pedig ugyanannak a tanszéknek tanára. Weszprémi István Bánfihunyadi születési évét tévesen 1516-ra Asszony-patakára /Nagybányára/ jegyezte fel s valószínűleg nagyon tévesen származtatja a hunyadi Bánfiak régi nemesi ágából.⁵⁾

Bánfihunyadinak Medgyesihez írott leveléből látjuk, hogy mindketten puritánus gondolkodásuak. De megtudjuk azt is, hogy Medgyesi Cambridgebe Bánfihunyadi közvetítésével megküldötte doktor Collens számára Enyedi György unitárius püspöknek az egyistenről írott könyvét. A küldeményt Hollandiában Leydában valószínűleg egy Zabolai nevezetű diák felszakasztotta, a könyvet kivette belőle és nem továbbította. Ennek a diáknak teljesebb neve: Zabolai Miklós, aki 23 éves korában 1639-ben június 26-án iratkozott be a leydai egyetemre, mégpedig annak teológiai szakjára.⁶⁾ Ennek az ifjunak külső országokbeli tanulásáról megtudjuk, hogy Nicolaus C. Zabolai néven 1639 július 2-án "De Christi cum Deo Patre ipsius coessentialitate" címen Poliander leydai professzor elnöklése alatt 6 sztl terjedelmű vitatkozást tartott. Az ajánlást elfogadó patrónusok mind nagyváradi férfiak valának, ez pedig azt jelenti, hogy tanulását Váradon végezte. Ezek után az 1640. esztendőben Vedelius Miklós franekerai teológiai pofessor elnöklése mellett a többek között két disputációt tartott.⁷⁾ Az Enyedi könyvének visszatartását megnagyarázni nem tudom, mivel Zabolai is a-

3) Magyary-Kossa, I. 280. és 282.

4) A Magyar Nemzeti Múzeum éremtárában.

5) Weszprémi, Stephanus: *Succincta Maedico-rvm Hvgariae et Transsilvaniae Biographia*. Bp. 1960. 24-25.

6) Archiv N. F. XVI. 209.

7) RMK. III. 1550, 1557. sz.

lighanem puritánus gondolkodásu vala, hiszen a "Collegium Hungaricum", amelynek ő is tagja volt, jórészt maga is szabadabb gondolkodásu ifjakból állott. Zabolairól Bánfihunyadi arról tudósít, hogy 1641-ben tért vissza hazájába.⁸⁾

A fentebb idézett levélből látjuk, hogy Bánfihunyadi még mindig kifogástalanul beszélt hazája nyelvén, ez tehát azt bizonyítja, hogy az angliai magyar diákokkal állandóan fenntartotta a kapcsolatot s talán saját családjával is magyarul társalgott. Hazafelé térő és a külföldön élő magyarokkal anyanyelvükön beszélt. Ennek az összeköttetésnek a fenntartásáról nemcsak a Medgyesi Pállal váltott levelezése tesz bizonyosságot, de Haller Gábor naplójában is olvassuk, hogy miután őt apja vallásváltoztatásáért kitagadta s így semmiféle jövedelme nem volt; 1632 november 23-26-án Londonban "Kértem Hunyadi János uramtól 8 tallért kölcsön", valamint 1633 augusztus 17-én "Küldöttem Hunyadi János uramnak Londonba levelet".⁹⁾ Valószínűleg ekkor egyenlítette ki adósságát, minthogy a gubernátor június 28-án 133 tallért küldött számára.

A fentebb idézett levelében Bánfihunyadi közölte Medgyesivel az angliai politikai híreket. Azután tudósította, hogy haza szándékozik menni, de - Wessprémi szerint - a híres aranycsináló Dee Arturra várakozva, időközben 1649-ben Amstelodamban meghalt.¹⁰⁾ Kropf Lajos kutatásai más időpontban állapították meg halála idejét: 1646 aug. 28-ában.¹¹⁾

Frank Ádám nevezetű egykori kolozsvári unitárius szász papnak ugyancsak Ádám nevű nyomdász fia Londonból 1697-ben a Frankerában, vagy Utrechtben tartózkodott gróf Teleki Pálnak azt írta, hogy nemrégiben meghalt Londonban egy Bánfihunyadi János nevű férfiú, aki nőtestvérére kb. 50 ezer fontsterlingnyi vagyont hagyott, amely összeget e nő jobbára jótékony célra hagyományozott. Ez a férfi és nőtestvére gyermekei valának annak a Hunyadi nevezetű férfiúnak, akit egykor az öregbik Rákóczi György fejedelem 1633-ban bizonyosan a gyulafehérvári kollégium professzorául haza-

8) ErdProtKözl. 1874. 269.

9) ETA. Kolozsvárt, MDCCCLV. IV. 15. 18. 19.

10) Wessprémi I. 27.

11) Kropf. BpSzle. 1907. jan. - Gulyás: Magyar írók.

hivatott.¹²⁾ Tehát tudós és tanult férfiú volt.

Magyarországon alkimiával már a XIII.században sokan foglalkoztak s főképpen a kolostorokban kísérleteztek az aranycsinálás mesterségével. Sok pénzt költöttek és sok fáradságot fordítottak rája.¹³⁾

Kísérlet a kolozsvári akadémia létesítésére

Egyelőre csak a szándékra lehetünk figyelemmel, amely Bethlen Gábor tervei között már 1617-ben és 1622-ben mint megvalósítandó terv jelentkezik. Az adatok teljességéért említendő még, hogy - Kemény József szerint - Brandenburgi Katalin 1630-ban Németországban állítólag professzorokat kerestetett a Kolozsvárt megszervezendő akadémiához.¹⁴⁾ Ezeknél az adatoknál azonban mégis csak határozottabb pontképpen állíthatjuk ide azt a körülményt, hogy Szenczi Molnár Albert Bethlen elhalálózása idejétáján már Kolozsvárt van, majd Rákóczi György 1631/32-ben Csanaki Mátét is ide rendeli, végül pedig 1633-ban netalán mégis inkább ide és nem a fehérvári kollégiumhoz hívja haza Bánffihunyadi Jánost, hogy csupa magyarokból szervezze meg az itteni professzori kart. E hívólevél hitelességéhez kétség sem férhet, mivel azt Frank Ádám Londonban maga is látta. A még később is haza vágyódó Bánffihunyadi azonban mégsem térhetett vissza hazájába, mivel a pestis időközben betört Erdélybe s ott 1634-ben megölte Molnár Albertet, sőt Csanaki is meghalt 1636-ban, Rákóczinak pedig halasztania kellett a kollégium megszervezésének gondját, mert minden tetterséjét a fejedelmi széket követelőknek megfékezésére kellett fordítania.

12/ Magyar-Kossa I. 283.

13/ I.h. I. 273.

14/ Tudományos Gyűjtemény. 1829: VII. 101.

M a k s a i Ö s e P é t e r
gyulafehérvári professzorsága

Bod Péter Magyar Athenasában írja, hogy "Maksai Öse Péter Belgyomban való tanulása után a Fejérvári Kollegiumban tanította a Sz. Írást, s Theológiát, az holott 1628-dik eszt.adott ki jeles Disputatiot de Justificatione hominis peccatoris coram Deo."¹⁾ Bod e tudósításához hozzákapcsolhatjuk a kolozsvári református kollégium nagykönyvtára egyik kötetének következő bejegyzését:"Ex Libris Petri Eöse Maxai Professoris Publici Collegii Albensis."²⁾

Ez a két adat tehát - úgy látszik - kiegészíti egymást, vagyis azt a gondolatot kelti, hogy az a tanár, aki - Bod szerint - a szentírást s a teológiát tanította, csakis a felső évfolyamokon oktathatott s ezért ő lehetett volna a professor primarius. Nagy kár, hogy a könyvbejegyzés az évszámot nem öröközte meg, mert ennek hiányában a rendelkezésre álló többi adatunk alapján - mint látni fogjuk - nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, hogy milyen időtájban és milyen minőségben működött a kollégiumban Maksai Öse Péter.

Első adatunk, amely a külső országokat járó magyar diákok utjában nagyon gyakran szokott előfordulni, az Odera melletti Frankfurt egyetemi matrikulájának bejegyzésében található, az 1622.évben beiratkozott "Petrus o Maxai" nevét őrizte meg.³⁾ E névben található "o" betű, amely talán az "oe" rövidítésnek felel meg, bizonyosan családi nevét őrizte meg. Tehát ennek az esztendőnek kellett Maxai bujdosása kezdetét jelölnie. Itt azonban aligha töl-

1) Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766.

2) Könyvtári jelzése: C. 233.sz. volt. Ma az Akadémia kolozsvári könyvtárában van.

3) Zoványi Jenő: A magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen. ProtSzle. 1889: 184.

tütt egy évnél hosszabb időt, mert hiszen a hollandiai Franekera egyetemére 1623 szeptember 20-án mint "Petrus Maxai Ungarus Theol(ogiae) Stud(iosus)"-t találjuk beiratkozva.⁴⁾

A bázeli egyetem anyakönyvében 1628-ban van bevezetve "Petrus Maxai Ungarus" neve.⁵⁾ Innen a következő esztendőben Leydába ment át s ott 1629-március 24-én, mint "Petrus Eusenius Demaxa Ung(arus. Annorum) 3o T(theologiae studiosus)",⁶⁾ mondotta tollba adatait.

Ugyancsak Leydából van róla további emlékün. Ugyanis az itt tanuló Haller Gábor írja naplójában, hogy 1632 szeptember 4-én "egy magyar Maxai Péter nevű jött ki Angliából, az hol lakott az cantabrigai archiepiscopusnál egy néhány esztendeig, és volt nálam vacsorán." Majd másnapon "voltam ebéden Maxai Péter uremnál."⁷⁾ Tovább azután már mit sem tudunk róla. Csodálatos, hogy se Haller nem említi többé, se Szilágyi Benjámin István a Tolnai Dali Jánost megelőzőleg Angliában járt ifjak névsorában nem szól róla, se külső országokbeli egyetemen járt egyetlen diák disputációjában nincsen róla emlékezet. Lehetséges, hogy magánakvaló, zárkózott természetű ember, aki maga után csaknem sehol sem hagyott emléket. Azt hihetjük, hogy Angliából átjőve Hollandiába, bizonyosan véglegesen is itt maradt, avagy Német-, Franciaországban, netalán Svájcban telepedett le.

+

Azokban az években, amikor egy időre megszakadnak a "Maxai" névre vonatkozó külső országokbeli emlékek, Leydában találunk egy 1625 május 17-én beiratkozott "Petrus Marai Hungarus" nevezetű 26 esztendőes teológust,⁸⁾ aki azután egy-két éven belül haza is térhetett. Ide kapcsolhatjuk hozzája a fehérvári iskolában 1627-ben tanult Nekesch Dániel szász tanuló naplójának azt a feljegyzését, amely a praeceptorok között "secundarius rector"-ként nevezi meg "Petrus Maray"-t.⁹⁾

4) Hellebrant Árpád: A franekerai egyetemen tanult magyarok. TT. 1886: 601.

5) Zsindely I.: A bázeli egyetem anyakönyvéből. SpFüz. 1860: 156.

6) Archiv N. F. XVI. 207.

7) ErdTörtAd. IV. 14. - ETA. IV. 14.

8) Archiv des Vereines für siebenb.Landeskunde. N. F. XVI. 206.

9) Bán Imre: Apáczai Csere János. 1958. 57-58.

Ha tehát feltételeznők, hogy Nekesch hibásan írta volna le, egyik tanára nevét s ugyanezt a hibát követte volna el a leydai egyetem anyakönyvi bejegyzéseit készítő hivatalos személy, abban az esetben nevét valóban csak a "Maxai" /Maksai/ alakban képzelhetjük el s ekkor semmi akadály sem lehetett volna annak, hogy őt Keserű Dajka János püspök a fehérvári iskolához akadémikus mesterrül rendelte légyen.

Igaz az is, hogy a Nekesch által megjelölt másodrektorság nem teszi lehetetlenné, hogy az első rektor netaláni eltávozásával - külső országi eredetű professzorok hiányában - a püspök Maray-val avagy Maxayval ne tölthette volna be a teológiát előadó tanár helyét.

Ezek után annak a kérdésnek kell felmerülnie, hogy a praeceptorok, illetőleg rectorok elnevezés alatt itt vajjon az idegen országokbeli professzorok helyét betöltő teologusokat, avagy -amint későbbi példák bizonyítják - csak a studiosusok négy felsőbb osztályának akadémikus mestereit értették-e? Ezt a jelen esetben biztosan eldönteni nem tudjuk, sőt a Bod Péter tudósításából még azt sem lehetséges eldöntenünk, hogy az 1628. évben Fehérvárott tartott teológiai tárgyú disputációt ő maga tartotta, vagy valamelyik tanítványával tartatta, avagy éppen tanári székfoglalója volt-e? Az utóbbi feltevés helyességét támogatná az a körülmény is, hogy a könyvbejegyzésben magát professzornak nevezi, bárha nem mondja magáról, hogy "professor primarius" volna-e, se "ordinarius"-nak nem írta magát, hanem csak egyszerűen "publicusnak", mint ahogyan a későbbi osztálytanítókat "praeceptor publicus"-nak nevezték. De ezt támogató érvvül hozhatnók fel még azt a körülményt is, hogy a külföldről hazajött Bakai Benedek a sárospataki iskolának 1630-tól 1633-ig első igazgatója /rector primarius/ - Szombathy szerint - első volt, ki ott a "professor" titulust használta.

Keserű Bálint azt tételezi fel, hogy ezt a jeles ifjút Bethlen Gábor talán többre szánta, mintsem az akadémikus mesterség után egyszerű papi állást töltsessen be vele. Mi még hozzátehetjük, hogy a fejedelem Szenczi Molnár Albertben csalódva, mivel Fehérvárott nem volt hajlandó semmiféle állást elvállani, ezért netalán az ő helyét óhajtotta volna ezzel, a még több tudományt magában elraktározandó ifjuval betölteni, ezért valószínűleg már a fehérvári vitatkozás megtartása után egészen rövidesen ismét utra

bocsátotta, tudásának gyarapítása végett.

Egyike volt a legkorábbi Angliát járt magyar diákoknak, akit azonban aligha érintett meg a puritánizmus szelleme, mert hiszen éveken keresztül a cantabrigiai érseknél lakván, ott legfennebb csak az orthodoxiával találkozhatott.

Tehát ha ezt a három külön személyre is felosztható tudós ifjat egyetlen személlyé egyesítjük, egy olyan férfiúra találunk, aki Szenczi Molnár Alberthez, Csanaki Mátéhoz, Bakai Benedekhez és más magyar ifjuhoz hasonlóan egy évtizedig, vagy még tovább is járta a tudományok iskoláit.

Mint jellegzetes jelenséget jegyezhetjük meg, hogy családjának egy másik tagja is megfordult a külső országokbeli akadémiákon. Ugyanis Franekerában 1646 július 17-én "Michael Eusenius Mazai Siculus Transylvanus" nevét vezették be az egyetem anyakönyvébe.¹⁰⁾ Majd 1646 augusztusában "Michael Maxai Transylvanus (Annorum) 3o, T(heologiae studiosus)"-ként találjuk Leydában.¹¹⁾ Óróra különben még azt is tudjuk, hogy "Michael Maxai" Kolozsváron keresztül vezető bujdosására 1646 április 22-én indult el s 1648 november 25-én tért haza Fogarasi Ferenc nevű diáktársával együtt.¹²⁾

De hogy a zavar még inkább fokozódjék, a sárospataki református nagykönyvtárban őrzött 1545.évi leydai kiadású "Biblia Sacra"-ból a következő tulajdonosmegjelölést jegyeztem ki: "Ex libris Petri Maxai Rectoris Collegii Alb. primar. Anno 1675.", alább pedig: "Est Andreas Soos alias Pellionis de Alba Julia."¹³⁾

10) TT. 1886: 6o7.

11) Archiv. N. F. XVI. 211.

12) Sáfár. 1646. 3o8, 427, 1648. 75o, 765.

13) Könyvtári jelzése: 27o6.sz.

Néhány adat Kereszturi Bíró Pál

Életéhez

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtára egy olyan könyvet őrizett meg, amely egykor e nevezetes férfitulajdona volt. A kötetben olvasható megjegyzés szerint: "Dono dabat scientia optimisq[ue] moribus imbutus Vir honestissimus Paulus B. Kereszturj. Rector eiusdem loci patriae suae. Discipulo suo Gregorio Szinnyeino in suis(!) nominis memoriam. Anno 1624."¹⁾

A helyhatározás céljából először is a tanuló személyét szükséges megkeresnünk. A sárospataki iskola törvényeit 1623-ban aláíró diákok névsorában találjuk: "Gregorius Sinnyi. Factus Notarius Szikszoviensis."²⁾ Nos, tehát bizonyos, hogy a kollégiumból kibucszó és a saját hazájába rektornak hívott, a tudományokban jártas, kiváló erkölcsű Kereszturi B. Pál magával vitte tanítványát Kereszturra. Most már e helység után nyomozva, benne a Zemplén megyében, a kiváló bortermő Hegyalján, a Bodrog jobb partja mentében elterülő Tokaj, Sárospatak, Tarcál, Zombor, Tolcsva, Tállya, Mád, Keresztur, Liszka mezővárosok³⁾ egyikére kell gondolnunk, minthogy ez van a magyarországi számos Keresztur nevezetű helységek között a kollégiumhoz a legközelebb. Ez különben is derék ekklézsia volt, ahol későbbben Putnoki Jánost, Szentpéteri S. Jánost, Tofaeus Mihályt, Miskolczi Csulyak Gáspárt találjuk lelképásztorai között.⁴⁾ Majd a tanítvány származási helye után nézve, Szinnye falut a szomszédos Abauj-megyében Kassa felett leljük meg. Valószínű, hogy e könyvajándékozás Kereszturinak külsőorszá-

1) Könyvtári jelzése: F. 2.sz.

2) Et. 1943: 118. és 239.

3) Ferenczy János közönséges geographiája. Pest, 1840. 157-58.

4) SpFüz. 1860: 445, 559, 560, 679.

gokbeli utba indulása előtt történt, emléket hagyandó a kedves tanítványnak, minthogy a leydai akadémiára ugyanennek az 1624. évnak augusztus 3-án történt beiratkozásakor "Paulus Kerestury Hungarus, (Annorum) 20 T(theologiae studiosus)'nak jegyezték be a nevét a tanulók anyakönyvébe.⁵⁾ Ez tehát azt jelenti, hogy körülbelül május elején kellett kibujdosnia.

Az akadémiai beiratkozás adataiból azt is megtudjuk, hogy akkor 20 esztendő s volt; tehát 1604-ben kellett a világra jönnie, vagyis aligha 1589-ben, mint amikorról a szorgalmas adatgyűjtő Trócsányi Berta - Bod Péter után - megjelöli.⁶⁾

Uzoni J. Boldizsár 1632 szeptember 11-én Leydában tartott vitatkozását a többek között négy fehérvári tanárnak, úgy mint Alstednek, Piscatornak, Bisterfeldnek és Kereszturi B. Pálnak ajánlotta,⁷⁾ s minthogy Uzoni hihetőleg 1630 szeptemberében kezdette meg bujdosását,⁸⁾ bizonyos, hogy a felsőmagyarországi származású Kereszturi már ekkor itt tanított. Tehát a disputáció megtartásakor őneki már egynehány év óta csakugyan itthon kellett lennie, sőt a fejedelmi udvartartás lajstromában azt találom, hogy a "Fő schoolamesternek Kereszturi Pálnak frt. 150" járandóságot fizettek. Az időpontot a közlő Radvánszky Béla az 1628 körüli évekre helyezi.⁹⁾ Ez azonban téves meghatározás, mert máshol már megállapítottuk, hogy a helyes idő valószínűleg 1630,¹⁰⁾ különben is Schuller Nekesch Dániel naplójából ismeretes a fehérvári kollégiumban az 1627-28. esztendőben tanított négy akadémikus mester neve,¹¹⁾ de egyikük sem azonos a Kereszturiével. Ekkor tehát még mindég idegen országokban tartzkodhatott. Ilyenképpen az ő akadémiai tanulása is nagyon valószínűen öt esztendeig tartott, amiközben - miként Szilágyi Benjámin Istvántól értesülünk - már Angliát is megjár-

5) Archiv. N. F. XVI. 205.

6) Trócsányi Berta: Magyar ref. theológusok Angliában. Debrecen, 1944. - Bod Péter: Magyar Athenas. 138.

7) RMK. III. 1486.

8) Lásd Uzoni Boldizsárról írott cikkemet e köt.-ben: 475-479.

9) Radvánszky Béla: Bathlen Gábor fejedelem udvartartása. Bp. 1888. 231.

10) S z e r z ő : Adatok a gy.-fehérvári academicum collegium első tíz évének történetéhez. (Lásd e köt.-ben: 239-272.)

11) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 57-58.

ta.¹²⁾ Talán nem tévedek, ha az alábbi, név szerint meg nem nevezett, hazatérő deákot vele merem azonosítani: 1629 augusztus 30-án "Molnár Márton viszi kétt Louan (Tiszabecs) Thamas Pap V[ram] keresere, onnan fellyul jött Vittebergus Deakott Tordaigh, attam (fuarbérben) fl. - den. 50."¹³⁾

Kereszturi úgy is, mint író, de különösen mint nevelő, művelődéstörténetünkben kiváló helyet foglal el. Nevelői módszeréről, amely az egykori kor legmagasabb színvonalát érte el, a hálás tanítvány: Bethlen Miklós méltó módon emlékezett meg. Bár ismeretes, de Szalárditól újra idézzük, hogy "valának (Rákóczi) fejedelemnek inaugurálásakor, fejedelmi hivataljába való beállításakor három fia, György, Zsigmond és Ferencz, a két elsőket már a deák tudományra taníttatja vala; Herczeg Zsigmond jeles fő ember inspectioja, gondviselése és Kereszturi Pál becsületes református tudós, predikátor ember praeceptorok educálása alatt."¹⁴⁾ Jóllehet a Kolozsvár városi sáfár 1632 január 12-i feljegyzése szerint: "Erkeszek Karoli Peter (Vrunk Asztalnakia) Pattakrol Vrunk kwlte volt Fogarasbol az Feiedelem Fiainak Pedagogust hoszot negied magaul volt,"¹⁵⁾ ez a házitánító aligha azonos Kereszturival, mert őt valóban csak későbbben rendelte a fiai mellé.

A fejedelem bizonyosan meg lehetett elégedve Kereszturi nevelői működésével, mert amikor nagyobbik fia felserdülve és 1640 május 7-én tartott ünnepélyes vizsga keretében a scholából kibucszván,¹⁶⁾ már nem volt szüksége az iskolaszerű oktatásra, ellenben továbbra is mellette akarván tartani, őt rendelte melléje udvari papképpen. Az ifjú Rákóczi György nem volt háládatlan derék tanítója iránt s egynémelykor, amikor önfejű elképzelései nem befolyásolták akaratát, hallgatott is reája. Mikor azután az Öregbik fejedelem 1648 október 11-én meghalt s Csulait az 1650. év elején püspökké választották, udvari főprédikátornak tette meg.

Kereszturi élete és működése megírásra vár. A Kolozsvár városi sáfárpolgárok számadáskönyveiben nagyon kevés reá vonatkozó

12) SpFüz. 1857: 167. és Trócsányi.

13) Sáfár 1629: 295.

14) Szalárdi 83.

15) Sáfár 1632. 13, 15.

16) Szalárdi. 136.

feljegyzést találtam, de azért talán nem fölösleges ezeket is felsorolnom, mert még a legapróbb vonás is teljesebbé teszi a majdan kirajzolandó arcképet.

Haller Gábor naplójában azt jegyezte fel, hogy 1642 "február 19. Fejérvár-Urunk ő nagysága propositioit hozták alá (az országgyűlésbe), és váradi kapitány Rákóczi György uramat ő nagyságát választottuk jövendőbeli fejedelemségre, minden contradictio nélkül."¹⁷⁾ Tudjuk, hogy a fejedelem az idősebb fiát 1640 augusztus 14-én nevezte ki Várad vára főkapitányának,¹⁸⁾ természetes, hogy ezután lakozását is oda kellett tennie. Tehát mikor az országgyűlés őt "választott fejedelemmé" tette, az ünnepélyes beiktatáson, amely március 4-én Fehérvárott ment végbe,¹⁹⁾ neki is jelen kellett lennie. Elindulván Váadról, február 28-án érkezett Kolozsvárra, az utközben levő pihenő állomásra. Természetes, hogy udvari papja is vele volt. Ezt a következő feljegyzés is bizonyítja: "Kereszturi Pal Vramnak az Eő Nsaga Praedicatora szamara attam Egy Tjukot."²⁰⁾ Haller szerint az ifju fejedelem március 3-án érkezett Fehérvárra. Ez a késedelem azt bizonyítja, hogy Enyeden is időznie kellett.

1642 december 16-án arról számol be a sáfár, hogy "Erkezek Gjalubol Kereszturi Pal Vr[am] az vj Vrun[kna]k Eő Nsaga Praedicatora."²¹⁾ Utjának célját biztosan nem tudom megállapítani, de valószínű, hogy a fejedelmi várban ekkor itt tartózkodott az öregbik Rákóczi György s nem lehetetlen, hogy e látogatás az ifju fejedelemnek 1643 február 3-án Fehérváron megtartandó lakodalmának előkészítésével hozható összefüggésbe.²²⁾

Öt esztendő múltával, 1647 április hónapban találtam ismét reá vonatkozó feljegyzést. Ugyanis április 13-án a sáfár azt adja tudtunkra, hogy "Bőrr Andras Batorine Aszonyom feo szolgália erkezik, megien Feiseruarra, Eőregh Vrunkhöz Vnokaia felol beteges hirt uinni."

17) ETA. IV. 76.

18) Balás Margit: A váradi kapitányság története. Nagyvárad, 1917. 33-36.

19) ETA. IV. 76. - Szalárdi 139.

20) Sáfár 1642. 45.

21) I. h. 1642. 277-78.

22) ETA. IV. 82-84. - Szalárdi 140.

Április 14-én "Szilagy Janos Jű Batoryne Aszonyom szolgálja Vasarlasert." Ugyanakkor "Horuat Istua[n] Erkezik Somlyórol Cimerrel, megien Feieruarra leuelekkel."²³⁾ Április 16-án "Szilagy Janos Erkezik Feieruarrol, Cimer nalla, megien Somlyora." Ugyanazon a napon "Hegedűs János Batorine Aszonyom szolgálja Erkezik." Ugyancsak ekkor "Sas Istuan Batorine Aszonyom szolgálja Iffiu Vrunkhöz megien szomoru hir mondani." Április 19-én "Boer Andras Erkezik Batorine Aszonyom szolgálja, az Iffiu Vrunk Fia Koporsoiaba Keues leuen az szeg, most teobbet Czinaltatni uolt." Április 21-én "Husuet napia." Április 24-én "Kereszturj Vram menuen Iffiu Vrunk fia temetesere Somlyóra." Április 27-én "Kadar Jánostol küldi Biró Vram Iffiu Vrunk fia halalara az Atlaczokra irt 4 Cimereket Somlyora 7 mely földig, solui fl. - den. 98." Április 30-án "Koncz Andras Jű uizza az Vrunk fia temeteserol."²⁴⁾

A fenti idézetsort szükségesnek láttam összegyűjteni, mert az egészből Kereszturival bárha mindössze csak annyi van vonatkozásban, hogy ifjabb Rákóczi Györgynek bizonyosan 1647 április 13-án elhunyt egyik fiacskája felett április 28, vagy még inkább 29-én temetési beszédet tartott Szilágysomlyón, mégis észrevehetjük belőle, hogy az ifju fejedelmet kötelessége Váradhoz fűzván, a felesége azonban nagyon hihetőleg nemcsak ezzel az egyetlen alkalommal tartózkodott Szilágysomlyón s ezért a még mindég meglehetősen gyermek-asszonyka állandóan az anyja befolyása alatt élt, tehát urának nem válhatott olyan megértő, segítő és talán mérsékelő lettársává, mint amilyen Lorántfi Zsuzsánna volt az öreg fejedelem oldalán. Ezért Báthori Zsófia előtt egészen idegenek maradtak az erdélyi élet kérdései, feladatai, amit különben Kemény János későbbi példáiból is észrevehetünk, vagyis még az ifju fejedelem is az anyósára hallgatván, inkább "az felesége anyját sokképen inkább reverálja vala, mintsem maga jó édesanyját."²⁵⁾ Így hihető, hogy Kereszturi szava - az egykori tanárát megillető tisztelettől eltekintve - sem birt előtte akkora sullyal, mint példának okáért Medgyesi Pálé az öreg fejedelem előtt. Jóllehet Kereszturi a pu-

23) A cimer a postát vivő küldöncök hivatalos jelvénye, amely nélkül nem közlekedhettek.

24) Sáfár 1647. 559, 560, 561, 424, 425, 426.

25) Kemény János fejedelem önéletirása. Pest, 1856, 491.

ritánusok országát megjárta, s ezért eszméik előtte sem voltak idegenek, ennek ellenére azonban nyilvánosan mégis a püspökök egyházigazgatás híve maradt. Ennélfogva nem is befolyásolhatta fejedelmi urát a szabadabb szellemű irányban, legfennebb olykor-olykor mérséklőleg hathatott rája, miként a többek között Apáczainak Kolozsvárra történt rendelése is neki tulajdonítható.²⁶⁾

1648-ban meghalt az öreg fejedelem s most már Geleji püspök és Váradi Miklós egyházközségi főpatronus akaratából s az új fejedelem beleegyezéséből Kolozsvárt egészen megtisztították a puritánusoktól. Rákóczi 1649 november 27-én a gyalui várban van, oda hivatja magához Váradi és Benedek deák eklezsiai pártfogókat, 30-ra bejön a fejedelem Kolozsvárra, ide érkezett meg Medgyesi Pál is, de itt van "Kereszturj Pal Vra[m]" is.²⁷⁾ A két udvari pap valószínűleg mindent megkísérelt Gidófalvi, Csaholczi, Tótfalusi megmentésére, de a fejedelem önfejűségén nem tudtak erőt venni. Hihető, hogy Medgyesi ekkori szereplése is siettette az udvartól való eltávolíttatását.

1651 december 21-én azt jegyezte fel a sáfár, hogy "Erkezek estue az Vrunck Papia Kereszturi Vram." Itt van másnap és harmad napon is. Ugy látszik azonban, hogy 23-án ebéd után eltávozott, mivel a sáfár ekkor csak az ebédrevalóval számolt el.²⁸⁾ Utazásának célját nem tudom. Alig hiszem, hogy Rákóczi Zsigmond ifju feleségének 1651 december 10-én Sárospatakon történt temetéséről jövet érkezett volna Kolozsvárra, minthogy Zsigmond herceg "azonnal a temetés után" Váradon, Bánffihunyadon, Gyalun, Örményesen, Görényen át Fogarasba utazott.²⁹⁾ De feltűnő, hogy pontosan a karácsony előtti napokban volt távol a fejedelmi udvartól, éppen ezért lehetséges, hogy utazásának célja az alább bemutatandó eseményben találja meg a nyitját.

A Leydában, Franekerában, Utrechtben tanuló diákok számtalan vitatkozásukat ajánlották Kereszturi B. Pálnak, az erdélyi fejedelem udvari papjának.³⁰⁾ Közülök Kereszturi B. András, netalán Ke-

26) Bán Imre i. m. 445.

27) Sáfár 1649. 70, 468.

28) I. h. 1651. 22, 23, 25, 28.

29) Szalárdi 256-57.

30) RMK. III. 1668, 1707, 1711, 1712, 1746, 1890, 1937.

reszturi Pál atyjafia, 1650-ben tartott disputációját még Medgyesi és Kereszturi fejedelmi udvari papoknak, de Csengeri Képiró István 1654 március 28-án már Kereszturi Pálnak, az erdélyi fejedelem udvari első papjának és Sellyei István erdélyi fejedelmi udvari papnak ajánlotta. Tudjuk ugyanis, hogy Medgyesi miután minden felkészültségével sikra szállott a puritánus egyházszervezet mellett, ezért el kellett hagynia Fehérvárt s ilyenképpen Kereszturi lépett elő elsőpappá, második prédikátornak pedig a fejedelem Sellyei István huszti lelkipásztort rendelte. Így látjuk az 1652. esztendőbeli kolozsvári sáfár számadáskönyvében feljegyezve, hogy március 8-án "Sellyei Istua[n]t Husztj Praedicator Vramat Enyedigh viszj" a kirendelt fuvar, viszont március 21-én már azt olvassuk, hogy "Selyey Vramat az Vrunck Papiat uiszj Boldis Geörgy Syboigh 4 louo[n]."³¹⁾

Megtörténhetik tehát, hogy Kereszturi tájékozódás céljából Huszton járt s ennek alapján hívta meg Rákóczi Sellyeit másodpapjának; ő azután 1652 március 21-én már mint berendelt udvari pap mehetett vissza Máramarosba, hogy családját Fehérvárra költöztesse.

Korra nézve Kereszturi ekkor még nem vala idős ember, de régi eleinket az életviszonyok bizonytalansága hamarabb megöregítette s ezért a másodpapi állás betöltése valószínűleg nem csekély könnyebbitésére szolgált, bárha élete ennek ellenére sem nyúlt hosszú időre, ugyanis 1655 decemberében már be is végezte földi pályáját.³²⁾

31) Sáfár. 1652. 100, 104, 188.

32) Bán Imre: i. m. 447.

D e n g e l e g i P é t e r

Református vallását bizonyítja egy 1630-ban megjelent munkája, amelyet nemcsak tartalma, de az a körülmény is, hogy Igaz Gáspárnak, a kolozsvári református egyházközség egyik patrónusának ajánlotta,¹⁾ föltétlenül erre utal. Ez használható fel élete folyamának nyomonkésésénél. Nevéből származási helyére következtetve, három Dengeleg község közül, mint legvalószínűbbet, a szatmár-megyei Erdengeleget választom ki, hiszen ekkor még mindig a kapcsolt részekből jött a XVI-XVII. századforduló táján kipusztított Erdélybe az értelmiségi utánpótlás jelentékeny része. Születési ideje az 1597. esztendő, minthogy 1625. májusában Leydában történt beiratkozásakor 28 esztendősnak vallotta magát.²⁾

Származási helyére vonatkozó feltevésünkkel ellentétben Bod Péter meg nem nevezett forrás alapján azt állítja, hogy Kolozsvárt született s szülei nemes emberek valának.³⁾ Bod kijelentése azon az alapon kérdőjelezhető meg, hogy születése idején Kolozsvárt alig ha éltek reformátusok, hiszen a majdan megalakulandó egyházközség magvát alkotó néhány nagyváradi menekült család csak az 1598. évben kért itt befogadást. De ettől is eltekintve, Kolozsvár egész polgárságának 1666-ban történt megnemesítéséig, itt nem is laktak nemes jogu családok, hiszen az 1595 augusztus 21-én Egyházfalván kelt fejedelmi döntés szerint is a Kolozsvárt lakó címeres nemesek adózás, katonáskodás és közteherviselés tekintetében nem a vármegyéhez, hanem a városi polgárok egyeteméhez tartoznak. Vagyis a kolcsos városi nemesek csak nominatenus nobilisok,⁴⁾ mert ha valamely nemes ember kolozsvári lakossá akart lenni, a polgárrá fo-

1) RMK. I. 592.

2) Archives des Vereines für Siebenb. Landeskunde. N.F. XVI. 206.

3) Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766. 64.

4) Jakab: Kolozsvár. Okl. III. LXXVI. sz.

gadás előtt előbb le kellett mondania nemesi jogairól, miként ezt Bölöni Gáspár fejedelmi titkárnak is 1614 május 14-én meg kellett cselekednie.⁵⁾

Zoványi szerint Dengelegi Kolozsvárt kezdette tanulását. Ez azonban nem tartható valószínűnek, mert addig az ideig, amig Bocskai, majd Báthori Gábor nem biztosította a kolozsvári reformátusok szabad vallásgyakorlatát, itt aligha lehetett iskolájuk, sőt Tatrosy György feljegyzései szerint még 1612-ben is egy közép-utcai kapuközben tartotta Lukács pap az istentiszteletet s ugyanott történt a gyermekek oktatása is.⁶⁾ Tehát itt is legfennebb ha írás és olvasás lehetett a tanítás tárgya, de egyéb aligha. Ellenben a debreceni kollégium anyakönyve szerint Petrus. B. Dengelegi ott 1617 január 9-én írta alá az iskola törvényeit,⁷⁾ tehát valószínű, hogy az alsóbb osztályokat is ott járta. Ugyancsak Zoványi szerint innen a sárospataki kollégiumba ment, ahonnan 1622-ben Szepsibe távozott rektornak. Teljes neve: Dengelegi Biró Péter.⁸⁾

Itthoni iskoláinak elvégzése után rövidesen idegen országokban való tanulásra szánta magát. Így találtam, hogy a Kolozsvár városi sáfárpolgár 1622. évi számadáskönyvében november 19-én azt az adatot jegyezte fel, hogy "Pechy Janos es Dengeleghy (fejedelelem) Vrunck Deakj isowenek Feyerwarrol"; másnap azután itt mulattwan praedicatioigh,⁹⁾ hihetõleg ekkor indultak külsõ országokba li bujdosásra.

Dengelegi külföldi utjáról Bod Péter csak annyit mond, hogy Németországban és Hollandiában tanult. Neve 1623-ban csakugyan jelentkezik is az Odera melletti Frankfurt egyetemének hallgatói között. Németország után a hollandiai Franekerában 1624 június 5-én, majd Leydában 1625-május 5-én iratkozott be az akadémia teológiai karának hallgatójául. Ezen az utóbbi helyen nevét az anyakönyv: "Petrus Dengellady Hungarus" alakban õrizte meg,¹⁰⁾ azonban kétség sem férhet hozzá, hogy e hibás megjelölés alatt mégis csak az õ személye értendõ.

5) I.h. II. CVIIII. sz.

6) Domokos Pál Péter: Tatrosy György feljegyzései. ItK. 1957.

7) Thury Etele: Iskolatörténeti Adattár. Pápa, 1908. II. 105.

8) Zoványi cikkei. 103.

9) Sáfár 1622. 169.

10) ProtSzle. 1889: 184. TT. 1886: 602.-Archiv N. F. XVI. 206.

Hollandiából történt hazatérésének idejét nem tudjuk. A következő nyomravezető adat 1627 júniusában bukkan elő; e forrás szerint ugyanis az erdélyi káptalani levéltár Gyulafehérvárott, Dengelegi Péter kolozsvári iskolamesternek a mondott időből származó, bizonyosan latin nyelvű iskolai gyakorlatát (?), vagy levelét őrizi, amelyben Tordai Jánosnak hasonlóképpen iskolai gyakorlatnak tetsző levelére válaszol.¹¹⁾

Kolozsvári tanárkodásának ideje alatt írta eléggé terjedelmes (8°-nyi 388 lap + 9 szt.lev.) önálló munkáját is: "Roevid Anatomia, mellyel a' Nagy Szombati Kaldi György Papnak a Szent Biblia felől való Oktato intese, mellyet az ő tölle Magyar Nyelvre fordittatott Bibliajanak sarkához biggyesztet, minden részeiben megh vizsgálta, es egycersmind Karolyi Gaspar es Szenczi Molnár Albert az ő hasznos munkajokkal edgyütt patvaros nyelvnek ostromozasa alol felszabadittatnak, az nagy Istennek segedselméből Dengelegi Peter által" cím alatt. Megjelenési ideje és helye: 1630 Fehérvárt, a fejedelmi nyomda. Munkáját különben "Colosvárat, Huszagyó kedden, 1628 esztendőben" Igaz Gáspárnak ajánlotta.¹²⁾ Ez a derék, és vagyonos férfiú, aki bár Váradon született, 1598 óta kolozsvári lakos s a református gyülekezet szilárd támasza, s ezért nem csoda, ha Dengelegi könyvének megjelenési költségeit is fedezhette. E munkát Szenczi M. Albert és Kecskeméti K. Gergely üdvözölte verssel.

Mindezeket egybevetve, bizonyos tehát, hogy Dengelegi tanulmányainak teljes felkészültségével rendeltetett az alig 12 évvel megelőzőleg létesített kolozsvári református iskolához. Itteni életetefolyásáról több bizonyos nem tudható, egy adatot azonban mégis csak ide merek sorozni. Ugyanis a kolozsvári unitárius egyházfiak számadáskönyvében a halottakért történő harangozások díjának elszámolási tételei közé van bevezetve: 1629 február 23-án "Pul(satum) est Consorty Rectoris scholae Reformatae M: semel.fl. - den. 50."¹³⁾ Az így feltárult képet csak úgy lehetséges megmagyaráznom, ha feltételezem, hogy Dengelegi hollandiai tanulása ide-

11) Beke Antal: Az erdélyi káptalani levéltár regestái. TT.

12) RMK. I. 592.

13) A kolozsvári unitárius egyházfiak 1629.évi számadáskönyve. 65.

jén megházasodva, haza már feleségestől érkezett. Erre a lehetőségre egy negyed század multával Apáczai Csere Jánosnál található példa, aki 1653-ban hasonlóképpen holland feleséget (van der Maet Aletta) hozott haza, nemkülönben ifjabb Dadai János a későbbi ujtordai lelkipásztor említhető, aki 1668-ban Leovardiából hozta van Uilenborg Kornéliát, mint fiatal és itt hasonlóképpen korán elhunyt feleségét.¹⁴⁾ E példák alapján a rektor most már biztosabban azonosítható Dengelegivel, mint aki három esztendeig tartott házassága után már siratta is ifjú feleségét.

Lehetséges, hogy ezután, vagyis már 1629-ben papságra állítatott be, minthogy 1634 február 7-én már mint alvinczi lelkipásztor jelentkezik. Tekintélyes egyéniségét bizonyítja, hogy az angol Duraeus Jánosnak az evangélikus és a református felekezet egyesítésére irányuló kérdéseire megadott feleletet a püspök, a három fehérvári professzor, tizenegy esperes és három lelkipásztor írván alá, az utóbbiak közül az egyik éppen Dengelegi Péter vala,¹⁵⁾ teljes megértéssel csatlakozva a békehirdető (irenikus) felfogáshoz.¹⁶⁾

Későbbi éveiből még ismeretes, hogy 1635-től netalán az 1647-ig az enyedi egyházmegye esperesi tisztségét is viselte,¹⁷⁾ jóllehet az 1646 június 10-én Szatmárnémetiben tartott nemzeti zsinaton a résztvevők névsorában az ő nevét Ember Pál nem említi,¹⁸⁾ helyette Garvasi (?) György sárdi pap képviselte az egyházmegyét.

Bod Péter még azt az eseményt is említi, hogy ez a "nevezetes ember" az enyedi papságot is elnyerte,¹⁹⁾ Zoványi szerint pedig az erdélyi papság bizalma még az egyházkerületi generális nótáriusságra is megválasztotta és tisztségében halt volna meg az 1648. év elején.²⁰⁾

14) Gyalui Farkas: Apáczai Csere János. Kolozsvár, 1892. és deési Daday István: A két régi pap Daday. (Kézirat.)

15) RMK. III. 1924.

16) Kvacsala János: Az angol-magyar érintkezések történetéhez. Sz. 1892: 713.

17) Névkönyv az Erdélyi ev.ref. anyaszentegyház számára. 1867, 10. és 1868. 16.

18) Lampe, Frid. Adolphus: Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 419-420. - Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911. 151.

19) Bod Péter. 64.

20) Zoványi cikkei. 103.

Nyomtatásban megjelent könyve után - tudomásom szerint - már csak egy verse jelent meg, ezzel üdvözölvén Geleji Katona István-nak "Preconii Evangelici Tomus Secundus" című 1640-ben kiadott nagy művét.²¹⁾

21) RMK. II. 552.

Kis-Várdai F. János kolozsvári iskolamesterségét egyetlen adatunk sem nevezi meg, mégis bizonyos, hogy az 1627 előtti időben csakugyan itt rektoroskodott. Tapasztaljuk ugyanis, hogy ez az iskola fennállásának első évtizedében még nem jutott olyan színvonalra, hogy tanítványai innen mehettek volna külső országokbeli akadémiákra, tehát csak partikula volt, éppen ezért az itteni diákok tanulmányaik betetőzéséül előbb még másik iskolába (kollégiumba) is átiratkoztak (Fehérvár, Várad, Debrecen, Patak). Ha azonban valamelyik ifju innen mégis csak akadémiákra küldetett, annak egészen bizonyosan a schola rektorának kellett lennie. Kiváltképpen megállja a helyét ez az állítás az Erdélyen kívüli területekről származó ifjakkál, akiket ekkor még nem vonzhatott ide az iskola hire-neve és magasabb színvonala.

Kis-Várdai F. János a szabolcs-megyei Kisvárdra született. Világra jövetelének ideje 1601, minthogy a leydai akadémiára 1627. június 25-én történt beiratkozásakor magát 26 esztendősnak vallotta.¹⁾ Szülőfalujának, amely a XVI. század utolsó évtizedeiben mintegy kulturális központ lévén, triviális iskolája a jelesebbek közé tartozott, ezért nagyon valószínű, hogy Kis-Várdai itt kezdte tanulását s folytatta addig, ameddig az osztályokból itt tellett, hogy aztán további ismeretszerzés végett a debreceni anyaiskolába iratkozzék be. Az itteni studiosusok sorában ott találunk 1614 július 19-én, majd 1621 május 6-án, 1625 május 20-án, 1631 június 24-én s a század további folyamán még három más Kisvárdai János nevezetű subscribált ifjut.²⁾ Zoványi lexikoni adattárában a leydai tanulóval az iskolai törvényeket 1614 tavaszán aláírt diákot azonosította, ez azonban mindenképpen lehetetlen,

1) Archiv N. F. XVI. 206.

2) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. Pápa, 1908. II. 104., 107, 109, 112, 114, 120, 130.

mivel az osztályok befejezéséhez a discipulusok legalábbis a 16.s csak nagyon ritka esetben a 15. évükben érkeztek el, ellenben 13. éves gyermeket még nem avattak diákká, vagyis ilyen korukban sehogyan sem nyerhette el a "dominus" címzést. Hiszen még az iparosoknál is 16 esztendőskorukban szegődtehettek be apródnak a gyermeket. Különösen állhatott ez a falusi gyermekeknél, akiknél a szellemi érettség még későbbre érkezett el, mint a városiaknál.

Az elmondottak alapján leginkább az 1621 május 6-án subscriptált diákkal azonosíthatjuk, a most bemutatott ifjút, aki azután, hazai tanulását elvégezvén, hozatott Kolozsvárra iskolamesterül. E városhoz kétségnélkül való közét bizonyítja az a körülmény, hogy 1627-ben Franekerában Maccovius János teológiai professzor elnöklése alatt tartott s nyomtatásban is megjelent vizsgai feleletét mind csupán kolozsvári férfiaknak, mégpedig idősebb Filstich Péter református szász polgárnak, a fiscus nagybányai kamarája felügyelőjének, országos aranybevéltőnek, Bathlen Gábor belső emberének, továbbá Tiszabecsi P. Tamás első pap - esperesnek, valamint Coronaeus A. Lőrinc második papnak ajánlotta. Emellett tekintetbe kell vennünk e 4° nagyságu 38 sztl levél terjedelmű munkácska tárgyát is, amelyet maga e füzetecske címe is meghatároz: "De Vera et Aeterna Domini N. I. Christi Divinitate Que thosibus est totidem comprehensa examinibus item ad certas Sectiones distributis adversus G. Eniedinum Transylvanum ornata et illustrata."³⁾ Ez ugyanis abból a légkörből merítettett, amely Kolozsvár mindkét felekezetét ezekben az évtizedekben leginkább tüzelte, vagyis az unitáriusokat a létért való küzdelemben: az eddigi kiváltságos helyzetük megtarthatásában, a reformátusokat pedig gyülekezetük életre keltésében és megszilárdulásában: eleintén jogokhoz való juttatásukban, később pedig egyenjogúsításukban. Látjuk azonban, hogy e küzdelem nem volt higgadt, hanem - a kor szokása szerint - nemcsak külső, hanem belső eszközöket: a hittételek harcát is igénybe vették.

Kis-Várdainak tehát 1625 előtt kellett a kolozsvári scholát igazgatnia. Ilyenképpen ő is csak mint hazai tanultságú mester töltötte be állását. Ezért mint a hazai iskolák heidelbergi orthodoxyájával átitatott szellemének neveltje, tanárkodása idején ma-

3) RMK. III. 1407.

ga is még e dogmák megtartásának vallója lehetett.

1625-ben az Odera melletti Frankfurt, 1626 június 18-tól Franekera, 1627 június 25-től Leyda egyetemén tanult.

Külsőországokból történt hazatérése után hihetőleg nagyobb gyülekezet lelki életének vezetése bízott rája. A Tolnai Dali János ügyében 1646 február 14-re Tokajba összehívott közssinaton résztvettek között találjuk Kisvárdai Jánost, a Szabolcs-megyei Báka falu lelkipásztorát is,⁴⁾ neve azonban a június 10-én Szatmárnémetiben tartott nemzeti zsinat tagjai között már nem fordul elő. Minthogy Báka Kisvárdá közelségében fekszik, ezért tehát nagyon valószínű, hogy ez, a hazájába visszatért ifju azonos az egykori kolozsvári iskolamesterrel.

Zoványi lexikona Kisvárdai Jánosnak 1620-tól 1666-ban Gáván. bekövetkezett visbe fulásáig számtalan lelkipásztori állását sorolja fel, tekintettel azonban arra a körülményre, hogy jó egynehány ugyanilyen nevű iskolázott férfiuról van tudomásunk, mi nem mernők az azonosítást határozottan kimondani.

4) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar ref. egyházban. Bp. 1911. 113.

T o r n a i P a s t o r i s G á s p á r

A leydai akadémia anyakönyvében található adatokból megállapítható, hogy az 1604. esztendőben születetett, neve pedig azt mutatja, hogy papfiu s talán Tornai P. Istvánnak, a későbbi debreceni papnak és püspöknek, majd tarcali lelkipásztornak testvére volt.

Nagy Sándor a debreceni kollégium történetéről írott munkájában arról tudósít, hogy nem tudjuk, hazai tanulását ugyan hol is végezte?¹⁾ Zoványi szerint 1621-ben Felsőbányán lett rektor,²⁾ jóllehet Kovács Gusztáv mitsem tud róla.³⁾ Innen azután külső országokba bujdosott továbbtanulás céljából. Az 1624. esztendő második felében "Caspar Pastoris Thorneus U(ngarus)" néven iratkozott be. az Odera melletti Frankfurt egyetemére.⁴⁾ Legközelebb azután mint a leydai egyetem teológiai karának hallgatóját látjuk viszont. Itt most már azt is megtudjuk, hogy a Bethlen Gábortól idagen országi egyetemen taníttatott unokaöccsének, vagyis idősebb Bethlen István Péter nevű fiának, kíséretéhez tartozván, bejárója vala: "Ejusdem illustris comitis familiae assecla."⁵⁾ Tehát nagyon valószínűleg - mint alumnusát - Bethlen Gábor taníttatta s ezért oda-künn ülhetett a fejedelem haláláig. Tehát egyike lehetett a legjelesebben képzett teológusoknak, aki tudását hét esztendő lefolyása alatt gyarapította.

-
- 1) Nagy Sándor: A debreceni református kollégium. Hajduhadháza, 1933. 400.
 - 2) Zoványi Jenő cikkei a "Theologiai lexicon" részére. Bp. 1940. 493.
 - 3) Kovács Gusztáv: A felsőbányai ref.egyház és iskola története. SpFüz. 1866: 300.
 - 4) Zoványi Jenő: A magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen. ProtSzle. 1889: 185.
 - 5) Archiv N. F. XVI. 206.

Külső országokban való tartózkodása alatt 1628 márciusában "de disciplina ecclesiastica" tárgykörből tartott vitatkozást, azután pedig négy üdvözlőverset is írt, közöttük 1630-ban vargyasi Daniel Jánoshoz, Bathlen Péter barátjához. Ekkor azután már nem-sokára haza is tért.

Nagy Sándortól azt tudjuk meg, hogy 1630-ban Kecskeméti Má-téval együtt jött Debrecenbe s nyert itt tanári állást. Viszont Kecskeméthivel kapcsolatosan arról világosít fel, hogy debreceni rektorságából Erdélybe távozott, de 1630 augusztusában - miként a városi jegyzőkönyv tanúsítja - ismét visszajött a rektorságra. E-zért azt hiszem, hogy Tornai azonos volt azzal a diákkal, akiről bujdosásából 1630 augusztus 6-án történt hazatérése alkalmával, így emlékezett meg a Kolozsvár városi sáfárpolgár: "Erkezek Peti Benedek Debreczeni polgar egi Alumnus Deakkal, az meli jeott onnet fellitül az felső Orszagból Academiából, az melj megie[n] Fejer-varra Guber(nator) Vramhoz eo Nagához ugia[n] azo[n] Debreczeni szekeren."⁶⁾

Tornai azután 1630 október 1-től egészen 1631 végéig a deb-ceni iskola egyik rektori tisztét töltötte be.

1632-től mint nagyszalánci lelkipásztorral találkozunk. Ugyan-ebben az esztendőben mint ilyen tartott latin nyelvű orációt ö-regbik Bathlen István Krisztina nevű leányának holtteste felett. Ugyanebben az esztendőben, valamint 1634-ben még egy-egy üdvözlő verse ismeretes.⁷⁾

Zoványi azt tudja róla, hogy 1639 tájától 1641 tájáig Kolozs-várt volt pap. Minden esetre nagyon kevés ismeretes itteni működé-séről, mert csak annyi bizonyos, hogy Almási Porkoláb András fra-nekerai diák 1640 májusában, mint másodikként említett kolozsvá-ri lelkipásztornak, vitatkozást ajánlott.⁸⁾

Valószínű azonban, hogy sokkal több időt töltött e városban, minthogy 1632-től egészen 1641-ig Tiszabecsi Tamáson kívül más református istenszolgájának nevéként csak egy olyan Gáspár neve-

6) Sáfár 1630. 74.

7) Zoványi cikkei. 494. - Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. Pépa, 1908, II. 112.

8) RMK III. 1556.

zetű pap ismeretes, akinek a fiacskája felett 1633 november 5-én harangoztak.⁹⁾ Ez azonban Graffius Gáspár szász másodpappal is azonos lehet, mert ő már ekkor itt teljesített szolgálatot. Ehhez még az is hozzászámítandó, hogy Tornai Almásinak 1638-ban Hollandiába történt távozása előtt már Kolozsvárt volt, mert különben hennan ismerte volna őt s miképpen történhetett volna, hogy neki az itteni papokkal együtt vitatkozást ajánlott? De az sem lehetetlen, hogy az 1640-es évek első felében is itt lelkipásztoroskodott, minthogy ebből az időből a három pap helyett csak kettőnek u. m. Tiszabecsinek és Jeneinek neve ismeretes.

Zoványi szerint másfél évtizedig ismeretlen helyen volt prédikátor, mígnem 1655-ben Debrecenben választották meg lelkipásztorrá, de két esztendő múlva, valószínűleg már 1657-ben itt meg is halt.¹⁰⁾

Tornai könyvtárának kötetei után kutatva a debreceni református nagykönyvtárban találtam Stegmann Josua schaumburgicum püspöknek 1630-ban Marpurgumban kiadott *Studii Pietatis Icon Christagnosia Ad Praecipua Totius Anni Festa* című munkáját, amelynek címlapjáról a következő tulajdonos-bejegyzéseket jegyeztem ki: "Est Gasparis Tornej cujus auxiliu[m] a Jehova)". Alatta: "Gregorji Ajtai Cuius Est exiliu[m] a Jehova omnificis celu[m] et terrae 1642. die 16 lo bris. etc." Majd: "Christj accio est initutuit Michaelis Past. Rapothj A. 1654. 9. Jun."¹¹⁾ Végül: "Georgii C. Comarini A. 1666. 20. April. Debrecini."¹²⁾

9) Unitárius egyházfiak számadáskönyve 1633-ból. (Az egyházközség lev.tárában).

10) Zoványi cikke 493. és Nagy Sándor 400.

11) Itthon tanult rácböszörményi pap. SpFüz. 1858: 791.

12) Egyhtört. 1943: 383.

VII.

A MAGYAR PURITANIZMUS ELŐZMÉNYEI

Hangsúlyoztuk már, hogy a XVII. század első harmadára a lényegében konzervatív vezetésű, "felülről jött" reformok jellemzők. A lassu fejlődés tehát, ami nem engedte az ortodoxiával szembeni általános támadás kibontakozását, bár akaratlanul előkészítette annak bizonyos feltételeit.

Addig is fellángolt azonban itt-ott időnként a belső ellenzék küzdelme, fölléptek az egyház és a kultúra demokratikus és ésszerű megújításának egyes bátor harcosai. Közülük Ujfalvi Imre Klaniczay Tibor tanulmánya nyomán (ItK 1958, 152-169.) úgy áll előtünk, mint a századforduló legjobb művelődési törekvéseinek kiemelkedő képviselője, Szenczi Molnár egyik inspirátora. A püspökellenes föllépése miatt üldözött tudós életének - eddig teljesen ismeretlen - utolsó éveire vet világosságot e fejezet két első cikkekéje. A számadáskönyvi adat a Klaniczay által kimutatott Molnár-Ujfalvi rokonság újabb - ez esetben szomorú - bizonyítéka. Tragikusan szimbolikus, hogy Ujfalvi öregségére a szó legszorosabb értelmében azzá lett, amivé Bisterfeld sirverse szerint Szenczi Molnár: hazájában száműzött.

Nem ilyen nehéz sors jutott a többieknek, s bizonyára nem is álltak ki olyan következetesen és bátran az egyházi zsarnokság ellen, mint Szilvásujfalvi. De kétségtelen, hogy Pathai István volt az első olyan hazai püspök - és sokáig nem akadt követője -, aki a rabizott területen megengedte, sőt támogatta a demokratikus egyházi szervezet, a presbiteriumok kiépítését. Alighanem valamilyen oppozícióhoz tartozhatott Traszki Maróti Lukács, bár nem tudjuk: miféle "impietas"-t prédikált. Alvinczi Péter már nem rabja (mint Ujfalvi), hanem mindvégig hűséges tanácsadója volt a legfőbb patronusnak, a fejedelemlennek, a század elején mégis patronátus-ellenes

törekvések vezéralakja volt a Tiszántulton; s a kassai gyülekezet élén, egy türelmetlen korban, igyekezett legalább a protestáns felekezetek közt békét és együttműködést biztosítani a nyugateurópai irénikus eszmék szellemében.

Külön kell szólnunk a fejezet utolsó három cikkéről.

Az angol puritánok többsége, s különösen a magyarok, nem akartak szektává változni, még kevésbé más szektákba beolvadni. Ők református egyházuk "megreformálására" esküdtek össze. Hiba volna azonban ezt a mozgalmat elszigetelten vizsgálni, teljesen függetlenül attól, ami ugyancsak a vallási élet válságát jelzi: a protestáns egyházakból kivált felekezetecskék, szekta-szerű csoportok gyors népszerűsödésétől. Hollandiában a belső oppozíciós irányzatok, meg a külső vagy szakadár (arminianus, quaker, anabaptista) csoportok - szándékuktól függetlenül - "összejátszottak" a konzervatív-skolasztikus pozíciók gyengítésében. Vajon a magyar viszonyokra mindez nem érvényes? Vajon csak az ellenfelek rágalma, hogy puritánjaink tudományukat "londoni zugokban és pincékben... anabaptisták, libertinusok...rajongók és megszállottak közt" tanulták? (Idézi Makkai i.m. 63-64.)

Ha elfogadjuk, hogy külföldön hatottak egymásra - és magyarjainkra is - ezek a törekvések, akkor nem tartható sokáig a rokon hazai jelenségek szigorú és végleges elhatárolása egymástól. Pirnát Antal figyelmeztetett erre először, hangsúlyozva egyfelől a magyar református ellenzék, másfelől unitáriusaink és éppen a cseh-morva testvérek, az anabaptizmus stb. közti kölcsönhatások lehetőségét (ItK 1953, 381-383.).

A szerkesztő az alvinczi anabaptista "ujkeresztények"-ről és a hazánkba menekült cseh-morva papokról írt Herepei-cikkek közlésével ennek a figyelmeztetésnek szeretne nyomatékot adni, s utalni egyúttal a cseh testvérek utolsó püspöke és szellemi vezetője, Comenius pataki működésének előzményeire. - A Váradi Sámuel elfogatására vonatkozó adatok itteni közlését pedig az arminianizmus magyarországi jelentkezésének teljesen ki nem zárható lehetősége indokolja.

Külön felhívjuk a figyelmet az Ujfalvi- és a Váradi-cikkben elbujtatott több apró adatra, amelyek jórészt névtelen kor- és sorstársakról, bebörtönzött egyházi értelmiségiekről szólnak.

Egy adat Szilvás-Ujfalvi Anderkó Imre életéből

A kitűnő értékű és méltatlanul üldözött Szilvás-Ujfalvi A. Imre 1615-ben egyházi főhatóságától véglegesen elítélve, palástjától megfosztatott. Bujdosása közben 1616-ban Kolozsvárra is elvetődött. A derék Ombozi Pál városi sáfárpolgár számadáskönyvébe bejegyezte, hogy február 2-án "B(iró) V(ram) h(agyásából) Zegenj predicatornak melljet az Religioert rabsagban tartottanak az ellenkezo Atiafiak annak el.zabaduluan. attam borra - husra es kenjerre --- fl.-/ 26" A lap szélére más, de egykoru kézírással írva: "Emericus Wy faluj". Majd február 3-án: "Attam esmet az zegenj predicatornak B(iró) V(ram) h(agyásából) Etelre es italtra valo keoltsegre. tt fl. - / 16."¹⁾

E feljegyzést mérlegelve, ha most már tekintetbe vesszük a róla fennmaradt ítéletnek azt a kifejezését, hogy "számkivetésre küldetett" s ehhez hozzá fűzzük Bod Péternek azt a további hirdetését, hogy "az idegen Földön nyomorultul holt-meg",²⁾ csodálkoznunk kell azon a helyzeten, hogy 1616 február elején még mindég az ország területén bolyonghat. Tehát itt valamiféle félreértés történhetett az ítélet magyarázatában! Valóban, rögtön meg is magyarázhatjuk, hogy mi is ez a félreértés. Ugyanis az 1635. esztendei sáfár szeptember 7-én egy hasonló példát jegyzett fel a számadáskönyvébe, mégpedig: "Erkezek egj kalotaszegi Praedikator Istu [án] Pap, az melj szamki Vetesben Volt az Papok között, Vrunck eo Naga meg kegjelmezuen nekj salus conductussa leuen, hofi mindenit, mind maganak es haz nepenek Louas szekeret alaja es tiszteteseges Gazdalkodas legyen." Az utja Enyeden keresztül bizonyosan Fehérvárra vitt.³⁾

Ha tehát a papok között (helyesebben: közül!) történt számküvetés Rákóczi korában a palásttól való megfosztást jelentette, nemkülönbön lehetett husz évvel korábban sem.

1) Sáfár 1616: 113. (Klt.)

2) Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. Nagyenyed, 1766. 6o.

3) Sáfár 1635: 534, 626.

Palástja vesztese ellenére, feltételezett barátai előtt nem szenvedhetett csorbát értékes, tudós egyénisége. Ez abból is sejtethető, hogy Kolozsvárt történt megfordulásakor a sáfár nem alamizsnát adott neki, mint tette ezt például 1600 február 12-én: "Tot Uczaban Tamas Papnak betegsegeben, sok keoniergesere attunk segitsegeul fl. - den. 50.", vagy 1617 február 20-án "Martonfalui Praedicatornak keoniergesere Biro Vra[ml] eo keglme Tanaczauul edgiwt adatot --- fl. - den. 50."⁴⁾

Ujfalvinak tehát nem kellett köszörsögnie a segítségért, mint a másik két papnak.

Megismerve az itteni elsőpap és esperes, Traszki másképpen Maróti Lukácsnak e korban szokatlanul szabadabb szellemi felfogását, nagyon valószínű, hogy hihetőlegesen régi barátságát nem tagadta meg, ezért tehát Szilvás-Ujfalvi ide érkeztek felkereste őt. Bizonyosan ő járhatott közben a városnál, hogy alamizsnaadással ne alázzák meg a lelkiileg amugyis elgyötört derék tudóst, hanem étellel-itallal ugy lássák el, mintha "salus conductus"-sal átutazó vendég lenne.

Majdnem öt hónappal ezután: 1616 június 28-án megint azt örökitette meg a sáfárpolgár: "B(iró) V(ram) hag(yásából) attam egy zegeny praedicatornak" ételt-italt.⁵⁾ Ekkor azonban már nem jegyezte fel a nevet s ezért csak sejtjük, de biztosan nem tudhatjuk, hogy most is ővele találkoztunk-e? Minthogy azonban az országutat rovó szegény lelkipásztorok mégsem voltak nagy számmal, hiszen Basta kegyetlen pusztításai után még mindig inkább hiány volt a papi testületben, ezért nem tarthatjuk lehetetlennek, hogy ez a "szegény prédikátor" se más, mint Szilvás-Ujfalvi Imre!

Zoványi Jenő már tisztázta a Szilvás-Ujfalvi ellen támasztott méltatlan vádlások mibenlétét, amelyet csupán csak a püspöki hatalmaskodás elleni elégedetlenség támasztott és terebélyesített ki.⁶⁾ E kitűnő egyházi férfit végzetét Hodászi püspök idézte fel, hihetőleg támogatva az erőszakos és kellő megfontoltság nélküli

4) Sáfár 1600: 28, 1617: 16.

5) Sáfár 1616: 122.

6) Zoványi Jenő: Kisebb dolgozatok a magyar protestantizmus köréből. Sárospatak, 1910. 120-23.

Báthori Gábor legfőbb patrónustól. A palásttól való megfosztás, majd a börtönbe történt vettetés föltétlenül az ők terhére irandó. 1613-ban azonban meghalt mind az egyházfő, mind pedig a fejedelem, utánuk azután Milotai Nyilas Istvánt választotta meg a tiszántúli egyházkerület s Bethlen Gábort az erdélyi országgyűlés. Ezt figyelembe véve, mindjárt feltűnhetik, hogy Szilvás-Ujfalvi már 1614-ben kiszabadult a fogságból. Nem tudjuk, hogy vajjon barátai közbenjárásának, vagy Milotai belátásának, avagy Bethlen kívánságának köszönhető-e a büntetés enyhítése? Bárha a valóság mégis csak az, hogy az orthodox tekintély megóvása miatt az ítélet alól - legalább is ekkor - még mindég nem oldatott fel s csak egyéni szabadsága adatott vissza.

"Az Debreczenj Lukaczi Pap."

A kolozsvári sáfárpolgár 1610. esztendei számadáskönyvében április 17-én találtam feljegyezve, hogy "Jeoue Az Debreczenj Lukaczi Pap B(író) V(ram) hagiásabol uítttem neki egy saal peczenjet lib(rarum) 14 tt. fl.-den. 28. Eteod fel Eitel bort 4. Penzest tt. fl. - den. 18. Csipot den. 12. Ket Tiukot 1 p(er) den. 10.tt. fl.-den. 32. Eöt Veka zabot 1 p(er) den. 8. tt. fl. - den. 40."¹⁾

A kiszolgáltatott ételek mennyisége és minősége arra vall, hogy e tekintélyes egyéniséget és hihetőleg 5-6 főből állott kíséretét valószínűleg már a salus conductusban kifejezésre juttatott utasítás következtében a városi tanács is válogatottan kitűnő ellátásban részesítette.

E feljegyzéshez azonban a sáfár nem fűzte hozzá sem az uti-rányt, sem azt, hogy Hodászi Lukács püspök itt maradt, avagy továbbment-e? Ellenben azt látjuk, hogy néhány nappal korábban, vagyis április 6-8-án a városban van Báthori Gábor, sőt ekkor eltávozva, 11-13-án újra csak visszatér Kolozsvárra.²⁾ Éppen ezért lehetséges, hogy Hodászi érkezésekor még mindég itt időzött, bárha e tájban, történt az összeesküvők javainak felszámolása, miként április 5-én feljegyeztetett: "Bogdanj Vram uitate az Partos Vrak marhajat, V-runk Zamara Tordaig Harom Zekeren",³⁾ s jöllehet a Szilvás Ujfalvi Imre ügyének tárgyalása csak az 1610 november 7-i váradi zsina-ton tartatott meg,⁴⁾ mégis nagyon hihető, hogy a tiszántuli püspök e kiváló tudós ellen megindítandó eljárás ügyében kereste fel a

1) Sáfár 1610: 486.

2) Sáfár 1610: 450, 496.

3) Sáfár 1610: 538.

4) Lampe 337. - Zoványi Jenő: A tiszántuli református egyházkerület története. Debrecen, 1939. 26.

fejedelmet. Lehetséges, hogy Báthori Gábor tavasz és nyár folyamán a "pártos urak" javainak felszámolásával volt elfoglalva, avagy netalán Rettegi János, e derék udvari pap, késleltette a fejedelem hozzájárulását Szilvás-Ujfalvinnak egyházi bíróság elé való viteléhez, minthogy már annyira ki volt éleződve a helyzet, hogy szépszerével semmiképpen sem volt elsimitható.

Pathai István halálának ideje

Pathai István egyik nevezetes alakja volt a XVI-XVII. század művelődési életének. Szenczi Molnár Alberttel szoros kapcsolata volt s valószínűleg nézeteinek is osztályostársa. A hazai nőoktatás ügyét szolgálta L. Vives ilyen tárgyú munkájának lefordításával. Nem véletlen, hogy erről az elveszett munkáról éppen Szenczi Molnár Albert hiradásából tudunk. Ők éppugy lelkes uttörő képviselői voltak ennek a célkitűzésnek, mint ugyanebben az időben a kolozsvári unitáriusok s valamivel későbbben a magyar puritánok.

Nemkülönben figyelemreméltó tény, hogy - püspök létére - támogatta a Kanizsai Pálfi János által életrehívott legelső magyar presbitériumok működését.

Zoványi Jenő, ez a nagyon lelkiismeretesen dolgozó tudósunk Pathai Istvánnal, állásától megvált pápai lelkipásztorral és dunántúli püspökkel kapcsolatosan¹⁾ hivatkozik Eötvös Lajos cikkére, aki adatközlésében tudtunkra adja, hogy Decsi István váradi egyházmegyei esperes halála után már 1631 nyarán a 73 éves Pathai Istvánnal töltötték be az esperesi széket.²⁾ Ennek megerősítése-képpen hivatkozik arra a helyzetre, hogy az 1631 szeptember 7-én Nyirbátorban tartott közzsínaton a váradi esperes követ útján képviseltette magát, ami pedig azt jelentené, hogy ez a tisztség ekkorra már csakugyan be volt töltve, de az esperes erőtlen öregkora miatt nem vehetvén részt a gyűlésen, más papot küldött maga helyett.

Ezen kívül kételkedik abban a körülményben is, hogy Pathai 1637-ben halt volna meg, minthogy nagyon helyesen tagadja annak

1) Zoványi Jenő: Pathai István halálának éve./ItK 1941: 287-88./

2) Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1871: 185.

az érvelésnek a bizonyító erejét, hogy - mivel a belényesi egyházközség története szerint - ennek az esztendőnek a juniusábani - de már más szenteltetett fel lelkipásztorul, ennek következtében - közvetlen ezt az eseményt megelőzően költözött volna át a másvilágra.³⁾ Inkább hiszi azonban, hogy 1632-ben, avagy 1633 legalábbján hunyt el, hiszen már 1633 januárjában Diószegi Mihályt választják esperesül, akit azután az ugyanez évi február 3-án tartott zsinat erősített meg tisztségében.

Ezzel szemben azt hiszem hogy bármilyen gondosan összeválogattak és következetesen felépítettek a Zoványi érvei, még mindig nem tudjuk, hogy Pathai mely időtájban is hunyhatott el? Eltekintve attól a körülménytől, hogy egy ideig akár még mindég ott is maradhatott Belényesen, vagy tovább is mehetett más egyházközségbe, avagy éppen egyházmegyébe, sőt még az is megtörténhetik, hogy egészen elerőtlenedve, visszavonult mindenféle szolgálattól. Ezért nem tartható eléggé hathatós bizonyítéknak, hogy az esperesi tisztséget 1633-ban a még aléggé fiatal⁴⁾ Diószegi Mihályra azért ruházták reá, mert elődje ekkorra már kimult.

Ötövös Lajos forrásának az eredetijét a kolozsvári református kollégium nagykönyvtára őrizte meg.⁵⁾ A szöveg kibővítése és értelmezésének helyesbitése érdekében szükségesnek látszik Peuce-rus Gáspár "Commentarius de praecipuis divinationum generibus" (etc.) című 1591-ben Servestaban megjelent könyvének minden kéziratos bejegyzését pontosan felsorolnom.

A préselt bőrkötésen A + P + V - 1592 betűpárt és évszámot, továbbá a címlapon: Michaelis p. Varadi - Anno D. 1611. - empt. den. 86, majd pedig: Ex lib: Gregor Beőkenyi Veri possessoris. 1622 - Constat den. 89. bejegyzést találjuk. Ez alá azután Coll: Refr. - Claud: van irva. Az utolsóelőtti könyvtulajdonos magát az elülső őrlap A. lapján Gregorius K. Beokenyi-nek írja.

A fentiekén kívül az elülső borítólap is tartalmaz feljegyzést, mégpedig: Valet den. 89., ezalatt azután: Reverenda piet(a)te Clariss. D. Stephan[us] Detsi, pie in Dno - obdormiit die 15 Juny Anno 1631. Tumulat[us] est - in Festo Corporis Christi in

3) Sipos Imre: A belényesi ev. ref. egyház története. 34.

4) Diószegi Mihály 1618 augusztus 12-én iratkozott be a heidelbergi akadámiára. /SpFüz. 1862: 563./ Tehát 1633-ban 43 év körüli kora lehetett.

5) Könyvtári jelzése: C. 69. sz.

novo Coemiterio 19 Junij - Aetatis suae 63. Curatu[m] est fun[us] honeste - Funct[us] Ministerio Annis 30. Senioratu officio 21.⁶⁾ - Successit pro Seniore R. D. Stephan[us] Pathajnus Minister Ecclesiae Belanyesiensis." Ez alatt találjuk: "Est Pet. Kovasznai mp." kézirat, a fentebbi hosszabb bejegyzés azonban nem az ő, hanem Bökényi kézírása; ő a bihari egyházmegye valamelyik falujában lehetett lelkipásztor.

Már most ha megfigyeljük, hogy a minket most érdeklő szövegben a feljegyző nem azt írta, hogy: "successit in senioratu", vagyis következett /utána/ az esperességben, hanem: "successit pro seniore", tehát következett proseniorként, azaz espereshelyettesként, mindjárt megkapjuk a helyes képet.

De még azt is meg kell figyelnünk, hogy itt annak ellenére, hogy a "pro seniore" két szóban íratott, mégsem állunk kétértelmű kifejezéssel szemben, mert a klasszikus latinságban azt találjuk, hogy a proconsul "többnyire (az) ujkorban használt összetett alakja a pro consule szónak", amely azután "remekb" értelmezésű, a proconsulnak jelentése pedig "consuli méltósággal felruházott kormányzó", de még sem konzul. Ugyanilyen alaksatban találjuk a pro quaestore, stb. tisztségeket.⁷⁾ Ezzel szemben az ujkori latinság, szóhasználatában föltétlenül módhatározói jelentésű, illetőleg pro seniore = esperes helyett, tehát esperesi hatáskörrel felruházott egyházmegyei előljáró, de nem maga a senior!

Igy a menekülése előtt püspökséget is viselt nagyérdemű egyházi férfit az egyházközség papsága csak espereshelyettességgel ruházta fel. Ezzel érdemeit akarták méltányolni, azonban öregkorára, vagy betegeskedésére, vagy éppen az egyöntetű megegyezés hiányára való tekintettel, ez a megtiszteltetés csak arra az időre szólhatott, amig végleg el nem erőtlenedett, vagy amig valamelyik másik pap a közbizalmat el nem nyerte, hogy akkor minden lemondatás helyett mást választhassanak helyette. Így kellett ennek történnie, amit különben az is bizonyít, hogy a megbízatása idejétől eltelt két és fél hónap múlva megtartott generális synoduson már nem jelenhetvén meg, maga helyett is helyettest küldött. Valószínű, hogy élete még ekkor sem fejeződött be. Megengedhető,

6) Először 11 volt írva, azután átjavították 12-re, végül is kihúzták ezt a számot és alája 21-et jegyeztek.

7) Finály Henrik: A latin nyelv szótára. 1582. 1601-o2. hasáb.

hogy igaza van Zoványinak: Diószeginek 1633 januárjában történt esperessé választását csakugyan ez az esemény előzte meg, bárha a fiatal, erőteljes esperes szükségességét az öreg Pathai megrokkanása és emiatti tisztességes visszavonulása is kiválthatta. Mindezen azonban mégis csak találgatás.

Alvinczi P. Péternek
külső országokból történt visszatérése és erdélyi utjairól való
feljegyzések

Alvinczi P. Péter kassai magyar papról tudjuk, hogy először 1598-ban indult idegen országokba. Először Wittenbergben iratkozott be az akadámiára, de a következő esztendőben már haza is tért, 1600-ban azonban már újra bujdosásra szánta reá magát s Heidelbergben egyszerre jelentkezett a latin verseiről nevezetes Thuri Györggyel. Itteni tanulása idején kedves növényedéke volt a kíváló Pareus professzornak, Ursinus tanítványának.¹⁾

Bod Péter megemlíti, hogy külsőországokbeli bujdosása közben Alvinczi Olaszországban is megfordult. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Bodnak bármilyen nagy érdemei is vannak a mult idők kulturális emlékeinek felkutatása és megmentése körül, ennek ellenére mind ő, sőt más tudósaink is, ha tőlük messzebb eső időkről szólnak, véleményeik és meglátásaik nem egyszer csak feltételezésen alapulnak s ezért nem is szolgálhatnak kétségnélküli forrásaink, vagyis tudományos forrásaink közé csupán "feltételezhető" megjegyzéssel sorozhatók be az írói tekintélyeknek elfogadható bizonyítékkal nem támogatott közlései. Így Imre Sándor is már megjegyzi, hogy Alvinczi olaszországi utjáról nemcsak semmi adat sem maradt, de ő maga is csak kétszeri németországi bujdosásáról emlékezvén meg, ezért huzamosabban nem is tartózkodott idegen földön.

Ezek előrebocsátása után ha előveszem jegyzeteimet, amelyeket Schedel Hartmannusnak: a Székely Nemzeti Múzeumban őrzött. De historiis Aetatum Mundi című munkájáról készítettem, abban azt látom, hogy a "Patavia" című és fametszetű látképe mellé a következő kézírásos sorok vannak bejegyezve:

1) Imre Sándor: Alvinczi Péter kassai magyar pap élete. Hódmezővásárhely, 1898. 9-11.

"Passavia nunc vocatur
ab incolis diversati sumus
hic per triduum[um] 29 April. Ai. 1601. And. Sixaj".

Ugyanennek a lapnak a szélén is találtam még feljegyzést, de annak kb. egyharmadát a XVIII. sz. elejétáján újra bekötő könyv-kötő lemettszette s ezért belőle csak az alábbi sortöredékek maradtak meg:

..."ten inet keltünk ala D.
s Thuri. D. Moses Vasar
Waczy Peter es Alvin
ter Uramekkel Ulma[n]
qua Beczyg. 100. milliar."²⁾

Utjuk tehát Heidelbergből a Dunához vezetett, itt azután Ulmon áthaladva, a vizmentén (secunda aqua) a mai osztrák határmenti Passaun keresztül, ahol harmadnapig, vagyis az új időszámítás szerint 1601 május 9-ig tartózkodtak, egyenesen Bécsbe vezetett, Tehát e sorokban is elég bizonyítékát találjuk, hogy Heidelbergből hazatérő útja közben sem kereshette fel Olaszországot.

Természetes, hogy a fenti idézetből egy-két szót vagy nem tudhatunk kiegészíteni, vagy pedig bizonytalan a helyreállítása, ellenben a hazatérő ifjak nevét a heidelbergi tanulók névsora alapján könnyen megállapíthatjuk. Így mindjárt a könyvtulajdonos: 1600 február 8-án iratkozott be Andreas E. Szikszai néven, a többiek pedig:

1600 július 29-én Georgius Thurius,
1598 júniusában Moses Vasarhelinus Transylvanus,
1600 február 8-án Petrus Vatsimus (!)
1600 július 29-én Petrus P. Alvincinus,
jegyeztettek be az egyetem anyakönyvébe.³⁾

Erről az öt ifjuról mindjárt meg is állapíthatjuk, hogy közülük legtudományosabban képzett magyar teológusai közé tartoztak. Reájuk vonatkozó adatok főképpen Szenczi Molnár Alberttel kapcsolatosan fordulnak elő. Így jegyezte fel naplójában, hogy az 1615. évi erdélyi útja alkalmával Sárospatakról Sátoraljaujhelyre, Szer-

2) Norinberga, 1493. CXCI. /B. lev.

3) SpFüz. 1862: 561.

dahelyre, majd január 4-re, illetőleg az új naptár szerint 14-re Tárkányba érkezett. "Itt Paczot Ferencné, Balássi nemzet. Fia tanult Lintzben, ajándékozott négy tallért. Praedikátora Andreas Szikszai." Őtök közül talán egyedüli, aki megelégedett a kényelmes parókiával, amelyet a Paczot - Balássi földesurak biztosítottak számára.⁴⁾

Thuri Györgyről már több jellemző vonást állapíthatunk meg. Megtudjuk ugyanis, hogy heidelbergi beiratkozása előtt már Wittenbergben tanult, 1597-ben s 1598-ban itt írt gyászverseket s fordította le s adta ki Pál apostol két levelét görög nyelvből héberre átültetve, 1600-ban pedig egy "Carmina" c. kötete jelent meg Wittenbergben.⁵⁾ Különösen érdekes az 1601 március 24-én Heidelbergből Molnár Alberthez Herbornba intézett levele, amelyet különben már mint "Georgius Thurius poeta laureatus" írt alá. Ebből többek között megtudjuk, hogy ő maga Rákóczi Zsigmond, a későbbi fejedelem, alumnusaként tanult az akadémiákon. Azután az is kiviláglik, hogy Molnár Alberttel együtt a biblia új kiadására készült, de levele írásakor már hívták haza s ezért vissza is vonta a kiadásban való részvételi szándékát, bárha a szent nyelvekben való nagy jártasságát bizonyítja Wittenbergben megjelent fordítása. Most azután csakugyan készülődik is hazafelé.⁶⁾

Thurinak egy másik kiadása munkája is napvilágot látott, mégpedig 1619-ben Frankfurtban megjelent egy "Delitiae Poetarvm Hungaricorvm. Nunc primum in hac Germania exhibitae a Joh. Philippo Paraeo." című kötet. Az ajánlást a kiadó ifjabb Bethlen Istvánhoz intézte. A könyv Janus Pannonius, Joannes Sommerus, Joannes Filiczki de Filefalva versein kívül a 311-354. lapokon "Georgii Thvrii Pannonii Poetae Lavreati Poemata" címmel jelöli meg Thuri költeményeit.⁷⁾

A hazafelé igyekvők között következőnek említett erdélyi Vásárhelyi, vagy másképpen Kézdi-Vásárhelyi Mózesről Szilágyi Benjámin Istvántól arról értesülünk, hogy ő is egyike volt a Wittenberg-

4) Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója. Bp. 1898. 66.

5) RMK. III. 911, 925, 926 - MKvSzle. 1930: 145.

6) Szenczi Molnár A. Naplója. 110, 116, 118-120, 123. - Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert. Bp. 1897. 92.

7) RMK. III. 1245.

ből 1592 december 2-án kitiltott református magyar diákoknak.⁸⁾ Szenczi Molnár Albert 1598-ban emlékezik meg róla, mint heidelbergi egyetemi hallgatóról. De úgy kell lennie, hogy időközben ő is hazatért, mert a naplóból 1600 január 5-én azt olvassuk, hogy "venit Kesmarcum dominus Moses Vasarheli comitantibus 4 cum studiosis Heidelbergam ver(sus)."⁹⁾ Majd 1601 esztendei végleges hazatérése után a sárospataki főiskola rektorául rendeltetett. Tanítványai közül az erdélyi Bölöni Mihály Heidelbergben 1604 december 15-én tartott "Theses Physicae De Natura" tárgyból vitatkozást és Szentsimoni Pap Gábor Wittenbergben 1608 január 20-án elmondott "Qvaestionvm Illustrivm Philosophicarvm...Disputatio"-ját neki, mint egykori tanárának ajánlotta.¹⁰⁾ Ugy látszik, hogy tanítása nem szorítkozott szorosan a teológiai tudományok oktatására, hiszen az őt megtisztelő tanítványok egyike vitatkozását az orvostan s a fizika professzorának, a másika pedig a logika tanárának előadása köréből tartotta meg. E tudományok iránti érdeklődést tehát bizonyosan még Vásárhelyi kelthette fel bennök.

Vásárhelyi élete mindössze eléggé rövid időre nyúlt. Miskolczi P. István tarcali iskolaigazgató 1608 július 17-én keltezett levelében arról tudósította a Marburgban tanuló Molnár Albertet, hogy "Rector Patachinus Moses Vasarheliy diem suum pridem obiit."¹¹⁾

Az ezután következőként felsorolt Váczi (Watsinus) Péterről Molnár Albert levelezésében csak egyszer van emlékezés, mégpedig mint egykori heidelbergi diákról,¹²⁾ a továbbiakban azonban nehéz megkülönböztetnünk a másfél évtized múltával ugyancsak Heidelbergben beiratkozott másik Váczi Pétertől.

Végezetül Alvinczről említsük meg, hogy végleges hazatérése után 1601-03-ban debreceni rector scholae, 1604 február 23-án a váradi papságra avatták fel, egyuttal esperesnek is megválasz-

8) SpFüz. 1864: 688.

9) Szenczi Molnár A. naplója. 21, 28.

10) RMK. III. 1011, 1063.

11) Szenczi Molnár A. naplója. 277.

12) I.m. 123.

tották. 1605-ben Kerekiben pap s 1606 február 10-én kassai lelkipásztornak hívták meg.¹³⁾ Itt kezdődik meg csaknem három évtizedre terjedett csodálatosan tiszteletre méltó munkássága, amely az egymással vetélkedő két rokonfelekezet között a közéletet mindenkor megtartva, számára méltó tekintélyt és nemzete számára kitartó erőt készített elő Erdély legnagyobb fejedelmének elmulása után bekövetkezett Habsburg-elnomás idejére. Ezzel egyidejűleg író tollát sem pihentette. Nem csoda tehát, ha Bethlen Gábor uralkodói gondjai közepette szolgálatát olykor-olykor nem nélkülözhetette. Ezen kívül mind Bocskay, mint Bethlen idejében a politikai életben is jelentőségteljes feladatot töltött be.

Az alábbiakban egynehány, bárha megmagyarázni részben nem is tudott erdélyi utazásáról számolok be. Forrásaim a kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyvei:

1622 junius 18-án "Alujnczi Peter az Cassaj Pap érkezue[n] onna[n] kuul estue kesen. B. V. h. (=Biró Vram hagyásából) kultem nekj Niolcz font Peczenjet - fl - den. 12. Egi fehér kenjeret den. 18. Egi Ludat den. 14. Negi ejtel bort den. 32. Zabot Var(osét) 4 Veka."¹⁴⁾

Ugyancsak erre a napra jegyeztetett fel, hogy "Aluinczi Ptert az Cassaj Papot az maga kuczian Vitte Zakmari Istuan negi loan Enjedigh, attam nekj fl. 2 den. 50."¹⁵⁾

Valószínű, hogy Alvinczi eléggé nagy kíséző személyzettel utazott, ugyanis a nyolc font pecsenye - fontját osztószámnak állapítva meg - nyolc személyt határoz meg.

Jövetelének célja Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony temetésén való részvétel, mert bár beszédét a fehérvári nagytemplomban

13) Imre S.: i.m. 11-22. - Borovszky Samu: Tiszántuli ev. ref. papok. Bp. 1898. 8.

14) Megelőzőleg azonban még meg kell említenem, bárha határozott adatom nincsen rája, de mégis nagyon valószínű, hogy az alább megnevezett időpontnál egy hónappal korábban is megfordult Erdélyben, hiszen Bethlen már 1622 május 15-én hívatta, óhajtván, hogy mellette legyen felesége temetéséig. (Imre S. 87.) Lehetséges tehát, hogy egyike volt azoknak, akiket a sáfára kolozsvári szertartások elvégzése után május 23-án a püspökkel s több, más pappal együtt Fehérvárra indított utba. (Sáfár. 1622. 209, 210.)

15) Sáfár. 1622. 98, 122.

épített sir felett csak július 1-én tartotta,¹⁶⁾ de úgy látszik, hogy az itt lefolyt szertartások mindenikén részt kívánt venni.

1624 november 12-én "Erkezuen Aluintzy Peter Pap Cassaj Praedicator mas Kamaras Vrakkal eggiut."¹⁷⁾ Nagyon valószínű, hogy ekkor Molnár Alberttel együtt érkezett, talán, hogy a fejedelemsnél egyengesse az utat Molnárnak Kassán való maradhatása és elhelyezkedése érdekében.

1629 július 27-én "Erkezek Kassarol Bornemissza Janos Vra[m], Bellavari T. Vram, Alvinci Peter Vramek, Fejervarra mennek Vrunkhoz eo Felsegehez "¹⁸⁾

Bárha a fejedelem biztosan még nem tudhatta halálának közeli létét, mégis a szinte kétségbeesetten keresett gyógyulás már sejtetheti, hogy gondolt a végre s ezért országa javáért való munkálkodásának sok irányú gondoskodását árulja el, hogy most is főembereket hivatott magához.

1629 augusztus 3-án "Erkezek Kassaj Aluinczj Peter Pap Torदारol". 4-én is itt van, de ugyanekkor itt találjuk a fejedelmet is. Lehetséges, hogy együtt érkeztek. Harmadnapra ezután Bethlen a dobokamegyei zombori feredőbe megy, két orvost vivén magával. Vele tarthatott Alvinczi is. Netalán ekkor szóba került Szenczi Molnár Albert sorsa is, mert hiszen négy nap múlva ő is Zomborra lovagolt, hogy azután augusztus 12-én "Vrunk Parancholattiabol" sietve kocsikázzék Zilah felé (Kassára).¹⁹⁾

1629 december 1-én "Erkezek Aluinczj Peter V[ram] heted magaual Feyeruarrol, mennek Varad fele Kassara."²⁰⁾

Íme, meghalt a fejedelem, a nagy patrónus s a végakarát szerinti intézkedések megtétele után most már Alvinczi is visszatér Kassára, hogy a sáfár azután december 31-én megint csak azt jegyezhesse fel: "Erkezuen Aluinczj Peter V[ram] Vgyan Varadrol, megyen Feyeruarra."²¹⁾ Másnapra is azt iktatja számadáskönyvébe: 1630 ja

16) RMK. I. 539.

17) Sáfár. 1624. 77.

18) I.h. 1629. 480. Vö. még Imre S. 107.

19) I.h. 1629. 109, 149, 287, 290, 310. Lásd még SzMA 1624 eszteni utja és utolsó állomáshelye c. eikkeimet.

20) I.h. 1629. 3.

21) I.h. 1629. 26.

nuár 1-én. "Erkezek Schultetusne Azsoniom Varadrol²²⁾...Eodem... Die Aluinczj Peter Vram is Velle jöuen, de külön zallason...Hozzu Janos Hazanal." Mindketten Kassáról érkeztek. Vacsorára is itt vannak,²³⁾ Tehát csak másnap indulhattak utba Fehérvárra.

Ugy látszik, hogy Alvinczi csak nagyon rövid ideig tartózkodván Fehérváron, ismét hazatért Kassára, hogy azután 1630 "Die 21. Jan: Erkezek Aluinczj Peter V[ram] Az Cassay Birakkal, Polgarokkal három Hintoual, Louasokkal."²⁴⁾

Kilenc nappal ezután: 1630 január 30-án már az jegyeztetett fel: "Erkezek Aluinczi Peter V[ram] Feieruarrol az Vrunck temeteserol, megyen oda ky lako helyere." Hét fehérvári katona és még hat kísérő van vele.²⁵⁾

1630 április 5-én azt látjuk, hogy Brandenburgi Katalin Kolozsvárt van, vele van Geleji István, a néhai fejedelem udvari papja ötöd magával, Apellius (János Gáspár), a fejedelemasszony papja hatod magával, az magyarországi püspök, továbbá Scultetus (Schulitz) Wichardus udvari orvos tizenketted magával és "Aluinczi Peter Vr[am] szolgálja" negyed magával.²⁶⁾ Egészen bizonyos, a szolga szó alatt, fiatalabb, netalántán segédpapot kell értenünk, aki április 5-7 napjain Alvinczi képviselőjében jelent meg.

Nagyon valószínű, hogy Tiszabecsi P. Tamás kolozsvári elsőpap, eszeresen kívül közöttük van Molnár Albert is, hiszen "Disseruus de summo bono" című munkájának ajánlását már Kolozsvárról 1630 január 20. napján keltezi.²⁷⁾

Végezetül egy 1630 december 10-i feljegyzésről számolhatok be; eszerint "Sala Gaspar, Aluinczi Peter érkezuen niolczyad magauat Cassarol Aszsoniunk eo Fel[sé]lge bejaroia."²⁸⁾

Ugy kell lennie, hogy Sala Gáspár volt az új fejedelemasszony bejárója s az idősebb, avagy netalán az ifjabb Alvinczi Péter csak

22) Az udvari orvos felesége, eddig kassai lakos volt.

23) Sáfár. 1630. 55.

24) I.h. 1630. 75.

25) I.h. 1630. 83, 84.

26) I.h. 1630. 51, 58, 109.

27) RMK. I. 594.

28) Sáfár. 1630. 22.

utitársa lehetett.

Alvinczinek több erdélyi utjáról már nincsen semmi emlékünkh, hiszen Kassát ekkor a nádor megszállván, el is szakította a fejedelemlen uralma alól, azután meg Alvinczi meg is öregedve, négy év múlva: 1634 november 22-én el is hunyt.²⁹⁾

29) Imre S.: i.m. 117-18.

Traszi másképpen Maróti Lukács.

Szenczi Molnár Albert legelső erdélyi utja alkalmával megemlékezik Lukács kolozsvári pap, esperesről.

Kolozsvár városának 1734-ben készített leírásában feljegyeztetett, hogy "Evangelico Reformatis quoque libertas ac via confessionis sub Joanne II. paruit: ac tandem anno 1564. publicis regni constitutionibus eadem libertas religionis sancita est. Ab hoc Tempore, multiplicare coepti pro publico confessionis ac cultus exercitio anno 1572 nacti sunt domum quandam, in platea - vulgo media vocata, lapideam, id monstrante caelato lapide in muro ejusdem cum inscriptione:

Hic locus est; Lucas hic Pastor in urbe Marothi
Eloquio docuit mystica verba Dei
Haec fuit ipsa Domus; domus haec, cunabula quondam
Prima Reformatae Religionis erat.
Parvulus huc populus primum, grex parvus in unum
Convenit, populí concio parva fuit.
Donec in immensum nascens Ecclesia coetum,
Ter Sancti crevit numinis auspicio.

Georg. Agoston Ötves Possessor harum aedium haereditarius, monumentum hoc marmoreum erigi curavit memoriae ergo. A. D. 1645. mense Augusti".¹⁾

Kolozsvár XVI. századbéli történetéből ismeretes, hogy a vallási reformáció itt néhány évtized alatt végig váltotta az egyes hitfelekezeteket: katolikusból evangélikussá, ebből reformátussá

1) Jakab: Kolozsvár. II. 503. - Szász Gerő: A kolozsvári ev.ref. egyház történetének rövid vázlata. (Névkönyv az Erdélyi Ev.Ref. Anyaszentegyház számára. 1870.) 4. - Fekete Mihály: A kolozsvári ev.ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1876. 18. - Huszti András: De origine, incremento, fati et statu hodierno Gymnasiorum Transilvanensium. Odera-Frankfurt, 1731.

lett a város egész lakossága, mignem végtére az unitárius hitben állapodott meg. Tehát képtelenség, amit az 1734. esztendőbeli helyrajzi írók állítanak, mert hiszen ha az 1564. évtől kezdődőleg a református kultusz itt tovább növekedett volna, abban az esetben ugyan kikből is alakulhatott volna az unitárius egyház? Sőt ha ettől az időtől megszakítás nélkül élt volna a kálvinista ekklézsia, mégis hogyan lehetséges, hogy minden templom az unitáriusok tulajdonába ment át, a reformátusok istentisztelete pedig csak egy egyszerű magánház kapuközébe szorult?

Mindez tehát a folytonossági hiányoknak képzelt eseményekkel való erőltetett kitöltése, mert hiszen e házat jelölő emléktáblának szövege semmi ilyesmire még csak célzást sem tartalmazott. Szerinte ugyanis a megjelölt ház volt a református vallás bölcsője s benne Maróthi Lukács lelkipásztor tartotta az istentiszteletet. Legtöbb helytörténetírónk Lukács pap itteni szolgálatának kezdetét a XVI. századba akarja visszavezetni. Hiszen lehetetlen-ség nem is volna benne, minthogy Bethlen Miklós önéletírásában azt örökitette meg, hogy "Kolosvár egészen unitaria város volt, s az az első Váradi Miklós vitte be először a reformata religiót Kolosvárra, annak a házának a kapuja között volt a legelső reformatum templom Kolosvárott, onnat vitte osztán az Isten elébb."²⁾

Tehát az ő dédapja: idősebb Váradi Miklós árus ember a török ostrom elől Váradról menekülve, 1598-ban hozta magával a kálvinista hitet s itt közép-utcai házában a kapuközből tartották a vele együtt menekült sorstársai istentiszteletüket.³⁾

De vajjon jól emlékszik-e Bethlen a nagypapjától gyermekkorában hallottakra? Asután meg Lukács pap vajjon itt volt-e már akkor, amikor Váradiék imádkozni összegyűltek e házban? E kérdésekre az alábbi feleletet adhatjuk.

Abban éppen nincsen miért kételkednünk, hogy ide valóban a tiszta református Váradról származott át e hit, azonban az adó-

2) Bethlen Miklós önéletleirása. Pest, 1858. I. 147.

3) Bethlen Miklós határozottan nem különbözteti meg egymástól az idősebb és az ifjabb Váradi Miklós személyét, pedig netalán azonosságuknak még csak az eseményeknek nagy időbeli távolsága (Várad 1598. évi ostroma, s ifj. Váradi 1659-ben történt halála) is ellene mond.

könyvekből arról győződhetünk meg, hogy legalább is ifjabb Váradi Miklós háza a közép-utcai fertályhoz tartozó Király-utcában állott.⁴⁾ Ezzel szemben Tatrosy György 1612-ben mégis azt jegyezte fel, hogy "ekkor pegjeh az oh varbely orthodoxus kereztien templum puzta vala. My az keözep uczaban egj kapu keozben iartunk, Borbely Palne hazanal volt mind Schola s mind templum, s cziak igen keves szamuan valanak akkor Colosvarat az igaz kereztjenek. Az pap lukaczy pap vala."⁵⁾ Ezt az adatot, amely kétségtelenül személyes tapasztalaton alapul, csak abban az esetben tudnók Bethlen Miklós emlékeivel egyeztetni, ha feltételeznők, hogy a Tatrosy által megnevezett Borbély Pálné néhai idősebb Váradi Miklósnak újból férjhezment özvegye, avagy leánya volt.

Ezek előre bocsátása után meg kell állapítanunk az itteni gyülekezet szervezkedésének idejét is. Tudjuk ugyanis, hogy Bocskai István 1605 tavaszán úgy rendelkezett, hogy Kolozsvárt a reformátusok egyenlő jogokat birjanak a város más vallásu polgáiraival. Rövid ideig tartott uralkodása alatt azonban nem volt érkezése rendeletének érvényt is szereznie. Három évvel ezután Báthori Gábor, az új fejedelem már komoly eszközökhöz folyamodott. Geleji Katona István püspök 1645-ben azt vallja, hogy "a' szegény Báthori Gábor Fejedelemlennek is, egyéb viselt dolgai között, e' lön leg-ditséretesb, hogy a vallásán lévő, Orthodoxus Keresztyéneknek Kolozvárott...szabados exercitiumot, Templomot és Scholát szerze, és hozzájuk szép proventust rendelt."⁶⁾ E rendeletnek azután még nagyobb érvényt szerzendő, törvényjavaslatot terjesztett az országgyűlés elé, amelyet az 1608 szeptember 21-27 napokon Kolozsvárt ülésezett rendek valóban törvényerőre is emeltek, kimondván, hogy "Tetszett azért egész országul mind az három nemzetül való státusoknak unaními voluntate et consensu, hogy az mint ngod kívánta, a ngod religiojan valo papot Kolosvárra behozatni és az kolosvári atyánkfiait az ő religiojokban és templmokban meg nem háborgatván, egy bizonyos helyben, az hol ngod akarna, praedicáltat-

4) Dica 1647: 38, 1648: 142, 1653: 11.

5) Domokos Pál Péter: Tatrosy György életrajza és történeti feljegyzései. ItK. 1957: 242.

6) Geleji Katona István: Titkok titka. Gyulafehérvár, 1645. Előszó.

ni, cum omnibus functionibus et ministeriis ecclesiasticis."7) E határozatot azután követte a Báthori Gábor fejedelem és Kendi István kancellár aláírásával 1609 március 20-án Gyulafehérváron el látott oklevél, amely az előző esztendei országgyűlési határozatot nagyjában megismételve, az Óvárban levő pusztá templom adományozását is magában foglalta. A reformátusoknak tulajdonába való beiktatásának - úgy látszik - maga a város mondhatott ellene, minthogy a fejedelem 1611 október 18-án Kolozsvárt kelt adománylevelében - újra megismételte e templom adományozását.8) Ez ellen azután, már nem történt ellenmondás, amit az is bizonyít, hogy két nappal azután a városi tanácsi jegyzőkönyv "Urunk ő felsége az minemű instructionoval az óvárban levő klastromot cum suis pertinentiis Lukács papnak adta, azon instructionak pontjai"-t hét szakaszban sorolja fel.9) Ekkor ugyan a szentegyház kijavitása még nem történt meg, a munkálatokhoz csak a következő esztendőben fogtak hozzá. Egy könyvbejegyzés szerint Kolozsvárt "Anno 1612. 24 die May ceperunt Caluinj aedificare seu rursus extruere monasterium, quod confinium tenet Arianicae scholae."10)

Az építkezés megkezdését kevéssel megelőzőleg: 1612 április 20-án Kolozsvárt kiadta a fejedelem a templomadományozást magába foglaló harmadik és most már ünnepélyes, diszes oklevelet,11) majd a május 15-25-én Nagyszebenben tartott országgyűlés végzésileg is megerősítette, kimondván, hogy az "főlséged donatiojokat in formam privilegii sui redegit: mi is azért országul az főlséged erről való donatióját és privilegiumat acceptáljuk." Egyuttal azt is megemlíti, hogy e templom tulajdonába "az donatariusok legitime sine omni contradictione iktattattak is."12)

A templom helyrehozása még ugyanebben az évben megtörténhetett, minthogy 1612. évszámmal ellátott feliratos táblát illesztettek az épület falába.13)

7) EOE. VI. 111.

8) Eredeti oklevelek a kolozsvári ref. egyházközség lev. tárában.

9) Fekete M. i.m. 16-17. és egykoru, de keltezés nélküli másolat a kolozsvári ref. lev. tárában.

10) Toldy Ferenc: Egy kis deák krónika 1601-1613. Magyar Történelmi Tár. VI. (1859): 260-62.

11) Ref. lev. tár: a fejedelmi adománylevelek csoportjában.

12) EOE. VI. 228.

13) Huszti A. i.m.

Az ekklezsia fenntartására Báthori 1610 december 21-én Nagyszébenben kelt adománylevelével Kolozsvár összes dézmájának fele részét, valamint a kolozsvári harmincad egész bérösszegét, vagyis 900 forintot rendelte mégpedig három egyenlő részre felosztva a lelkipásztor, az iskola rektora és a tanuló ifjuság között.¹⁴⁾ Ennek folyósítását azután már 1612-ben megtaláljuk: "Lukacz Vramnak az praedicatornak, mjnt hogy Vrunk eo felsege az Harminczadnak bizonyos Arendajat, eppen mjnd az kylencz zaz forintot, eo kemenek Conuertalta. Attunk B(író) V(ram) Tanaczj es Varos akarattjabol e kemenek ket Vttal. Kilenczaz forintot. kez penzt fl 900 den. - -"¹⁵⁾

E szervezkedésnek azonban nemcsak Tránádi püspök, hanem talán még inkább Lukács pap lehetett a legerélyesebb mozgatója. Ezt az a körülmény is bizonyítja, hogy a fejedelem mindent az ő kezébe rendelt adatni, illetőleg a templomot is neki, vagyis az általa képviselt egyházközségnek adta. Bizonyos tehát, hogy ő nem a XVI. századból itt maradt jó öreg ember, hanem az ujonnan alakított ekkleziához rendelt tevékeny prédikátor vala. Erre különben éppen elég tanubizonyosság a városi számadáskönyvekben talált következő bejegyzés: "Az Harminczadnak Prouentussabol ualo exitus 1613 Zengeorgy Napban Attunk ex Commissione Senatus. Lukaczj Pappnak az Feiedelemtől ide rendeltetet Pappnak¹⁶⁾ az harminczadnak, prouentussabol. Tudni illyk fl 450 den. - - "Re(cte.)"¹⁷⁾

E feljegyzés tehát minden kétség nélkül tudtunkra adja, hogy őt ide Báthori Gábor, illetőleg az ő idejebeli püspök rendelte, mert hiszen más, korábbi fejedelmet névszerint is megjelölt volna a vonásigazító.

Ha most már végig vizsgáljuk az adókirovások könyvét (Dica), 1607 december 21-én a Mediában (Közép-utcai fertály) tűnik elélnkbe "Aztalos Peter h(áza)", amelynek lakója "Paxy Lukacz". Ugyanőt 1608 december 17-én is megtaláljuk, neve azonban ekkor már át van huzva és feléje a "Lukatz" név iratott, megróva 4 frt 50 den. adóval.

14) Ref.lev.tár.

15) A kolozsvári 30-adosok registoma. 1612: 42. (Klt.)

16) Ezt az öt szót egykoru, de más kéz jegyezte be a lap szélére.

17) Az utolsó szó a számvizsgáló jóváhagyása. Különben a 30-adosok számadáskönyve (1613: 49) a kolozsvári állami levéltárban van - Szóhíven, de nem betűhíven közli Fekete M. i.m. is. (19. l.)

Valószínűleg évköszben történt a lakócsere, amire már az adó összege is utal. 1609-ben ugyanott "Lucas Pap" nevét s az alá irt: "Ibi filius eiusde[m]"-et látjuk, az apa fél dikával, a fia pedig egynegyeddel rovatott meg. Ugyanezt találjuk még 1610-ben és 11-ben, csak hogy az utóbbi évben fiának megjelölése már át van huzva 1612 és 13-ban "Lukaczi papot" már csak egymagában sorolják fel. 1614-ben december 9-én is ugyane házban rótták meg adóval, nevét azonban kihúzták és felébe "domu[m] habet propriu[m]" megjegyzést irtak. De még ugyanebben az esztendőben megtaláljuk a Vetus Cast-rumban (Óvár), mégpedig "Nekles Dolman h(aza): Lukats Papp (adója) fl 10 den. -" Ugyanezt látjuk 1615 december 10-én is, ekkor azonban már csak "fl 8 den. -" adóval megróva. 1616-tól kezdődőleg azután, már nem név szerint, hanem csak "Haromsagos Papok haro[m] h(áza)" megjelölést vezetnek be az adókönyvekbe.¹⁸⁾

E források tehát tudtunkra adják, hogy 1. Lukács pap körülbelül az 1608. esztendő derekán költözött Kolozsvárra. 2. Nem lehetett már egészen ifju ember, hiszen egyideig bizonyosan már házassági fiával ugyanegy házban lakva, mindketten adóval rovatlak meg. 3. Megtudjuk azt is, hogy az új fejedelem: Bethlen Gábor uralkodásának elején, 1614-ben az egyházköztség már megvásárolta az Óvárban az első és a második pap, valamint az iskola számára szükséges házakat s ennek következtében Lukács pap is oda költözött át.

Traszkai másképpen Maróti Lukács tekintélyes egyéniségét kétség nélkül bizonyítja az a helyzet, hogy Szilvás-Ujfalvi Imre váradai pap és esperes a kemény kezű Hodászi Lukács tiszántúli püspöknek megtagadván az engedelmességet, tiltakozott a korlátlan püspöki uralom ellen, nem ismervén el annak jogosságát, Hodászi erre Báthori Gábor jóváhagyását megnyerve, 1610 november 7-re Váradra zsinatot hirdetett, amelyre - Bod Péter szerint - "Tasnádi Mihálynak, mint Erdélyi református püspöknek, a' Fejedelem' parantsolatjából Váradra kellett menni, egynéhány tudós Embereket is vévén maga mellé." E tudós emberek között látjuk Traszkai Maróti Lukács kolozsvári pap, kalotaszegi esperest is.¹⁹⁾ Szenozsi Molnár Albert is 1615 január 29. (illetőleg február 8-án) történt kolozsvári látogatásával kapcsolatosan említi az itteni prédiká-

18) Dica.

19) Lampe Fr. A.: Historia Ecclesiae Ref. in Hung. et Transylv. Utrecht, 1728. 337. - Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus.. Nagyenyed, 1766. 59-60.

torokat, ugymint Lukács esperest és Dési Istvánt.²⁰⁾ Nagyon valószínű, hogy ehhez az ujan alakult egyházközséghez külső országokat járt, kitűnően képzett papokat rendelt a püspök, akik közül Lukácsot még esperesnek is megválasztotta az egyházmegye papjainak együttese.

Bárha az akadémiák tanulóinak, valamint a régi íróinknak névsorában Traszki Lukács névre sehol sem akadunk rája, mégis egyetlen adatcskánk határozottan bizonyítja kortársainál haladottabb, felvilágosodottabb gondolkozását. Ugyanis az előbb már említett könyvbejegyzés szerint 1613-ban "pridie 14. Junij copulati sunt cingary in templo Caluinistarum a pastore Luca N. H. Ungariensi, quod summa est impietas."²¹⁾

E szavakból látjuk, hogy Lukács pap nem törődve az előítéletekkel, bizonyosan azt hirdette, hogy Isten előtt minden ember egyforma; e nézet azután már a puritánus felfogásnak előszelét sejteti, sőt az emberek között való egyenjogúság gondolatától sem áll messzire.

Lukács papról 1615 után többé semmi híradás sincsen. Az 1614-ben ide rendelt Dési István nevű paptársa már 1616 derekán a fehérvári papságra helyeztetett,²²⁾ 1617-ben pedig Vári Alatus János és 1619-ben mellette még Körmenyi Mátyás töltik be a papi tisztségeket,²³⁾ éppen ezért nem lehetetlen, hogy Lukács már 1616-ban bevégezte életét.

20) Szenczi Molnár Albert naplója. Bp. 1898. 67.

21) Magyar Történelmi Tár. VI. (1859). 262.

22) Sáfár. 1616: 44, 147, 148.

23) RMK. III. 1191., 1226, 1256.

Kik voltak az alvinczi ujkeresztyének?

Kétségtelen körülmény, hogy az anabaptizmusnak éppen semmi köze sincsen a puritanizmushoz, sőt a magyarságnak, de még a szászoknak sincsen a német ajkú ujkeresztyénekhez, ennek ellenére mégis vannak közöttük különösen a mennonitáknak bizonyos vallási nézetei, amelyek rokonságot árulnak el, így a tiszta krisztusi tanoknak az evangéliumok alapján történő hirdetésében, valamint az egyháznak a hívek egyenlősége alapján való szervezetében s az egyes gyülekezetek önállóságában, amely a papoknak és a tanítóknak felettes hatóságok nélküli szolgálatában nyilvánul meg. Mindezek tehát, ha a puritánus nézeteket vallókkal semmiféle összekötő kapcsolatot nem is képeztek, de az utóbbiak előtt mintegy ösztönzőként is jelentkezhettek mind Erdélyben, mind pedig a zempléni diócesisben.

Az Alvincre letelepített anabaptisták eredetének és nemzetiiségének megállapításánál sokáig zavart okozott Bethlen Gábor fejedelem 1622 július 4-én keltezett adománylevelének az a szakasza, amely azt rögzíti le, hogy Alvincen a Maros mellett kiváltságos ingatlanokat adományoz az ide telepített "Fratres Moravici", vagyis mórva atyafiaknak.¹⁾ E kérdéssel foglalkozók ugyanis sokáig nem különböztették meg azt a helyzetet, hogy a "moravicus" a múlt időben soha sem az anyanyelvet, vagy a fajt, hanem - földrajzi fogalomképpen - csakis ahhoz az országhoz tartozót jelölt, ahonnan a jelzővel illetett egyén származott, hiszen amiként a szülőföldjükről elköltözöttek városuk, vagy falujuk, vagy pedig tájukuk nevéből képzett származási nevet ragasztottak családnévük elé, sőt leggyakrabban csakis azt tartották meg családnévül, ugyanígy

1) Jakab Elek: Erdély és az anabaptisták a XVII-XVIII. szdban. Keresztény Magvető. 1867: 5.

az államok közötti viszonylatban is egy-egy ország fiai mindég szülőhazájuk nevével jelöltettek meg. Tehát Kur Géza 1937-ben megjelent munkájában hibásan állítja, hogy "Erdély más részein is voltak menekült csehek, de külön gyülekezeti életükről Alvinczen kívül nem beszélnek az ismert adatok."²⁾ Ma azonban már nemcsak az ilyesfajta következtetés útján állapítható meg az Erdélyben élt anabaptisták eredete, hanem kétségnélküli adatok bizonyítják, hogy a Svájcból eltávolított újra-keresztelkedők felekezetének első menedéke az ausztriai tartományok közül Tirol és Salzburg volt; majd onnan is továbbbúszva, Cseh- és Morvaországban állapodtak meg,³⁾ amelyben a husziták védelme alatt egyelőre még élvezték a menedékjogot. Azonban az osztrák uralom alá került tartományokban sem léven eléggé biztonságban, egy részük a XVI. század derekán, a többi pedig a XVII. elején a szomszédos Pozsony-, Trencsén-, meg Nyitra-megyei Csejte, Kosztolna, Vitenc, Szobotiszt és Nagy-Lévárd falvakban⁴⁾ keresett menedéket.

Ezek az anabaptisták, mint sokáig hazátlan bujdosók, sehol hosszabb ideig tartó letelepedésre nem juthatván, földmivelést nem folytattak s emiatt megélhetésüket csakis a kézműiparban találhatták meg. Mint vallásos, jámbor és szorgalmas emberek, munkájukat valóban becsületesen és minél kiválóbban igyekeztek elvégezni, ezért azután készítményeik kiválóságuk miatt mindenfelé keresetteké váltak. A harminc éves háboruban való hadakozása idején Bethlen Gábor személyesen is megismerkedvén velük, nem csoda tehát, ha az erdélyi iparosélet fejlesztése érdekében - Szalárdi krónikája szerint - "Magyarországból az új keresztyének közül majd két százig való mindenféle jó mesterembereket /ha nem többet/ mind feleségekkel, gyermekekkel béhozatván, és azokat Alvinczen az Maros fordulatjában igen alkalmas kies helyre bizonyos privilegi-umokkal, szabadságokkal megtelepítvén, az hol az hegyek között i-

2) Kur Géza: Cseh-magyar református történelmi kapcsolatok. Komárom, 1937. 23.

3) A Katholikus Szemlének valamelyik XX. szd eleji évfolyamában. /E közlemény ma már nem áll rendelkezésemre/. - Említve még: Divald Kornél: Régi magyar népies fayenceok, valamint Siklóssy László: A magyar kerámia története. Holics, Tata, Stomfa.

4) Áldassi Antal: Az anabaptisták kiváltságlevele. TT. 1892:367. - György Aladár: A föld és népei. V. 220.

gen magas kőszikla tetőn, nagy erős helyen egy pusztai várat is adván nekik, azt is idővel megépítették s alatt is az említett helyen olly igen nagy kiterjedt udvart mindenféle mesterembereknek különféle műhelyeket, lakóházakat, sok szép szőlőket, különb különb majorkodásokhoz való kerteket építvén. Mind telepedésektől fogva minémű nagy alkalmatosságára, hasznára voltak mind fejedelmeknek s mind az országnak, az mindennapi próba mutatja." ⁵⁾

Az 1622. évi május 1-én Kolozsvárt tartott országgyűlés 23. cikkelye már jóváhagyó tudomásul vette az ujkeresztyének beköltöztetését s egyuttal megengedte, hogy religiójukat Alvinczen "az ő szokásaik szerint szabadosan exerceálhassák és senki őket abban meg ne háborítsa." Majd az 1622 július 4-én kiállított kiváltságlevél a nyert ingatlanok s a különféle terhek alól való mentesítésük ellenében csupán azzal róttá meg, hogy földjeik termése után tizedet térítsenek s ha a fejedelemnek, meg az országnak szüksége lesz rája, minden mesterségbeli árucikket félárban tartozzanak elkészíteni. ⁶⁾ Kétségtelen, hogy mindez fölülte nagy kedvezmény volt.

A betelepítést Bethlen úgy irányította, hogy a beköltözöttek között lehetőleg mindenféle mesterség iparosai képviselve legyenek. A különösen jeles kézművesek között találjuk az 1627. évi országos limitáció szerint a posztócsinálókat, késcsinálókat, szíjgyártókat, lakatosokat, tímárokat, takácsokat, szőcsöket, zemescsinálókat, kádárokat, fazakasokat. ⁷⁾

A betelepített anabaptisták első nemzedékére vonatkozólag, amely csakhamar felvette a versenyt az erdélyi városok kézműveseivel, meglehetősen kevés olyan részletadat áll rendelkezésünkre, amiből igazi jelentőségüket határozottan meg tudnók állapítani. Mégis ismerünk egynehány feljegyzést, amely ha nem is mond sokat, de betelepedésükre valamennyire mégis csak reá világít.

Az Alvincen történendő letelepítésre beküldött ujkeresztyének útja Kolozsváron vezetvén keresztül, itteni egy-két napig tartott időzésükre - fejedelmi utlevelük lévén - a város étellel-italal ellátta s maguk és egyetmásaik továbbfuvározására a sáfárpol-

5) Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. 62.

6) Jakab Elek i. h. - Endes Miklós: Erdély három nemzete. 249.

7) Az 1627. évi országos limitáció. 1/B, 17/A és B. /A kolozsvári ref. koll. levéltárában őrzött nyomtatott árszabás vége a 18. levéltől kezdve hiányzik./

gár ingyen fuvarról gondoskodott. Első szállítmányuk 1622 koratavaszán utazott itt keresztül, Segesvári Bálint kolozsvári polgár naplójából 1622 január 22-24. napjáról azt olvassuk, hogy Kőrmöcrről és más bányákból - Bethlen rendeletére - több, mint ötszáz bányász, aranyászó legényt és pénzverőt hoztak családjukkal együtt. Ezek ugyan még nem azonosak az anabaptistákkal, ellenben - ugyancsak Segesvári szerint - nem sokkal ezután "3. márt. hozának ismét ujólag új keresztyéneket" is.⁸⁾ Az "ismét ujólag" megjelölés bizonyosan csak azt jelenti, hogy a Bethlentől leküldött szakunkásoknak ekkor újabb szállítmánya érkezett, mert ellenkező esetben ő külön megjelölte volna az első szállítmányu anabaptistákat.

Ferdinánd ellen folytatott sikeres hadakozásából e tájban már Bethlen is hazatérendő volt s ugyanekkor hozta magával az anabaptisták második szállítmányát. A fejedelem május 2-án táján már Bánffihunyadra érkezett; ugyanis Széchi Seres István városi sáfár számadáskönyvében e napon arról számolt be, hogy "Királj Vrunck eo felsege elejebe Hunjadig Balassi Balint, Stenczel János" tanácsbeliek mennek, hogy meghívják a város vendégéül.⁹⁾ Másnapra ugyanő már azt jegyezte fel: "Vrunck eo Fel(sege) Viabban kulduen onnat felliul Vy kereztieneket... Az Vy kereztienek voltak No 97. /Táplálásukról gondoskodván,/ Az Papjoknak es Ven Embereknek fej(ér) Czipot" /adtam/.¹⁰⁾ "Ötödnapra Vrunck eo felsege magais be érkezuen" nagyszámu kíséretében találjuk Bornemisza Thamas V(ra)m(a)t az Vy Kereztien Doctorokkal eggiutt.¹¹⁾ Ugyanis Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony halálos betegen érkezvén meg, ezért - úgy látszik - a fejedelem azokat az anabaptistákat, akik az orvosláshoz, illetőleg kuruzsláshoz is értettek, a felesége közelében tartotta. Mikor azután már nem volt szükség rájuk, mert időközben elhunyt a fejedelemasszony, ezek is tovább utaztak társaik után.

Vincen történt elhelyezésük után megindult a jövés-menés új és régi otthonuk között, bizonyosan mesterségükhöz való szerszámokat beszerzendő, újabb mesterembereket betelepítendő s vallásuk szerinti papot hozandó. Így írja Henzler Benedek kolozsvári sáfár,

8) Segesvári Bálint krónikája. ETA.IV. 189.

9) Sáfár-számadáskönyv az 1622. évből 290. /A kolozsvári állami levéltárban./

10)-11) I. h. 17. és 78.

hogy 1623 január 6-án "Az Vy Keresztjenek közül ide érkezuen Adam Steinkelner nevű", majd január 17-én "Vy keresztjenek érkezuen Vinczrol Morvaban akarvan menniek", továbbá február 22-én "Erkezven Vintzról egy Vy keresztien Johannes Pray neuű", végül március 28-án "Joseph Nagel Vy keresztien onnat felliul, praedicatornak hozua[n], az teob Vy keresztienek vgy mint Tizen harma[n] leuen", a fejedelem költségére mindnyájuknak ételt-italt adott a sáfár.¹²⁾

Bethlen azonban nem elégedett meg az ujkeresztien telepnek, illeténvaló létrehozásával, hanem azt tovább akarta fejleszteni. Ugyanis még életének utolsó évében nagybetegen is tovább foglalkozott e gondolattal. Így találjuk Wagner Hannes 1629. esztendei kolozsvári sáfár számadáskönyvében: junius 20-án "Erkezek Christóff Pap Uykereztien...Vrunk eo Felsege küldi oda fel tudós miues Emberekert",¹³⁾ vagyis hozzáértő, jeles mesteremberekért. Ez az újabb betelepítés is bizonyosan megtörtént, hiszen a fejedelem s az országgyűlési végzések védelme alatt nemcsak a személy szerinti szabadság s emellett az ingatlan javak elnyerése, valamint a limitált ipari készítményeknek magasabb áron való eladási lehetősége, hanem - mint legfőbb óhajításuk - a szabad vallásgyakorlat is most már örömmel csalogathatta ide ezeket, a sokat üldözött embereket. De Bethlen halálával sem szűnt meg a velük való törődés. Az előbb említett sáfár 1630 március 20-án arról tudósít, hogy "Erkezek /Brandenburgi Katalin fejedelem-/ Azzonyunk eo Felsegetol egi Vy Keresztien Pap, az kitt eo Felsege Nemet Orszagban küldött. Katonak kisyrik, megyen Zylah fele."¹⁴⁾ A katonai kíséret csak a megbecsült utasok mellé adott, s így vagy maga e pap, vagy pedig a cél, amiért Németországba küldetett, tiszteltetett meg e kísérettel.

Tudjuk, hogy öregbik Rákóczi György is jóakarattal gondoskodott az ujkeresztienekről. Alig foglalta el fejedelmi székét, 1631 január 17-én Fehérváron keltezett adománylevelével megerősítette a Bethlentől eredet kiváltságokat. Majd 1633 augusztus 20-án a fehér-megyei Kisfaludon egy házat, egy udvartelket a hozzája tartozó földeket adományozta tulajdonukul.¹⁵⁾

12) Sáfár. 1623. 13, 121, 27, 36.

13) Sáfár 1629. 88.

14) Sáfár 1630. 113.

15) Jakab Elek i. h.

Éppen ezért aligha adhatunk hitelt annak a habán eredetű feljegyzéseken alapuló értesítésnek, amely szerint Bauman Izsák alvinci anabaptista prédikátor 1633-ban levelet intézett volna egy ismerősehez s ebben nem a leghizelgőbbben nyilatkozott volna a fejedelemlről. E levél azután különös véletlen folytán Rákóczi kezébe került, aki a benne foglaltak miatt éktelen haragra gerjedvén, az alvinci telep egész lakosságát halálra ítélte, s csak hosszas utánajárással tudták magukat pénzzel megváltani.¹⁶⁾ Ennek az állításnak ellenérvéül nemcsak azt hozhatom fel, hogy ugyanebben az esztendőben ajándékozta nekik a kiskfaludi birtokot, de azt is mondhatom, hogy egész lakosságot, avagy csak egyes embereket kiirtó példa nem fordul elő a nagyon vallásos I. Rákóczi György életében. Azután meg arról is szó volt már, hogy 1629-ben egy Kristóf nevű férfit az alvinci gyülekezet papja, majd pedig látni fogjuk, hogy 1645-ben is találunk egy ugyanilyen nevű fejedelmi megbízottat, aki nagyon valószínűleg azonos az előzőleg említett prédikátorral. Tehát egy, gyermekestől együtt 2-300 főből álló gyülekezetnek aligha lehetett szüksége második papra is. Ilyeténképpen üdvös lenne ezt az egész állítást nemcsak az egyik, hanem a másik oldalról is megvizsgálni: vajjon nem hitbéli, avagy politikai meghasonulás, zavarkeltés, vagy éppen szakadás előidézése volt-e ennek a bizonyos Bauman nevű egyénnek a szándéka, ami felidézte volna Rákóczi állítólagos haragját. Hiszen tudjuk, hogy például Hollandiában az arminiánizmus hatása alatt szakadás következett be az ujkreresztelkedők egyházában.¹⁷⁾

Az ujkeresztyéneknek mind keresettebbekké váló iparcikkeik Erdély iparos világában csakhamar felkeltették a féltékenységet. Ugyanis a szászok folyamodást intéztek a fejedelelemhez, amelyben az ujkeresztyéneknek a városok országos sokadalmaiból való eltiltását kérelmezték. Erre az 1631 évi január 5-én hozott országgyűlési törvénycikk valóban meg is állapította, hogy amiként áruikkal eddig sem mentek a szász városok nagyvásáraitra, azonképpen ezután se menjenek oda.¹⁸⁾

Rövid tíz esztendő eltelté alatt az ujkeresztyének Erdélyben

16) Román János: A habánok Sárospatakon. S-patak, 1959. 6.

17) Meyers Konversations-Lexikon. Leipzig, 1878. XV. 745.

18) Jakab Elek i. h.

mindenfelé ismeretessékké lettek. Fenescher Mechel kolozsvári sáfár 1631. esztendei számadáskönyve szerint július 17-én "Daniel Doctor Uy kereszteny érkezue[n] Zoliomi Daudid V(ram) Eő Na(gysá)ga szolgálaiual harmad magauul az Ur Eő Na(gysá)ga küldj Szekei-hidra az Gyermeke orvosoltatni."¹⁹⁾

Rákóczi fejedelem további gondoskodására vonatkozólag is találunk szorványos adatokat; ezek egyike arra céloz, hogy maga is dolgoztatott velők. Kirschner András városunkbeli sáfár 1643 április 26-i feljegyzése szerint: "Erkezenek ket vy keresztenek, egik predicator a másik Takacz, mennek patakra."²⁰⁾

Ferdinánd elleni hadakozása idején Rákóczi hasonlóképpen hazájukban kerestette fel a még ott élő anabaptistákat. Ugy látszik ugyanis, hogy már korábban elhatározta, hogy idehaza újabb iparostelep létesít, ezt pedig abból a körülményből következtethetjük, hogy morvaországi útjára magával vitte Kristófot, az alvinczi anabaptisták papját. Feleségének 1645 augusztus 6-án a morvaországi Dina folyó melletti Lamperstorffból írott leveléből olvassuk: "Mennyi uj keresztyén s minemű mesteremberek menjenek alá, im jegyzésben kültük, ugy vagyon egy néhány személy, ezután 12 nap alatt fognak megindulni: Cristopnak igen megparancsoltuk, jó mesterek mennének alá... Az uj keresztyénekkal takácsnak jónak kell lenni, egyéb mesterembereknek is... Az ujkeresztyéneket jó lesz /a zemp-lén megyei/ Borsiban most szállítani őket, a tornai állapot már elmulék."²¹⁾ Ezen kívül Román János kimutatta, hogy öregbik Rákóczi György fejedelem és Lorántffy Zsuzsánna fejedelemasszony 1645-ben Sárospatakra is telepített le kézműves ujkeresztyéneket.²²⁾ Ugy látszik azonban, hogy téves az a hivatkozása, amelyet a Sárospatakra történt szállítmánnyal kapcsolatosan idéz, ugyanis a tárgy természeténél fogva forrása nem közli a teljes levelet. Rákóczi fenti sorainak azt a részét, amelyben a fejedelem a legújabb telepes szállítmánynak Borsiban való letelepítését kívánja,

19) Sáfár 1631. 254.

20) Sáfár 1643. 116.

21) Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. 347.

22) Román János 7.

23) Dercsényi D. - Gerő L.: A sárospataki Rákóczi-vár. Bp. 1957. 44.

egyszerűen elhagyja.²³⁾ Ezzel szemben lehetséges, hogy az elől idézett 1643. évben, avagy még inkább a tovább említendő 1646-ban küldi Sárospatakra ezt az újabb szállítmányt. Román ugyanis közli, azt az 1646 augusztus 19-én Munkácsen kelt fejedelmi adománylevelet, amely szerint Sárospatak Hejce nevű hóstátjában egy házat, 1647 december 17-én Patakon kiállított újabb adománylevéllel megint csak négy házas telket kaptak, mig nem a Szalárdi János kezeirása szerinti lajstromban itt 50 felnőtt dolgozó férfit számláltak össze.²⁴⁾

Látjuk, hogy az anabaptistáknak nemcsak iparosaik, hanem orvosaik is mindenfelé keresettek voltak, ugyanis mindegyre találkozzunk egy-egy jövő-menő egyénnel, akit messzi földre is elhívtak gyógyítás végett. Simándi Márton kolozsvári sáfár is 1646 május 3-án arról számolt be, hogy "Az Vinczi Vy keresztien Doctor megien Urunk uta[n]l 3 magaua[la]."²⁵⁾ Ugyanigy értesülünk ifjabb Rákóczi Györgynek Váradról 1646 július 9-én anyjához intézett leveléből, hogy "Az gyermek azon állapottal van, az új keresztyén borbély s a váradi is azt mondja, inai marjultak meg." 1647 október 15-én Feketetón írott soraiban maga a fejedelem is említi "az új keresztyén borbély"-t.²⁶⁾

A nagy fejedelmek: Bethlen Gábor és I. Rákóczi György korának elmúlása után még e század második felében sem hanyatlott le a vinci újkeresztyének sorsa és készítményeiknek színvonala. Erről győz meg a II. Rákóczi Györgytől kiadatott "Approbatae Constitutiones" 8. részére LVII. fejezete is, amely eddigi kiváltságaitat törvénykönyvbe foglalta, ezen kívül az 1656. évi országgyűléstől megerősített árszabályzat, amely szerint az újkeresztyének művei, a hazainál jobbak lévén, ezért megengedtetik nekik, hogy ezeknél drágábban árulják. Így például a timáráruk közül a bőrnél, minden forintra 10 pénzzel többet vehetnek.²⁷⁾ Nem sokkal ezután az országra szakadt sulyos csapások miatt az 1659-62. években adózás alá is vonattak, a fejedelmi vetélytársak kihalása után azonban ez alól mégis csak mentesültek, sőt I. Apafi Mihály 1675-ben kiváltságlevelet állíttatott ki a számukra, 1692-ben pedig gróf

24) Román János. 8, 10, 20.

25) Sáfár 1646. 198.

26) Szilágyi Sándor. 363, 380.

27) Endes. 256. - Jakab Elek: Kolozsvár története. I. 691-92.

Bánffi György kormányzó védlevelet adott ki.²⁸⁾ A fejedelmi udvar számára készített iparcikkekről Bornemisza Anna 1667-1690.évi gazdasági naplói számolnak be. Tárgyuk szempontjából különösen érdekes az 1688 február 10-i feljegyzés, ekkor ugyanis Alvincről "az ujkeresztyének ujesztendő ajándékában hoztak késeket és bogály(!) edényeket." De nem érdektelen az 1678 április 5-i tétel sem; e szerint "az Ebesfalvi proventus(ból) Száva Péter (számtartó) küldött Fogarasban... Uj keresztyén fazakas csinálta fazakakat fedőstől száztizenhetet."²⁹⁾ E sorokból tehát az hihető, hogy a késői évtizedekben a küküllőmenti Ebesfalvára, Apafi uradalmába, is jutott az ujkeresztyénekből.

Ezek után ha az eddig felsorolt adatokat összerakosgatjuk, egy és más megállapítás is kikerekedik belőlük. Így abból a körülményből következtetve, hogy ezeknek az egyszerű embereknek vallásukhoz való ragaszkodásuk miatt kellett országról országra tovább bujdosniok, bizonyosnak tartható, hogy világi életük igazgatását is egyházi szervezetük maga intézte, hiszen a kolozsvári sáfárnak az a megjegyzése, hogy csak "az papjoknak és vén embereknek" adott fehér cipőt, mutatja, hogy közöttük nem volt rendiség, se hivatalbeli rangkülönbség, ellenben a papjuk körött voltak a megbecsült vének, mondjuk görög szóval: a presbyterek. De a papjuk sem lehetett felsőbb iskolákban képzett teológus, hanem valószínűleg egy, a legértelmesebb vének közül, aki a többi vénnel együtt alkotta szervezetük tanácsát. Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy minden ügyükben a papjuk járt el, sőt mind Bethlen Gábor, mind Brandenburgi Katalin, mind pedig idősebb Rákóczi György őt hívatta és rendelte ki, ha régi otthonukból utánpótlást, vagy új telep létesítését határozta el. Közülük különösen Kristóf keresztnévű prédikátor szolgálatát vették gyakrabban igénybe.

Mind a fejedelmek, mind a főemberek - amint láttuk - nem egyszer folyamodtak az ujkeresztyén doktorok tudományához is. Természetes, hogy ezek nem voltak egyetemet járt orvosok, hanem egyszerű mesteremberek, mégpedig borbélyok, kirurgusok, akik sebészeti gyakorlatuk mellett - a kor szokása szerint - belgyógyászattal is foglalkozva, házi szerekkel kuráló kuruzslóknak tarthatók.

28) Keresztény Magvető. 1867:5.

29) Szádeczky Béla: I. Apafi Mihály udvartartása. I. 211, 478.

Hozzáértésük megítélésére szolgáljon Coberusnak, az 1598-99. években Magyarországon táborozó császári sereg orvosának az a véleménye, hogy a tábori kirurgusok legrosszabb fajtája az anabaptista sebészek és fürdősök (chirurgi et balneatores castrenses).²⁹⁾

Az Erdélybe telepített ujkeresztyének személyét véve tekintetbe, megállapítható, hogy közülük most már egynehányat név szerint is ismerünk, így 1623-ban Steinkelner Ádámot, Pray Jánost, Negel József prédikátort, azután 1629-ben és 1645-ben Kristóf keresztnevű papot, végül pedig 1631-ben Dániel doktort (borbélyt). Közülük a három elsőnek vezetékeve is megőriztetvén, ebből azután határozottan megállapítható, hogy a "Fratres Moravici", sőt közismertebben "habán" megjelölés ellenére sem fűzhette őket vérségi kötelék a morva néphez, minthogy családi nevük is hamisítatlan német hangzású. Ezen kívül származásuk mellett bizonyíthat I. Rákóczi Györgynek Serédi István portai főkövethez 1642. június 14-én intézett levele, ebben ugyanis utasításokat ad a Havasalföldre szökött 12 fogarasi muskatéros kézre kerítése ügyében, de egyúttal azt is megemlíti, hogy "ezelőtt 3 esztendővel is az vinczi németek közül oda szöktek volt s onnét aztán a portára, s most is kettő bennük a hollandusok agiensiénél szolgál."³¹⁾ Tehát 1639-ben netalántán néhány ujkeresztyén (hacsak nem német zsoldos katona!) nem tudni mi okból Alvincről Havasalföldre s onnan Konstantinápolyba szökött s kettejük a hollandiai követ szolgálatába állott. Az alvinci anabaptistáknak "morva testvérek" neve tehát onnan eredt, hogy nemzetiségük megjelölésére magát az ország uralkodó népének nevét használták, a "testvérek" meghatározás pedig az uj-rakeresztelkedők vallásától megkívánt testvéri viszonyt jelenti. Tőlük azonban megkülönböztetendők az igazi morva testvérek: akik a Habsburgok által üldözött s részben ugyancsak Magyarországon menedéket lelt husziták voltak.

Az elmondottakat összegezve, főképpen azt a körülményt kell hangsúlyoznunk, hogy Erdélyben történt megjelenésük nemcsak egyetlen betelepítés műve, hanem az 1622. évi két részletben érkező, Szalárdinak föltétlenül jól értesült állítása szerint, mintegy

30) Győry Tibor: Adatok a morbus Hungaricus történetéhez. Századok. 1900: 544.

31) Beke A. - Barabás S.: I. Rákóczi György és a porta. 603.

200 családos mesteremberből álló csapatjukat - a tudós mivesemekben való szükség szerint - miként 1629-ben is, újabb rajok követtek. Főfőszökké Alvinc jelöltetett ki, de jutott belőlük a fehérmegyei Kisfaludra is. Későbbben, 1645-ben öregebbik Rákóczi fejedelem a maga birtokára a zemplén-megyei Borsiban, valamint Sárospatakon való letelepülésre is küldött be egy csapatnyi ujkeresztyén mesterembert.

Mindannyiuk további sorsa az elől hivatkozott munkákból már meglehetősen ismeretes, arra azonban kevesen figyeltek, hogy telepeiknek jórésze szétzúllván, a régi jeles mesterek utódai hová és mivé lettek?

Azt tudjuk, hogy az északnyugati Felvidéken maradt habánok - kevés kivétellel - az ottani lakósságba olvadtak bele, iparukat is átvive a magába olvasztó nemzetiségbe, mig nem a románságtól körülvelt erdélyi anabaptistákat hihetőleg szintén környezetük szivta fel.

A XVIII-XIX. századbeli írásos emlékek között böngészgetve, nem egy helyen találunk "Hobán" családnevű románokat. Igaz, hogy ezt a szót származtathatnók a mócok nyelvében élő "haba" köznévből, amely a magyar "aba" szónak románosított alakja, jelentése pedig fehérszínű, durva posztó,³²⁾ vagyis aba posztó, daróc, azonban ez a szó belső tartalmánál fogva aligha volt személynévadó erejű. Éppen ezért gondolhatnánk a III. Károly király-kori adófizetés alá vételük, meg a Mária Terézia-kori vallási kényszer következtében Erdélyszerte szétszóródott és a földmivelő nép közé elvegyült anabaptista habánok előbukkanására. Így találtam Háromszéken Málnáson 1721-ben Hobán Bukurt, mint báró Apor Péter jobbágját, 1723-26. évek mindenikében Hobán Rádulyt, nemzeti Mikó Ferenc jobbágját, továbbá Hobán István udvari pásztort és Hobán Kelement, a falu csordapásztorát, mint Nemes Ádám jobbágjait. Ugyancsak Málnáson írták össze 1746-ban Hobány Rádulyt és 1762-ben Hobány Bokort, Egerpatakon 1788-ban Hobány Istvánt, Dálnokon 1818-ban "egy Hobány nevű paraszt ember"-t. Altörjáról jegyeztem ki 1741-ben Hobán Bokort, 1743-ban Hobán Jánost, Bodokról 1746-ban ugyancsak Hobán Jánost, majd Hidvégről 1787-ben tisztartó Hobány

32) Stan Vazul: Magyar elemek a mócok nyelvében. 37.

vagy Miháj Istvánt³³⁾ Ezekén kívül az egerpataki postamester és az ottani református lelkipásztor 1940 január 16-án arról tudósított, hogy az egerpataki református anyakönyvben csak az 1840-es évektől kezdődőleg fordulnak elő a Hobán nevet viselő egyének. Egy 1940-ban is még élő Hobán Antal nevezetű jóra való napszámos állítása szerint a múlt század derekatáján élt Hobán János nevű nagyapja származott be Komollóról Egerpatakra s e család más tagjai ekkor még Komollón és Uzonban is fellelhetők voltak.³⁴⁾

Természetes, hogy egyáltalában nem bizonyított valóság, hogy e jó részben román, kevesebb számmal pedig magyar nemzetiségű Hobán, Hobány nevezetű egyének csakugyan az Alvinci ujkereszténynek leszármazottai, az a körülmény azonban nagyon meggondolkoztató, hogy a XVIII. század eleji háromszéki összeírásokban ez a név még egyáltalában nem fordul elő, sőt legelőbb is csak 1721-ben találjuk Málnáson a román nemzetiségű Hobán Bukur (Bokor)-t. Számítsuk ehhez azt a helyzetet is, hogy I. Lipót király 1702-ben bárha jóváhagyta az anabaptistáknak a fejedelmektől nyert kiváltságleveleit, ennek ellenére azonban nemsokára adóval megróva, 1715-ben az urbéri összeírás Alvincen már csak 14 egész telkűkről, egy nagy udvarházukról és földűkről számol be, megjegyezvén, hogy "most kevesen űzik mesterségüket". 1722-ben már csak 23 lélek élt itt, noha még mindig volt papjuk, de "kézi mesterségüket nem folytathatták, sőt elfelejtették; nagyon szegény emberek." Végre 1763-ban Mária Terézia azt parancsolta, hogy hat hét alatt vagy áttérnek a katolikus hitre, vagy pedig még az országot is el kell hagyniok. Igaz, hogy Morvaországból 1764-ben ismét beköltözött egy raj anabaptista, ez azután a Királyföldön telepedett le, de e csoport is csakhamar szétszűllött: egynehányuk Mária Terézia rendeletére vallást cserélt, néhányuk a szászok közé olvadt bele, többen pedig

33) A SzNM levéltárában: jegyzékek az adózó lakosokról az 1702, 1711, 1721-26. évekből, továbbá u.o. Közlevéltár, 1746, 1762, 1787, 1788, nemkülönbben a br.Apor-levéltár B. VII.fasc. és E. fasc. VII. /Ezekre az adatokra néhai Bogáts Dénes hívta fel a figyelmemet./

34) Az egerpataki ref.papi hivatali értesítés. (Gyűjteményemben.)

visszamentek Morvába, vagy kivándoroltak Amerikába.³⁵⁾

Nyolc évtizedes nagyon derék munka után az alvinci jeles ipartelepre is végpusztulást hozott Erdélynek a Habsburg-uralom alól történt jutása.

35) Keresztény Magvető i. h.

Néhány adat

menekült huszita papokról a 30 éves háboru idejéből

Ugy látszik, hogy mind Erdély, mind Felsőmagyarország a 30 éves háboru idején Cseh- és Morvaországgal, meg Sziléziával suba alatt állandó összeköttetésben volt. A menekült papok s rajtuk keresztül talán gyülekezetük is anyagi támogatást is nyertek. Ezekre az egyenként aránylag jelentéktelen eseményekre csak csekély adatot irhattam össze, de ez a néhány vonás is bizonyíték a fejedelem s az anyagi javak felett rendelkezők egyikének-másikának kötelességérzéséről.

E megújuló magyarországi látogatások s a menekült hivekkel együttes letelepedések nem úgy, mint melegágyban elvetett magvak, sem mint életrekelt palánták, hanem mint az üveg alatt összegyűlt vízgőzzel telített éltető levegője lehetett a puritánus eszmének, mert hiszen Husz János tanításának is alapját az a felfogás alkotja, hogy a hitvallás egyedül csakis a szentírásban gyökerezik, nemkülönben a papok mindannyija egyenlő egymással, minthogy a Krisztuskövetőknek sem lehet senki világi fejük, hanem egyedül csak Jézus, azután a hivek gyülekezetének is joga van részt venni az egyház igazgatásában. A hosszas harcok után, amelyeket az üldöző császári és kereszties seregekkel, valamint az egymás közti meghasonlás folytán két főárnyalatuk vívott egymással, úgy mint az engednények árán megalkuvó kelyhesek, valamint a Husz elvei alapján álló táboríták, legyőzetésük után szétszórattván, Morvaország legkeletibb részére, továbbá Lengyel- és Magyarországra húzódva, külön kis gyülekezetté alakultak. A magyarság ezeket hívta cseh - morva testvéreknek.¹⁾ Számos gyülekezetük képviselőivel még 1650-

1) Farkas József: Az Ur Siona. Bp. 1896. 95-100.

ben: Comenius idejében is találkozunk.²⁾

I. Rákóczi György, amikor még nem nyerte el a fejedelmi széket, vagyis bizonyosan Bethlen Gábor életében, megvásároltatta könyvtára számára egy, a Trencsén-megyei Lednicére menekült morvaországi papnak könyveit. Így találtam a debreceni református kollégium nagykönyvtárában:

1. Tertius Tomvs Orationvm Ac Elegantiarvm Fvnebrwm. Francofvrti Ad Moenum. 1567. című kötetet.

Ennek a címlapjára írott bejegyzés szerint: Anno 1629 vetettem Lednicen eg segen morvabol ki usettetet predicatorrol R. G.³⁾

2. Ugyanott bukkantam reája: In Hoseam Prophetam V. F. Capitonis Commentarius. Argentorati. 1528.

Címlapjára írt kézírással találtam: S. R. de Rochicherperga mpria. Anno 1629. vettem Lednicen az segen morvabol ki usettetet predicatorrol. R. G.⁴⁾

Az "R. G." betűpár Rákóczi György nevét rejti, viszont a menekült pap teljesebb nevét a sárospataki református főiskola nagykönyvtárában őrzött néhány többi könyvének bejegyzései árulják el. Így:

3. Operum Reverendi Viri Philippi Melanthonis Pars Prima Wittenbergae, M'DLXII.

A kötet eredeti tulajdonosának neve: Georgius Decimator áthuzva.

4. Ugyanennek a munkának: Pars Tertia kötete ugyancsak Wittenbergben 1563-ban jelent meg.

A címlapon fennebb: Samuel Rochatius a Rotheberg név olvasható.⁵⁾

5. Viretus Péternek: De Vero Verbi Dei, Sacramentorum, et Ecclesiae ministerio, Lib. II. /Lausanne?/, 1553, Nyomtatta: Robertus Stephanus.

A címlap aljára van felírva: Anno 1629 Vetettem Lednicen egy morvabol ki usettetet segen predicatorrol R. G.⁶⁾

2) Rácz Lajos: Comenius Sárospatakon. Bp. 1931. 39-40.

3) Könyvtári jelzése: A 524.

4) " " E 1299.

5) " " A 356-8.

6) " " C 546.

6. Consensus Orthodoxvs Sacrae Scripturae et Veteris Ecclesiae. Tigvri apvd Froschovervm, 1588.

A címlap aljára íratott: Anno 1629 vetettem Lednicen egi morvabol ki usettetet predicator tol R. G. - Az elűlső őrlapon még feljegyezve: Reverendo, et Clarissimo viro D. Samuelj Rochoiceo de Rochorinbag Pastori Ecclae Prusaowua(nae) fidelissimo n(ostro), Domino et affini charissimo librum hanc - per Concambium dedit 16 Januarij. Anno MDCVII Elias Bergher A Grmberg P. L. et Cassaeuus Historicc[us].⁷⁾

7. Joannis Oecolompadii commentarii • omnes in libros Prophetarum. Genevae, 1558.

A címlapon: Samuel Rocholi[us] - a Rochiherberga.

A címlap alján: Anno 1629. Vetettem Lednicen egi segen morvabol ki usettetet predicator tol R. G.

Ugyancsak a címlapon: Johannes Benedicti Sacerdotis filius. Utána PHB (összevont betűpár), uendidit.

Elűlső borítólapon: Ds Liber Empt, Cotemb. Martirni di 4. Z Talerus. 1562. 5. Math. Czierw. Tur. decor, Colo^{is. 8)}

Ezek az adatok Rákóczi segítőkészségén kívül nagy könyvszeretetére is világot vetnek, minthogy ő nemcsak gyűjtötte az egyes munkákat, hanem több más könyvtári példányból megállapíthatólag el is olvasta azokat.

A most jelentkezett rochiherpergai (rochorinbagi, vagy rothebergi) Rochatius (Rocholius, vagy Rochiceus) Sámuel országából kiűzött huszita lelkipásztor Lednicen, őregbik Rákóczi György birtokán keresett menedéket, vagyis ott, ahol Drabicius (Drabik) Miklós, egykori morva prédikátor, Comenius tanuló társa, is a menekült huszita hivekkel együtt 1627-ben letelepedett. Drabiciust azután részint iszákossága, részint polgári foglalkozása (posztókereskedés) miatt palástjától megfosztották, jóslásaival ámitotta el még magát a felvilágosodott, bár hiszékeny Comeniust is.⁹⁾

Rochatius további sorsát nem ismerjük, jöllehet ő is azon a tájon találhatott otthont, ahol maga Drabicius is.

A felsorolt könyvbejegyzéseken kívül a Bethlen Gábor halálát

7) Könyvtári jelzése: A 356.

8) " " B 506.

9) Rácz Lajos 42.

követő esztendőben a kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyvébe bejegyzett tételek között találtam a sok nyomorúságon átment huszita papokra vonatkozólag egynehány elszámolást:

8. 1630 február 10-én "Erkezek kett Che Pap Jacobus az öregbik... Azzonyunktól Fejeruarról mennek hazajokban."¹⁰⁾

9. 1630 augusztus 5-én "Erkezek Adam Pap, es Janos Pap Czieh orszagbol negied magokkal."¹¹⁾

10. 1630 augusztus 9-én "Ex commisione Amplis(simi) Senatus Johannes Vischotinusnak, Johan[nes] Krussina Kizlensisnek es Vencelislaus Libertinusnak külső idege[n] supplicansok[nak] Praedicatorok[nak] (adtam) fl. 6 den."¹²⁾

11. 1630 augusztus 26-án "Gregorius Crucibernensis Slesiai supplicalo Exul papnak in subsidium (adtam) fl 3 den."¹³⁾

12. 1630 október 24-én "Augustinus Hartmannus szamkivetet Slesiai Papnak (adtam) fl. - den.50."¹⁴⁾

A későbbi időkben is elégszer találkozunk exuláns papokkal, akiket vagy a város, vagy a fejedelem, vagy valamelyik más jóltevő segélyezett, így látjuk, a többek között Teleki Mihály kővári főkapitány és fejedelmi belsőtanácsos postálkodásáról vezetett udvari jegyzőkönyvében:

13. 1676 január 21-én "Jeött két bujdoso Praedikator".

27-én "Az Ur eő kglme fogot fel egy Dukuneus nevű Papot. Lutheranust."

március 18-án "Attak Dukuneus neuű Toth Praedikator Ur[nak] penzt fh. 10 //".

április 11-én /Fejedelem és fejedelemasszony/ "Eo Nagoktól Dioszeghi és Dukuneus neuű Exulans Predikator Uraimek[nak] annuatim rendeltetet Conventioioknak Parja." /Utána e könyvbe le van másolva a fejedelmi pár rendeletének egész szövege/.¹⁵⁾

10) A Kolozsvári-városi sáfárpolgár számadáskönyve. 1630. 89./A kolozsvári állami levéltárban./

11) Sáfár 1630. 73.

12) Sáfár 1630. 266.

13) Sáfár 1630. 267.

14) Sáfár 1630. 269.

15) A SzNM kéziratárában volt.

Dukuneus és Diószeghi sorsa azonban már nincsen összefüggésben a mintegy félévszázaddal korábban történt huszita-üldözéssel, ellenben a felsőmagyarországi protestánsok elleni kegyetlenkedések, ugymint az eperjesi s a pozsonyi véstörvényszék, valamint.. Báthori Zsófia elfogultságához kapcsolódó eljárás következménye.

V á r a d i S á m u e l

A kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyvébe 1629 május 29 - én azt jegyezte fel, hogy "Erkezenek Szakmarrol tiz Darabantok, edgi Papot hoztak fogva, Varadi Samuel neve," Fehérvárra mennek.¹⁾ Itt azután tulajdonképpen meg is kellene állnunk, mert e Váradi Sámuellel összefüggésbe hozható egyéb adatunk csak találgatáshoz vezethet, ennek ellenére mégis csak szólanunk kell róla, mert feltevésünk egy olyan jelenséggel függ össze, amely netalán az egy hitvalláson belőli legkorábbi eszmei ujitások közé vezet.

A bázeli egyetem anyakönyvében 1624-ben találjuk "Samuel Waradi Ungarus" nevét.²⁾ Ugyanebben az időtájban, 1625-ben tanult itt Csanaki Máté, 1627-ben Bakai Benedek, mindketten világlátott, tanult ifjak, akik Angliát is megjárván, az ottan tapasztalt haladottabb szellem - tudjuk - nem volt reájuk hatástalan. Bizonyyal nem egy, más nemzetiségű ilyen ifju is akadt Váradi tanulótársai között.

Azután a leydei egyetem hivatalos könyvei örökitették meg az 1625 február 17-én beiratkozott "Samuel Varadi ex superiori Hungaria, (Annorum) 29, T(heologiae studiosus), gratis inscriptus" nevét.³⁾ Az ekkor itten tanult magyarok közül egyetemi hallgató társaiul találjuk az 1624 augusztusában beiratkozott Kereszturi Biró Pált s az 1625 április-május hónapokban jelentkezett Salánki Györgyöt, Dengelegi Pétert, Debreczeni Simonides Gáspárt, Márai Pétert és másokat. Ezek nagyobb része is világos fejű, tanult ifju, aki mint Kereszturi, meg Salánki is, Angliát is megjárta.

1) Sáfár. 1629. 474. Klt.

2) Zsindely István: A bázeli egyetem anyakönyvéből. SpFüz. 1860: 156.

3) Arhiv. N.F. XVI. 205.

A leydai adatból azt is megtudjuk, hogy Váradi Sámuel felső-magyarországi származásu 1596-ban született, tehát hihetőleg Kassán végezhetette hazai iskoláit.

Visszatérve a kolozsvári sáfár számadási tételére, meg kell állapítanunk, hogy a benne megnevezett pap semmiképpen sem lehetett közönséges bűnöző, mert abban az esetben nem vitték volna a fejedelmi székhelyre, hanem - vétke nagysága szerint - kivégezték avagy továbbra is a szatmári vár börtönében tartották volna bezárva. Ellenben azt tételezem fel, hogy akár Svájcból, akár Hollandiából, vagy talán még inkább Angliából olyan tanokkal eltelve tért haza, amelyeket a tiszántuli püspök Gönczi A. József (+1629-eleji) az egyházra nézve veszedelmesnek tartva, a zsinat elé vitte s annak határozata folytán megbüntetés céljából világi hatóság - nak adatott át. Gönczi idejében - Zoványi szerint - "csak szerfelett hiányosan történtek feljegyzések";⁴⁾ Váradi vétkének ezért nem maradt fenn semmi nyoma a tiszántuli egyházkerület zsinati jegyzőkönyveiben.

Az elhunyt Gönczi helyébe az 1629 február 18-án Tasnádon tartott zsinat Margitai Lani Péter huszti papot választván meg püspökké,⁵⁾ ez az értékes s irodalmilag szorgalmasan munkálkodott egyházfő hihetőleg a legfőbb patrónus: Bethlen Gábor elé terjesztette Váradi ügyének tüzetes kivizsgálását és a végleges ítélethozatalt is reája bízhatta. Ez pedig az 1629 június 17-én Nagyváradon tartott zsinatot mintegy három héttel megelőzőleg történt.

Most tehát ha azután kutatunk, hogy vajjon mi is lehetett az a vétek, amely miatt Váradi fogságra vettetett? feltűnik előttünk az a körülmény, hogy a zempléni egyházmegye 1630. évi nyári közzsínata tanácskozásainak alapjául és tárgyául szolgált (az Angliát járt) Salánki György sárospataki tanárnak az a tréfás mondása: "Magyarországban immár mál subában járnak az arminianusok." A tiszántuli egyházkerületnek 1631 szeptember 7-én Nyirbátorban tartott zsinatán pedig arról panaszkodtak, hogy "az akademikusok közül sokan...arminiánizmusba is esnek."⁶⁾ Hihető tehát, hogy az ö-

4) Zoványi Jenő: A tiszántuli református egyházkerület története. Debrecen, 1939. 28.

5) I.h. 168, 193.

6) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911. 31.

regébb rendű, vitebergus és heidelbergai nevelésű orthodoxus lelkitanítók a puritánus eszméknek nem hatolván eléggé mélyére, szörnyűségeken veszedelmesnek s az independentizmussal sőt arminianizmussal egyenlőnek tartották, pedig - hát - nagy a gyanum, hogy különösen arminianusok aligha voltak a magyar egyházi szolgák között, ezért tehát bátran kimondhatjuk, hogy Váradi Sámuel sem volt az, mert ha csakugyan ilyen eszmékkel lett volna telve, mint elrettentő példa, sokáig emlékezetben maradt volna az ő ujitó szándéka.

Azt hiszem, hogy Váradi Fehérvárra vitetvén, ott Keserői Dajka János kikérdezte s azután a fejedelem - netalán szigorú kötelezvény aláírása után - hihetőleg szabadlábra is helyeztette.

Váradi Sámuelről azután több szó sem esik ellentétben a korábbi Szilvásujfalvi Imre s a későbbi Nagyari Benedek és Kovásznai Péter rabságot szenvedett papokkal. Tehát valami olyasféle eseménysorozat következhetett be nála, mint amilyen 1635 szeptemberében István pap, kalotaszegi prédikátorral, akinek ügyét Öregbik Rákóczi György fejedelem felülvizsgálat alá véve, a büntetés alól feloldotta s azután valahol a maga közelében helyezvén el, még a leköltöztetéséről is maga gondoskodott.⁷⁾

Mindezek a múlt idők folyamán elhalványodott emlékei miatt feledésbe ment események azt sejtetik, hogy a puritánus szellem nálunk mégis csak hamarabb jelentkezett, mint ahogyan eleddig számon tartották.

A felsoroltakon kívül tudunk még egy másik fogságot szenvedett prédikátorról is, minthogy azonban neve nem maradt reánk, ezért éppen semmi kapaszkodónk sincsen, aminek alapján kilétének és netaláni bűnének feltárására vállalkozhatnánk. Ugyanis 1622 április 1-én azt jegyezte fel a kolozsvári sáfár, hogy "Gub(ernátor) eo Naga Paranczolatjából Vizj biro Vram akarattjából az Zekeli Caluinista Papot, meli it fogva volt, Fejeruarra conduiseles alatt, attak alaja Brassaj Georgi haro[ml] loat, Zekeret Fejeruarig, fizetem 3. lotol - fl. 2 den. 52 1/2. Item ket Darabontot mellette kesereul Cassaj Mihalt es Lengiel Illest. Tanacziul adatanak eo kemek vti keöltsegre - fl. - den. 70." ⁸⁾ Mindez valószínűleg ép-

7) Lásd: Szilvásujfalviról írott cikkecskémet!

8) Sáfár. 1622. 90.

pen abban az időben történt, amikor - az unitárius egyháztörté-
neti írók szerint - Keserői Dajka János bőni Sikó István esperes
segítségével Háromszék tekintélyes számu egyházközségét a reformá-
tus hitre térítette, ennek következtében e papot talán semmi ősz-
szefüggésbe sem hozhatjuk az egy vallás keretén belüli eszmei ujl-
tásokkal.

VIII.

A PURITANUS GONDOLAT ELSŐ KÉPVISELŐI MAGYARORSZÁGON

Régi és új feldolgozások egyetértenek abban, hogy a puritanus eszmék elterjedése hazánkban a Medgyesi által fordított első angol "kegyességi iratok" kiadásával és Bisterfeld gyulafehérvári munkásságával kezdődött.

Medgyesi Pál személyes szerepére, életére és irodalmi működésére vonatkozóan nem jelentéktelenek a hazai kutatás új eredményei. Esze Tamás "A magyar Praxis pietatis" című munkájában (Könyv és könyvtár. Debrecen 1963. 43-79.) Medgyesi első nagy fordításának, a század egyik legnépszerűbb könyvének 1636 és 1678 közötti hét kiadását elemzi részletesen. Jóval többet ad mint kiadástörténeti tanulmányt: teljesen új adatok alapján kimutatja, hogy az egyes edíciók milyen aktuális igényeket elégítettek ki, s ezzel Medgyesi munkásságának illetve magának a puritán mozgalomnak egy-egy etapjára vet világosságot. Bán Imre (Pedagógiai Szemle 1958, 964-974.) Comenius és Medgyesi viszonyát segít tisztázni új megállapításokkal. Újabb irodalomtörténeti összefoglalásaink a magyar műfordítás egyik uttörőjét látják Medgyesiben, aki a későhumanista írásmód "udvari piperé"-jével szemben tudatosan egyszerű, szinte polgáris stílust teremtett szélesebb olvasóközönsége kedvéért.

Jóval kevesebb eredménnyel dicsekedhet a hazai kutatás Bisterfelddel kapcsolatban. (Hetvenöt évvel ezelőtt jelent meg róla utoljára összefoglaló értékelés magyar nyelven. Modern méltatást csak Makkai László és Bán Imre monográfiáinak néhány lapján kapott.) Pedig ő tevékeny életének tulnyomó nagy részét Erdélyben töltötte. Huszonnégy éves korában telepedett le Gyulafehérváron s több mint negyedszázadon át - haláláig - ott volt tevékenységének központja. Több időt töltött egy magyar iskola vezető professzori

állásában, mint Opitz, Alsted és Comenius együttvéve.

Ugyanakkor latin nyelven publikált, s egész életében intenzív kapcsolatban volt nyugat-európai barátaival. Így nagy megbecsülést vivott ki magának messze a határokon túl is. Ennek tulajdonítható, hogy a mai európai szakirodalom érdeklődéssel fordul munkássága felé. Angol kutatók a baconiánus természettudomány és a szigetországi vallási ujitás együttes jelentkezését a kontinensen nem utolsó sorban éppen Bisterfeld felfogásában látják. Legujabban pedig Paolo Rossi méltatja a modern európai enciklopedizmus képviselőinek sorában (*Clavis universalis. ~ Arti mnemoniche e logica combinatoria da Lullo a Leibniz. Milano-Napoli, 1960. 197-200, 238*).

E fejezet két darabja jó példa a Herepei-cikkek két szélsőséges típusára. Az első Medgyesi származásától és születésétől haláláig és leszármazottainak sorsáig - végigmegy élete és működése rajzán: korrigálja a régi szakirodalom sok megállapítását, kiegészít, s ami újat közöl, azt beilleszti az egész képbe. (Néhány hipotézise is figyelemreméltó; különösen az, hogy I. Rákóczi György politikai kiáltványai holland és angol változatainak fordításában és kiadásában Medgyesinek része lehetett.)

A második cikk pusztá adatfölsorolás. Bisterfeld sokirányú - pedagógiai, filozófiai, diplomáciai, teológiai és természettudományos - munkásságának megírásra váró modern földolgozása azonban bizonyára hasznosítani tudja majd - így, részletes kommentár nélkül is - az alábbi adatokat. Hiszen a hazánkban működött kiváló német tudós politikai szempontból sem érdektelen utazásairól, családjáról, a hozzá és tőle jövők útján fönntartott külföldi kapcsolatairól sok újat tudunk meg ebből a cikkből.

Adatok Medgyesi P. Pál életéhez

Fejedelemtörzsi közéletünknek egyik legértékesebb, tudományosan képzett egyénisége jelenik meg előttünk Medgyesi Pál alakjának felidézésekor. Nagy műveltsége, lankadatlan tettereje, sok oldalú munkássága mellett egyik fő érdeme, hogy Nyugat-Europában életre kelt szabadabb szellemi áramlatoknak meggyőződéses híve és hirdetője lévén, ilyenénvaló felfogása irányította eredeti műveiben, fordításaiban, beszédeiben, hitvitáiban, valamint egyháza s azon keresztül népe érdekében tanúsított egész magatartásában.

Medgyesi életéről, munkálkodásáról írott önálló irodalomtörténeti tanulmány Császár Károly tollából jelent meg az 1911. évben.¹⁾ Ennek, a Dézsi Lajos iskolájából kikerült érdemes könyvnek megjelenése óta összegyűjtött néhány életrajzi vonatkozású adatot szándékozom most, Medgyesi születésének 350 éves évfordulója alkalmával az irodalomtörténetírók rendelkezésére bocsátani.

Medgyesi Pál születésének helyét Császár helyesen sejtí a szatmár-megyei Aranyos-Medgyesben, határozott adattal azonban nem rendelkezett, ezért azt most pótoljuk. A Kolozsvár-városi sáfárpolgárok számadáskönyvei olyan bizonyítékot tartalmaznak, amely megerősíti Császár elgondolását. Ugyanis egy 1642 november 1-én keltezett feljegyzés szerint: "Erkezek Feiervarrol Kgls Urunk eő Naga Udvari Praedikatora Meggiesi Pal Ur[am], ki mostan Aranyos Meggiesre hazaiaban ki fele megien."²⁾ Születésének idejét a hollandiai leydei akadémia anyakönyvének adatai alapján Császár az 1605. esztendőben állapította meg, ez azonban inkább helyezhető az 1604. év második felére. Ugyanis az 1629 április 13-án beirat-

1) Császár Károly: Medgyesi Pál élete és működése. Bp. 1911.

2) Sáfár 1642: 155.

kozott Medgyesi magát 24 évesnek, mignem Angliából két esztendő multával történt visszatérése után ide 1631 május 24-én újra felvétetvén, most már 27 esztendősnak vallotta. Ez az eltérés csakis azzal magyarázható meg, hogy az előbbi időpontban talán már jócskán elmúlt 24, de még nem volt éppen 25 éves, hanem a kettő között járhatott, a második jelentkezéskor pedig már 27-ik esztendejéhez járhatott közelebb, azonban még nem töltötte be. Állításomat bizonyítják valószínűleg ikertestvérének: Medgyesi Istvánnak is az adatai;3 ugyancsak a leydai akadémiára iratkozván be, 1631 október 31-én 27, két évvel később, vagyis 1633 október 20-án pedig 28 évesnek anyakönyveltetett.³⁾

Eredetére vonatkozólag bár Császár nagyon helyesen sejtí, hogy papi, vagy tanítói családból származott, állítását azonban mégis csak szükséges határozott bizonyítékokkal is támogatnom. Mindenek előtt az a körülmény, hogy egy családból két fiu is mehetett külső országokbeli egyetemeket is látogató tudós (papi) pályára, mintegy hagyománynak mutatja a családapának fiaival azonos élethivatásban való működését. E valószínűségen kívül három kétségtelen adat is tanúsítja Medgyesinek papfiu-voltát. Az egyik magának Medgyesi Pálnak ifjúkori tulajdonát képezett s a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában őrzött "Laurentii Val-lae de Linguae Latinae Elegancia" című tankönyve, amely a kiváló humanista filozófusnak és nyelv-művésznek egyik legelterjedtebb műve volt; ebben Medgyesi sajátkezü tulajdonosmegjelölését találjuk bizonyítékképpen: "Sum Pauli P. Medgiesi et amicor[um] ejus Anno 1624 Debreczini", majd ezután más kéz írásával: "Hunc librum dono dabat Revere[n]d ac Clarissi. Dominus Paulus P. Medgiessi Matthiae K. Nogradi 1 die May Anno Do. 1633. In schola Debrecina".⁴⁾ Az első kézirat tehát magától Medgyesitől származik, mégpedig abból az időből, amikor Debrecenben már a teológia évfolyamát hallgathatta, mignem a másodikat az éppen subscribált tanítványa Nográdi K. Mátyás⁵⁾ jegyezte be a könyvbe, mint aki bizonyosan jótanulása jutalmául nyerte tanára ajándékából. A következő

3) Teutsch, Fr.: Die Studierenden aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Leyden. Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. N.F. XVI. 207-8.

4) Adatgyűjtésem idején a kolozsvári ref. kollégium nagykönyvtárában: C 168 sz. könyvtári megjelöléssel.

5) Archiv N.F. XVI. 211.

adat szerint Hiripi István teológiai hallgató 1634 szeptember 20-án Franekerában tartott vitatkozását a többek között Medgyesi P. Pál váraljai papnak és végezetül Almási P. András ugyancsak franekerai diák 1640 májusában történt disputációját hasonlóképpen Medgyesi P. Pálnak, I. Rákóczi György fejedelem udvari papjának is ajánlotta.⁶⁾ Medgyesi nevében tehát ez a "P" betű "Pastoris", vagyis "pap"-fiui filiációs jelentéssel bír. Császár valóban több szatmár-megyei Medgyesi nevű egyházi férfit sorol fel, akik közül legtalálhatóbban Medgyesi P. János aranyosmedgyesi tanítót választhatjuk ki az 1623. évből.⁷⁾ E férfiú azután semmiképpen sem iskolai, hanem lelki tanító, vagyis lelkipásztor, miként az egykori szóhasználatot - jeles példaképpen - a Gyulafehérvárt 1645-ben megjelent "Titkok titka" címlapján is találjuk, megjelölve, hogy a benne foglalt "közöltetik Geleji Katona Istvántól, az Erdély országi igaz Keresztyén Ekklesiáknak Püspökjöktől, és a' Gyula-Fejir-varinak első rendű Tanítójától",⁸⁾ mignem a mai tanító akkori megnevezése: ludi rector, ludi magister, vagy schola-rektor, schola-mester. Ez a lelkitanító tehát - miként a neve is mutatja, - maga is aranyosmedgyesi születésű s hasonlóképpen papfiú volt. Az így nyert adatokat most már kerekítsük ki még egészebb képpé hozzáfűzve magának Medgyesi Pálnak Bocskai Istvánné Lónyai Zsuzsánna felett 1656-ban mondott beszédébe foglalt tudósítását, hogy Aranyos Medgyes urát: Lónyai Zsigmondot, atyja helyett becsülendő kedves patrónusának, Lónyai anyját: Báthori Katát pedig saját édes anyja gyanánt levő patronájaként tisztelte,⁹⁾ ez a viszony tehát bizonyosan csak az elhunyt udvari pap árvájával szemben állhatott elő, mivel egy jobbágyfiúnak, vagy más idegen gyermeknek e kor felfogása nem merete volna megengedni, patrónusaihoz való helyzetét a szülőkhöz fűződő viszonyhoz hasonlítottatni.

6) RMK. III. 1500. és 1556.

7) Császár a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1847: 186-91. lapjáról idézi a neveket.

8) RMK. I. 772.

9) Medgyesi Pál: Igazak sorsa e' világon. Sárospatak, 1657. 23-24. Gr. Kemény József: Lónyai, Báthori, Varkucs család származásának és Lónyai Zsuzsánnának emlékezete 1656-ból. Új Magyar Múzeum. 1860: I. 245.

Medgyesi tanulását - mint a vele egykorú Lónyai István tanulásbeli társa - Bártfán kezdette el.¹⁰⁾ Itt végezte el a klasszikusokat, vagyis a középiskola osztályait, saját emlékezése szerint annak a sárosi Serédi János pedagógusnak lévén tanítványa,¹¹⁾ aki az 1624-26. években a wittenbergi akadémián fejezve be tanulmányait, az eperjesi iskolának lett jeles tudású mestere. Medgyesi azonban István nevű testvérével együtt a felső évfolyamokra 1621 szeptember 14-én már Debrecenben vétette fel magát /subscribált/.¹²⁾ Itteni szorgalmas tanulása idején azután a különböző diáktisztségeket is rendre elnyerte, utoljára még diákfőnökké /seniorrá/ is megválasztotta az ifjúság bizalma. Tanulmányainak külső országokban való folytatására 1628 november 20-án Debrecen város tanulmányi segélyét megnyervén, hihetőleg még ugyanabban az esztendőben meg is kezdette idegen országokba való bujdosását. Először is néhány hónapra az Odera melletti Frankfurtban állapodott meg, majd innen tovább vándorolva Hollandiába, 1629 április 13-án a leydei egyetem teológiai karára iratkozott be.¹³⁾ Tanulásbeli előmenetelének bizonyosságaképpen 1630 szeptember 14-én Polyander professzor elnöksége alatt teológiai tárgyú vitatkozást tartott. Egyéb szellemi munkái közül még csak egy zsidó nyelven írott jelentéktelen verse ismeretes ugyanennek a hónapnak 7-e tájáról, amellyel az irodalomtörténeti szempontból sem jelentéktelen Laskai János, Bethlen István későbbi bejárója, vitatkozását üdvözölte. Így a bibliai nyelvek elsajátításával is bizonyosságát adta a tudósi pályára való szorgalmas készülődésének.¹⁴⁾

Ezek után hihetőleg 1631 elején elhagyva Leydát, Angliába hajózott át, miként erről Szilágyi Benjámín István az "Acta synodi

10) Ahol a forrást külön nem jelzem, ott mindenütt Császár kutatásainak eredményét használom fel. E kölcsönvételt azért kelle megcselekednem, hogy egyes adataim ne hulljanak szerte - széjjel.

11) Szentiványi Róbert: az 1638-iki bártfai kalendárium. EM 1912: 193.

12) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. Pápa, 1908. 107.

13) ProtSzle. 1889:187 és Archiv N.F. XVI., 207.

14) RMK III. 1457 és 1458. - Csipkay Sándor: Magyar-holland irodalmi kapcsolatok kezdetei (Laskai János) Bp. 1935. 13.

nationalis Hungaricae" című művében is megemlékezik.¹⁵⁾ Itt a cantabrigiai egyetem hallgatójaként mintegy félesztendőt töltött, közeli megismerkedve a haladóbb szellemű egyházkormányzati felfogással, valamint angol nyelvtudását is tökéletesítette. E néhány hónapi angliai tapasztalatgyűjtése után - netalán pénzének is fogyatékán létele miatt - május 24-én már megint csak Leydaban látjuk viszont,¹⁶⁾ ahol most még egy félévet töltött.

Az 1631. esztendő vége felé hazatért Debrecenbe, itt azután püspöki kirendelésre, december 12-én a főiskola egyik rektori tisztét foglalta el.¹⁷⁾ Nemsokára ezután már megkezdette széles körű irodalmi munkásságát, amelynek részletezése és értékelése azonban már nem tartozik jelenlegi feladatunk körébe. A szokásos, két-három esztendei iskolamesterségből azután az 1633 február 3-i és az 1634 június 18-i zsinat közti időben, minden esetre azonban 1633 május 1-e után Szinyérváralja mezővárosba, szülőföldjének szomszédságába vitetett prédikátornak és 1634 június 18-án már mint rendes papot a Szatmáron tartott nagy zsinaton Keresszegi István tiszántuli püspök pappá avatta (ordinálta). Hiripi István franekerai hittanhallgató ugyanennek az évnek szeptember 20-án már mint váraljai lelkipásztornak ajánlotta hittani vitatkozását.¹⁸⁾ Híveivel - a vasárnapi vásárok áttétele miatt - történt kemény összetűzése következtében azonban innen nemsokára eltávozott: 1637 január 15-én máris Munkácsról keletezi egyik könyvének ajánlását.¹⁹⁾ E helyen azután ismét csak rövid ideig töltötte be hivatását, mert e jeles képzettségű, a pappá avatást megörökítő jegyzőkönyvben "ambitiosus"-ként megjelölt ifju még ugyanebben az esztendőben a Debrecen utáni legnagyobb kálvinista egyházközségnek, a váradi gyülekezetnek nyerte el egyik prédikátori állását. Valóban tudományos képzettsége, érett, megfontolt egyénisége s értékes irodalmi munkássága már ekkorra jó hirt-nevet szerzett számára, úgy, hogy maga a fejedelem és környezete is felfigyelt rája. Az események

15) SpFüz. 1857: 167.

16) Archiv. N.F. XVI. 207.

17) Medgyesi Pál: Sz. Atyák öröme. (Idézi gr. Kemény József: Történelmi adatok c. közleményében. Új Magyar Múzeum. 1859:401.)

18) Borovszky Samu: Tiszántuli ev.ref.papok. Bp. 1898. 18. - RMK. III. 1500.

19) I.h. I. 668.

felsorakoztatásában a közvetlenül ezutáni időpont megállapításában azonban Császár egy hajszálnyit tévedett, ő ugyanis - nem lévén határozott adata - azt sejtette, hogy Medgyesi még ugyanebben az évben elérve vágyát, a fejedelmi udvarba került. Ezzel szemben azonban kétségtelen cáfolatot találunk Geleji Katona István egyik levelében, amelyet a fejedelem 1638 február 26-án olvasott végig és irta reá megjegyzéseit. Ebben ugyanis a betegeskedő püspök arról panaszskodik, hogy "Latja Na(gysá)god K(egyel)mes Uram magais iol ennek az (fehérvári) Metropolitana Eccl(ési)anak fogyatkozott alapotyat tanitokból." Ő ugyanis beteg, Csulai pedig, mint udvari pap, ritkán van itthon s "csak egyedül vagion (Szegedi)²⁰⁾ Ferencz Ur[am] ilyen nagy Eccl(ési)aban. ...Na(gysá)godnak azért mint K(egyelmes) Uramnak alazatosan köniörgők meltoztassek reghi igireti szerént mégh egy Collaga tartasra való kegyelmességét hozzank nyujtani. ...Am mar volna egy hitvan hazaczkank is a meliben szallithatnok főkeppen ha csak itthon tamult Attjafi lenne." Rákóczi azután a levél e pontjához megjegyzésképpen azt irta, hogy "gondolkodunk róla."²¹⁾ A fejedelem nem is habozott, sőt azonnal határozott is. Geleji fenti scraiból megállapíthatjuk, hogy neki nem volt külön kiválasztottja s ezért nem lehetetlen, hogy Medgyesire a figyelmet a fejedelemasszony irányította, mint aki őt - Császár feltevése szerint - még munkácsi lelkipásztor korából ismerhette. De az sem elvetendő gondolat, hogy a gondosan figyelő Rákóczi még debreceni iskolamesterkorától figyelemmel kísérte, hiszen itt éppen a fejedelemtől fenntartott tanári állást töltötte be, ehhez járulhatott, hogy Medgyesi színyérváraljai lelkipásztorsága idejében 1636-ban kiadott s nagy közkedveltséget elért "Praxis Pietatis" című munkája a fejedelmi pár számára is kedvelt olvasmánnyá lett.

20) E lelkipásztor személyazonosságát Stenczel Ferenc kolozsvári sáfárpolgár feljegyzései alapján állapítottam meg. Eszerint 1641 január 17-én "Erkezik Fejeruari Praedicator Szegedi Ferencz Vram." Másnap Gyaluba induló kocsija elébe lovat adtak. Majd január 23-án "Fejeruari Ferencz Praedicator allia Adattam Enyedigh" lovakat. (66, 179, 180.1.)

21) Nagy Géza: Geleji Katona István személyisége. Kolozsvár, 1940. 18.

Rákóczi gyors elhatározására a kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyvében található kétségtelen bizonyíték. Ez ugyanis azt adja tudtunkra, hogy (Geleji levelének elolvasása után alig három hét múlva) 1638 március 15-én már "Erkezek Meggyesi Pal Varadj Predicator, Hiuttia Vrunck Vdwarj Papsagra, attam" kocsija elé 5 lovat a Küküllő-megyén át vezető uti postaállomásig: "Meggyesigh". Ugyanezen a napon különben még azt is feljegyezte, hogy "Meggyesy Pal az Varadj Predicator Vrunck hivatalara be jöven Vrunckhoz, Biro vramat meghtalaltatuan kesereok feleöl, miuel igen felt ebben az Orszagban jarnj, Katonakrais nem merte magat bizni, hanem keuantatott Varosj Attiankfiait melleje rendelni, attam azokért melleje Nagy Istuant es Colosi Szvcs Geörgeöt, kesertek Meggyesigh, fizettem nekik nyolcz melj földre fl. 2 den. -." ²²⁾ De ugyanezen a napon volt a farkas utcai puszta templom felépítésének ünnepélyes megkezdése is, amelyen a fejedelmet lekösei és alsószopori Sulyok István kolozsmegyei főispán képviselte. Lehetséges, hogy Medgyesinek éppen erre az alkalomra történt ide érkezése a súlyos betegen fekvő Geleji Katona István püspök helyettesítését is jelentti. ²³⁾ Ez az idézet különben érdekes világot vet Medgyesinek óvatos jellemére, amely jellemvonás különben egész életén keresztül is nem egyszer megnyilvánult: soha sem lévén az a vakmerő harcos, mint elveinek osztályos társa, Tolnai Dali János. Ilyetén való lelkiállapota különben megmagyarázható gyermekkori szelid környezetének hatásából, tanulásbeli állomáshelyeinek nyugodt légköréből s abból a körülményből, amely éppen ebben az útjában nyilvánult meg legvilágosabban, vagyis ő jóllehet Erdély közelében született és növekedett, azonban itt eleddig talán soha sem járván, iktóztott a hegyes-völgyes-erdős ország rejtelmektől, amelyről a vallon katonák, kurtányok s hajduk embertelen garázdálkodásai következtében keletkezett rossz közbiztonságról a hirhozók még az ő gyermekkorában is rémtörténeteket mesélhettek. Medgyesi tehát most két megbízható városi ember kíséretében Kolozsvárról Medgyesén keresztül indult a fejedelem s a püspök előtt való jelentkezés, tisztségének átvétele s díjlevelének kiállítása végett. A fejedelmi udvar-

22) Sáfár 1638. 236, 262.

23) Herepei János: A kolozsvári farkas-utcai templom 1638-47. évi felépítése. (Kézirat.)

ban ekkor tíz napig időzött; dolgát elintéztén, visszafelé térő útjában március 27-én érkezett megint Kolozsvárra. A sáfár feljegyzése szerint: "Medgyesi Pál Vrunck Vdvarj Predicatora megyen ki Varadda, Felesegenek es egyet massajnak be hozasajaert, attam az koczya eleiben...hat louat...Varadigh tizen ket meljöldre." Ezen kívül "Meggyesj Pal az Vrunck vdvarj Vy Predicatora melle attam kesereöjwl (két városi embert,) kesertek Varadig (fizettem nekik 12 meljöldre) fl. 3. den.-" ²⁴⁾

Medgyesi tehát családos ember volt. Első házasságát - az egykori szokás, sőt követelmény szerint - mindjárt pappá avatása idején, vagyis az 1634. év első felében hihetőleg Szinyérváralján kötötte. Azután végigjárva első három állomáshelyét, mignem Fehérváron a fejedelemtől egyenesen neki építtetett házba történt letelepedésük után egy esztendőn belül elhunyt a név szerint nem ismert első feleség, Császár szerint még 1638 elején. A fenti idézet azonban ezt a feltevést megcáfolja, sőt a szomorú eseményt nagyon könnyen érthetőleg éppen a következő esztendő elejére tolja át. Ugyanis az egykori szokás szerint a második házasságot az első követőleg leggyakrabban néhány hónapon belül volt szokásban megkötni, különösen ha az elhunyt után gyermek is maradt, minthogy annak gondviselőre volt szüksége. A második házasság megkötésének idejére vonatkozólag Haller Gábor naplójából tudjuk, hogy 1639 május 3-án Szászvároson volt "az Medgyesi Pál uram lakodalma, (melyen a fejedelem) urunk is jelen volt, én voltam vőfély." ²⁵⁾

Nem hallgathatjuk el, hogy alighanem téved Császár, amikor azt állítja, hogy Haller és Medgyesi között a barátság még Leydában kezdődött volna. Ugyanis Medgyesit 1631 december 12-én már be is iktatták a debreceni schola rektori tisztségébe, ez pedig azt jelenti, hogy legalábbis három hónappal megelőzőleg már el kellett hagynia Leydát, hiszen a hazafelé tartó deákok útjának egy része vizen, más része szárazon vezetett, azután az útjukba eső városokkal való megismerkedéssel eléggé sok idő szokott eltelni, ezzel szemben Haller Franekerában ugyanennek az évnek augusztus 15-én iratkozott be az akadémiára, innen azután csak október 11-én költözött át Leydába. Ennek következtében itt csak Medgyesi.

24) Sáfár 1638: 237, 265.

25) ETA. IV. 55-56.

Istvánnal, Pál testvérével találkozhatott, akit azután naplójában valóban kétszer is megemlít. Ellenben a hollandiai, de különösen az angliai emlékek hozhatták létre a baráti kapcsolatot, jóllehet Haller egyetlen hónapot töltött Angliában, azonban egyéb kapcsolatai is kimutathatók. Így maga emlékezett meg arról, hogy levelet váltott Bánffihunyadi János professzorral s másokkal is.²⁶⁾ De az egymás iránti rokonszenvet Haller további ismeretszerzési vágya is fokozhatta, amit leginkább az a körülmény is bizonyít, hogy jóllehet öt esztendeig tartott külső országokbeli bujdosása után idehaza Rákóczi mindjárt bejárójának esküdttette, mégis naplójában 1636 július 11-én már ismét csak azt jegyezte fel, hogy "kezdtém tanulni Bisterfeldius uramtól".²⁷⁾ Medgyesinek különben alig volt valaki is buzgóbb hive Bisterfeldnél. Midőn az Patakról Nagybányára távozott, Bisterfeld 1650 június 4-i levelében emiatt nagy sajnálatát fejezte ki, mondván, hogy jobban szeretné, ha közelebb lenne, minthogy a sátán nem nyugszik.²⁸⁾

A fejedelmi udvari prédikátorság annak idejében nem volt egy helyhez kötött nyugodalmas életpálya, hanem urát állandó országot járó útjában, sőt hadakozásaiban is követnie kellett; emellett kiküldetéses megbízatásokat is kapott, amelyek nemcsak egyházi, hanem politikai természetűek lehettek. Ismeretlen rendeltetésű utjai közé számíthatjuk az 1638 július 22-i váradi utazását,²⁹⁾ bárha Melith Péter Szatmárról 1638 júliusában azt a hirt közli Esterházy Miklós nádorral, hogy "Írásom után esék ily hirhallásom barátomtól, Váraddá ad 1 September várják az fejedelmet, az honnét az fejedelem asszonyt Munkácsra eresztené, de másszor is repestetett ő nga ilyen hirt, de elmulatá, talám ez is ugy lesz, ha kintelenség nem hozza."³⁰⁾ Lehetséges, hogy Medgyesi útja e fejedelmjárás vagy netalán a Váradra szállított szombatos rabok megtérésének előkészítésével függ össze.

Medgyesinek ezen kívül is sok más jövését-menését őrizték meg a kolozsvári számadáskönyvek, jóllehet közülök több évfolyam is

26) I.h. IV. 15. 19-21.

27) I.h. IV. 34.

28) Kvacsala János: Bisterfeld János Henrik élete. Sz. 1891. 55o.

29) Sáfár 1638: 175.

30) EOE X. 2o4.

hiányzik, mégis ennek ellenére nyomon tudjuk követni azokat a nevezetesebb eseményeket is, amelyek kinyomozható életfolyásából részben már amúgy sem ismeretlenek. Így látjuk, hogy 1638 szeptember 12-én heted-maga kísérettel ismét utba indult Váradra: "Erkezek Salussal Vrunck Vduarj Predicatora Meggyesj Pal heted magaval megyen Varadda",³¹⁾ hogy onnan azután - az események tanúsága s Miskolczi István zempléni esperesnek a fejedelemtől 1638 szeptember 27-én Patakról intézett levele szerint - Rákóczi rendeletére tovább kocsikázzék az e hónap 22-én Debrecenben tartott zsinatra, amely a puritánus egyházigazgatás szükségességének elvével külső országokból s legfőképpen Angliából hazatérő papjelöltek működésének vigyázására hozott határozatot, kimondván, hogy "ezentul akademikus honfiaink (academici populares) egyházi, vagy iskolai hivatalra nem alkalmazandók elébb, mintsem hitőkről, tudományukról s külföldön tiszteletes társalgásukról eluljáróik vagy szenioraiknak számot nem adtak, s esküvel (a meghatározott) föltétnek alá nem irtak."³²⁾ Császár minderről úgy számol be, hogy "ez a zsinat határozott Tolnai Dali János és lelkész társai által kezdeményezett ujitások ügyében". Ugyanő mondja, hogy Medgyesit "méltán meglepte az a tulságosan szigorú szabályzat, amelyet Tolnaiék ellen hozott a zsinat. Esküvel kellett fogadniok, hogy ha állást vállalnak, a régi rend felbontására nem fognak törekedni." A gyűlés lefolyása után "Medgyesi híven beszámolt a fejedelemtől a zsinaton történetekről s hogy Tolnaival ez alkalommal teljes szigorral el nem bántak, Medgyesi közbenjárásának is köszönhető." Ámde az adatokat lelkiismeretesen mérlegelő Császárnak itt mégis csak tévednie kellett. E zsinat ugyanis Tolnai személyéről magáról még egy árnyalatnyit sem határozott, mivel ő a gyűlés napján nem hogy nem volt Debrecenben, hanem talán éppen azon, vagy még inkább a megelőző napon indult ki Gyulafehérvárról, hogy a fejedelemtől rendelt állomáshelyét elfoglalja. Vagyis a kolozsvári sáfár számadáskönyve szerint: 1638 szeptember 23-án "Erkezek salussal Fejervarrol Urunk Alumnussa, Tona János ötöd magaval, megyen ki pataki mester-segre... Eodem die gazdalkottam az urunk alumnusának Tona Jánosnak

31) Sáfár 1638: 189, 248.

32) Szilágyi Benjámin István: Acta synodi nationalis hungaricae-nek magyar fordítása. SpFüz. 1857: 171, 346 és 248.

vacsorara" (is).³³⁾ Minthogy ekkor a sáfár két gyertyát is adott neki, bizonyos, hogy az éjszakát is Kolozsvárt töltötte s csak másnap indult tovább Várad irányában. Ez alatt Medgyesi Debrecenből való visszatérő útjában szeptember 24-én Váradon harmincöt (és nem 55, mint ahogyan Gál Kelemen tollhibából írja!) szombatost és Krisztus istenségét tagadó unitáriust keresztelt meg.³⁴⁾ Váradról azután rövidesen eltávozva, szeptember 27-én hatodmaga kísérettel visszaérkezett Kolozsvárra, hogy a fejedelmi székhelyen tartózkodó Rákóczinak jelentést teendő, sürgősen utba induljon Fehérvár felé: "Erkezek Viszsa Varadrol Meggyesj Pal, Vrunck Vdvarj Predicatora hatod magaval", megyen Fejérvárra.³⁵⁾ Tehát Tolnai Medgyesivel ekkor csak valahol a Kolozsvár-várad-i utközben találkozhattott s itt vehetett hirt a zsinat lefolyásáról, mignem a fejedelem csupán csak napok multával értesülhetett az eseményekről.

Az érintett eseménnyel kapcsolatosan kell megcáfelnunk Kiss Áronnak "A szombatosok vagy zsidózók felekezeté"-ről írott cikkében közölt állítását, hogy az 1638. évi eseményekkel kapcsolatosan Geleji Katona püspök "gyámolittatva az udvari pap Medgyesi által, ellensúlyozta Péchy (Simon) befolyását s 1635-ben már ismét törvény hozatik a szombatosok s más titkos felekezetek ellen"³⁶⁾ Kétségtelen, hogy az 1635 május 13-tól június 10-ig tartott gyulafehérvári országgyűlés megújította a "judaizálók" ellen Bethlen Gábor idejében hozott törvényeket,³⁷⁾ de - ime! - láttuk, hogy ebben az időben Medgyesi még nagyon távol állván az udvari prédikátorságtól, Szinyérváralján papskodott. Kiss Áront különben Lugossy Józsefnek az az állítása vezethette félre, hogy ugyancsak a szombatosokról szólván, azt állítja, "önkényt értetvén, hogy ez időben Erdély "orthodoxus" püspökei az "ég' kulcsainál fogva" a' buzgó fejedelmekre (Alvinczi és Dayka Bethlenre, Medgyesi és Geleji a' Rákócziakra, Tophaeus Apafira stb.) nagy befolyást gyakorolván, valamint a' türelmetlenség' jeleinek nagy része ezeket ille-

33) Sáfár 1638: 195, 196.

34) Szalárdi 133-34. - Gál Kelemen I. 65, 67.

35) Sáfár 1638: 198, 251.

36) SpFüz. 1867: 464.

37) EOE IX. 210. 415.

ti."³⁸⁾ Ezeknek az ellentmondást alig tűrő kijelentéseknek ellenére is meg kell gondolnunk, hogy a különben is dogmáktól mentes felfogású Medgyesi az 1638 július 1-től 20-ig tartott dési terminus idején is még csak negyedéve töltvén be új hivatását, a Lugossytól és Kisstől neki tulajdonított nagy befolyásról még szó sem lehetett, azután meg mi szüksége is lett volna az erélyeskezű Gelejinek egy, feladatába még jól bele sem tanult paptársa támogatására! Neki tehát Geleji csak az áttérni akarók megkeresztelését adhatta feladatául s ezért az egész szombatos herce-hurcában csak ez a szerepe volt, vagy legalább is semmi másról nincsen adatunk. Méltatlan jelenség tehát, hogy ha valamiféle helytelen megállapítás egyszer belekerül az irodalomba, azt azután más feldolgozók is minden megfontolás nélkül átvéve, a későbbi helyesbitők többé már nem is tudják kiirtani. E tekintélyek szava és Szalárdi feljegyzésének³⁹⁾ téves magyarázása, bizony, még Császárt is megtévesztette.⁴⁰⁾ Ezért tehát az írói tekintélyek adatmagyarázásait az irodalmi források közül törölnünk kell.

Medgyesi debreceni-váradi útja után két hónap múlva megtudjuk, hogy 1638 november 26-án újra itt van Kolozsváron s ekkor már benn is marad a városban: "Vrunk Vduarj Predicatora Meggyesj Pal érkezuen". Másnap ugyanis kíséretével együtt maga a fejedelem is megérkezett s itt tartózkodott a hónap végéig. December 1-én azután vele együtt megyen Monostorra, ahol - Haller naplója szerint - csaknem az egész december hónapot töltötték. Ekkor az egyik udvari ebéd alkalmával történt Medgyesinek Vásárhelyi Dániel monostori jezsuita atyával való vitatkozása, amelynek lefolyását azután 1640-ben nyomtatásban is megjelentette.⁴¹⁾ Művének hangja különösen jellemző Medgyesi nagy műveltségére, finom lelkiületére, amely tisztelettel emlékezik meg az "apámkori öreg ember" ellenfeléről.

Medgyesi kolozsvári tartózkodásakor Tiszabecsi P. Tamás első pap és kolozs-kalotai esperesnél szokott megszállani. Ezt látjuk

38) Új Magyar Múzeum. 1850-51: II. CXI.

39) Szalárdi. 134.

40) Császár. 37.

41) Sáfár 1638. 224. - ETA IV. 52-53. - RMK. I. 7ol. - Új Magyar Múzeum 1859: 4ol-o3.

többek között az 1640. évi sáfár számadáskönyvének június 25-i bejegyzésében: "Erkezek az Vrunck predicatora Meggiesi Vram Tamas Pap Vramnal vagion szallason, niolczad magauaal...Desre megien."⁴²⁾ Tudjuk, hogy Tamás pap az Óvárban lakott, mégpedig az utóbb Bocskai-ról elnevezett könyökcúcskában, ennek ugyanis az óvári templom felőli északkeleti sarkán állott kálvinista scholaháznak belső szomszédja volt ekkor a papilak.⁴³⁾ Ez az idézet különben azért sem lehet közönbös, mert megtudjuk belőle, hogy Medgyesi innen Désre kocsizott, egészen bizonyosan az ott tartózkodó fejedelem hívatta magához. Rákóczinak ugyanis cselekedeteinek megkezdése előtt szokása volt meghallgatni bizalmas hiveinek tanácsát. Ezt ő maga is bizonyítja, feleségéhez 1644 október 20-án a zólyomgyei Gasztelyen keltezett levelében írván, hogy "mi minden titkos (vagyis bizalmas) dolgainkat meghitt embereinkkel közöljük, azoknak tanácsokból cselekedtünk még eddig legtöbbit."⁴⁴⁾ A megelőzőleg hivatkozott időről is tudjuk, hogy Selmeczi János nevű kedves emberét mind politikai, mind pedig egyházi vonatkozású ügyek intézése céljából Lengyelországba volt küldendő, ezért Désen létében június 29-én levelet íratott, egyet a vilnai s egyet a kurlandiai herceghez intézve. Ugyanekkor írásbeli utasítást is adott Selmeczinek, ebben azután meghagyta, hogy a kolozsvári farkas-utcai templom építéséhez szerezzon" igen-igen főmester kőmivest, ki boltokat (vagyis bolthajtást) mesterségesen szélesen tudna építeni."⁴⁵⁾ Ebből a körülményből is észre vehetjük, hogy kedvelt papját Rákóczi mennyire becsben tartotta, véleményére milyen sokat adott! Noha Geleji püspök sem titkolta a róla kialakult véleményét. Így 1640 szeptember 26-án Fehérvárott kelt levelében Bisterfeld eltávozási szándékáról írván a Kolozsmonostoron tartózkodó fejedelemnek, jelenti, hogy "mióta Medgyesi uram közzünk jöve, ez az ember nem olyan énhozzám, mint azelőtt vala. A maga félre vonássalával ő kegyelmének nem annyira gondolunk, csak másokat is ne corrupálna, de én nem panaszkodom, bánom ezt is, hogy találám

42) Sáfár 1640. 104.

43) Dica.

44) Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. 272.

45) EOE X. 296.

nágodnak írni."⁴⁶⁾ Világos ebből, hogy Medgyesi, ki inkább húzott Bisterfeldhez, már ekkor sem rejtette véka alá az egyházigazgatás megcsontosodott módjával s Geleji tekintély-kormányzásával való elégedetlenségét. Ennek ellenére a fejedelmi családnak hozzá való bizalma továbbra is változatlan maradt, sőt nagyon valószínű, hogy a fejedelemasszonynak s majd kisebbik fiának rokonszenvét is éppen ő nyerte meg a presbiteri egyházigazgatás eszméjének. Ugy látszik, hogy Geleji Medgyesinek tulajdonitja Bisterfeld megváltozott viselkedését. Geleji október 8-án megint ír a fejedelemnek, aki ekkor Váradon tartózkodott s újból panaszkodott Bisterfeld magatartása miatt. Lehetségesnek tartom, hogy ezzel kapcsolatosan ugyancsak Medgyesire értette e zárószavait: "Én a nágodnak ezeket is félve írom, mert ha valamelyik az uraim közül valamit benne érthet, egyet másképpen referálják ő kegyelmeknek, s mind inkább veszнем kell miattok."⁴⁷⁾ Tudnunk kell ugyanis, hogy Medgyesi ugyane tájban megint csak a fejedelem környezetében tartózkodott, amiről majd alább fogunk meggyőződhetni. Előbb azonban még egy újabb bizonyítékot kell bemutatnunk fenti állításunk igazolására. Ugyanis azt a tartózkodó magatartást, vagy talán éppen ellenszenvet, amellyel Geleji püspök Medgyesivel szemben viseltetett s amely számtalan más levelében is megnyilvánul, így 1640 október 22-én ugyancsak az öregbik fejedelemnek írott soraiban is olvashatjuk. Eszerint az alumnusok "im most szaporábban járnak oda (t.i. Angliába), és tapasztalható képen megtetszik mindenben, mert egyik sem akar senkitől függeni, mind csak főre lábra szabados urak akarnak lenni. Melyből csak mi holtunk után is minemű konfuzió fogjon támadni az ekklezsiában, mely által ut nyittatik osztán az pápistaságnak ennél is inkább való bejövételére, úgy tetszik, mintha szemeimmel látnám. ...Mert Tolnai János uramnál még nagyobbak is vannak, csak hogy azok okosbak ő nálánál s hallgatnak, lehető hogy ott alattomban animálják."⁴⁸⁾ Nagyon hihető, hogy e rejtett célzás is Medgyesire vonatkozik és nem Bisterfeldre, minthogy az utóbbit éppen lebeszélni szeretné Erdély elhagyásáról. Kétségtelen, hogy Geleji a legjobb szándékkal egyházát s egyuttal Erdélyt féltve,

46) Uj Magyar Muzeum. 1859: I. 219.

47) I.h. 1859: I. 220-23.

48) SpFüz. 1857: 179.

ragaszkodott a megcsontosodott egyházkormányzási rendszerhez, amde - a heidelbergi orthodoxus szellem hatása alatt - nem vette észre, hogy magának a népnek felemelésével éppen egyháza és a magyarság is erősödnék.

Gelejinek előbb már említett levelével egy napon adja tudtunkra a Kolozsvár városi sáfárpolgár, hogy 1640 október 8-án "Erkezek Meggiesi Vram Vrunk eo Naga predikatora, Tamás Pap Vramnál uolt szallason ...Vrunknal uolt, Haza megien Feyeruarra."⁴⁹⁾ Ugy tetszik, hogy Medgyesinek Tiszabecsinél való rendszeres megszállása, - bárha az utóbbi jó tiz esztendővel is idősebb volt nála - kettejük baráti viszonyára vet világot, ami különben nem is csodálandó, ismerve Tiszabecsinék komoly és értékes egyéniségét. Ezt legjobban jellemzi öregbik Rákóczi Györgynek a fejedelemszöveghez 1644 június 22-én intézett levele: "Ugy értem, szegény Tamás uram Kolozsváratt megholt volna, kin valóban szánunk; mi nem hiszszük, ott olyan tanítót állathasson püspök uram."⁵⁰⁾ Tiszabecsi és Medgyesi közötti barátságot pedig aligha zavarta meg az a körülmény, hogy előbbi az orthodoxus Heidelberg, mignem az utóbbi a puritánus Hollandia és Anglia neveltje, hiszen már láttuk, hogy Medgyesi bár vitatkozást kezdett az öreg rendű Vásárhelyi jezsuita atyával is, de birt a kulturából eredő önfegyelemnek azzal a finomságával, ami az egykoriak között vajmi ritkaság volt, hogy még a vita hevében se bántson.

Ugy látszik, hogy október 8-i hazatérése után Medgyesi megint csak visszament a fejedelemhez. Ugyanis Geleji az 1640 november 6-án Rákóczihoz intézett levelében azt írja, hogy "az Bisterfeldius uram ő kegyelme is szintén megkeményítette magát az elmenetel felől; megbeszélheti Medgyesi uram ő kegyelme minden ratióit ő kegyelmének, mert sok volna megirnom."⁵¹⁾

Medgyesi utazgatásai - természetesen - nem mindég történtek fejedelmi rendeletre s így az 1642 novemberi utját is hihetőleg családi ügy elintézésére irányította, a reá vonatkozó feljegyzés szavait mégis szükségesnek tartom idéznem, mivel belőle mind személye, mind tisztsége miatti megbecsültetését vehetjük észre. No-

49) Sáfár 1640: 130, 210.

50) Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György. 187.

51) Új Magyar Múzeum. 1859: I. 226.

vember 1-én tehát "Erkezek Feiervarrol Vrunck eo Naga Udvari Praedikatora Meggiesi Pal Ur[am], ki mostan Aranyos Meggiesre hazaiban ki fele megien...gazdalkodtam 16 Personakra,miuel kesereő katonakis uoltak eo kglmeuel, de az nap elnem menue[n], it halt." Másnap azután még megemliti a sáfár "Kglis Urunk eo Naga Koczissat (is), az ki Medggiesi Pal Ur[am] Hintoiat vezetí." Ebből látható, hogy a fejedelem nagy kíséretet rendelt melléje, sőt az sem leki-csinylendő, hogy a maga kocsisát adta a hintó vezetéséhez. Tehát ez nem a szokásos szekér-, avagy kocsi-jármű volt, hanem a fejedelem kocsiszínéből való hintó, amelyet bizonyosan hat, vagy nyolc ló vont. A kocsis a rud melletti ló hátán ülve, tartotta az elébe fogott lovak gyeplőjét. Medgyesi ekkor mintegy három hétig volt ott szabadságon, ahol rokonsága is még élhetett, legalábbis annyit tudunk, hogy István nevű testvérét az alig kétszer tíz kilométer távolságban elterülő Szatmárnémeti papjává s az egyházmegye eszeresévé az előző évben hozták Borosjenőből.⁵²⁾ Innen azután visszatérőben november 21-én "Erkezek Aranyas Meggiesreol Fejedelem... Urunk Praedikatora Meggiesi Pal Ur[am]...Nagy Bania feleől" 16 persona-val, másnap pedig indult is tovább Fehérvárra.⁵³⁾ Itt még meg kell jegyeznünk, hogy e "16 persona" aligha csak a kíséretéből tellett ki, hanem Medgyesi egész házanépét is magával vihetette.

Az 1643.esztendőből vele kapcsolatosan csupán egy-két jelentéktelen adatot idézhetek, azonban már ezek is példázzák, hogy az országot járó fejedelem csak ritkán nélkülözhetette őt. Geleji püspöknek 1643 június 27-én Fehérvárról keltezett levele szerint: a küüllőmegyei "musnai (és nem az alsófehérmegyei musinai miként a közlő Ötvös Ágoston gondolja!) állapotokat jelentem nágodnak kegyelmes uram...A commissáriusok levelét Medgyesi uram kezéhez adám, noha azt itélem, nágodnál is fog lenni."⁵⁴⁾ Tehát Medgyesi ekkor a fejedelemhez volt utba indulandó. Majd a Kolozsmonostoron időző fejedelem feleségéhez augusztus 5-én intézett levele szerint: "Medgyesi, édesem, szinte vacsora felett adta meg levele -

52) Sarkadi Nagy Mihály - Bartók Gábor: Szatmár-Németi szabad királyi város egyházi és polgári történetei. Szatmár, 1860. 120, 207.

53) Sáfár 1642: 155, 157, 167, 360.

54) Uj Magyar Muzeum. 1859: I. 227-28.

det."55)

Az 1644-45. évekről nagyon sajnálatosan hiányoznak a kolozsvári sáfárok számadáskönyvei s ezért írásos adatok alapján nem volt lehetséges megállapítanom, vajjon Medgyesi részt vett-e Rákóczinak III. Ferdinánd császár ellen viselt hadjáratában! Valószínű azonban, hogy valamelyik papját mégsem nélkülözvén, Csulai és Medgyesi közül inkább a fiatalabb és ilyenformán a fáradságot is inkább bíró Medgyesit kívánta maga mellett látni. Számítsuk ehhez az utóbbinak azt a jellemző tulajdonságát, hogy beszédeiben a bibliai idézeteken való elmélkedések helyett, az adott alkalomszerűséghez fűzve, inkább a szívhez, mint a hidegen elmélkedő észhez szokott szólni. Arra a helyzetre pedig, hogy Rákóczi mellől soha sem hiányozhatott valamelyik udvari papja, éppen Medgyesinek az idősebb fejedelem felett mondott temetési beszédében találjuk emlékeztetőül: "Im szintén 11. esztendeje lenne, miulta méltatlanságom szerint Udvari Prédikátorságban szolgálom, de alig tudom ha jó egészséges állapottyában, helyben létében, mulatta-é 11-szer el az isteni közönséges szolgálatot. Még uttyában-is nem volt soha e nélkül, hanemha mikor mi nem érkeztük véle lenni. Ha nappalt nemvárhatott, éjjélben, három, négy órakor és estve későn gyertyánál is meg kellett annak lenni."56) Nemkülönben látjuk Nagyari Józsefnél, Apafi Mihály udvari papjánál is, aki az 1681-83. évi hadjáratok alkalmával utközben maga mondotta prédikációiról emlékeztetben hagyta: "én azt mit irtam, munkálkódtam, elmélkedtem sok ezer alkalmatosságok között, nehézségek között; seregeknek tódulási, bolyongási között, lovaknak nyeritési, vinynyogási között, szekereknek zörgési, doboknak pergési, trombitáknak zengési, harsogási között, lovaknak ganéji, megbűzhödt sebhedt, dögök között, tábori pervéták s utálatosságok között, majd mindennapi utazásban, alacsony szoros sátorban, sokszor a szekérnek csatlóin, vagy a magam térdein irtam,"57) ugyanez lehetett a helyzete Rákóczi udvari papjának tábori prédikációira való készülésekor is. De az isteni tiszteletek tartásán kívül nagyon valószínű, hogy a fejedelem ekkor e-

55) Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György. 104.

56) Medgyesi Pál: Erdély S' Egesz Magyar Nep...Harmas Jajja S' Siralma. Várad, 1653. 21.

57) Szádaczky Béla: Nagyari József tábori prédikációi (1681-1683) EM. 1906: 37.

gyébképpen is igénybe vette szolgálatát. Ugyanis hadaival való megindulása előtt latin, német, angol, svéd, holland nyelvű kiáltványokat bocsátván világgá, közülök az angol nyelvűek Londonban, a hollandiak Amsterdamban, a németek pedig hely megjelölése nélkül nyomattak ki,⁵⁸⁾ a magyar és a latin nyelvű eredeti szövegből való fordításuk azonban nagy valószínűséggel idehaza történt. Feltetelezhetjük, hogy ezekhez Medgyesinek is volt köze s a nyomdász-szal való levelezést is ő fordithatta le. Hiszen német nyelvi tudását még a bártfai iskolában, holland nyelvismeretét a németalföldi egyetemeken szerezte meg, angol tudását pedig nemcsak azzal bizonyithatjuk, hogy Britanniában is járt egyetemre,⁵⁹⁾ valamint hogy az eredetiből lefordította Bayly Praxis Pietatis-át,⁶⁰⁾ hanem Bánfihunyadi János londoni Gresham-kollégiumbeli professzornak 1642-ben Medgyesihez intézett levelében tudatja, hogy megküldi az "Itinerarium totius sanctae scripturae anglusul",⁶¹⁾ amelyet: Medgyesi maga kért bizonyosan magyar nyelvre való lefordítás céljából.

Rákóczi hadjáratának szerencsés befejezése utáni időből jól ismert esemény a három egyházi kerületnek 1646 június 10-re Szatmárra hirdetett nemzeti nagy zsinata, amelynek legfőbb tárgya a presbiteri egyházigazgatási rendszer s a puritánus elveket valló prédikátorok ügyében való döntés vala. Jelentőségét adattárunkban nincsen miért tollhegyre vennünk, minthogy ez már eléggé tisztázva van, csupán megemlítjük, hogy ezen a gyűlésen 115 egyházi férfi vett részt, akiknek nevét - Ember Pál adatai alapján - Lampe professzor pontosan felsorolta. Közöttük ott találjuk Erdélynek azt a 24 egyházi vezetőjét is,⁶²⁾ akik a megelőző eryedi zsinaton június 3-án is részt vettek. Ezzel kapcsolatosan a kolozsvári sáfár számadáskönyvében csupán azt találtam, hogy június 8-án "Erke-zek Feiuarrol Pwspeak Vra[m], Bisterfeldius Vra[m], Meggiess(i) Vra[m], az Daezi (vagy Szigeti Bene Ferenc dési, vagy pedig Dadai

58) RMK. III. 1614, 1622, 1623, 1640-45.

59) SpFüz. 1857: 161.

60) RMK. I. 657.

61) EPrK. 1874: 269.

62) Lampe, Frid. Adolphus: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 419-20. - Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911. 149-73.

János küküllővári) Esperest,mennek eö kglk Satmarra S(alus) C(on-
ductus) L(evelük lévén s ezért) B(iró) V(ram) P(arancsára) gaz-
dalkotta[m] eo k(e)g(ye)l(mekne)k kwlön kwlön szallasokra, melj
egíwt igi köuetkezik

Czipot Atta[m] 52 (drbot) - den.52, barant 3 (drbot) fl. 1 den
- fl. 1 den. 52; pipet 5 (drbot)den.65.Ciompot (halat) 8. Varoset
- fl. - den 65; bort Just(arum) 15: ejtelet p(er) den. 16. fl. 2.
den. 40 - fl. 2 den. 40."⁶³⁾

Ezeknek az ételneműeknek a felsorolása nemcsak azért volt
fontos, mert belőle észre vehettük, hogy a salus conductussal u-
tazók szokásos ellátmányánál inyesebb ételneműekkel kedveskedett
a sáfár: bárány, pipe, hal kerültek asztalukra, hanem azt is meg-
láthatjuk, hogy a kíséret nagy számu s talán az enyedi gyűlés
résztvevői közül is többen voltak köztük. Sajnálatos körülmény,
hogy a közönségesebb ételek hiánya miatt nem volt lehetséges meg-
állapítanom a létszámot meghatározó állandó kulcsszámot, ezért te-
hát csak a cipók mennyiségéből következtethető, hogy Medgyesiék
valószínűleg huszonhatod magukkal érkeztek Kolozsvárra. Ennek a
feltevésünknek körülbelül megfelel az erdélyi kiküldöttek 24 főnyi
száma is, különösen ha arra gondolunk, hogy Jenei esperes és Graf-
fius szász református pap, kolozsvári létükre, külön ellátásban
aligha részesültek, ezért azután a fennmaradó talán 4 fő a kíséret
segédszemélyzetéhez tartozhatott.

Ennek a Medgyesire és presbiteriánus elvtársaira csak részben
eredményes zsinatra vonatkozólag újabb adattal nem rendelkezvén,
még csak arról számolunk be, hogy a zsinat megtartása után Gele-
ji püspök június 18-án, Bisterfeld professzor pedig 22-én érkezett
vissza, hogy azután tovább induljanak Fehérvárra.⁶⁴⁾ Medgyesi jö-
veteléről nincsen adat, de hiszen ő ekkor még nem is tért haza.
Állításomat Szalárdinak az a közlése erősíti meg, hogy amíg a
fejedelem a linci béke értelmében uralma alá jutott vármegyék be-
járása s a béke császári megerősítése miatt várakozván, Felső-Ma-
gyarországon tartózkodott, politikai feladattal "jött vala Janusi-

63) Sáfár. 1646. 322.

64) I.h. 1646. 326.

us Radzivil lithvániai herczeg, a fejedelmek és birodalmak látogatására." Járt Moldovában, azután Erdélyben az ifju fejedeleemnél. Majd "Fehérvárról Munkácsra jött vala, kit a fejedelem Munkácson: die 22. Augusti igen méltóságosan fogadott vala." Közöttük Lónyai Zsigmond volt a tolmács. Az ünnepléshez tartozott, hogy Radzivilt "hogy keresztyén evangélikus fejedelmi ember vala, Medgyesi Pál a fejedelem udvari predikátora az egész magyarországi és erdélyi keresztyén reformata ecclesiák nevével, közönséges helyen való kinnlétében illendő szép oratióval köszöntött, és az is nagy kedveser vette vala."⁶⁵⁾ Tehát ez az adat is bizonyítja, hogy az öreg fejedelem országot járó útjában Csulait mind inkább Medgyesi váltotta fel.

Éppen így látjuk, hogy 1646 december 18-án "Erkezek Feieruarrol Meggiesi Pal Vram hatod maganul, megien Varadda Vrunk utan."⁶⁶⁾ A fejedelem ugyanis ennek az évnek október 19-e után Váradról írott levelében azt tudatja Szalánczi István portai főkövettel, hogy "karácsonra ide akarunk (vissza)jöni, mivel oda be az pestis mindenütt sűrűséggel grassál, ...nincs módunk az ottbenn való lakásra mindaddig is, míg isten már meg nem állatja." És valóban, következő levelét december 16-án megint csak itt írja.⁶⁷⁾ Tehát Medgyesi hihetőleg a bűnbánati hét és a karácsonyi ünnepek isteni szolgálatára rendeltetett Váradra, jöllehet akkor itt négy jeles pap és három akadémikus iskolamester volt. A fejedelem még 1647 elején is Váradon tartózkodik. Ugyanis január 25-én innen keltezteti a tervezett kolozsvári országgyűlésre a meghívókat, mivel azonban február 20-án Gyulafehérváron kiadott újabb meghívója szerint a pestis pusztítása megszűnt, a gyűlés színhelyéül Fehérvárt rendeli.⁶⁸⁾ Valószínű, hogy Medgyesi most a fejedelemmel egyidőben került haza.

A sáfároktól 1647 március 28-án feljegyzett sorok magán természetük ellenére is idézendők, hiszen azt tapasztaljuk belőlük, hogy Medgyesivel állandó kapcsolatot tartott fenn szülőföldjével és

65) Szalárdi. 221. - Kemény János énéletírása. Pest, 1858. 446. - Lukinich Imre: I. Rákóczi György és a lengyel királyság. Bp. 1907. 26.

66) Sáfár 1646. 544, 567.

67) Beke Antal és Barabás Samu: I. Rákóczi György és a porta. Bp.: 1888. 799, 813.

68) EOE X. 451-53.

annak közelében fekvő egykori állomáshelyével: "Medgyesi Palne Az-zonyo[m]l erkezik Feieruarrol, megien Sziner Varallaiara"; majd három hétig tartott távollét után április 15-én "Ciszar Istuan Med-giesi Palne Aszonyommal jű 4 szakmarj Katonakkal es Darabontokkal Varallyarol, megien Feieruarra."⁶⁹⁾ Lehetséges, hogy Medgyesinek netalán első feleségétől reá szállott birtokocskájának gondjai, ehhez járulva, talán még családi szálak is köthették e mezőváros-kához.

Erdélyország e korbali belső eseményei közül valóban nagy je-lentőségű volt a Rákóczi jóvoltából romjaiból nagy gonddal felépi-tett kolozsvári farkas-utcai templomnak 1647 június 30-án végbe ment ünnepélyes felavatása, amelyre - magának a fejedelemnek Sza-lánczi portai főkövethez intézett levele szerint - nemcsak Erdély-ből, hanem "Magyarországból is böcsületes mind uri s főrend hive-ink s egyházi személyek felesen" meghivattak.⁷⁰⁾ A már korábban megérkezett fejedelem Gyaluban tartózkodva, június 29-én jött be a városba. A sáfár feljegyzése szerint a nagy kíséret tagjai kö-zött - természetesen - "Medgiesi Vram" is jelen volt, mégpedig 8 personával.⁷¹⁾ Feltételezhető, hogy a következő napon, amely va-sárnap vala s amelyen - Szalárdi szerint - "szép üdvösséges iste-ni tiszteletek, hálaadások, könyörgések" tartattak,⁷²⁾ Medgyesinek is feladat jutott. De nem volt szóttalan hallgatója az ezután követ-kező napon összegyűlt generalis synodusnak sem, amelyen a magyar puritánus felfogásu papok ügye is megint tárgyalás alá kerülhe-tett, bár a gyűlés - amelyen a Tiszán inneni és tuli, valamint az erdélyi egyházkerület számtalan taggal volt képviselve - főképpen a Geleji-féle kánonok tervezetének megvitatására hivatott ösz-sze.⁷³⁾ Medgyesinek azonban nemcsak az egyházi igazgatási, hanem bizonyos helyi kérdésekbe beilleszkedő törekvései ekkor is hajó-törést szenvedtek, ugyanis erre amár a talaj maga is jól elő volt készítve, hiszen Geleji püspök erősen maradi felfogása mellett a

69) Sáfár 1647. 415, 423.

70) Beke - Barabás. 840.

71) Sáfár 1647. 447, 450.

72) Szalárdi. 227.

73) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyház-ban. Bp. 1911. 184-85.

másik udvari pap: Csulai volt a világi vezetőségében püspökös (episcopális) nézetű kolozsváriak kedvence. A főpatrónus: Váradi Miklós vagyonos kalmár az orthodox rendszer megmozdithatatlan támasza és csatlósa Szögedi Gergely deák harmincados, az egyházközség harangoztatógazdája kérlelhetetlen ellensége volt a későbbben el is távolított Gidófalvi János kolozsvári fiatal papnak és lehetőleg az ő pártfogójának: Medgyesi Pálnak is. Minthogy pedig Csulai a heidelbergi egyetem tanítványa volt, számára ezért meg lehetőszen idegen az angliai szabadabb felfogásnak az ifjabb pap-ság között elterjedt szelleme. A nem egészen négy évtized elfolyása alatt erősen megnövekedett kolozsvári gyülekezetnek papjául a most felavatott nagyszerű szentegyházhoz ezért szerették volna Váradiék őt megnyerni. Ez azonban vagy a püspöknek és magának Csulainak számításával ellenkezett, vagy pedig Medgyesinek a fejedelemlre való befolyása keresztelkedte Váradiék tervét.⁷⁴⁾

Az 1648. esztendőbeli sáfárok számadáskönyvei Medgyesinek ismét csak számos jövését-járását örökitették meg. Február 16-án "Erk(ezé)k Meggyesi Pal Vr[aml] Vr[unk]tol." Másnap is itt van, mint hogy a sáfár az egyik szekerét falasztatta s elébe lovakat, a másik elébe pedig ökröket rendelt ki; ez az utóbbi pedig nem lehetett a kíséret járműve, mert egyéb terű híjján a kísérők nem maradhattak el a lovaktól huzott kocsitól. Medgyesi ekkor a Kolozsvár felett emelkedő feleki kaptatón és Enyeden keresztül Fehérvárnak tartott.⁷⁵⁾ Ezt az utját most már hozzuk összefüggésbe az a történeti jellegű eseménnyel, hogy január 28-án a fejedelem Kassán nagy ünnepséget tartatott, amely alkalommal a császári biztosok a felsőmagyarországi hét vármegyét - a linzi békekötés értelmében - forma szerint is birodalmába bocsátották. Ennek végbemenetele után február 6-án Munkácsra indult s valamelyes megbízatással innen küldhette haza Medgyesit, minthogy ő maga csak egy jó hónap multával tért vissza Fehérvárra.⁷⁶⁾ De még Felső-Magyarországon való tartózkodása közben történt, hogy Ecsed várában elhunyt az öreg Bethlen István, az egykori fejedelem. (Itt kell megjegyeznem, hogy Szalárdi a maga elé cédulákra kiírott adatok felerésztése következtében tévesen örökitette meg Bethlen elhunytát

74) Herepei id. kézírata.

75) Sáfár 1648. 182, 183.

76) Szalárdi. 228-30.

1649 január 10. napjában, holott ez az időpont az öregbik Rákóczi fejedelem temetésének napja vala.) Bethlen István tetemét azután Rákóczi fejedelem rendeletére "nagy tisztességgel" Fehérvárra szállították. Lehetséges, hogy Medgyesi utbaindítása is a temetési előkészületekkel hozható összefüggésbe; a fejedelem azonban - Szalárdi szerint - csak március 11-re érkezett haza Fehérvárra. A nagy halott tetemének szállításával kapcsolatosan azt olvassuk a sáfár számadáskönyvében: "Idwözült Betlen Istuan Eö Na(gysá)ga Tes-tével (március 25-én) Erkezven Be Colosvár-ra,"⁷⁷⁾ innen számítva az-után csak harmad-negyed napra juthattak le vele Fehérvárra. Itt most már "az egész országbeli uri és főrendek egybehivattatván, azok-nak igen nagy gyülekezettel való tisztességes késérések által boldog emlékezetű bátyja a felséges Bethlen Gábor fejedelem teme-tőhelyében az öregbik egyházba die 29 Martii nagy solennitással és tisztességgel temettetett vala. Kinek teste felett való praedi-kálásban, mint jövendőtettetett volt meg a szegény hazára jövendő romlás, ...a ki akarja, megláthatja Medgyesi Pál harmadik jajos predikációjában,"⁷⁸⁾ ...ezzel is bizonyítván, hogy a temetés egyik szónoka éppen Medgyesi volt.

Ugyancsak az 1648. évnek június 9. napján találjuk, hogy Medgyesi Fehérvárról jövet "hazajaban Meggyesre megye[n]". Ezzelaz alkalommal egy 8 embertől kísért s 14 ökörtől vont szekeren egyet-mást is szállittat. Majd július 5-én "onnet küül" október 1-én pe-dig "Magyarországból" érkezze vissza Kolozsvárra.⁷⁹⁾ Ekkor azonban idehaza már rossz hír fogadja. A fejedelem ugyanis, miután Ecsed vára erődtímenyeinek karba hozásával az egész nyarat eltöltötte, Tokaj és Patak várát is meglátogatta volna - Szalárdi szerint - szeptember elején Várad felé fordult s minthogy "az ország adója portára való beküldésének ideje elközelgetvén, fejérvári széki-be kellene sietni(e), (Kolozsvárra érve,) egészségben...nagy változást kezdett volna érzeni". Majd Fehérvárra megérkezvén, október 4-én már "igen magnehezedett volna, ...vevén esziben halálos súlyos be-tegségét, ...inkább csak keresztyén tanítóival Csulai György püs-pökkel, ki azelőtt udvari predikatora is vala sokáig, és Meggye-

77) Sáfár. 1648. 321, 547.

78) Szalárdi. 228-29. és RMK. I. 873, 880.

79) Sáfár. 1648: 182, 183, 215, 258, 602.

si Pállal akkori udvari papjával maradni kívánczván, azoknak üdvösséges szép vigasztalásokat nagy figyelmességgel és áhítatosan hallgatván", október 11-én reggeli 11 órakor szép csendesen kimult.⁸⁰⁾ Téved azonban az emlékezetből író öreg rendű Szalárdi, valamint az őtána induló Szilágyi Sándor is,⁸¹⁾ amikor Csulait már ekkor püspöknek teszi meg, hiszen Geleji Katona István csak a következő év december 12-én hunyt el s ezért a fejedelem halálos ágyánál hihetőleg ő is jelen lehetett, mert hiszen Rákóczi nagyon értékelte ezt a gondos s számára hasznos, bárha világnézetében maradi egyházpolitikust.

Rákóczinak 1649 január 10-én Gyulafehérváron végbe ment nagy készülletű temetése alkalmával a kiváló és megrendítő erejű szónok Medgyesi Pál is beszédet mondott. Az ő szavai magyarul hangzottak el,⁸²⁾ mint ahogyan legszívesebben anélkül is magyarul írt és beszélt.

Öregbik Rákóczi fejedelemnek az élők sorából történt eltávozása után Medgyesit még egy rövid ideig fejedelmi udvari papként említik. Így nevezi B.-Kereszturi András franekerai teológiai hallgató 1650-ben tartott vitatkozásának ajánlásában.⁸³⁾ Emellett a kolozsvári sáfár számadáskönyvének feljegyzései is azt sejtetik, hogy az ifju fejedelem is még egyelőre igénybe vette szolgálatát. Így 1649 április 13-án "Erkezek Meggyesi Pal ura[m] Fejeruarrol, .megyen Vrunk uta[n] Szamos Vy Varra," majd április 19-én "Erkezek Meggyesi Pal, Vra[m] Szamos Vy Varbol Vrunktol eo Nagy(ság)atol, Megyen Fejervarra." Biro Sándor megállapítása szerint különösen I. és II. Rákóczi György tartózkodott sokat és szívesen e várban. Mindketten sokat építettek, javítottak rajta.⁸⁴⁾ Lehetséges, hogy a fejedelem most is ilyen célból időzött e várban, Medgyesi utazásának célját legfennebb csak gyaníthatjuk a presbiteriánus felfogású papok érdekében való közbenjárásában, biztosan azonban nem tudhatjuk. Majd május 11-én azt olvassuk, hogy "Erkezen Meggiessi Vr[am]...Váradi Vramnal leuen eo kelme szallason", másnap

80) Szalárdi. 231-35.

81) EOE. X. 100.

82) RMK. I. 873, 880.

83) I.h. III. 1746.

84) Szabó T. Attila: Szolnok-Doboka magyarsága. 176-77.

azután "Attunk Megigiesj Vram Hintoia Elejben" lovat Enyedig, mint a fehérvári ut következő lóváltó állomásáig.⁸⁵⁾ Tiszabecsi Tamás elhunyt után Medgyesit most már más ismerősei fogadták szállásba. Váradi Miklós gazdag árus ember, Bethlen Jánosnak, a későbbi kancellárnak apósa, egyházi főpatrónus, aki most hívta vendégül magához, az egykori adókönyvek szerint Király-utcában, a farkasutcai templom közelében lakott.⁸⁶⁾ Lehetetlennek tartom, hogy itteni megszállása idején beszélgetés közben sor ne került volna a kolozsvári ekleziabeli állapotokra, sőt nagyon hihető, hogy ezt az alkalmat használta fel Medgyesi, hogy az állásából presbiteriánus elveiért eltávolított, de amugyis beteg Gidófalvi János lelkipásztor visszahívását szorgalmazza. Ezt magának Gidófalvinak 1649 június 1-én, vagyis Medgyesi kolozsvári látogatása után három héttel kelt leveléből gyaníthatjuk. "Én uram - írja Medgyesinek - már hála istennek, eljöttem Kolozsvárra, de itt méltó dolgokat találtam, az melyeket kegyelmednek hírré adnék, az melyekben kegyelmednek segítségével élek. ...Bizony dolog, hogy noha felőlem vagyok most az tracta, de az mindenikünkre tartozó communis causa petitur. ...Váradi uram...mind közönségesen minket, s mind kiváltképpen engemet vádol, ugymint ujtásokkal, innep ellen való szólással, s nevezet szerint azzal, mikor kegyelmeddel az ő kegyelme házában voltam, templomok, harangok ellen való szólással."⁸⁷⁾ E sorokból is azt sejthetjük, hogy Medgyesi minden fáradozása most a presbiteriánizmus s annak hirdetői érdekében történt.

A fejedelem temetése s a siremlék felállítása után - Szalárdi szerint - "hogya az(özvegy) fejedelemasszony keserűségét inkább mulathatná s a Rákóczi Zsigmond fia házasságára is nagyobb méltósággal viselhetne gondot,...Kajánutján, Belényes és Várad felül kimentek vala az országbul, a fejedelem is az ifju fejedelemasszonynyal, édes anyját, öcscsét Brádig kikisérvén die 16-ta Junii, onnét tértek vala vissza Fejérvárra."⁸⁸⁾ A kíséretben ott kellett

85) Sáfár. 1649. 226, 229, 142, 316.

86) Herepei János: Néhány adat gr.Bethlen Miklós tanulóiéveiből. EM. 1938: 294.

87) Szilágyi Sándor: A kolozsvári egyház történetéhez. EPrK. 1874: 172-73.

88) Szalárdi. 251.

lennie Medgyesinek is, azonban visszatérő útjában, Kolozsvárra csak augusztus 19-én "Erkezek Meggyesj Pal Vr[am] Patakról ide, Megye[n] Vrunkhoz." Ez a körülmény s az a másik idézet, amely Sárospatakkal való további összeköttetését bizonyítja: szeptember 19-én "Erkezuen Megigiesj Vr[na]k egi Veres Janos neuu szolgia Patakra menuen, salus conductusa leuen Megigiesj Uramtol",⁸⁹⁾ már világosan utal arra a közelebbi kapcsolatra, amely Medgyesi s az őt valóban nagyra értékelő Lorántffi Zsuzsánna, meg ifjabbik fia között továbbra is megmaradt. De talán sejteti azt a felfogásbeli ellentétet is, amely minden ujításban veszedelmet sejtő Geleji Katonára és Csulai intelmeitől befolyásolt ifjú fejedelem s a haladó szellemű Medgyesivel rokon felfogású özvegy és kisebbik fia között máris kiütközött, sőt netalán az sem lehetetlen, hogy ekkor, amikor az üdvösség kérdése uralta a lelkeket, ennek az elvekbeli eltávolodásnak is befolyással kellett lennie az egymástól történt állandó lakhelybeli elválásra. Gondoljunk csak Kemény János fejedelem visszaemlékezéseire. Szerinte az öregbik fejedelem halála után II. Rákóczi Györggyel "nem csak engemet, mely nem annyira csuda, de édes anyját és öccsét is meguntatták vala, ugy annyéra, hogy édes anyját bizony csak az félelem böcsülteti vala, hogy annak libera dispositiója vala minden javaiban, és abból kirekesztése tartóztatja vele, de az öccsével hatalmas nagy simultás vala köztük. ...Az felesége anyját pedig sokképen inkább reverálja vala, mintsem maga jó édesanyját."⁹⁰⁾ Kemény János bármennyire is sötét szemüvegen át nézi kortársait, az öreg fejedelem halála után csakugyan beférkőzött az elhidegedés, amelyet még csak fokozhatott a protestáns máz alatt még mindig katolikus hitű Báthori Zsófiának és anyja: Zakreska Annának az özvegy fejedelemasszonnyal szemben érzett, talán nem is nagyon titkolt idegenkedése. A fejedelemnek anyjától és öccsétől való elhidegedése azután az egyházigazgatás kérdésében való ellentétes felfogásban is szemmel láthatólag érezhetővé vált.

Medgyesi az udvartól 1649 június 16-tól augusztus 19-ig tartott távollétét arra is felhasználta, hogy régi állomáshelyét: Szinyérváralját is újból felkeresse. Ugy látszik, hogy Patakról

89) Sáfár. 1649: 252, 185.

90) Kemény János erdélyi fejedelem önéletírása. Pest, 1865. 491.

hazafelé térő útja közben - miként Zsigmond herceghez augusztus 23-án Fehérvárról intézett leveléből olvassuk - Váralján ismét megkísértette régi tervét: a vásárnapnak vasárnapról szombatra való áthelyezését megvalósítani. Jögyekezetésében azonban megint csak csalódás érte, mert e mezővároska népe között találtatott régi ellenségei most is, mint fiatal lelkipásztor korában, jószándékát zavargásokkal, erőszakoskodásokkal és Medgyesi birtokocskájának feldulásával akadályozták meg s őt magát is "rettenetes rut szidalmakkal káromkodó átkokkal rutétották" az odavalósi prédikátorral együtt. A legszomorubb azonban az a helyzet, hogy e kudarcnak híre - egy illetéktelenül felbontott levélből - a fejedelmi udvarba is eljutva, ott kigunyolták Medgyesit s még a fejedelmet is megneveltették vele.⁹¹⁾ Gunyolódásuknak hihetőleg az lehetett a veleje, hogy Medgyesit éppen azok részéről érte bántalom, akiknek jogalért annyira állhatatos kitartással küzdött. Természetes, hogy az udvar részéről tapasztalt eljárás nagyon bántotta őt, mint aki az öreg fejedelemtől csak a legnagyobb megbecsülésben részesült, ugyanis jól észre vehette, hogy Bisterfelden kívül itt most már senki jóbarátja nincsen. Nincsen se Lorántffi Zsuzsánna, se Zsigmond herceg a közelében, hogy megértsék és támogassák őt, mint aki az Isten előtti egyenlőség elvének az alapján közvetve az egyéni jogok felszabadítására is törekedett.

Medgyesinek ezután már csak egyszer látjuk az új fejedelem udvarában való szereplését. Ugyanis 1649 november 26-án Kolozsvárra érkezett "Megigiessj Vram". Ekkor Rákóczi már Gyaluban tartózkodott s másnap "Váradj Miklós Vramot es Benedek Deak Vramot Vrunck fel hiuatuan Gyaluban,"⁹²⁾ bizonyosan ekkor tárgyalta meg velök a kolozsvári ekklézsia bajait. A már többször említett Váradj Miklós főbíró és Székesfehérvári Benedek deák kalmár az egyházközség patrónusai hihetőleg ekkor léptek fel nyilvános vádlóképpen a presbiteriánus Gidófalvi János és az őt pártfogásába vevő Csaholczi János kolozsvári lelkipásztor ellen.⁹³⁾ Hiszen Gidófalvi már június 1-én arról tudósította Medgyesit, hogy a püspök rendeletet adott Csaholczinak, hogy paptársát ne engedje prédikálni s ennek

91) EPrK. 1876: 307-09.

92) Sáfár. 1649. 468.

93) EPrK. 1876: 320-21.

alapján Váradi meg Szögedi Gergely minden uton-módon megakadályozni igyekezett itteni működését.⁹⁴⁾ Nem kétséges, hogy a zsinat is magáévá tette a püspök véleményezése szerinti javaslatot. Bisterfeld professzor már október 1-én arról értesítette Zsigmond herceget, hogy "D.Guidofalvi male habet, vix poterit ecclesiae Claudiopolitanae sufficere",⁹⁵⁾ November 27-én tehát Medgyesi bizonyosan leplezetlenül is védelmébe vette a két kolozsvári papot, jóllehet ezzel a tettevel saját sorsát is megpecsételhette. Ekkor és ezután bárha egy ideig még a régi helyén van, de - bizony - egészen mellőzött helyzetben.

Ez alatt az idő alatt sárospataki pártfogóinak megbízásából: 1649 szeptember - október hónapok folyamán megírta a presbiteri rendszer ismertetését "Dialogus Politico-Ecclesiasticus" című munkájában s ebben egyuttal ítélkezik a szatmári zsinat, valamint a Geleji-féle kánonok felett is. Művét Rákóczi Zsigmond 1650 elején Bártfán kinyomatta.⁹⁶⁾ Ez a könyv most már csakugyan Medgyesi állásába került, hiszen elképzelhető, hogy mennyire lehetetlenné vált a helyzet az által, hogy az egyház egész vezető papsága, sőt a fejedelem maga is, tőle merőben eltérő nézetet vallván, velük szemben - a nyiltan fel nem lépő Bisterfeldet nem számítva - Erdélyben egyesegyedül ő képviselt számba jöhető ellenzékét! Ítélet nem szól ellene, mert az özvegy fejedelemasszonynak és kisebbik fiának pártfogoltja, úgy látszik azonban, hogy az udvarból távoznia kelle. 1650 elején még Fehérváron van, vagy legalább is családját még itt tartózkodik. Ezt látjuk Bisterfeldnek Zsigmond herceghez március 11-én Fehérvárról intézett soraiból; levele végén ugyanis megjegyzi: "Socrus d. Medgyeschi obiit."⁹⁷⁾ Lehetséges, hogy családját eddig is csak anyósának betegsége tartóztatta vissza Erdélyben. Csodálatosnak mondhatjuk e nagy emberünk végzetét, neki távoznia kelle Erdélyből, holott tiz esztendő multával a puritánus felfogást valló Nagybenedek és Kovásznai Pétert örömmel fogadják Kolozsvár papjaik, sőt az utóbbit 1668-ban püspökké is megválasztják!

94) I.h. 1874: 172-74.

95) TT. 1887: 672.

96) RMK. I. 831.

97) TT. 1890: 235.

Medgyesi 1650 március 12-én már a sárosmegyei Zboró Rákóczi-kastélyában van. Itt írja ajánló sorait Kemény János fejedelmi tanácsoshoz intézve "Abba atya. Avagy könyörgésnek lelke" című munkája elé,⁹⁸⁾ október 14-én azonban már Nagybánya város papja: innen küldi levelét Lorántffy Zsuzsánnának.⁹⁹⁾ 1651 június 14-e táján is itt találjuk, ugyanis Némethi István nevű rokona - mint utrechti teológus - ekkor tartott vitatkozását első sorban is neki ajánlotta.¹⁰⁰⁾ Talán még az 1651 őszéig is itt szolgált, minthogy Apáczai Csere János fehérvári tanári állását 1653 november 2-án elfoglalva, beköszöntő beszédében nagy sajnálattal említette meg, hogy Nagybányát mekkora veszteség érte Medgyesi eltávozása miatt.¹⁰¹⁾ E veszteség tehát még friss volt, Innen Sárospatakra távozott, ahová az özvegy fejedelemasszony hívta meg udvari papját. Erre vall Comenius "Schola Ludus" című munkája is, amelyet 1654 április 24-i kelettel a többek között Medgyesi Pálnak mint a fejedelmi udvar nagylelkű hitszónokának is ajánlotta.¹⁰²⁾

Erdélybe hivatalosan már talán csak egyszer megy, legalább is nevére itt csakis egy ízben akadunk. Ugyanis 1652 február 4-én Erdélyben utaztában, az özvegy fejedelemasszony birtokában levő Fogaras várában 29 esztendős korában váratlanul meghalt Medgyesi őszinte pártfogója: a derék Zsigmond herceg.¹⁰³⁾ Valószínű, hogy kíséretében ott volt Medgyesi is, hiszen a nagyon korán elhunyt feleségét sirató ifjunak valóban lelki vigasztalóra volt szüksége. De erre vonatkozó utmutatást láthatunk abban a körülményben, is, hogy amikor - a kolozsvári sáfár feljegyzése szerint - a temetésre igyekező "Pataki Praedikatorokat Tonaj Jánost és Vereőczj Ferencz Uramekat... (1652 április 17-én)... Vontatta[m] az Banyabúki Malomigh,"¹⁰⁴⁾ Medgyesi nem volt közöttük. A gyászszertartás - Szalárdi szerint - április 28-án a "fehérvári öreg-egyházban édes aty-

98) RMK. I. 833.

99) EPrK. 1876: 321-22.

100) RMK. III. 1787.

101) Szilágyi Sándor: Vértanúk a magyar történetből. Pest, 1867. 112.
- Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911. 269.

102) SpFüz. 1866: 256.

103) Szalárdi. 258.

104) Sáfár. 1652. 107. 192.

ja temetőhelyében az egész ország népének jelenlétében, nagy solennis pompával" történt.¹⁰⁵⁾ A temetés egyik szónoka, Medgyesi Pál, a gyászháznál tartotta beszédét, amelyet azután az öreg fejedelem és idősebb Bethlen István felett mondott prédikációival együtt 1653-ban Sárospatakon ki is nyomtatott.¹⁰⁶⁾ A temetés után azonban többet nem időzött Fehérváron, hiszen nem is volt itt mit keresnie s ezért még ugyanazon a napon indulhatott is hazafelé. Április 30-án azt jegyezte fel a kolozsvári sáfár: "Erkezenek vissza Feiuarrol Medgyiesi Pal Vram, Verócsi Istua[n] Predikator".¹⁰⁷⁾ Mennék vissza Patakra.

Medgyesi további életefolyásáról és munkálkodásáról - egyetlen adatot kivéve - egészen megszakadnak az Erdélyhez fűződő szálak. Láttuk ugyanis, hogy hivatalosan többé már semmi köze sem maradt eddigi működési területéhez, a családi kapcsolatok azonban nem voltak szétszakíthatók. Tudjuk ugyanis, hogy kétszer házasodott. Első felesége hihetőleg Szinyérváraljáról való. Bizonyosan tőle maradtott férjére, vagy talán árvájára az a birtokocskák, amelyet Medgyesiék gyakran felkerestek. Második felesége, Fodor Erzsébet, szászvárosi leány, akit 1639 május 3-án vett el feleségül, hihetőleg annak a szászvárosi Fodor Istvánnak a leánya, aki egyike volt azoknak a követeknek, akiket - Kemény János szerint - Rákóczi a budai basával való béketárgyalásra 1636-ban Lipára küldött,¹⁰⁸⁾ majd az 1658 január 29-én Medgyesén tartott országgyűlésen mint Szászváros követe vett részt.¹⁰⁹⁾ Őtőle hasonlóképpen születtek gyermekei. Ezt Rákóczi Zsigmondhoz még 1649. október 22-én Fehérvárról intézett leveléből tudjuk; ebben ugyanis a többek között arról panaszkodik, hogy járandóságainak kiszolgáltatását a fejedelmi udvarban minéig csak megkésve, sürgetésre teljesítik, most sem tudja, mi lesz házanépével, mert közeledik a tél, s "apró leánykáit majd megveszi a hideg."¹¹⁰⁾ Nos, tehát a leánykák felnőve, valamelyik ide ment férjhez! Egyikre valóban

105) Szalárdi. 260.

106) RMK. I. 873.

107) Sáfár. 1652. 85.

108) Kemény János erd. fejed. önéletírása. Pest, 1865. 283.

109) EOE. XI. 356.

110) EPrK. 1876: 320-21.

reá is akadunk. A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában találtam egy, Medgyesi tulajdonát képezett kötetet, amelyet könyvtára számára valahol 3 forintért vásárolt volt. Az első lapra azután, mint tulajdonos beírta a nevét: "Pauli Medgyesi ms." Majd jóval későbbi kézírással a következő sorokat találjuk: "Medgyesi Pálé volt ezen könyv kinek Leányát Medgyesi Katát vette volt Dobai István, ennek maradéki a mostani Dobaiak. a Nagy Atyám Dobai Péter pedig volt fia Dobai Ferencnek; inkább hiszem, onnat kapta volt a Nagy Atyám, nekem pedig ezen 1776 Esztendőb[en] köztünk lett Divisio alkalmatosságával jött kezemb[en] Rettegi György mpria."¹¹¹⁾ E feljegyzőről könnyen megállapítható, hogy a belső-szolnok-megyei birtokos Rettegi-családnak azzal a tagjával azonos személy, aki doboka-megyei alispán s mint egy terjedelmes és érdekes emlékirat szerzője ismeretes. Az ő dédapja kisdobai Dobai alias Székely Ferenc¹¹²⁾ sógora volt Medgyesi Katának. A Dobaiak különben Közép- és Belső-Szolnok megyében voltak birtokosok s ezért Medgyesinek, ha leányát olykor netalán meg is látogatta, nem kellett beljebb jönnie Erdélybe s ezért nem szólhatnak róla a kolozsvári emlékek. Igaz ugyan, hogy egy fiuról is van tudomásunk, aki hasonlóképpen Erdélyben talált otthont. Bethlen Miklós önéletírásában az 1669-től 1673. évig terjedő időszakról beszámolva, említi, hogy "nagy tudományu Medgyesi Pálnak a fiát, Sámuelt, hogy én jól megtanítottam, ... az urnak (vagyis Bethlen Jánosnak) jó iródeákra vagy secretáriusra (lévén szüksége, elvette a fiától), mintha a főkancellárius megszűkült volna deák dolgában."¹¹³⁾ Medgyesi Sámuelnek tehát az 1649-ben írt levél után kellett születnie, minthogy az apa akkor csak "apró leánykái"-ról emlékezik meg. Ilyeténképpen Medgyesi elhunytakor - kora miatt - még mindég odahaza kellett laknia s Bethlen Miklós legfennebb csak az iskola elvégzése után, talán 1670 táján vehette magához.

Medgyesi - keserves csalódásai után - megértő pártfogót talált az árva fejedelemasszonyban, aki mit sem törődött azzal, hogy a presbitérium érdekében buzgó udvari papját a zempléni egyházmegyei lelkipásztorok - ujitó nézeteiért - konfraternitásukból

111) A ref.koll. nagykönyvtárában Q. 14.sz. alatt volt elhelyezve.

112) Hazánk. 1884: 232-34.

113) Bethlen Miklós önéletírása. Bp. 1958. I. 237.

néhány évre kiközösítették. Medgyesi élete azonban mind törekvéseiben, mind pedig egészségi állapotában - úgy látszik - ekkorra már hanyatlásnak indult. Legalább is ezt sejtjük a szereda-helyi egyházban 1656 november 12-én tartott temetési beszédében előadott ama szavaiból, hogy "ha még Isten ez igen el-rongyolódott s' alig akadott életemet tovább nyújtani méltóztatik", nemkülönben a pataki szentegyházban 1658 június 23-án elmondott "Gyözködő Hit a' Világon, Bűnön, Halálon, Poklon és Kárhozaton" tartalmu beszédéből. Eszerint "el-rongyolódott a' sűrű sok nyavalyák miat életem ha élet nevet érdemel: mert a' szüntelen fénlő embernek élete nem élet, hanem vajadás, és szüntelen halál: s= talám, hogy úgy járok, (mely hamar, tudja csak Isten) mint a' gyertya, mely akkor ég világosbatkán, s= nagyobatka lángal, a' mikor már szintén fogytára jut, s- el=akar alunni. Nincs-is sokszor több egy lépésnél, köztem s- a' halál között."¹¹⁴⁾ Élete sorának mérhetetlenül nagy veszteségére azonban a fejedelemasszony (szeretett kisebbik fia halála után nyolc esztendő múltával) 1660 április 18-án kimulék ebből az árnyékvilágból,¹¹⁵⁾ nem egészen három hónappal megelőzve a halálos sebében elhunyt nagyobbik fiát.¹¹⁶⁾ A temetési beszédet, felette is, a kedvelt udvari pap, Medgyesi tartotta.

Medgyesi lelki veszteségei mellé még anyagiak is járultak. Ugyanis az ifju fejedelem lengyelországi kalandos hadjáratának garázdálkodásait megtorlandó, Lubomirski lengyel főgenerális Magyarországba törvén, sok rombolás közben 1657 "die 28 Junii Szinervárallya felé fordula, mindenütt nagy égetéssel, pusztitással, annak is a jeles jó város nagyobb részét, templomával, tornyával felégették vala."¹¹⁷⁾ Medgyesi kis ingatlana ekkor is nagy kárt szenvedhetett, bárha sokkal nagyobb veszteség érte akkor, amikor II. Rákóczi György özvegye - ura és anyósa halála után - a Rákóczi- és Lorántffi-uradalmakba beleülve, Patakról az udvari papokat elbocsátotta, földönfutókká tette. Ugyan mi is történhetett

114) Medgyesi Pál: Igazak sorsa e' világon. Sárospatak, 1657.23. - u.ő. : Magyarok Hatodik Jajja. Sárospatak, 1660. 1/A-B.

115) Császárnak tollhibából eredő keltezése /104. lapon/ így jávítandó ki!

116) Szalárdi. 489, 511.

117) I.h. 313.

ekkor Medgyesivel? Utolsó munkái 1660-ban jelentek meg Sárospatakon s bár a nyomda innen csak 1671-ben menekült el,¹¹⁸⁾ Medgyesinek több könyvét már nem nyomtatták a prelumon. Ezután már pártfogója sem volt, aki a nyomdai költségeket fedezze, az anyagiakban megcsappant jövedelmű egyházi szolgának pedig nem lehetett módjában az ilyesféle többletkiadás fedezetének előteremtése. A zempléni egyházmegye 1667 október 5-én tartott zsinati beszámolója az 1660 januáriusában még élőként említett Medgyesi Pált ekkor már "szegény", vagyis néhai jelzővel emlegette.¹¹⁹⁾ Egy adat 1661-ben még mint pataki papot említi,¹²⁰⁾ Zoványi pedig úgy tudja, hogy 1663-ban halt volna meg.

Császár megemlékezik a Czelder Márton Figyelőjében közölt régi feljegyzésről, amely szerint Medgyesi özvegye 1669-ben férjhez ment egy Hodoray Mihály nevezetű szatmári alkapitányhoz, Császár ezt az adatot kevés hitelt érdemlőnek tartja, minthogy - szerinte - nem valószínű, hogy egy 55 évet meghaladott asszony új házasságra lépjen.¹²¹⁾ Ezzel szemben állapítsuk meg, hogy ebben az időben a leányok 15-16 éves korukban jutván eladósorba, ezért Fodor Erzsébet (már tudniillik ha órála van szó s nem egy harmadik feleségről) 1669-ben nem 55 évet meghaladott, hanem éppen tíz évvel fiatalabb koru lehetett. Hodoraynak szatmári lakozása sem mond ellene az összeismerkedés lehetőségének, hiszen Medgyesi birtokocskája a Szatmár közelében fekvő Szinyérváralján volt, testvére pedig előbb Németiben, azután meg éppen Szatmáron volt lelképásztor és esperes.

Medgyesit nemcsak mint a hazai presbiteriánus törekvések egyik legértékesebb vezéregyéniségét kell méltányolnunk, hanem irodalomtörténeti jelentősége is helyet kér számára a múlt idők nagyjai között. E tekintetben pedig nem is azért kell számba vennünk, mert számtalan munkát írt, legfőképpen azonban azért, mert magyarul írt, mégpedig szépen, helyesen és értelmesen írt magya-

118) RMK. I. 1187.

119) Hegedüs László: A zempléni helv. hitv. egyházmegye jegyzőkönyvéből. SpFüz. 1860: 668.

120) A ref. koll. RMK. 372. jelzésű könyve szerint. (Jegyzeteim elégtelensége miatt erről bővebben nem szólhatok).

121) Császár 107.

rul, hiszen ő azt is megkövetelte, hogy még az idegen nyelvből való fordítások is olyanok legyenek, mintha e művek eredetileg is magyar módon,¹²²⁾ vagyis a magyar nyelv szellemében íródtak volna! S minthogy művei nagyon olvasottak voltak, tehát mindenképpen a nemzet s mondjuk így: a nép lelkéhez igyekezett hozzáférközni, helyet kérve számára a szellemi meg a társadalmi életben úgy, amiként a gyakorlatban: az egyházigazgatásban is egyenlően döntő jelentőségű helyet kívánt biztosítani. De nagy jelentőségű az a törekvése is, hogy egyházi beszédeit ne száraz bibliai fejtegetésekkel tömjé tele, hanem mondandói mindég alkalomszerűek, illetőleg a jelen eseményből következőek legyenek, Ezért voltak azok a maga idejükben általánosan kedveltek, ma pedig a bennük kifejezésre juttatott kortörténet miatt tartjuk nagyon becses forrásoknak.

(1954.)

122) Császár (30. lapon) idézi Medgyesi Praxis Pietatis-ának ajánlásából.

A d a t o k

Bisterfeld erdélyi életefolyásához

Bisterfeldnek a Rákócziak uralma idejébeli tevékenységéről, illetőleg Gyulafehérváron betöltött feladatáról méltó módon megírandó munkához szolgáltatok néhány adatot. Bárha ezeknek legnagyobb része nem nagy igényű, ennek ellenére talán még sem fölösleges, ezeket a reá vonatkozó feljegyzéseket is bemutatnunk, minthogy ő az ifjak tudományos nevelésében, valamint Erdély külpolitikai életében eléggé jelentőségteljes feladatot töltött be. Ezek az adatok pedig azért illenek bele e cikksorozatba, mivel jeles professzorunk az 1624-26. esztendő táján Angliában végezván tanulmányait,¹⁾ így maga is rokonszenvezett a hazai presbiteriánus törekvésekkel, s befolyását igyekezett is érdekükben érvényesíteni.

I. A kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyveiből:

1632. júl. 9-én B. U. H. (=Biró Uram Hagyasából) Kültem Fejérvárra...az Professornak levelet, az mellyet Német országból hoztak. (71. lapon).

(Nem tudjuk, hogy a három professzor közül melyiknek szólt e levél?)

1637. aug. 9-én Henricus Merbolti, Joannes Lizelius, Joannes Benyei, híres tudós emberek; Urunk hozatja őket Német Országból nagy hirre deákokkal, és környüllők levőkkel együtt 11 magokkal B. U. parancsolta, hogy Urunk tekintetiért bőségesen gazdálkodjam nekik. (130. l.)

(Ugyanők említve, hogy érkeznek Váradról s mennek Enyeden át.) (179. l.)

(NB. Merbolti Henrik Bisterfeldnek álneve a politikai kiküldetés-

1) Kvacsala János: Az angol-magyar érintkezések történetéhez. Sz. 1892: 713.

ben.)²⁾

1638 ápr. 14-én Érkezik Fejérvárról salussal egyik professor Bisterfeldius, megyén Urunk engedelmeiből Hazájában. (137. l.)

1638 ápr. 16-án Bisterfeldius az Urunk Professora indult Urunk engedelmeiből hazájában, attam az maga kocsija elejben (4 lovat Váradig.) Az egyetmásai alá (4 lovat, szekeret Váradig.) (239. l.)

1643 ápr. 3-án Érkezik Fejérvárról Johan Henrik Bisterfeldius Uram, ki Innét Szamos Ujvárra megyén fejedelem urunkhoz (12 persona.) (111. l.)

1643 ápr. 11-én Érkezik Fejérvárról Geley pispék uram és Piscator uram és Bisterfeldius uram az kéz fogásra. K. U. (=Kegyelmes Uram) Ő nagysága s. c. l. (=salus conductus levele) lévén nálok, B. U. h. (=Biró Uram hagyásából) Gazdálkottam ő kegyelmeknek 40 personara, kik Innen meg vissza Fejérvárra mentenek. (78. l.)

A. 1643. die 26. Junii. Ex commissione Amplissimi senatus, mivel ő kegyelmek tanácsul Vétettenek Tamás nevű Görögűl egy skarlát szőnyeget In eorum finem, Hogy Bisterfeld Uram Lakodalmán Ajándékba Adják, Ado szedő Uraim az Árát fl. 18. meg adván. (512. l.)

aug. 4-én (Fejérvárról érkező Bisterfeld Désre megyen.) (307. l.)

Ugy látszik, hogy a fejedelem ekkor ott időzött; ugyanis Rákóczinak Gelejihez 1643 augusztus 31.-én Désről intézett levelében olvassuk, hogy "az kegyelmetek levelét mi az elmúlt este későn vettük vala el s micsoda censura legyen kegyelmeteknek az dologrul, kiről Bisterfeldius uram által kegyelmeteknek izentünk volt, azt is értjük." ...Nagyon hihető, hogy a császár elleni hadjárat megindításáról tárgyaltak, mert hiszen továbbad Rákóczi úgy védekezik, hogy "okunk nekünk az fegyverfogásra egyéb nincs az egy isten tisztességénél s hazám szabadságánál."³⁾

1646 márc. 4-én Bisterfeldius Uram ide érkezvén (197. l.)

érkezik az Franciai követnek egy szolgálja, maradt volt Bisterfeldius Uramnál Levelekkel. (154. l.)

2) Koncz József: A m.-vásárhelyi ev. ref. koll. története. M.-vásárhely, 1896. 558.

3) Szilágyi Sándor: I. Rákóczy György fejedelem és Geleji Katona István püspök levelezéséből. ÉPrK. 1874: 21-22.

jun. 8-án Érkezek Fejérvárról Püspök Uram, Bisterfeldius Uram, Meggyess Uram, az Dezzi Esperest, mennek ő kglk Szatmárra S. C. L. B. U. P. (=Salus Conductus Levelökre Biró Uram Parancsára) gazdálkottam ő kglk külön külön szállásokra. (326. 1.)

jun. 22-én Érkezek Szatmárról Bisterfeldius Uram, megyen haza Fejérvárra (udvari katonák kísérik.) (326. 1.)

jul. 7-én Érkezek Kemény János Uramtól Egy Nimet, Megyen Bisterfeldius Uramhoz Fejérvárra. S. C. L. (167. 1.)

jul. 13-án Érkezek vissza Bisterfeldius Uramtól Német Tóbiás. (169. 1.)

aug. 16-án Érkezek Fejérvárról Bisterfeldius Uram, megyen Munkácsra. (334. 1. Ugyanigy 438. 1.)

szept. 19-én Érkezek Egy Udvari Katona Bisterfeldius Uram küldi Fejérvárra. (125. 1.)

Eodem die Érkezek Bisterfeldius Uram Patakról, megyen Fejérvárra. (126. 1. Ugyanigy 208. 1.)

1646 okt. 28-án Érkezek Fejérvárról Bisterfeldius Uram, megyen Bátorba az Bethlen Péter ő Nagysága temetésére. (346. 1.)

nov. 27-én Érkezek Patakról (Bisterfeldius Uram), késéri 4 mezei katona. (141. 1.)

Bisterfeldius Uram megyen házához (a hintó eleibe 8 lovat ad.) (213. 1.)

1647 febr. 27-én Érkezik Danczkáról Bisterfeldius Uram Gottfrid nevű Attyafia Német Urunknak Pénztis hoz Patak felől. (410. 1.)

Gottphrid nevű Danczkai Pap érkezik Bisterfeld Uram attyafia, késérik Darabantok is, pénztis hoz, leveleket is Tokajból. (624. 1.)

márc. 4-én B. V. P. Kültem Fejérvárra Német Györgytől Bisterfeldius Urnak szóló Deák és Német leveleket, fizettem -den. 98. (306. 1.) (NB. Német György bizonyosan a kurlandiai német főkömives volt.)

nov. 16-án Érkezek Urunktól Székelyhidről Johannes Othusius Hollandus 5 Deákokkal, Fejérvárra megyen Bisterfeld Uramhoz. (145. 1.)

1648. febr. 21-én kültem Bisterfeld Urnak ajándékot. (T. 1. az ideérkezett Bisterfeldnek ételt és italt.) (186. 1.)

apr. 1-én Bisterfeld Uram érkezek. (546. 1.)

Eodem die Bethlen István ő Naga Papjai mind együtt lévén

az Városházon, 4 Papok és az üdvözült Ur szolgálai velek lévén. (546. 1.) (NB. A temetésre indulnak.)

ápr. 4-én küldöttem alá Bisterfeld Uram szekereit Fejérvárra, bírák uraméknak élést is küldöttem rajta. (562. 1.) (NB. A bírák is a temetésre mentek.)

ápr. 23-án Érkezőnek Bisterfeldius és Csulai Uramék. (198. 1.)

1649 febr. 27-én Érkezők Bisterfeldius Uram. (219. 1.)

márc. 15-én Bisterfeld Uram kucsija elejben N. 8 lovat Maros Vásárhelyig. (309. 1.)

szept. 1-én Érkezők Bisterfeld Uram, (hintaja elébe 8 lovat adott Zilahig.) (324. 1.)

szept. 2-án Érkezők Bisterfeldius Uram. (177. 1.)

szept. 19-én Érkezők Bisterfeldius Uram 8 kegyelme. (183. 1.)

szept. 20-án Bisterfeld Uram el menvén Kolosvárról (hintaja elébe 8 lovat adott Enyedig.) (325. 1.)

1651 jun. 12-én Érkezők Bisterfeldius Uram Fejérvárról, megyen Patakra. (71. 1.) (NB. Rákóczi Zsigmond lakodalmára.)

1651. jul. 15-én Bisterfeldius János Uram érkezék. (65. 1.)

nov. 26-án Bisterfeldius János Uram érkezék Fejérvárról, siet Urunk után Szamos Ujvárra. (130. 1. Ugyanigy 74. 1.)

nov. 27-én Bisterfeldius János Uram érkezék vissza Urunktól Szamos Ujvárról. (133. 1.)

(ugyanigy, de megyen Patakra. 74. 1.)

1652 jun. 4-én Érkezők Bisterfeldiusné Aszonyom. (10. 1.)

1653 okt. 5-én Érkezők Bisterfeldiusné Aszonyom. (31. 1.)

nov. 6-án Érkezők Fejérvárról Joannes Henricus Bisterfeldius Uram Urunk 8 Naga Expediálván 8 kegyelmét Patakra. S. C. L. (137. 1.)

dec. 7-én Érkezők Bisterfeldius Uram. (4. 1.)

dec. 8-án Bisterfeldius Uram itt mulatván. (4. 1.)

dec. 8-án Bisterfeldius Hintáját viszi(k) Hunyádig. (18. 1.)

II. Rákóczi György 1655 február 18-án Gyaluban keltezett levelében méltán írta azt az édesanyjának, hogy "szomoruan írhatjuk Nagyságodnak, az szegény Bisterfeldius uram tegnapielőtt világi nyomorult élettől elvált, kinek halála bizony nagy kár; azt mind-

nyájunknak meg kell kóstólnunk."⁴⁾

Ura halála után - úgy látszik - az özvegy haza költözött Kolozsvárra, ahol atyafisága és családi háza is volt.

II. A kolozsvári szabó céh számadáskönyve:

Perceptio az Idegen Halottakról:

1655 1. Decemb. Biszterfeldiusné Azzonio[m] Giermeke Temet(és-
sétől) fl. 2.

III. Kovács Máté ref. harangoztató gazda számadáskönyve:

1655 dec. 3-án Biszterfalviné aszonyom gyermekének (harangoz-
tak.)

IV. Az 1660. évi adóhátralékok:

Longa intra moenia. (=a belmagyar-utcai fertály):

Biszterfeldiana háza fl. 36./96.

(más kézzel feljegyezve:) Fizetett fl. 27.)

V. A sáfárpolgár számadáskönyve:

1660. ápr. 5-én Érkezik Német Országból Frankfurtból egy Né-
met Biszterfeldius atyafia sok levelek lévén nála, megyen Urunk-
hoz az Várad kapitánytól uti levele lévén. (46. l.)

VI. Kolozsvár városi törvénykezési jegyzőkönyv:

1666 ápr. 1-én Super negotio Petri Bisterfeld et Johannis Ka-
dar. (414. l.)

Meg kell jegyeznünk, hogy a sáfár-számadáskönyvekből nem egy
hiányzik, ezért a bemutatott adat-sorozat nem lehet teljes.

VII. Diarium a címeres postálkodásról Teleki Mihály kővári
főkapitány udvarában 1674 - 1679:

1677 február 2-án Jött Bisterfeld Ur[am] Attyafia⁵⁾ (az uzdi-
szentpéterei birtokán tartozkodó Telekihez).

Alig hihető, hogy e feljegyzésben a feleség atyafiságáról len-
ne szó, mert hiszen akkor a megjelölés az ő nevével történt volna.

Érdekes jelenséggéppen kell azt is megállapítanunk, hogy a
Bisterfeld halála utáni 22 esztendő alatt bekövetkezett szörnyű-
séges pusztulások következtében a köztudatból még mindig nem tör-
lődött ki az ő neve s személyéről nemcsak a fejedelmi tanácsossá
lett Teleki Mihálynak, hanem a feljegyzéseket készítő fiatal író-

4) Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György fejedelem családi leve-
lezése. 489.

5) A SzNM. kéziratárában volt.

deákknak is tudomással kellett lennie.

Komor Ilona Opitzről írott tanulmányában Opitzről, Alstedről, Bisterfeldről és Comeniusról, mint a nálunk több-kevesebb ideig tanított idegen professzorokról azt a megállapítást tette, hogy "ha tudományos tevékenységük a magyar társadalmi, politikai és kulturális életbe való bekapcsolódásuk nagyon különböző is volt, elmondhatjuk, hogy tulnyomó részben a magyar fejlődés aktív részeseivé váltak."⁶⁾

Valóban sok tekintetben igazat kell adnunk Komor Ilonának s mindjárt meg is állapíthatjuk, hogy legnagyobb hatást Bisterfeld váltott ki, mignem Opitznak volt a legkevesebb ideje erre s ezért itteni munkálkodásánál talán a külső országokban való valamelyes maghíntése jöhetne inkább számításba.

6) Komor Ilona: Martin Opitz gyulafehérvári tanársága. Fil.Közl.: 1955: 535.

IX.

TOLNAI DALI JÁNOS ÉS A "LONDONI LIGA"
NÉGY MÁSIK ALÁÍRÓJA

Tolnai Dali Jánost a magyar irodalom és művelődés története mindmáig ugyyszólván csak szervező tevékenysége alapján méltatja (régebben erről is alig volt szó: az egyháztörténet majdnem "lefoglalta" magának lázadó alakját). Pedig nem lehettek idegenek tőle a tudományos és irodalmi ambíciók sem, s a maga módján a világi kulturának is forradalmára volt.

Aligha véletlen, hogy olyan kevés munkája maradt ránk; uttörő jelentőségű pataki tanárságának drámai eseményeit is kizárólag durván torzító, ellenséges források alapján ismerjük. Az ortodox ellenfeleknek komoly érdekeik fűződhetek ahhoz, hogy Tolnai "zavarkeltő" föllépésének hiteles dokumentumai eltűnjenek: még beköszöntő beszédének eredeti szövege is "elveszett" (Makkai László: ItK 1953, 236-249.).

A puritánus eszmék magyarországi megvalósítására összeszövetkezett "tizek" alapokmánya: a "Kegyesség formulája" című híres "londoni liga" szövege már hiteles, viszont rendkívül homályos és elvont. Ujabban figyelt csak föl a szakirodalom az Angliából hazainduló Tolnai Dali - és társai - szellemi arculatát konkrétebben tükröző néhány közvetett bizonyítékra.

Az egyik egy valószínűleg angol eredetű szépirodalmi munkácska, a "Novissima tuba", amit Tolnai hozott haza, s az ő ösztönzésére készítette el magyar változatát ifj. Darholcz Kristóf. Ennek az ars moriendinek néhány dialógusa: a barokk "mennyei szerelem" kultuszával, de a reneszánsz, világi szerelmi poézissel is rokonságot tartó, gazdag szépségű művészi próza. (Méltatását adja Kovács Sándor: Szepsi Csombor Márton prózastilusához. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Litteraria. 1958, 51-60. Modern kiadása Komlószi Tibor gondozásában készül.)

Bizonyos, hogy Tolnai csak olyasminak a lefordíttatását szorgalmazta, ami neki magának is tetszett. A Novissima Tuba tehát talán Tolnai Dali szépirodalmi izlésére is enged majd következtetni - különösen, ha a fordítás eredetije is előkerül.

A másik dokumentumot sokáig csak címéről ismertük. A hires Hartlib-kör egyik tagja írta Tolnaihoz, afféle utravalóul. (John Stoughton: Felicitas ultimi seculi. London, 1640. Részleteket legújabbán Makkai László közöl a nyomtatványból: Századok 1964, 1076.) A Makkai által idézett részekből az derül ki, hogy Hartlibék köre nemcsak puritán kegyességre biztatja a haza induló Tolnait, hanem hármass vezércsillagzat követését tüzi eléje: Dury, Comenius és "a legkiválóbb és legnemesebb Verulamius" neve jelképezi a hazájában reá váró nagy feladatokat.

Rendkívül becses adat ez. Jellemző, hogy Makkai általában a puritanizmus és a bontakozó modern természettudomány korai - forradalom előtti - kapcsolatának fontos bizonyítékát látja e sorokban. Magyar viszonylatban a felsorolt három név és "az értelem birodalmának határait... a tudományok fejlesztésével előbbre tolni" készülő világos program nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy Tolnai Dali Jánost a puritán mozgalom mellett a baconizmus - és az új természettudományos gondolkodás magyar uttörőjének is tekinthetjük. Bár a reáliák oktatásának kiszélesítéséért folytatott harcáról eddig is tudtunk - tartalmi szempontból, világi művelődési reformjuk jellegének megítélése szempontjából új és fontos tény ez. Akkor is, ha vitatható marad, hogy teljes egészében és mélységében megértette-e Tolnai e Nyugat-Európában is szokatlanul újszerűnek számító gondolatrendszereket; akkor is, ha probléma marad későbbi szűken teologikusnak tűnő álláspontja, idegenkedése bizonyos világi ujitásoktól (így a Comenius-féle pedagógia egyes célkitűzéseitől).

A jelzett új eredményekhez szerény hozzájárulást adnak csak az alábbi adalékok. De Tolnai hazajövetelének pontos dátuma s néhány erdélyi utazásának adatai mellett nem érdektelen könyvtárának maradt töredékének megismerése. Az egyik könyv: Sebastian Basso Arisztotelész-ellenes természetfilozófiája - később Regius munkáival párhuzamosan volt forrása atomistáink és Pósa-házi-típusu Janus-arcu gondolkodóink leghaladóbb mondanivalóinak. (Vö: Régi magyar filozófusok. Szerk. Mátrai László. Bp. 1961, 99, 107.)

T o l n a i D a l i J á n o s

hazatérésének ideje

Hálás feladatnak bizonyulna, ha kutatóink közül valaki a hajdani segélyezett diákokra vonatkozó adatokat összegyűjtve, belőlük nemcsak az itthon, de a külső országokban tanuló alumnusok életéről és életlehetőségéről is képet tárna elénk, hiszen ebben az esetben szakíróink nem lennének reá szorulva a nagyon is bizonytalan talajon mozgó találgatásokra.

Mindenek előtt megláthatnók, hogy különösen az idegen országokban bujdosó diákjaink nem voltak csak úgy istenszámban elbocsátva, hanem számontartották őket. A levelezés révén való összeköttetés éppen úgy megvolt a diák, mint a jóltevő (patrónus, vagy patróna) részéről. Sőt a jövő-menő többi diák útján történő hirdetések és hirszerzések nemcsak az újság utáni kíváncsiságból, de helyzetük és előhaladásuk megtudásából is történtek. Tehát nem mindég a segélyösszeg mennyiségében kell az okot keresnünk akkor, ha azt tapasztaljuk, hogy egyik diák csak egy, a másik azonban már három, sőt öt, nem éppen ritka esetben pedig még ennél is több évig látogathatta az akadémiákat.

Öregbik Rákóczi György fejedelemről tudjuk, hogy segélyezett diákjairól, vagy legalább is a rájuk fordított kiadásokról könyvet vezetett. E feljegyzések ha nem is voltak a mai követelményeknek megfelelő nyilvántartások, minthogy különösen a minősítéshez szükséges adatok legnagyobb részét az emlékezetre bízák, emlékeztetőnek mégis elégségesek voltak s ezért még a nagyon óvatos fejedelem és a közmivelődési feladatokban való segítsége: a püspök is tudta, hogy diákjai mit érnek, milyen állás betöltésére alkalmasak. Ennek következtében már hazahívásuk előtt előre meghatározták a nekik szánt helyet is.

A hazahívó levél és az utiköltség megérkezése után a diák

hazatérő társainak valamelyike útján jelentette is patrónusának szabadulásának idejétáját, tehát ennek tekintetbe vételével tétette meg a fejedelem vagy a püspök az elfoglalandó állás előkészítéséhez és a megélhetési lehetőség biztosításához szükséges intézkedéseket.

Itt tehát egy terv szerinti vérkeringést fog felfedezni az, aki az előrebocsátottan említett adatgyűjtést el fogja végezni.

A hollandiai leydei akadémia anyakönyvében 1631 október hónapban az alábbi négy magyar tanuló neve van bevezetve: október 22-én Gabriel Haller de Hallerkeo Hung(arus) baro Transylvanus, (Annorum) 17, L(ogicae studiosus).

22-én Stephanus Strigonius Hung(arus) ephorus (Gabrielis Haller) (Annorum) 26, T(heologiae studiosus).

31-én Stephanus Meddycinus Hung(arus, Annorum) 27, T(heologiae stud.)

31-én Johannes Tholnaeres Hung(arus, Annorum) 25, T(heologiae stud.)¹⁾

Haller Gábor naplójában azt olvassuk, hogy egy esztendei Odera melletti Frankfurtban való tanulása után 1631 október 11-én érkezett Leydába. Majd néhány nappal később, vagyis október 26-án "Jöttek magyarok ketten fel, Tholnai János kolozsvári mester ennek előtte, és Megyesi István."²⁾ Közülök az aranyosmedgyesi születésű Medgyesi István, Medgyesi Pálnak, a fejedelem későbbi udvari prédikátorának testvére volt, mignem Tolnai Jánosról csak annyit állapíthatunk meg, hogy a török megszállás alatt levő dunántúli Tolna városban, vagy megyében 1606-ban láthatta meg a napvilágot. Gyulafehérvári tanulásának befejezése után rektorságra rendeltetett. A továbbiakban az is biztosan meghatározható, hogy az 1630. esztendőben került Kolozsvárra s lépte át az óvári orthodox iskola küszöbét. Az is egészen valószínű, hogy külső országokba való bujdosásban Leydába közvetlenül Kolozsvárról érkezett, tehát 1631 nyarának végéig volt a kolozsvári iskola tanára.³⁾

1) Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. N.F. XVI. 207.

2) ETA. IV. 10.

3) Zoványi Jenő cikkei. 488. Miklós Ödön: Tolnai Dali János ifjúkora. Dunántúli Prot. Lap. 1921: 62, 72.

Hollandiába történt megérkezése után nevét Haller naplójában még háromszor olvashatjuk, úgy mint 1631 december 8-án, amikor is "kértem Tholnay János uramtól 6 aranyat kölcsön", továbbá 1632 február 17-én "kértem másodszor Tholnai János uramtól kölcsön 3 aranyat," végül március 24-én ismét csak "Tholnai János uram adott Ducatos 4. et stiferos 24."⁴⁾

E fölöslegesnek látszó adatokat csupán azért idézem újra, hogy ezzel is bizonyítható legyen a szűkmarkunak kikiáltott fejedelemnek észszerű pénzgazdálkodása, megszorítva ott a kiadásokat, ahol fölöslegesnek látta, viszont ott és akkor áldozva, amikor és amiben szükségesnek bizonyult. Tolnai Dalí János pedig kellőképpen el lehetett látva pénzzel, amit különben még az is bizonyít, hogy módjában lehetett hét esztendeig folytatni külső országokbeli tanulását. Odakünn ugyanis a hollandiai Leydából Franekerába, onnan Groningába, majd Angliába: Londonba bujdosott, idegen országokbeli tartózkodásának legnagyobb részét ott töltvén el.

Se a hazahívó, se a szabadulás idejét jelentő levelet nem ismerjük, bizonyosan az idők viharaiiban kallódtak el. Tolnai válasza azonban 1638 nyarának dereka táján már a fejedelem kezében lehetett, amit leginkább hazaérkezése időpontjával bizonyíthatunk, valamint azzal a körülménnyel, hogy állása előkészítésére vonatkozó rendeletét Rákóczi már augusztus végén kiadta.⁵⁾

Veres János Kolozsvár városi sáfárpolgár 1638 szeptember 6-án azt jegyezte be számadáskönyvébe, hogy "Erkezők salussal (fejedelem) vrunk hivataliara (vagyis hívására) Joannes Tona, Vrunck Angliában tanult Alumnussa negyed magával, attam szállására egy tiukot f.- den. 10. - Negy font must den. 6. - Nyolcz cipott den. 8.- Negy ejtel bort 1 p[er] den. 6. tt 24."⁶⁾ Innen azután másnap Fehérvárra kocsikázott tovább.

Mínthogy az ut Fehérvárig egyszeri, mégpedig Enyeden való megszakítással és megpihenéssel három napig szokott tartani, ennélfogva a fejedelmi székvárosba szeptember 9-én érkezett meg. Itt azután Rákóczinál jelentkezve, amit a tüzetes utasítást meg-

4) ETA. IV. 11,12.

5) Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp, 1952. 76.

6) Sáfár 1638: 187.

kaphatta, majdnem két hétig tartózkodott. Ez alatt az idő alatt szállást hihetőleg a kollégium diákjai között kapott. Az adott kedvező körülmények között bizonyosan nem mulasztotta el az alkalmat, hogy az Angliában magába szivott puritánus szellemmel ne ismeresse meg lakótársait. Különösképpen pedig éppen ekkor külső országokbeli bujdosásra, netalán éppen az eleddig Tolnaitól élvezett alumniummal utba indulandó Nagyari Benedek öregdiákra lehetett erősebb hatással, aki azután öt esztendő múlva, a puritánus eszméknek hasonlóképpen meggyőződéses hirdetőjeként tért haza.

Tolnaival kapcsolatosan a kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyve szeptember 23-án arról számol be: "Erkezek salussal Fejervarrol Vrunck Alumnussa TonaJ Janos eöteöd magaval, megyen ki Patakj Mestersegre, attam] szállasara egy tiukot den. lo. - Hat font hust tt. f.- den. 9. - tiz Cipot den. lo. - Negy ejtel bort den. 24. tt. f.- den. 34. - Eodem die Gazdalkotta[m] az Vrunck Alumnussanak TonaJ Jánosnak Vaczorara attam]" ugyanazt az étel-italmennyiséget, mint amit délre utaltak ki, hozzá még két gyertiat (den 2.) Az ezt követő napon pedig azt jegyezte fel a sáfár, hogy.. "Joannes TonaJ-nak...attam] az kocziJa elejben Tott Andras es Teörök Janos nyolcz lovat, vittek Varadigh, fizettem fl.12..."⁷⁾

Tolnai tehát 1638 szeptember 23-án reggel, a tíz órai ebédidő előtt érkezett Fehérvárról Kolozsvárra, innen pedig 24-én ugyancsak kora reggel indult tovább Várad irányában.

E nevezetes szerepet vitt férfinak 1638 szeptember 9-re Fehérvárra történt megérkezésétől kezdődőleg számíthatjuk azt az eseménysorozatot, amelyet az ő harcos egyénisége indított meg a puritánus eszméknek hazai terjesztése érdekében. De ugyanettől a naptól számított pontosan két hónap múlva, vagyis november 9-én indult Nagyari Benedek Fehérvárról külső országokbeli bujdosásra, amit az a helyzet is bizonyít, hogy három nap múlva Szokoli Bálint nevű alumnustársával már Kolozsvárra való érkezését jegyzi fel a sáfárpolgár,⁸⁾ hogy azután - bárha Tolnainál higgadtabb vérmérséklettel - öt esztendő múlva ő is ugyanennek az ügynek szolgálatába állítsa tettejét.

7) I.h. 1638: 195, 196, 250.

8) Herepei János: Nagyari Benedek. EM. 1940: 316-17.

Néhány adat Tolnai D. János erdélyi utjáról

A magyar puritánus mozgalmak élenjáró harcosa és minden akadály ellenére is bámulatos kitartású és bátorságú hirdetője volt Tolnai Dali János. Bárha ifjúságának nem egy szála fűzte őt Erdélyhez és a Partiumhoz, küzdelmeit mégis csupán a tiszáninneni egyházmegyék területén folytatta, ahol minden ténykedését gáncsoskodással fogadták. Ennek következtében tehát egyszer is, másszor is mégis csak meg kellett fordulnia Erdélyben a fejedelmi udvarban. De úgy látszik, hogy igaza védelmének ehhez a módjához is csak ritkán folyamodott, mert hiszen egészen hihetetlen Zoványi Jenőnek az az értelmezése, amely Miskolczi Csulyak István esperes 1642. évi memoriáléjának következő megállapítását olyan eseményekre terjeszti ki, amiről ott egyáltalában szó sincsen. Miskolczi ugyanis azt jegyezte fel, hogy "Anno 1639. Mivel Tolnai János Angliából való hazajövelete után valaholott járt s költ, főképpen az királyi városokban és az uri embereknél mind az magyarországi, mind az erdélyi prédikátorokat hallatlanul traducálta, és mind étele itala az mi gyalázatunk volt."¹⁾ E sorokat azután Zoványi úgy értelmezte, hogy "valószínű, hogy a debreceni zsinat idejében itthon volt már Tolnai is, aki hazajövelete után haladéktalanul körutra indult Magyarországon és Erdélyben, különösen a városokat és a nemeseket látogatva meg."²⁾ Pedig alighanem eszeágában sem volt az igazságnak éppen tűzzel-vassal való hírverése. Ugyanis itteni járásának-kelésének sem találtam semmi nyomát a kolozsvári sáfárpolgárok egykori számadáskönyvében, saját magának pedig aligha lehetett annyi pénze, hogy a fuvar és a naponkénti étkezése-

1) Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. X. /1911./ 7.

2) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp, 1911. 37.

ket belőle fedezze. Ehelyett egyes alkalmi látogatások idején, különösen addig, amíg tanári állását nem foglalhatta el, a környékbeli gyülekezeteket és udvarházakat netalán csakugyan meglátogatta, terjeszthette a puritánus eszméket.

Zoványi összefoglaló munkájából is látjuk, hogy Miskolczi esperes minden erejével azon dolgozott, hogy Tolnait sárospataki tanári állásából eltávolíttassa s ezért a fejedelmet is nem egyszer kísértette meg felbujtani ellene. Ámde csalódás érte, mert Rákóczi - talán Megyesi és Bisterfeld tanácsára, valamint felesége közbenjárására - első igazgatóként továbbra is meghagyta. Zoványi az egyhásmegyei jegyzőkönyv alapján közli, hogy Tolnai, mihelyt iskolai teendői engedték, sietett a fejedelmi udvarba, hogy személyesen védekezzék Miskolczi és más maradi felfogásuak vádjai ellen. Mindez pedig 1642 tavaszán és nyarán folyt le.³⁾

A kolozsvári sáfárpolgár 1642. esztendei számadáskönyvében találtam feljegyezve, hogy június 17-én "Erkezek az Pataki Scola mester Joannes Tolnaj Feiuararrol Eotod magaua, megjen haza fele Patakra." A másnapi elszámolás szerint Désen keresztül indult.⁴⁾

1647 szeptember 3-án arról számol be a sáfár, hogy "Erk. Tolnai Praed: Vr[am] az Varosra"⁵⁾ Ezt az utóbbi feljegyzést nem tudom egyébbel indokolni, minthogy a Geleji-féle kánonok, valamint a Tolnai ügyének megvitatására 1647 július 1-én Kolozsvárt nemzeti jellegű zsinat tartatott, az itt hozott végzések elleni tiltakozás céljából, minthogy őt, mint tályai papot, a Szatmárnémetiben 1646 június 10-én tartott zsinat már felfüggesztette állásából,⁶⁾ ezzel családját is az életlehetőségtől s önmagát működési lehetőségétől megfosztotta, ezért kísérelhetett meg orvoslást keresni a fejedelemtől. Ámde abból a körülményből, hogy Kolozsvárt való megpihenése és járműváltása "a fejedelem postálkodása" és a "a fejedelem szakerezése" terhére számoltatott el, az következik, hogy nem volt minden állás nélkül, mert ellenkező esetben ellátását és a szükséges fuvarát vagy egyáltalában nem utalta volna ki

3) I. h. 80-81.

4) Sáfár. 1642. 74, 173.

5) I. h. 1647. 120.

6) Zoványi: i. m. 170-71.

a főbíró és nem szolgáltatotta volna ki a sáfár, avagy ha mindez mégis csak megtörtént volna, a vonásigazitók föltétlenül törülték volna az értük kifizetett összegeket.

1652 április 17-én az jegyeztetett fel, hogy "Az Patakj Praedicatorokat TonaJ Jánost, es Vereőcsj Ferencz Uramekat Vontatta[m] az Banyabüki Malomigh."⁷⁾ Átutazásuk a derék pártfogónak, Rákóczi Zsigmondnak április 28-án Fehérvárott történő eltemetésén⁸⁾ való részvétel szándékát jelentette. Itt egy nagyon érdekes jelenséget kell megfigyelnünk. Ugyanis nem kétséges, hogy a halál még az ellenségek között is nyugvópontot teremtett, hiszen e két ellentétes gondolkodású s nem sokkal ezelőtt a sárospataki elsőpapi állásért folytatott küzdelemben szemben állott vetélytársnak több napig tartott együttutazása mutatja mindkettejük emelkedett szellemét, amely az elvi harcokat a magán életbe - úgy látszik - nem vitte át. Sőt ha tekintetbe vesszük, hogy a sáfár április 30-án arról tudósít, hogy "Erkeznek uisza Feieruarrol Medgiesi Pal Vram, Verőcsi Istua[n] Praedikator"⁹⁾ s ha külön nincs megnevezve, de bizonyosan velük együtt tért haza Tolnai is, még jobban megerősíti előbbi állításunkat. Hiszen ekkorra Medgyesi is már irodalmilag is fellépett a presbiteri egyházigazgatás megvalósítása érdekében s ilyenképpen Verőczsival ő is elvekbeli ellentétben állott.

7) Sáfár: 1652. 192, 607.

8) Szalárdi. 260.

9) Sáfár. 1652. 85.

Egy könyv Tolnai D. János könyvtárából

A debreceni református kollégium gazdag könyvanyagában találtam Basso Sebestyén orvosdoktornak 1621-ben Genfben megjelent "Philosophiae Naturalis aduersus Aristotelem Libri XII" című munkáját.¹⁾ A címlapon két tulajdonosnak is olvasható a megnevezése, mégpedig "Ex libris R. D. Joh. Tolnai - Fl. 1 d. 25", ez alatt "Est Johannis - L. Kapossi - 1635".

A sárospataki főiskola törvényeit aláírt tanulók névsorába 1636 február 10-én van bevezetve "Johannes L. Kaposi" neve,²⁾ külső országokban pedig Leydában 1641 július 27-én iratkozott be teológiai hallgatóként a 26 esztendőes "Johannes Kapossy Hung(a-rus).³⁾ Tehát neki kellett e kötet első tulajdonosának lennie, az ugyanis nem vehető tekintetbe, hogy e könyv a pataki subskripciót megelőző évben jutott tulajdonába, minthogy - a leydai anyakönyv adataiból következően - ekkor már 20-ik esztendejét töltötte, ami azután azt gyaníttatja, hogy mintegy három-négy évvel korábban valamelyik másik scholában már el is végezte a klasszisokat s csak a filozófiai, meg a teológiai évfolyamok tanulására iratkozott át e jeles főiskolába, ahol azután 1636-ban Ruszkai András, Dobraviczai F. Mihály, Szepesi Literati Fál, majd az 1636-38. években Veréci S. Ferenc, 1637-41-ben Erdőbényei Deák János, 1637-40-ben Valerius Dávid, 1638-39-ben Fövényesi P. István, 1639-41-ben Tolnai Dali János, 1640-41-ben Kolosi P. Dániel tanárok⁴⁾ tanítványa lehetett.

1) O. 970. könyvtári jelzéssel.

2) Egyháztörténet. 1943: 233.

3) Archiv. N. F. XVI. 210.

4) SpFüz. 1865: 168, 348, 614, 620.

Jóllehet Tolnai János évszámot nem jelöl, ennek ellenére mégis megállapítható, hogy ő e könyvnek második tulajdonosa volt. Ugyanis Miklós Ödön kutatásai alapján tudjuk, hogy Tolnai a gyulafehérvári iskolában, több mint egy éven át volt Bisterfeld professzor tanítványa. Innen azután Kolozsvárra vitetett rektornak, ahol nem sokkal több, mint fél esztendeig igazgathatta az iskolát.

Ugyancsak Miklós Ödön közli, hogy Bisterfeld 1631 augusztus 1-én levelet intézett Rivetus leydai teológiai tanárhoz, amelyben gondjaiba ajánlotta Tolnait, mint jámbor és jól képzett tanítványt,⁵⁾ aki ezután nemsokára bujdosásnak is indulva, Leydában október 31-én, majd Franekerában 1632 március 24-én iratkozott be az egyetemre.⁶⁾ Tehát ő már akkor indult külső országokba, amikor Kapossi legkorábban ha befejezván középiskolai tanulmányait, miért is se tudásának, se érdeklődésének köre nem terjedhetett ki e könyv tartalmára. Képzettségében még messze hátra volt Tolnainak Gyulafehérvárott Alsted, Piscator és Bisterfeldtől nyert tudásbeli fejlettségétől.

Bizonyos tehát, hogy Tolnai miután hazatért külső országokbeli bujdosásából és elfoglalta a Rákóczi által kijelölt Pataki katedrát, került ismeretségbe Kapossival, illetőleg tanára lett a teológiai évfolyamokon, így Reverendus Dominus Johannes Tolnai ekkor vásárolta meg tőle 1 forint 25 pénzért Basso munkáját.

Basso Sebestyén orvosdoktorra különösen Lewes György Henrik figyelmeztet. Szerinte az olasz Patrizio (Patritii Discussionum Peripateticarum tomi quatuor, Basel, 1581) Aristoteles munkáinak heves támadója. Ennek, a peripatetikusokat gunnyal is ócsárló tudósnak sok követője és utánzója támadt, akik közül egyik legnevezetesebb az itt is jelentkező Basso (Lewes csak az 1649. évi Elzevir-kiadást idézi).⁷⁾

Természetes, hogy bármilyen felfogásu műnek valamely könyvgyűjtő tulajdonában való meglétele még nem bizonyíték annak szellemével és tartalmával való egyetértés mellett, de mégis ha arra figyelünk fel, hogy Descartesnek "Discours de la Methode" 1637-ben, "Meditationes de prima philosophia" című munkája már 1641-ben

5) Dunántuli Prot.Lap. 1921: 62-63.

6) Archiv N. F. XVI. 207. - TT. 1886: 63.

7) Lewes György Henrik: A philosophia története. Bp. 1877. II.6.

megjelent,⁸⁾ nem merném feltételezni, hogy a tudományokban alaposan képzett Tolnai is ne vett volna tudomást az aristotelesi elvekkel nem egy tételben merőben ellentétes, új felfogásról, különösen ha még ehhez hozzá sorakoztatjuk, hogy a puritánus egyházi embereink előtt ekkor legnagyobb tekintély, sőt Franekerában Tolnainak tanára: Amesius Vilmos,⁹⁾ valamint a korábbi Ramus Péter mind a pogány erkölcsant, mind pedig Aristoteles szemléletét háttérbe szorította.¹⁰⁾ Noha Bassoval Amesius és Ramus csak az Aristoteles tanainak mérlegelhetőségében értenek egyet, mégis műve oda kívánczozhatott ezek sorozatához.

Ebben a jelenségben azután puritánus nézetű tudósaink között Tolnai nem is áll magára. Ugyanis Porcsalmi András kolozsvári református kollégiumi lektornak, aki Apáczai Csere Jánosnak előbb tanára, majd kartársa s egyuttal követője volt, maradt fenn egy gyűjtéléses kézirat-kötete, amely az 106-111. lapokon "Philosophia naturalis Sebastiani Bassonis doctoris medici liber primus"-t tartalmazza.¹¹⁾ E könyvrészletet azután akár Bisterfeld, akár Apáczai tulajdonában megvolt munkából másolta, mindenképpen puritánus uton jutott el hozzája.

Nagyon érdemes lenne Tolnai könyvtárának többi kötetei után is nyomozni; minthogy máris beszámolhatok az egykori váradi jogakadémia könyvtárában őrzött másik könyvről is: Cluverus Jánosnak 1637-ben Leydában megjelent "Historiarum totius mundi epitome"-ről is, amelyben az előszéklevél hátlapján olvasható: "Anno 1652 Julii 22. in N. Mihály. Librum hunc usibus Generosissimi ac Nobilissimi Dni Joannis Bors de Koertvélyes, Fautoris sui sincere benevolentissimi, donat Joannes Tolnai, Illustris Scholae S. Patachiensis P. Rector et SS. Th. Professor, in singulare testimonium erga praefatum Benevolum."¹²⁾

8) Dézsi Lajos: Világirodalmi lexikon. Bp. (1931) I. 518.

9) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911. 22-23.

10) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 318, 409.

11) I.h. 523.

12) Ezt az adatot annak idején Jakó Zsigmond professzor szíveskedett rendelkezésemre bocsátani.

Ki volt a "kegyesség formulájá"-t aláíró

M o l n á r J á n o s ?

Trócsányi Berta: Magyar református teológusok Angliában a XVI. és XVII. században című dolgozatában¹⁾ Enyedi Molnár Jánosnak nevezi azt az ifjút, aki az 1638 február 9-én Londonban keltezett egyezséglevelet Molnár János néven aláírta. Azt hiszem, hogy Trócsányi Berta állítását nagyon könnyű megcáfolnunk. Ugyanis iktassuk mindjárt ide hivatkozásainak azt a pontját, amely a franekerei egyetemi beiratkozást 1650 március 7-i keltezéssel "Johannes Monar Enjedi Ungarus Theol(ogiae) Stud(iosus)" névvel tartalmazza.²⁾ Erre mindjárt fel is kell vetődnie annak a kérdésnek, hogy nevezett az 1638-tól 1650-ig eltelt 12 egész esztendő alatt ugyan mit is csinálhatott, hol is töltötte idejét? Ennyire sok esztendeig tartott külső országi tanulásának költségeit ugyan ki fedezhette volna? Azután meg 12 év annyira hosszú idő, hogy azalatt bár egy újabb egyetemi beiratkozásnak, avagy megtartott vitatkozásnak nyomára kellett volna akadnunk! Igaz, hogy volt egy másik Enyedi János is, aki mint "Johannes Enjedinus" 1645 július 21-én iratkozott be ugyancsak Franekerában,³⁾ ennek családnéve azonban nem hallgatott a "Mónár" névre, hanem "F." betűvel kezdődött. Ezt találjuk az 1648-ban megint csak Franekerában latin nyelven megjelent "De Via Salutis" című nagy vitatkozásának címlapján,⁴⁾ nemkülönben az 1652. évben Váradon magyar nyelven kiadott "Mennyei szó" című beszédgyűjteményének címében. Világos tehát, hogy itt

1) Megjelent a Debreceni Angol Dolgozatok c. sorozat XI. füzeteképpen. Debrecen, 1944. 13.

2) TT. 1886: 608.

3) I.h. 1886: 606.

4) RMK. III. 1699.

két külön Enyedi Jánossal találkozunk, akiket különben még Bod Péter is összekavart,⁵⁾ minthogy egyetlen személy szerzeményének tulajdonította e két munka mellé a valóban Enyedi Molnár János által írt s 1665-ben Szebenben kinyomtatott "Az Isten igeretinek fel-nyitott Arany Banyaja" című fordítást is.⁶⁾

Az elmondottakhoz járul még Zoványi Jenőnek az a tévedése, hogy az 1657. év szeptember 17-én Leydában beiratkozott harmadik Enyedi Jánost is ezzel az utóbbi diákkal, vagyis az 1650-ben beiratkozott Enyedi Mónár Jánossal egy személynek tartja,⁷⁾ igaz, hogy ezt az ifjút nem egyeztetni az 1638-ban Londonban tartózkodott Molnár Jánossal, hanem az ő kilétét egészen tisztázatlanul hagyja. De, hát, világos fejjel nem is egyeztethette volna e két bujdosó ifjút, mert hiszen az 1657 szeptemberében 24. életévét töltött egyénnek 1633-ban kellett születnie s ilyenképpen 5 esztendő korában már mégsem vehetett volna részt a puritánus szervezkedésben. Ezzel párhuzamosan szóljunk arról is, hogy az 1650. évben Franekerában jelentkezett Enyedi Mónár Jánosnak 1625 táján kellett meglátnia a napvilágot s ezért róla sem tételezhető fel, hogy egy, mintegy 13 éves kora fiút, aki majd csak 3 esztendő múlva lépendi át a gyermekkort a legénykortól elválasztó határvonalat, külső országokbeli akadémiákon taníttatott volna akár a fejedelem, akár pedig valamelyik jótét patrónus!

E nagy zavart, amelyből még újabb tudósaink sem tudtak kilábalni, úgy kell tehát eloszlatnunk, hogy belenyugszunk abba a helyzetbe, hogy a XVII. század derekán három különböző Enyedi Jánossal találkozánk. Az egyiknek családi, avagy még inkább apjának foglalkozási neve: Molnár, a másiké "F." betűvel kezdődő - talán Fazekas - magyar vezetéknév, a harmadiknak: a legfiatalabbiknak pedig csupán származási nevét ismerjük. Így tehát egyikük sem lehetett a "kegyesség formulájá"-nak aláírója, ellenben a keresett ifjú csakis a 26 esztendő (Szenczi) Molnár János, az Albert fia volt. Emellett dönt még az az érv is, hogy az Enyedi M(olnár) János nevéből soha sem maradhatott el a származási név, minthogy

5) Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766. 75-76.

6) RMK. I. 1027.

7) Zoványi cikkei.

csak ez adhatott neki megkülönböztető jelleget, mert hiszen apja molnár mestersége nem különböztetné meg őt a többi molnárfiaktól, ellenben (Szenczi) Molnár Jánost bátran lehetett családnévén nevezni, minthogy azt apja éppen eléggé közismertté tette azért vezetéknévéhez olykor-olykor csak azt kapcsolták hozzá, hogy "Albert fia" (Alberti filius).⁸⁾

8) Erdélyi Prédikátori Tár. 1837. évi VII. füz. XXXV-VI. és Pettelei Husz István "Memorialéja". (A kolozsvári ref. ekkla. lev.tárában.)

Azt a keveset, amit édesapja életének rajzából tudunk róla s a nem sokkal többet, amit még összegyűjtünk sikerült, szándékozzuk itt összefoglalni. Alapjában véve talán meg sem érdemelné a vele való foglalkozást, ha nem volna Szenczi Molnár Albert fia, hiszen néhány száraz adaton kívül semmi érdemlegeset sem sikerült róla megtudnunk, s különben is eléggé rövid életében semmi látszólagosan maradandót nem hagyott maga után.

Édesapjának reánk maradt naplójából látjuk, hogy 1612 július 31-én, vagyis az új időszámítás szerint augusztus 10-én született Marburgban, mint szüleinek: Szenczi Molnár Albertnek és Ferinari /Wildpreter/ Kunigundának első gyermeke. Ugyancsak az apja jegyezte fel, hogy a következő hónap 9-én (vagyis augusztus 19-én) Angelocrator Dániel marburgi archidiaconus János-Albert névre keresztelte meg. Keresztapja doktor Hartmann János ugyancsak marburgi nagyhírű egyetemi tanár, aki után nyerte a János nevet.¹⁾

Amilyen gondos szeretettel jegyezte fel az apa a csecsemő fiára vonatkozó apró adatokat, olyan keveset tudunk ennek további sorsáról, bárha a gondos neveléshez és ismeretekben való előhaladáshoz kétség sem férhet. Bizonyos, hogy Molnár Albertet honvágya és a nemzetének való használni-akarás űzte haza onnan, ahol ha nem is bőséges, de biztos kenyere megvolt. Ezalatt azonban Bethlen Gábor, a fejedelmi pártfogó meghalt, s a megoldatlan helyzetbe került tudós családjával együtt eléggé szűkös anyagi körülmények közé jutva, halt meg 1634 január 17-én Kolozsvárott.

Fiának korán észre kellett vennie apjának nagy értékét és az annak kijáró tiszteletet s mikor huszonegy éves korában egyszerre

1) Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Bp, 1899. 56, 81.

elvesztette, egészen a jóltevők pártfogására és utmutatására kényszerült rá szorulnia. Életben maradt testvérei közül Erzsébet még 1630 elején férjhez ment Kolozsvárt, Palkó nevű öccsüket pedig apjuk halála után 1634 szeptember 26-án Weynberger Dávid helybeli ötvösmesterhez négy évre apródul szegődttették.²⁾ Özvegy édesanyjukról Szathmári Pap Zsigmond azt tudja, hogy öt gyermekével Magyarország valamelyik részébe költözött, hol "több segedelmet reménylettenek a' Molnár' (Albert) érdemei tisztelöitől".³⁾ Mi igaz ebből az állításból? nem tudom megmondani, de nem valószínű, hogy férjhez ment leányát és két fiát elhagyva, több év óta nem látott pártfogókat ment volna felkeresni. E kételkedésünket a késői életrajzirók bizonytalankodása is fokozza. Ugyanis Ember Pál - Lampe utrechti professzor neve alatt 1728-ban megjelent egyháztörténetében - azt adja tudunkra, hogy hallomása szerint (et ego olim audivi) Molnár Albert nagy nyomorúságot hagyott özvegyére és két gyermekére,⁴⁾ mignem az 1837-ben értekező Szathmári Pap Zsigmond hat élő gyermeket sorol fel, akik közül az özvegy ötöt vitt volna ki magával.⁵⁾

Molnár János tanulását Németországban kezdette el, míg hazai közép- és főiskolai tanulmányainak hihetőleg Kassán, Kolozsvárott, majd Gyulafehérváron való elvégzése után - miként látni fogjuk - Rákóczi György alumnusaként külső országokbeli akadémiákra bujdosott. Az 1638. évben Hollandiában a leydai egyetem előadásait hallgatta, miként annak anyakönyvében feljegyeztetett: "1638. 6 Mai Johannes Molanaer Hung(arus), (annorum) 24. Theologiae studiosus".⁶⁾ De hogy ez a beiratkozás a valóságban is őreá vonatkozik, bizonyítja Rozgóni Varga (Sutoris) János egykori nagyenyedi lelképászor énéletrajza. Ebben ugyanis - az 1837. évben Szathmári Pap Zsig-

2) Jakab: Kolozsvár. II. 620.

3) Szathmári Pap Zsigmond: Szentzi Molnár Albert rövid életrajza. Erdélyi Prédikátori Tár. VII. köt. Kolozsvár, 1837. XXXVI. lap.

4) Lampe, Frid. Adolphus: Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 745.

5) Erd. Préd. Tár. VII. füz. XXXV-VI. lap.

6) Teutsch Fritz: Die Studierenden aus Ungarn und Siebenbürgen auf der Universität Leyden. Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. Neue Folge. XVI. 209.

mond vizaknai pap tulajdonában még megvolt eredeti kézirat szerint - felsorolja, hogy "Anno 1638 Lugduni Batavorum nostrae nationis juvenum virorum tunc temporis degentium haec sunt nomina: Petrus Debrecezeni, Daniel Kolosi, Benedictus Szikszai, N. N. p. Ketskeméti, Steph. Vari, Steph. Szepsi, Johannes Molnár Szencziensis Alberti filius".⁷⁾ De még ugyanennek az esztendőnek szeptember 15. napján a franekerai akadémiára iratkozott be, miként annak anyakönyve bizonyítja: "Johannes Molnar Ungarus Theol(ogiae) Stud(iosus)".⁸⁾ Személyazonosságát nemcsak Rozgoni János feljegyzése, de Keserű Bálintnak az a szóbelileg közölt meglátása is megerősíti, hogy mind franekerai, mind későbbi tanulótársai is ugyanazokból a diákokból kerültek ki, akikkel Leydában összeverődött s akikkel együtt későbbben kialakult eszmei célkitűzésükre elkötelezte magát.

Nem tudható, hogy Franekerában ugyan meddig folytatta tanulmányait, minthogy egyelőre még az is bizonytalan, hogy ekkor akadémiai tanulásának kezdete táján, avagy végefelé járt-e? Van azonban egy másik adatunk, amely arra enged következtetni, hogy a jóigyekezetű diákokat támogató öregbik Rákóczi György Molnárt továbbra is gondjaiba vette. Ugyanis Geleji Katona István püspök a fejedelemez 1638 december 2-án intézett levelében jelenté, hogy "épen ma jutának kglis uram Belgiumból Molnáréktól a Ngod alumnusitól levelek, melyekben szűkült állapotjukat jelentik; Tsulai uramnak adtam a Molnár levelét in specie, és szorgalmaztatnak bennünket több segítségnek Ngodtól való impetrálásáért. Örömet N-godnak nehézséget nem szerzenénk ennyiszer való busításunkkal, csak hogy nyavalyások mi hozzánk esnek, és mivel immár elküldöttük oda tartásokra és hazajöveletekre is gondot kell kész-kételen viselnünk, ... nagy a drágaság mostan azokban a tartományokban". Azután így folytatja tovább: "A Molnárból lenne valami, ha tovább oda lehetne, mely felől instál is, de mi Ngodat nem merjük vele bántani".⁹⁾ Nagyon hihető, hogy Rákóczi nem tagadta meg tőle és

7) Szathmári P. Zs. i. h.

8) Hellebrant Árpád: A franekerai egyetemen tanult magyarok. TT. 1886: 599.

9) Beke Antal: Geleji Katona István levelei Rákóczyhoz. (1638-46.) ItK. 1894: 336-37.

társaitól a további támogatást sem. Lehetséges, hogy Gelejinek Szenczi Molnár Albert fiára különös gondja is volt, bárha egyéb levelei is nyilván bizonyítják, hogy mindazokra az alumnusokra, akik tudásuk gyarapításával igyekeztek meghálálni a reájuk fordított költségeket, egyébképpen is kiterjesztette gondoskodó figyelmét.

Miután Molnár János személyazonosságát és tanulási lehetőségét bizonyosan megállapíthattuk, most azután egy más, néhány hónappal korábbi időből felbukkanó, lényegtelennek éppen nem mondható adatot is minden kétség nélkül ide kapcsolhatunk. Ugyanis a külső országokat járó magyar teológusok már Hollandiában, de még inkább Angliában megismerkedtek a helvéciai hitvallásnak szabaddabb szellemű puritánus árnyalatával. Az Angliába áthajózott ifjak pedig Tolnai Dali János ösztönzésére egymással szövetségre lépve, 1638 február 9-én Londonban kötelezvényt irtak alá, amelyvel szavakban ki nem mondott formában a puritánizmusra és annak terjesztésére kötelezték el magukat. E "kegyesség formulájá"-t Szilágyi Benjámin István: "Acta synodi nationalis Hungaricae" című munkája szerint - Tolnai Dali Jánossal az élükön - tizen irták alá. Közöttük találjuk néhai Keserői Dajka János püspök Pál nevű fiát is, akit hazajövele után Geleji a fehérvári kollégium rektorául rendelt, másikkal pedig Molnár János,¹⁰⁾ vagyis az a Molnár János, akiről előbb említett levelében a pártfogó püspök reménykedő szavakkal emlékezett meg. Ezek az adatok tehát azért is lényegesek, mert belőlük megtudjuk, hogy leydai és franekerai tanulása előtt Molnár már Angliát is megjárta, de arról a fontos jelenségről is tudomást szerezhettünk, hogy ő is bekapcsolódott a puritánus eszmék megismerése alapján, a haladóbb szellemi törekvésekbe, jóllehet vele kapcsolatosan ennek semmiféle cselekvőleges nyomára sem tudtam reá találni.

Az elmondottakkal összefüggőleg még egy nagyon lényeges jelenségre is fel kell figyelnünk. Ugyanis előtte, mint aki felnőtt korában a puritánus eszmék elkötelezett híveként jelentkezik, gyermekifju korában sem lehetett egészen idegen a haladóbb szellemű gondolkodás. Valószínű, hogy már édesapja is ezt kereste a

10) SpFüz. 1857: I. félév 170.

Bethlen Gábor országában. Természetes, hogy a fokozatosan haladó fejlődés Molnár Albertben még nem érkezett el a puritánusok érettebb eszmevilágáig, de az ő előpuritánizmusa Bethlen uralma alatt már megtalálta azt a világot, amelyről nyugatfelvidéki útja alkalmával meggyőződéses lélekkel írhatta, hogy Erdélyből érkezett nyomorult hazájába. Elgondolásunk talán nem is tartható tulmérésnek, ha mindjárt ezután Tolnai Gábor valóban nagy jelentőségű megállapítására lesszünk figyelemmel, szerinte ugyanis "Molnár Albert életművével összekötő kapocs, hid a 16. századi reformáció és a 17. századi angol polgári forradalom ideológiája nyomán továbbhaladó polgári fejlődés között".¹¹⁾

Molnár János tehát abban az egyben apja nyomdokát követte, hogy Tolnai Dali londoni kötelezvényének aláírására maga is rá szánta magát.

Petelei Huss Istvánnak, aki az 1660-80-as években kolozsvári szász református kántor s 1684-97-ben pedig ugyanitt prédikátor volt, maradt fenn egy keltezés nélküli rövid Memoriale-ja. Ennek bevezető szavai szerint: "Az Reformata Kolosvari Szász Ecc(lesi)a(na)k Orthodoxus Papjai kik egy néhány Esztendőknélk el folyásig alatt voltak és az Reformatus Magyar Püspöktől ordinaltattak, kiket en tudok, ezek." E kezdő szavak után időrend és évszám nélkül a második helyen nevezi meg: "Molnár Janos. Molnar Albert fia, az kik igaz R(e)f(o)rmatusok voltak. Szaz Varosrol hozatott ide Papnak, ki is az Magyar Püspöktől ordinaltatott".¹²⁾

A külső országokbeli bujdosásból hazatért Molnár János - úgy látszik - csakhamar Szászvárosra rendeltetett hihetőleg iskolamesterül, minthogy Nádudvari Péter 1726-ban írt egyházközségtörténetében a papok névsorában róla egyetlen szóval sem emlékezik meg;¹³⁾ a csaknem egykoru Petelei azonban nem tévedhetett, legfennebb csak arra gondolhatunk, hogy ottani szolgálata a mintegy e-

11) Tolnai Gábor: Vázlatok és tanulmányok. Bp, 1955. 38.

12) A kolozsvári református egyházközség levéltárában. (A ref. szász gyűlekezet c. iratcsomóban.)

13) A szászvárosi reform. ekklézsia története a reformatiotól fogva 1726-ig. Írta Nádudvari Péter szászvárosi ref. pap 1726-ban. (Közli Szabó Károly: EPrK. 1876: 20-22, 29-30.)

lőgyakorlatnak számítandó, szokásos 2-3 esztendőnél, sőt talán még rövidebb időnél nem terjedhetett hosszabbra. Ugyanis a kolozsvári református szász gyülekezetnek Gitschner Ádám nevű első papja 1637 április 15-én elhunyt,¹⁴⁾ lelkipásztortársa (collega) következett helyébe, a második papi állás azonban ekkor valószínűleg betöltetlenül maradt. Ilyen formán Molnár a kolozsvári prédikátorságot a 40-es évek elejétől foglalhatta el, minthogy pedig a szászvárosi magyar református gyülekezet a szebeni szász evangélikus püspök fennhatósága alá tartozott, ezért mikor Molnár János Kolozsvárra rendeltetett, új tisztségébe most már a református püspök avatta fel.

Hogyan lett a magyar Molnár János a kolozsvári szász reformátusok második papja? - a következőképpen vélem megmagyarázhatónak. A helybeli szász reformátusok ugyanis mind kormányzatilag, mind vagyoniilag csaknem egészen külön egyházközségeket alkottak s ezért papjaikat és más tisztségviselőiket - nagyon természetesen - a szászok közül választották, minthogy gyülekezeti szertartásaik nyelve is német volt. Molnárnak Kolozsvárra való jutására bizonyosan befolyással lehetett anyjának német származása és magával Lutherrel való atyafisága is, továbbá az a körülmény, hogy a Németországban élt Szenczi Molnár Albert családját mint "gyenge Német házam népe"-t emlegette,¹⁵⁾ ezen kívül Alsted főprofesszor epicedionja is azt tartalmazza, hogy Molnár Albertet írótolla, meg házassága Németországhoz köti; mindez azután azt jelenti, hogy a német ajku feleség miatt - az egészen német környezetben - német volt a házi nyelv is, minthogy fia is csak 13 éves korában került Magyarországra, mégpedig a részben német ajku Kassára, ahol lakást is éppen a német papilakban kaptak.¹⁶⁾ Ott talán még a magyar szót sem ismerte. Azután a scholában - az általános szabályok szerint - latin volt a tanítás, sőt az iskolai társalgás nyelve is, valószínű, hogy a magyar nyelvet tulajdonképpen csak Kolozsvárott s itt is csak a családon s az iskolán kívül tanulgatta, tehát mintegy 16-17 esztendőig lehetett, amikor a nyelvet törni kezdette. Mint-

14) A kolozsvári unitárius egyházfiak számadáskönyve. (Használatát Kelemen Lajos főigazgatónak köszönhetem.)

15) Szenczi Molnár Albert: Postilla Scultetica. Oppenheim, 1617-7.

16) Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója. Bp., 1898. 393.

hogy pedig a család minden tagja - legalább is egymás között - továbbra is németül beszélt, ezért anyanyelvüknek ezt tarthatták. Erre enged következtetni az a körülmény is, hogy Molnár Erzsébet bizonyosan szász polgáremberhez adták feleségül, Molnár Palkót pedig az özvegy édesanya nem valamelyik jeles magyar, hanem egy névleg is alig ismert szász nemzetiségű ötvösmesterhez /Weynberger Dávidhoz/ szegődtette be apródul.

Ismeretes Kolozsvár helytörténetének az az eseménye, hogy az itt élő szászok egy része 1622 táján elhagyta eddigi unitárius hitét. Szándékuk bizonyosan az volt, hogy kiválásukkal hozzájáruljanak az egész erdélyi szászság vallási és nyelvi egységének létrehozásához. Tervük azonban nem úgy valósult meg, mint ahogyan hihetőleg Szebenben akkor eltervezték. Nem lehetetlen, hogy az új gyülekezet első papja: a németországi evangélikus akadémiákon tanult, kolozsvári hidelvei származású Gitschner Ádám netalán még a lutheri hitelvek hirdetője volt, de már utóda: a segesvári eredetű idősebb Graffius Gáspár mind szónoklataival, mind az urvacsoarának Kálvin értelme szerint való kiosztásával gyülekezetét véglegesen a református egyházhoz kapcsolta.¹⁷⁾ Minthogy pedig Graffius itteni szolgálatára már 1631-ben¹⁸⁾ s ettől kezdődőleg 1658-ban bekövetkezett haláláig több-kevesebb megszakítással vannak adataink, természetes, hogy a gyülekezet kálvinista jellegének elég ideje volt megizmosodnia, kiváltképpen hogy a másodpapokban olykor segítőtársra is talált. Ennélfogva tehát feltételezhetjük, hogy mind ő, mind pedig Geleji püspök örömmel kapott az alkalmon, hogy ide "igaz református" ifjut: Molnár Jánost állíthatják be másodpapképpen.

Jegyezzük még meg, hogy a kolozsvári szász gyülekezetéről írott tanulmányában Schaser tévesen állítja, hogy az 1653. évtől itt szolgáló Weisskirchner Jakab lett volna az első szász pap, akit a város számára a református püspök avatott fel, hiszen Petelei előbb idézett feljegyzése kétségtelenül bizonyítja, hogy a Schasertől nem is ismert Szenczi Molnár János is már "Református Magyar

17) Schaser, Joh. Georg: Das Wiederaufleben der evang. luther Kirche zu Klausenburg. Archiv. IV. - 65.

18) Dézsi Lajos: Váradi K. Mihály latin-magyar verse Bethlen Gábor haláláról. Bp, 1899. 3.

Püspöktől ordináltatott".

Molnár Jánosnak nemcsak kolozsvári szolgálata, hanem élete is fölötte rövid időre szabatott. Éppen ezért emlék is alig maradt róla. Mindössze csekélyke adat az az ajánlás, amellyel az Utrechben Voetius elnöklése alatt 1643 február 11-én vitatkozást tartó, presbiteriánus gondolkozású Csaholczy P. János teológiai hallgató 18 levélnyi terjedelmű munkácskáját erdélyi egyházi férfiaknak s közöttük is a puritánus Keserői D(ajka) Pál s Molnár S(zenczi) Jánosnak is ajánlotta.¹⁹⁾

Kolozsvárt a házsongárdi temetőnek északkeleti szakaszában, a neológ-zsidó temető közelségében egy dombocska tetején még négy évtizeddel ezelőtt is állott egy félemler magasságú, bokrokkal körülvett, ereszes sírkő; ennek azonban ma már nyomát sem találjuk. A reája vésett, kissé kopott felirat - Kohn Hillel és Zsakó Gyula leírása szerint - annak emlékét őrizte meg, hogy

IT NIVGSZIK AZ VRBA
N MONAR SZENCZ
ZI IANOS ANNO
D. 1646 DIE 25.
IVLY IDEIENEK 28
ESZTENDEIEBEN
AZ SIRALOMNAK VO
LGEBOL KIKOLTOZ
VEN AZ SZENTEK
TARSASAGABAN BE
(menvén?) KINEK A
[B]ODOGH EMLEKEZ...²⁰⁾

E felirat szerint tehát itt Molnár Szenczi János nyugszik, aki 1646 július 25-én költözött ki "az siralomnak völgyéből". Nagyon hihető, hogy az az országos nagy pestisjárvány vitte el, amely az 1645/46. esztendőben Kolozsvárott is rendkívül bőségesen szedte áldozatait. E nagy aratást bizonyítja a református egyház-község harangoztatási számadáskönyve, amely 1646-ban éppen hatszor annyi halottról számol be, mint az ezt követő évben, Molnár neve

19) RMK. III. 1611.

20) Kohn Hillel és Zsakó Gyula: A kolozsvári házsongárdi temető sírkövei 1700-ig. EM. 1911: 300.

azonban e számadások között nem fordul elő, mert - mint egyházi halottért - ingyen harangoztak. A személyazonosság érdekében észrevételezendőnek tartom e sírkő feliratában előforduló tévedést, amely az előtte nyugovónak csupán 28 életévet tulajdonít. Ezzel szemben biztos meggyőződést szerezhettünk édesapja naplójából, ennek bejegyzéséből ugyanis könnyen kiszámíthatjuk, hogy elhunytakor 16 nap híján már a 34. életévét is betöltötte. Valóban a leydai akadémia anyakönyvébe beírt, bárha hasonlóképpen téves évszám is inkább a napló nyújtotta adathoz van közelebb, minthogy még ennek az alapján is 32 esztendő-t számlálna.

E felirat különben egy nagyon érdekes helyzetre hívja fel a figyelmünket. Ugyanis benne nem Szenczi Molnár, hanem Mó(1)nár Szenczi János nevét találjuk, tehát aki ezt a szöveget fogalmazta német észjárással gondolkozott. Ez pedig aligha volt Graffius Gáspár elsőpap, mert hiszen ő már legalább másfél évtized óta lévén kolozsvári lakos, tökéletesen elsajátíthatta nyelvünk szellemét. Állításunk annál is inkább megállja a helyét, mert Graffius teljesen felolvasd a református felfogásban, személyileg pedig az egyház vezetőségében, hiszen "kollégája" elhunyt előtt alig másfél hónappal - mint az erdélyi ref. egyházi kerület egyik kiküldöttje - ő is részt vett a szatmárnémeti nemzeti zsinaton. E sírkő feliratát tehát Molnárnak, vagy feleségének valamelyik hozzátartozója, vagy legalább is jóbarátja fogalmazhatta, aki illetéknéppen eredetileg maga is németül gondolkozott.

Szenczi Molnár János neve valóban nagyon érdemes kapcsolatokat idéz fel, bárha saját életefolyásáról szomorúan kellene tudomásul vennünk Bod Péternek róla való néhány szavas megemlékezését, mondván: "Fando accepi filium /sc. Alberti Molnár/ fuisse vanitati deditum ac nullius frugis hominem".²¹⁾ Ezt, a látszat szerint minden haszon nélkül leélt életet annak rövideje mellett nem a tehetségtelenség, vagy könnyelműség, hanem nagyon valószínűleg az ő kétségtelensége okozta. Láttam ugyanis apjának nemzete művelődéséért égő lelkét és küzdelmes élete ellenére is törhetetlen szorgalmát, - bárha apját nem tagadhatta meg, sőt nagy tudásáért és tekintélyéért büszke is lehetett rája -, a cél azonban, amelyet apja tűzött

21) Bod Péter: *Historia Hungarorum Ecclesiastica*. Lugduni Bata-vorum, 1889. II. 280.

ki maga elé, mégis csak idegen volt számára, minthogy őt az ott-hon nyelve és szelleme is a németiséghez kapcsolta. Rozgonyi feljegyzése szerint a magyarsághoz való tartozása, Szilágyi Benjámint pedig a puritánus eszmékhez történt csatlakozása ellenére is tehát ez béníthatta meg minden nemesebb becsvágyát, tétovázóvá téve az apja után mégis csak reá várakozó feladat megtalálásában. Származásával és hirdetett hitvallásával azonban - öntudat nélkül is - mégis csak szolgálatot tett hazájának, rövid lelkipásztorkodásának ideje alatt is hozzájárulva a református vallásnak a kolozsvári szászok között való meggyökeresedéséhez s ezzel a város szellemi egységének megteremtéséhez is. Ez a helyzet azután egy fél évszázad múlva termette meg gyümölcsét. Ugyanis a császári uralom teljessé válásakor Kolozsvár lakosságának egységes szelleme állhatott szembe a Habsburg-barokk terjeszkedésével. Ez azonban csak tudat nélküli érdemszerzése, amit kortársai sem ismerhettek fel s ezért emlékezte is egészen elenyészett volna, ha Kohn és Zsakó nem mentik meg az azóta már el is pusztult "örök emlékezet kövé"-nek feliratát s ha a derék Petelei Husz István kis cédulája nem menekült volna meg a kisélejtezett anyagból.

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtára megőrizte Szenczi Molnár Albert könyvtárának egyik kötetét. Ebbe írt saját kezű bejegyzése: "Alberti Molnar 1613 Francofurti ad Moenum" bizonyítja e könyv megszerzésének idejét és helyét. Az ő halála után - a további bejegyzés szerint - fia örökölte: "Johan.Molnár." Majd ezután "Est Stephani F. Tolnai. Emptus ab haeredib[us] p(ost) m(ortem) Molnár".²²⁾ Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy Tolnai István csak 1665 június 26-án került Kolozsvárra, mint a kollégium professzora s egyuttal mint gyakorló orvos,²³⁾ tehát ezt a kötetet ő csak itteni megtelepedése után vásárolhatta meg.

Tudjuk, hogy a protestáns papi pályán működött férfiaknál általános szokás volt első végleges állásuk elfoglalásával egyidejű

22) A kolozsvári ref. kollégium nagykönyvtárában az RMK. IV. jelzésű szekrényben helyeztem el a P. 17. sz. kötetet.

23) Tolnai F. István életrajzi adatait is tartalmazó temetési kártyája a kolozsvári farkas-utcai templom papi székének hátára felerősítve. (Egyleteles nyomtatvány.)

megházasodásuk. Ennélfogva Szenczi Molnár János halálakor csak néhány éves házas lehetett s így feleséget és kiskoru gyermekeket kellett hátrahagynia. Ez a könyvbejegyzés tehát azt bizonyítja, hogy az ő halálával családja nem pusztult ki, hiszen utódai - ime! - mintegy husz esztendő múlva jelentkeznek, igaz ugyan, hogy ró-
luk, ezután már éppen semmi több adat nem maradt reánk. Lehetsé-
ges, hogy a családnév maga kihalt s csak leányág vitte tovább az örökölt vért.

Korábbi változata:

Erdélyi Helikon, 1928:

140-142.

Keserűi Pál egyike volt a puritánus tizeknek, akik Tolnai Dali János ösztönzésére 1638-ban Londonban aláírták a hiressé vált egyezséglevelet.

Zoványi a puritánus mozgalmakról írott könyvében megemlékezik arról a körülményről, hogy e tizek közül Keserűi volt az első, aki hazulról idegen országokba bujdosott.¹⁾ Állítását bár értékes adatokkal támogatja, minden kétség nélküli bizonyítékra azonban mégsem talált rá.

Tudjuk, hogy Tolnai, a szövetség feje utitársával: Megyesi Istvánnal együtt már 1631 október 31-én beiratkozott a leydei egyetemre.²⁾ Az utánuk következők egyikéül azután valóban Keserűi jelentkezik. Az ő eredetét és körülményeit kutatva, megállapítható, hogy eleddig se volt ismeretlen, hogy rövidítve a D., teljesebben pedig a Dajka családnév jelölte hovatartozását, ennek ellenére azoban szakíróink mégsem kísérelték meg magával Keserűi Dajka János püspökkel bármicsoda vonatkozásba is hozni, jöllehet a Debreczeni Protestáns Lap 1902. évfolyamának adattára erre már bizonyítékot is szolgáltat. De nem kevésbé határozott adatot találunk a kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyveiben. Ugyanis az 1634. esztendő májusának 5. napján azt jegyezték fel, hogy "erkezenek Vrunck Alumnusy Stefan[us] Bennyey, az Keszerűj Pap fia, Item Johannes Warady, uadnak No. 4. Nemet orsagban mennek tanulni, Salus Con(ductusuk) Va(gyon.)" Itt maradnak azután mind ezen, mind pedig a következő napon ebédre is, meg vacsorára is. "Eodem (vagyis 5-én) az Keserűy Puspeökne assoniom erkezek fejeruarrol 8

1) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar ref. egyházban. (Bp, 1911.) 26.

2) Archiv. N.F. XVI. 207.

magauál. (Továbbá) Stefan[us] Bennyey, az Keserűj Püspök fia, Item 4 Alumnusok mellette, melljeket urunk Vitebergában expedialt tanuláshoz okajért," (alájuk hat lovasszekeret adnak Váradig.)³⁾

Ezekből az idézetekből tehát bizonyos, hogy itt csakugyan a néhai püspök fiával találkoztunk, akit édesanyja hosszú évekig tartó, messzi idegenbe való bujdosó útjában legalább Kolozsvárig el akart kísérni. Itt ugyanis könnyebb lehetett a bucsuzás, mert hiszen Keserűinének két testvére is élt e városban s ilyenképpen a résztvevő atyafiak családjá mégis csak enyhítette a gyermekétől való megválás keserűségét. Legalább is az tételezhető fel, hogy most valóban Pál nevű gyermeke indult a külső országokbeli tanulásra; a személyazonosság megállapítása azonban már csak a hollandiai adatok alapján kísérelhető meg. Igaz, hogy a sáfár szerint Bényei István, a Keserűj püspök fia, Wárady János és a meg nem nevezett negyedik diák Németországba, illetőleg Vitebergába voltak indulandók, ezzel szemben azonban hiába keressük őket akár a wittenbergi magyar tanulók névsorában, akár a nem ritkán látogatott Odera melletti Frankfurtban, semmi nyomukat sem találjuk, amiért is ez az irányjelölés semmi mást sem jelenthet, mint általában a külföldi akadémiákat; ezt az utirányt ugyanis máskor is szokták a hajdani megszokott wittenbergi vándorlással jelölni.

E diákok tehát Kolozsvárról valószínűleg 1634 május 7-én kora reggel keltek Várad felé utra s minthogy a nyugati államokban még a Julianus-féle naptár szerint számítottak, ezért bizonyos, hogy jó három hónap telt el addig, amíglen velők ismét találkozhatunk. Ugyanis Leydában az egyetem anyakönyve szerint 1634 augusztus 1-én iratkozott be "Johannes Deal Erdeo Bényei Ung(arus Annorum) 25, T(heologiae studiosus)" és vele egyszerre "Paulus Dayka Keserui Ung(arus Annorum) 21, T(heologiae studiosus)".⁴⁾

Tehát Wárady Jánosnak nyomát sem találjuk, Erdő-Bényei Deák pedig a helyes János néven jelentkezik, mignem Keserűi Dayka Pál neve világosan megadja a személyazonosságot. A leydai bejegyzés megőrizte az életkort is. Ennek alapján Keserűi Pál pontos születési évül mégsem merem az 1613. esztendő megnevezni, mert ugy

3) Sáfár, 1634: 105, 106, 208.

4) Archiv. N.F. XVI. 208.

látszik, hogy időközben Leydát elhagyva, 1636-ban újra csak visszatért ide s június 20-án Paulus Keseruhy néven beiratkozva, 22 évesnek jelentette magát. Ilyen formán világra jövetelét az 1613-14. évek valamelyikére kell megállapítanunk.⁵⁾ E két beiratkozás közé illeszthetjük be utrechti tanulását. Ugyanis Bényei Deák János e jeles főiskolán Voetius professzor elnöklése alatt 1635 február 14-én unitárius ellenes tárgyu vitatkozást tartott, amelyhez Keserői D. Pál irt üdvözlő verset.⁶⁾ Keserői Bálint hívta fel rá a figyelmemet, hogy e két ifju volt az ujan alapított utrechti egyetemnek még akadémiaiá vá történt fejlődése előtti legelső magyar diákja, akiket csak nyolc esztendő múlva követtek újabb magyar teológusok.

Leydába történt visszatérése után adta ki Maros-Vásárhelyi Szóócs János Polyander professzor vezetése alatt 1636 október 1-én tartott disputációját, amelyet a többek között Keserői Pálnak s néhány más olyan tanuló társának is ajánlott, akikkel nem egészen másfél esztendő múlva már Angliában találkoztunk. Ezek Keserőin kívül Kuti János, Mohácsi István s Kecskeméti Miklós voltak.⁷⁾

Valószínű, hogy Keserőinek már hollandiai tanulása idején alkalma volt megismerkednie a szabadabb szellemű puritánus felfogással, ennek igazi légkörét azonban csak magában Angliában szivhatta magába, ahol közvetlenül tapasztalhatta, hogy a középkorból átöröklődött püspökuralom tulkapásai a társadalmi rendiségnek is erős támogatói voltak. Nem lehetetlen, hogy barátjával és tanuló társával: Bényei Jánossal együtt kelt át a tengeren s jöllehet az utóbbi is Tolnainak, a magyar puritánusok vezéralakjának követőjéül szegődött, valószínű azonban, hogy alumniuma kevesebb időre volt megállapítva, ezért barátjánál hamarabb is tért haza. Ő ugyanis már 1637-től 1641-ig a sárospataki kollégium mesteri tisztségét töltötte be. Innen Mádra vitetett papnak, ahol 1645-ben ragályos betegségben (hihetőleg pestisben) el is hunyt.⁸⁾

5) I.h. 209.

6) RMK. III. 1508. (Új kiadása: Voetius disputatio-gyűjteményében 434-41.lapon. (Utrecht, 1648. I. köt.) - Segesváry Lajos: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935.

7) RMK. III. 1515.

8) SpFüz. 1865: 348.

Keserűi D. Pál barátja eltávozása után még továbbra is Angliában maradt s mikor Tolnai 1638 február 9-én megszerkesztette a "kegyesség formuláját"-t, amely tanulótársait összetartásra és a tiszta vallásos életre kötelezte el, a tiz aláíró között ott találjuk a két kiváló s Bethlen Gábor legkedvesebb embereinek a (puritánizmus egyik előfutárának) fiát: (Szenczi) Molnár Jánost és Keserűi (Dayka) Pált is.⁹⁾

E fogadalmat tett ifjak - élükön Tolnaival - a hazahívásra rendre hazaszállingóztak s idekinn tulajdonképpen csak e két ifju maradt még a régebben kijöttek közül. Reájuk Geleji püspökön keresztül Rákóczinak is különös gondja volt. Angliából azután Hollandiába átjőve, Molnár 1638 május 6-án Leydában, Keserűi 1639 július 8-án Franekerában iratkozott be az egyetemre.¹⁰⁾ Egyikőjüknek sem ismerjük egyetlen munkáját, vagy bár vitatkozását sem. Így tehát Keserűinek is csak az a versben írt szellemi terméke ismeretes, amelyet 1635 február 14-én Bényeihez intézett. Arra sincsen adatunk, hogy mikor is tértek haza, annyi azonban bizonyos, hogy 1643-ban már itthon vannak, ugyanis Csaholczi Paz ános utrechti teológus ennek az évnek február 11 - május 27 időközben tartott négy vitatkozását a többek között Keserűi D. Pál, Molnár S. János és Mogyorósi Elek gyulafehérvári iskolamesternek ajánlotta.¹¹⁾

Keserűi Pál tehát a fehérvári iskola tanára volt, arra azonban nincsen adat, hogy tanárkodásának letelte után a püspök ugyan hová is rendelte szolgálatra, annyi ellenben mégis csak bizonyos, hogy végleges állásba jutott s meg is házasodott, sőt gyermekei is születtek, azonban nem volt hosszú életű, mert már 1648 előtt elhunyt,¹²⁾ miként tanulótársa: Szenczi Molnár János is.

Arra sincsen semmi adat, hogy puritánus elveiért vagy egyszer is sikra szállott volna, de ha az alább bemutatandó családi le származási fát kissé jobban szemügyre vesszük, mégis mintha talán valamelyes meggondolkodtató nyomra bukkannánk.¹³⁾

9) I.h. 1857: 170.

10) Archiv. N.F. XVI. 209. és TT. 1886: 605.

11) RMK. III. 1611.

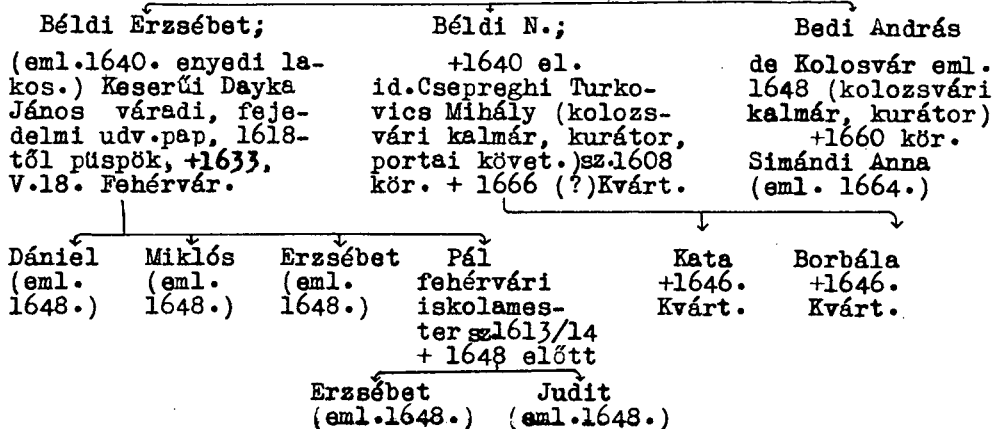
12) Debreceni Prot. Lap. 1902: 351. és Csepregi-iratok. (Ref. ekk-la lev.tár.)

13) U.a.

Béldi (Bedi) András debreceni polgár.

eml. 1629. + 1640 előtt.

Szabó Anna + 1640 el.

E családfán mindjárt szemünkbe kell tűnjék Keserői Pál korán elhunyt negyénje férjének: id. Csepreghi Turkovics Mihálynak az irodalomtörténetben sem egészen ismeretlen neve. Órula ugyanis tudjuk, hogy vagyonos kolozsvári polgár, kereskedő, az egyház-község kurátora, aki a közéletben városi centumvir, majd Apafipor-
tai követe, amely szolgálatért ajtoni részjóságának tulajdonában a fejedelem 1665 október 15-án Fehérvárt kelt adománylevelével me-
erősítette. Második felesége kolozsvári Ágoston Margit révén pe-
dig kolozsvári fekvőségei gyarapodtak.

Jól ismert helyzet, hogy Kolozsvárt a vagyonosabb polgárok Váradi Miklóssal és Szögedy Gergellyel az élükön nem voltak hívei az angliai szellemű presbiteri egyházigazgatásnak, ezzel szemben mégis csak azt látjuk, hogy ugyanez a Csepreghi Mihály 1648 augusz-
tus 10-én kelt előszavával Amsterdamban magyar fordításban kiadta Perkinsus G. puritán írónak "A' Lelki-ismeretnek akadémikáról írott drága szép Tanításának Első Könyvé"-t. Az előszó és a Voetius pro-
fesszor által írott jóváhagyás azt adja tudtul, hogy e munka nem Csepreghi, hanem "néhány kegyes férfiak" fordítása.¹⁴⁾ Felötlük tehát a kérdés, hogy a vele egy atyafisági fokozaton levő ortho-
doxus felfogású sógorok között hogyan jelentkezik egy puritánus művet világra bocsátó, sem vagyoni állásánál, sem világnézeténél,

14) RMK. I. 800. és Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp, 1952. 122.

sem foglalkozásánál fogva haladó szelleműnek aligha feltételezhető férfiú? Nagy a gyanunk, hogy e mű a megjelenése idején netalán már nem is élő unokaöcsnek: Keserűi Pálnak és barátainak volt a fordítása, amelynek kiadására Csepreghit netalán a rokonsági viszony révén sikerülhetett patrónusként megnyerni. Természetes, hogy ez csak feltevés, de csakis ebből lehetne Keserűinek puritánus tevékenységére következtetni. E lehetőséget azután még azzal is támogathatom, hogy e derék ifjú lelkipásztor a könyv ajánlását író Voetius Ghisbertusnak Utrechtben bizonyosan tanítványa is lehetett.¹⁵⁾

15) RMK. III. 1508.

A magyarországi puritánus mozgalmak kiinduló pontjában találjuk Tolnai Dali János angliai szervezkedését. Erről az irodalmilag is jól ismert eseményről - Szilágyi Benjámín István után - Lampe-Ember Historia-jában a többek között azt említi meg, hogy "Post factam in Anglia conjurationem ex illo specioso Novorum Apostolorum Collegio, diversis vicibus praecursores aliquot ac prodromi in Patriam redeuntes, quales fuere: Stephanus Mohatsi, Johannes Kuti, Johannes Vasarhelyi, Benedictus Szikszai, Stephanus Szegedi, et alii ejusdem conjurationis vel conscii, semine Reformationis et fictae pietatis illico spargere coeperunt, cum hac instructione Tholnaei: Abite vos nunc Fratres, et viam nobis sternite: Ego autem quamprimum rediero in Patriam, apud Illustrissimum Principem Sanctam hoc negotium inchoabo etc."¹⁾

Meg vagyok győződve, hogy a most idézett leírás az ellenkező véleményűeknek csak utólagos rekonstruálása, miként ahogyan ekkor általános szokás volt az előadásnak különösen beszéltető formája.

Más helyen láttuk, hogy Tolnai, valamint Vásárhelyi mikor tértek meg hazájukba, e cikkben Szegedi és Kuti hazaérkezésére mutatók be adatot.

Kolozsvár-városi sáfárpolgár, Veres János 1638. évi páratlan hónapokról vezetett számadáskönyvébe szeptember 14-i kelettel azt jegyezte be: "érkezének salussal (fejedelem) Urunknak két oda fel tanult alumnusi Stephanus Szegedi és Joannes Kuti hatod magokkal, Urunk akarván őket látni". Két nap múlva, vagyis szeptember 16-án arról számol be: "Urunk 6 Nagysága alumnusát Joannes Kutit rendel-

1) Lampe, Frid. Adolphus: Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 386.

2) Sáfár 1638. 191, 192, 249.

ték dési mesterségre, attam alája Nyitrai György négy lovát, szerét, vitte Désre".²⁾

A dési unitárius egyházközségnek a XVII. század elején történt megszűnésével egy időben a református egyházi intézmények kezdtek életre kelni. A Basta tábornok idejében elpusztított közép-foku iskolát Bethlen Gábor 1615 április 5-én kelt adománylevelével jó karba helyezni kívánta és egyúttal a szegénysorsú tanulók segélyezéséről is gondoskodott.³⁾ Majd Öregbik Rákóczi György fejedelem magát az egykori iskolaépületet a már egészen reformátussá lett polgárság részére az 1638 július havában tartott dési országgyűlés végzésével biztosította.⁴⁾ Tehát ezzel az időponttal egyeztethető össze az akadémikus végzettségű Kuti Jánosnak ide történt kirendelése. Ő ugyanis az első, akit a dési iskola igazgatójaként meg tudok nevezni.

Erről, a puritánus élharcosok sorához csatlakozott Kuti Jánosról mindössze csak nagyon kevés emlék maradt reánk. Adat van reája, hogy mielőtt külső országokbeli bujdosásra szánta volna reá magát, a marosvásárhelyi iskolának volt az igazgatója,⁵⁾ bárha erről az iskola történetét író tudós Koncz József mit sem tud. Innen azután Hollandiába ment továbbtanulás céljából.

Leyda egyetemének anyakönyvében nevét kissé elferdítve vették be, mégpedig 1636 július 11. napján "Johannes Koudi Hungarus Transsylvanus (annorum) 27. J(uris studiosus)"⁶⁾ valószínűleg téves megjelöléssel a T(theologiae studiosus) helyett! Ugyanennek az évnek október 1-én Maros-Vásárhelyi Szóócs János leydai teológus vitatkozását ajánlotta többek között Szegedi Istvánnak, a Bethlen-Rákóczi collegium volt - contrascribájának és Kuthi Jánosnak, a m-vásárhelyi iskola volt - igazgatójának, nemkülönden Mohácsi István volt - ujhelyi iskolaigazgatónak.⁷⁾

A beiratkozás adataiból tehát az állapítható meg, hogy Kuti

3) Kádár József: Szolnok-Doboka vm. Monographiája. III., 90-92., 121-122., 128.

4) Kádár József: Szolnok-Doboka vm. nevelés- és oktatásügyének története. Décs, 1896. 145.

5) RMK. III. 455.

6) Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. N.F. XVI. 209.

7) RMK. III. 1515.

1609 táján született valahol Erdélyben. Külső országokbeli bujdosó útját Hollandiából - úgy látszik - Angliába irányította. Itt a puritánus vallási felfogás haladóbb szellemét ő is magába szivta. Ismeretes, hogy a vele egyidőben Angliában tanult ifjak, akik ekkor összesen tizen valának, 1638 február 9-én Londonban kötelezvényt irtak alá, amellyel szavakban ki nem mondott formában - Tolnai Dali Jánossal az élükön - a puritánizmusra kötelezték el magukat. Szilágyi Benjámín István szerint Kuti is egyike volt azoknak, akiket az új eszmék terjesztésének megbízatásával küldöttek haza az egyelőre még künnmaradt társak.⁸⁾

Geleji Katona István püspöknek 1640 október 22-én Rákóczi fejedelemhez intézett levelében olvassuk komoly aggodalmát: "Im most szaporábban járnak oda (t.i. Angliába a diákok), és tapasztalható képen megtetszik mindenben, mert egyik sem akar senkitől függeni, mind csak főre lábra szabados urak akarnak lenni. Melyből csak az mi holtunk után is minemű konfuzio fogjon támadni az ekklezsiában, mely által ut nyittatik osztán a pápistaságnak ennél is inkább való bejövételére, úgy tetszik mintha szemeimmel látnám."⁹⁾ Szintén természetesnek tarthatjuk, hogy ilyen borulátás mellett a külföldön is erőskezdő püspök minden lehetőt igyekezett megtenni, amitől úgy vélte, hogy hazáját és egyházát meg kell mentenie. Bár nem tudjuk, hogy Kuti dési iskolamesterségéből a két évi tanárkodás lejárt, avagy Geleji kérlelhetetlen intézkedése miatt távozott-e el, de elég az hozzá, hogy 1640 nyarán innen itt már nem találjuk, ugyanis a püspök már szeptember 13-án azt jelentette öregbik Rákóczi fejedelemnek, hogy megérkezett külső országokból két künn tanult alumnus-diák. "Egyikét Vásárhelyre adám scholamesterségre, - írja - még a másiknak helye nincs, mert a dézsiek nem győzők, a gonosz emberek, várni, és csak egy scholabeli gyereket kellették közéjük adnom" (rektorul).¹⁰⁾ Mindebből az következtethető, hogy mind a fejedelem, mind pedig a püspök ezt az iskolát is teljes közép-, avagy netalán éppen főiskolai rangúnak akarta megtartani, egyenlő színvonalra emelve az ország nagyobb városainak tanintézeteivel. Ez azonban talán a város akkori polgárságá-

8) SpFüz. 1857: 170. 174.

9) I.h. 1857: 179.

10) I.h. 1859: 1., 207.

nak megnemértése miatt nem sikerült.

Tehát nemcsak Vásárhelyi, de Szegedi és Kuti is, ha nem is sokkal, de Tolnainál mégis csak későbben érkezett haza külső országokbeli bujdosásából, s ennél fogva bizonyos, hogy Lampe-Embernek előrebocsátott leírása mégis csak a történetírás szűrőjén bocsátandó át.

(A dési református iskola
XVII. és XVIII. századbeli
igazgatói és tanítói. Ko-
lozsvár, 1941. 3-4.)

Kolosi P. Dániel halálozási helye

A Tolnai tizei közé tartozik Kolosi P. Dániel, aki Szombathi szerint az 1640-42. esztendőben Sárospataki tanár, azután az év derekán beregszászi pap s beregi esperes. Ugyanis július 29-én már innen keltezi levelét, amelyben az öregbik Rákóczi fejedelemnek bejelenti, Patakról történt eltávozását.¹⁾ Még 1666-ban is ugyanitt találjuk. Ugyanis Teremi István utrechti tanuló december 8-án Voetius Gisbertus professzor elnöklése alatt tartott vitakozását a többek között neki is ajánlotta.²⁾ Ellenben Lampe szerint Báthori Zsófia protestánsüldözése következtében Mármarosba menekülve, ott élt tovább mint praedicator és consenior,³⁾ Különbben az ide vezető utirányt maga Apafi fejedelem jelölte ki. Ugyanis Bethlen János kancellár 1670-ben Gyulafehérvárott keltezett levelében arra kérte Teleki Mihály kővári főkapitányt, hogy a fejedelem tanácsára adja tudtára a nagybányai prédikátornak: figyelmeztesse a hegyaljai papokat, hogy családjukat Huszt felé menekítsék. E levélben adott válaszában Teleki megígérte, hogy utasítani fogja Nánási István és Horthi István nagybányai papokat.⁴⁾

Ugyancsak Szombathi szerint Kolosi halálának helye is bizonytalan, elhunytá azonban az 1680-81. években történhetett.⁵⁾ Zoványi azonban ennél pontosabban adja tudtunkra, hogy az 1681 szeptember 1-én kimult Nógrádi Mátyás püspökről írt egyik gyászvers szerint Kolosi ennek halála előtt egy esztendőn belül távozott el az élők

1) SpFüz. 1865: 896. - EPrK: 1874: 413-14.

2) RMK. III. 2371.

3) Lampe Fr. A. 585, 611.

4) Teleki Mihály levelezése. Bp. V. 263-64.

5) SpFüz. 1865: 896.

közül.⁶⁾ Tekintettel arra a körülményre, hogy Leydában 1636 október 4-én történt beiratkozáskor magát 26 esztendősnak vallotta,⁷⁾ ezért elhunytakor 70-71 évesnek kellett lennie. Azt gyanítom, hogy kimulása Huszton következett be. Ugyanis a kolozsvári református kollégium nagykönyvtára egy olyan kötetet őrizett meg, amelyben a következő tulajdonosmegjelölést találtam: "Tiszt. Colosi Daniel özvegye adta Huszthj L. Samuelnek."⁸⁾

Huszthi Lovász Sámuelről, az 1721 május 19-én elhunyt huszti papról, mármarosi esperesről és tiszántuli püspökről⁹⁾ tudjuk, hogy a kolozsvári kollégiumban tanult s bárha a diákok névsora évszámmegkülönböztetést nem tüntet fel, látjuk azonban, hogy egyik tanulótársa (Bihari András) 1682-ben a kollégium alumnusa, ebből azután az következik, hogy mindkettájüknek e tájban még mindég itt kellett tanulniok. A diáknévsorban nevét a következőképpen találjuk bevezetve: "Samuel L. Huszti satisfecit, ductus Huszt, inde Acad(emias) Sal(utavit)."¹⁰⁾ Tehát az iskolából történt kibocsúzásakor szülőföldjére: Husztra vitetett az ottani derék iskola rektorául. Majd külsőországokbeli bujdosása után ismét csak Husztra került, de most már mint lelkipásztor, hihetőleg Kolosi utódként. A kollégiumban megőrzött könyvet elődjének özvegyétől valószínűleg még mint iskolamester kapta ajándékba. Ezért hihető, hogy Kolosi Mármarosba menekülve, éppen a huszti papságra marasztották meg.

Huszthi Lovász Sámuel egylevelesen nyomtatott temetési eulógiájának egyetlen ismert példányát a kolozsvári kollégium nagykönyvtára őrizte meg, temetési tafota zászlaját pedig, amelynek feliratát hasonlóképpen egykori "alma mater"-ének tanulói szerkesztették, még a múlt század elején is a huszti templomban tartogatták nagy becsben. Mintkét emlék felirata arról tesz tanubizony-

6) Zoványi Jenő: A tiszántuli ref. egyházkerület története. Debrecen, 1939. 38.

7) Archiv N.F. XVI. 209.

8) Könyvtári jelzése: RMK. 228.sz.

9) Egyleveles temetési kártája a kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában volt.

10) "Nomina studiosorum collegii Claudiaci". 7. (A koll. lev.tárában használtam).

ságot, hogy 1721 május 19-én Huszton 64 esztendőskorában hunyt el.¹¹⁾

A kollégiumi könyvtárbeli könyv őtőle Makfalvi S. József tulajdonába került, aki 1720 táján ugyanennek az iskolának volt alumnus diákja; majd idegen országokat járva, erösszentgyörgyi¹²⁾ 1730-ban pedig szentbenedeki lelkipásztor.¹³⁾ E kötetet nagyon valószínűleg kibucsuzásakor ő ajándékozta a kollégiumnak.

11) Tóth Ferenc: A' helvétziai vallástételt követő tul a' tiszai superintendentziában élt ref. püspökök élete. Győr, 1812. 159.

12) Nomina studiosorum. 23.

13) A kolozsvári ref. koll. kvára: RMK. 125, 151, 167. sz. jelzéssel.

X.

TOLNAI DALI MÁS HARCOSTÁRSAI ÉS ELLENFELEI

Érdekes jelenség, hogy Tolnai Dali János itthoni küzdelmeinek legbátrabb résztvevőit hiába keressük a "londoni liga" aláírói közt, akiknek többsége hamar eltűnik szemünk elől, munkásságukról nagyon keveset tudunk. A mozgalom hazai magvetésében nagyobb szerepet játszott a puritán elvek néhány olyan hűséges követője, akiket nem sorolhatunk a szűkebb értelemben vett "ligások" közé.

Már-már arra gondolhatnánk, hogy a "Kegyesség formulája" talán csak amolyan "programm minimum" volt szimpatizánsok számára, s esetleg létezett - de elveszett - egy konkrétebb és szigorúbb-mérszebb program: a legjobb, uttörő harcostársak valamilyen kátéja. (Puritánus mozgalmunk minden ismerője csodálkozik ugyanis azon, hogy a liga ártatlan szövege hogyan kelthetett itthon akkora riadalmat.)

A másik - valószínűbb - lehetőség, hogy a legaktívabbak nevei csak azért hiányoznak a liga alól, mert a londoni szövetkezés idején ők már itthon voltak, s munkálkodtak a még meg sem fogalmazott alapokmány szellemében - az ortodoxok nagy bosszúságára.

Erdőbényei Deák János például távolról sem csak a hazajövetelben, hanem a pataki iskolai állapotok fölmérésében is megelőzte Tolnait. A "bevött szokások" szerint "hitvány regulákkal", me-reven megkötött oktatási szervezetről olyan szigorú diagnózist adott, hogy abból már nem nehéz az orvoslás útjának-módjának tervét is kiolvasni (Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudáliszmus ellen. Bp. 1952. 79.).

A fejezetünkben szereplő tucatnyi értelmiségi közül csak néhányról tudjuk határozottan, hogy az ujitó eszmék mellett léptek föl, vállalva a zaklatást és esetenként az állásvesztés veszélyét

is (Erdőbényei, a Vásárhelyiek, Tállyai Z. Márton, Porcsalmi János, Huszti Sándor).

Másokról csak annyit tudunk biztosan, hogy Tolnai Dali kortársai voltak, s külföldi utazásaik, tanáraik, könyveik adatainak megismerése nyomán van okunk föltételezni, hogy a puritánus mozgalommal - már igen korán - együttműködtek.

Végül Zebegnyei Jánosról és Valerius Dávidról - függetlenül attól, hogy az utóbbi pataki professzor orvosi működését hogyan értékeli - éppen azt tudjuk bizonyosan, hogy makacs, esküdt ellenfelei voltak az Angliából hozott újító eszméknek és magyar propagandistáinak. A rájuk vonatkozó adatoknak is helyet kell szorítanunk polgári kulturális törekvéseink szemléje során, mert ők is a küzdelmek résztvevői voltak; életük, működésük, világnézeti orientációjuk pontos ismerete nélkül érthetetlen maradna egy egész sor esemény és összefüggés.

Ebben a fejezetben is a tárgyalt értelmiségi figurák élettrajzi adatait bővíti elsősorban cikkeink anyaga. Szellemi tájékozódás, világnézeti "arculat" tekintetében ezekről a harcostársakról és ellenfelekről még kevesebb konkrét ismeretünk van, mint a csoport szellemi és gyakorlati vezérééről. Annál érdekesebb megtudnunk egy-egy apró új adatot, különösen azt, hogy könyvtáraik fennmaradt darabjai milyen érdeklődésről árulkodnak. Huszti Sándor Erasmus- és Arminius-kötete pl. jelzi, hogy a németalföldi humanizmus és reformáció legjobb, az ortodoxia legmaradibb eszméivel semmiképpen össze nem férő hagyományai talán elevebben éltek a magyar puritánus mozgalom első nemzedékének gondolkodásában is. (Ha ezt újabb adatok is bizonyítanak, akkor mindenképpen indokolt volna alaposan fölülvizsgálni - a tudományok és művészetek terén egyaránt - a puritanizmus magyar harcosainak a kor világi eszményeihez való viszonyát.)

Néhány adat Erdő-Bényei Deák Jánosról

Ennek a kiváló puritánus férfinak életét Zoványi Jenő máréleggé tisztázta s ezért számomra nem marad más feladat, mint egy-nehány kiegészítő adatot felsorolnom.

A Rákóczi-birtoktesthez tartozó¹⁾ Erdőbényén láthatta meg a napvilágot, a leydai anyakönyv bejegyzéséből következtetve:²⁾ az 1609. esztendőben.

Sárospatakon járván kollégiumba, mint jótanuló, onnan hozatott Erdélybe; mivel egészen bizonyosan azonos azzal az ifjuval, akiről a kolozsvári sáfár 1632 január 12-én azt jegyezte fel, hogy "Erkeszek Karoli Peter (Vrunk Asztalnakia) Pattakrol, Vrunk külte volt Fogarasbol az Feiedelem Fiainak Pedagogust hoszot negied magual uolt."³⁾ Állításunk bizonyosságául szolgál, hogy Rákóczi György és Zsigmond Erdő-Bényei János nevezetű tanítójukkal együtt 1634 május 3-án egy "Janva Lingvarvm bilingvis Latina Hungarica" című szótárt szerkesztve, azt 1641-ben Lőcsén s Bártfán, valamint 1654-ben Váradon nyomtatásban is kiadták.⁴⁾

Ezen kívül azt is tudjuk, hogy Rákóczi fejedelem alumnusaképpen Keserői Dajka Pállal, az imént elhunyt püspök fiával együtt Gyulafehérvárról az 1634. esztendő május hónapjának legelején indult külső országokbeli bujdosásra. Amiként máshol már említettem, a kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyve szerint: 1634 május 5-én Fehérvárról "erkezenek Vrunk Alumnusy Stefanus(?) Benyey, az Ke-

1) Makkai László: Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bp, 1954, 206, 279.

2) Archiv N. F. XVI. 208.

3) Sáfár. 1632. 13, 15.

4) RMK. I. 899; II. 579; MKvSzle. 1929: 217. Koncz József: A m.-vásárhelyi ev. ref. koll. története. M.-v. 1896. 568.

serűj Pap fia, Item Johannes Warady, uadnak No. 4. Nemet orsagban mennek tanulni Salus Con(ductusuk) Va(gyon)"⁵⁾ Sőt az is ismeretes, hogy mindketten legelőbb 1634 augusztus 1-én (vagyis az itt-honi időszámítás szerint 11-én) a hollandiai Leyda egyetemének theológiai karára iratkoztak be. Bényei ekkor 25 esztendőes ifjú volt. Innen azután az eddig elválhatatlan barátok 1635-ben Utrecht-be mentek át, ahol egyikük Johannes Deak Bényei Ungarus" néven Voetius professzor elnöklése alatt "Praescriptiones Et Antidota Generalia pro Christianismo adversus Socinianos" tárgyköréből 1635 február 14-én vitatkozást tartott. Disputációját Rákóczi fejedelemnek ajánlotta. Az üdvözlőverset Keserűi D. Pál szerezte.⁶⁾ Erről az egyetemről Keserűi Pál most már megint csak Leydába tért vissza, azután 1638-ban Angliába, innen pedig visszajőve, 1639 július 8-án Franekerába vándorolt.⁷⁾ Bényei Deák Jánost azonban többé már nem látjuk vele. Bár sem Szilágyi Benjámín István, sem újabban Trócsányi Berta nem említi az Angliát megjárta diákok között, Szombathi azonban állítja, hogy ott is járt egyetemre.⁸⁾ Állítása nagyon is hihető, hiszen Tolnai Dali Jánosnak követői közé tartozott, bárha a "Kegyesség formulájá"-nak aláírói között nem találjuk, minthogy annak megalkotása előtt egy esztendővel: 1637-ben már haza is tért.

Bisterfeld professzorral összefüggésben találtam egy valóban nem érdektelen adatot, amely szerint a kolozsvári sáfár 1637 augusztus 9-én "híres tudós emberek"-nek Várad felőlről Kolozsvárra történt érkezéséről számol be. Közöttük van a politikai küldetésekben álnéven utazó Bisterfeld professzor maga, valamint egy "Joannes Bényei" nevezetű férfiú is: "Erkezek Henric[us] Merboltj, Joannes Lizelius, Joannes Benyej, híres tudós emberek, Vrunck hozattia őket Nemet Orszagbol nagy hirre, deakokkal, es keörniüllek leveökkel eggiwt 11 magokkal, B.V. paranczolta, hogy Vrunck tekintetiert beösegesen gazdalkodgiam nekik."⁹⁾

5) Lásd Keserűi Dajka Pál c. cikkemet!

6) RMK. II. 1508.

7) Lásd Keserűi D. Pál c. cikkemet! - Zoványi Jenő : Puritánus mozgalmak. Bp., 1911. 26.

8) SpFuz. 1865: 352.

9) Sáfár. 1637. 139, 179.

Nagyon hihető, hogy miután Bényei együtt érkezett a fehérvári professzorral, netalán onnan indult hazafelé, ahol Bisterfeld éppen politikai küldetésben járt. Ez az ország pedig hihetőleg maga Anglia lehetett. Innen azután magához szólítván a jeles képzettségű ifjút s netalán éppen a fejedelem parancsára úgy hozta haza itthoni alkalmaztatásra.

Hazaérkezve, valóban a sárospataki kollégiumhoz rendelték Valerius Dávid professzor, Fövényesi István rektor és Veréczi Ferenc mester kollégájául.¹⁰⁾ Itt azután az episcopális felfogás hívei között egyesegyedül képviselte az Angliából magával hozott presbiteriánus elveket, jó másfél esztendővel megelőzve az erős akaratu Tolnai Dali Jánost.

Patakon reája a nemes ifjak tanítása bizatott, ő azonban rövidesen azzal az előterjesztéssel állott elő, hogy ezeket az ifjakat ne válasszák el a nemnemes diákoktól. Ezen kívül erős bírálat tárgyává tette az akkori tanrendszert, különösen kifogásolva a Keckermann-féle tankönyvek scholasticus szörszálhasogatását.¹¹⁾

Tolnai a pataki kollégiumhoz történt kirendelésekor szilárd támaszpontot kapott Erdőbényei megingathatatlan meggyőződésében. Zoványi nagyon helyesen tulajdonítja az utóbbi hatásának, hogy Tolnai még meg sem kezdhetette pataki működését, a diákságnak máris tekintélyes tábora sorakozott mögéje,¹²⁾ abban azonban mégis csak tévedhet, hogy Fövényesi azért haragudott volna Tolnaira, mivel tanári székét a fejedelem akaratából át kellett bocsátania az ő számára.¹³⁾ Hiszen tudjuk, hogy az iskolai igazgatás csak átmeneti állomás volt a jobb jövedelmű papságra s ha előrehaladásában az öregbik Rákóczi akaratát elősegítette, ezért legfennebb még csak hálás lehetett volna.

Fövényesi eltávozása s Valerius elhunytá után Tolnai és Bényei mellé - bizonyosan Tolnai P. István elsőpap ellenzése ellenére is - most már harmadik puritánus szellemű tanárul Kolosi P. Dánielt rendelte a fejedelem.¹⁴⁾ Így most már egyesült elhatározás-

10) Thury E. I., 25., 26.

11) Zoványi i. m. 65.

12) I. h. 48.

13) I. h.

14) I. h. 65.

sal több ujitást vezettek be a tanítás menetébe. Keckermann agyoncsépett könyvei helyett ekkor vették használatba Amesius Medulláját, valamint Ramus Logicáját is. ¹⁵⁾

Erdőbényei Deák János 1641 második felében a hegyaljai Mádravitetett papnak, utóda az iskolában az episcopális nézetű Szentpéteri Mihály lett.

E kiváló lelkipásztor nem sokáig teljesítette pályájának nagyra hivatott teendőit, minthogy 1645-ben ragályos betegségben, bizonyosan az éppen ekkor pusztított döghalálban hunyt el.

Ő is egyike volt a legderékabb puritánus felfogású egyházi férfiaknak. Vele kapcsolatosan megkockáztathatjuk annak a képnek a bemutatását, hogy a Rákóczi-birtokok adták a legtöbb haladó nézetű prédikátort és iskolamestert; ennek pedig az a magyarázata, hogy Sárospatak urai nagy vagyon tulajdonában megtehették, hogy minél számosabb ifjat taníttathassanak a maguk költségén s emellett a kollégiumban minél képzetebb akadémikus mestereknek adjanak helyet. Ezért az ő kezük alól kikerültek közül azok is, akik csak hazai iskolákat végeztek, különösen az ifjabb nemzedék nagy része - ellentétben a megcsontosodott felfogású öregekkel - felvilágosultabb s ezért haladóbb volt az orthodox szellemtől korlátozott scholák diákjainál.

Ezen kívül még arra a körülményre is fel kell figyelnünk, hogy különösen az ifjabb nemzedék között mennyire széles körben el vala terjedve a puritánus szellem, amely talán már a hazai iskolákban is talajt talált.

Láttuk, hogy az együtt utbaindult tanulótársak közül Erdőbényei Deák János, a puritánus Tolnai Dali János előfutára, Keserői Dajka Pál, Tolnai tizeinek egyike, Tolnai elvbarátai közül a tisztáninneniek között pedig 1646-ban már ott találjuk a külső országokban a szemünk előtt egyszerre eltűnt Váradi Jánost, ¹⁶⁾ mint puritánus nézetet valló egyházi férfit is.

15) I.h. 66.

16) I.h. 143.

Vásárhelyi Szűcs János és Mihály

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában megvan Alsted professzornak 1625-26-ban Frankfurtban megjelent három, egybekötött értekezése.¹⁾ E kötet címlapján a tulajdonos következőképpen nevezi meg magát: "Michael P. Vasarhely comparatus tallero imperiali." Ugyanezzel a kézírással az előzéklapon "Expensa Gen(erosorum) D(omi)nor[um] Patronor[um] in p(ro)motionem studior[um] meor[um] ad hoc illustre gymnasium subministrata" van feljegyezve. E cím alatt érdemes jegyzéket találunk, amelyre nemcsak helytörténeti vonatkozásai miatt figyelhetünk fel, hanem az alumnus diákok segélyezésének mértékére és módjára is példát találunk benne. Ezek szerint:

"An(no) 1630. Tota Ec(c)l[esi]a Claud(iaca) du[m] esse[m] in procinctu itineris Flor(enorum) 25.
Generosus D(omi)n(us) Nicolaus Varadi flor. 10.
G(enerosus) D(ominus) Caspar Igaz flor. 5.
R(everen)d(us) D(omi)n(us) frater Joh(annes).
Vasarhely flo. 7. den. 50
Circ(umspectus) D(omi)n[us] Joh(annes) Lyte-
rati fl. 2.
R(everen)d(us) D(omi)n[us] Steph(anus) Tiza-
beci semitallerum.

Receptus in (!)die S(an)cti Michaelis

Dum studia tractare[m] Patachini An(no) 1631.

G(enerosus) D(omi)n(us) Nicol(aus) Varadi
flor. 20.
G(enerosus) D(omi)n(us) Caspar Igaz. fl. 12.

1) Elhelyezve a nagykönyvtár F. jelzésű állványán 277. sorszám alatt. Alsted első értekezésének címe: *Definitones Theologicae*.

An(no) 1632 Tota Ec(c)l(esi)a Claud(iaca) fl. 30.
 G(enerosus) D(omi)n(us) Nicol(aus) Varadi fl.16
 G(enerosus) D(omi)n(us) Laure[n]tius Filstich
 fl. 10.
 G(enerosus) D(omi)n(us) Franc(iscus) Stencel
 4 (Talleros) Imperiales.
 Gen(erosus) discipulus Martinus Fileki Mense
 Julio talleru[m] imperialem. Mense Octobri.
 fl. 2. Circa Natale[m] D(omi)ni Salv(atoris)
 unu[m] ducatu[m] Mense Majo fl. 2.
 Bonae indolis adolescens Pelsöczy Una Vice impe-
 rialem. Altera vero fl. 3.
 Spect(abilis) ac Magnifica D(omi)n(a) dég. Sch.
 Patach benemeritiss(ima) matrona D(omi)n(a)
 Stephana Nyarj du[m] Vardae munere Contionato-
 ris defunct[us] fuissem fl. 7.
 Super tumulu[m] D(omi)ni Petri L(itte)rati Thar-
 caliensis taler[um] imperialem
 Super tumulu[m] D(omi)ni Varanai Cassoviensis
 totidem.

Anno 1633 Ex totius Eccl(esi)ae beneficio flor. 25.
 In feriis Paschator[um] a G(eneroso) Domi(no)
 Butkai flor. 2 et 6 den.
 A discipulo flor. 1.

Anno 1633 ex toti[us] ec(c)l(esi)ae beneficio 25 flor.

E feljegyzésből kitűnik, hogy a könyv tulajdonosa Vásárhelyi Mihály, illetőleg Michael P. Vasarhely, aki a kolozsvári református iskolában mint alumnus diák tanulhatott s most hogy - a kor szokását követve - utra készen állott tanulmányainak Sárospatakon való folytatására, bizonyosan a jótanuló diák jutalmazására maga az egyházközség a saját pénztárából adandó további segélyezését határozta el. Ehhez azután az ekklézsia egyes patrónusai, úgy mint Váradi Miklós, Igaz Gáspár, János (talán inkább Jónás) deák, Filstich Lőrinc és Stencel Ferenc, valamint Tiszabecsi István második pap és Vásárhelyi testvére: tiszteletes Vásárhelyi János is hozzájárult s ilyen formán eléggé tekintélyes összeg gyűlt össze. Távozását 1630-ban határozta el, a felvételi examenen azonban csak a "Classis Oratoriae"-ban vehették fel, minthogy a pataki iskola

anyakönyve szerint Michael P. Vásárhelyi subscriptioját 1631-ben jegyezték fel,²⁾ az előbb idézett kézirat pedig a felvétel idejét még pontosabban Szent-Mihály napra, vagyis szeptember 29-re határozta meg. A kolozsvári segélyt - úgy látszik - Patakon való tanulásának egész ideje alatt élvezte. E mellé még tanítványaitól valamint különböző papi szolgálatokért (istentiszteletért és temetésért) kapott díjazásokat jegyezték fel.

Ismételjük meg, hogy ennek a Vásárhelyi P. Mihálynak föltétlenül jó tanulónak kellett lennie, különben a kolozsvári támogatást aligha kapta volna meg Patakon való tanulása idején is, éppen ezért arra is kell gondolnunk, hogy nem elégedhetett meg idehaza elsajátított tudásával, amiért is személyazonosságának megállapításához szükséges adatok után való nyomozásunk több reménnyel kecsegtethet a külső országokbeli emlékek között. És valóban találunk is családi nevére utaló valamelyes utmutatót. Ugyanis egyik 1635-ben írott latin versének aláírásában magát Vásárhelyi B. Mihály néven nevezi meg.³⁾ De vajjon miként egyeztethető össze a fenti könyvbejegyzésben jelentkező P. betű a most felsorakoztatott aláírás B. rövidítésével? - E kérdés megoldását csakis abban a lehetőségben találhatjuk meg, hogy ha az egyik betűben az apa foglalkozása utáni (tehát filiációs) elnevezést, a másikban pedig a családnévet keressük. Az utóbbi megtalálásához inkább csak a véletlen segíthet, mignem az előbbire nézve már azok között a szűkebb korlátok között is inkább eligazodhatunk, amelyeket a foglalkozásneveknek aránylag csekélyebb száma körülhatárol. Minthogy pedig Vásárhelyi neve itt latin alakban jelentkezik, ezért a foglalkozásnevet is latin alakjában kell megtalálnunk. Tekintettel arra a körülményre, hogy B.-vel kezdődő foglalkozásnévűl mindössze csak a Bibliopola-t jelölhetnők meg, ámde tekintetbe kell vennünk, hogy a XVII. század első felében nálunk a nyomdák, meg a könyvkötészetek voltak a könyvkereskedések, sőt ezek is Erdélynek mindössze csak három városában működtek, ezért külön könyvkereskedőről ekkor még mindég nem lehetett szó; ennél fogva a foglalkozásnevet nem ennek, hanem a P. betűnek kell rejtenie. Ilyenek közül a leggyakrabban a Pastor=pap, Pellio=szűcs, ritkábban a Panifex=

2) Gulyás József: A sárospataki főiskola diákjai. Et. 1943:124.

3) RMK. III. 1506.

sütő, zsemlés, Pannifex=posztókészítő, Pannirasor=posztónyíró, Pictor=képiro szavakra kell figyelemmel lennünk.

Vásárhelyi családi kapcsolataira vonatkozó egyetlen utalás az idézett könyvbejegyzés harmadik neve: "Reverendus Dominus frater Johannes Vasarhely." Ez a "tiszteletes ur" tehát testvére a feljegyzést készítő diáknak, reája vonatkozó közelebbi adat egyelőre nem mutatkozik, tekintettel azonban arra a körülményre, hogy a hazai iskolák teológiai évfolyamait végzett diákok, akik vidéki triviális iskolák igazgatására vitettek ki, miként Szék városában is látjuk: "a fiu-iskola rektorai 3 évenként változtak. Czimök: Reverendus Dominus" volt.⁴⁾ De ugyanez a címzésük a kisebb és szegényebb gyülekezetű falvak külföldi akadémiát nem járt prédikátorainak, valamint a városok második, vagy harmadik papjainak is, mig nem a külső országokban tanult lekipásztorokat a tiszteletes tudós, latinul: reverendus et clarissimus, vagy reverendus ac doctissimus dominus kettős jelző illette meg. Tehát Vásárhellyi bátyja ekkor vagy falusi pap, vagy városi (mezővárosi) iskola rektora, minden esetre azonban fiatal ember lehetett. Ezt azután figyelembe véve, visszatérhetünk ahhoz a forráshoz, ahonnan a Vásárhelyi B. Mihály névalakot idéztük, azt találjuk, hogy az a munka, amelyhez az ő verse is csatoltatott, "Johannes Wasarheli Transylvanus"-nak 1635-ben Franekerában megjelent latin nyelvű temetési beszéde; ezt ugyanis ő 1632-ben ifjabb Bethlen István váradi főkapitány, hunyadi és mármarosai főispán felett 1632-ben tartotta, amikor a holttestet Ecsedből Gyulaférvárra szállítva, a közbeeső Zilah városában vele megpihentek.⁵⁾ Így tehát Vásárhelyi Jánosnak a zilahi iskola rektorának kellett lennie; minthogy pedig a zilahi partikula igazgatóit mindig a kolozsvári, avagy a debreczeni schola végzett diákjai közül válogatták ki, ezért hazai tanulását neki is e scholák valamelyikében kellett befejeznie. A kolozsvári iskola ez időbeli tanulóinak névsora nem maradt reánk, pedig nem lehetetlen, hogy a felsőbb évfolyamok látogatását ő is ugyanitt kezdette, ahol 1630-ig Vásárhelyi Mihály maga is tanult, sőt az is valószínű, hogy az egykori szokást követve, közben maga is iskolát változta-

4) Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye nevelés- és oktatásügyének története. Deés, 1896. 520.

5) RMK. III. 1506.

tott. E feltevésünket csakugyan megerősíti a debreceni főiskola törvényeit aláírt diákok névjegyzéke, amelyben 1629 szeptember 2-án bevezettetett Johannes Marosvásárhelyi neve.⁶⁾

Itteni diákoskodása idején szerezte ifjabb gróf Bethlen István egyetlenegy magzatjának 1631 november 25. és 26-án Ecsedben és Bátorban történt temetése alkalmára a bucsuztató verseket, amelyek az elhangzott gyászbeszédekkel együtt 1632-ben Debrecenben nyomtatásban is megjelentek.⁷⁾ Hihetőleg az 1630. évben ugyaninnen vitetett volt a zilahi iskola rektori tisztségére. Így azután lényeges körülményképpen kell megállapítanunk, hogy mint zilahi rektornak még külső országokbeli bujdosás előtt álló fiatalembernek kellett lennie. Ha azután feltételezzük, hogy három esztendeig tartott tanítóskodása után mindjárt külföldre távozott, ennek az időnek megfelelőleg csakugyan találunk is az 1634. év július 11-én a leydai akadémia teológiai karára beiratkozott "Johannes Wasareli Ung(arus)" nevű 24 esztendőes ifjút, aki azonban időközben más egyetemre, mégpedig Franekerába vándorolván tovább, itt 1635-ben kiadta ifjabb Bethlen István felett tartott beszédét. A következő évben, 1636 április 5-én azután visszatért Leydába, Polyander professzor előadásainak hallgatására. Itt hosszabbacskán időzve, ugyanennek az évnek október 1-én "Joannes Szöcs, Maros-Wasárhely-Transylvanus" néven az említett professzor előtt teológiai tárgyu vitatkozást tartott, ezt azután Keresszegi István debreceni első papnak és tiszántuli superintendensnek, továbbá Marosvásárhely bírájának és tanácsának, valamint több akadémiai tanulótársának, közöttük Vásárhelyi Mihálynak is ajánlotta.⁸⁾ A megtiszteltettek közül a marosvásárhelyiekhez intézett ajánlás odavalósi eredetét bizonyítja, Keresszegi püspök volt-zilahi pap iránt kifejezett hálája pedig arra vall, hogy Vásárhelyi János csakugyan azonos a tiszántuli egyházi kerülethez tartozott zilahi schola egykori rektorával, az a körülmény pedig, hogy Vásárhelyi (P.) Mihály-ról sem feledkezett meg, azt a lehetőséget kockáztatja meg, hogy e két azonos vezetéknevű diáknak csakugyan volt vérségi köze is egymáshoz. De ezt még jobban megerősíti a nyerendő helyzet kép, ugyanis ha

6) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. Pápa, 1908. II.

7) RMK. I. 612.

8) RMK. III. 1515.

a Vásárhelyi János teljes nevében előforduló Szőcs foglalkozásnevet latinra fordítjuk, így a filiációs jellegű Pellionis elnevezésben mindjárt meg is kapjuk a Vásárhelyi P. Mihály nevében előforduló P. betű helyes feloldását, az erdélyi Maros-Vásárhelyi Szőcs János származásneve pedig megjelöli azt a Vásárhelyet, ahonnan mindketten eredtek s amely mindkettejüknek nevet adott.

Ezek után ami a B. családnév-rövidítést illeti, ennek már csak valószínűleg helyes kiegészítését találhatjuk meg.

Marosvásárhely XVI-XVII. századbeli életében a legderekabb polgárcsaládok egyike a Borsos Sebestyén (szl520-+1584) krónikaíró-városbíróé. Négy fiugyermeke közül János, Pál és Sebestyén életetefolyásáról mit sem tudunk s csupán Tamás portai követ és történetíró sorsa és körülményei ismeretesek. Ennek a Tamásnak azután csak egyetlen fia maradt: a szombatos vallást követő István. Tekintettel arra a körülményre, hogy Tamás is eredetileg szőcs-mester lehetett, hihető, hogy ez az iparág családjának törzsmestersége lévén,⁹⁾ ezért az ismeretlen sorsu fiak, valamint unokák valamelyikének is föltétlenül folytatnia kellett ezt a mesterséget. Rajtuk kívül e korból még egy másik B. kezdőbetűs Vásárhelyi szőcs-családról van tudomásunk, ugyanis a Borsosokkal rokon Nagy Szabó Ferenc szabómester memoriáléjában az 1632-33. években mint telek-szomszédját említi Balog Szőcsi Mihályt.¹⁰⁾ A keresztnév azonosságát is számbavéve, talán több lehetőséget tulajdoníthatnánk ehhez az utóbbihoz való eredetfűzéshez minthogy a Borsosok unitáriusok s legalább is a Tamás ága pedig szombatos, mignem a két hollandi diákról láttuk, hogy reformátusok voltak. Ezen kívül megemlíthető, még az a körülmény is, hogyha a Borsos-család valamelyik tagja éppen akadémiai végzettségével kiemelkedett volna Vásárhely polgárságának sorából, őróla az unokatestvér Nagy Szabó Ferenc megemlékezéseiben valamilyen vonatkozásban mégis csak szót kerített volna. Ezért van az, hogy több valószínűséggel gondolunk e két teológusnak a Balogh-családdal való atyafiságára.

Mindössze ennyit mondhatunk Vásárhelyi János és Mihály eredete után való nyomozásunk eredményéről. Ehhez fűzzük még hozzá azt

9) Barts Gyula: Marosvásárhelyi Borsos Tamás élete és történeti szereplése. Kolozsvár, 1912. 6-9.

10) ETA. I. 144.

a körülményt is, hogy a leydai egyetemre történt beiratkozásukkor János 1634 július 11-én 24 évesnek, 1636 április 5-én 26 évesnek, Mihály pedig 1636 augusztus 19-én ugyancsak 26 évesnek vallotta magát,¹¹⁾ tehát vagy ikrek valának, vagy pedig mindössze csak egy esztendő lehetett közöttük a korkülönbség. Ilyeténképpen születésük idejéül az 1609-10. éveket kell kijelölnünk.

Rövidre fogva az eddig mondottakat, megismételjük, hogy Marosvásárhelyi Szűcs János és Vásárhelyi B. Mihály testvérek az 1609-10. évek táján Marosvásárhelyen születtek. Édesapjuk szűcs-mester, aki fiait a helybeli partikulába járatta. Annak elvégzése után a jóigyekeztű gyermekeket továbbtanulás céljából a kolozsvári scholába küldötte. Itt 1625-26-ban irhatták alá az iskolai törvényeket és öltözték magukra az alumnus diákokat kötelező tógát. János innen 1629-ben kibucsuzva, Debrecenbe ment, ahol szeptember 2-án vétetett fel a főiskola diákjai közé. Mihály még egy ideig itt maradt, de azután ő is eltávozott Sárospatakra, ahol 1631 szeptember 29-én subscribált. Itt azután a kolozsvári ekklezsia néhány patrónusának anyagi támogatása mellett tanult tovább, ekkor azonban János már a zilahyi iskola igazgatója s mint ilyen Johannes Maros-Vásárhelyi néven ifj. Bethlen István Krisztina nevű leánykájának 1631 november 25. és 26-án Ecseden és Bátorban tartott temetésére bucsuztató verset szerzett. Azután 1632-ben ifj. Bethlen István koporsója felett gyászbeszédet mondott. E beszédét 1635-ben Franekerában 8 levélnyi terjedelemben nyomtatásban is megjelentette. Mihállyal kapcsolatosan még megállapíthatjuk, hogy a kapott segélyeket megörökítő feljegyzései között az 1634. évre semmiféle bevételről nem számol be, valószínű tehát, hogy ekkor megszűnt a jövedelmi forrása, ennek pedig csak az lehetett a magyarázata, hogy erre az esztendőre valamelyik klasszis praeceptor-ságát nyerhette el, amely azután eléggé megfelelő nagyságu járandóságot biztosított számára.

Vásárhelyi Jánosról látjuk, hogy külső országokbeli bujdosásra 1634-ben szánta reá magát. Ugyanennek az évnek június 11-én a hollandiai Leyda akadémiajának teológiai karára iratkozott be. Három és fél hónap multával, október 27-én átment Franekerába, itt azután másfél esztendőt töltve, 1636 április 5-én megint csak Ley-

11) Archiv des Vereines für siebenb.Landeskunde. N.F.XVI. 208-09.

dában jelentkezett felvételre, ahol október 1-én teológiai vitatkozást tartott. 1637 augusztus 17-én a groningai egyetemi előadások hallgatására iratkozott be. Meddig maradt itt, nem tudhatom, annyi azonban valószínű, hogy egy év múlva Angliát kereshette fel. Itt ugyanis a vallást tisztító puritánus hitfelfogás szabadabb szelleme őt is áthatva, maga is csatlakozott azokhoz az ifjakhoz, akik egymás között egyességre léptek a puritánus elveknek itthoni terjesztésére. Bárha Vásárhelyi János neve nem volt a között a tíz papjelölt között, akik 1638 február 9-én Londonban kötelezvényt szerkesztettek, mégis Szilágyi Benjámín István "Acta synodi nationalis Hungaricae" című kéziratos munkájában az ellentábor gunyos megjegyzésével sujt oda, mondván: megalakulván Angliában az összeküvés, az új apostoloknak ama jeles kollégiumából időnként hírnökök s futárok jöven hazájukba, milyenek voltak Mohácsi István, Kuti János, Vásárhelyi János, Szikszai Benedek, Szegedi István az összeküvésnek részint tagjai, részint értesültjei.¹²⁾

Ezzel szemben még ugyanebben az évben olvashatjuk Geleji püspöknek 1638 december 2-án Fehérváron keltezett levelét, amelyet a távollevő fejedelemhez intézett. Ebben arról is beszámol, hogy "épen ma jutának kglis uram Belgiumból Molnáréktól a Ngod alumnusitól levelek, melyekben szűkült állapotjukat jelentik... Láttam a Ngod jegyzését, mennyit adatott volt nekik Vásárhelyivel együtt, nem mondhatom, hogy elég nagy számu nem volna, de én mit tehetek róla, ha meg nem érik véle, nagy a drágaság mostan azokban a tartományokban... Az elmúlt nyáron Alting D. uram is irt vala nekem Groningából egy levelet, ...és többi között örölok is emlékezik, mert Vásárhelyi ugyan ott ő kglme alatt lakik, commendálja őket, és majd mintegy expróbálja is szoros markuságunkat, hogy alumnusinkat olyan szűken tartjuk költséggel."¹³⁾ E levélből tehát bizonyossá válik, hogy ez a Vásárhelyi nevű diák 1638 december 2-án is még Hollandiában tartózkodik s bizonyosan legalább is még egy félévbe kellett beletelnie, amíg megkapva a fejedelmi pénzküldeményt hazatérhetett.

Minthogy a püspök nem mondotta meg ennek az ifjunak a ke-

12) SpFüz. 1857: 174. TT. 1886: 603.

13) Beke Antal: Geleji Katona István levelei Rákóczyhoz. ItK. 1894: 336-37.

resztnevét, csak következtetés útján tudjuk a fenti Vásárhelyi Jánossal azonosítani. Ugyanis a vele egyidőtájban kibujdosott diákok közül Vásárhelyi István és Mihály még 1637-ben hazatért, ennélfogva annál is inkább csak János maradhatott még továbbra is odakünn, minthogy látjuk, hogy Nyikos János nevű tanulótársának 1638 februárjában éppen Alting Henrik teológiai professzor elnöklése alatt tartott vitatkozását Vásárhelyi János si verssel üdvözlölte.¹⁴⁾ Igaz, hogy a groningai magyar tanulónak a Debreceni Protestáns Lapban közölt névsorában Vásárhelyi vezetéknevű ifjúként csak Stephanus Vásárhelyit találjuk, tekintettel azonban arra a körülményre, hogy az ő nevét közbezáró évszámok az 1643 és az 1646. esztendő,¹⁵⁾ ezért az utóbbi semmiképpen sem lehet azonos az 1637-ben hazatért egyező nevű diákkal, sem az Alting professzortól 1638 nyarán emlegetett Vásárhelyivel! Igaz az is, hogy így megoldatlan maradt a kérdés, hogy Vásárhelyi János neve miért is maradt ki az idézett névsorból?

Ennek a helyzetnek a tisztázása után vissza kell térnünk Szilágyi Benjámin Istvánnak előbb idézett szavaira: Ezekből ugyanis netalán arra következtethetnénk, hogy Tolnai Dali János Angliában megszervezvén az itthon folytatandó puritánus mozgalmat, időnként hírnököket és futárokat küldözgetett haza. Ámde tudjuk, hogy maga Tolnai 1638 szeptember 6-án már hazaérkezett,¹⁶⁾ a többiek közül pedig Szegedi István és Kuti János csak ötóna nyolc nap múlva tette meg ezt az utat,¹⁷⁾ Vásárhelyi Jánossal kapcsolatosan pedig most győződhattunk meg, hogy Tolnai hazatérte után talán még egy esztendő multával is még Hollandiában hallgatta az egyetemi előadásokat. Egyedül Mohácsi és Szikszai jövetelének idejéről nincsen semmi hírünk, de az elmondottak is elégségesek arra, hogy ha nem is vonjuk kétségbe Szilágyi jólértésültségét, el-

14) RMK. III. 1539.

15) Birtha József: Hollandia és Magyarország. A gróningai egyetemen járt tanulók névsora. Debrótolap. 1902: 40-41. Ezt az adatot Kovács Sándor tanárnak köszönhetem.

16) Harepei János: Tolnai Dali János hazatérésének ideje. (E kötetben: 411-414.)

17) Harepei János: A dési ref. iskola XVII. és XVIII. századbéli igazgatói és tanítói. (Kolozsvár, 1941.) 4.

lenben fogalmazásának helyesbitését olyan formán kíséreljük meg, hogy e hírnökök nem magának Tolnainak, hanem az angliai puritánusok magyarországi mozgalmának lehettek hirhozói,¹⁸⁾ akik időközönként és nem annyira Tolnai előfutáraként hozhatak híreket és üzeneteket Angliából.

Hazai tanulását végezve, Vásárhelyi Mihály is külső országokba való bujdosásra határozta el magát. Vele legközelebb 1635 május 13-án találkozunk, mint a franekerei akadémiaára beiratkozót teológussal. Majd 1636 nyarán átment Leydába s az itteni akadémiaára augusztus 19-én vétette fel magát.¹⁹⁾ Nyomtatott munkái közül mindössze csak egy, 1635-ben megjelent latin nyelven írt gyászverse ismeretes, amely testvére beszédéhez csatoltatott. Hazatérésének idejét a kolozsvári sáfárpolgár 1637. évi számadáskönyve őrizte meg. Ugyanis annak október 11-én kelt bejegyzése szerint "Erkezek salussal Vitebergabol (fejedelem) Vrunck Alumnusa Michael Vasarhelj negyed magaval, megyen Vrunckhoz Fejervarra;" a szekerezés rovatában pedig arról számol be, hogy "Michael Vasarhellj Vrunck Alumnusa érkezven onnet fellíwl az tanusagból, megyen Vrunckhoz (Enyeden át két lovas szekéren). Az keönyvej es egyeb portekaj ala (4 ökrös szekeret rendelt a sáfár)."²⁰⁾ Ebben az idézetben a Vitebergabol való irányjelölés csupán csak a külső országokbeli akadémiaikról történő jövetelt jelenti. Ugyanis a XVI. század folyamán a protestáns papjelöltek külföldi utazásának célja a Wittenbergi egyetemen való tanulás volt, éppen ezért utiránymeghatározásul továbbra is ugyanezt a megjelölést tartotta meg a városi közbeszéd, még akkor is, amikor már régesrégóta Heidelberg, meg Marburg, majd azután Hollandia és Anglia egyetemeinek látogatását tűzték ki céljukul.

Ebből az idézetből még azt is megállapíthatjuk, hogy Vásárhelyi Mihály, miként testévre is, I. Rákóczi György fejedelem alumnusa volt, az ő támogatását pedig, mint sárospataki deák, bizo-

18) Szilágyi Benjámin István "Acta synodi nationalis Hungaricae" című kéziratának eredeti latin szövegét nem ismervén, nem tudhatom, hogy a Sárospataki Füzetek idézett helye pontosan megfelel-e Szilágyi szövegének?

19) TT. 1886: 604. és Archiv. N.F. XVI., 208.

20) Sáfár, 1637: 156., 182.

nyosan az ottani professzorok ajánlása nyerte el Sárospatak urától. Most azután hazatérő útja először is patronusához Fehérvárra vezetett. Számot adván eddigi bujdosása idejéről, a püspöki kirándulás folytán hihetőleg valamelyik schola akadémikus mesteri tisztét nyerte el. A kolozsvári sáfár számadásának az a pontja, amely megőrizte, hogy Vásárhelyi Mihály könyvei és egyéb portékái alá külön négyökrös szekeret rendelt, különösen figyelemre méltó, mert ezzel bizonyítható, hogy hazatérő diákunk odakünn gazdag könyvtárat gyűjtött össze, mert hiszen egyéb portékáinak mennyisége nem lehetett olyan nagy, hogy az ne fért volna fel a személyszállító kocsira.

Vásárhelyiék pályafutásáról további adattal nem rendelkezem.

Egyetlen forrás, amely Tállyai Z. Mártont a kolozsvári óvári református iskola tanítójául nevezi meg, Huszti András munkájának a kollégium nagykönyvtárában őrzött példányába a XVIII. század második felében beírt kézírásos jegyzetek.¹⁾ Nagyon hihető, hogy e pótlásokat készítő Pataki Sámuel orvosdoktor, a kollégium tanára a tanítók sorába kétségtelen adat alapján vezette be Tállyai nevét, ennek ellenére mégsem elégedhetünk meg e feltételezéssel, hanem szükséges a személyazonosság megállapítása után azt is kimutatni, hogy Pataki állításában tévedés nem forog fenn.

Tállyai Z. Márton neve maga mutatja, hogy a zemplén-megyei Tállya községben született. Világrajöttének éve a leydai egyetem anyakönyvi bejegyzéséből állapítható meg, ez ugyanis 1631. április 29-én történt beiratkozásakor életkorát 26 esztendősnak határozza meg.²⁾ Ennek következtében tehát 1605-ben láthatta meg a napvilágot. Családi nevére 1632 június 26-án ugyancsak Leydában tartott vitatkozásának ajánlásában van utmutatás. E munkácskáját, ugyanis, többek között a testvérének: Tállyai Boyta Györgynek is ajánlotta. Tehát a Boyta névnek kellett családnévnek lennie. Ezt bizonyítja egy könyvbejegyzés is, amely bátyja nevét már 1620-ból is megőrizte, de egyuttal megerősít abban is, hogy eredetüket csakugyan Zemplénben keressük s arról is beszámol, hogy a családnak legalább is ifjabb nemzedéke tanult férfiakból állott. E szerint tehát: "Hic liber in testamento est mihi Georgio B. Thalliai-
no latus ab amico singulariter dilecto Francisco P. Medgiaszaino
R(ectore) Tokaiense: qui obdormivit in Chro lo Martij an. 1620

1) Huszti András: De origine, incremento, fatis, et statu hodierno Gymnasiorum Transilvaniensium. Frankfurt a.d. Oder, 1731.

2) Archiv, N. F. XVI. 207.

circa hora[m] 3. et 2. promeridiana[m]."³⁾ Ugyanehhez a családhoz tartozhatott még az a Michael B. Tallyai is, aki 1643-ban írta alá a sárospataki iskola törvényeit, innen azután a tokaji iskolához vitetett rektorul,⁴⁾ majd külső országokba bujdosva, 1650 április 1-én a groningai, 1651-ben pedig a franekerai akadémiában vitatkozott. Első disputációját csupa tokaji férfiaknak ajánlotta.⁵⁾

Az idézett forrásokkal ellentétben Tallyai Márton teljesebb nevében nem a Boyta családnév rövidítését jelző "B", hanem "Z"be-tűt találunk. Erről mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy sem-miképpen sem lehet latin szó kezdőhangja, éppen ezért a Boyta csa-ládnévvel ellentétben az apa foglalkozásának magyar köznévi meg-jelölésére, mégpedig hihetőleg vagy "Zabo" (=szabó)-ra, vagy pe-dig "Zwcz" (=szűcs)-re kellene kiegészülnie.

Tallyai Márton tanulását nagyon valószínűleg szülő falujá-ban kezdette el, azután pedig Sárospatakon folytatta. E feltevésünk ellenére azonban a pataki diákok névsorában az ő nevére egyáltalá-ban nem találunk reája, ellenben az 1624. évben subscribált tanu-lók között egy Stephanus Tallyai fordul elő, közvetlenül utána pe-dig egy Stephanus Banfi Hunyadi nevű diák nevét olvassuk. A szö-vegközlésben azonban sajtóhiba történt; ugyanis a folyóirat kö-vetkező számában a hibaigazítás rovatban az itt idézett "Stepha-nus Banfi Hunyadi" név Martinus Banfi Hunyadi-ra helyesbítettett. Nagyon valószínű, hogy nem is ennek az utóbbi diáknak, hanem éppen Tallyainak keresztnévét kellett volna Márton-ra felcserélni. Meg-lehet, hogy nem is a közlésben történt a tévedés, hanem annak a jegyzéknek a másolásakor, amelyről a nyomtatás számára szánt kéz-irat készült. Ugyanis a diákok eredeti subscriptionalis könyvét a marosvásárhelyi református kollégium őrizte meg, mignem Sárospata-con annak csak egy későbbi másolata van. De ha még tovább nézzük e bejegyzést, akkor az előbb megnevezett diák: Stephanus Tallyai neve után még a következő szavakat találjuk: "Senior 1628. 19. De-cember, ductus Claudiopolim A. 1628."⁶⁾ Így tehát ezek a szavak is

3) Könyvtári jelzése: O.121. (A volt ref. koll. könyvtárában.)

4) Et. 1943: 381.

5) RMK. III. 1752. és EM. 1906: 42.

6) Et. 1943: 119, 239.

bizonyítják, hogy itt föltétlenül Táallyai Mártonnal kellett találkoznunk! Ennélfogva mégis csak Patakon tanult. Itt azután a diákság bizalma 1628 december 19-én főnökké (seniorrá) is megválasztotta, de ezt a tisztséget jóformán el sem foglalhatta, mivel az esztendő letelte előtt Kolozsvárra vitetett. Egészen bizonyos, hogy a jeles kollégium seniora tanulmányainak betetőzése végett nem mehetett egy csekélyebb minőségű intézetbe, mint amilyen akkor a kolozsvári skola volt, hanem odavitele csakis az iskola vezetése és igazgatása céljából történhetett. Kolozsvárra történt utba indulása tehát az 1628 év legvégén volt, magával vive könyvtárcskáját is, amelynek két darabja azután ott is maradt, belekerülve az iskola könyvtárába. Ezeket még mint diák az 1626. évben szerezte, lapjaikra irt aláírása pedig különösebben azért érdekel minket, mert belőle arról győződhetünk meg, hogy a saját nevében soha sem használta a Boyta családnevet, hanem már ekkor is a "Z" rövidítést iktatta származási és keresztnévé közé.⁷⁾ Ő tehát még csak hazai iskoláztatását fejezte be, amikor Kolozsvárra rendeltetett. Életének itt töltött idejéről mit sem tudunk, de akadémiai hallgató korában kiadott nagyobb szabásu munkájából sejtjük, hogy ő is belekeveredett abba a hol lappangó, hol meg fellángoló tűzbe, amelyet az unitárius és a református felekezet egymás ellen szított.

Az óvári iskolát Táallyai az 1630. év szeptemberéig igazgathatta. Ugyanis a Kolozsvár-városi sáfárpolgár számadáskönyvébe, szeptember 13-án, azt jegyezte be, hogy "Zász. Miklós Viszy hatt Eokrén az Caluinista Deákok közzül hatott Portékayokkal együtt Hunyadigh,"⁸⁾ hogy onnan azután váltott járművel Váradon keresztül tovább bujdossanak Németországba. E hat diák egyikének feltétlenül Táallyainak kellett lennie. Állításunkat Haller Gábor naplójának az Odera melletti Frankfurtban már 1630 november 22-én keltezett feljegyzése támogatja: "Jöttek az Akadémiában magyarok ketten Thálliai Márton és Uzoni Boldizsár"⁹⁾ E két diák közül az első hihető-

7) Az V., 235. könyvtári jelzésű könyvben: Mart 9 Z. Thallyai An-1626., az RMK.104. számuban pedig: Martinus Thalliaj 1626.sept. név olvasható.

8) Sáfár. 1630: 279.

9) ETA. IV. 5.

leg a kolozsvári egyházközség alumíniumát nyerte el, az utóbbit pedig ifjabb Bethlen István segítette hozzá, hogy külső országokbeli akadémiákon tanuljon tovább.¹⁰⁾ Frankfurtba való megérkezésük után a hat közül itt megállapodott két ifju másnap már be is iratkozott az akadémia hallgatóinak sorába. Az anyakönyvbe 1630 november 23-án vezették be "Martinus Z.Thallyaei U(ngarus)" és "Balthasar Janko Uzoni N(obilis) Transsylvanus nevét."¹¹⁾ Itt azonban csak néhány hónapig tartózkodtak, minthogy a hollandiai Leyda akadémijának beiratkozási könyvében már 1631 április 29-én található bevezetve: "Martinus Tsally Hung(arus Annorum) 26, T(theologiae studiosus) és Baltazar Usony Hung(arus Annorum) 25, T(theologiae studiosus)" neve.¹²⁾ Természetes, hogy az előbbi név csak a közlő hibás olvasása a Thallyai bejegyzés helyett. Utánuk nemsokára, vagyis 1631 július 18-án Haller is elhagyva Frankfurttot, Franekerába tartott, itt azonban csak rövid időre állapodott meg, mert október 11-re ő is átment volt Leydába. Naplójában ettől kezdve többször is feljegyezte Tallyai nevét, mint aki - úgy látszik - takarékosan élván, mindég rendelkezett fölszemes pénzzel, amiből Haller az 1632. és 33. esztendőök folyamán olykor-olykor egynehány tallért kölcsön kéregetett.¹³⁾

A franekerai egyetemen tanult magyarok között 1632 június 23-án találjuk bevezetve "Martinus Thalijsin Ungarus Theol(ogiae) Stud(iosus)" nevét.¹⁴⁾ Érdemes megemlíteni, hogy itteni beiratkozása - úgy látszik - csak formaság volt, mert tüstént eltávozva, megint csak Leydában látjuk viszont.

Ugyancsak Haller jegyezte fel, hogy 1632 június 26-án "Opposui publice adversus Martinum Thaliay disputantem de persona Christi, sub reverendo viro, Domino Poliendo."¹⁵⁾ Martinus Z.Thaliaeusnak ezt a vitatkozását "De Persona D.Nostri Jesu Christi" címen most már nyomtatásban is meglegjük (Leydai kiadás 1632-ben 4° lo

10) Lásd: Uzoni Boldizsár c. cikkemet! (E köt.-ben: 475-9.)

11) ProtSzle. 1889: 187.

12) Archiv. N.F.XVI, 207.

13) ETA. IV. 13, 18, 19, 20.

14) TT. 1886: 603.

15) ETA. IV. 13.

sztl. lev.)¹⁶⁾ E munkácskával kapcsolatosan minket leginkább az ajánlás érdekelt. Ebben ugyanis a felelő a serdülő kolozsvári egyház oszlopait sorolja fel, ugymint nyolc név szerint megnevezett polgárt, azután Szenczi Molnár Albertet, két lelkipásztort, rajtuk kívül pedig a vitatkozáson elnöklő Polyander professzort és végül Tályai Boyta György nevű saját testvérét. A kolozsvári patrónusokhoz és papokhoz intézett ajánlás máris világos bizonyíték diákunknak az egyházközséghez való közelebbi köze mellett, amelynek tehát többnek kellett lennie az egyszerű alumnus és patrónus közötti viszonynál. Ezt fokozza azután 1634-ben ugyancsak Leydában 8-ad rétű 399 lap + 25 szt. levél terjedelemben megjelent önálló munkája, amelynek címe: "Anatome Samosatenianismi. Sive Censura Brevis Ac Modesta Responsionis Cuiusdam N.N. Transylvani Institutae Ad Argumenta fere omnia orthodoxorum de Doctrina S.S. Trinitatis. Ubi simul alicum etiam Samosatenianorum rationes nempe: F. Socini, G. Enyedini, C. Ostorodij, V. Smalcij etc. examinatur."¹⁷⁾ Bod Péter Magyar Athenasza szerint Tályai Márton Erdélyben tanulókoraiban kezébe akadt Tsanádi Pál kolozsvári unitárius professzor "A Sz. Háromság tudományát állító erősségekre való Felelet." 1620-i kézirata, melyre ő Lugdunumban bővön reá megfelelt s melyből egy nagy könyv tölt.¹⁸⁾ Mondjuk ezt így, hogy a kolozsvári szokást s ezzel együtt Szentkirályi Benedeknek, a kolozsvári református iskola első mesterének példáját követve, ő is az unitáriusok ellen támadt. E művét hasonlóképpen a kolozsvári reformátusgyülekezet főpártfogóinak, vagyis a város kilenc polgárának, továbbá Tiszabecsi Tamás kolozsvári első papnak és Geleji K. István püspöknek ajánlotta. Ajánlása 1634 május 26-án Leydában kelt. Erdemes megjegyeznünk, hogy Dézsi Lajos annak idején Tályainak e két munkáját használta fel Szenczi Molnár Albert halála körülbelőleges idejének meghatározására, megállapítva, hogy az utóbbi mű keltezésénél korábban kellett meghalnia, minthogy ennek ajánlásában az ő neve már nem fordul elő.

Szombathi Jánosnak "Bibliographia Professorum" című munkája szerint Szilágyi Benjámin István kéziratos művében arról emléke-

16) RMK. III. 1483.

17) RMK. III. 1503.

18) Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766. 286.

zik meg, hogy miután a császári hadak a heidelbergi akadémiát tönkre tették, "elkezdők tanítványainkat hazánk jövő reménységére tanulás végett a belgiumi akadémiákra utasítani, közülök azután némelyek hogy világot lássanak, a brittániai szigeteket is meglátogatták." A magyar egyházak egynehány mivelte lelkű növendéke közül először átment ifjak között Tállyai Mártont is ott találjuk.¹⁹⁾ Azonban nem ismerjük az időpontot, amikor az angliai egyetemeket látogatta, ellenben az is bizonyos, hogy könyvének megjelenése után csak kevés ideig maradt idegen országban, ezt bizonyítja munkájának kéziratos ajánlással hazaküldött egyik példánya, amely későbbben a kolozsvári kollégium tulajdonába került.²⁰⁾ Sőt azt is felhozhatjuk bizonyítékképpen, hogy a fejedelem ugyancsak a kolozsvári iskola rektorát folytatólagos utánpótlásképpen 1634 november 10-én már küldötte is a külső országokbeli akadémiákra.²¹⁾

Szilágyi Benjámin István munkájának magyarra lefordított szövegében is megtalálható a Tolnaiék előtt Angliában járt ifjak egynehányja; közöttük ott van Tállyai neve is, ámde az ekkortájban csaknem lehetetlen "Móric" keresztnévvel párosítva,²²⁾ hihető azonban, hogy ez a névcsera a fordító tévedéséből keletkezett. Ezt az elírást - Szilágyira történt hivatkozással - adattárába az 1646. évszámmal megjelölve Trócsányi Berta is átvette.²³⁾ Ez a késői évszám különben annál inkább is érthetetlen, mert a Szilágyi Benjámin Istvántól felsorolt Angliát járt néhány ifju Tolnaiék előtt tette meg oda s visszavezető útját. Ugyanigy az 1650 táján Hollandiában tanuló hasonló nevű diákkal sem lehet azonos, mert hiszen a szatmárnémeti nemzeti zsinat után is künn bujdosó ifjút éppen semmiféle összefüggésbe sem lehet hozni a Szilágyitól tárgyalt nemzeti zsinattal. Azután meg a valóban Angliát járt Tállyai Tolnainál talán négy esztendővel korábban térvén haza, nem is lehetett semmi köze a Londonban kötött "kegyességformulájá" - hoz. Ennek ellenére bizonyos, hogy Tolnaival egyetértő gondolkozása,

19) SpFüz. 1865: 168.

20) Könyvtári jelzése: RMK. 432.sz.

21) Sáfár. 1634: 221.

22) SpFüz. 1857: 167.

23) Trócsányi Berta: Magyar ref. theológusok Angliában. Debrecen, 1944.

tehát puritánus elveket valló lelkipásztor volt, akiről Zoványi kutatásai közben azt állapította meg, hogy 1639-ben írott levelében köszöntötte a Kain-félék előtt ismeretlen Tolnait. Lehetséges, hogy azonos azzal a beregszászi prédikátorral, aki 1654 előtt, talán már 1642 nyarán elköltözött az élők sorából.²⁴⁾

24) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. 87-88.

Uzoni Jankó Boldizsár

Neve - mint Balthasar I. Uzoni - két külső országokbeli vitatkozásából s két alkalmi verséből is ismeretes.

A nevében foglalt utalás szülőföldjéül a háromszéki Uzon községet jelöli meg. Itt azután őt magát is megtaláljuk. Az I. Rákóczi György fejedelem rendeletére 1635 október 25-én összeírt lustrakönyvben az uzoni lófők (primipili) között Janko Boldizsár, Pap megjelöléssel jelentkezik.¹⁾ Ezt a családnévet bizonyítja a disputációjabeli "I" betűvel rövidített családnévnek, továbbá a keresztnévnek, a származási helynek, valamint a foglalkozásnak egyezése a lustra-könyvbeli bejegyzéssel.

Szülőfalujának, valamint rendi állapotának megállapítása után születésének körülbelőleges éve is meghatározható a hollandiai leydai akadémia anyakönyvének adataiból. E szerint az 1631. év április 29-én beiratkozott "Balthasar Usony Hung(arus) T(heologiae studiosus; annorum) 25"-nek vallotta magát.²⁾ Így tehát az 1606. évben születhetett.³⁾ Itthoni iskoláztatásáról csak annyit tudunk, hogy a felsőbb évfolyamokat Gyulafehérváron végezte el, ahol 1630 április 20 és 22-én - mint a kollégium seniora - Alsted professzor elnöklése alatt "De Deo" tárgykörből tartott vitatkozást. Ez a disputáció azután még ugyanabban az esztendőben nyomtatásban is megjelent.⁴⁾ Ugyancsak itteni tanulását bizonyítja 1632-ben Leydában tartott vitatkozásának ajánlása, amelyet patrónusán és Leydai professzorán kívül Keserői D. János püspöknek, Geleji K. Ist-

1) Háromszék 1635. évi lustrakönyve. 45/A. levél. (A SzNM-ban volt.)

2) Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. N.F. XVI. 207.

3) Születési évét és családnévét a ProtKözl. 1888. évfolyama 446. lapján már Zoványi Jenő is megállapította.

4) RMK. II. 458.

ván fehérvári lelkipásztornak, Alsted, Piscator, Bisterfeld és Kereszturi B. Pál ugyancsak fehérvári professzoroknak ajánlotta.⁵⁾ Tehát 1630 nyarán végezvén be hazai iskolázását, - külső országokbeli vitatkozásainak tanúsága szerint - ifjabb Bethlen Istvánnak, a váradi vár főkapitányának, Hunyad és Máramaros vármegyék főispánjának alumniumát nyerte el.⁶⁾

A kolozsvár-városi sáfárpolgár 1630 szeptember 13-i elszámolási tétele szerint: "Zász Miklos Viszy hat Eokrén az Caluinista Deakok között hatott Portékayokkal együtt Hunyadigh,"⁷⁾ hogy onnan azután új járműváltással Váradon keresztül tovább szekerezzenek: Németország felé. E hat diák egyike bizonyosan Uzoni lehetett. Sejtésünket Haller Gábor naplójának az Odera melletti Frankfurtban 1630 november 22-én keltezett feljegyzése támogatja: "Üttek az Academiában magyarok ketten Thályai Márton és Uzoni Boldizsár,"⁸⁾ Ugyanis a Fehérvárról külső országokba igyekező diákok útjának mindenképpen Kolozsváron kellett átvezetnie, ebben az időtájtban pedig más olyan feljegyzés nincsen, amelyet Uzoni utazásával kapcsolatba hozhatnánk. Frankfurtba való megérkezésük után a hat közül itt megállapodott két diák másnap már jelentkezett is az akadémiába való felvételre. Az anyakönyv szerint: 1630 november 23-án "Martinus Z. Thallyai U(ngarus)", aki megelőzőleg a kolozsvári schola rektora⁹⁾ és "Balthasar Janko Uzoni N(obilis) Transsylvanus" néven iratott be az anyakönyvbe.¹⁰⁾ Frankfurtból néhány hónap múltával eltávozva, 1631 április 29-én már a hollandiai Leyda akadémiájára iratkozott be,¹¹⁾ itt azonban megint csak rövid ideig tartózkodott, minthogy "Balthazar Uzoni Transsylvanus Theol(ogiae) Stud(iosus)"-ra július 16-án már a franekerai akadémia anyakönyvében akadunk rája.¹²⁾ Itteni előhaladásának jeleképpen "De Tribus

5) RMK. III. 1486.

6) RMK. III. 1480, 1486.

7) Sáfár. 1630: 279.

8) ETA. IV. 5.

9) Fekete Mihály: A kolozsvári ev.ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1875. 25.

10) ProtSzele. 1889: 187.

11) Archiv. N.F. XVI. 207.

12) TT. 1886: 603.

Controversiis generalibus in I. Bell. tom. comprehensis" tárgykörből az angliai puritánizmus legjelesebb vezetőegyénsége, a Hollandiába menekült Amesius Vilmos teológiai professzor elnöklése alatt 1632 áprilisában 20 negyedrétnyi nyomtatott levélre terjedő nyilvános vitatkozást tartott. Ezen kívül ismerjük egy latin versét is, amellyel Séllyei P. Ferenc nevű tanuló társának teológiai tárgyu disputációját üdvözlötte.¹³⁾ Ugy látszik, hogy vitatkozásának megtartása után visszatért Leydaba, bárha az újra való beiratkozásnak az anyakönyvben nincsen nyoma. Itt már szeptember 11-én Polyander teológiai professzor elnöklése alatt "De Nominis divini celebratione, adoratione, atque invocatione" címen vitatkozást tartott. Nyomtatásban megjelent védelmi irata 10 negyedrétnyi terjedelmű. Ismerjük még ugyane tájban írott üdvözlő versét is, amellyel Tölcséki Mihály nevű tanuló társa disputációját köszöntötte.¹⁴⁾

Nagyon valószínű, hogy Uzoni külső országokbeli bujdosása két esztendőnél nem tartott tovább s ezért már az 1632. év utolsó hónapjaiban haza is érkezett. Ezt annak a helyzetnek az alapján állíthatom, hogy a háromszéki lustrakönyv 1635 őszén már mint papot, tehát mint állomáshelyét betöltő rendes lelkipásztort állítja elének, sőt egy 1654-ben megjelent "Concordiae Inter Evangelicos Quererendae Consilia" című, de tulajdonképpen 1634 február 7-én kelt s Duraeusnak az evangélikusokkal való unió tervezetét méltányoló válasziratot a püspökön és a három fehérvári professzoron kívül az összes erdélyi református esperesek is aláírták; közöttük találjuk Uzoni Boldizsár dévai pap, hunyad-megyei esperest is.¹⁵⁾ Tehát ennek a fiatal egyházi férfinak már legalább is egy - másfél esztendő óta idehaza kellett lennie, hiszen nem csekély időt, vehetett igénybe, mignem a püspöktől kijelölt állomáshely elfoglalása és beiktatása, majd a legközelebbi generalis synoduson történő ordinálása után még a partialisnak is össze kellett ülnie, amelyen azután esperessé is megválasztották. Ehhez az alig 27-28 éves korban elért magasabb ranghoz a saját rátermettségén kívül : bizonyosan még egyéb körülmények is segíthették. Láttuk ugyanis,

13) RMK.III. 1480 és 1477.

14) RMK.III. 1485, 1486.

15) RMK.III. 1924 - Zoványi Jenő: Tanulmányok a magyar prot. egyház és irodalom történetéből. S.-patak, 1887. 63-70.l.

hogy Uzoni ifjabb Bethlen Istvánnak, Bethlen István fejedelem de-
 rék fiának volt a pártfogoltja. Az alig egy esztendővel idősebb
 patrónus, aki annak idejében maga is külföldi akadémiákon öregbi-
 tette itthon szerzett tudását, külsőországokban tanuló kedvelt
 alumnusa számára maga közelében szemelte ki a helyet. Ő ugyanis,
 mint hunyad-megyei főispán, a dévai várnak is ura lévén, ezért az
 itteni lelkipásztorság nemcsak rangadó helyet biztosított annak,
 betöltőjére, de anyagilag sem lehetett megvetendő állás, hiszen
 itt egyuttal patrónusának is udvari papja volt. Tehát az üresedés
 bekövetkezésekor Bethlen sürgősen hazahivatta pártfogoltját, előbb
 azonban óhajtasát a püspökkel is közölnie kellett, hogy Uzonit -
 a szokástól eltérőleg - ne küldje három esztendeig tartó schola-
 masterségre, hanem egyenesen Dévára rendelje. Ennek azután így is
 kellett történnie, mert hiszen - miként Szalárdi emlékezetül hagy-
 ta - "az váradi gróf főkapitány ifju Bethlen István, ... (ki) minden
 dologban nagy okossággal, móddal járó, okos elmés tanácsos ifju
 ember vala, ... megbetegedvén, ... szép csendes halállal az élők kö-
 zül elköltözött vala, életének mintegy 28. esztendejében. Kinek
 teste édes atyjának s (Rákóczi) fejedelemnek is tetszéséből, Fe-
 hérvárra béhozatván, die 24. Martii anni 1633. az öregbik egyház-
 ban nagy solennis pompával temettetett vala."¹⁶⁾ Nemsokára ezután:
 még ennek az évnek május 18-án elhunyt Keserői Dajka János püspök
 is. Mindezeket az eseményeket tehát meg kellett előznie Uzoni dé-
 vai pappá tételének. De patrónusának halála után is, továbbra is
 Déván maradt. Ezt bizonyítja, hogy Geleji Katona István püspök
 1640-ben megjelent Praeconium evangelicum című prédikációs könyvé-
 hez írt üdvözlő versek egyikét Uzoni J. Boldizsár dévai lelkipász-
 tor és vajdahunyad-zarándi esperes szerezte.¹⁷⁾ További említést
 találunk Gelejinek 1643 július 2-án Fehérváron keltezett levelé-
 ben, amelyben jelenti a fejedelemnek, hogy a deákok közül négyet
 Bisterfeldius urammal megrekesztettünk mindjárt azon nap; egyik
 Déva felé ment alá, aki principális volt közöttük, afelől is ir-
 tam Uzoni uramnak, hogy ha ott leszen, megfoghassa, és felküld-
 je.¹⁸⁾ Majd az 1646 június 10-én Szatmárnémetiben tartott nemzeti

16) Szalárdi 86.

17) Zoványi Jenő: Nehány kiegészítő adat. PrK. 1888: 446.

18) Uj Magyar Muzeum. 1859: I. 229.

zsinat résztvevői között, mint az egyik erdélyi kiküldött "Balthasar Uzoni, Senior Pastor Devaiensis" nevét is ott találjuk.¹⁹⁾ Megelőzőleg pedig jelen kellett lennie a június 3-i enyedi zsinaton, amely a nemzeti zsinattal ellentétben a presbiteriumok felállításának szükségessége mellett döntött s mint Amesius-tanítványtól, hihetőleg tőle sem állott távol a puritánus-felfogás.

Uzonira vonatkozó utolsó adatunkat Kálnai Péter utrechti teológiai hallgatónak 1647 április 14-én tartott vitatkozása tartalmazza, ezt ugyanis a többek között Uzoni Boldizsár dévai papnak is ajánlotta.²⁰⁾ Ugy látszik, hogy egész élete folyamán Déván töltötte be hivatását, ami már egymagában is eléggé bizonyítja hiveinek szeretetét s patrónusainak megelégedését. Lehetséges azonban, hogy még ebben, vagy a következő évben bevégezte életét. Erre vallana, hogy a fejedelem ekkortájban ajánlotta fel Tolnai Dali Jánosnak a dévai papságot.²¹⁾

19) Lampe, Frid. Adolphus: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1738. 419.

20) RMK. III. 1690.

21) Szilágyi Sándor: Vértanúk a magyar történetből. Pest, 1867. 97.

P o r c s a l m i J á n o s

Porcsalmi János egyike volt Tolnai Dali János legtöretlenebb elszántságu követőinek.

Itthoni tanulását hihetőleg Szatmáron kezdve, a sárospataki anyaiskolában folytatta, ahol 1637 február 5-én írta alá az iskolai törvényeket. Innen azután 1639 augusztus 28-án a tokaji rektorságra vitetett,¹⁾ majd pedig külső országokbeli akadémiákra távozott. 1641 október 5-én a franekerai egyetemen a teológiai karra iratkozott be.²⁾ E jeles anyaiskolában való tanulása idejéből, a kolozsvári református kollégium egy olyan könyvét őrizi, amelyet maga küldött haza bizonyosan egy, itthoni tanulmányait még be nem fejezett barátjának. A könyvbejegyzés szerint: "Erudito Juveni D. Michäeli Alpari, Alumn. Schol. Patakinae mittit Franekera Frisorum occidentalium Joan: Portshalmi mpria." E kötetet egy nála fiatalabb iskolatársának küldötte haza, aki azonban rövidesen ezután meghalt hazájában.³⁾ Még egy másik kötetet is őriz e gyűjtemény, amelybe, mint tulajdonos, "Johannes Porczalmi - possidet hunc libellum pro certo tempore et spe" neve van beírva.⁴⁾

A debreceni református nagykönyvtárban találunk még egy harmadik olyan könyvet is, amely egykor Porcsalmi tulajdonában volt. A kötet címe: Aprius Jánosnak, Institvtionvm Moralivm. Lvgdvni, 1625.⁵⁾

E kötetet tehát Szepsi V. Andrásnak küldötte haza, ő - úgy látszik - idősebb volt Porcsalminál, mert 1634 szeptember 1-én ir-

1) ET. 1943: 234.

2) TT. 1886: 605.

3) ET. 1943: 236.

4) Ref.koll. N. 6. 7; V. 130. sz. könyvtári jelzéssel.

5) Könyvtári jelzése: B. 7.

ta alá a sárospataki iskola törvényeit,⁶⁾ külsőországokbeli diákok vitatkozásából pedig azt látjuk, hogy Szepsi V. András 1652 május 31-én és 1655 július 10-én ungvári lelkipásztor volt.⁷⁾

E könyv bejegyzéséből egy nagyon fontos jelenségre figyelhetünk fel, arra ugyanis, hogy Porcsalmi János papfiu ("P") mégpedig Porcsalmi András kolozsvári lektor testvéröccse lehetett, tudjuk, ugyanis, hogy Porcsalmi András 1617-ben született Porcsalmán, ahol apja Porcsalmi Sebestyén nemcsak ekkor, hanem 1628 november 16-a táján is lelkipásztor,⁸⁾ de hihetőleg 1614-ben is, amikor Porcsalmi János meglátta a napvilágot.⁹⁾

A franekerai egyetemről továbbbujdosva, két esztendő multával 1643 október 26-án "Johannes Portschalmi Ung(arus Annorum) 29 T(heologiae studiosus)"-ként van a neve a leydai egyetem anyakönyvébe beiktatva.

Hazatérése után legközelebb, mint tállyai másodpapot látjuk, viszont. Ugyanis a tokaji diocézis gyűlésen Tolnai Dali Jánoson s mintegy nyolc puritánustársán - közöttük Kereszturi István és Porcsalmi János tállyai lelkipásztorokon is - ítélkeztek; erőszakolt és üres vádpontok alapján Tolnait esperesi és mindnyájukat a legközelebbi zsinat határozatáig lelkipásztori állásukból felfüggesztették.¹⁰⁾ 1646 Junius 10-én Szatmárnémetiben megtartott nemzeti zsinaton, amelyen a Tiszáninnen és túl papi képviselőin kívül az erdélyi kiküldöttek is részt vettek, minthogy a megjelent fejedelem melegen ajánlotta a békés elintézését, a zempléni esztopális nézetű papok minden erőszakoskodásuk ellenére sem tudtak többet elérni, mint amit a tokaji gyűlés Kereszturi István, Győri István, Porcsalmi János, Tolcsvai Márton, Kovásznai Péter és Tolnai Dali János ügyéről már határozott. Vagyis - Tolnaiék kivételével - a most felsoroltak felett való döntést a legközelebbi gyűlésre halasztották, de addig is meg kell javítaniok erkölcsüket, mert különben reményük sem lehet visszavételükre.¹¹⁾

6) ET. 1943. 125.

7) RMK. III. 1800, 1944.

8) Szerző: XVI-XVII. századbéli papok a szatmári ref. egyházmegegyéből. ET. 1943: 23.

9) Archiv N. F. XVI. 211.

10) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911. 136-37.

11) I. h. 155, 162. - Lampe. 423.

Szilágyi Benjámín István szerint Porcsalmit ott találjuk a Synodus Nationalis Hungaricus által megkivánt kötelezvény aláírói között.¹²⁾

A továbbiakban Porcsalmiról aránylag nem sokat tudunk. Annyi bizonyos, hogy az ötvenes években már nem vala Tállyán. Ugyanis Somosi Petkő János leydai teológus 1653 március 5-én tartott vitatkozását Porcsalmi János szikszói papnak ajánlotta.¹³⁾ Ezután az 1656. évben látjuk viszont, minthogy a szeptember 13-án Gálszécsen tartott zsinat - az egyházmegyei "Protocollum" szerint - Lorántfi Zsuzsanna kivánságára az urvacsorai agenda szövegének megszerkesztésére bizottságot küldött ki, amelynek tagjaiul Veréczi Ferenc, Medgyesi Pál, Tolnai János és Porcsalmi János erdőbényei lelkipásztor jelöltetett ki.¹⁴⁾ A háromnegyed részben puritánus felfogásu tagok kiválasztása már valóban nagy haladás volt a presbitéri nézetekkel való megbékélés irányában.

Három esztendővel azután ismét találkozunk vele, merthogy - Halmi Suho András utrechti teológus 1659 december 17-én elmondott disputációját többekkel együtt Porcsalmi János Erdőbénye mezőváros papjának ajánlotta.¹⁵⁾

Az 1681. év május 19-én elhunyt Porcsalmi András, ekkor a bátyja hihetőleg már nem is élt, mert a kolozsvári farkas-utcai templomban őrzött temetési eulogiumon neve nem fordul elő.

12) SpFüz. 1857: 17.

13) MKvSzle. 1930: 148.

14) Zoványi i. m. 356.

15) RMK. III. 2071.

Sellyei Pál

A kolozsvári 1640. esztendőbeli sáfárpolgár számadáskönyvében találtam bevezetve, hogy augusztus 22-én "Erkezenek Vrunktul Deakok, Vrunk kwldi oda fel nyment Orszagba tanulni. Szenczi Janos Selliej Pal negied magokkal S(alus) Con(ductusuk) leuen, B. V. H. adta[m] Hust Libr(arum) 4. den. 6. ket Czirket den. 12. Cipot hatot den. 6. Bort ket Eytelt den. 16."; augusztus 20-án pedig az jegyeztetett fel, hogy "Vrunk kwldi Nemet Orszagba[n] Szenczi Janost, Sellyej Palt. Adtunk az Kis Mihali 4 Eökrét huniadigh, fizettem az negi Eokeortwl fl. 1 den.--"¹⁾ E diákok tehát valószínűleg a gyulafehérvári kollégium növendékei voltak.

Ismeretes, hogy közülök az egyik 1641 június 21-én mint "Paulus Sellyei Ungarus Theol(ogiae) Stud(iosus)" iratkozott be a franekerai egyetemre, ahol azután csupa puritánus tanulótársakkal volt körülvéve, ugymint Szenczi Molnár János, Keserői Dajka Pál, Gidófalvi János, Csaholczi János, Mogyorósi Elek és a többi.²⁾ Két hónappal ezután, vagyis 1641 augusztus 21-én már Leydaban iratkozott be a felsőbb tanulmányokra. Nevét "Paulus Sellyeinus Hung(a-rus, Annorum) 25, T(theologiae studiosus)"-ként³⁾ találjuk az akadémia anyakönyvében. Ebből az adatból tehát azt tudjuk meg, hogy 1616-ban született, mégpedig valahol Magyarországon, minthogy nevével kapcsolatban egyetlenegyszer sincsen "Transsylvanus", vagy "Siculus" közelebbi névhatározás feltüntetve.

A külsőországokban járt Sellyeivel idehaza most már Sárospatakon találkozunk, a súlyosan beteg Verécsi Ferenc elsőpap helyébe 1656-ban ő hivatott meg.⁴⁾ Rövid idővel ezután azonban innen

1) Sáfár 1640. 114, 205.

2) TT. 1886: 605.

3) Archiv N. F. XVI. 210.

4) Zoványi: Puritánus mozgalmak. 357.

is tovább rendeltetett. A vitatkozását ajánló Debreceni Gele János franekerai diák művecskéjét az 1659. esztendőben a többek között Nagyari Benedek és Kovásznai Péter váradi presbiteriánus papoknak és a nemkülönben ugyanilyen felfogást valló Sellyei Pál nagybányai és Borsai Ferenc csatári prédikátoroknak ajánlotta.⁵⁾

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában találtam egy olyan kötetet, amely 1660 március 5-én történt keltezéssel "Ex libris Pauli Sellii Ministri Eccl[esi]ae Rivulinae indigni" tulajdonost nevez meg, ez alatt pedig "Ex libris Stephani Matko K. Vásárhelyi. A. 1665. 25 Febr(uarii) emp[itu]s Rivulini."⁶⁾ Ugyanis Kézdivásárhelyi Matkó István ekkor Felsőbányán volt prédikátor, s ezért téves Kovács Gusztávnak az a közleménye, amely szerint itt 1655-ben lett volna pap, utóda pedig 1658-tól Sárközi Mihály.⁷⁾

Valószínűnek tartom, hogy Vásárhelyi e könyvet nem közvetlenül Sellyeitől, hanem a hagyatékából vásárolta, ugyanis Sárközi Mihály utrechti teológus 1666 március 3-án tartott vitatkozását Nagybánya város vezetőinek, valamint Nánási István és Horti István odavalósi papoknak ajánlotta.⁸⁾ Tehát nagyon hihető, hogy Sellyei ekkor már nem is élt, korán elköltözvén az élők sorából, mert hiszen mind helyében, mind az egyházmegye egyházi vezetői között, mind pedig a közeli Szatmár és Németi Városokban már más lelkipásztort találunk.

5) RMK. III. 2054. és a kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában. 70/0.sz. kv. tári jelzéssel volt ellátva.

6) Kv. tári jelzése: P. 21. sz. volt.

7) Kovács Gusztáv: A felsőbányai ref. egyház és iskola története. SpFüz. 1866: 294.

8) RMK. III. 2369.

R o z g o n i S u t o r i s J á n o s

A leydai egyetem anyakönyvéből megállapítható, hogy Rozgoni 1610-ben születhetett, mégpedig egyszerű polgárcsaládból. Az apja bizonyosan foltozó varga lévén, akinek aligha volt módjában fia taníttatása, ezért bizonyos, hogy az ifjúkorba jutott gyermek szorgalmas, jótanuló volt s így az országa bármely részében jelentkező minden szellemi kiválóságra és jóigyekezetre felfigyelő idősebb Rákóczi György fejedelem az érdemes tanulót felkarolva, maga taníttatta tovább.

A franekerai egyetem anyakönyvének lapjai szerint 1638 szeptember 14-én két magyar ifju iratkozott be az itteni teológiai karra, úgy mint Johannes Rozgoni és Johannes Molenaar.¹⁾ Itt azután szorgalmas tanulásuk jeleképpen Vedula Miklós professzor vezetés alatt "Opuscula Theologica Nova" címzésű könyvben a Collégium Hungaricum többi tagjával együtt tartott vitatkozásukat adták ki. Ebben az 1640-ben megjelent gyűjteményben Rozgoni S. Jánosnak két disputációja is van besorozva.²⁾

Franekerában Rozgoni egy esztendő teltén, átment Leydába, ahol 1639 november 29-én iratkozott be az egyetem teológiai karára.

Tudjuk, hogy Rozgoni sajátkezűleg írott életrajzot hagyott hátra maga után, amely 1837-ben még Szathmári Pap Zsigmond vizaknai lelkipásztor tulajdonában volt, azonban ez azóta megsemmisült, bizonyosan 1849-ben Nagyenyeden lelte halálát. E füzetben a többek között azt jegyezte fel, hogy "Anno 1638 Lugduni Batavorum nostrae nationis Juvenum virorum tunc temporis degentium haec sunt nomina: /saját magán kívül/ Petrus Debreczeni, Daniel Kolo'si, Benedictus

1) TT. 1185: 604.

2) RMK. III. 1557.

Szikszai, N.N. Kecskeméti, Steph. Vari, Steph. Szepsi, Johannes Molnár Szenciensis Alberti filius.⁴⁾ E sorokból világosan látszik, hogy Szenczi Molnár Jánost nagyra becsülték s talán büszkéek is voltak reá azért, hogy Molnár Albert fiának lehettek tanulótársai, mert - hát - egyedül csak az ő apjának nevét nevezték meg, pedig közülük más is volt papfiu.

Ha ezek után végignézzük a névsorocskát, azt találjuk, hogy mindenik tagja puritánus nézetű, sőt nem egy ifju éppen a Tolnai-féle tizek tagja is volt. Egyedül csak Rozgoni világnézetére vonatkozólag nincsen semmi határozott adatunk, de kartársai és barátai felfogásából következtetve, őt is közéjük tartozónak kell tartanunk.

Geleji Katona István püspöknek Öregbik Rákóczi György fejedelméhez 1640 szeptember 13-án Gyulafehérvárról intézett levelében a többek között arról számol be, hogy "megérkezének kegyelmes uram azok a két alumnusok, akiket vártam, békével; jó két atyafiak, ha isten élteti őket, jó tanító emberek /vagyis papok/ lesznek; egyiket Vásárhelyre adám scholamesterségre, még a másiknak helye nincs."⁵⁾

Koncz József: A marosvásárhelyi ev.ref. kollégium történetében azt találjuk, hogy "1640-ben szeptember 21-től fogva Rozgoni a scholamester."⁶⁾ Tehát a hazatért "jó két atyafiak" egyike Rozgoni Sutoris János volt. Sajnos, hogy itteni működéséről nem maradt fenn semmi jelentős emlék.

A kolozsvári református kollégium két olyan munkát őrizett meg, amely annak idejében Rozgoni saját tulajdona volt. Az egyikbe irt bejegyzés szerint: "Est Georgij Miskolci et fratrum Christianoru[m] eius in these fide iunctorum 1643.10 die Mensis Februarii in oppido Kezdi Vasarhely." Ez alatt: "Post Cl. Georgii Miskolci Est Johannis S. Rozghoni. Emi ab ipsis electvs, Enyedini in synodo generali Anno 1646 Junij 4. die flor. 1 Den. 60." Végezetül: "Ex libris Johannis P. Rozgoni filiationis jure etc." Tehát Rozgoni Sutoris János 1646 június 4-én vásárolta, 1 frt 60 denáriusért

4) Erdélyi Prédikátori Tár. VII. füzet. 1837. XXXVI. 1.

5) Uj Magyar Muzeum. 1859. I. 207.

6) Koncz József: A maros-vásárhelyi ev. ref. régi iskola ismertetése. M.-vásárhely, 1896. 42.

a szatmárnémeti nemzeti zsinat alkalmával. Valószínű, hogy ekkor már enyedi pap volt. Őtána fia: Rozgoni Pastoris János lelkipásztor örökölte.⁷⁾

A másik két kötetes könyv bejegyzése: "Ex libris Johannis P. Rozgoni. Ab. A. 1666 usui suo hos Parentis libros applicare utpote cepit etc."⁸⁾ Eszerint 1666-ban kerülhetett Rozgoni P. János tulajdonába.

Basa Mihálynak "A nagyenyedi ref. egyházmegye és az abban levő egyházak történelme" című közleményében azt adja tudtunkra, hogy "Rozgoni - alias Sutoris János, enyedi pap, s egyszersmind - 1648-50-ig esperes. Jegyzője volt Géczi György." Enyedről 1655 után Ótordára ment lelkipásztornak; 1657-ben már itt találjuk.⁹⁾

Tudjuk, hogy e városnak Basta erdélyi kormányzása idején menedéklevele volt a tábornoktól, ennek ellenére azonban a császári gyűlevész sereg Tordát megrohanta, rabolt és gyilkolt úgy, hogy a vér patakként omlott a vártemplom kerítésének kapuján keresztül. E szörnyűséges csapás 1658 szeptemberében újra megismétlődött: II. Rákóczi Györgyöt üldöző tatárok Tordát felégették és lakosságának nagy részét legyilkolták. Mindez azonban nem volt elég, mert a fejedelem hajdúi és a török seregek között 1659 december 2-án bent a város területén véres csata és pusztítás következett be, majd a Kemény János seregét üldöző tatárok ismét elhamvasztották Torda épülfélben levő házait.¹⁰⁾ Mindezen veszedelmek alkalmával Rozgoni Kolozsvár biztosabb falai közé menekült, de Sejdi Achmettől a város lakosságára kivetett közel százezer forintos sarcához - a történelem szerint - meg nem nevezett tordai prédikátorként 1659-ben ő is hozzájárult.¹¹⁾

Az 1673-ban tartott radnóti zsinat, amely Dési Márton enyedi professzor, Hunyadi Pál ugyanottani lelkipásztor, Csernátoni Pál enyedi tanár, Pataki István kolozsvári professzor felett mondott

7) Könyvtári jelzése: Q. 62./Ma az akadémia könyvtárában Kolozsvárt./

8) Könyvtári jelzése: M. 7. /u.o./

9) Az erdélyi reformált anyaszentegyház névkönyve. 1867. - Kolozsvárt, 1867, lo. 24./

10) Kövendi Weress Sándor: Torda őcsaládai. Kolozsvár, 1891. 9-lo.

11) Jakab Elek: Kolozsvár története. II. 676.

enyhe ítéletet, mivelhogy ők Coccejus tanításait hirdették. E zsinat végzését Apafi fejedelem 1680 február 22-én sajátkezű aláírásával látta el, s az egyház részéről Rozgoni János, Kiskomáromi P. István, Rimaszombati István és Zemlényi Ferenc tekintélyes papok erősítették meg. E végzésekből láthatjuk, hogy Amesius felfogását az egyház már régóta elfogadta, sőt kollégiumaiban is tanította, Coccejus nézeteinek hirdetése azonban még tilalmaztatott.¹²⁾

Hihető, hogy a puritánizmusban nevelkedett Rozgoni is már kiöregedett a továbbhaladásból.

Rozgoni Sutoris János fia : Rozgoni Pastoris János 1653-ban netalán már Tordán született, Tanult Kolozsvárt, Utrechtben, Leydában. Hazatérte után Székelyudvarhelyen iskolai rektor, majd Kolozson, azután Fogarason, továbbá Széken, végül is Kolozsváron pap. Az utolsóként említett városban mindössze két esztendeig szolgált, mert 1710-ben elhunyt, özvegye pedig 1718-ban halt meg.¹³⁾

12) ProtKözl. 1889: 344, 362.

13) Kolozsvári ref.lelkipásztorok. /Kéziratos gyűjteményem/.

Spanhemius tanítványainak vitatkozásgyűjteménye
és Huszti Sándor

A debreceni református kollégium nagykönyvtára őrzi Spanhemius Frigyes genfi, majd leydai teológiai tanár tanítványainak egy, idehaza eddigelé nem ismertetett vitatkozásgyűjteményét. E könyv címe: "Disputationvm Theologicarvm Miscellanarvm Pars Prima" és "Pars Secvnda". Ennek a két kötetnyi, 4° nagyságu munkának megjelenési helye és ideje: "Genevae 1652." Az első kötet előszava 1652 július 1-én, a másodiké pedig 19-én Genfben kelteztetett.¹⁾ A számos disputáció közül kilencnek a respondense magyar ifju s bárha feleleteik igazában véve nem mondhatók önálló alkotásoknak, a szerzők származása miatt mégis csak a RMK. III. kötetének tartozékai.

E disputációk mindenikét, vagy legalább is a magyarokét Leydában tartották, amit az is bizonyít, hogy mindegyik diák nevét az itteni anyakönyvi bejegyzések között kivétel nélkül megtaláljuk.

1. Az I. kötet 66-72. lapján van kinyomtatva, mint "Disputatio XV. Exhibens Epitomen Theologiae Sociniana. Respondente Stephano T. Peeri." Ez a vitatkozás különben az Elzevir Bonaventura és Ábrahám leydai officinájában "Disputatio Anti-Sociniana Miscella" főcímmel önállóan is megjelent. Ebből azután azt is megtudjuk, hogy a megnevezett diák 1647 december 11-én adta elő mondanéit.²⁾

Az akadémia anyakönyve szerint "Stephanus Peery Hungarus" nevű 28 esztendő s ifju 1647 március 25-én iratkozott be Mányoki Istvánnal és Szokolyai Istvánnal egyidőben. Ebből az gyanítható, hogy hazulról együtt elindult utitársak is lehettek.³⁾ Itt azon-

1) Könyvtári jelzése: F. 592.

2) RMK. III. 1686.

3) Archiv N. F. XVI. 212.

ban ő csak egy esztendő-t töltött, mert 1648-ban Fogarasi K. Ferencel és B. Sikó Jánossal azonos időtájban már átbujdosott Utrechtbe.⁴⁾

2. Az I. kötet 195-207. lapjain találjuk a "Disputatio XXXI. De Praedestinatione. Respondente Stephano S. Manioki." Ez a vitatkozás, amelyet 1648 márciusban tartott Mányoki S. István, ugyancsak az Elzevir-nyomdában önállóan is megjelent.⁵⁾ Szerzője, mint 26 esztendő-s ifju, 1647 március 25-én iratkozott be az egyetem teológiai karára.⁶⁾

3. Az I. kötet 208-217. lapjain olvasható a "Disputatio XXXII. De Praedestinatione et annexis capitibus Respondente Francisco K. Fogaraski." Ugyanezt a vitatkozást, amelyet 1648 június 20-án tartott Fogarasi K. Ferenc, Leydában ugyancsak Elzevirék nyomdájában is kiadta.⁷⁾ Az egyetem anyakönyve szerint mint 28 esztendő-s ifju, 1648 május 6-án iratkozott be a teológiai karra,⁸⁾ s minthogy még ugyanebben az évben átvándorolt az utrechti egyetemre,⁹⁾ megállapítható, hogy külső országokbeli tartózkodásának Leyda volt az utolsóelőtti állomása, ugyanis november hónapra már Gyulafehérvárra hazaérkezett.

4. Az I. kötet 253-258. lapján jelent meg a "Disputatio XXXVI. De Perseverantia Sanctorum. Respondente Stephano Szokolaeo." Ugyanez a vitatkozás, amelyet 1648 májusában tartott, hasonlóképpen a Leydai Elzevir-tipográfiában önállóan is megjelent.¹⁰⁾ Ő különben 26. esztendő-s volt akkor, amikor Périvel és Mányokival együtt e város egyetemére beiratkozott. Most említett vitatkozásán kívül még három másikról is van tudomásunk, amelyet részben Spanhemius, részben pedig Caesar professzor irányítása mellett adott elő.¹¹⁾ Ezek ajánlásából kitűnik, hogy családi neve Anderkó volt. Róla bőveb-

4) Segesvári Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 16.

5) RMK. III. 1706.

6) Archiv. N. F. XVI. 212.

7) RMK. III. 1702.

8) Archiv N. F. XVI. 212.

9) Segesváry. 16.

10) RMK. III. 1710.

11) RMK. III. 1687, 1708, 1709.

ben Zoványi Jenő számol be.¹²⁾

5. Az I. kötet 272-276. lapján jelenttette meg Spanhemius professzor "Disputatio XL. De Statu Exinanitionis Christi Respondente Joanne H. Belenyessio." címen. Bárha valószínű, hogy ez a szellemi termékecske Leydában is megjelent, minthogy azonban annak egyetlen példánya sem ismeretes, ezért nem tudjuk az előadás megtartásának idejét sem. Egyedül csak annyi bizonyos, hogy "Joannes Belenyessinus", mint 25 esztendőes ifju, 1647 szeptember 10-én csakugyan beiratkozott a leydai egyetem teológiai fakultására.¹³⁾ Feltehetőleg tehát, hogy az 1648. év elején állott ki vitatkozásra.

6. Az I. kötet 300-308. lapjain nyomatták ki: "Disputatio XLVI. De Nominibus Schismaticis. Prima. Respondente Stephano A. Szokolylai." Ez a vitatkozás, amelyet Szokolylai 1647 december 27-én tartott, hasonlóképpen külön is megjelent a leydai Elzevir nyomdában.¹⁴⁾

7. Az I. kötet 309-315. lapjain olvasható a "Disputatio XLVII. De Nominibus Schismaticis. Secunda. Respondente Stephano S. Manyokino." Az Elzevir-nyomdában szedett új nyomtatványként is megjelent ez az 1648 január 15-én tartott vitatkozás.¹⁵⁾ Manyokinak ezen a két felsorolt munkácskáján kívül még másik két dolgozata is ismeretes. Az egyiket Caesar, a másikat Triglandinus professzor irányítása mellett tartotta.¹⁶⁾

8. A II. kötet 243-257. lapján maradt reánk a "Disputatio XII. De Autoritate librorum Apocryphorum. Septima. Respondente Alexandro Huszthi." Ez a tizenöt lapnyi terjedelmű dolgozat bárha külön kiadványképpen nemkülönben megjelenhetett, erről azonban eddigelé nincsen tudomásunk. "Alexander Huszthi Ung(arus Annorum) 25, T(theologiae Studiosus)" nevét 1643 március 7-én vezették be a leydai egyetem anyakönyvébe.¹⁷⁾ E disputációját hihetőleg az 1643-

12) Zoványi Jenő: Egy és más a Szokolylai Anderko Istvánt illető ... adatokról. ItK. 1941: 284-86.

13) Archiv N. F. XVI. 212.

14) RMK. III. 1687.

15) RMK. III. 1703.

16) RMK. III. 1704, 1705.

17) Archiv. N. F. XVI. 210.

45. évek valamelyikében tartotta, mivel 1646 elején idehaza volt, sőt a sárospataki iskola tanári állásába is már beiktatták.¹⁸⁾Több munkája eddigelé még nem került elő.

9. A II. kötet 340-350. lapján találjuk a "Disputatio XXIV. De Consequentibus Quarta. Respondente Thoma S. Tholnai." Ez, a ley-dai Elsevir-tipográfiában is megjelent. "Disputationum Anabaptisticarum Vigesima-Quarta Kataskeyastiké, De Consequentibus." c. vitatkozás időpontja 1647 január 12-e volt.¹⁹⁾Különben erről a Tolnai Tamásról azt találjuk, hogy mint 26 esztendőes ifju, 1646 márciusában iratkozott be a leydai egyetem teológiai karára.²⁰⁾

Spanhemius könyvének magyar vonatkozásaira nemcsak azért volt szükséges reá mutatnunk, mivel ezek eleddig nálunk nem valának ismertetve, s az ők révükön most már arra a tanúságra is következtethetünk, hogy a vitatkozásokat vezető professzorok neve alatt, gyűjtelődésen kiadott disputációkat a respondensek maguk is netalán mindég külön is kiadták. Így cselekedtek Spanhemius tanítványai is Leydában, mignem ő maga Genfben nyomatta ki két kötetben, mint vegyes tartalmu teológiai gyűjteményét.

Emellett azután egy, reánk nézve még fontosabb körülményt is megállapíthatunk, azt ugyanis, hogy e hét magyar szerző munkáscáját bizonyító kilenc vitatkozás között két nevezetes puritánus ifju nevére is reá találunk. Jóllehet rajtuk kívül Péri T. Istvánról is tudjuk, hogy Sárospatakon Tolnai Dali Jánosnak is tanítványa volt. Ugyanis 1639-ben irván itt alá az iskolai törvényeket, lépett a felsőbb évfolyamokba, majd pedig 1644 január 18-án az ecsedi rektorságra vitetett, ahonnan azután, mint idősebb Bethlen István alumnusa, akadémiára küldetett.²¹⁾

A másik két ifju közül az egyik respondens Fogarasi K. Ferenc, ő róla külön cikkben már előbb szólottunk, a másik pedig Huszti Sándor, aki a leydai egyetemi anyakönyv adata szerint 1618-ban születhetett, bizonyosan a Máramaros-megyei Huszt városában.

A sárospataki iskolában subscribált tanulók névsorában találjuk Nagyari Benedekkel, Kovásznai Péterrel, Nógrádi Mátyással

18) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911. 110.

19) RMK. III. 1688.

20) Archiv N. F. XVI. 211.

21) Egyháztört. 1943: 237. és RMK. III. 1686.

egyidőben, vagyis 1639-ben. Neve, mint "Alexander Huszti. 23. Sept(embris) Promotus ad Acad(emias), tandem Profess(or) Patak(i-ensis)" van a könyvbe bevezetve.²²⁾ A zempléni episcopalis nézetű papok nagy reménykedéssel várták hazatérését, mert mint diák idehaza Tolnai nézeteinek ellenzője volt. Azok azonban, akik így várták haza, nagyot csalódtak, mert az odakünn töltött évek alatt beszívott puritánus levegő egészen megváltoztatta gondolkodását. Hazaérkezve, a pataki iskola tanárául rendeltetett, s mint ilyen törhetetlen bátorsággal hirdette puritánus nézeteit. Az 1646 február 7-én Patakon tartott generalis zsinaton a papszenteléssel kapcsolatos vitatkozásban az opponensi feladatot bízták rája. Ekkor erőteljesen sürgette a templomi gyülekezet előtt történendő keresztelést, valamint hevesen tiltakozott a sátoros ünnepek megtartása ellen. Nézetét Verécsi Ferencnek, Sárospatak nagytekintélyű elsőpapjának figyelmeztetése ellenére is fenntartotta. Emiatt azután a Tolnai Dali János és vádlott társai közé őt is besorozták, s így a február 14-i tokaji papi gyűlés, amelyre a tiszántúli egyházkerület legkiválóbb képviselői is meghivattak, Tolnaiékat, mint a puritánus elveknek hősieles kitartású hirdetőit, egyelőre, vagyis a legközelebbi gyűlés végleges döntéséig, megfosztotta hivatali állásuktól. Junius 10-re azután Szatmárnémetibe nemzeti zsinat hivatott össze, ekkorra azonban Huszti már elköltözött az élők sorából s ezért felette a vaskalaposok már nem ítélkezhetek.²³⁾ Ezt a 28 esztendő, nagyra hivatott tanárt netalán az ekkor pusztító pestis vitte korai sírjába.

Spanhemius e könyvének vándorutját követve, az első kötet belső borítólapjára tintával felírva találtam: "Reverendo ac Clarissimo Viro Dno Andreae Szepsi fido Jesu Xti apud Ungvariensis ministro, Dno suo multum venerando, mittit Johannes Posaházi Trajecto ad Rhenum. mria." E bejegyzés évszámot nem tartalmaz, de látjuk, hogy Pósházi János 1653 augusztusában iratkozott be az utrechti egyetemre s még a következő két esztendőben is ott tanult, éppen ezért bizonyos, hogy e köteteket az 1653-55. évek valamelyikében küldötte haza Szepsi András ungvári lelkipásztornak, aki különben az 1639. esztendő körüli időben tanult Hollandiá-

22) Et. 1943: 236.

23) Zoványi i. m. 110-11, 136, 155.

ban.²⁴⁾ Pósa-házi, aki bár kiváló gondolkodó fő, mégsem hatotta őt át a lelki felszabadulásra vezető gondolat, sőt ellene is fordult egykori tanára, Tolnai Dali János Ramus-i felfogásának, valamint a Kartezianus-követőknek.²⁵⁾ A kolozsvári református kollégium megőrizte egy olyan könyvét, amelynek tintával írott tulajdonosmegjelölése arról tanuskodik, hogy "Est Joh(annis) Posaházi. Jam veró Samuelis Kaposi qui clarissimi p(ost) m(ortem) Posaházi olim Discipulus nunc in Professoratu Successor."²⁶⁾ Ugyanebben az utóbbi könyvtárban maradt reánk Spanhemius vitatkozásgyűjteményének egy másik példánya is, amelynek tulajdonosmegjelölése volt: "Est Pet. Kovasznai mp."²⁷⁾ Tehát a puritánus Kovásznai Péternek, a későbbi erdélyi református püspöknek volt a tulajdona.

Hasonlóképpen a debreceni református nagykönyvtár őrzí Huszthi Sándor egykori könyvtárának négy kötetét, amelyek nemcsak belső értéküknél fogva érdemelnek megbecsülést, hanem Huszthi érdeklődési körére is reá irányítják figyelmünket:

1. Az egyik legértékesebb és legjellemzőbb munka: "Jacobi Arminii Veteraqvinatis Batavi, S. S. Theologiae Doctoris eximii Opera Theologica: /Prostant Apud Guilelmum Filzerum Francofurtanum. Anno M. DC. XXXI./ Az "ad lectorem" utáni rézkarcos arckép alján "Natu[m] a'. 1560. obiit a'. 1609." Ez alatt két soros latin vers, ebből egyes szavak ki vannak húzva, fölébe pedig tintával írott szavak, amelyek azután egészen az olvashatatlanságig át vannak húzva:

Mente sagax²⁸⁾, vita sanctus²⁸⁾,
calamoque celebris
Arminius terrae laus²⁸⁾, duit
atque poli²⁸⁾ ...

24) Archiv N. F. XVI. 209.

25) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 205-6.

26) Könyvtári jelzése: Q. 50. volt. /Ma az Akadémia kolozsvári könyvtárában lehet./

27) A kolozsvári ref. kollégium nagykönyvtárában egykor az RMK. könyvei között a 3. szekr. 5. polcán volt elhelyezve.

28) A megjelölt szavak át vannak húzva.

A címlapon kézzel feljegyezve találjuk: "Est Alexandri Huszthi."²⁹⁾

2. Nem kevésbé nevezetes munka: "Des. Erasmai Roterod. Dialogus, Cui titulus Ciceronianus." /Neapoli Nemetum. 1647./ "Edente Adamo Silesio... Heidelberg." A címlapra írott feljegyzés: "Jehova illuminatio et Protector Veki Michaelis N. Levay. Compravi Patachini Tallero Uno," Valet flo 1 den. 35. Est Alexandri Huszthi."³⁰⁾ A pataki kollégium szubszkribált diákjainak névsorában 1625-ben látjuk "Micha. N. Levai" nevét, aki 1629-ben kibucszván az iskolából, a szerencsi rektorságra vitetett.³¹⁾ Tőle vásárolhatta meg a kb. 10 esztendővel fiatalabb Huszthi.

3. A következő mű: "Magistri Sententiarum Libri IV. Petro Lombardo Episcopo Parisiensi authore: Quibus recens accessit Tabula in primum sentent libr. F. Roberti Vviarti Cruciferi, sacrae Theologiae baccalaurei.... Lvgdvni, Sumptibus Claudij Landry. MDC XVIII. Cum privilegio Regis. /E munka a leydei jezsuita szerzetnek ajánltatott./

A címlapra írott kézírás: "Est Alexandri Huszthi."³²⁾

4. Hihetőleg a gyulafehérvári professzor apjának munkáját találjuk: "Johan. Piscatoris Exegesis Sive Explicatio Aphorismorum Doctrinae Christianae" H. n. 1622. c. műben.

A címlapon ismét reábukkanunk a tulajdonos megnevezésére: "Est Alexandri Huszthi."³³⁾

Már e néhány könyv is bizonyítja, hogy Huszthinak valóban értékes könyvtára lehetett.

29) Könyvtári jelzése: F./2. /208. sz.

30) Könyvtári jelzése: G. 1178.

31) Et. 1943: 120.

32) Könyvtári jelzése: F./ 5. /368. sz.

33) Könyvtári jelzése: C. 669.

Z e b e g n y e i J á n o s

A sárospataki iskola anyakönyvében van feljegyezve, hogy "1635. Johannes Zebegnyei 23. Februarii. Rector Göntziensis. Post red(ux) ex Acad(emia) Rector et prof(essor) Patakiensis, tandem Pastor Tallyensis."¹⁾

Mint hogy a leydai egyetem anyakönyve szerint 1641 október 7-én történt beiratkozásakor "Johannes Zebegnyei Hung(arus, Annorum) 28, T(heologiae studiosus.)"²⁾-nak mondotta tollba adatait, tehát az 1613. esztendőben kellett születnie.

1639-ben Franekerában tanult s itt Vedelius Miklós professzor elnöklése alatt a "Collegium Hungaricum"-ban 1640-ben is megjelent négy vitatkozást is tartott Almási, Gidófalvi, Mogyorósi, Győri puritánus teológustársaival együtt.³⁾ A továbbiakra nézve, bárha Trócsányi Berta mit sem tud róla⁴⁾ Szombathi azonban határozottan állítja, hogy az angliai egyetemeken is diákoskodott.⁵⁾

Külsőországokból történt hazatérése után 1643-ban a sárospataki kollégium mesteréül rendeltetvén, kötelezvény aláírását kívánták tőle,⁶⁾ amely körülmény hasonlóképpen az angliai tanulás mellett tanuszkodhatnék.

A zempléni egyházmegye presbyteriumának a fejedelemhez 1642 november 18-án Sárospatakról írott leveléből azt olvashatjuk, hogy az iskolához meghívott Zebegnyei János felől is oly ítélettel

1) Et. 1943: 233.

2) Archiv N. F. XVI. 210.

3) RMK. III. 1557.

4) Trócsányi Berta: Magyar ref. teológusok Angliában. Debrecen, 1944.

5) SpFüz. 1865: 908.

6) I.h. 1857: 172. - Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911. 84.

vadnak, az kik mind őt, mind pedig Tolnai Dali Jánost jól esmerik, hogy csak egy hónapig való békeességes együttlakásuk sem fog lehetni, mely dolognak csak immár is, hóha még amaz el sem jött, Tolnai János atyánkfia részéről nem kicsiny jelensége hallatik.⁷⁾ Bizonyos, tehát, hogy nem voltak egy és ugyanazon vallási nézetet vallók.

Zebegneyei, mint tanár, részt vett a Tolnai felett 1646-ban ítéltkezett tokaji egyházmegyei gyűlésen.⁸⁾ Patakról azután 1646 június 18-án a tályai papságra vitetvén, ugyanitt az abauji seniorságra is megválasztották. Majd 1650-től tokaji lelkipásztor, s mint ilyennek idegen földön tanuló három ifju is ajánlotta vitatkozását.⁹⁾ 1657-től gönci pap s ismét abauj-tornai-sárosi esperes, ettől kezdve két disputáció is maradt fenn, amelyet Hollandiában tanuló diákok 1665 március 25-én és 1666 február 10-én neki ajánlottak.¹⁰⁾

Tolnai és Medgyesi megingathatatlan törekvése, amelyet a puritánus elvek érvényre jutására kifejtettek, Lorántfi Zsuzsánna fejedelemasszony hathatós támogatása, valamint a püspökök felfogást valló papságnak idők folyamán történő kihalása következtében végtére is részben teljesült. Ilyen formán a papi testületből kizárt Medgyesit, Tolnait, Körösszegit és Lippait 1656-ban egyhangúlag visszafogadták, továbbá az urvacsorai agenda szövegének megszerkesztésére Verécsi Ferenc, Medgyesi Pál, Tolnai Dali János és Porcsalmai János tagokból bizottságot alakítottak. Egyedül csak Zebegneyei esperessel az élén az abauji egyházmegye állott ellene a liturgiában történendő ujitásoknak. Ennek ellenére a puritánus elvekhez ragaszkodó lelkipásztorok elhatározásukat mégis rendre mindenütt keresztülvitték.¹¹⁾

Szombathi szerint Zebegneyei 1667 táján hunyt el.¹²⁾

A Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában volt egy 1625-ben meg-

7) Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. X. 1911. 11.

8) Zoványi i. m. 114.

9) RMK. III. 1752, 1814, 1906.

10) RMK. III. 2285, 2370.

11) Zoványi. 356-59.

12) SpFüz. 1865: 908.

jelent, idegen országbeli kiadású könyv, amelyben a következő, néhány soros bejegyzést találtam: "Liber Scholae Cassoviensis Helveticae Confessionis a R(evere)ndissimo Clarissimo Viro D(omi)no Johanne Zebegnyei collat[us] A. 1668."¹³⁾ E feljegyzésből bizonyos, hogy 1668-ban még élt, mert hiszen ekkor ajándékozta ezt a könyvet a már akkor sok támogatásra szoruló kassai református iskolának.

A debreceni református kollégium nagykönyvtára őriz egy, angliai presbiteriánus egyházszervezetet tárgyaló munkákat tartalmazó kötetet.¹⁴⁾ Ennek egyik darabja: Edwardus Didoclavius: *Altare Damascenvm seu Politia Ecclesiae Anglicanae obtrusa Ecclesiae Scoticae* (H.n. 1623). A címlapra irt tulajdonosmegjelölés: "Ex libris Matthaei Kecskemethi", akiről tudjuk, hogy Bakai Benedekkel egyidőben, vagyis 1624-ben leydai diák, majd ugyane tájban Angliában is megfordult.¹⁵⁾ Másik műve: *De Politeia Ecclesiastica Chritici et Hierarchica Opposita Libri Tres...* Authore Roberto Parkero Anglo (H.n. 1621); ennek belső borítólapjára be van írva: "Est Joannis Zebegnyei. Valet fl. 1 den. 50"; alatta: "Liber Scholae Helvet. Conf. Cassae. A. 1670." Minthogy tehát a könyv 1670-ben juthatott a kassai iskola tulajdonába, feltehető, hogy Zebegnyei ekkor már csakugyan nem élt s így a korábbi adományozás mellé ezt a könyvet már hagyatékképpen rendelte.

13) A SzNM-ban 135/1625. sz. könyvtári jelzése volt.

14) D. 449. sz. könyvtári jelzéssel.

15) Archiv. N. F. XVI., 205. és Trócsányi B. i.m.

V a l e r i u s D á v i d n a k

pataki professzorrá való kinevezése

Tolnai számos ellensége közé tartozott Valerius Dávid sárospataki professzor is, akinek különben spanyolországi eredete következtében nagyon halvány fogalmai lehettek a magyarországi egyházi és iskolai viszonyokról.¹⁾

Ez a férfiú, aki eredetileg híres-nevezetes orvos vala, s ezért "Excellentissimus" címzés illette meg, Spanyolországban Salamancában, azután meg francia s olasz akadémiákon tanult - a Szilágyi Benjámin István után író Szombathi szerint - Fehérvárra hoztatott s itt Alstedék keresztyén vallásra térítették, majd - Szombathi szerint - Rákóczi 1637-ben a pataki iskolának teológiát és filozófiát tanító tanárává nevezte ki.²⁾

Nagyjából ennyit tudtunk Valeriusnak Magyarországon történt megtelepedéséről. A további szálak után nyomozva, azt tapasztaljuk, hogy Bethlen Gábor gyógyíthatatlanul nagy betegsége és halála után különösen az 1630-as évek első felében szinte hemzsegttek az erdélyi fejedelmi udvarban az idegen eredetű orvosdoktorok, mint Gatti Miklós, Judex György, Stolcz Melken János, Scultetus, Ascanius, a zsidó Rebir (vagy Reibertt, latinosan pedig Riberius) Dávid, továbbá a patikárosok, mint a velencei Olasz Czézár, Olasz Gáspár, Ungvári István.³⁾ Sajnos, a Kolozsvár városi sáfárok 1635. esztendei számadáskönyvének egyik fele hiányzik, pedig ebben az évben nem egy érdekes jelenségre lehattünk volna figyelemmel. A többek között így vehetnők észre, hogy az itten megfordult idegen

1) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Bp. 1911. 48.

2) Szombathi: Biographia professorum. SpFüz. 1865: 356. és Mak-kai László: Tolnai Dali János harca a haladó magyar kultúráért. ItK. 1935: 46-48.

3) Sáfár 1632-36.

orvosok száma ebben az esztendőben még egy újabbnévvel is megsza-
porodott.

A kolozsvári egykori református kollégium nagykönyvtárában találtam egy könyvet, amelynek tulajdonos-megjelölése felkeltheti érdeklődésünket. Ugyanis "Albae Juliae Die 2 Augusti anno salutis 1635. Emi librum hunc pro florino vngaricali et numis quinquaginta - - fl. 1 : 50 : David Valerius P. M."⁴⁾

Geleji püspök, Alsted főprofesszor és két tanártársa vitatkozása közben bizonyosan meggyőződött róla, hogy Valerius kitűnő észbeli tehetséggel, valamint nagy tudásu férfiú. Különben valószínű, hogy valahol talán Spanyolországban már orvosprofesszor is volt, legalább is erre következtethetünk a névaláírásban talált "P. M." (=professor medicinae?) megjelölésben. Azt hiszem, hogy ha eddig még nem cselekedte, ekkorra már át is állhatott a keresztyén hitre, ugyanis ezt gyaníttatják "anno salutis" szavai.

Lehetséges, hogy Spanyolországból az inquisíció elől menekült a vallásszabadság hazájába s itt netalán meggyőződésből, s emellett megbecsülő fogadtatása miatt érzett hálából vette fel a protestáns keresztyén hitet. Bizonyos, hogy már azelőtt is jól ismerte az orthodox református tanokat, mert hiszen ellenkező esetben a fejedelem inkább udvari orvosának tartotta volna meg és nem tette volna meg éppen a pataki iskola professzorának s ott is magának a teológiának és a filozófiának tanárául.

Szombathi úgy tudja róla, hogy 1637-től oktatta itt a felnőtt ifjúságot. Kétségtelen helyzet, hogy az országba való megérkezése után nem azonnal nyerte el azt az állást. Geleji Katona és Alstediusék talán jónak látták, hogy legalább még egy esztendeig tanulmányozza a református hitcikkelyeket. Természetes, hogy itt a heidelbergi tanokat sajátította el s az angliai szabadabb szellemi felfogáshoz már csak azért sem lehetett köze, mivel az akkori magyar területeken még hire-nyoma sem volt ennek.

Rákóczi György Valerius utbaindulásáról 1636 augusztus 12.-én keltezett levelében tudósította Tolnai István pataki elsőpapot s a kollégium felügyelőjét.⁵⁾

4) A kolozsvári egykori ref. koll. nagykönyvtárában. E. 96. sz. könyvtári jelzéssel.

5) Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1875: 802.

A Kolozsvár városi sáfárpolgár 1636. esztendei számadáskönyvébe a "Fejedelem diversai" közé azt jegyezte fel, hogy "1636 augusztus 15-én "Érkezek az Sydobul leött Professor Felesegiuel, három giermekiucl, szolgáló es szolgálual, kesire penigh patakik, Hatua[n] gialok kezul Haton."

Majd a "Fejedelem szekerezese" címet viselő tételek között olvassuk: 1636. "Die 16 Augusty: Az Sydobul leott professor" 6 lovas szekeren indult utba Várad felé.⁶⁾ De ismeretes Rákóczi Györgynek 1636 július 12-én Tolnai István sárospataki paphoz intézett levele, amelyben figyelmeztette, hogyan bánják a pataki iskolába küldött idegen származású professzorral.⁷⁾

Tehát ekkor és nem 1637-ben ment elfoglalni új állomáshelyét.

Mindössze négy esztendeig tartott pataki működéséről jóformán semmit sem tudunk, csupán csak annyi bizonyos, hogy ellensége volt a mozdíthatatlannak hitt hagyományokat megsérteni látszó Tolnainak, pedig egy utcában és egymással éppen szemben laktak. Egy 1648 esztendei összeírás szerint az akkor már özvegy Valeriusné háza a "Felsw Hostatt"-ban volt.⁸⁾ Az eddigi adatok arra mutatnak, hogy Valerius 1639 decemberében bekövetkezett halálakor⁹⁾ már nem lehetett ifjú ember. Még megemlítem, hogy tudunk egy Anna nevű leányáról¹⁰⁾ és egy, hihetőleg udvari szolgálatban állott fiáról az 1645. évből.¹¹⁾ Rákóczi György 1639 december 28-án Tolnai Istvánhoz intézett levelében sajnálkozását fejezi ki Valerius elhunyt felett s igéri, hogy árvaít gondjaiba veszi.¹²⁾ Ezért kerülhetett fia is udvari belső szolgálatba.

6) Sáfár. 1636: 162, 206.sz.

7) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. Pépa, 1906. I. 25.

8) Makkai László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bp. 1954, 250. - Zoványi i.m. 48.

9) Makkai László: A magyar puritánok harca a feudalizmus ellen. Bp. 1952. 82. - Prot.Egyh.és Isk.Lap. 1875: 1387.

10) SpFüz. 1865: 356.

11) Sziládi Áron és Szilágyi Sándor: Török-magyarkori államokmánytár. Pest, 1870. 347.

12) Thury Etele. I., 28.

X.

I. RÁKÓCZI GYÖRGY
ÉS MŰVELŐDÉSI TÖREKVÉSEI

E kötet negyedik fejezetében már kitekintettünk a fejedelmi művelődéspolitikára, - amit nem lehet számításon kívül hagyni az 1630-as, 40-es évek küzdelmeinek bemutatása során sem. (Nagyon indokolt volna a nemesi és főúri pártfogók egész galériájának megismerése is, az ilyen adatok fölvétele azonban már szétfeszítené kiadványunk kereteit.)

A hazai polgári irodalmi és kulturális törekvések társadalmi bázisa távolról sem olyan egynemű, mint ahogy az elnevezés alapján gondolni lehetne. A magyar kultúra megújulásáért küzdő egyházi és világi értelmiségiek nagy többsége mezővárosi paraszt-polgár családból származott, s az első polgári forradalmak országai-ban tanult. Mégis: éppen a legjobbakat, a legöntudatosabbakat ritkán találjuk azután városi vagy mezővárosi szolgálatban. A java polgárias törekvések valóraváltására egyes főúri és fejedelmi udvarokban inkább mutatkozott lehetőség. Közismert, hogy a protestáns főiskolák, nyomdák és más intézmények arculatát is azokban az udvarokban határozták meg legtöbbször; a külföldi tanulmányok jó részét is onnan finanszírozták. Nem csoda hát, ha maguk a jelzett mozgalmak nem mindig a fejedelmi vagy főnemesi patrónus ellenére, hanem néha annak támogatásával, ösztönzésére bontakoztak ki.

A hazai fejlődésre különösen jellemző az, ami Nyugat-Európában sem ritka eset: hogy a vallási élet válságának, a középkori skolasztika meg-megújuló ostromának, szóval a feudális keretek bomlásának akarva-akaratlanul cselekvő részese lesz magának a feudális uralkodó osztálynak nem egy tagja. (Erre egyértelmű példákat inkább a következő időszak produkál, a haladó polgári értelmiség olyan következetes főnemes-szövetségeseiben, mint amilyen az ifjú Rákóczi Zsigmond, vagy Bethlen Miklós volt.)

A feudális vezetőréteg pozitív és negatív művelődési hatása tekintetében egyaránt kimagasló szerepet játszott a Rákóczi-család; befolyása hatalmas területen és rendkívül hosszú ideig folyamatosan érvényesült. (Ha csak öreg Rákóczi György és szűkebb családjája - felesége és fiai - idejét vesszük figyelembe: az 1610-es évektől 1660-ig terjedő félszázadban, Munkácstól Váradig és Sárospataktól Fogarasig.) Rákóczi György már fejedelemmé választása előtt sok filozófiai, teológiai és államelméleti munkát fordított magyarrá; ezek közt olyan jelentős művek is akadtak, mint Prágai András "Fejedelmi órája". Rákóczinak is voltak már 1630 előtt "kiválasztottjai", akiknek hosszú holland-angol tanulmányút után gyorsan juttatott vezetőszerepet kulturális intézmények életének, szervezetének megújításában.

Később, I. Rákóczi György, mint fejedelem, néhány vonatkozásban eltért Bethlen koncepciójától. Talán elődjénél egyértelműbben támogatta az ortodox-konzervatív egyházi vezetést. De a polgári irányu haladás legjobb képviselői (európai viszonylatban! Hartlibtól Bisterfeldig, Comeniustól Miltonig) valószínűleg nem alaptalanul látták Rákócziban törekvéseik keleteurópai kisugárzásának és megvalósulásának legfőbb biztosítékát.

A Rákócziak művelődéspolitikájának átfogó értékelésére nem kerülhet sor addig, amíg a vonatkozó dokumentumok részletes és modern publikálása meg nem valósul. (Gazdasági irataik egy részének mintaszerű kiadását - Makkai László gondozásában - már használhatjuk). - Egy ilyen gyűjteményben Herepei néhány alábbi adata is fontos helyet kaphat: különösen a fejedelmi nyomdára és a hazai iskolák külföldi diákjaira vonatkozó adatok. Az utóbbiak mindennél beszédesebben bizonyítják oktatásügyünk és az egész kultúra színvonalának viszonylag gyors emelkedését. A század elején ilyen, csak valamennyire is rendszeresnek mondható "fordított peregrináció" - még elképzelhetetlen lett volna.

Közvetve a Rákócziak kulturális szerepét bizonyító sok adatot közölnek az előbbi fejezetek is. Így a Csanaki Mátéról és Bakai Benedekről, a pataki kollégium első reformjának kezdeményezőiről szóló cikkek; s tulajdonképpen a Medgyesiékkal és Tolnai Daliékkal foglalkozó fejezetek nagy része is.

A gyulafehérvári fejedelmi nyomda

Meglehetősen kevés adatot sikerült összeszedgetnem a fejedelmi nyomda történetéhez, pedig Bethlen Gábor már uralkodásának első éveiben gondolt arra, hogy Fehérvárott saját pártfogása alatt működő műhelyet szervezzon.

A XVI. század 67-es és 68-as éveiben itt nyomtatott Hoffhalter /eredeti nevén nemes Skrzetusky/ Rafael-nek 1568-ban történt elhunytá után először özvegye folytatta mesterségét, majd 1569-ben Wagner György iskolamester vette kezelésébe a nyomdát.¹⁾ Azután azonban mégis egy félévszázadnak kellett eltelnie, amíg egyszeri megszakítással itt újra magyar nyomdatermékre bukkanhatunk. Bizonyos, hogy a Hoffhalter-,illetőleg a Wagner-féle nyomtató műhely János Zsigmond támogatásával működött; jóllehet egyes nyomtatványain Hoffhalter a "typographus regius" címet is használta, ez azonban nem jelent többet, mint hogy a saját felszerelésével, de a fejedelem megbízásából és megrendelésére dolgozott.²⁾ Így azután a nyomdász magát mondhatta ugyan királyi /fejedelmi/ nyomdásznak, anélkül azonban, hogy nyomdája a valóságban is fejedelmi nyomda lett volna. Hoffhalter halála után azonban rövidesen meg is szűnt a fehérvári nyomtató műhely, feladatát az unitáriussá lett Heltai Gáspár kolozsvári tipográfiája vette át. A fehérvári műhely felszerelését pedig az örökös, Hoffhalter Rudolf vitte magával, - nyomdájával hol Váradon, hol Alsólendván, hol Drávavásárhelyen /Nedelice/, majd Debrecenben és újból Váradon, végezetül pedig ismét

1) A RMK. I. és II. kötete magában foglalja az itt nyomott munkákat. /Sztipszky tévesen közli a RMK. II. 122. sz. évszámát 1569 helyett 1570-nek!/
2) Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. 135.

csak Debrecenben telepedett le.³⁾

E században még csupán egyszer, vagyis 1578-79-ben találunk fehérvári nyomtatványt, mégpedig két, szláv nyelvű, cirill betűkkel szedett munkát. Ezt Lőrinc diákonus bocsátotta világgá Báthory Kristóf vajda rendeletére.⁴⁾

Ezek után a szórványos nyomok után fehérvári nyomdatermék legelőbb ismét csak 1619-ből ismeretes. E munka pedig "Nyomtatott az Kegielmes Urunk 8 Felsege költségen Gyula Feierwarott 1619 Eszt."⁵⁾ E szöveg különben egymagában még nem bizonyíték amellet, hogy e műhely fejedelmi nyomda lett volna, minthogy csupán csak azt tanúsítja, hogy Dézsi István udvari pap munkájának költségeit maga a fejedelem fedezte. A további kiadványokból azonban mégis csak arra kell gondolnunk, hogy Bethlen Gábor ekkorra már egy kisebbszerű nyomdai berendezést és felszerelést is szerzett. Ugyanis nem felelhet meg a valóságnak a Pallas Lexikon állítása, hogy itt még mindég a Hoffhalter-féle nyomda betűanyagát és felszerelését kellene keresnünk.⁶⁾ Ellene mond ennek az a pontosan félévszázadnyi időköz is, amely a Hoffhalter-féle nyomda - eddig utolsónak ismert - nyomtatványának megjelenési évétől eltelt, valamint az a körülmény is, hogy Hoffhalter fia ekkor már máshol folytatta mesterségét,⁷⁾ magával vive édesapja nyomdai felszerelését is, amely típusaiban eltér a Bethlen-féle nyomda betűitől.

Jóllehet Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony felett elmondott temetési beszédek és versek mindkét kötetének címlapja szerint kiadatott 1624-ben s "Nyomtatottak Valasz-uti Andreas, es Mezleni Marton" által,⁸⁾ ebből a meghatározásból azonban még nem merem azt következtetni, hogy mindkét nyomdász akár egyszerre, akár pedig

3) Csűrös Ferenc: A debreceni városi nyomda története. 41-48. és Sztripszky-Alexics: Szegedi Gergely énekeskönyve. 140-42. Gulyás: i. m. 140.

4) Veress Endre: Erdély- és magyarországi régi oláh könyvek. 14.

5) RMK. I. 491.

6) A Pallas Nagy Lexikona. XII, 592.

7) Csűrös i. m. 54-60.

8) RMK. I. 539. és 428. sz. és Fekete Mihály: Bethlen Gáborné temetése. /ErdProtKözl. 1871: 103/.

egymásután lett volna a fehérvári tipográfiának vezetője, sőt elgondolásom éppen az, hogy mind a ketten más-másfelé működtek. Az egyik a kolozsvári Heltai-féle nyomdát, a másik pedig a fehérvári tipográfiát irányította s illetéknéppen e munka kétfelé szedődött és nyomódott volna. Feltételezem ugyanis, hogy a fehérvári nyomda legalább is kétfajtájú betűsorozatot tartalmazott: egyet az 1622. év előtti alapanyagból, egyet pedig az 1622. esztendei gyarapodásból. Így azután ha e munka szedésében netalán még egy harmadik fajta betűsorozat is előfordulna, már ezzel is adódnék annak a körülménynek a lehetősége, hogy e halottibeszéd-gyűjtemény egy részét más nyomdában szedték és nyomták. Ezt az elgondolást csakugyan megerősítette Brüll Emánuelnek a kolozsvári református kollégium egykori könyvtárosának megállapítása.⁹⁾ Értesítése szerint az "Exequiae Principales" című könyvben "az egyes beszédek szedése nem egyfajtájú betűkből készült, feltűnően meglátszik ez különösen a dőlt betűs szedéseken... Ezek a kurzív nyomású lapokon határozottan legalább háromféle betűtípusú nyomással találkozunk." De ezen kívül még más adatok is bizonyítanak feltevésem mellett. Ugyanis az elsőként megnevezett tipográfus a munkánál csupán vendég, helyesebben szólva, Kolozsvárt munkálkodó volt. Erről meggyőződtem a kolozsvári számadáskönyvekből, amelyekben például 1622 július 18-án említik "Typographus Valazuthy Andras"-t.¹⁰⁾ Bár névmegjelölés nélkül, de vele kapcsolatosan jegyeztetett fel, hogy az előbb említett év és hónap 28. napján "eo kemek /városi/ Tanácsul a Typographussal Vr(unkna)k paranczolattjara kultek Teolczeres Tamast zolgastol Fogarasig. Attam harom lotol 16 meli feoldig fl. 6 d.-" De ugyancsak ezzel összefüggőleg irták számadásukban: "Az B(ecstületes) Tanachy kwldy Theolchyeres Tamas V(ramat) az Typographussal eo fel(ségéhez) Attam B(író) V(ram) h(agyásából) uthy kéolts(éget), harman Fogarassigh fl. 5 d. 17 1/2." 1623 augusztus 5-én azt olvassuk, hogy "Andras Deakot az keonjnjomtatott Vizi Egi Zegenj Ember 2 eok(rös) Zek(erén) Tordaig," hogy onnan tovább fuvarozzák

9) 1942 febr. 20-án alólirotthoz intézett levele.

10) Kolozsvár-városi sáfárpolgárok számadáskönyve. 276./Az itt hivatkozott iratkötegeket annak idején a kolozsvári román állami levéltárban használtam./

Fehérvárra.¹¹⁾ A felsorakoztatott adatokból azt találhatjuk legfeltűnőbbnek, hogy ezek az utazgatások, bár jórészen Bethlen parancsára történtek, a költségek mégsem a fejedelem, hanem a város postálkodása és szekerezése terhére számoltattak el. Ebből pedig, az következik, hogy András deák kolozsvári lakos, vagyis idevalósi polgárember volt, akiért a városnak kellett hordoznia még a hivatalos utazgatás költségeit is. De 1624 november 3-án megint csak megtaláljuk, amint "Andras Deak az Typographus Calendarumot hozvan eo kglmek(ne)k az beczuletes Tanacznak: Adattak eo kglk neki ajandokban fl. 3 d. -"¹²⁾ És végül kolozsvári nyomdászsága mellett bizonyít még az a lappangó 1624. évi naptárocska is, melyet - Kénosi Tözsér János XVIII. századbeli unitárius egyház - történetíró tanúsága szerint - "Kolozsvárban nyomtatta Válaszuti András,¹³⁾ mint a Heltai-nyomda vezetője.¹⁴⁾

A fentírt adatokkal együttesen előkerült néhány utalásból most már pontosan megállapítható az az időpont, amelytől kezdődőleg a fehérvári fejedelmi nyomda átszervezését, vagy mondjuk korszerűsítését számíthatjuk.

Az 1621 december 31-én létrejött nikolsburgi béke pontjai értelmében Bethlen Gábor a német-római hercegi címmel együtt a sziléziai Oppeln és Ratibor hercegségeket nyerte II. Ferdinándtól. Ekkor került közelebbi összeköttetésbe János Keresztély sziléziai lignitzi és briegei herceggel, akitől tudós férfiakat kért a gyulafehérvári iskola tanáraiul. János Keresztély ajánlatára jött be tehát 1622 május-júniusában a költő Opitz Márton, továbbá augusztus végén érkezett meg Kopisch Jakab és Pauli Frigyes professzor.¹⁵⁾ Bethlen azonban a közmivelődés érdekében tett lépései közben természetesen nem elégedett meg, hogy csupán csak az iskola tanári karát egészítse ki külső országokbeli jeles professzorokkal, hanem ugyanekkor a fehérvári nyomdát is átszervezte.

11) I.h. 277, 287. és 145.

12) I.h. 187.

13) MKSzele. 1897:182.

14) A további következtetésekre nézve l. Szerző: Adatok a RMK. I. és II. kötetéhez. 15.

15) Hermann Antal: Opitz Márton Erdélyben. 7, 14-16. - és Szerző: Bethlen Gábor gy.-fehérvári kollégiuma. /Lásd e kötetben./

A kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyvében találtam a következő bejegyzést: 1622 november 3-án "Vrunk eő F(elsége) hozat onnan fellyül egy Typographust, Typographiayawal es felesegewel S(alus) con(ductusa) lewen", gazdálkodtak számukra étellel és itallal. A következő napon, november 4-én pedig azt jegyezte fel a sáfár, hogy "az mely Typographust eő fel(sége) onnan felliewl hozat, adatott B(író) V(ram) maga es Typographiaya ala, eo fel(sége) Paran(csolatára,) három zekerezt, alaya Thordaiigh: 1. Baba Balas 6 Eokr(ét), mely magat es feles eget Vizi Att(am) fl. - d. 75. - 2. Perecy Istwan 6 Eókr(ét), kin az Typographiat vizi. Att(am) fl. - d. 75. 3. Farago Marton 6 Eókr(ét), Ezenis az Typographiat vizi Att(am) fl. - d. 75 /fuvarozási-dijban/. Hogy ez zekerekre az Ladakat az Korcholyas fel vetette, adatot Biro V(ram) eő k(egyelme) munkájában fl. d. 20.¹⁶⁾

Tehát ezt a név szerint meg nem nevezett tipográfust Bethlen Gábor onnan felülről, vagyis Erdélyen és kapcsolt részeken kívüli országokból hozatta, mégpedig valószínűleg nem Felsőmagyarországból, mert a sáfár ebben az esetben megnevezte volna a várost is. Ugyanis az erdélyiek a felvidékkel állandó összeköttetésben lévén, a nyomdával rendelkező Lőcsét, vagy Kassát névszerint jelölte volna meg. Ennélfogva e körülíráson csakis Lengyel-, vagy még inkább Németországot érthetjük. Az 1622. novemberében beköltözött nyomdavezetővel kapcsolatosan gondolhatnánk arra a Mezleni Mártonra, aki a Károlyi Zsuzsánna felett tartott halotti beszédek 1624 tavaszán Válaszuti Andrással együtt nyomatta ki.¹⁷⁾ Ennek a körülménynek azonban több olyan helyzet mond ellene, amelyeket a későbbiek során sorakoztatok fel. Így tehát az új nyomdavezető személyére vonatkozó nyomokat valahol a kollégium külföldről behívott tanáraival kapcsolatosan kell keresnünk. Hiszen mi sem látszik természetesebbnek, mint az az elgondolás, hogy ezt a nyomdászt Opitzék ajánlották a fejedelemnek, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy az elmúlt századokban a tipográfusok nemcsak középde éppen főiskolát is végzett diákok voltak. Tehát a nyomdász hazája is Felsőszilézia lehetett. Nevét azonban forrásaink nem jelölik meg. Különböztetve ezt az ismeretlenül való lappangást részben annak is tulajdoníthatjuk, hogy az 1622-23. évekből mindössze csak

16) Kolozsvári sáfárpolgárok. 167. és 224.

17) RMK. I. 539. és II. 428.

egy fehérvári nyomtatvány ismeretes, amely hivatalos kiadvány /országgyűlési végzések/ lévén, nyomdai jelet /impresszumot/ nem is nyomtak rája.

Tehát az eleddig még ismeretlen nevű és működésű nyomdász 1622 november első hetében érkezett meg Fehérvárra feleségével, holmijával, valamint mesterségéhez tartozó berendezésével és felszerelésével együtt. Műhelyét netalán még ugyanabban a hónapban be is rendezte, de azt hiszem, hogy amiként az 1622 nyarán bejött idegen professzorok egyike sem tudott még egy esztendeig sem itt maradni, azonképpen az ajánlatukra behozott tipográfus sem találván helyét, velük együtt ő is eltávozott. Ezt bizonyítja, hogy az Exequiae Principales-nek mind a magyar, mind pedig a latin szöveggű kötetére csakis magyar nevű tipográfusok nyomták rá impresszumukat. A kolozsvári városi sáfárpolgárok számadáskönyvükbe 1623 szeptember 10-én azt jegyezték fel, hogy "az feieruary Typographus feleséget vitte el Tot Marton negy esokren Huniadigh."¹⁸⁾ Onnan azután váltott szekérrel tovább menvén, valószínűleg hazájába kifelé vette útját. Feltételezhető, hogy urala is rövidesen követte portékáival és nyomdájával egyetemben.

A Pallas Lexikon egyik írójának erre az időtájra vonatkozólag a következő felvilágosítást olvashatjuk: Mezléni Márton nyomdász 1624-ben vette át Válaszuti András után a Gyulafehérvári Hoffhalter nyomda vezetését.¹⁹⁾ Ez az állítás a leírt alakban egészen hibás. Ugyanis a Hoffhalter-féle gyulafehérvári nyomda - láttuk - már félévszázad óta megszűnt, - helyesebben szólva Erdélyből is elköltözött; Válaszutiról pedig tudjuk, hogy mint nyomdavezető nem itt, hanem Kolozsvárott működött. Mezléniről azonban már megállapítható, hogy neve először a már előbb is említett halotti beszédek nyomdai jelzésén 1624 tavaszán fordul először elő. Természetesen őt nem tarthatjuk egy személynek a német professzorok útján behívott külső országokbeli nyomdásszal. Ennek elsősorban is el kellene mondani az a körülmény, hogy ő nem idegen, hanem magyar ember s mint ilyen valószínűleg eléggé szegény is ahhoz, hogy előzőleg már olyan felszerelt nyomdával rendelkezhetett volna, mint amilyent az 1622-ben betelepített idegen országbeli nyomdász két hatókrós

18) Kolozsvári sáfárpolgárok. 135.

19) Pallas Nagy Lexikona. XII. 592.

szekeren magával hozott. Különben is mint önálló nyomdászra megelőzőleg sehol sem sikerült reá találnom.

Neve az említett 1624. évi nyomtatványon "Mezleni"-nek szedtetett, de már 1625-ben és 1626-ban "Martinus Meszlén Typographus Suae Serenitatis"-nak nevezi magát.²⁰⁾ Bárha nevét az ezután következő esztendőkből kiadott nyomdai termékeken többé nem találjuk meg, mégis tudjuk, hogy az újonnan hozott külső országokbeli nyomdavezetők mellett továbbra is itt maradt, főképpen mint a magyar nyelven szedett nyomtatványok gondozója.

Meszlén vagy Meszlény Márton a vasmegyei Meszlén faluból eredhetett. Ugyanígy nevű birtokos családot is találunk, amelynek Benedek nevű tagja 1569-ben nyert nemeslevelet.²¹⁾ A vezetéknevű egyezése miatt azonban mégsem szükséges azonos családra gondolnunk, jóllehet 1815-ben Erdélyben is előfordul egy meszlényi Meszlény Mihály nevezetű fogaras-vidéki főjegyző. Erről Nagy Iván²²⁾ úgy vélekedik, hogy netalán ennek előde azon Mezlén Márton, aki 1624-ben Gyulafehérvárott nyomdász volt.

A Bethlen Gábor idejéből fehérvári első nyomda megszervezése körülbelül egyidőben történhetett, avagy csak kevéssel előzte meg, a külső országokbeli tanárok első csoportjának 1619-20. körüli bejövételét. A második /?/ nyomdavezető szegődtetése pedig rövidesen követte Opitzék meghívását, miglen Meszlén alkalmazását talán egy újabb csoport külföldi szakmunkás meghívásával vehetjük egyidejűnek. Végül is a negyedik kísérlet Alsted, Piscator, Bisterfeld professzorok érkezését alig egy esztendővel előzhette meg.²³⁾ E visszatérő és egyező időszakokat annak a szoros viszonyoknak kell tulajdonítanunk, amely az iskola és a nyomda vezetésében fennállott. Különösen pedig az iskolánál bekövetkezett személyi és igazgatásbeli változások - úgy látszik - magukkal vonták a nyomda újabb és újabb átszervezését.

A Báthori Gábor fejedelem emlékére az 1628. év utolsó negyedében nyomtatott, de ma egyetlen példányban sem ismeretes temetési

20) MKSzele. 1895: 256-57. - RMK. I. 555.

21) Kempelen: Magyar Nemes családok. VII. 172-73. - Sziklay-Borovszky: Magyarország vármegyéi és városai. Vas vármegye. 66, 569.

22) Nagy Iván: Magyarország családai. VII. 457-58.

23) Herepei J.: Bethlen Gábor gy-fehérvári kollégiuma.

beszédék impresszuma szerint a nyomtatómester: Jacobus E. Lignicensis volt.²⁴⁾ Bizonyos tehát, hogy ez az új nyomdavezető Meszléni Márton idejében hozatott ide és Meszléni fölébe helyeztetett. Ennek bizonyosságául szolgál az a körülmény, hogy ezután a magyar nyomdai termékekre is az új tipográfus neve került. Így találjuk ezután a továbbiakban egészen az 1634. évig bezárólag. Nevének változatai: "Lignicei Effmurd /vagy/ Efmurd, /vagy pedig/ Effmurt Jakab", néhol megjelölve: "Suae Serenitatis Typographus/, vagy pedig magyarul: "Ő Felsége könyvnyomtatója", /sőt/ "Fejedelem Vrnuk Könyvnyomtató és Compactora."²⁵⁾ Ha neve Meszlénit megelőzve bár egyszer is előfordult volna, inkább őt lennék hajlandó az 1622-ben betelepedett Opitz Márton professzorral közel-egyidőben bejött nyomdavezetőnek tartani, minthogy nevének előtagjául használt "Lignicei" megjelölés János Keresztély lignitzi és briegi herceg, a vagy a tőle ajánlott professzorok közvetítésére utalhatna. Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy az 1628. évet megelőzőleg már megkezdték Bethlen sziléziai összeköttetései, ezért inkább azt tételezhetnők fel, hogy ha Effmurd netalán azonos is az 1622. évben betelepedett nyomdással, de honfitársaitól elhagyva, egyedül érezte magát s ennek következtében Opitzék után nemsokára ő is összeszedte sátorfáját. Ennélfogva 1628. esztendei megjelenése - azt gondolhatjuk - második beköltözése lehetett. Hiszen az ilyen fajta jöves-menés abban az időben egyáltalában nem volt szokatlan jelenség. Maga Opitz is, eltávozása után nem is egészen három év múlva, már azon gondolkozott, hogy ismét visszatér Erdélybe, abba az országba, ahonnan azelőtt szívszakadva elvágott.²⁶⁾ A folytonos vándorlásokkal kapcsolatosan pedig csak az idősebb, meg az ifjabb Hoffhalter, avagy a mi nyughatatlan végű Szenczi Molnár Albertünk nevét említem.

Bethlen Gábor és tudós környezete nem elégedett meg azzal, hogy a fejedelmi nyomda személyzetével megfelelő munkaerőket alkal-

24) RMK. I. 569.

25) RMK. I. 613-14, 616-17, II. 458-63, 485.sz. MKSzele 1895:257-59, 1897: 52, 1900: 199. - EM. 1906: 40. - Összefoglaló kimutatásban Stripszky tévesen hivatkozik a RMK. I.645,701 számokra valamint a MKSzele 1895: 259. lapon közölt 1634, 1635, 1640. évi nyomtatványra, mint amelyeken a nyomda-vezető neve meg volna jelölve!

mazzon, a felszerelést is korszerűvé kívánta tenni. Így találtam a kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyvében a fejedelem életének utolsó évében 1629 szeptember 28-án feljegyezve: "érkezek Langjel Országból megh Rosas Istuan az Keöny Nyomtatovel edgjüt hoztak V-runk szamara az Tipographiaiahoz valo szer szamokat."²⁷⁾ Tehát a szedő- és nyomtatóműhelyt ekkor feltételezhetőleg betűmetsző és öntő felszereléssel, meg szerszámokkal is gazdagította. Még előbb azonban szervesen hozzájuk csatolta a könyvkötő üzemet is. Erre vall Effmurd't 1632. évi nyomdai jele, amelyben magát a fejedelem typographusának és compactorának nevezte meg.

A fejedelem ugyan már 1629 november 15-én meghalt, de törekvéseinek megvalósítása halála után sem hanyatlott. Alig érkezett meg Alstedius és utána a másik két professzor, sürgősen hozzáfogtak iskolafejlesztési tervük kidolgozásához. E tervezet pedig, amely valószínűleg a főprofesszor munkája, 1630 február 10-én Gyulafehérvárott keltezett és nyújtatott át az özvegy fejedelemasszonyoknak. Munkálatában a Német- és Francia-, valamint más nyugati országokban virágzó iskolák szervezetét választotta mintaképül. Ennek kilencedik pontja a nyomdáról emlékezik meg. "Összehasonlítás kedvéért érdemesnek tartom annak szövegét újra idézni" "Typographiam sic oportet reformare ut typographus sibi prospiciat de uno et altero, qui typos recte ordinet, quique ordinatos rite imprimat. Deinde typi graece ex civitatibus transilvano saxonice, et quidam hebraici curandi sunt. Oportet enim typographo excudendos dare libellos scholasticos, utpote Catechesim Heidelbergensem, Grammaticae latinae et graecae compendium, Rhetoricam, Logicam, etc."²⁸⁾

E tervezetben kifejtett pontok pedig mind az iskolával, mind pedig a nyomdával kapcsolatosan aligha maradtak csupán írott betűknek. Az iskolai törvények, amelyek rövidesen követhették a fejlesztési tervezetet, a nyomdával kapcsolatosan a szedők mellett már a nyomtatómesternek is megszabják a kötelességét: "De typographo. 1. Rectori és Senatui pareto. 2. Diligentiam et fidelitatem suam in

26) Hermann A.: i.m. 12.

27) Kolozsvári számadáskönyvek. 487.

28) Koncz József: A marosvásárhelyi evang. reform. koll. története. M.-vásárhely, 1896. 544.- Koncz József: A fehérvári főiskola történetéhez. TT. 1884: 199-200. - Váró Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma. Nagyenyed, 1903, 110.

arte sua omnibus probato. 3. Ne quid prelo subjiciat, quod Senatus censuram non sustinuerit. 4. Operas typographicas Rectori et Senatui subesse cogitato. 5. Correctorem exercitatum alito. 6. Disputationes publicas sine tergiversatione imprimito."²⁹⁾

E tervezet és e törvény világosan bizonyítja, hogy a fejedelmi nyomda a fehérvári iskolának szerves kiegészítő része. Mindenben az igazgató és az iskolai tanács rendelkezésére állván, az iskolának mintegy tankönyvnyomtató műhelyéül terveztetett. De ugyanitt kellett nyomtatni a tanulók nyilvános vitatkozásait s az iskola minden egyéb nyomtatványát. Azonban mind ezeket, mind pedig a külső munkákat is csupán csak az iskolai tanács jóváhagyása után lehetett kinyomtatni. Ezek illetéknéppen mind csak arra utalnak, hogy a nyomdavezető nem rendelkezett teljes önállósággal s az iskolának olyanféle alkalmazottja lehetett, mint a törvény megelőző pontjaiban említett kulcsár, számvevő, gazda és gondviselő.

A nyomdavezető ebben az időben egészen 1634-ig bezárólag az előbbi Lignicei Effmurd Jakab volt. De egy későbbi adatból visszakövetkeztetve, tudjuk, hogy az egykori nyomdavezető: Meszléni Márton is még mindég itt dolgozott. Rajtuk kívül azután még egy harmadik nyomdászról is van névszerinti tudomásunk. Ugyanis 1630. április 11-én jegyezték fel a kolozsvári sáfárpolgárok: "erkezek Asszonyunk eo felge Thipograffusa, Balint Deak Varadrul"³⁰⁾. Mint-hogy pedig az országot most már Brandenburgi Katalin kormányozta, tehát a fejedelmi nyomda is az ő rendelkezése alatt állott. Ezért a megnevezett Bálint diáknak is a fehérvári nyomda személyzetéhez kellett tartoznia. Különben is, mivel Váradon ebből az időből semmiféle nyomda létele nem ismeretes,³¹⁾ ezért ez a város csupán csak közbeeső szekér- és lóváltó állomása lehetett a fejedelmi címerrel utazó Bálint diáknak. Megtörténhetik az is, hogy éppen most érkezett valamelyik más nyomdától, Fehérvárra szegődötve.

1630 november 26-án Rákóczi György fejedelemmé választatván,

29) Szabó Károly: A Bethlen G. által alapított gyula-fehérvári főiskola törvényei. /ErdProtKözl. 1872: 30./ - Szabó K.: A gyulafehérvári Bethlen-féle főtanoda szervezeti szabályzata. TT: 1879: 805. - Koncz József: A m-vásárhelyi koll. története. 555. - Váró F.: Bethlen Gábor kollégiuma. 116-17.

30) Kolozsvári számadáskönyvek. 163.

31) Naményi L.: A nagyváradai nyomdászat története. MKSzele. 1901: 280.

maga is követni akarta nagy elődje közművelődési terveit. Így tehát az ő gondja sem lehetett kisebb az iskolák és a könyvnyomtató műhelyek fejlesztésére nézve. E célra Rákóczi sem kímélte a költségeket, amint ezt nagyszámu intézkedése bizonyítja.³²⁾

1631 szeptember 5-én Kolozsvárra érkezett "az Fejervari Könyvnyomtató Jakab, Lengyel országban akarván menni", de már október 9-ére vissza is tért onnan, Kolozsvárra "erkezuen Karakóbol Vrunkeo Nga könyvnyomtatója Effurti Jakab egi Hordo Könyvet hozván,"... Enyeden át megyen Fehérvárra.³³⁾ Ugy látszik azonban, hogy Jakab diák csak az 1634. esztendő tájáig vezette a fejedelmi nyomtatóműhely összes üzemeit, minthogy nevére ezután többé már nem akadunk rája. 1635-től kezdve pedig hosszú ideig, egészen 1644-ig, nem árulják el a nyomdajelek a nyomdavezető biztos kilétét, legfennebb csak azt jelölik meg, hogy a könyv "Albae-Juliae, Typis. Celsissimi Principis Transylvaniae" készült. Ebből is bizonyosnak mondhatni, hogy a nyomda vezetése ekkorra ismét más kezekbe került. Sőt talán még jobban meg is szorítottatott a vezető hatásköre, úgy, hogy az eddig netalán még megmaradt valamelyes kis önállósága is megszűnhetett. Különben a műhelynek ekkorra már megszaporodott a munkája. 1634-től kezdődőleg mind több és több a reánk maradt kiadványok száma, közöttük olyan hatalmas arányu és nagy gyakorlottságot igénylő munkával is próbára téve a személyzet minden képességét, mint a nagyrészen hangjegy-szedésből álló "Öreg Gradual". Természetes, hogy egy-egy ilyen könyv a legügyesebb külső-országbeli nyomtató műhelyet is kemény feladat elé állithatta volna, nemhogy a kellő gyakorlottsággal még nem rendelkező fejedelmi nyomda munkásainak ne okozott volna alig-alig legyőzhető nehézséget. Az egykori kor nem érthette meg, hogy parancsszóval nem lehet a hiányzó gyakorlatot pótolni. Az Öreg Graduált már jó korán: 1635-ben kezdték szedni és nyomtatni. Hihetőleg ezzel függ össze Rákóczinak a kolozsvári városi tanácshoz 1635 június 15-én intézett rendelete: amely betűöntéshez való matrixok ott volnának, küldtön küldjék hozzá, hogy akik arra valók lesznek, betűket öntethessen benne és annakutána visszaküldhesse nekik,³⁴⁾ mert hi-

32) Szerző: Középfoku iskolák Erdélyben a XVII.szdban./Kézirat/.

33) Kolozsvári számadáskönyvek. 356. és 152.

34) Szerző: A Heltai-nyomda sorsa. M.KvSzle. 1957: 55-58.

szen a fehérvári tipográfia aligha rendelkezett hangjegy matrixszal, mignem a Heltai-nyomdánál az sem hiányzott. Bárha ezután már két prelum is nyomta a Gradual ivateit, Rákóczi mégis csak azt panasztolta Tolnai Istvánnak, a sárospataki udvari papnak, hogy "itt magunk szemünk előtt vagyon egy magyar könyvnyomtatónk, veretjük, tömlöcöztetjük s ugyan semmi."³⁵⁾ Valószínű, hogy tulajdonképpen nem is a fejedelem rendeletére, hanem csak utólagos tudomásulvételével történhetett a nyomtatásnak ilyen módon való irányítása, -mivel a munkás felett a nyomdavezető, őfelette pedig az iskolai tanács állott s így Rákóczi a tipográfia ügyeiről csak egészen közvetett uton szerezhethetett tudomást. Bárha az sem lehetetlen, hogy Meszlényi szerette a boritalt, jóllehet Rákóczi "maga igen józan és mértékletes életet szeretne és követne, úgy másokban is, s főképen szolgálban s annál inkább kiknek belső hivataljok levén, előtte gyakran meg kellene jelenni, nagy józan életet kíván vala."³⁶⁾ Tehát ennek a megrendszabályozott nyomdásznak a "magyar könyvnyomtató"-val kellett azonosnak lennie.

Mikor már azt látta a fejedelem, hogy az erőszakos módszer nem vezet kellő eredményre, még 1635 október hónapja előtt a lengyel király utlevelével Hamburgon keresztül Németalföldről hozatott nyomdászokat.³⁷⁾ Valószínűleg ezzel egyidejűleg "nagy költséggel kétt könyvnyomtató házat állatott, és sok szép hasznos Deák s Magyar munkáuknak kinyomtatásához fogatott."³⁸⁾

Bizonnyosan az új emberekre való tekintettel Alsted professzor, mint az iskola scholarchája és irányító szelleme, szabályokat készített a nyomdászok számára s ezzel kapcsolatosan megszerkesztette az eskümintát is. Minthogy pedig a fejedelmi nyomda felügyelete a kollégium professzoraira és mint felettes testületre: az iskolai tanácsra volt bízva, ezért ennek tagjai a püspökön s az udvari papokon kívül a közvetlenül irányító tanári testület volt. Tehát ezek jelenlétében tétették le az esküt az új, s a szerszámok a régi munkásokkal is ér iratták alá velük a felolvasott szöveget.

35) Szilágyi Sándor: I. Rákóczi György. 290.

36) Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. 236.

37) Szilágyi Sándor i.m.

38) Zsilinszky Mihály: Geleji István, Tiszabecsi Tamás, Petri Ferenc és Csulay György lelkeszek levele gr. Bethlen Istvánhoz. /Szamosujvár 1636. február 3./ MagyProtEgyh. és Isk. Figyelmező 1877: 40.

Ennek az iratnak eredeti példánya ép állapotban megmaradt a kolozsvári református kollégium levéltárában.³⁹⁾ Az ivréti papiros külső lapjára "Leges Typographorum Coll(egii) Alben(sis)" cím jegeztetett fel. A szöveg pedig, amely a papiros 1/A. és B. levélére iratott, az aláíróképpen is jelentkező Alstedius János Henrik kezevonása, míg a keltezés Geleji Katona István püspök írása.⁴⁰⁾

"LEGES TYPOGRAPHORUM.

1. Director conceptis verbis juramentum infra scriptum praestatum.
2. Typothetae et impressores stipulata manu promittunto fidelitatem Illustrissimo Principi; et directori, obedientiam.
3. Singuli quotidianum suum pensum absolvunto.
4. Typos diligenter asservanto.
5. Formas probe eluunto.
6. Diligenter curanto, ne chartae alicujus exemplaris inter. imprimendum perveniant ad manus aliorum.
7. Typothetae correctionem authoris vel correctoris accurate observanto.
8. Omnes et singuli concordiam inter sese alunto; nominatim vero directores: ac proinde a calumniis abstinento; et unus alterius labores atq; conatus laudabiles ne impedito, sed potius promoveto.
9. Qui praevaricabitur adversus has leges, poenam arbitrariam superiorum incurrito."

"FORMULA JURAMENTI.

Ego N. N. director Typographiae Illustrissimi Principis Transylvaniae juro in nomine individuae Trinitatis, Dei Patris Filii et Spiritus Sancti, me

1. Fideliter conservaturum typos.
2. Pensum diurnum singularis praescripturum, et ab iis exacturum, prout conscientia, mea dictabit.
3. Rationem chartae accuratam redditurum.
4. Superioribus sincere, indicaturum, si qvi defectus in hac

39) "Typographiokrul valo levelek" kötegeben.

40) A papiros vizjele: nemesi pártá alatt kétfejű sas, szivpaizs-zsal. Kisérők: H - K. betűk.

vel illa re typographica se mihi offerant.

5. Curaturum, ne vel minima charta exemplaris imprimendi per-
veniat ad manus aliorum.

Ita me juvet Deus unus et trinus, benedictus in secula,
Amen.

Matthias Elsholtz mpria - Albertus Martin - Paulus de Vi-
tze Gedanensis mpria - Martinus Meszleny - ADAM HAS - Ac-
tum Ao. 1636. 1. Jan. Albae Juliae - praesentibus nobis -
Stephano K. Geleji E. - Wolffgangus Delj mpria - I. H. Al-
stedius mp. Georgius Csulajj mp."

Az 1636 január 1-én keltezett szabályzat tulajdonképpen meg-
alkotója tehát a szövegíró Alstedius professzor, míg Geleji Kato-
na István püspök, Deli Farkas udvari jószágigazgató⁴¹⁾ és Csulaji
György udvari pap, az iskolai tanács tagjai lehettek. A nyomda sze-
mélyzete pedig - úgy látszik - csupán öt emberből állott. De ha
visszagondolunk e törvényekre, egy és más dologról való hallgatá-
sukból az sejthető, hogy a kötészet ekkor még aligha lehetett a
nyomdával annyira egybe kapcsolva, miként még csak Effmurd idejé-
ben is, sőt ekkor talán még betűmetsző sem volt a nyomdai személy-
zet között. Ennélfogva a szedő és nyomó munkák ellátására, az ak-
kori munkaviszonyok mellett, öt embernek is elégségesnek kellett
lennie. A nyomdavezető pedig, vagyis az akkori elnevezés szerinti
"director", s egyuttal talán "corrector" is, valószínűleg az eskü-
szöveget elsőnek aláíró "Elsholtz Mátyás", mignem a szedők és a
mai szakkifejezéssel meghatározható gépmesterek: "Martin Albert",
nemes/?/ "danzigi Vitze Pál", "Meszlény Márton" és "Has Ádám" vol-
tak. Megállapítani nem tudom, hogy közülök kik lehettek a Német-
alföldről behozottak, minthogy a nevek egyike sem vall holland,
vagy flamand eredetre.

A szabályzathoz különösen érdekes a nyomdavezető és a munká-
sok egymás közti viszonyának megállapítása. Egybevetve a fehérvá-
ri iskolai tervezet és a szabályzatok megfelelő pontjaival, kevés,
sőt mondhatnám semmi önállóságot sem fedezhetünk fel bennök anyom-
davezető hatáskörére nézve, csupán az iskolai tanács rendelkezé-

41) 1632 április 1-én mint fehérmegyei főszolgabíró /ErdProtKözl.
1874: 71./ - 1637 április 10-én mint elhunyt praefectust em-
lítik. /Beke - Barabás: I. Rákóczi Gy. és a porta. 270./

seinek végrehajtójául s szaktudása alapján a munkamenet felügyelőjéül alkalmazták. Tulajdonképpen pedig sem az ő, sem a legények feladatköre nincsen a szabályzatban minden irányban körülírva. Éppen ezért azt hiszem, hogy e törvényeket Alsted aligha másolta valamely külső országbeli mintáról, hanem úgy szerkesztette meg, ahogyan az egyes kívánalmak neki, mint nem-szakembernek, eszébe jutottak. Ugyanis nem szól a betűk és a ducok elosztásáról, valamint kezeléséről. Nem emlékezik meg a nyomáshoz szükséges festék töréséről és használatáról, a sajtógépek kezeléséről, továbbá a papirossal való takarékoskodásról. Ezen kívül nem rendelkezik a patricákról, az ólomanyag s a papiros beszerzéséről, továbbá a ki-nyomtatott exemplárok sorsáról, valamint a könyvek forgalomba hozatalának módjáról. Különbben az is lehetséges, hogy az utóbbi pontok már nem tartoztak a nyomtatóműhely vezetőjének gondjai közé, hanem elvégezte ezeket egyrészen az iskola sáfára, másrészen pedig a talán különválasztott könyvkötészet. Kétségtelen azonban, - hogy e szabályzattal, amely talán az első e nyomda történetében, becses bizonyítékhoz jutottunk háromszáz évvel ezelőtti nyomdászatusunk belső ügyemenetére vonatkozólag.

A felfrissített nyomdai személyzet most már nagyobb felkészültséggel foghatott hozzá az Öreg Graduál további szedéséhez és nyomásához, úgy annyira, hogy e 200 példányban megjelentetett nagy munka 1636 augusztusára már teljesen el is készült.

A fehérvári nyomdának szedő és nyomó üzemága azonban nem maradt sokáig magára. 1637-ben papiroskészítőt hozatott a fejedelem "Az melj papiros czinalot Vrunck Slesiabol hozatot David Sinkot, vitettem Enyedre," - jegyezte fel 1637 április 17-én a kolozsvári sáfárpolgár.⁴²⁾ A fehérvári iskola papirosmalma ettől kezdve állandóan dolgozott. Legalább is erre utal, hogy 1646 szeptember 29-én Kolozsvárra "erkezek szekeli Andras Fejeruarrol vitetett ket szeker Papyrossat az Varadi Typographiaban." Hasonlóképpen 1648 június 4-én Kolozsvárra "erk(ezéne)k Fejervarrol ket szeker papirossal, Varadra viszik, ket Fel Enyedi szabadosok velle." De tizenegy nap múlva, június 15-én már vissza is térnek Kolozsvárra "erkezenek Varadrol ket szeker nyomtatott papirossal,

42) Kolozsvári számadáskönyvek. 170.

Fejérvárra viszik, két Enyedi ember velle,"⁴³⁾ 1638-ban Rákóczi betűmetszőt is hozat s ezzel az öntőműhelyt is megszervezi: július 18-án Kolozsvárra "erkezek salussal Desreol Christophorus Vham" harmad magaval, Vrunck betw meczczeője".⁴⁴⁾ Ugyanis a fejedelem ekkor Désen tartózkodott s minthogy mindég megkívánta, hogy a kivűlről jövők előbb nála, hadjárata idején pedig nagyobbik fiánál, mint választott fejedelelemnél, jelentkezzenek, ezért Uham Kristófüram is csak jelentkezése után foglalhatta el beosztását a fejedelmi nyomdában. Munkálkodásáról semmi emlék sem maradt fenn, de feltételezhető, hogy a nyomda betűanyagát kiegészítve, rendbe hozta s ezen kívül a cirill betűanyag gyarapításán is dolgozott. Ugyanis a Rákóczi-kori első román nyelvű gyulafehérvári nyomtatvány 1641-ben került ki a sajtó alól.

A fejedelmi könyvkötők közül csupán kettőnek a nevét ismerem. Az egyik az 1628-34-ben ott munkálkodott nyomdavezető: Lignicei Effmurát Jakab, neki tulajdonitom Rákóczi György 1608. évi hanaui kiadású Bibliájának 1632 előtti legyeződiszes kötését.⁴⁵⁾ A másik pedig Strumt György, akiről csupán csak az az adat ismeretes, hogy 1651. június 14-én Kolozsvárra "erkezek Strumt Giorgy Feieruari Compactor masod-magaua, hozuan Vrunckhoz Gialuban hatt száz kartan ualo uersek, melliekét küld Vrunck az Lakadalomra Patakra."⁴⁶⁾ Különben a kompaktória csak ideig-óráig lehetett elválasztva a tipográfiától, máskülönben eléggé szerves összefüggésben kellett egymással lenniök. Erre utal egy jóval későbbi adat is, amely a többek között azt bizonyítja, hogy Szenczi Kertész Ábrahám nyomdásznak 1667-ben Szebenben történt elhunytá előtt "vagy compactori műszert, vagy pedig typographiát valakinek testált volna, ...olyant semmit sem tudok". Ugyanitt kell megemlítenem, hogy "ket préllumhoz való minden eszközök megvoltak, csak az egyik prelumnak a fája égett Váradon a rejtek pincében; azon kívül a compactori műszert is, egynehány torculárokon kívül, szintén úgy hoztuk a török kezéből ki, mint a typographiát."⁴⁷⁾ Különben a nyomdának és a könyvkötészetnek XVII. századbeli szervesen kapcsolódó összefüggé-

43) I.h. 131, 208, 220.

44) I.h. 168.

45) Szerző: Ujabb adat az erdélyi legyeződiszes könyvkötés korának és eredetének meghatározásához. EM. 1942: 254.

46) Szerző: Adatok a RMK. I. és II. kötetéhez. EM:1939. 281-2.

47) b(arabás) s(amu): A nagy-szebeni nyomda történetéhez. TT.1890: 399-400.

sét mutatják a sárospataki tipográfiának 1666, 1669 s. 1674. évben készült leltárai is. E nyomda, amely hasonlóképpen fejedelmi alapítás, eléggé bőségesen fel volt szerelve mind betűanyaggal, mind könyvsajtóval, mind pedig könyvkötőszerszámmal.⁴⁸⁾

Geleji Katona István püspök Rákóczi fejedelemhez 1638 februárjában intézett levelében a többek között azt jelenti, hogy "Mellőztassék Na(gysá)god az nyavalias Typographussok felől is kegielmessen providealni, ruhatlanok, kölczeghtelenek, magonk tartottuk ki az telből-is I(ste)n panassza ne vegie, e telen is őket mind kölczeggel mind eledellel, mert nem tudom hova löttenek volna ell. Az Albert felől testalhatok, hogi mind ollian erős hidegben-is eljart munkajaban serenjen, nem veszi el Na(gysá)god sem külső sem belsőkeppen az mit reajok költ."

A fejedelem erre észrevételképpen megjegyezte, hogy "az kik eljartak hivataliokban s nem heneltenek, az udeot reszegséggel, dorbezolással, henéléssel nem vesztegelték el, megfelelven, megadgiok mindeneket."

Csodálkozhatunk azon, hogy a nyomdászok ellátása éppen hideg tél folyamán volt ennyire nyomoruságos, ellenben ha elolvassuk az egyházára fáradhatatlanul gondos viselő püspöknek december 2. kelt levelét, nyilván szembe tűnik, hogy Czimeriró Pál, az új udvari jószágigazgató, Rákóczi parancsa ellenére is szükmerkúnak bizonyult a jószágok és egyéb javak kiszolgáltatásában. Rajta kívül - sajnos - akadt még más, hozzá hasonló zsugori, alantas tisztviselő is.⁴⁹⁾

Geleji püspök egy másik, vagyis 1639 december 12-én keltezett levelében ugyancsak a fejedelemnek írja, hogy "Ngodnak jelenttem volt Bisterfeld uram által az én concióimnak nyomtatásokban való nagy fogyatkozását, de Marczi Brassóból eljött s Istennek hála, Albert is ismét föléledett, mert megint hozzá kezdtek."⁵⁰⁾ Az itt megnevezett két nyomdász közül Albert esetében - csakis Martin Albertre gondolhatunk - az ő nevét az 1636 január 1-i nyomdai szabályzatot aláíró nyomdászok között találjuk. Mint-

48) Harsányi István: A sárospataki nyomda leltárai. MKSze. 1926: 111.

49) Nagy Géza: Geleji Katona István személyisége levelei alapján. /EM. 1940: 51./ - ItK. 1894: 337.

50) MKSze. 1896: 174.

hogy német/németalföldi?/ nemzetiségű volt /ezt nevének gót betűkkel való aláírása is bizonyítja/, föltételezhető, hogy az eltelt három esztendő alatt aligha tanulhatta meg annyira a magyar nyelvet, hogy Geleji püspök beszédeit szedhette volna. Éppen ezért nyomó legénynek vagy mesternek kell tartasuk. A Brassóból jött Marczi említésekor gondolhatnánk arra a Mezléni Mártonra, aki 1624-6-ban fehérvári nyomdavezető, ettől kezdve pedig mint nyomdászlegény dolgozott tovább más vezetők alatt. Emellett bizonyítana az a körülmény is, hogy nevét, mint régóta ismert egyénét, Geleji becező alakban Marczinak említi a fejedelem előtt. Az a valóság azonban, hogy Brassóból jött el Gyulafehérvárra és a püspök ezt örvendezve írja, meggondolkoztat abban a tekintetben, hogy ha ennyire nélkülözhetetlennek mutatkozik, akkor tehát miért engedték meg neki, hogy bárha csak rövid időre is, elszegődjék a fejedelmi nyomdától? Különben Mezléninek nem lehetett annyi kiváló tulajdonsága, hogy visszatérését örömmel említse a püspök, mert hiszen láttuk, hogy hihetőleg szertelen viselkedéséért annak idején megérdemelte a veretést és tömlöcöztetést is. Ennélfogva csak arra a "Brassai Major Márton"-ra gondolhatunk, akinek neve 1647-től mint a fejedelmi nyomda vezetője került reá a fehérvári nyomtatványokra. Minthogy a megnevezett ideig nevével nem találkozunk, feltételezzük, hogy eleinte csak mint legényt szegődtették a fejedelmi nyomdához.

Ugy látszik, hogy az 1635. esztendő végén jött idegen nyomdavezető nem sokáig ragadt meg Erdélyben, ugyanis már 1644-ben Andreas Gregorii Schemniciensis-t, vagy ha netalán nevét szabad lenne lefordítanunk, Selmei Gergelyfi András-t találjuk ebben az esztendőben kiadott latin nyelvű munka nyomdai jelében. Neve csupán még egyszer, egy 1646-évi könyvön fordul elő.⁵¹⁾ A következő esztendőben azonban már ismét más jegyzi a fehérvári kiadványokat, mégpedig az 1639. év végén Brassóból átjött Brassai Major Márton, vagy latinosan írva: Martinus Major Coronensis. Ő azután igyekezetével, jó munkájával elérte azt a kiváló helyzetet, hogy a gazdagon felszerelt fejedelmi nyomdának vezetését az idegen szakemberekkel való negyedszázados kísérletezés után, maga vehette át. Foglalkozási címéül legelőször 1652-ben nevezték "Celsissimi Tran-

51) RMK. II. 643. 665.

sylvaniae Principis ac Scholae Tipographus"-nak. Nevére utoljára 1657-ben találunk,⁵²⁾ bárha kétségtelennek tartom, hogy az 1658 évi tatárpusztításig itt működött nyomdának utolsó vezetője is ő volt. - Ennélfogva tehát Geleji latin nyelvű egyházi beszédei második kötetének szedése Brassai Márton teljesítménye. Az a körülmény pedig, hogy a szerző az előljáróbeszédet 1640 október 25-én, vagyis az előbb idézett levél megírásától számított több, mint tíz hónap múlva keltezte /Geleji Katona István: Praeconi Evangelici Tomus Secundus. b₄. jelzésű levél A. lapján/, tanusítja, hogy az ezernél is több ivrétű lapnyi szedés-nyomásmunkát a nyomda körülbelül egy esztendő alatt fejezhette be.

Brassai Márton ügyes, jó nyomdász. Ezt sejtjük Gelejinek előbb idézett leveléből, tapasztaljuk az 1639. évtől kezdődőleg megjelent nyomdai termékeken és látjuk a fejedelmi elismerésből. Ugyanis II. Rákóczi György 1651 február 24-én kelt adománylevelével, Bisterfeld professzor ajánlatára, Brassai Márton fehérvári nyomdászt a nem-nemes állapotból kiemelve, feleségével, Kovács Annával együtt megneemesítette,⁵³⁾ s számukra címert adományozott. Eszerint kék színű katonai paizsban széken ülő zöld ruhás férfi betűket szed. A paizs feletti zárt sisakot drágaköves és igazgyöngyös pártá díszíti, amely alól kétoldalt különböző színű orrjegyek hullámosan omlanak alá. Az adománylevel indoklása felsorolja Brassai érdemeit, kiemelve hűségét, engedelmességét, serénységét, nyomdászatban való gyakorlottságát, amelyet most is, de még az öreg fejedelem idejében is tanusított.⁵⁴⁾

A fehérváron működött nyomdászok közül 1639-ben egy Dobré nevű papra is találunk. Ő azonban román szöveget nyomtatván, típusai egészen mások voltak, mint a fejedelmi nyomda eddigi törzsnyaga. Idősebbik Rákóczi György abban is folytatni kívánta Bethlen Gábor közművelődési törekvéseit, hogy a saját nemzete mellett a románok lelkigondozását is elő akarta segíteni. Baszaráb Mátétól

52) RMK. I. és II. megfelelő számai, továbbá a MKSzele 1895: 140, 1911: 353, 1913: 246. Sztripszky azonban tévesen állítja a RMK I. 930. sz. és a MKSzele 1894: 349, 1895: 262. lapjain ismertetett könyvekről, hogy a nyomdai jelben Major neve előfordul!

53) Ugy látszik, hogy gyermekük nem volt, mivel a nemeslevélben egynek sincsen a neve felsorolva.

54) Illésy János: Nyomdászati és könyvészeti adatok. MKSzele. 1896: 174.

is cirill-betűket szerezvén, a velők való nyomtatást a beköltözött Dobré pap még ugyanabban az esztendőben megkezdette s a kezéből ki-került első román nyelvű sajtótermék időben megelőzte a vajdaság-beli legelső ilyen nemű könyveket.⁵⁵⁾ Ettől kezdve azután egészen 1658-ig meglehetősen sűrűn követik egymást a cirill-betűvel szedett román nyelvű munkák, megjelölve, hogy e nyomtatványok "Rákóczi György erdélyi király buzdítására, rendeletére és költségén ujonnan nyomtattatván ő Nagysága nyomdájában, Gyulafehérvár várában."⁵⁶⁾ Ezek mellett, mint latin betűkkel legelsőnek nyomtatott, román nyelvű munka, 1648-ban egy catechismus jelent meg. E könyvre azonban már Brassai Major Márton neve nyomtatott, mint aki az egész fejedelmi nyomdának ekkori nyomdavezetője lévén, az ő igazgatása alatt szedték és nyomtatták e latinbetűs román nyelvű könyv szövegét is.

Ezzel tulajdonképpen le is zárható a gyulafehérvári fejedelmi nyomda története. A négy évtizedig működött műhely termékeiről összefoglaló képet egyelőre nem adhatok, mivel kiadványai kellő módon nem állanak rendelkezésemre. Azt a kérdést azonban fel merem tenni, hogy vajjon megfeleltek-e a várakozásnak a Bethlen Gábor és Rákóczi György által hozzáfűzött remények? Vajjon azzal a sok jóakarattal és bőkezűséggel, mely mindenik fejedelem részéről tapasztalható volt, egyenlő arányban állott-e az elért eredmény? Ezzel szemben ha elfogulatlanul vizsgáljuk a helyzetet, be kell vallanunk, hogy különösen az 1620-as években nem kapjuk meg az óhajtott teljesítményt. Mint amilyen kevés hatással repültek el az iskola felett azok az esztendőik, amelyekben csaknem évente változó külső országokbeli professzorok kísértették meg a magasabb tudományok oktatását, éppen úgy a nyomdánál is a folytonosan cserélődő idegen nyelvű vezetők alkalmazkodni nem tudásában kell keresnünk az első évtized aránylagosan csekély eredményét. A director állandósulásával azonban az elvégzett munka mind minőségben, mind pedig mennyiségben is javulni kezdett. Kétségtelen, hogy az olyan nagy szabású feladat, mint az öreg Graduál, kemény próbára tette a nem eléggé gyakorlott személyzetet, a munkaerők felfrissi-

55) Juhász István: A reformáció az erdélyi románok között. Kolozsvár, 1940. 205-6.

56) Veress Endre: i.m. 19.

tése azonban áthidalta ezt az akadályt is. De legszebb nyomdatermékei mégis csak akkor láttak napvilágot, amikor a 40-es évektől kezdődőleg a magyar nyelvet kifogástalanul ismerő, hazai származású vezetők kezébe adatott át a munkamenet irányítása. De sajnálatos körülmény, hogy a rendre-rendre szépen kifejlődött nyomdának a bekövetkezett nagy pusztítások következtében majdnem egészen el kellett enyésznie.

De vajjon mi történt az 1658. évi tatárrombolás alkalmával a nyomda felszerelésével és betűanyagával, helyesebben szólva: ugyan mi került el az embertelen rombolást? A feleletet csak sejtjük, de biztosan nem tudjuk. Ugyanis Szalárdi Siralmas Magyar Krónikája szerint a tatárok Fehérváron "minden egyházakat, tornyokat, ... collegiumot, oskolát fejedelmi drága épületű házakat s az egész nagy rakott épületű külső belső várost porrá és hamuvá tévék."⁵⁷⁾ Enyedi István feljegyzései szerint pedig "minekutána a templomnak, várnak és városnak minden, minden szépségit elpredálták volna, azokban tüzet vetének és azokkal együtt tornyokat, ... szép collegiumot, scholát és ama megbecsülhetetlen pénzt érő drágalátos nagy bibliothékát mind porrá, hamuvá tévék, annyira elpusztítván azt, hogy a rettenetes égés és füst miatt a várnak és egyéb kő épületeknek falai csak magok állanának fenn nagy kormosan."⁵⁸⁾ Tehát, csak feltételesen gondolhatnánk arra, hogy akár előzetes elmenekítés, akár a helyszínen bekövetkezett véletlen szerencse folytán számbajöhető betűanyag, vagy éppen sajtó megmaradhatott volna. Ezért mindazokat a nyomdatermékeket, amelyeket az 1658 évtől számított egy évtizeden keresztül fehérvári kiadványnak könyvelünk el, alighanem másképpen kell megítélnünk. Jellemző különben, hogy e nyomtatványok között egyetlen nyomdajeles darab sincsen, hanem mind csupa hely és év nélkül megjelent országgyűlési végzések számíthatók ide. Ennek ellenére azonban mégis csak kellett valamely csekély betűanyagnak megmaradnia, mert hiszen a nyomda pusztulásáról egyik krónika sem emlékezik meg.

Ezzel szemben az 1685. évtől kezdve mégis csak fordulnak elő olyan nyomdai termékek, amelyek kétségtelenül Fehérvárról erednek. Ezek azonban cirill-betűs nyomtatványok, de kiadásuk mégsem

57) Szalárdi. 390.

58) ETA. IV. 272.

egészen önálló vállalkozás. A nyomtatóműhely, amely ezeket létrehozta, tulajdonképpen az I.Rákóczi György által alapított nyomdában gyökerezik, amelynek helyre állításáért Apafi fejedelem alatt olyan sokat küzdött Kovásznai Péter, Tiszabecsi Gáspár és Tofaeus Mihály református püspök. Ez a műhely azonban észrevétlenül a keleti egyház kezébe ment át, amelytől azután a jezsuiták vették birtokukba, s előbb Fehérváron, majd pedig Kolozsváron állították üzembe.⁵⁹⁾ Ezt a nyomdát azonban, bárha gyökereiben fejedelmi alapítás, különösen az 1683.esztendei megszervezése óta már aligha mondhatjuk a Bethlen Gábornál alapított s I.Rákóczi Györgytől gazdagon felruházott fejedelmi és kollégiumi nyomda szerves összefüggésben levő öröksének.

A fehérvári magyar tipográfia bárha leginkább episcopális szellemű kiadványoknak volt a műhelye, itt mégis csak akadunk puritánus művekre is.

Végezetül nem mulaszthatom el külön is hangsúlyozni, hogy valóban igaza van Révész Imrének, amikor azt állapítja meg, hogy Bethlen Gábornak méltó utódja volt öreg Rákóczy György. Bethlen nagy egyház- és kulturpolitikai örökének hűséges megőrzője és továbbfejlesztője.⁶⁰⁾ Ennek a törekvésnek azután egyik hajtása a fehérvári nyomdának Rákóczi gondoskodása folytán méltó színvonalra történt felvirágoztatása.

"Könyvészeti tanulmányok"
c. füzetben (Kolozsvár, 1942)
megjelent dolgozat változata.

59) Juhász i.m. 213.

60) Révész Imre: A magyarországi protestántizmus történelme. Bp. 1925. 33.

Adatok a külső országokban tanuló fejedelmi alumnusok
számontartásáról és a róluk való gondoskodásról

Bethlen Gábor 1615 augusztus 14-én Gyulafehérvárott keltezett levelében arról tudósította Alvinczi Péter kassai papot, hogy "immár mig élünk, annuatim két-két ifjút akarunk az odafel való akadémiákba bocsátani tanulásnak okáért. Reméljük ezután többülni az tudos ifjakat. Ime szinte mostan is kettőt expedíálunk Pareus uramnak."¹⁾ Ezek Geleji Katona István és Fehérvári János voltak. Ilyeténképpen Szenczi Molnár Albertnek 1617 december 1-én Oppenheimben írt leveléből meg is tudjuk, hogy e három esztendő alatt tanulás céljából kiküldött és még mindég künn tanuló segélyezett diákjainak száma ekkorra már hatra növekedett.²⁾ Minthogy tehát átlagosan öt esztendőt szánt egy-egy ifju akadémiai tanulására, ezért - a teljes létszám kitelése után - évenként itthon taníttatott 40 diákja mellé 10 akadémiai alumnusa megélhetéséről és tanulási lehetőségéről gondoskodott. Nem ismételve meg a már itt-ott elmondott megállapításainkat, e cikkben mégis teljesebb képet szeretnék bemutatni.

A jelesebb diákok továbbtaníttatásának gondolatát alighanem Keserői Dajka János, az új udvari prédikátor ébresztette fel Bethlen Gáborban, ezért kiválasztásukat s a kiválasztottakról történő gondoskodást a fejedelem egyedül az ő kezében hagyta. Ő ezután a taníttatás rendszerét megalkotva, e feladatot püspök korában is megtartotta, s minthogy Rákóczi György Bethlennek a közmívelődésre irányuló intézkedéseit mindjárt magáévá tette, sőt - annak nyomán haladva - még szélesebb alapokra igyekezett fektetni, ezért Keserői János elhalálozása után, őt követőleg, Geleji Katona Ist-

1) Imre Sándor: Alvinczi Péter kassai magyar pap élete. Hódmezővásárhely, 1898. 51.

ván is méltóvá igyekezett lenni jóltevő elődjéhez.

A Bethlen-kori gondoskodásról aránylag nem sok emlék maradt reánk, az azonban élesen rá világít, hogy ösztönzéseképpen 1618 januárjában 100 aranyat küldetett Heidelbergába Bojti és Szilvási alumnusainak, hogy "mindenek előtt nyilvános legyen, miszerint nem tettünk haszontalan költést reátok, s végre hasátoknak, nemzetöknek haszonnal lehessetek javára."²⁾

Az intézkedéseknek már több emlékét találjuk az öregbik Rákóczi György idejében. Ezekből tudjuk, hogy a kiválasztott alumnusok tanulási lehetőségéről anyagiak szempontjából maga a fejedelemség gondoskodott, aki ennek ellenében megkívánta, hogy a róluk érkezett minden hírt és a velük kapcsolatos minden intézkedést vele is közöljön a püspök. E diákok ügyét azonban Geleji irányította és intéste. Ő tartotta számon tanulási idejüket, előmenetelüket, pénzügyi helyzetüket s ha rá szorultak, hosszú fordultak rendkívüli támogatásért is. A kívülről kapott értesítések alapján ő szabta meg tanulási idejüket: a jelesebbeknek többet szánván, a kevésbé kiválóknak kevesebbet. Azután jóelőre gondoskodott itthoni elhelyezésükről, ennek megtörténte után ő juttatta ki a hazatérés utiköltségét. Tekintettel arra a körülményre, hogy a püspöki hatalom teljes virágzása korában az állások feletti rendelkezés, vagy legalább is ajánlási jog az ő kezében volt, éppen ezért a nem-fejedelmi és a nem-Bethlentől hagyományozott alapítvány alumnusain kívüli, minden más, külső országokban tanult diáknak is valamelyik iskolánál gyakorlóidőre, vagy máshol való elhelyezésére is magának tartotta meg az intézkedés jogát. Éppen ezért mindenik, akadémiaikon tanuló ifjura figyelt s annak hazatértekor először is, nála kellett jelentkeznie.

Mindezek a megállapítások nemcsak annak a számtalan vitatkozásnak ajánlásából hámozhatók ki, amellyel a künn tanuló diákok kötelességük érzetében megtisztelték, hanem határozott írásos bizonyítékaink is vannak. Ezekkel kapcsolatosan az sem számít, hogy adataink nagy részében Geleji személye háttérben marad, amikor az intézkedések megtétele másra amugy sem vezethető vissza.

2) SpFüz. 1864: 668.

3) Az eredetileg latinul írt levél magyar fordítása: Koncz József: A maros-vásárhelyi ev. ref. koll. története. Marosvásárhely, 1896. 31.

Heidelbergnek a császári seregektől történt megtámadása és feldúlása következtében az ott tanult diáksereg, a fejedelem unokaöccsével: Bethlen Istvánnal és kíséretével az élen, részben szét-széledt, nagyobb részben azonban hazatakarodott. Ugy látszik, hogy a külső országokban ezzel a megcsappant magyar diákok számát akarta Bethlen Gábor pótolni, amikor 1623 februárjában az eddiginél nagyobb tömegű tanulót indítottatott utba. Így találjuk a kolozsvári sáfárpolgár február 8-i feljegyzését: "Feieruarrol erkezu[e]n Th-zenket Deak Vrunck eo felsege Alomnusi, Nemet Országba[n] akarua[n] eo Felsege fel küldeni eoket." Adott nekik a sáfár "16 lib(rarum) hust 16, d. -, kenyeret per. d. 24 - 24 den., 1 veder bort 32. den."⁴⁾

E diákok néha inast, vagyis középiskolai tanulót is vittek magukkal, akik azután hihetõleg ott is tovább gyarapították tudásukat. Így látjuk ugyancsak a kolozsvári sáfár számadáskönyvében: 1636 június 30-án "Uru[n]k[n]alk Eö Naga[n]alk alwmnusy Erkezuen, az kiket Varadda küld, Johannes Forro Johannes Vasarhelj, mindenek- [nelk egj egj Inassa uolt, gond uiselõje Fejervari Szabó Mihaly."⁵⁾

1647 augusztus 24-én jelentkezik Rákóczi Zsigmond hercegnek 1642 augusztus 14-én kibujdosott alumnusai közül: "Hollandiából jő Bihari Gergely Deak, S. C. L. B. V. P. (=Salus Conductus Levelére, Bíró Uram Parancsára) attam[ul] alaia, Brassai Szász Thamas szekerit, 10 loul, ladai, portekai keönyvei, maga es zolgaja ala Enyedigh, solui fl. 3"⁶⁾

Még egy példát idézzünk 1651 szeptember 29-rõl: "Erkezenek Urunk[n]alk Alumnusi ketten, az felseõ Országokból, es inaskajual edgiõt vadnak negyen."⁷⁾ (E két diák hihetõleg Igaz Kálmán és Síkó János valának.)

Egy további tétel azt is tudtunkra adja, hogy utjuk jó előre elõ volt készítve, s emellett a költségrõl való gondoskodást is megemlíti: 1647 június 4-én "Harom alumnus Deakok, Martinus Lippai, Michael Lisnyai, Johannes Nagy portekaiokkal, keölcssegekkel, keöny-

4) Sáfár 1623. 23, 123.

5) I.h. 1636. 151.

6) I.h. 1642. 88, 1647. 536.

7) I.h. 1651. 70, 100.

uekkel mennek Wittembergaba, az mint magok ielentik, tanuini. (6 lovat, szekeret adtak alájok) hogi az Eperiesre meneő louasokkal iobban érkezzenek, fizettem Varadig fl. 9." Másnap "Tott Janos uizen haro[m] alumnus deakokat S. C. L. B. V.P. Franciscus Fogarasit, Sinko Janost, Szabolai Mihalt Varadigh, hatt loual, solui fl. 9." Ezeket tehát nemsokára már Hollandiában találjuk. Ezután negyed napra, vagyis június 8-án "Alumnus Deakokat kesertet Biro Vram Feieruariakat Varadra S. C. L., kesereő felollis Vrunk paranczolua[n]".⁸⁾

Tehát eléggé sűrű volt az alumnusok járása-kelése. Erre a gyakori utazásra a sáfárok számadáskönyvében mindegyre reá találunk, noha Gelejiben nem egyszer feltámad a félelem, amelyet a puritánus nézetek elterjedésének rémképe vált ki belőle. Így látjuk ezt 1640 november 6-án Fehérvárról a fejedelemhez intézett levelében is: "Én kegyelmes uram, semmi jót nem reménylek belőle, főképpen pedig az utóbbiak Tolnai János uramra néznek, mert ő adigalta őket arra az összetanakodásra, melyet aligha még most is az oda lévők nem continuálnak. Mikor volna, kegyelmes uram, hova küldenünk deákinkat, ugyan bizony nem kellene oda affelé bocsátanunk, mert egy általján véggel mérges tudományt szivnak be, amelylyel mind a tudomáynak tisztaságát megvesztegetik, s mind az ecclesiában való egyességet megháborítják, ha vigyázásunk nem leszzen reája. Én mindenkitől elég erős reversálist veszek, a szóval is untig kérem, s intem őket, mikor elbocsátom; de igen kevés haszna vagyon némelyikben."⁹⁾

Ennek ellenére sem szűnik meg állandóan törődni velük és az ők érdekeiket szolgálni. Így látjuk 1638 február 26-án ugyancsak a fejedelemnek írott levelében: "Mivel Uram tavaly esztendőben is nem küldhetenk csak egy Deakot is az külső Országokra tanulasnak okajért, szandekunk a volna, hogy ha többet nem, ottan csak két-tőczket-is ez jövőndő Martiusban, migh az erdő meg nem zöldülne - a Hadak is fel nem lazadnarak, el inditanank, ha annyera valo segitsziget iminnen amonna[n] colligalhatnank, amaz két száz Tallér-ra, melj felől Nagod tavaly esztendőben bennünket Ke(gyel)-mesen

8) I.h. 1647. 531, 566.

9) Ötvös Ágoston: Geleji Katona István élete és levelei I. Rákóczi Györgyhez. Új Magyar Múzeum. 1859. I. 225.

assecurala, igen nagy szükségünk volna. Ha Nagod is ott fen levő Alumnusinak, kik kölczegből immar eskedigh megh fogiatkoztanak, valamit akarna küldeni, azok Isten bekesseges utat advan nekik, el vihetnek, ne ejtenek magokat valami nagy adosságban, mind Nagodnak s- mind mi nekünk jövőendő busulásunkra." (Utánna írva Rákóczi saját kezével: "az ketszaz tallért megkültük".)¹⁰⁾

Mindezeknél azonban részletesebb adatközlésre találunk egy Pápai János nevezetű diákkal kapcsolatosan. Jóllehet az alábbi két iratot a gyulafehérvári Bathyáneum levéltárából Ötvös Ágoston teljes egészében közölte, mégis csak fontosnak tartom megismételnem, minthogy ebből legteljesebb utmutatást nyerünk az alumnusokról történt gondoskodásról.

Az első irat 1639 július 17-én Gyulafehérváron kelt; ez egyuttal a fiatal ember elkötelezése az egyházi szolgálatra, de benne már ekkor megtaláljuk Geleji tulzott óvatosságát, amely egyesesen a puritánizmus elleni védekezésre készítette: "Én Pápai János adom tudtára mindeneknek, az kiknek illik ez levelemnek rendében, hogy az mi kegyelmes urunk, tekintetes és nagos Rákóczi György Erdélyországának fejedelme, Magyarország részeinek ura, és székelyek ispánja etc. Ingyen való jó akaratjából méltóztatott engemet felküldeni költségével Németországban, ugy hogy isten mikor onnét alá fog hozni, az ő naga kegyelmes parancsolatja után, vagy itt a fejevári scholában, vagy az patakiban ha kívántatik, három esztendeig tanitok; (és azután szabad akaratomban leszen, ha hol lakásomat akarom rendelni isten rendelése után) kire én is kötelezem magamat igaz conscientiam szerint arra is egyszersmind, hogy teljes életemben azt az igaz helvetica confessiót akarom tanítani, és vallani; azt semmi külső tévelygéssel, sem a tudományban, sem pedig a disciplinában, és kánoniakban való ujitással meg nem mocskolom; életemet penig az egyházi szent szolgálathoz hol-tig foglalván, és magamat az ecclesiának praelátusának, ugmint püspöknek, és senioroknak, kiknek instructiójok alatt élni fogok engedelmek alá bocsátom. Ez mostani utamra pénzt ő naga egyelsőben adott 350 tallért, polturát, forintot. Ottfen levő deáki számára is küldött tőlem, ő naga száz aranyat, kit nekik is megadok.

10) Nagy Géza: Geleji Katona István személyisége levelei alapján. Kolozsvár, 1940. 18.

Mindezekről adtam ez én kezem írása alatt való obligatiómat. Datum Albae Juliae die 17-a mensis Julii Anno 1639."¹¹⁾

Hiányosván az ebben az esztendőben készített sáfárszámadás, Pápainak külső országokba való utbaindulására vonatkozólag nincsen adatom, valószínű azonban, hogy a kötelezvényének keltét követő napokban kezdette meg bujdosását. Künn is csak Leydában találjuk meg. Itt 1643 április 30-án iratkozott be az egyetem teológiai karára; ekkor 28. esztendejét töltötte.¹²⁾

Bizonyos, hogy Geleji a legpontosabban értesült diákjának idegen földön való viszonyairól, tanulásáról és szorgalmáról, sőt tájékozva volt utrakelésének körülbelőleges idejéről is. Erre vallanak a püspöknek 1643 július 2-án Fehérváron keltezett s a fejedelemhez intézett sorai: "A felföldi püspök...uram, még nagodnak itthon létében irt vala egy levelet, kérvén benne azon, hogy nagodtól nyerném meg egy Farkasdi nevű alumnussát nekik komáromi mesterésre, mert szinte elfogyatkozának; az egy scholájuk volna, s az is elpusztult, nincsen mester benne; az istenért nagod cselekednék irgalmasságot vélek. Én nem jól értettem itthon nagodat, mert nem reménylettem az údön, hogy az a deák megjöjjön, hanem most hallom, hogy Pápai jó, nagod ha akarná, azzal betölthetné abbeli szükségeket... Azt ugyan nem itélem annyi ajándékkal birni, hogy vagy az itt valónak, vagy a pataki scholának megfelelőhetne; nagod gondoskodják kegyelmesen felőle."¹³⁾

Ezután hat hét múlva már fel is jegyezhetette Fehérvári Benedek deák kolozsvári sáfár, hogy 1643 augusztus 13-án "erkezek. desrolj egy papaj Janos netü onét följlulj Jüt Diak, kj Innet az fejernarj kolegiumban megyen. K. V.Ö. Nagysaga S. C. L. leuen Na-la." Másnap is itt tartózkodik.¹⁴⁾

Tehát négy esztendei külső országokbeli tanulás után Pápai János csakugyan hazaérkezett. Utja Lengyelországon keresztül, majd a Szamosvölgyére áttérve, vezetett Kolozsvárig.

Ugy látszik, hogy Geleji nem tartotta eléggé képzettnek, hogy akár a fehérvári, akár pedig a pataki iskolamesterségnek megfelelőhetett volna. Alig hiszem, hogy netaláni puritánus nézetei aka-

11) Uj Magyar Muzeum. 1859. I. 231. 1. jegyzetben.

12) Archiv N. F. XVI. 210.

13) Uj Magyar Muzeum. 1859. I. 231.

14) Sáfár 1643. 132, 133, 311.

dályozták volna itteni alkalmaztatásában, minthogy a püspök leve-
lésben erre föltétlenül célzást tett volna.

A tul a dunai püspöktől kért Farkasdi Péter nevezetű teoló-
gust még október 26-án is Leydában látjuk beiratkozni,¹⁵⁾ s ezért
a komáromi iskolamesterségre alighanem Pápai bocsátatott ki. Ugya-
nis a kolozsvári sáfár arról számolt be, hogy 1643 október 18-án
"erkezik fejeruarolj K. V. Ö. Nagysaga Alumnusa papay Janos neü
Hatod magaualj, ki mosta[n] szinten papara megyen följ." Itt van
19-én és 20-án is s ekkor 2 lovas szekeret adatott alája a sáfár.¹⁶⁾

Apáczainál látjuk, hogy öt Geleji a Bethlen-féle nagy alum-
nium kamataiból juttatott pénzellátmánnyal küldötte külső orszá-
gokbeli akadémiákra. Geleji halála után az új püspök, Csulai vette
kezébe az akadémiákon tanuló diákokkal való törődést. Ifjabb Rá-
kóczi fejedelem ezért írhatta édesanyjának, hogy Apáczaihoz semmi
közé sincsen, mivel a kollégium készpénz tőkéjének és kamatainak
kezelése és beosztása egészen a püspök gondja vala.

Tulajdonképpen alumnusképpen számíthatnók Haller Gábort, Hal-
ler István küküllei főispán és Kendi Juditnak 1614-ben született
fiát is. Ő ugyanis 1629-ben a fejedelemasszony inasává lévén -
naplója szerint - "Anno Domini 1630. Martius 1-14. Fejérvár. E
tájban az pápista vallást elhagyván, állottam az reformata religi-
óra, mely miá az atyám uramnak haragját vettem, s azonkívül is nem
keveset szenvedtem, kiváltképpen Németországban, mindenektől el-
hagyattatván."¹⁷⁾

1630 május derekán a brandenburgi választófejedelemhez kül-
dött követséggel Németországba ment s ott az Odera melletti Frank-
furt egyetemén egy esztendeig tanulván, 1631 augusztus 14-én a
hollandiai Franekerába, október 11-én pedig Leydába bujdosott s
most már ott is maradt továbbtanulás céljából. Egész külső orszá-
gokbeli tanulása idején apjától semmi támogatást nem kapott. Éle-
tét hazulról Zólyomi Dávidtól, Bethlen Istvántól s amig anyja élt,
tőle is, majd meg a fejedelemmé választott Rákóczi Györgytől is
kapott pénzzel, s apróbb kölcsönökkel, meg zálogba tett értékek á-

15) Archiv N. F. XVI. 211.

16) Sáfár 1643. 157, 320.

17) ETA. IV. 3.

rával tartotta fenn. Naplója szerint levelet többször írt a fejedelelemnek, valamint Galeji uramnak s kapott is tőlük választ.

Tolnai Dali Jánossal ismeretségben volt, sőt olykor kölcsönt is kéregetett tőle. Az 1632. év végén egy hónapot Londonban is töltött, de ennek ellenére semmi nyomát nem találjuk, hogy e 17-21 esztendő ifjút vajjon legkevésbé is megérintette volna-e a puritánizmus szele? Bár későbbi életében sem látjuk ennek határozott nyomát, mégsem tudjuk feltételezni, hogy egészen küszöbös maradt volna előtte. Ő ugyanis a gyakorlati tudományokban sem volt járatlan, tanulmányai és világlátottsága révén egyike volt a maga korában Erdély legvilágosabb fejű államférfiainak. Gondolatvilágára naplójának legfennebb az 1643. évi feljegyzéséből merhetünk következtetni, amely arról számol be: "Parlamentum Anglicanum contra Regem bellum gessit, magnis cum copiis, sed non pari conatu, quia poenitentiam Regis praestolando, momenta occassionum praetermisit."¹⁸⁾

Haller naplója szerint 1635 május 28-án távozott el Leydából s a tengeren Danckáig, onnan pedig egy darabig a Visztulán hajózva, majd járművel Lengyelországon keresztül a Kárpátokig jött, ahol a Beszkidéken át lépett magyar földre. Homonnán, Patakon, Debrecenen, Váradon, Réven, Bánffihunyadon, Gyerővásárhelyen keresztül, - a napló szerint - augusztus 11-én "Ebédem voltam Kolozsváratt, 14 mélyföld Váradhoz." Ugy látszik, hogy Haller az eseményeket nem azonnal jegyezte fel, minthogy a kolozsvári sáfárpolgár egy héttel korábbi időben: 1635 augusztus 4-én számolta el: "Erkezek Nemet Orszagbol Haller Gabor eo Naga megien Urunkhoz Fogarasba, adatta B. V. Alaja Aranyos Istuan 4 louat Meggiesigh attam neki fl 4 den."¹⁹⁾

A Galeji tanácsát is meghallgató Rákóczi nemcsak Erdély és a kapcsolt részek ifjainak taníttatásáról gondoskodott, hanem igyekezett képzett iskolamesterekkel ellátni a Habsburg uralom alatti tanintézeteket is. Erre kapunk bizonyítékot a mátyusföldi esperességnek köszönő levelében: "Mivel Nagyságod elpusztult templomainak épületekre nyújtotta bőséges adományát: Nemcsak a csudálatos szép betűkkel kinyomtatott gradualékkal segítetté szűkölködő és árvaságra jutott ecclesiáinkat; hanem az mi tanuló ifjainkat

18) I. h. IV. 89.

19) Sáfár 1635. 259.

is D. D. Georgius Tornit, ki immár az Nagy-Szombathi scholánkban mester és Joannes Mikost, ki immár pápai schola mester. Nagyságod méltóztatta elegendő költséggel megtanéttatni, idegen országban az mi ecclesiáinknak előmenetekre... Az mi evangelica ecclesiáink csak nyögéssel szenvedik, az mit az hatalmas emberek rajtunk cselekedésnek. ...Mi mégis, ennyi bánatinkban, keserűséginkben... bizodalommal folyamodunk könyörgésünk által Nagyságodnak, mint kegyelmes urunknak atyai jó akaratjához, hogy ennek utánna is ilyen nagy inségünkben, méltóztassék tehetsége szerint való segítséggel lenni, az mi tanuló ifjainknak, hogy ennél is jobban meg ne fogyatkozzanak az mi nyomorult ecclesiáink."²⁰⁾

A fentebb említett ifjak, u. m. a 27 éves "Georgius Torny Hungarus)" és a 24 esztendőös "Joannes Nyikos Papapi Hung(arus)" 1639. április 1-én iratkozott be a leydai akadémia teológiai karára. Az utóbbit különben 1636. szeptember 12-én a franekerai akadémián találjuk,²¹⁾ majd 1638-ban Gróningában Alting professzor elnökelete alatt teológiai vitatkozást tartott, amelyet Rákóczi György fejedelemnek ajánlott. A verssel üdvözlők egyike: tanuló társa, Torny György volt.²²⁾

Bizonyos tehát, hogy Rákóczi és Geleji nemcsak a vallás, hanem a közmívelődés ügyét is valóban önzetlenül szolgálta. Bárha Geleji koránt sem lévén haladó szellemű, a puritánizmust tehát mind az egyházra, mind az államra nézve veszélyesnek tartotta s igyekezett is annak elterjedését korlátozni, vagy legalább is késleltetni, mégis - maradi felfogása ellenére is - sokkal bölcsőbb belátású volt annál, mintsem aggodalmait az ifjúság külső országokbeli tanulásának korlátozásával, avagy éppen meggátolásával igyekezett volna elaltatni. Rákóczi pedig Bisterfeld és Medgyesi tanácsait is meghallgatva, nem kívánt személy szerint is nagyon mélyen bele nyulni az új felfogás boncolgatásába. Ő maga ugyanis a püspöki egyházigazgatás híve volt s minthogy a magyar mozgalom a vallás kerekeit nem lépte át, inkább az egyházra hagyta e kérdés tisztázását, saját magának csak a patrónusi feladatot tartván fenn, amelybe - Bethlen Gábor után - kötelességének tartozónak érezte a kiválóbb

20) Szilágyi Sándor: Egyháztörténelmi adatok. EPrK. 1880: 313-14.

21) Archiv N. F. XVI. 209. - TT. 1886: 604.

22) RMK. III. 1539.

diákok elméjének külső országokbeli jeles akadémiákon való továbbcsiszolását.

Magyarországi iskolákban tanult külföldi ifjak

A mult idők szokásai között találjuk, hogy ha valamelyik iskola tanárát más intézetbe rendelték át, abban az esetben tanítványainak egy része is, talán azok, akik legjobban szerették mesterüket, vele, vagy utána mentek. Így találjuk a többek között Apáczainak Kolozsvárra történt helyezésével kapcsolatosan is: ugyanis néhány hónap multával a növendékek egy része is követte őt, miként erről Bethlen Miklós értesít bennünket.¹⁾ Természetesen nem tudjuk, hogy osztályának tanulói, avagy a felső évfolyamokbeli diákok, akik valójában nem is az ő, hanem Basiriusnak voltak tanítványai, hagyták-e el érette a fehérvári kollégiumot?

Nemcsak az itthoni iskoláknál történt ez a diákvándorlás. Így látjuk, hogy Bethlen Gábor 1629 május 23-án utba indította udvari historikusát, Bojti Gáspárt, hogy Németországból "tudós embereket és deákokat" hozzon a fehérvári kollégiumba. Tudjuk azt is, hogy ugyanebben az évben augusztus 26-án már meg is érkezik az egyik "német pap" a vele való deákokkal.²⁾ Mi történt azután e tanulókkal? nem tudhatjuk. Itt maradtak-e mindaddig, amíg Alstediusék irányítása mellett elvégezték az itteni évfolyamokat, avagy idő előtt visszatértek-e Németországba? Bárha Rákóczi György valószínűleg minden támogatást megadott, csak hogy az idegen deákok ne nélkülözzenek, mert hiszen az is országa hírét-nevét szolgálta, ha a külföldről jött tanulók jó emlékekkel távoztak innen. Ezért történetelt meg, hogy most már nemcsak tanárt kísért, hanem önként jött studiosusok is felkeresték iskoláinkat. Így látjuk az 1651 esztendei sáfárpolgár feljegyzését: október 4-én "Hozatua[n] Vrunck Nemeth Orszagból haro[m] Nemet Deakokat", Kolozsváron keresztül Enyed irányában,³⁾ tehát Fehérvárra mennek tovább.

1) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 454.

2) Sáfár 1629: 473, 250, 294.

3) I. h. 1651. 233.

Itteni életük megkönnyítésére szolgált, hogy a kollégiumi előadások nyelve latin volt, ezért tehát a magyar nyelv nemtudása sem gördíthetett akadályt a diákok tanulási lehetősége elé. Ezenkívül az idegen földről jöttek nagyobb része német volt, itt pedig amugyis találtak a maguk anyanyelvén beszélő emberekre.

Nem szólok most sem az erdélyi szászok s a szepességi németek nagyon derék tanintézeteiről, vagy a jezsuiták nagyszombati jeles iskolájáról, minthogy reájuk vonatkozólag semmiféle adatom nincsen, sőt mellőznöm kell a kolozsvári unitáriusok kiváló iskoláját is, ahol pedig nem egy német és lengyel diák öregbitette tudását, ellenben bemutatom Erdély s a kapcsolt részek református iskoláinak néhány kikutatható adatát. Igaz, hogy a Fehérvár és Várad tanulóira vonatkozó feljegyzések nagy része elpusztult, a saját jegyzetanyagom pedig eléggé félelges, hogy összefüggő sorozatot állíthatnék össze, mégis a bemutatandó néhány név közlésével fel szeretném hívni a figyelmet erre a teljesen parlagon hagyott kutatási területre. Így látjuk: 1631 szeptember 12. "Arnoldus Trippius, Venceslaus Polarius Negyed magokkal leue[n] Vrunck eo Naga kwldi Patakra az Collegiu[m]ba, Vtj leuelek leuen."⁴⁾

Az előbbihez hasonló csoportról számol be a kolozsvári sáfár következő feljegyzése: 1636 február 22-én "B. V. H. es Vrunck Eo Naga Par(ancsolatj)ából az Cheh (=cseh) Deakokat Wenczeslaus Pata-goczki, Daniel Galdi, Wratislaus Olerius, Johannes Steinklöy, Petrus Omany, Joan[nes] Cziuakoczky (nevüket) Nyolcz Eökreü szeke-ren uitte penigh Hunyadigh."⁵⁾ Innen azután ezek is Patakra mehettek.

E diákok neve nincsen benne a törvényeket aláírt tanulók névsorában. Ennek az a magyarázata, hogy az anyakönyvbe csak a rendes alumniumot élvezők kerültek be, míg nem a künnlakók s a nemesek, valamint a netalán magasabb fejedelmi ellátmányban részesültek külön törvények alá tartozván, nem irattak együvé a megszabott alumniumot élvezett togátusokkal.

1641-ben Bisterfeld professzor Fehérváron teológiai vitatkozást rendeztetvén, a kijelölt tételt "Samuel Decanus Bohemus" védte.⁶⁾

4) I. h. 1631: 356.

5) I. h. 1636: 114, 190.

6) RMK II. 570.

Ugyanebben az esztendőben egy másik ilyen tételt "Petrus Mylius Polonus" védelmezett.⁷⁾

1644-ben Franekerában "Joh. Crispinus O(lomücenus) Moravus" által tartott és nyomtatásban is megjelent vitatkozást a többek között Bisterfeld professzornak, mint volt-tanárának ajánlotta.⁸⁾

Crispinusra vonatkozólag egyéb adatokkal is rendelkezünk.

1647 november 16-án Kolozsvárra "Erkezek V(runk)tol Szekely-hídról Johannes Othusius Hollandus 5 Deákokkal, Fejervarra megyen Bisterfeld Vramhoz."⁹⁾

Erről az Othusiusról biztosan nem tudom megállapítani, hogy a vele jött diákoknak társa, avagy már tudós férfiú volt-e, aki netalán személyesen is meg akart ismerkedni távolkeleti hitsorsosaival?

Az öreg fejedelem elhunytá után már csak elvétve található ilyesfajta adat: a kolozsvári református kollégiumban 1657-ben "Kedob Gothofredus Palatinus"-t jelölte ki Apáczai "Praceptor classis poeticae"-nek.¹⁰⁾ Az 1658. esztendőben ugyanebben az iskolában találjuk "Johannes Lindanus"-t, mint "Praceptor classis rudimentariae"-t.¹¹⁾ Neve után ítélve, nagyon valószínűleg ő is németországi eredetű volt.

Bizonyosnak tartható, hogy e két utóbbi diákot - magyar társaival együtt - Apáczai egyénisége vonzotta át Fehérvárról a sok bajjal, gonddal küzdő Kolozsvárra.

Eltekintve a Németországból jött diákoktól, az állapítható meg, hogy I. Rákóczi György idejében hazai iskoláinkat a cseh-morva protestáns ifjúság bizonyosan mint főiskolákat látogatta s ezért innen kerülhettek ki az ottani gyülekezet vezetői. Majd a császári elnyomás idején, még a következő században is, az ő helyüket pótolták a Magyarországból és Erdélyből is meghívott magyar teológusok. Így találunk 1790-ben ismét csehországi magyar papokra vonatkozó egykorú feljegyzéseket.¹²⁾ Ugy látszik, hogy a cseh-morva

7) I. h. II. 571.

8) A kolozsvári ref.koll.-ban a RMK. 508. sz. könyvtári jelzéssel volt ellátva.

9) Sáfár 1647: 145.

10) A kolozsvári ref.koll. Apáczai-albumába.

11) I. h.

12) A kolozsvári ref.koll. kvtárában az O. 126/128. sz. könyvtári jelölésű könyvben találtam.

ifjakat Rákóczi Sárospatakra csoportosította. E jelenség is bizonyítja, hogy hazai anyaiskoláink elérték a nyugateurópai államok tanintézeteinek színvonalát. De egyuttal arra is gondolhatunk, hogy ezekkel a diákokkal az öregbik fejedelemnek messzebbmenő céljai is lehettek. Vagyis nemcsak a cseh-morva protestánsok saját vallásu képzett papjainak utánpótlása, hanem a Felsőmagyarországra menekült és ott megtelepedett husziták lelki gondozásáról való gondoskodás is.

Lorántfi Zsuzsánna a pozsonyi diétán tartózkodó Klobusiczky Andrásához, uradalmainak igazgatójához, 1655 áprilisában intézett levelében írja, hogy "az minemű punctumokat kegyelmed aláküldött, azokat megolvastattuk. Az mely hussiták és picharditák felől emlékezet vagyon az elsöben, ugy emlékezünk reá, az mint mi hallottuk, hogy ezelötti országgyűlésében is valamelyikben volt arról szó s kívánság, hogy kimenjenek. Puchón is lakván olyanok; de azután miben maradott dolgok, azt elhisszük, kegyelmetek tudhatja; azok, mi ugy értettük, csak nevezettel különböznek a mi vallásunktól, amint magunk vallását ez országban már egynehányféle módon kezdették nevezni, egyébaránt egyeznek, mely ha ugy vagyon, elhisszük azoknak is dolgát, amennyiben módja legyen kegyemeteknek, segíteni igyekezni."¹³⁾ Ugyanakkor a pozsonyi országgyűlésen a presbiteriánusokról is végzést hoztak.

Azt a korábbi helyzetet, amire e levélben célzást találunk, bizonyosan a linci békekötés oldotta fel.

Az özvegy fejedelemasszonytól említett helységet keresve, egy mult század derekatáji földrajztkönyvben azt találjuk, hogy Trencsén-megye közép járásában a morva határ mellett terül el Puchó mezőváros; sóháza és posztógyárai vannak.¹⁴⁾ E távoli helység is egykoron a Rákóczi-birtoktesthez tartozott¹⁵⁾ s Lorántffi Zsuzsánna - mint patróna - ezért tarthatta különös kötelességének e falu népével is törődni. Csakhogy az öreg fejedelem már nem élt s fiának szertelensége miatt külpolitikai tekintélye is aláhanyatlott. S ezért ha már most a külső országokbeli származásu hazai tanulókra figyelünk, azt tapasztaljuk, hogy ekkor már csak Apáczai tekin-

13) Szilágyi Sándor: Két levél Lorántffi Zsuzsánnától. EPrK 1875: 141.

14) Ferenczy János közönséges geographiája. Pest, 1840. 130.

15) Makkai László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bp. 1954. 318.

télye tartott vissza egynehány ifjut Kolozsvárt, hogy azután az ő halála után semmi több nyomra ne is leljük. Hisszük azonban, hogy e tanítványai is magukkal vitték az ő haladó szellemét.

Adatok a krónikairó Szalárdi Jánosról,

Rákóczi bizalmas titkáráról

Szalárdi a nagy munkájában megörökitett események sorozatában sohasem kereste az okot és az okozatot. Nem nyomozott, hanem csak arról beszélt, ami tudomására jutott s minthogy a fejedelem író-deákja, majd a levéltár konzervátora volt, megtanulta, hogy tőle sohasem véleményt, hanem az írásban megörökitett igazságot kívánták. Bárha a maga személyét is mellékesnek tartotta s csak ott emlékezett meg róla, ahol elkerülhetetlen volt, soraiból azonban mégis csak kiérzik az egyéni rokonszenv. Váradnak talán mindenkinél hűségesebb fia s ezért mindannak, ami ennek javát előmozdította, nagy tisztelője. Gazdájának: idősebb Rákóczi Györgynek s Lorántffi Zsuzsánnának igaz hive, az események felsorolásán keresztül azonban megérzik, hogy az ifjabb fejedelmet az országra s szeretett városára zudított nagy veszedelmekért hibáztatja. Bár kívül állott a teológusok társaságán és annak eszmekörén, mégis megbecsülte a közülök kiválókat. Nagy dicsérettel szól a váradi puritánusok közül Nagyari Benedekről, Kovásznai Péterről, Enyedi Sámuelről, Igaz Kálmánról, a kívülállók közül pedig Medgyesi Pálról, de őket sem annyira a vallás szemüvegén keresztül nézte, mint inkább arra figyelt, hogy mi feladatot töltöttek be a történeti eseményekben. Bárha nem is volt a puritánusok történetírója, mégis az ő írásainak alapos ismeretét nem lehet a puritánusok históriájának megírásánál nélkülözni.

Az alábbi sorokban életrajzának néhány adatát világítom meg.

Kemény Józsefnek kétségtelenül nagy érdemei vannak Szalárdi János kevésbé ismert életrajzi adatainak feltárásában,¹⁾ dolgozatába azonban olyan bizonyítékok is kerültek, amelyek utólag hami-

1) Uj Magyar Muzeum, 1855: I. 233-50.

saknak állapíthatók meg.

Kemény kétség nélkül helyes módszerrel határolta körül azt az időpontot, amelyben Szalárdi halálának be kellett következnie. Vagyis 1666 július 24-én Kolozsvárról keltezett levelének tanúsága szerint ekkor és ugyanitt bár megnyomorodva,²⁾ de még élnie kellett; azonban az 1666 szeptember 27-én Gyulafehérváron tartott országgyűlés 3. cikkelye már néhainak említi. E mellé azután Kemény nagyberivói Boér György fogarasvidéki alkapitány 1834. esztendei értesítése alapján ismerteti krónikairónk sirversét, amely a fogarasi temetőben akkor még állítólag meglevő sirkövérről másoltatott le.

Ez az öt rend, latin nyelven írott distichon a többek között arról tudósít, hogy az 1666. évben 65 éves korában elhunyt Szalárdinak (a krónikairónak) hamvai Fogarason nyugsznak, halála pedig ugyane városban következett be akkor, amikor Kolozsvárról eltávozva ide érkezett. Ezzel szemben azonban a Kolozsvár-város-beli szabó céh számadáskönyvében ettől merőben eltérő tartalmu feljegyzést találtam. Ugyanis a céh ifju mestereitől elhantoltak jegyzékéből azt vezette be a számadást készítő céhmester, hogy "1666 Die 5 Augusti Szalárdi Janos Ura[m] teme(tésétől) percipiálunk fl. 2 den 5o."³⁾ Ha tehát Szalárdit augusztus 5-én temették el Kolozsvárt, abban az esetben hihetőleg augusztus 3-án ugyancsak itt kellett meghalnia, minthogy a XVII. század folyamán különben sem találtam sehol sem példát arra vonatkozólag, hogy közép- és rendű-rangu halott tetemét temetés céljából sok mérföldnyi távolságra cipelgették volna!

Az elmondottak alapján a Keménytől közölt adatot habozás nélkül el kell vetnünk, jóllehet alább idézendő közleményében Koncz József is elfogadja, pedig ő is gondolhatott volna a sirkőfelirat koholt voltára, minthogy benne Szalárdinak még csak keresztnéve sincsen feltüntetve, ami pedig elkerülhetetlen kellék volt a személyazonosság megjelölésére, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy ebben a korban a vezetéknev könnyen volt cserélgethető, mignem egyedül állandó csak a keresztnév vala. Kemény adata helyett te-

2) Koncz József: Egyháztörténelmi adalékok. PrK. 1890, 31.

3) A kolozsvári szabó céh számadáskönyve. (Annak idejében az ENM lev.tárában használtam.)

hát azt kell beiktatnunk, hogy Szalárdi János történetírót, aki 1666 augusztus első napjaiban hunyt el Kolozsvárt, ugyanitt augusztus 5-én, mégpedig bizonyosan a házsongárdi temetőben hantolták el.

Az állítólagos sírkőfeliratnak azt az adatát, hogy Szalárdi 1601-ben látta volna meg a napvilágot, már Kemény is kétkedéssel fogadta azon az alapon, hogy ebben az esetben krónikájában még - sem írta volna önmagáról, hogy Rákóczi György "csak igen ifju korában 1634-dikben kezdett vala házába venni",⁴⁾ nemkülönben 1666 január 30-án Teleki Mihályhoz intézett levelében nem mondotta volna, hogy "az szegény idősbik Rákóczi urunk 1633. vitetvén be házába oly ifju koromban, csak akkor kezdtem vala bajuszosodni."⁵⁾ Jóllehet 1636 október 7. tájáról azt jegyezte fel önmagáról, hogy "akkor fejedelemnek leveleire gondviselő s belső titkos deákja vala,"⁶⁾ mégis azt mondhatjuk, hogy egészen bizonyosan szép írásaért és megbízhatóságaért bizatott reája már ilyen korán ez a bizalmi állás. Koncz azonban elfogadván Kemény adatát Szalárdi fogarasi sírjára, valamint életkorára vonatkozólag azt véli, hogy "ezek alapján csaknem biztosan következtethetni, hogy Szalárdi tévedett midőn magát igen fiatalnak írta 1634-ben. Vagy tán igen későre fejlődött testileg?"⁷⁾ Erre az állításra azt felelhetjük, hogy évtizedek telvén el, az évszámban még egy-két esztendő tévedhetett a sok eseményt átélő öregedő ember, de amikor "igen ifju", valamint "bajuszosodása" korához rögzíti sorsváltozását, akkor már semmiképpen sem hibázhatott! Minthogy tehát Keménynek az 1601-es születési évre vonatkozó adatát támogató sírvers valódisága már megdőlt, elfogadhatatlanná válik az enyedi kollégium könyvtárában őrzött s 1849-ben bizonyosan el is pusztult könyvnek ugyancsak Kemény szerinti bejegyzése is, amely hasonlóképpen azt bizonyítaná, hogy Szalárdi mégis csak az 1601. évben született volna.

De ugyanez az utóbbi feljegyzés azt is állította, hogy Sza-

4) Szalárdi. 224.

5) Koncz József: Szalárdi János kiadatlan levelei és reá vonatkozó apró adatok. ItK. 1899. 83-84.

6) Szalárdi. 119.

7) ItK. 1899: 83-84.

lárdi Szatmár megyében jött volna a világra. Nekünk - bizony - ezt az állítást is kétségbe kell vonnunk, minthogy nem megyével szokták megjelölni a születési helyet, hanem vagy a falu, vagy pedig a táj nevével. Ezen kívül Szalárdi maga mondja magáról, hogy 1636 október 7-én indult el "Barátkáru szülei látogatására ugyan Szalárdra".⁸⁾ Tekintettel arra a körülményre, hogy ez az utóbbi helység eléggé messze esik Szatmár megyétől, nem tartható valószínűnek, hogy szülei fiuk születése idején otthont cseréltek volna. De különben is tudjuk, hogy az elmúlt századokban a hazulról kikerült ifjak családnevüket származási nevükkel volt szokásban felcserélniök, ha tehát krónikairónk valahol Szatmár megyében látta volna meg a napvilágot, nevet neki mégsem Szalárd, hanem inkább a fel nem jegyzett más megyebeli helység adott volna! De az ilyesfajta lakóhelycsere leginkább nagyobb birtokos családoknál szokott bekövetkezni, akik egyik birtokukból a másikba teszik át otthonukat, vagy pedig protestáns papok aszerint változtatták ekleziájukat, amint ki tudtak jönni a patrónus földesurakkal, vagy még inkább a hivek szeszélyeskedésével. Már pedig itt egyik esettel sem találkozhatunk. Ugyanis Szalárdi szülei nem lehettek vagyonságos nagybirtokosok, mert abban az esetben fiuk nem íródeákságon, hanem fejedelmi bejáróságon kezdi, de apja pap sem lehetett, minthogy abban az esetben fiának igen nagy számban fennmaradt hévjelzésében bár egyszer is csak előfordulna a "P", vagy teljesebb formában "Pap", avagy latin nyelvű használatban a "Pastoris" filiációs megjelölés. Mindezekon kívül azt is tudjuk, hogy otthonál maga is Bihar-megyét vallotta. Így találjuk Fejérvári Benedek deák kolozsvári sáfárpolgár 1642. évi számadáskönyvében, hogy március 12-én "Erkezek Feiuarrol K(egyelmes) U(runk) Secretariusza Szalárdi Janos Vrlam], Varadi hazához menuen", ételéről-italáról gazdálkodott a sáfár.⁹⁾ Ezen kívül maga írja magamagával kapcsolatosan 1665 április 24-én Kolozsvárról keltezett levelében: "Im már Székelyhid is oda lévén, ott kinn való jószágocskáinknak is állapotjuk máig is csak kétségben forog."¹⁰⁾

A felsorolt kifogásokon kívül téved Kemény Szalárdi külső or-

8) Szalárdi. 119.

9) Sáfár, 1642. 73.

10) ItK. 1899: 220.

szágokbeli tanulásának bizonyítására idézett abban az adatában is, hogy a Haller Gábor naplója szerint 1635 április 14. tájára Hol-landiába érkezett "Szalárdi uram"¹¹⁾ azonos lenne az egyező származásnevű történetíróval! Ugyanis a leydai egyetem anyakönyvében csupán csak az 1635 május 21-én beiratkozott Szalárdi Mihály teológus diák neve van bevezetve ("Michael Salardi Ung(arus Annorum) 26, T(heologiae studiosus)",¹²⁾ akiről maga Haller is már 1635 február 23-án teljes névvel emlékezik meg, feljegyezvén, hogy "Allatae sunt litterae Dantisco a Michaelae Salardino, ubi de 180. Ducatis ab Ill. Principe missis scribit."¹³⁾ E leydai diáknak pedig a származási hely és ennek alapján viselt vezetéknev azonosságán kívül volt-e valamilyes köze a krónikairóhoz? - nem tudom megmondani, mert hiszen Szalárdi János atyafiságából névszerint mindössze csak egy öccsét sikerült megtalálnom. A reá vonatkozó szűkszavú adatot a kolozsvár-városi sáfárpolgár 1647. esztendőbeli számadáskönyvébe jegyezte fel: május 21-én "Erkezek Szalardi Ferencz 3-tiose Szalardi Vr[am] öcze 6 loval, egy uy fel hintot kwld Varadra."¹⁴⁾ A küldő bizonyosan a fejedelem volt s ilyenformán Szalárdi Ferenc is Rákóczi szolgálatában állhatott. Ugyanöröla közül Koncz József is egy adatot 1635-ből, mint aki Váradon - bizonyosan bátyja helyett - 20 frt összeget vett át.¹⁵⁾ Végezetül a krónikairó maga is megnevez egy Szalárdi Ferencet, mint Várad 1660 évi török ostromakor a "Veres bástya" védelmére beosztott "fizetett hadnagy Szalárdi Ferencz kovács"-ot.¹⁶⁾ Az itt említett kovácsfoglalkozást netalán összefüggésbe hozhatjuk a Fehérvárott készíthetett új hintónak Váradra a vár főkapitánya: ifj. Rákóczi György számára való küldésével. Ebből a körülményből azután következtethetnénk a krónikairónak egyszerűbb, hihetőleg falusi iparos családból való származására. A többi családtag közül a krónikairó maga említi feleségét és neveletlen gyermekét.¹⁷⁾

11) ETA. IV. 26.

12) Archiv N. F. XVI. 208.

13) ETA. IV. 26.

14) Sáfár. 1647. 91.

15) ItK. 1899: 83-84.

16) Szalárdi. 539.

17) ItK. 1899: 219.

Visszatérve Szalárdi János állítólagos külső országokbeli iskolázására, azt is megállapíthatjuk, hogy ez is aligha volt valóság; jóllehet Koncz is közli azt az 1646 január 6-án Fogarason keltezett adománylevelet, amellyel Öregbik Rákóczi fejedelem Szalárdinak Magyarigenben részbirtokot adományozott. Ebben érdemül sorolja fel, hogy kora ifjúságától a tudományok tanulására adva magát, "amore literarum ductus exterar oras academiasque laudabili insignique cum effectu audivit, moxque in patriam reversus."¹⁸⁾ E sorokat olvasva, arra döbbenünk rá, hogy itt alighanem megint csak Szalárdi Mihállyal találkozunk, mert kétségtelen, hogy Szalárdi János is iskolákat végzett, világos fejű egyén, azonban ha valaki a tudományok szeretetétől vezettetve, végzett külső országokbeli akadémiákat, legalább is összefüggő nagy munkájának tartalmán és stílusán meg kellene érződnie a tudományoknak ha nem is éppen fitogtatása, de legalább is elmélkedésbeli beleszövése. Tudjuk ugyanis, hogy ekkor a legfőbb tudomány a teológia vala, ehhez kapcsolódott azután a filozófia! De mindennek tudóskodó alkalmazásának nála éppenséggel semmi nyoma. Hangja mindenütt egyszerű, világos és nem elmélkedő s ami ezen kívül nagyon fontos jelenség: leírásában egyáltalában nem találkozunk a puritánus küzdelmek megörökítésével, pedig ha egyetemet járt volna, elkerülhetetlen, hogy akár mellette, akár ellene ne nyilvánított volna valamelyes véleményt. Egy lehetőségről azonban mégis csak meg kell emlékeznünk, és ez az, hogy ha netalán külső országokba bujdosó öreg diák mellett inaska lett volna, jóllehet krónikájában erről is meg kellett volna emlékeznie.

Tekintettel arra a körülményre, hogy a buzgó gyűjtő Kemény Józsefet - mint már előbb is láttuk - nem egy hamis adattal vezették tévuttra, sőt a maga ügyességének kipróbálására olykor-olykor maga is koholt egynehány okiratot,¹⁹⁾ éppen ezért kétkedéssel kell fogadnunk ennek az adománylevélnek is a kifogástalanságát, feltételezve, hogy ugyanaz az okirat kerülhetett a Teleki levéltárban Koncz kezébe is. Aggályunkat még az a körülmény is fokozza, hogy Szalárdi nemcsak krónikájában, de levelezésében sem emléke-

18) I.h. 1899: 83-84.

19) Veress Endre: Gróf Kemény József irodalmi munkássága. (1795-1855.) Kolozsvár, 1933. 7-8.

zik meg arról, hogy valaha járt volna idegen országokban is, pedig ezt valami módon csak meg kellett volna említenie. Azután meg neve a különböző akadémiákon tanult magyar ifjakkal nyomtatásban megjelent névsoraiban sem található, sőt fentebb már idézett utmutatásaiban is már tagadást találunk, mert ha őt a fejedelem igen ifju, bajszosodása korában vette magához, ami 18-20 éves idejének felelhet meg, ez a körülmény időt egyáltalában nem hagy bizonyosan a váradi jeles iskolából történt kibúcsúzása s fejedelmi szolgálathoz való állása között. Ugyanis ha végignézzük a leydai magyar diákok névsorát, mint amelyben fel van tüntetve a beiratkozáskori életkor is, a XVII. század első felében csak elvétve találunk egy-egy 20-23 esztendőes ifju nevére, a legtöbb ugyanis mint 25-30 éves életkorának jegyeztetett fel. Kétségtelen ugyan, hogy mégis csak akad közöttük egy-egy 14, 15, 17 esztendőes gyerek is, de ezek Bethlen Gábor unokaöccsei s a kíséretükhöz tartozó főrangú pajtások.²⁰⁾ Szalárdival kapcsolatosan semmiképpen sem ~~tételezhetünk~~ fel ilyen kivételes lehetőséget! Természetes azonban, hogy az eredeti okiratot is meg kellene vizsgálni, hogy megállapítható legyen: vajjon nem Kemény tévedése vezette-e félre a különben lelkiismeretesen gondos Koncz Józsefet is?

Végezetül ide iktatjuk Szalárdinak egy olyan tisztségét is, amelyről eddig sehol sem volt emlékezet. Ugyanis Váradnak a töröktől 1660-ban történt elfoglalása után véglegesen Kolozsvárt megtelepedett Szalárdi Jánost, aki itt az északi megyéknek főadószerződője s egyúttal fizetőmester-perceptor és káptalan tisztségeket viselt, a református egyházközség vezetői - bizonyosan Kovásznai Péter lelkipásztor ajánlatára - csakhamar bevonták az ekklezsia gondviselőinek sorába. Erre egy sajátkezű feljegyzésében találunk adatot. Ugyanis "My Várad János, Istuandi Bálint, Szalárdi János és Buday Mihály Cüratorok a' mit diuersis vicibz az Eccla jawaibol percipialtunk; Ezüst marhajbol a' kételeniteő szükségben el attunk, azok mint es howa erogaltattak. Anno D. 1664 die 18 Julij."²¹⁾ E tisztséget azután - ugyane vagyoneleltárkönyv másik bejegyzése szerint - 1665-ben is betöltötte.

Szalárdi János életrajza még mindég megírásra vár. Igaz ugyan,

20) Archiv N. F. XVI. 205-212.

hogy az adatok elégtelensége miatt csak nagyon hiányos lenne az a kép, amelyet róla illetéknéppen nyernénk, pedig nagyszerűen olvasható, szép és gondos állóírása sok levéltárunk XVII. századközépi anyagában megtalálható, ezek azonban az ő saját multjára vonatkozólag szerfölött szűkszavúak.

Korábbi változata:

Erdélyi Múzeum, 1939.

21) A kolozsvári ref. egyházközs. 1664. évi vagyonleltárkönyve 31/B. lev. /Az eklezsia levéltárában./

Gaszner Ambrus Kolozsvár-városi sáfárpolgár 1634. évi számadáskönyvének november 10-i kiadási tételei között számolja el: "V-runk eő Nagysága az kyss Scolában lako Rectort küldy Nemetországban tanulni adtu[n]k (4 lovat és szekeret Zilahig, fizettek érette) fl. 2 den. 50."¹⁾

Tudnivaló, hogy az unitáriusok nagy (vagyis régebbi) iskolájával ellentétben a kis (vagyis újabb) skóla elnevezés alatt a reformátusok tanintézetét értették. Ekkor tehát ennek igazgatóját küldötte öregbik Rákóczi Fejedelem külső országokbeli bujdosásra.

A fellelhető nyomokat követve, ennek az ifju embernek további jelentkezését a hollandiai Leydában tanuló Haller Gábor naplójában leljük meg. E szerint ugyanis 1635 február 22-én "Allatae sunt litterae Dantisco a Michaele Salardino, ubi de 180 Ducatis ab ill. Principe missis scribit." Öt nappal ezután: február 27-én "exaravi literas Dantiscum ad D. Salardi, ut illos 180 ducatos ab ill. Principe missos ibi mercatori cuidam nomine Jacobo Breline tradat, cujus factor Verstrateus junior hic mihi satisfacit." Végül pedig április 14-én "Vettem el az 180 aranyat, melyet az fejedelem ő nagysága küldött Szalárdi uram által."²⁾

Tehát a kis iskola rektora Kolozsvárról Zilah felé elindulva, Sárospatakon keresztül, majd a Beszkideken át, onnan a San-, majd a Visztula mentén a tengerpartján elterülő Danzigig folytatta szárazföldi útját. Ide megérkezve, értesítette a Leydából hazafelé készülő Hallert, hogy ő hozza magával Rákóczi pénzküldeményét. Haller ugyanis a katolikus hitről a reformátusra térvén át, ezért apja nem akart tudni róla, a továbbtanulni vágyó ifjút így soroz-

1) Sáfár. 1634. 221.

2) ETA. IV. 26.

ta a fejedelem a többi alumnusai közé; öt esztendeig tartott künn való tanulása után ezért küldötte ő az utiköltséget.

Szalárdi Danzigban hajóra ülve, a Balti-tengeren hajókázott nyugati irányban, majd Dániát megkerülve, Amsterdamban kötött ki. Innen azután Leydába ment át.³⁾ Itt először 1635 május 21-én találjuk meg, ugyanis a 26 esztendőös Michael Salardi Ung(arus) e napon iratkozott be az akadémia teológiai karára. Leydai tanulása idejéből még csak egyetlen adat ismeretes, mégpedig Maros-Vásárhelyi Szóócs János 1636 október 1-én ugyancsak Leydában tartott teológiai tárgy vitatkozását jórésztben itteni tanulótársainak ajánlotta; ezek között nevezi meg Szalárdi Mihály-t, a kolozsvári iskola volt igazgatóját is.⁴⁾ Ez az adat tehát határozottan igazolja az 1634 november 10-én utba indult kis skolabeli rektorral való azonosítás helyességét.

Külső országokbeli bujdosását továbbnyomozva, a franekerai egyetem anyakönyvében jelentkezik az 1637 február 14-én beiratkozott Michael Szonasi (talán Szénási?) Szalárdi Theol(ogiae) Stud(iosus).⁵⁾ E névbejegyzés, ha netalán elferdítve is, de megőrizte ennek az ifjunak nemcsak származási, hanem családnevét is.

Ezek után Szalárdi életének biztos fonálát elveszítjük s így csak azt állapíthatjuk meg, hogy az 1609. esztendő táján született a bihar-megyei Szalárdon. Volt-e vajjon valamilyes köze a fejedelmi viceszekretárius, levéltáros, krónikairó Szalárdi János-hoz? - bár lehetséges, de megállapítani mégsem tudjuk. Mindkettőjük személyét különben a tudós gr. Kemény József összetévesztette, ami azután a krónikairó életének rajzával kapcsolatosan lényeges hibát váltott ki.⁶⁾

Az egyeztetés során még azt is bizonyosnak tarthatom, hogy a teológus Szalárdi is Váradon végezhetette tanulását, onnan hozott azután Kolozsvárra. Ez alighanem 1631 őszének elején történt, minthogy Tolnai Dali János, az előző rektor, akkor indulhatott idegen országokba való bujdosásra, ő pedig 1634 őszén vált meg az iskolától s indult fejedelmi támogatással külső országokba.

3) Az utirányt Haller hazafelé térő útja alapján jelöltem ki.

4) RMK. III. 1515.

5) TT. 1886: 604.

6) Új Magyar Múzeum. 1855: I. 233-50.

Idehaza már Nagyváradon is találkozunk egy Michael Szalárdi nevű prédikátorral, az azonban - Lampe szerint - évszám megjelölése nélkül Keserői Dayka János ottani lelkipásztorkodása előtt szolgált. Ezt az adatot azonban Csernák az 1636-37. évekre helyezi, bárha ez az időpont is kissé korainak látszik,⁷⁾ éppen ezért nem is fogadható el.

Ugy látszik, hogy a Rákócziak udvarában a biharmegyei Szalárd község tanult fiai megfelelő elhelyezést kaptak. Így láttuk már a krónikairól Szalárdi Jánost, azután Ferenc nevű öccsét.⁸⁾ A borsói kastély 1638 december 23-i leltározói Nicolaus Szalárdi et. Joannes Makczay⁹⁾ legalább is kancelláriai íródeákok voltak. Nem sokkal azután még egy Szalárdi Miklóssal találkozunk, aki nagyon valószínűleg azonos az előbb megnevezett leltározóval. Ugyanis ez a másik Szalárdi Miklós 1634-ben kiadott Gyulafehérvárt egy "Az Istennek Kereszt-viselő hiveit az békességgel való tűrésre indító levél számú Vigasztalo Szok" című könyvecskét, amelyet Báthori Zsófia ifjabb fejedelemasszonyának ajánlott, mint "Nagyságod Méltatlan és legh kissebik Udvari szolgája."¹⁰⁾ Végezetül előttünk áll ez a Szalárdi Mihály, akit, külső országokból hazatérve, az 1637 június 14-én tartott debreceni zsinaton a biharmegyei Szentjobbra, avattak fel udvari pappá.¹¹⁾

7) Lampe Fr., A.: Historia Ecclesiae Reformatae. 637.-Csernák Béla: A ref. egyház. Nagyváradon. N.-várad, 1934. Táblázat.

8) Herepei J.: Szalárdi János halála ideje. EM. 1939: 294.

9) Makkai László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bp. 1954. 315.

10) RMK. I. 741.

11) Borovszky Samu: Tiszántuli ev. ref. papok 1597-1679. Bp. 1898. 20.

R i m a s z o m b a t i I s t v á n

ifju Rákóczi Zsigmond udvari papja

Rimaszombatiról alig tudunk egynehány száraz adatnál többet, pedig mint az ifju herceg papjáról, csaknem bizonyosan mondhatjuk, hogy maga is puritánus vallás- és világnézetű lelkitanító volt.

A leydai egyetem anyakönyvének adataiból következtethetjük, hogy 1615-ben született, mégpedig Rimaszombat mezővárosában. Iskoláit többfelé járta, mignem utoljára a sárospataki kollégiumban 1642 szeptember 24-én mint "Stephanus R. Szombathi" iratkozott be.¹⁾ Itt Kolosi P. Dánielnek, Tolnai Dali János elvei követőjének, volt a tanítványa, mignem talán nem is egy egész esztendő multával Terebesre vitetett rektornak.

Rimaszombati körülbelől az 1643. év utolsó hónapjának táján a Rákócziak anyagi támogatásával, ismereteit bővitendő, külsőországokbeli akadémiákra bujdosott.

1643 március 7-én, mint "Stephanus Rymaszombachi Hung(arus Annorum) 28, T(heologiae studiosus)" iratkozott be a leydai egyetemre.²⁾ Itt a többek között Árkosi Benedek, Gidófalvi János, Harsányi Jakab, Huszthi Sándor, Kovásznai Péter, Porcsalmi János és mások valának tanulótársai.

Ezen a napon Rákóczi fejedelemnek egyszerre három alumnusa vétette fel magát az itteni akadémiára, ugymint Ryma-szombathi Istvánon kívül Szepsi Gáspár és Görgey Tamás, akik közül még Görgey volt a pataki kollégium növendéke.

Rákóczinak, mivel csatlakozott a harmincéves háboruban küzdő protestáns országokhoz, valóban tetemes pénzre volt szüksége s e-

1) Et. 1943: 239.

2) Archiv. N.F. XVI. 21o.

zért netalán meg is feledkezett alumnusainak idejében való segélyezéséről, ezért azután a magukra felejtett és bizonyosan nélkülözést is szenvedett három diák 1643 szeptember 1-én Leydából levelet volt kénytelen intézni királydaróci Debreczeni Tamáshoz, a fejedelmi javak prefektusához, bejelentve, hogy mind a fejedelemehez, mind a fejedelemasszonyhoz könyörgő levelet küldöttek, s egyuttal kérték Daróczi támogatását is és azért is folyamodtak, hogy az uralkodótól kiutalandó pénzösszeget minél előbb juttassa hozzájuk, hogy ők az idegen országban utolsó szűkségre és fogyatkozásra ne jussanak.³⁾

A segítséget bizonyosan nemsokára megkaphatták, mert hiszen még néhány esztendeig odakünn tanultak.

Előhaladásukról, sajnos, semmi bizonyítékunk nem maradt ráánk, pedig nem lehettek az előadások néma hallgatói, mert különben a fejedelem s a püspök Rimaszombatit nem választotta volna az ifjabb herceg udvari papjául.

A felsoroltakon kívül Rimaszombatira vonatkozó lényegesebb adatunk, amely udvari papságát is megőrizte, a kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyve. Eszerint 1646 április 21-én "Tordarol Rakoci Sigmond uram eo Nagisaga Predikatora Rima sombati Istuan Vram megie[n] az Vr utan lonara tized magaua[n]."⁴⁾ E helység bizonyosan Kendilóna volt. Majd egy jó esztendő múlva arról is értesülünk, hogy 1647 június 27-én "Boer Miklos Rakoci Sigmond feő szolgália ment Sukra Vra elejbe[n]."⁵⁾, mert a kolozsvári farkas-utcai templom felszentelésére összegyűlt az ország egyházi és világi színe-java. Bizonyos, hogy a fejedelmi családdal együtt jelen volt Rákóczi Zsigmond, ki ekkor már a székelyek generálisa, Udvarhely és Háromszék főkapitánya volt, vele érkezhettek udvari papja is Kolozsvárra.

Rimaszombattal kapcsolatosan csak még egy adattal rendelkezem, de ebből sem tudhatom meg, hogy ifju urának korai elhunytá után az egyház kebelén belül hol helyezkedett el?

3) ErdFrotKözl. 1874: 421.

4) A Kolozsvár-városi sáfárpolgár számadáskönyve. 1946, 308./Az állami levéltárban Kolozsvárt./

5) I.h. 1647. 572.

Csupán egyetlen olyan bizonyítékot ismerek, amelyből kétségtelenné válik, hogy 1680 február 22-én is még életben van, sőt tekintélyes állást tölt be a papi testületben. Ugyanis az 1673. évi radnóti zsinat végsésének fenti keltezésű eredeti fejedelmi kiadványát Rozgoni János, Kiskomáromi P. István, Rimaszombati István s Zemlényi Ferenc saját kezű aláírásával hagyta jóvá (appróbálta)⁶⁾ E tényből csupán az következik, hogy ők már nem voltak se Coccejus nézetének, se Cartesius elméletének hívei. A továbbhaladásból bizonyosan már kiöregedtek.

6) ProtKözl. 1889: 344, 362.

Doktor Pataki Sámuel kollégiumi professzor a Huszti András munkájához írott jegyzeteiben minden megjegyzés nélkül említi Váradí P. János nevét, mint a kolozsvári óvári iskola rektoráét.¹⁾ Valóban nehéz e puszta nevet minden utmutatás nélkül ugy időben, mint személyében megtalálni, éppen ezért csak a valószínűség alapján sorolok fel egynehány reája vonatkoztatható adatot.

Neve után ítélve, bizonyos, hogy papfiu volt, aki apjának szolgálati helye után, ahol bizonyosan maga is született, nevezte magát Váradí-nak. Zoványi szerint Váradon legkorábban 1606-tól 1631-junius 15-ig Decsi N. István és vele egyszerre 1607-től 1610 november 10-ig Szilvásujfalvi Anderkó Imre volt a lelkipásztor.²⁾ Nos, tehát Váradí akár Decsinek, akár a palástjától méltatlanul megfosztott Szilvásujfalvinak volt a fia, Rákóczi mindenképpen kiváló apának hihetőleg nem méltatlan gyermekét vette pártfogásába. Szeretnők hinni, hogy az apa éppen a kiválóan értékes és rendíthetetlen jellemű Szilvásujfalvi volt.

A sárospataki iskola törvényeit aláírt tanulók között 1625-ben találunk egy "Johannes P. Váradí"nevű diákot.³⁾ Ha már most fel-tételezzük, hogy ez az ifju ugyanebben az iskolában lépett elő-ször diák-sorba, abban az esetben a megnevezett időben töltötte be a 16. életévét. Így tehát könnyen összeegyeztethetjük a Kolozs-vár városi sáfárpolgárnak azzal a feljegyzésével, amelyet Keserűi Dajka Pállal kapcsolatosan már idéztünk, vagyis 1634 május 5-én

-
- 1) Huszti András: De origine, incremento, fatis, et statu hodi-erno Gymnasiorum Transilvanensium." Frankfurt a.O., 1731. című munkának a kolozsvári ref.koll. könyvtárában őrzött példányá-ban.
 - 2) Zoványi Jenő: A tiszántuli ref. egyházkerület története. Deb-recen, 1939. 192.
 - 3) Et. 1943: 120.

"erkezenek Vrunck Alumnusy Stefan[us] Bennyey, az Keszerűj Pap fia. Item Johannes Warady, uadnak No. 4. Nemet orsaghban mennek tanulni. Salus Con(ductusuk) V(agyon)". A következő napon is itt látta el őket a sáfár ebéddel és vacsorával. Más helyen ugyancsak 5-i keltezéssel arról számolt el, hogy Stefan[us] Benyej, az Keszerűj Püspök fia, Item 4 Alumnusok mellett, melljeket urunk Vitebergában expedialt tanulásként okajért," mennek Várad felé; a sáfár hatlovas szekeret rendelt alájok.⁴⁾ Közülük Erdő-Bényesi Deák Jánossal, Keserűi Dajka Pállal, Fövényesi Istvánnal 1634 augusztus 1-én már mint a leydai akadémiára beiratkozó teológusokkal találkoznak,⁵⁾ Váradi János azonban nem vala közöttük.

Ha elfogadjuk a különben nagyon lelkiismeretes Pataki Sámuelről megnevezett Váradi P. Jánosnak az 1634 május 5-én kelt külső országokban bujdosott diákkal való azonosságát, abban az esetben kolozsvári tanárkodása valószínűleg utra kelése előtti időben történhetett, de mivel Szalárdi Mihályról tudjuk, hogy 1634 november 10-ig tölthette be itteni rektori állását, ebben az esetben az utóbbi legfennebb csak egy félesztendeig igazgatta az óvári iskolát. Ugyanis a kolozsvári unitárius egyházfi a harangoztatási számadáskönyvbe azt jegyezte fel, hogy 1633 november 25-én "R(ec)-torj Scholae Reformatae M(ajoribus) 2 V(icibus), solutum nihil."⁶⁾ Tehát Váradi is a tanítási évnak csak felét tölthette itt s ezért Szalárdit az év hátra levő idejére rendelte ide a püspök.

Váradi P. János három társával Kolozsvárról tovább szekerezve, egészen eltűnik a szemünk elől. Valószínű, hogy más akadémiára iratkozott be, de tanulmányainak végzéséről, valamint további sorsáról nincsen semmiféle adatunk.

4) Sáfár. 1634. 105, 208.

5) Archiv. N.F. XVI. 208.

6) Unitárius egyházfiak számadáskönyve. /Az egyházközs. lev.tárában.

A munkácsi iskola akadémikus mestere

Öregbik Rákóczi fejedelem 1645 január 24-én Nyíresről keltezve azt írta György nevű fiának, hogy "akarván az ur isten dicsőségét terjeszteni, mi Munkács várossában academicus mestert állatunk, kinek rövid nap az tanításhoz kell kezdeni. Parancsoljuk, minél hamarébb küldj Fejérvárról igyenesen Munkácsra Rudimenta linguae latinae exemplart Nro. 50, katekesis deákul s magyarul Nro loo, melylyel ne is késedelmezzél".¹⁾

Ki volt ez az első akadémikus mester? Csak hozzávetőleges biztonsággal tudom megállapítani. Ugyanis Debreceni Hentes Mihály egyetemi hallgató 1649 március 17-én Utrechtben tartott teológiai tárgyú vitatkozását a többek között Debreczeni Péter és Bősházi Márton munkácsi papoknak, valamint Farkasdi Péter munkácsi iskolaigazgatónak ajánlotta.²⁾ Mielőtt azonban továbbhaladnánk, meg kell állapítanunk, hogy a "Farkasdi" név föltétlenül torzítás, a helyes alakzatot a leydai egyetem anyakönyvében találjuk meg ilyenformán: 1643 október 26-án "Petrus Farkasdi Ung(arus, Annorum) 30. T(theologiae studiosus.)"³⁾

Geleji Katona István püspök I. Rákóczi Györgyöt 1643 július 2-án Gyulafehérvárról intézett levelében tudatja, hogy "a felföldi püspök...irt vala egy levelet, kérvén benne azon, hogy nágodtól nyerném meg egy Farkasdi nevű alumnusát nekik komáromi mesterségre, mert szinte elfogyatkozának."⁴⁾ Farkasdi - úgy látszik - ekkor még nem végezte be külsőországokbeli tanulmányait, ellenben a fejedelemnek egy másik: Pápai János nevezetű alumnusa éppen hazafe-

1) Szilágyi Sándor: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. Bp. 302.

2) RMK. III. 1728.

3) Archiv N. F. XVI. 211.

4) Uj Magyar Muzeum. 1859: I. 231.

lé térében volt s ezért Geleji tanácsára Rákóczi őt küldötte a másik helyett Komáromba.

Ilyeténképpen e sorokból megállapítható, hogy Farkasdi Péter bizonyosan az északnyugati felvidéken, mégpedig 1613 táján született. Hazatérése pedig hihetőleg 1644 végéfelé történt s ekkor a fejedelem gyakorlóévekre a munkácsi iskolához oszthatta be. Jóllehet az sem lehetetlen, hogy Farkasdi sorrendben nem is a legelső akadémikus iskolamester, hanem öelötte volt már egy másik is, mert hiszen ez időből kitelik; a lényeges tehát nem ez, hanem a munkácsi iskola színvonalának emelési szándéka volt.

Farkasdi, aki a leydai egyetemen Porcsalmi Jánosnak, Kovászlai Péternek s netalán Csaholczi Jánosnak is tanulótársa, hihetőleg maga is befogadta a presbiteriánus gondolatvilágot, bárha ilyen irányu tevékenységéről mit sem tudunk, de ennek az is oka lehetett, hogy munkácsi működése után netalán ismét visszatért szülőföldjére.

A Rákóczi-birtokok gazdasági iratai között Munkács 1645-esztendei összeírásában fel van sorolva a két papilak, az iskola s az 1635-ben helyrehozott ispotályépület is.⁵⁾

Mindennél azonban érdeklődésünkre inkább számot tarthatnak azok a tankönyvek, amelyeket a fejedelem a maga költségén adathatott ki s úgy látszik, hogy belőlük nagyobb mennyiséget tartatott raktáron. Ezen kívül még az is megszívlelendő, hogy a fehértvári nyomdában előállított tankönyveket, vagy legalább is az alsóbb osztályok szükségletét ingyen osztathatta ki a tanulók között.

Az egyik könyv Alstedius Joh. Henricusnak "Rudimenta Lingvae Latinae, In usum Scholae Albensis" címet visel. Az öreg fejedelem idejéből ennek eleddig három kiadását ismerjük, mégpedig 1634-ből 1635-ből és 1640-ből,⁶⁾ valószínű azonban, hogy ennél többször is kinyomatta, hiszen az 1667-ben Lőcsén megjelent új kiadás címlapja szerint ez már a tizedik kiadás volt.⁷⁾

A másik könyv "Catechismus Religionis Christianae Compendiose pospositus et sacrarum literarum testimoniis conformitus." De az egyik lapon külön latin, a másikon pedig magyar szöveg volt,

5) Makkai László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bp. 1954. 330, 336.

6) RMK. II. 486, 495, 551.

7) RMK. II. 1097.

amely utóbbinak címlapja: "Catechismus Az az; A' Keresztyeni Val-
lasnak és Hűtnek Rövid kérdésekben és feleletekben foglaltatott,
szent írásbeli bizonyságokkal megh erősítettett summája, avagy
valeje." Ennek is több kiadása ismeretes, de valószínű, hogy Rá-
kóczi rendelkezésével kapcsolatosan az 1643. évi gyulafehérvári-
nyomtatványra kell gondolnunk, amely 83 lap terjedelmű.⁸⁾ Ennek
ugyan ma csak egyetlen példányáról tudunk, mert hiszen a többi a
hosszu időn keresztül való használatnak lehett az áldozata.

A munkácsi schola példájából látjuk, hogy a közmivelődési
állapotok a XVII. század első felében fokozatos és mindezideig
eléggé nem méltányolt mértékben indultak fejlődésnek. Az ifjúság
tudásának lehetőleg európai színvonalra való növelése volt az ö-
regebbek közül mind Keserői Dajka Jánosnak, mind Geleji Katona
Istvánnak, mind Bethlen Gábornak, mind öregbik Rákóczi Györgynek,
az ifjabb nemzedékből pedig Medgyesi Pálnak és Tolnai Dali János-
nak, utánuk következőleg pedig Apáczai Csere Jánosnak egyik leg-
főbb törekvése.

A régebbi gyökerű anyaiskolák Károlyi Zsuzsanna fejedelem-
asszonynak 1622 július 1-én gyulafehérvári temetésére elküldötték
diákjaikat. A kolozsvári sáfárpolgároktól a keresztülutazó cso-
portok adatait június 24-26-i jövetelük és július 6-9-i távozásuk
alkalmával feljegyezve, megtudjuk belőlük, hogy az összeválogatott
küldöttségek Sárospatakról 18, Debrecenből 35, Váradról 25, Szat-
márról 25, Nagybányáról 15 főnyi diákságból állottak.⁹⁾ Nem szól-
va az unitáriusok kolozsvári kiváló intézetéről, a felsorolt is-
kolákhoz kapcsolhatjuk még az idők folyamán magasan kiemelkedett
gyulafehérvári, továbbá a mind jobban erősödő marosvásárhelyi, e-
nyedi, kolozsvári scholát, valamint a dési iskola fejlesztésére
tett kísérleten¹⁰⁾ kívül most már a munkácsit is.

8) RMK. I. 739. - II. 619.

9) Sáfár. 1622, 54, 55, 99, 140, 216, 217.

10) Herepei János: A dési ref. iskola XVII. és XVIII. századbeli
igazgatói és tanítói. Kolozsvár, 1941. 3-5.

A kolozsvári farkas-utcai templom felavatásának ünnepe

(Az 1647. július 1-i zsinat előnapja)^x

Az 1644-45. háborus esztendők vége felé: szeptember havában elindult kegyetlenül pusztító döghalál rontása egy esztendőnél tovább tartott.¹⁾ Az öldöklés mértékét mi sem bizonyítja jobban, minthogy a házsongárdi temető megmaradt XVII. századbéli sírköveinek éppen 10 százaléka ebből az időből származik.²⁾

Még 1646 szeptember 20-án is így sóhajtott fel az öreg fejedelem: "Erdélybe az pestis az nagy istennek haragja valóban szomorét mindnyájunkat, tovább mint adja, ő felsége szent hatalmában vagyom,...az mely házba beesik, ott nem sokat hagy, az jó isten könyörüljön meg rajtunk s vegye el rólunk."³⁾ És mintha Rákóczi könyörgésének foganatja lett volna, néhány nap multával csendesedett is a vész, októberre pedig csak alig néhány halottról adott számot a református harangoztatógazda.

A folytonos rettegés nyomása alól felszabaduló népre a nemskára elkövetkezett 1647. esztendő, mintegy kárpótlásképpen, bő áldás reményével köszöntött be. Május 16-án Fogarason kelt levelében a fejedelem örömmel tudósította Szalánczi István portai főkövetet: "Itt, istennek hála, jó tavaszunk jár, szép zsiros nedves idők jár-

^x Részlet a kolozsvári farkas-utcai templom 1638-47-es esztendői felépítésének történetéből.

A hivatkozás nélküli jegyzeteket a kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyveiből idézem.

1) Szögedy Gergely ref. harangoztatógazda számadáskönyve. (Az eklézsia lev. tárában) - Benczédi Gergely: Unitárius halottak és temetések. (KerMagvető. 1886).

2) Szerző: A kolozsvári házsongárdi temető régi sírkövei. (Kézirat).

3) Szilágyi Sándor: Levelek és okiratok. I. Rákóczi Gy. keleti összeköttetéseiének történetéhez. Bp. 1883. 867.

nak már egy héttől fogva."4)

Ennek következtében a templom körüli munkálatok mind a linci békekötést követő politikai, mind pedig a gazdasági élet derült hangulatában közeledtek a befejezés felé.

Miként a farkas-utcai építkezések megkezdésének ünnepe a városi számadási tételek bőbeszédű indokolása alapján 1638 március 15-ében szerencsésen megállapítható volt, ugyanígy a befejezést jelölő felavatási ünnepség napját - az eddigi hibás adattal szemben - pontosan sikerült meghatároznunk.

Kiinduló pontul hadd idézzem Szalárdi emlékezését, amely az isteni szolgálat céljaira való ünnepélyes átadás körülményeit örökíti meg, elbeszélvén, hogy I. Rákóczi György "Kolosváratt, amely templomot Curlandiából hozatván ahhoz érte főköműveseket nagy mesterségesen, szép vesszősön merőn ujonnan boltoztatott, cseréppel - héjjaztatott és nagy szépen megújittatott vala, annak felszentelését (1647) ad diem 10. Junii. rendelvén és arra sok főrendeket oda hivatván, szép üdvösséges isteni tiszteletekkel, hálaadásokkal, könyörgésekkel felszenteltette vala."5)

Kiséreljük meg e néhány összefoglaló sort felboncolva, Szalárdi tudósítását egy kissé kibővíteni. Ezt annál is inkább szükséges megcselekednünk, mert bár számos leírt eseménynél maga is jelen volt, mégis öreg korában írván krónikáját, a részletekben - bizony - itt-ott tévedett.

Szalárdi idézett sorait egyéb adataink közé beosztva, mindjárt eszünkre ötlik, hogy időpont megjelölésében valami nincsen rendén. Erre vonatkozó első bizonyosságunk a fejedelemnek Szalánczi főkövethoz Konstantinápolyba intézett levele. Ebben 1647 június 21-én Gyulafehérvárról keltezve, többek között azt írta: "Im mi is isten engedelmeből az kolosvári Farkas-utcai templum felszentelésére megyünk, az hová Magyarországból is böcsületes mind uri s főrend hiveink s egyházi személyek felesen fognak jőni."6)

Már ebből az idézetből is látható, hogy a Szalárditól megőrzött időpont után 11 napra Rákóczi még mindig csak készülődött a

4) I. h. 886.

5) Szalárdi. 227.

6) Beke Antal - Barabás Samu: I. Rákóczi Gy. és a porta. 840.

felszentelésre való elindulásra. Ezzel az időbeli eltolódással kapcsolatosan netalán gondolhatnánk a Gergely-pápa-féle naptár szerinti eltérésre, azonban megállapíthatjuk, hogy Erdélyben másfél emberöltő óta már a javított időszámítás alapján igazodtak s ezért kétféle időhatározásról annál kevésbbé lehet szó, mert ha Rákóczi június 21-én még mindég csak az uti készülődésnél tartott, abban az esetben legalább is további jó néhány napnak kellett még elteltie az ünnepség megtartásáig.

Az 1647. esztendőben a fejedelem először február 12-14-én járt Kolozsvárt, bizonyosan megtekintendő a két héttel megelőzőleg befejezett hátságpadokat (stallumokat). Kövendi György városi sáfár napról napra vezetett számadásába csak ettől az időtől számított négy hónap múlva jegyzett fel olyan adatokat, amelyek Rákóczi újabb látogatásának előkészítésére vallanak. Természetes is, hiszen mind Szalárdi krónikája, mind pedig a fejedelemnek Szalánczihoz intézett levele arra utal, hogy itt valóban országos ünnepség van készülóban.

1647 június 6-án "Faj Lazlo érkezuen Varadról, Vrunknak innepő keőnteősoket es egieb portekakat sietue uizen Feieruarra." Valószínű, hogy a sáfárnak ebben a feljegyzésében említett Várad városa csak éppen 16- és kocsváltó állomás, mint Kolozsvár s így az udvari szolgálatban álló Fáy László, a négy hónappal ezelőtt elhunyt Rőthy Orbán kassai generális, fejedelmi helytartó és kővári főkapitány unokája,⁷⁾ mostani jövetelének kiindulópontja Sárospatak lehetett. Bizonyosan a farkas-utcai templom felavatására felveendő diszruhákat hozta a fejedelmi család számára.

A sáfárpolgár további adatai szerint: eközben "Pinczes Janos mulkáloduan Vrunk eo N(agysá)ga Palotaian", valamint "az Vrunk eo N(agysá)ga Szallasara czinalt Asztalos Ferencz, az Seres Thamas hazanal az palota ablakara negi Ramat." Ezen kívül "Aszonyunk hazanak karpittyá szegezese"-vel merültek fel költségek, majd egy "veres szattyant" vásárolnak a kicsi unoka: "Rákoci Ferenc eo N(agysá)ga kis szeki borítani." További kiadásokul jegyezték fel: "Vrunk

7) Rőthy Orbán végrendelete. (Magyar- és Erdélyország képekben. IV, 95. szerint: "Egyetlen egy fiam vagyok, a magam nevirül meveztetik Rőthy Istvánnak, melyet most a mi kegyelmes Ur Fejedelmünk mellett tartok udvarában, az öregbik unokámmal Fáy Lászlóval együtt.")

be iöuetelit tuduan, az Vrunck konyhaian dolgoztak 8 Aczok"; ezután "az mi k(egye)lmes V[runk] ben letekor az Fazakas Ceh administralt fazakakat" a konyhára.⁸⁾

A felsorolt vérszegény adatokból is elő-elővillan a megrendezett alkalom nagyszabású volta, utalva arra a helyzetre, hogyan készítették elő a fejedelem pálotáját széchi Seres Tamás uram házájánál; azután a fejedelemasszony szállásán is munkálkodtak.

Ezalatt Rákóczi ugyanazon a napon, amelyen Szalánczi főkövethez intézett levelét keltezte, udvartartásával együtt elhagyta Fehérvárat. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy már másnap a kolozsvári tanács nevében "Nekkel Giorgi Vram es Szakal A. Vraimek mennek Thordara Eöreggh Vrunckat hinni". Ez az esemény egymagában is tanúsítja, hogy az udvar különböző intézkedései nemcsak esetlegesen, vagyis minden előkészítettség nélkül szoktak végbe vitetni, ellenben kellő módon meg lehetett szervezve a tisztviselők szolgálata. Kolozsvári uraimék jóelőre ezért értesülhettek a fejedelem érkezésének pontos idejéről, hiszen szükséges volt kiküldötteiket az utolsóelőtti postaállomásra eléggé idejében utbaindítaniok. E küldöttségmenesztés különben arra a régi szokásra céloz, amellyel a város minden adott alkalommal bejelentette a fejedelemnek, hogy szívesen látja és kész megnyitni előtte kapuit. Ugy látszik, hogy a meghódolásnak ezt a régiségből örökölt formáját még abban az esetben is megtartották, amikor az uralkodó csak keresztülment a városon, vagy annak határán. Ugyanis a fenti idézet keltekor is Rákóczi még mindég nem állapodott meg Kolozsvárt, hanem továbbutazott Gyaluba, sőt egészen június 29-ig ott tartózkodott.

A fejedelmi párral egy időtájban családjuk többi tagja is Kolozsvár felé igyekezett. Június 14-én "Szeocz Antal es Szakal Andras Uraimek Thordara küldetnek Iffiu Vrunckat vendegsegbe hinni". De ekkor még ifjabb Rákóczi György sem tért be a városba, minthogy a sáfár 15-én és 16-án arról emlékezett meg, hogy "Iffiu Vrunck Monostoron" van. Az öccse is ekkor még a kolozsmegyei zsuki jószágban tartózkodott s csak június 27-én "Boer Miklós Rakóci Sigmond feő szolgália ment Sukra Vra elejblenl."

8) Ezeknek az idézeteknek elszámolási időpontjaival fölösleges a helyet töltenem, minthogy jórészüik jóval a fejedelemjárás után egyenlítettvén ki, keltezésük semmiféle következtetésre nem szolgálhat alapul.

Igy gyülekezhettek rendre-rendre mind Erdélyből, mind Magyarországból Rákóczinak azok a feles számu uri és főrendi hivei, valamint az egyházi személyek is, akiknek meghívásáról bizonyosan maga a fejedelem gondoskodott.

A most felsorolt adatok mind inkább tanuskodnak amellett, hogy Szalárdi tévedett a felszentelés időpontjának megjelölésében. Kiséreljük meg megkeresni, vajjon mi is okozhatta a bizonyosan szemtanu fejedelmi titkár helytelen állítását? Azt hiszem, tévedése abban a körülményben keresendő, hogy feljegyzéseit csaknem két évtized multával vetvén papirosra, a felavatás idejét egy másik, ugyancsak Kolozsvárott tartott nagy egyházi ünnepség napjával vélte azonosnak. Erről az ünnepségről különben ő maga is megemlékezett, mondván: "1641 esztendőben ad 9. diem Junii Kolosvárra papok zsinatjok promulgáltatván, az fejedelem és fejedelemasszony is mind végig jelen lőnek."⁹⁾ Csakhogy ennél az időhatározásnál is hibázott egyetlen napot, ugyanis ez a naggyűlés, amelynek főpontja a püspöknek és Bisterfeld professzornak az unitáriusokkal tartott hitvitája volt, Geleji Katona István püspök írása szerint junius 10-én kezdődött.¹⁰⁾ De emlékezetét befolyásolhatta egy másik nevezetes egyházi gyűlés időpontja is. Ugyanis 1646-ban hasonlóképpen junius 10-én tartatott a szatmárnémeti nemzeti zsinat. Ezen a fejedelmen kívül Erdély és Magyarország szomszédos területeinek vezetőpapsága is részt vett a presbiteri egyházigazgatás miatti szinvallás megvitatásában. Szalárdi különben erről a gyűlésről sem feledkezett meg.

Nos, tehát 1647 junius 27. és 28-a is eljött, s a fejedelem egymásután megérkezett fiaival, feleségével és menyével együtt még mindég Gyaluban s netalán Monostoron tartózkodott. Hihetőleg azért jött a kitűzött határidőnél jóval korábban, hogy az ünnepség előkészületeit közvetlen közélről maga is ellenőrizhesse és irányíthassa. Ekkorintézkedéseinek halvány nyomát az urasztali tákáró sürgős elkészíttetésében, valamint a templom felékesítéséhez

9) Szalárdi 139.

10) Geleji Katona István: Titkok titka. Gy.-Fehérvár, 1645. Előszó.

szükséges kék atlasz és veres bársony megvásároltatásában tapasztaltuk.

A városi sáfárok adataikat nem a történelmi események megörökítésére, hanem a lehető leggyakorlatibb célból: a számadások tárgyát képező kiadások megindokolására vették tollhegyre. Ennélfogva tehát semmiféle olyan esemény nem került feljegyzésre, amellyel kapcsolatosan a kincstárral elszámolásban levő városnak ne lett volna valamelyes kiadása. Ebből következőleg a legtörténelmietlenebb adatokat is fel kell használnom, ha belőlük az események láncolatának kiegészítése remélhető.

Junius 29-én azt jegyezte fel Kövendi György sáfár: "Az a híre, hogy Vrunck be jó Ebedre es meg Eyel ki fogak az mellyezteni ualot, de haynalba[n] az Feiedelem Safara azt monta hogy Vaczyorara tezi, De Vdvara népenek edgik reze ben leue[n], így kelet gazdalkodnom." Ugyanakkor összegyűlt "Polgar Vraimek[nak] feőzettem Vrunck be iöuetelit. Varua[n]".¹¹⁾

Este vacsoraiddőre azután Rákóczi csakugyan bejött a városba Vele együtt, illetőleg egy időtájban egész udvartartása s a hivatalosok, valamint a vendégek is megérkeztek. A megjelentek nagy tömegéből hadd idézzem a nevezetesebbek közül legalább is azokat, akik a fejedelem közvetlenebb környezetéhez tartoztak. Ezzel kísérlém meg valamennyire reávilágítani az alkalom rendkívüli méltóságára.¹²⁾

Itt van tehát "Eöreghe Vrunck eő Naga" és "Aszonytunk" nagy udvartartásukkal együtt.

"Iffiu Vrunck eő Naga" és "Iffiu Aszonyunk", hasonlóképpen nagy udvartartásukkal. Még a leányasszonyok és dajkák is velők vannak, ez pedig azt jelenti, hogy kisfiukat is magukkal hozták.

"Rakocj Sigmond Eő Naga" szintén udvari kíséretével együtt.

"Az Tekintetes Nagos Bettlen Istua[n] Vra[m]" saját kíséretével együtt.

"Kemény Janos Vram" saját kíséretével együtt.

A nem-nagyságos urak közül:

"Vrunck Eő Naga Feő konyha Mestere Gilany (Gergely) Vram" 17.

11) A polgárok alatt a százférfiak (centumvirek) értendők.

12) Jegyzeteim jórésze megsemmisülvén, ezért még teljesebb névsort közölni nem tudok.

személyből álló kíséretével együtt.

"Medgyesi Pal" udvari pap 8-ad magával.

"Mikola Sigmond Vra[m]" 20-ad magával.

"A komornokok Pungrat's Vram es Harnaczki Vramek".(Más helyen:
"Pungracz Gergely Hopmester"-ként megnevezve).

"Deuay Kapitany Giulay Ferencz."

"Veres Ambrus Vram Itelő mester."

"Virginas Istua[n] Director Vramek."

"Kendefi Gabor" 9 személlyel.

"Barczay Gaspar" 6-od magával.

"Czyulay György Vram" udvari pap.

"Ebeny Istua[n] 4-ed magával.

"Sombori Janos Vra[m]" 10-ed magával.

"Vrunk eő Naga kantora" 5-öd magával.

"Orban Ferencz Hopmester Vram".

"Banffy Sigmond Vram" 10-ed magával.

"Bettlen Ferenc"

"Beldi Pal" 10-ed magával.

"Kenderesi Gaspar".

"Banffy Giörgy."

"Mariassy Istuan" 16-od magával.

"Barakony Samuel".

"Czyernel Pal Vrunk innya adoya."

"Peter Deak Vrunk Conseruatora."

"Az Vy Nemes kapitany."

"Nemes György" 8-ad magával.

"Vgron Mihaly" 4-ed magával.

"Desfalui Vram".

"Kendi Gabor".

"Mikes Miklos."

"Dalmadi Vram."

"Daczo Ferencz" 3-ad magával.

"Torma Istuan" 4-ed magával.

"Szilulasi Vram."

"Kemeny Boldisar Vram" 10-ed magával.

"Gierőfi Janos Vram."

"Huszar Matias Vram."

"Kenderesi Gabor Iffiu Vrunk Aztalnokja."

"Gialogh kapitany."

"Harmad rendbeli Nemet kapitany" lo-ed magával.

E névsorban nincsenek benne a magyarországiak, valamint az erdélyiek közül a fejedelmi udvartartáshoz nem tartozó vendégek, illetőleg akik nem voltak udvari bejárók, továbbá nincsenek közöttük a városok kiküldöttei, valamint az egyházi rend. Daday János küküllői pap és esperes egyházmegyéjének esperesi látogatási jegyzőkönyvébe feljegyezte, hogy a kolozsvári templom felszentelése alkalmával 4 frt. 25 den. összeget gyűjtött a medvési egyházközség számára.¹³⁾ Ez tehát nemcsak a kiváló lelkipásztor jelenlétét bizonyítja, hanem annál is inkább utal a vidéki pap-ság nagyszámu jelenlétére, mivel a felszentelési ünnepségekkel egyidejűleg egyházi általános zsinat is hivatott össze. Ezzel kapcsolatosan tudjuk azt is, hogy az erdélyi papokon kívül jelen voltak a tiszántuli kerületből Diószegi Mihály püspök, a tiszáninneniből pedig mind a négy esperes számos papjaikkal együtt.¹⁴⁾

Mindezeket az adatokat tekintetbe véve sem nyerhetünk megközelítőleg sem tiszta képet az összes jelenlevők számáról. Ezzel kapcsolatosan talán mégis valamivel biztosabb talajra lépünk, ha az alábbi, nagyon is köznapí tartalma feljegyzésből kíséreljük meg a kiindulást.

A sáfárpolgár az ünnepségek eltelte után, 1647 július 20-án számadáskönyvre vette: "Ex Comis(sione) Ampl(issimi) Senatus: Vr[un]k ō Naga be jōuetelekor Quartas Vraim attak az szwkseghre az quarta borabol Vr(narum) 593. bort, vedret tuduan p(ro) d(enari-os) 64. teszen az arra f. 379. d. 52. melljet Ado szedő Vraimek megh fizetuen, be attak azamadaso[m]ra fl. 379 d. 52."

Bárha az alkalomhoz nem nagyon illett a borital, sőt - Szalárdi szerint - Rákóczi "maga igen józan és mértékletes életet szeretne és követne, úgy másokban is...nagy józan életet kíván vala", mégis minthogy e századbeli szokás szerint nagyon ritka ember volt bornemisza, ezért az ebéd- és vacsora-étkezés most is elképzelhetetlen bor nélkül. Az ekkor elfogyasztott 593 vedernyi meny-

13) Illyés Géza: A küküllői egyházmegye egyházainak javai és jövedelmei az 1676-1714. években. RefSzle. 1927: 797.

14) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Bp. 1911. 184.

nyiség 4744 ejtelnek felel meg. Ez a szám azután bizonyosan még csak növekedhetett, mert a fejedelem rendeletére akár Monostor, akár Gyalu pincéiből kiegészíthették a további szükségletet. Erről azonban semmi biztosat nem tudva, vegyük tehát alapul a fentebb megjelölt mennyiséget. Ezért a vendégsereg benntartózkodásának ideje alatti összesen ötszöri étkezés számával elosztva a 4744 ejtel-mennyiséget, egyszeri étkezésre 949 ejtel bort számíthatunk. Ezt tudva, vegyük tekintetbe, hogy a "salus conductus" levéllel utazó és itt megállapodó hivatalos ellátásban részesülők bor-adagja étkezésnél és személyenként az alacsonyabb ranguaknál mintegy 1/4 a főbb embereknél és a különösen megbecsült vendégeknél 1/2 ejtel lehetett. Ilyeténképpen ha középarányosnak az 1/3 ejtel alapmennyiséget vesszük s ezzel a számmal osztjuk el az egyszeri étkezés borfogyasztását, az így kijött szám alapján jóval 2800-an felüli férfi résztvevő tételéhez fel. A nők különben is csekély italfogyasztását természetesen nem vettem külön számításba, mint-hogy 29-én ebédkor a vendégseregnek csak egy része étkezett a városban s így az első étkezésre számított borfogyasztás különbözete bőven fedezhette a nők s a nétaláni segítő személyzet borszükségletét.

A városi sáfár feljegyzéseiből látható, hogy a vendégek 30-án ebédet és vacsorát, július 1-én pedig ebédet itt ettek a városban. Tudva azt, hogy a XVII. század folyamán az ebéd ideje a délelőtti 10 óra,¹⁵⁾ ezért világos, hogy a napirend ezután már semmi más eseményt nem irhatott elő, mint az ebédutáni utrakészülődést. Ezt bizonyítja a sáfár alábbi bejegyzése is: "Ugian Prima Julij Ebédet adu[al]n] Eo Naganak nepeuel edgiütt, Nekem ugi kellett kezülnö[m], mint há Vaczoratis attam uolna, Vartamis minden Uduar Segiteo Nèpemmél hogy az eo Naga Konyhara ualoert es az Iffiu R. Giörgi V-runk konyhara ualoert eljűnnek es R. Sigmond V(runk konyhara ualoert," azonban délután egy órakor mindhárom udvartartás eltávozott Kolozsvárról.

A megjelölt étkezési időpontok azután maguktól meghatározzák a templom felavatásának napját. Ugyanis a fejedelem csak június 29-én délutánra jött be a városba, viszont július 1-én ebédután 1 órakor már el is távozott innen. Ilyenképpen a kezdő és a záró

15) Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. 4/B. és 7/B. lev.

félnap nem jöhetvén számításba, csakis június 30-ra állapítható meg a templomszentelési ünnepségek sora. E következtetést különben megerősíti az a körülmény is, hogy ez a nap éppen vasárnap volt. Ez tehát újabb bizonyíték Szalárdi időhatározása ellen, minthogy a tőle megjelölt június 10-e hétfői napra esett, már pedig ilyen nagy egyházi ünnepséget mégsem tarthattak hétköznapon, minthogy a Geleji-kánonok szerint is "a keresztyéneknek isteni szerzésű egyetlen ünnepe az ujszövetségben a vasárnap."¹⁶⁾

Az 1647 június 30-án vasárnapon tartott ünnepélyes templomavatás nagyon valószínűleg a főbejárat előtt a szabad ég alatt kezdődött. E feltételezett bevezető részre megfelelő példát keresve, idézem annak az "instructio"-nak 4. és 7. pontját, amelyet az 1611 október 20-án felszentelt óvári templom ünnepélyes megnyitására állapított meg Báthori Gábor fejedelem. "Az templom kulcsát az ur kezében vévén, ugyanott mindjárt adja Lukács (pap) uram kezibe az urunk ő felsége donatiojával együtt és parancsolja meg birák uraimnak, hogy az mai naptól fogva senki közülek az urunk ő felsége vallásán való tanító (vagyis pap) hire nélkül oda ne menjen. ...A templom épülésire illő gondviselés legyen, hogy az mikor az Ur Isten ő felségét ide hozza, contentus legyen vele, mert ő felsége ennek utánna nem másutt, hanem ebben a helyben akar prédikációt hallgatni."¹⁷⁾ Tehát ez az ünnepélyes ténykedés jelenti a tulajdonképpeni templomavatást; a kulcs s az adománylevél átadása, valamint a világi közhatóságnak adott utasítás, meg az egyházi rend intése jelképezi a birtokbahelyezést.

A napirend további pontjainak lefolyásáról Szalárdi néhány szavas leírásán kívül éppen semmi más adatunk nincsen. Szerinte tehát e szentegyházat "szép üdvösséges isteni tiszteletekkel hálaadásokkal, könyörgésekkel" avatták fel. Ennek szolgálatát a helybeli esperesen kívül hihetőleg a püspök s a fehérvári udvari papok, akik közül Csulay György és Medgyesi Pál jelenlétéről van biztos tudomásunk, továbbá Bisterfeld professzor, valamint néhány

16) Zoványi. 194.

17) Szász Gerő: A kolozsvári ev. ref. egyház történetének rövid vázlata. (Névkönyv az erd.ev.ref. anyaszentegyház számára. 1870) 10.

jelesebb vidéki prédikátor láthatta el magyar és latin nyelven. Az éneklő szolgálatban pedig a fejedelem kántora, Bánffihunyadi András, segédkezhett, ő ugyanis ötödmagával van felvéve a megjelentek között. A kíséretében volt négy személy bizonyosan jóhangú diákok voltak.

E bizonyosságon kívül sejtésünk is még csak egynehány kisebb részletre terjed ki. Abból a körülményből, hogy a városi sáfár ezen a napon is gondoskodott az ebédrevalóról, arra a lehetőségre céloz, hogy a régi időkben szokásos hosszadalmas könyörgések és szónoklatok aligha mind egyvégtében adattak elő. hanem - miként Szalárdi is többször jelöli meg az istentiszteletet - azonképpen bizonyosan lehetett egy ebédelőtti s egy ebédutáni templomozás. Az előbbi kezdődhetett akár reggel 6 órakor is, hiszen a XVII. század embere koránkelő volt s eltarthatott kilenc, féltíz óráig. Az ezután következett ebédidő tiztől tizenkettőig, egyig szakithatta meg az ünnepségek pontjait. A délutáni isteni szolgálatnak, amely netalán már kettőkor vehette kezdetét, hat óra előtt föltétlenül be kellett fejeződnie, mivel hat óra már a vacsora ideje volt.

A templomi ünnepségek utolsó fejezete bizonyosan az urvacso-raosztás. Ezt a sátorosünnepen kívüli urvacsoraosztást bizonyítja az a körülmény, hogy az urasztali arany-ezüstneműt s netalán a varrottásokat is pontosan erre a napra, vagyis június 25-én és 29-én szállították ide a pataki katonák. Mivel tudjuk, hogy e vallásos beállítottságu század embere nagyon komolyan vette az egyház követelményeinek megtartását, hiszen nem sokkal későbbi időben azt olvassuk Teleki Mihály kővári főkapitányról, hogy vasba verette az istentiszteletről meglógó udvari inasait,¹⁸⁾ ezért ha Rákóczi nem is alkalmazott ennyire szigorú fenyítéket, mégis - Szalárdi szerint - "tisztá istenes ember lévén, másokban is ollyat szeret és kíván vala,"¹⁹⁾ így bizonyosan megkívánta, hogy a Kolozsvárra összesereglett vendégeknek vele egy hitet valló tagjai kövessék egyházuk szokásait. Ennél fogva a templomot zsúfolásig megtölthette az itteni és ide sereglett férfiak és nők tömege, jóllehet űlve csak egy részük hallgathatta a hosszú szónoklatokat. Fentebb ugyanis már hivatkoztam arra az állapotr, hogy a templom

18) Szerző: Teleki Mihály az emberséges ember. (Kézirat).

19) Szalárdi. 236.

terét betöltő padoknak egy részét csak a felavatást követő években készíttette el a harangoztatógazda.

Valami keveset tudunk a helybeli egyháztagek ülőhelyéről, vagy legalább is arról a körülményről, hogy egynehányuknak az istentiszteletek alkalmával hol volt rendes helyük. Ugyanis ha alaposan megvizsgáljuk, minden egyes hátságpad (stallum) ülőhelyei felletti üres táblában egy-egy írónnal feljegyzett nevet fedezhetünk fel. Tekintettel arra a körülményre, hogy a padok az 1646 év egész folyamata alatt készültek, ezért a feliratokat az 1647. évnél korábban nem jegyezheték rájuk. Minthogy pedig mindenik felirat határozottan kimutathatólag egy-egy XVII. század közepén élt tekintélyes polgár nevét örökíti meg, így tehát e nevek csakis az ülőhelyek első tulajdonosait árulják el. Egészen pontos összeírásuk - más, velük kapcsolatos adataimmal együtt - megsemmisült, ezért a közel félévszázaddal ezelőtt feljegyzett személyek közül csak néhányukat tudom megnevezni. Így a szószékkel szemben levő gótikus ablakot átfonó szőlőkíndás díszítésű pad első ülésének feje felül "Biro Uram" feliratot betűzhet ki az, aki egészen oldalnézetből vizsgálja a hátlap tükrét. Tekintettel arra a körülményre, hogy az unitáriusokkal negyedik évenként váltakozva betöltött főbírói tisztséget a felszentelés évében református polgár foglalta el, gondolhatnánk az ő személyére, azonban Beüchelt másképpen Stenczel Ferenc főbíró százsz nemzetiségű volt, ezért az ő állandó ülőhelyének nem a farkas-utcai templomban, hanem az óvári appellationumban kellett lennie. Ilyen formán e megjelölés alatt egészen bizonyosan más férfit kell keresnünk. Minden adottság arra készítet, hogy a legtekintélyesebb kolozsvári magyar református polgárra, Váradi Miklós kalmárra, Bethlen Jánosnak, a későbbi kancellárnak apósára, a sok éllel "világi püspök"-nek nevezett egyházközségi főpatrónusra gondoljunk. Ő ugyan 1644-ben, a templom építkezési munkálatainak befejezési évében volt Kolozsvár főbírája,²⁰⁾ de valószínű, hogy nagy tekintélye miatt hivatali címzését szolgálati évének letelte után is megtartotta. Mindenkitől tiszteletben tartott, bárha erőszakos egyéniségét példázza Bethlen Miklós megem-

20) I. Rákóczi Gy. levelei Váradi Miklós főbíróhoz 1644. VIII. 19 és IX. 6. (A kolozsvári áll. levtárban: Fasc. III., 322. s 324.)

lékezése: "A nagyatyám noha mind nagytól kicsinytől Generosus titulussal illetetett, de magát (mégis) kolozsvári városi embernek tartotta,²¹⁾ és kereskedő ember volt."²²⁾ Különben az ő személye mellett bizonyít az a körülmény is, hogy név szerinti nevét egyik ülöpad felett sem találtam felírva.

Ettől a helytől számított harmadik szék felett "Fejeruarj Benedek" deák kalmárnak, hasonlóképpen nagytekintélyű és jótékony patrónusnak nevére bukkanunk. Őmaga is főbiróságot viselt polgár, akire Váradi halála után a főkurátori feladat ruháztatott reá. Mellette a szász eredetű Filstich Ferenc Uram, majd Vasarhely Szabo Istvan, Jonas Deak vagyonos és tekintélyes árus ember, Waradj Janos szűcsmester ülöhelye következett. Egy további hátszpadban Brassay Gírgy, Csismadia Acz Gírgy, továbbá Öregh Borbely Istvan; az ezután következő padban Detsei Balint, Wicei Antal Vram, Boitos Istvan, Istuandi Balint kurátor, azután Szörös András, Szörös Mátyás szász unitárius papnak reformátussá lett testvéröccse, Kouacz Mate senior, a későbbi harangoztatógazda, szélről pedig Diosj Mihaly fiscalis direktor ült. A templom hajójának északi során a többek között Igaz Ferencz; más hátszpadban: Hegedeös Mihaly, Giarmati Istvan, Csiszar Istvan, Sepesi Janos; egy kétülésses padban: I. Borbely Janos, meg Seres Istvan; majd a következő stallumban: Telegdj Istvan, Zakacz Mihaly (e név alá írva: Zakacz Ferencz), Fuzesj Istvan, Borbely Peter(?), Brassay Borbely Peter, Szindy Marton, Fuzesj Tasnadi Peter és Fuzesj Janos ülöhelyét találjuk. A szentély déli során felállított padokról a következő neveket jegyeztem le: Szabó Bálint, Nemeti F.(?), Nanasj Mihaly, Nagy Janos, azután Jonas Deak, Szakacz Ferencz, Daroczy Ferencz, Szakacz Mihaly, If.(?) Bedi Istvan; a szentély északi során pedig Berki Istvan, Feőszeogi Janos, Seoteo Marton, Farago Istvan, Desi Janos nevét őrizték meg hiányosan megmaradt jegyzeteim.

E polgárok csaknem mindannyian kézművesek, meg kereskedők, akik közül nem egyre ráismerhetünk, mint az egykori közélet szereplőjére; egyikről-másikról azonban azt sejtem, hogy hóstáti lakos, földmives volt. Kivülök az oldalbejárat mellett egy széles

21) Vagyis nemesi jogokkal nem élt, illetőleg nemesi kiváltságok elnyerésére nem törekedett.

22) Bethlen Miklós önéletírása. (I. kiadás). I. 146.

egyres pad hátára felírva találtam: "Budaj Istuane Ez a Szek o Czinal Totta." Egy másik hasonló padocskáról: "Az Kepiro Czeh" megjelölést jegyeztem le. Ebből a testületre szőló tulajdonból, meg a Budaj Istuan-főle feljegyzésből arra következtek, hogy a székek netaláni pénzbeli, vagy a berendezés elkészítésének természetbeni hozzájárulásával juthattak a megjelöltek tulajdonába, mint ahogyan a falusi templomok űlőhelyeinek tulajdonjoga is valamelyes megváltásra vezethető vissza, ezzel biztosítva a helynek még örökölhetőségét is.²³⁾ Erre utaló kitűnő példát talált Tolnai Gábor egy 1710-beli adatban. E szerint az "őreg Gradual"-nak ajándékképpen történt bekötéséért a marosvásárhelyi egyházközség Sz. Györgyi Mihály deák könyvkötőnek és feleségének viszonzásul két széken való helyet adott a várbeli nagy templomban.²⁴⁾ Különben hihető, hogy az űlőhelyek megtarthatása nemcsak jogot, hanem kötelezettséget is jelentett, miként a kolozsvári aranymivesek 1561. esztendőbeli - céhszabályzata kiköti, hogy a gyűléseken való megjelenés minden mesternek kötelessége, ott azután kijelölt helyüket tartoznak elfoglalni.²⁵⁾ Ehhez hasonló lehetett a polgárság helyzete egyházi téren a templomlátogatás és az űlőhelyek kérdésében. E régi rendnek valamelyes maradványa fedezhető fel abban a körűlményben, amelyről mint gyermekkorom emlékéőről számolhatok be. Ugyanis a templom szószékétől balra állott első hátaskpadot és támlásszéket az esztendő minden áldott vasárnapján ugyanaz a néhány belvárosi polgár meg fekete szűrös hóstáti gazda foglalta el. Ha nagy csudára valamelyik mégis hiányzott, a legzsűfoltabb ünnepek alkalmával sem űlt be senki az űresen maradt helyre. Bizonyosan régi hagyományoktól szentesített jogukat még akkor is mindenki tiszteletben tartotta.

A szószékkel szemben, a diadaliv déli eredője előtt egészen a mult század végéig zöld posztóval bevont űlésű, kis ajtóval záródó, két személy számára elégséges férőhelyű hátaskpad állott, amely kidolgozásában még a többinél is egyszerűbb volt. Ezt a szu-

23) Székely Oklevéltár. IV. 343.

24) Tolnai Gábor: Két erdélyi könyvkötő a XVIII. század első felében. (M. Kvszle. 1941: 364.)

25) Novák János: A kolozsvári őtvősczéh a XVII. szdig. Kolozsvár, 1913. 21, 22.

ette öreg alkotmányt még ekkor is "gubernátori szék"-nek nevezték. Ugy látszik, hogy ez a hely illette meg Erdély egykori kormányzóit. E padot, mint gubernátor, először hihetőleg Bánffy György foglalta el, talán itt is örökébe lépve imént elhunyt nagybátyjának: I. Apafi Mihály fejedelemnek. Nagyon lehetséges, hogy ugyan ezzel a hellyel tisztelte meg a templomszentelés intézősége Rákóczi György és Lorántfi Zsuzsánna fejedelmi párt is. Ezt azután annál is inkább hihetőnek tartom, mert hiszen minden időben ez lehetett az isteni tisztelet diszhelye. A reformátusoknál pedig, ahol a szolgálat a katolikus szentély végében felállított oltártól a hajó északi oldalán emelt szószékre s a templom piacára helyezett urasztalára, valamint az éneklőszékre (pulpitusra) tolódott át, az eddig a szentélybe állított diszhely is most már kissé kinnebb, közvetlenül a diadalív elé került, közelebb férközve a világiak tömegéhez. E helyen azonban az említett, eléggé kezdetleges butor darab helyett eredetileg a fejedelmi méltósághoz mért szuperlatos pad állhatott, amely a régi urasztalával együtt, talán valamelyik tűzvész alkalmával mehetett tönkre.

A templomavató ünnepség egész lefolyása alatt a főkapun kívül talán fehérvári és gyalui hacsérok (gyalog puskás darabantok) valamint fejedelmi zsoldba fogadott német gyalogság teljesített diszörséget. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy a jelenlevő udvarbeliek között ott van az új német kapitány, a gyalog kapitány, valamint a harmad rendbeli német kapitány is.

A fenti csekély számú adatból is kiérezhető a nap jelentősége, de az események sorozatában elfoglalt igazi helyét mégsem tudjuk kijelölni. Éppen ezért a feljegyzések elégtelensége tartóztat vissza a további következtetések megtételétől. Ennek ellenére azonban egynehány vonásról mégis csak meg kell emlékeznünk. Ugyanis a gyér adatok közül azoknak, amelyeknek a külső és belső szervezkedésnek legközelebbi állomásait jelzik, föltétlenül 1647 június 30-át kell kiinduló pontjukul megjelölnünk.

A felavatás ünnepét követő másnapon, vagyis július 1-én hétfőn kezdetét vette a meghirdetett papi gyűlés, amely a magyarországi két egyházkerület papságának is jelenléte mellett - az előző esztendei szatmárnémeti zsinathoz hasonlóan - nemkülönben nem-

zeti (nationalis) jellegű lehetett. Ezt is hasonlóképpen e templomban tarthatták. Ennek ünnepélyes megnyitását - mint hallgató - hihetőleg a fejedelem is résztvett, ezzel emelve annak méltóságát. Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy a fejedelmi vendégseg ebéd végeztével délután 1 órakor eltávozott a városról, azt bizonyítja, hogy a zsinat tulajdonképpen tárgysorozatának tárgyalására csak ezután kerülhetett sor. Ugyanis az ekkor még kizárólagosan gyakorolt püspökös igazgatás a világi elemek közül legfennebb a patrónusoknak adott beleszólási lehetőségét, a fejedelem azonban nem élt e jogával.

Ugy látszik, hogy e zsinát megint tárgyalta a puritánizmussal s ezen belül Tolnai Dali Jánossal szemben tanusítandó eljárást is, kötelezve őt a hozott végzés megtartására.²⁶⁾ Ezen kívül a Geleji féle kánonok egyes pontjai - végleges formába való öntésük előtt - kerültek tárgyalásra; megvitatásuk napokat vett igénybe. E egyszerű templomnak és a megrendezett ünnepségeknek az egyszerű puritánus s nagyobb részben falvak, meg mezővárosok lelkipásztorai számára pompás és lenyűgöző hatásu légköre alig engedett érvénysülést a Medgyesitől "veszett"-nek mondott kánonok ellen való küzdelemre, bárha ennek ellenére egyesek mégis csak meg akartak maradni az előző évi nagyenyedi zsinat végzése mellett, - Medgyesi szerint - nagy buzgósággal védelmezve azokat.²⁷⁾

26) Szilágyi Sándor: Adalékok a Tolnai per történetéhez. (SpFüz.: 1862.) 541.

27) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911. 184-85.

Egynehány adat
öregbik Rákóczi György halálára és temetésére
vonatkozólag

1648 október 7-ére tüzték ki Lorántfi Zsuzsánna fejedelemsz-
zony unokahúgának: az Alia kiasszonynak, lakodalmát Zólyomi Mik-
lóssal..." Fejérváratt; hogy die 4. 8-bris a fejedelem igen meg-
nehezedett volna, a lakadalom die 7. Octobris ment vala végben;
vevén esziben halálos sulyos betegségét, testamentumát is elvé-
gezte vala die 11. 8-bris inkább csak keresztyén tanítóival Csul-
lai György akkori püspökkel, ki azelőtt udvari prédikátora is va-
la sokáig /ebben téved Szalárdi, mert csak egy esztendő múlva lett
püspökké/ és Medgyesi Pállal akkori udvari papjával maradni kíván-
koztván... azon napon reggel 11 órakor, szép csendes kimulása ál-
tal, az élők társaságából kiköltözött vala... méltóságos fejedelmi
posteritásinak, és házának főképen vele együtt megélemedett, is-
tenes életű keresztyén házastársának életéig való keserűséget, és
szomorúságot hagyván."¹⁾

Ifjabb Rákóczi György, az új fejedelem, édes atyjának 1648 ok-
tóber 11-én történt halálát jelentvén, Kolozsvárt és az ahoz tar-
tozó falukban reggel és délután egy-egy óráig tartó harangozta-
tást parancsolt.²⁾ Ezért találjuk Szegedy Gergely kolozsvári re-
formátus harangoztatógazda számadáskönyvében feljegyezve: 1648.
"Die 14 8-bris Az fejedelem Eö Nga temetése eleött Az Harangokat
mindeön nap kettseör meögh vonatván, ezen naptul foghva Januari-
us[na]k kilenczedik napiaigh."³⁾

1) Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Pest, 1853. 232, 235,

2) Kolozsvár város ólevéltára. Fasc. III. 335.

3) Szegedy Gergely ratioja. 1/B. lev. /Az egyházközség lev. tárá-
ban./

További adataimat jórészben a kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyvéből idézem. Természetes, hogy ez csak nagyon kis része annak a temetési ceremóniának, amely ekkor lefolyt, de mégis csak valamelyes bepillantást enged a történt eseményekbe.

Igy találjuk 1649 január 3-án "Erkezven Feieruarrol Vrunknak egi "feo ember szolgálja Kouaszny Balas Deak az Temetesre ualozasloknak az Kopiaijt czinaltatuan It az Asztalosokkal."⁴⁾ Bizonyosan számos zászlós kopjás vitéz kísérte a koporsót.

1649 január 4-én "Erkezuen az Vrunk eo Naga koporsóialual es egi tar szekerekkel mellette leuen No. 24 Darabant." "Az koporso egi tarh szekere elejben attunk Hideluereol No 24 eokreöket Baniabükygh,"⁵⁾ miként 1652 április 10-én látjuk, hogy "Az Rakoczj Sigmond Eö Naga on koporsoját Viszik Enyedigh 14 Eökrön." Tovább pedig azt találjuk, hogy 1649 január 5-én "Erkezuen az Debreczenj Birak az Temetesre menuen." Január 6-án "Erkezvén Patakról a papok negien." "Eodem Die Erkezuen az Papokkal Deakok patakról No 28 mindenestől."⁷⁾ E négy pap között bizonyosan ott lehetett a nézetekben egymással örökké harcban álló, episcopalis felfogású Verőcsei és a puritánus Tolnai Dali János. E feltevésünket az a körülmény is megerősíti, hogy amikor az ifjú Rákóczi Zsigmondot Fehérvárott elhantolták, a temetésre 1652 április 17-én együtt utazott a két prédikátor.⁸⁾

1649 január 7-én "Gaszpar pap Vr[am] Feieruar fele Aluinczigh menuen, Attuk eö kg[ime] Ala Feier Marton negi louat T.f. 4. den."⁹⁾ E lelkipásztor Graffius Gáspár, a kolozsvári református szászok papja volt.

1649 január 8-án "Erkezuen Debreczenj Deakok az temetesre No 16. Eodem die Erkezuen az Czaszar köute Teöreös Istuan eo Nga."¹⁰⁾ Törösről ismeretes, hogy a pozsonyi kamara prefectusa, keresztneve

4) Városi sáfár. 1649. 74.

5) U. o. 1649. 77, 302.

6) U. o. 1652. 191.

7) U. o. 1649. 77, 80.

8) U. o. 1652, 192, 407.

9) U. o. 1649. 421.

10) U. o. 1649. 84.

pedig helyesen János, akiről már tudjuk, hogy 1645-ben is a császár követe volt Rákóczinál s azon kívül a nagyszombati tárgyalás és a linci békekötés alatt Ferdinánd személyének képviselője.¹¹⁾ De rajta kívül sokan, így az öreg fejedelemtől maradt tanácsurak is pedig jelen valának: Haller István, szép özszege jutott becsületes öreg ur Rédei Ferencz, Kemény János, Serédi István, Bethlen Ferencz valának, kik közül is nem sok esztendő múlva Bethlen Ferencz, Sulyok István, Barcsai Zsigmond igaz hazafiai, Huszár Mátyás és többek elhalának.¹²⁾

Ugyancsak 1649 január 8-án jegyezte fel a kolozsvári sáfár, hogy az unitáriusok részéről "az Temetésre Ala menuen Feiervarra Kovacz Gaspar Vr[am], puspök Vr Attuk az eö kglk szannoik elejben /6 lovat/.

Miként Szalárdi János Siralmas magyar krónikájában elbeszélte, hogy "az méltóságos öreg Rákóczi György fejedelemnek megkeseredett haeresi pedig nem állitván szükségesnek a testnek a föld színén sokáig való tartását, a test lélek nélkül csak földet, rothadást - porrá lételt lévén várandó és kívánandó; az temetés napját ezért ad diem 10 Januarii anni 1649. rendelvén, arra kivülvaló országokból is nagy, sok méltóságbelieket is hivattak vala, a kik követjek által, és az ország statusi, rendei is igen-igen nagy frequentiával, sűrű sokasággal rágyülekezvén, nagy solennis pompával temettetett vala ugyan a fejérvári belsővárosbeli öregebb egyházba;...Kinek temetőhelyén hogy méltóságához állandó monumentuma, emlékeztetőjele a posteritásnak, maradéktalanul fönmaradhatna, Lengyelországban sok ezer forint summában szegődtetett vala, mindenestül fekete, fejr és veres márványkövekből igen szép kőfaragásbeli mesterséggel, angyal- és emberképekkel megékesített monumentum csinálására; melly azon következő télen még megkészült, kikeleten kihozatatott és felrakatott."¹³⁾ Ez a siremlék azonban aligha volt a koporsóval azonos, mert az előbbi bizonyosan ércből való, amelyet netalán a felvidéken készítettek.

Ugyancsak a sáfárok számadáskönyvében találtam feljegyezve: "Az czimerek alá az Eöttuessekkal egigiut Attunk Eniedigh" /lova-

11) Szalárdi. 195-96.

12) U. o. 252.

13) U. o. 250-51. - V.ö. még Medgyesi Pál: Erdély S' Egesz Magyar Nep... Harmas Jajja S' Siralma. Várad, 1653.

kat/.¹⁴⁾ Ezeket az aranyozott ezüst cimereket, amelyeket részben a koporsóra, részben pedig a templom falára helyeztek el, bizonyosan a jeles kolozsvári ötvösökkel készíttették el; képük a felsővadászai Rákóczi-szivpaizzsal bővített Erdély cimere volt. Összevetem vele a kolozsvári farkas-utcai templomban eltemetett Apafi-gyermekeknek ugyanott őrzött aranyozott ezüst címerét.

A temetés után a résztvevők közül csakhamar sokan visszatértek. 1649 január 14-én "Erkezuen Pataki Deakok No 16 persona." Január 15-én "Visza jecuen Feieruarrol az Debreczenj deakok No 12." Január 16. Erkezuen Feieruarrol az Csaszar keouete Teoreos Istvan, Sterhazj Vra[m], Nyárj Bernad, Balintfj Balás eo Ngok Mellett Commissarius".¹⁵⁾ Az öreg fejedelemasszony és Rákóczi Zsigmond azonban megvárták, amíg a siremlék elkészül, akkor azután ők is elhagyták Fehérvárt s Patakra költöztek.

Bárha semmi biztos adatom nincsen reája, de valószínű, hogy amikor 1649 május 15-én Fehérvárról érkezett "Az Patakj Nemet Pap," bizonyosan a muskotélyosok lelkipásztora, ő hasonlóképpen részt vehetett Rákóczi temetésén.

Ha most már bár képzeletben megállunk egy pillanatra az öregbik Rákóczi György sírládája előtt, el kell gondolkoznunk azon, hogy benne egy sokat olvasott és tanult férfiú nyugszik, aki - Bethlen Gábor mintájára - szellemileg nagy, képzett és józan életű államférfiakat és egyházi vezetőket akart nevelni. Őtöle bárha távol állottak a puritánus felfogás eszméi, de Bisterfeldiuson és Medgyesi Pálon keresztül mégis csak eljutott hozzá a szabadabb gondolkodás szelleme is. A fehérvári iskola által lerakott alapokat a váradi és a pataki scholák tanárainak Angliából hozott eszmevilága nem hagyván érintetlenül, nemcsak Lorántfi Zsuzsánnára és Zsigmond hercegre, de még az öreg fejedelemre is nem egy tekintetben őszinte hatással volt.

Az angol Ghishull, Konstantinápolyból 1702-ben történt hazatérésekor, Fehérvárott megtekintette "a csinos kálvinista egyházat" s ekkor még látta Rákóczi György és Zsigmond siremlékét is, - azóta azonban egészen nyomuk veszett.¹⁶⁾

14) Sáfár. 1649. 303, 423.

15) U. o. 1649. 90, 91, 92.

16) Kropf Lajos: Ghishull utazása hazánkban. Sz. 1903: 636.

Rövidítésjegyzék

Archiv N. F.	Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge.
Debr Prot Lap	Debreceni Protestáns Lap
Debr Szle.	Debreceni Szemle
Dica	Dica-könyvek a kolozsvári állami levéltárban
EM	Erdélyi Múzeum
ENM	Erdélyi Nemzeti Múzeum (Kolozsvár)
EOE	Erdélyi országgyűlési emlékek. Monumenta comitialia regni Transylvaniae. 1540-1699. 1-21. köt. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp. 1875-1898.
EPrK	Erdélyi Protestáns Közlöny
Et	Egyháztörténet
ETA	Erdélyi történelmi adatok. 1-4. köt. Szerk. és kiadja: Mikó Imre és Szabó Károly. Kolozsvár, 1855-1862.
Gál Kelemen	Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. (1568-1900). 1-2. köt. Kolozsvár, 1935.

Gen Füz	Genealógiai Füzetek
It	Irodalomtörténet
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
Jakab: Kolozsvár	Jakab Elek: Kolozsvár története. 1-7. köt. Buda - Bp. 1870-1888.
jzkv.	jegyzőkönyv
Ker. Magvető	Keresztény Magvető
KLt.	Kolozsvári Állami Levéltár
koll.	kollégium
Lampe [-Ember]	Lampe, A. Fr.: Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728.
lt.	levéltár
MKSzle	Magyar Könyvszemle
MOE	Magyar országgyűlési emlékek. Monumenta comi- tialia regni Hungariae. 1526-1606. 1-12. köt. Szerk.: Fraknói Vilmos és Károlyi Árpád. Bp. 1874-1917.
PrK	Protestáns Közlöny
Qártások	A kolozsvári ref. egyházközség quártásai
RMK	Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. 1-3. köt. Bp. 1879-1898.
Sáfár	A kolozsvár-városi sáfárpolgár számadáskönyve. (A kolozsvári állami levéltárban.)
SpFüz.	Sárospataki Füzetek
Sz	Századok
Szalárdi	Szalárdi János: Siralmas magyar krónika. Pest, 1853.
SzNM	Székelv Nemzeti Muzeum (Sepsiszentgyörgy)
TT	Történelmi Tár
Zoványi cikkei	Zoványi Jenő cikkei a "Theologiai Lexikon" ré- szére a magyarországi protestantizmus történe- téből. Bp. 1940.

N é v m u t a t ó

Abauj-megye 94, 295, 497

Ács György ld.

Csizmadia Ács György

Acsády Ignác 85, 221

Ádám alias Rázmán István

6, 78, 80

Ádám pap (Csehországból)

357

Ádamosi Balázs 61

Ágoston Margit ld.

Csepregi Turkovics Mihályné, id.

Ágoston Mátyás 78

Ágoston Ötves György 334

Agri András 153

Ajtai György 312

Aiton 119

Alagi Menyhárt 243

Alatus János ld.

Vári Alatus János

Albensis, Johannes ld.

Fehérvári János

Áldassy Antal 342

Algyógy (hunyadmegyei) 266

Ali aga 229, 243

Alia Farkas 97

Almás (Váralmás) 89

Almási Porkoláb András 130,

311, 312, 369, 496

Alpári Mihály 480

Alsófehér-megye 382

Alsólendva 507

Alsted János Henrik 29, 35,

44, 198, 239, 264, 265,

266, 270, 271, 296, 366,

406, 419, 429, 457, 475,

476, 499, 500, 513, 515,

518, 519, 520, 521, 539,

561

Alting Henrik 113, 118, 124,

149, 155-157, 197, 209, 214,

464, 465, 537

Altörje 351

Alvinc 63, 95, 341-353, 580

Alvinczi Péter 11, 12, 15,

18, 26, 42-43, 59, 80, 191,

195, 196, 247, 252, 264, 283,

326-333, 377, 529

Alvinczi Péter, ifj. 332

Amerika 353

Amesius Vilmos 420, 456, 477,

479, 488

Amsterdam (Amsterdam) 289,

384, 439, 553

Anderko Imre ld.

Szilvás-Ujfalvi Anderko Imre

András deák ld.

Válaszuti András

Andras papné 70

Andrási Z. István 151

Angelocrator Dániel 424

Anglia XI, 16, 43, 253, 262,

267, 272, 275, 283, 286,

- 287, 289, 292, 294, 296,
359, 360, 368, 370, 375,
376, 380, 381, 384, 388,
401, 409, 413, 414, 415,
421, 427, 437, 438, 441,
443, 452, 454, 455, 464, 465
465, 466, 473, 496, 498,
582,
Angyal Dávid 175
Antonius Marcus Venetus
279
Apáczai Csere János VIII,
3, 225, 259, 261, 269,
292, 296, 300, 305, 395,
420, 494, 535, 539, 541,
542, 562,
Apáczai Csere Jánosné 305
Apafi Mihály, I. 348, 349,
383, 439, 445, 488, 528,
577, 582
Apor Péter 351, 571
Appelius János Gáspár 24,
29, 35, 90, 191, 332
Apponyi Sándor 84, 211,
213
Aranyos István 536
Aranyosmedgyes 287, 367,
382, 389
Arday Z. István 152
Argentoratum ld.
Strassburg
Arisztotelész 194, 410,
419, 420
Árkosi Benedék 555
Asconius (Ascanius, Haskonius)
Mihály 159, 259, 272, 499
Asszonypataka 288, ld. még
Nagybánya
- Aszaló 94
Aszalos Mihály ld.
Gönczi Aszalos Mihály
Aszalos Tamás ld.
Gönczi Aszalos Tamás
Asztalos Ferenc 565
Asztalos Miklós 59, 93, 95,
109, 144, 256, 257, 282
Asztalos Péter 338
Ausztria 85, 281
Bába Balázs 511
Bachendorf Miklós 148
Bachy (Bácsi) György 26
Bács-Bodrog-mégye 59
Baedeker K. 206, 217
Bagosi István 155
Bajorország 205
Báka 309
Bakai Benedek 282, 286, 293,
294, 359, 498, 506
Bakai Márton ld.
Bakai
Bakai Jacobides György 80,
81, 117, 147
Bakai Ötvös György 286
Bakator János 86
Bakóczi János 66, 67, 84
Balai P. György 94, 256,
257
Balai P. Mihály 93, 144,
256, 256, 258
Balai Péter 91-94, 257
Balás Margit 298
Balásfi Bálint 69
Balásházi László 234
Balassi Bálint (Kolozsvári
polgár) 344
Balassi Bálint (költő) IX,

3. 53

Balázs István 61
 Bálint Deák 516
 Bálintfi Balázs 582
 Balkány István 153
 Balog Demeter ld.
 Maklári Balog Demeter
 Balog Szűcs Mihály 462
 Bán Imre VII, VIII, 103,
 115, 259, 262, 292, 296
 300, 301, 365, 420, 494,
 539
 Bánffi Dénes 228
 Bánffi György 349, 569,
 577
 Bánffiak 227, 288
Bánffihunyad 7, 9, 86, 93,
 222, 225, 227, 228, 229,
 230, 231, 232, 234, 253,
 264, 300, 344, 536
 Bánffihunyadi András 572
 Bánffi-Hunyadi János 116,
 287-290, 375, 384
 Bánffi-Hunyadi Mogyoró
 Benedek 43
 Bánffy Zsigmond 569
 Bánffihunyadi István 469
 Bánffihunyadi Márton ld.
 Bánffihunyadi István
Bányabúkk 395, 417, 580
 Barabás Samu 93, 350, 387,
 520, 522, 564
 Barakony Samuel 569
 Baranyai Gáspár ld.
 Barovius
Barátka 547
 Barcsai Ákos 269
 Barcsai Zsigmond 255, 581

Barcsay Sándor 261
 Barczay Gáspár 569
 Barkóczi László, imregi
 124, 162, 205
 Barovius Gáspár 155
Bars 262
 Barsi Mihály 259, 262, 269
Bártfa 370, 394, 453
 Bartók Gábor 72, 382
 Barts Gyula 9, 462
 Basa Mihály 487
 Basa Tamás 244
 Basirius 539
 Basso Sebestyén 418, 419,
 420
 Basta György 97, 199, 200,
 318, 442, 487
 Baszaráb Máté 525
 Báthori András 195
 Báthori Gábor 91, 92, 176-
 177, 182, 183, 184, 187,
 198, 215, 236, 240, 303,
 319, 320, 321, 336, 337,
 338, 513, 572,
 Báthori Gáborné 298, -299
 Báthori István (fejedelem)
 241, 245
 Báthori István, országbíró
 ld.
 Ecsedi Báthori István
 Báthori Kata 369
 Báthori Zsigmond 92
 Báthori Zsófia 129, 299,
 358, 392, 445, 554
 Báthoriak 140, 241
 Báthory Kristóf 508
Bátor 403, 461, 463
 Bauman Izák 346

Bayer József 205
 Bayly, Lewis 384
Bázel 261, 281, 283, 292,
 359, 419
Bécs 136, 198, 265, 327
 Bede János ld.
 Szőlősi Bede János
 Bedi István 575
 Bedő Dániel ld.
 Kőrödi Bedő Dániel
 Beedi Erzsébet ld.
 Keserői Dayka Jánosné
 Bek Péter 89
 Beke Antal 304, 350, 387,
 426, 464, 520, 564
 Béli András 82
 Béli Pál 569
 Béli (Bedi) - család
 439
Belényes 323, 391
 Belényesi János 491
Belgium 282, 283, 291,
 426, 464, 473
 Bellavari T. 331
 Bélmegyeri Gáspár 152
 Bélteki Erdő Mihály 150,
 163, 216
 Benczédi Gergely 40, 563
 Bene Ferenc ld.
 Szigeti Bene Ferenc
 Bene Márton ld.
 Viski Bene Márton
 Benedek deák 300, 393
 Benedicti Sacerdatis,
 Johannes 356
 Benjámín István ld.
 Szilágyi Benjámín István

Benkő József 37, 47, 60, 62,
 64, 125, 178, 231, 278
 Bényei István 435-436, 453,
 559
 Bényei János ld.
 Erdőbényei Deák János
Bereg 75
Beregszász 445, 474
 Bereny Mátyás ld.
 Jászberényi Mátyás
 Berey Miklós 153
 Berg Pál 278
 Bergher, Elias, a Grmberg
 356
 Berini Nagy János 207
 Berki István 575
Besenyő 268
Beszkidék 552
Beszterce 244
Besztercebánya 261
 Bethlen Farkas 226
 Bethlen Ferenc 569, 581
 Bethlen Gábor - passim
 Bethlen Gábor özvegye ld.
 Brandenburgi Katalin
 Bethlen Gáborné ld.
 Károlyi Zsuzsánna
 Bethlen István, id. kormány-
 zó 23, 29, 30, 34, 62, 63,
 68, 73, 86, 88, 97, 120,
 121, 128, 129, 136, 139,
 145, 157, 178, 180, 181,
 188, 190, 192, 236, 242,
 243, 311, 370, 388, 389,
 396, 403, 477, 492, 535
 Bethlen István, ifj. 158,
 194, 195, 197, 237, 243,
 255, 328, 460, 461, 463,

471, 476, 477, 531
 Bethlen Istvánné, id. ld.
 Csáki Krisztina
 Bethlen János 61, 391, 445,
 Bethlen Krisztina 311, 463
 Bethlen Miklós VIII, 297,
 335, 336, 391, 397, 505,
 539, 574, 575
 Bethlen Péter 237, 238,
 253, 310, 311
 Betüchelt ld.
 Stenczel Ferenc
 Beza, Theodor 21
Bihar 86, 89, 144, 158, 159
 159
 Bihari András 446
 Bihari Benedek ld.
 Bihari Pap Benedek
 Bihari Gergely 531
 Bihari Pap Benedek 104,
 1436145, 257
Bihar-megye 82, 158, 203,
 205, 547
 Bipontinus ld.
 Heilmannus, Jacobus
 Biró Sándor 390
 Birtha József 465
 Bisterfeld, X, 29, 44, 48,
 58, 127, 192, 193, 270,
 271, 296, 365-366, 375,
 379, 380, 381, 384-385,
 393, 394, 401-406, 416,
 419, 420, 454, 455, 476,
 478, 506, 513, 523, 525,
 537, 540, 541, 567,
 Bisterfeld, Petrus 365,
 405
 Bisterfeldné 404, 405

Bisterfeld rokona ld.
 Gottfried
 Bocatius 195-196
Bocsárd 53
 Bocsikeinus, K. Paulus 150
 Bocskay István fejedelem 53,
 303, 330, 336, 379
 Bocskay Istvánné 369
 Bocskay Miklós 149, 162
 Bod Péter 37, 47, 62-64, 66,
 71-72, 77, 84, 91, 95, 97-98,
 131, 136, 138, 178, 198, 208,
 220, 222, 224, 226, 255, 262,
 278, 291, 293, 296, 302-303,
 305, 317, 326, 339, 422, 432,
 472
 Boddeus J. Ferenc 212,
 Bodó Mihály ld.
 Simándi Bodó Mihály
Bodok 351
Bodrog 295
 Bodrogi János 87, 229
Bodrogkeresztur 147
Bodrogkisfalud 259
 Boér György, nagyberivói 545,
 556
 Boer Miklós 566
Bogártelke 93
 Bogdani 320
Bojt 194, 201
 Bojti Veres Gáspár 82, 83, 113,
 120, 124, 148, 162, 170-171,
 172, 175, 194-198, 201-204,
 207, 208, 211, 212, 213, 214,
 230, 248, 264-267, 530, 539
 Bojti Veres Gáspárné (Jász-Be-
 rényi Zsófia) 198,
 Bojti Veres Gáspárné, Kalah Er-

- zsébet 196, 198
 Bojtos István 575
 Boldis György 301
 Bonczidai Gergely 47
 Borbély István, id. 575
 Borbély János 575
 Borbély Pálné 60, 336
 Borbély Péter ld.
 Brassay Borbély Péter
Borberek 99
 Bornemissza János 331
 Bornemisz Anna 349
 Bornemisz Tamás 86, 244,
 266, 344
 Boros Gáspár 231
Borosjenő 382
 Borovszky Samu 59, 149,
 153, 155-156, 159, 330,
 371, 513, 554
 Bors János, körtvélyesi 420
 Borsai C. Márton 157
 Borsai Ferenc 484
Borsi 347, 351, 554
Borsod megye 18, 109
 Borsos István 462
 Borsos János 462
 Borsos Pál 462
 Borsos Sebestyén, id. 462
 Borsos Sebestyén, ifj. 462
 Borsos Tamás 8-9, 462
 Borzási B. Balázs 73, 120,
 124, 138, 163, 196, 197,
 205, 208, 211, 213
 Botrágyi Krisztina 132
 Boyta György, Tályai ld.
 Tályai Boyta György
 Bökényi K. Gergely 159,
 323
 Bölöni Gáspár 303
 Bölöni Mihály 329
 Bölöni Siko István 362
 Bőr András 298, 299
 Bősházi Márton 560
Bőszörmény 155
Brád 391
 Brandenburgi Katalin 23,
 26, 29, 34, 86, 126, 191,
 198, 269, 270, 332, 345,
 349, 516
 Brassai György 361, 575
 Brassai István 258
 Brassai Major Márton 524,
 525, 526
 Brassai Major Mártonné 525
 Brassai Szaz Tamás 144, 531
 Brassay Borbély Péter 575
Brassó 40, 68, 100, 244,
 524
Braunsberg 195
Bréma 281
 Brewer Lőrinc 36
 Brüll Emánuel 509
 Buchner Ágoston 249-250
Buda 267
 Budai István 575
 Budai Mihály 550
Bunzlan 248
Burjános-Buda 93
 Bussaeus Mihály 12, 14-15
 Butkai 458
 Caesar (leidai prof.) 490-
 491
 Calvinus, János 11, 18, 430
Cambridge 281, 283, 286,
 292
 Camerarius Lajos 11, 14, 24,

32
 Cantabrigia ld.
 Cambridge
 Carolinus ld.
 Károli és Károlyi
 Cartesius ld.
 Descartes
 Clewerus (Cluverus) János
 420
 Cluverius Fulöp 217
 Coberus (a császári seregek
 orvosa) 350
 Coccejus 281, 488, 557
 Collens cambridgei pro-
 fesszor 288
 Combachius János 218
 Comenius, Jan Amos VI,
 VIII, 279, 355, 356, 365,
 366, 395, 406, 410, 506
 Coronaeus Vaska Lőrinc 74,
 99-100, 308
 Coronaeus Vaska Lőrincné
 99
 Crajnik János 78
 Crispinus Joh. (Olomucenus
 Moravus) 541
 Crucibernensis, Gregorius
 357
 Csaholczi P. János 130,
 300, 393, 431, 438, 483,
 561
 Csáki Krisztina Bethlen
 Istvánné 10, 86, 137,
 139, 145, 163, 180
 Csanádi Pál 42, 128, 266,
 279, 280, 472
 Csanaki András 110, 280
 Csanaki János 215,
 Csanaki Máté IX, 30, 43, 58,
 110, 277-281, 294, 359, 506
 Császár Károly 38, 367, 369,
 372, 374, 376, 378, 399,
 400
 Csátár 484
 Csécsi János 111, 279
 Csegődi (Csegődj) János 154
 Csehi István 152
 Csehország 157, 205, 342,
 354, 357, 541
 Csejte 342
 Cséjthi György 155
 Csengeri István 257, 301
 Csengeri József 233
 Csepei (Sidó) Ferenc 72-74,
 113, 118, 120, 124-125, 138,
 148, 170, 178, 188, 197,
 211, 213-214, 224, 264
 Csepregi Turkovics Mihály,
 id. 439
 Csepregi Turkovics Mihályné,
 id. 439
 Csere János ld.
 Apáczai Csere János
 Cserei Mihály 202
 Cserényi Farkas 26
 Csernák Béla 147, 158, 285,
 554
 Csernátoni Pál 487
 Csernel (Czeyernel) Pál 569
 Csiklius, doktor 266
 Csipkay Sándor 275, 370
 Csiszár (Csiszar) István 387,
 575
 Csizmadia Ács György 575
 Csomakaszi (Csomaközi) Márton
 151

Csombor Márton ld.

Szepsi Csombor Márton

Csonka Gergely 118

Csulai György 129, 156,
165, 255, 256, 257, 297,
372, 383, 386, 388, 389,
390, 392, 404, 426, 520,
535, 569, 572, 579

Csulyak Gáspár ld.

Miskolczi Csulyak Gáspár

Quintus Curtius Rufus?

195

Csűrös Ferenc 205, 508

Czierw. Tur, Math. /) 356

Czimer Iró Pál 244, 523

Czinakoczky, Joannes 540

Daczo Ferenc 569

Dadai János 65, 130, 385,
570

Dadai János, ifj. 305

Dadai Jánosné, ifj. 305

Daday István, ld.

Dési Daday István

Dajka István ld.

Keserői Dajka István

Dajka Tamás 83, 179

Dalmadi 569

Dálnok 100, 351

Dancka (Gdansk, Danzig)

11, 165, 403, 536, 552,
553

Dancz János 180

Dánia 16, 553

Dániel doctor 347, 350

Dániel János, vargyasi
311

Danzig ld.

Dancka

Danzigi Vitze Pál ld.

Vitze Pál, danzigi

Darabos Jánosné 78, 80

Darholcz család, fintaí 27,
52-53

Darholcz Ferenc 27, 34, 52

Darholcz Ferencné, Catarina
53

Darholcz Kristóf 52, 409

Darholcz P. 53

Darholcz Sándor 52

Darholcz Sára 52

Darholczi Finta Kata, Cserne-
ki és Tarkaői Desewffy Ist-
vanné 53

Darnainus, Georgius, L. 164

Daróczi Bálint 152, 556

Daroczy Ferenc 575

Dávid Ferenc 226

Deák János ld.

Erdőbényei Deák János

Debrecen 19, 30, 38, 42, 82,
117, 120, 147, 155-160, 162,
174, 178, 195, 196, 202-203,
216, 222, 226, 229, 233,
236, 244, 261, 282, 307,
310, 311, 312, 329, 368,
370, 371, 376-378, 460, 461,
463, 507-508, 536, 562

Debreceni Gáspár 285

Debreceni István 174

Debreceni Péter 426, 485,
560

Debreceni Tamás 149, 556

Debreceni (Dormán) István 75

Debreceni Ember Pál ld.

Ember Pál

Debreceni Gele János 484

Debreceni Hentes Mihály

560

Debreczeni Simonides Gáspár 285
285, 359

Decanus Bohemus, Samuel
540

Decimator, Georgius 355

Decsi István 78, 176, 322,
323

Decsi N. István 106, 558

Dee Artur 289

Deésj István 8, 78

Deli Farkas 520

Dengeleg 302

Dengelegi Péter 16, 28,
58, 302-306, 359

Dercsényi D. 347

Deres Gáspár 79

Dés 59, 129, 130, 134, 192,
244, 264, 379, 416, 442,
443, 522, 562

Descartes (Cartesius) 557

Désfalvi 569

Dési János 575

Dési Márton 487

Dési P. István 5-6, 15,
57, 59-65, 97, 134, 177,
178, 190, 340

Dési Daday István 65, 305

Dessewffy-család 52

Dessewffy István, cserneki
és tarkeői 53

Dessewffy János 53

Detsei Bálint 575

Deus 59

Déva 62, 69, 130, 477, 478

Dévai András 153

Devecseri F. András 153

Dézs 59

Dézsi István 69, 508

Dézsi Lajos IX, 5, 11-12, 14,
20, 22-25, 29, 32, 36, 38-
39, 59, 66, 77, 81, 93, 105,
112, 134, 137, 147, 171,
204, 207, 212, 217-218, 240,
282, 328, 367, 420, 424,
429, 430, 472

Dienes József ld.

Hermányi Dienes József

Dill folyócska 217

Dina-folyó 347

Diós 93

Diósi Mihály 575

Diószeghi (menekült pap)
357, 358

Diószegi V. Mihály 164, 197,
323, 325, 570

Divald Kornél 342

Dobai Ferenc 397

Dobai Istvánné, Medgyesi Kata
397

Dobai Péter 397

Dobai alias Székely Ferenc,
kisdobai 395

Doboka-megye 331, 397

Dobraviczai F. Mihály 418

Dobre (román pap?) 525, 526

Dóczi András 85

Domahidi Miklós 153

Domokos Pál Péter 31, 40,
60, 303, 336

Dormán István, Debreceni ld.
Debreceni Dormán István

Döbrentei Gábor 220

Drabicius (Drabik) Miklós
262, 356

- Drágfiak, (bélteki) 232
 Drághi András 154
Drávavásárhely 507
Drezda 249
 Drugeth Anna ld.
 Kátai Mihályné
 Dukuneus lutheranus pap
 357, 358
Duna 150, 265, 327
 Du Plessis Mornay, Philippe
 ld.
 Mornayus Flessiacus
 Duraeus János 64, 119,
 127, 305, 477
 Ebeny István 569
Ebesfalva 349
 Eckhardt Sándor 114, 115
Ecsed 38, 73, 388-389,
 460-461, 463, 492
 Ecsedi Báthori István 281
Eger 150
 Egeresi Mihály (deák, kán-
 tor) 181
 Egeresi Mihály (fuvaros)
 24, 129
Egerpatak 351, 352
 Egri Boldizsár, ld.
 Lázári Egri Boldizsár
 Egri Gáspár ld.
 Lázári Egri Gáspár
Egyházfalva 302
Elsass 213
 Elsholtz Máttyás 520
 Elzevirek 489
 Ember Pál, Debreceni
 14, 16, 73, 210, 232-233,
 237, 257, 305, 384, 425,
 441, 444
 Endes Miklós 343, 348
 Engel, Joh. Christ. 197
Enyed 7, 8, 9, 15, 29, 44,
 61, 62, 64, 67, 79, 80,
 83-87, 89, 96, 119, 128,
 134, 136, 173, 178, 180,
 181, 192-193, 229, 247,
 258, 260, 267, 271, 298,
 301, 304, 317, 330, 384,
 388, 391, 401, 404, 413,
 466, 486, 487, 521, 522,
 531, 539, 580, 581
 Enyedi György 62, 99, 104,
 138, 139, 140, 141, 142,
 178, 219, 288, 308
 Enyedi János 421, 422
 Enyedi Pál 226
 Enyedi Sámuel 544
 Enyedi F(azekas?) János
 421-422
 Enyedi Molnár János 421, 422
 Eökörihai K. István 153
 Eötvös Lajos 322, 323
Eperjes 358, 532
 Eppelius ld.
 Appelius János Gáspár
Érchegység 222
 Ercsei József, téglási 227
 Erdélyi István 26
 Erdélyi János (E.J.) 146,
 154
Erdengeleg 302
 Erdő Michael, Béltekinus ld.
 Bélteki Erdő Mihály
Erdőbénye 453, 482
 Erdőbényei (Deák) János
 271, 285, 401, 418, 436,
 437, 438, 451-456, 559

- Erdőd 64
 Erdődi Ferenc 154
 Erdőszentgyörgy 447
Érkaserű 203
Érmellék 226
Érsekújvár 20
 Erzsébet, Szent 217
 Esze Tamás VII, 365
 Eszterházy Miklós (nádor)
 375
 Faj (Fáy?) László 565
 Fancsikai Pál 154
 Fancsikai (Fanczichanus) P.
 István 152
 Farago István 575
 Faragó Márton 511
 Farkas József 354
 Farkasdi Péter 534, 535,
 560, 561
 Farkasoi ld.
 Farkasdi
 Farnaki János 171
 Fegyverneki Hajós Jánps 122
 Fegyverneki Pastoris István
 79
Fehérgyarmat 238
Fehér-megye 345, 351
 Fehérvári Benedek 534, 575
 Fehérvári János 79, 171,
 172, 175, 197, 208, 211,
 529
 Fejér Márton 580
 Fejérvári Szabó Mihály 531
 Fekete Lajos 174
 Fekete Mihály 61, 62, 134
 184, 278, 337, 338, 476,
 508
Feketearda 264
Feketetót 348
Felenyed 268
 Felméri Lajos 225
 Felnémeti János 111
Felsőbánya 310, 484
Felsőkalotaszeg 225
Felsőszilézia 511
Felvidék 86, 205, 222, 229,
 351
 Fenescher Mechel 347
 Ferdinánd császár, II. 16,
 67, 191, 242, 243, 244,
 246, 252, 264, 344, 347,
 510, 581
 Ferdinánd, III. 383
 Ferencz Deak 85
 Ferenczy János 295, 542
 Ferinari /Wildpreter/ Kuni-
 gunda ld.
 Szenczi Molnár Albertné
Filek 53
 Fileki Márton 458
 Filiczki János, filefalvi
 105, 328
 Filstich Ferenc 575
 Filstich Lőrinc 458
 Filstich Péter 78, 90, 99,
 308
 Finály Henrik 324
Finta 27
 Flistich Péter ld.
 Filstich Péter
 Flórián Gáspár, Komáromi ld.
 Komáromi Flórián Gáspár
 Fodor Erzsébet ld.
 Medgyesi Pálné
 Fodor István 396
Fogaras 7, 68, 77, 97, 133.

191, 265, 297, 300, 349
 395, 453, 488, 509, 536
 545, 549, 562
 Fogarasi Ferenc 294
 Fogarasi K. Ferenc 490,
 492
 Foktői Pap Mihály 75
 Forgách Zsigmond 53
 Forró Imre 275
 Forró János 531
 Forró Pál ld.
 Háportoni Forró Pál
 Főszögi János 575
 Fővényesi P. István 418,
 454, 455, 559
Franciaország 16, 270,
 292, 515
Fränkera 125, 130, 159,
 237, 260, 267, 281, 289,
 292, 294, 300, 303, 308,
 369, 374, 390, 413, 419,
 420, 421, 422, 426, 438,
 454, 460, 461, 463, 466,
 471, 476, 480, 481, 483,
 484, 485, 496, 535, 541,
 553
 Frank Ádám, id. 289
 Frank Ádám, ifj. 289
Frankenthal 217
Frankfurt (?) 405
Frankfurt/Main 32, 95,
 217, 248, 328, 355
Frankfurt/Oder 224, 260,
 291, 303, 309, 310, 370,
 412, 436, 470, 471, 476,
 535
 Frater István 99
 Frigyes cseh király 11

Frigyes, IV.
 175, 209
 Frigyes, V., pfalzi választó-
 téfejedeleme 149, 175,
 209, 212
 Frölich Dávid 28
 Fűsüs András ld.
 Pataki Fűsüs András
 Fűsüs János ld.
 Pataki Fűsüs János
 Fűzesi István 575
 Fűzesi János 575
 Fűzesi Tasnádi Péter 575
 Gál Kelemen 25, 139, 377
 Galdi Daniel 540
Galgóc 9
 Galgóczi István, sajtó-gal-
 góczi 260-261
 Galgóczi M. István 259,
 260, 261
 Galler, Hieronymus 20
 Gálos Petri Ferenc 258
Gálszécs 482
Garam 262
 Garranza Bertalan 72, 73,
 74
 Garvasi (?) György 305
 Gatti Miklós 499
Gáva 309
Gdansk ld.
 Dancka
 Géczy György 487
 Gele János, Debreceni ld.
 Debreceni Gele János
 Geleji Katona István 5, 11,
 34, 35, 44, 64, 70, 79, 88,
 89, 113, 118, 124, 127,
 131, 170-172, 175, 190-

193, 195, 196, 207, 211,
 213, 214, 224, 237, 244,
 252, 255, 264, 300, 306,
 332, 336, 369, 372, 373,
 377, 378, 379, 380, 381,
 382, 385, 387, 390, 392,
 394, 402, 426, 427, 430;
438-567-ig - passim
Geneva ld.
 Genf
Genf (Geneva) 234, 356, 418,
 489, 492
Gemma 281
 Geréb András 244
 Géresi B. Mihály 159
 Gergely Sámuel 86, 179
 Gergelyfi András ld.
 Selmeci Gergelyfi András
 Germanus, Jacobus 69, 224,
 242, 243, 247, 256
 Gerő L. 347
 Geszner Ambrus 552
Gesztely 129, 379
 Ghishull 582
 Gidófalvi János 388, 391,
 393, 394, 483, 496, 555
 Gidófalvi Szabó Balázs 130,
 300
Giessen 217
 Gilany Gergely 568
 Gindely A 85, 221
 Gitschner Ádám 24, 25,
 429, 430
 Giulia (?) György ld.
 Csulai György
 Gone? (Goue?) F. János ld.
 Gönczi F. János
 Gottfried (Bisterfeld rokona)
 403

Gönc 3, 109, 110, 111, 496
 Gönczi A. József 360
 Gönczi F. János 156
 Gönczi M. János 106,
 Gönczi Aszalós Mihály 110,
 138, 147, 164
 Gönczi Aszalós Tamás 147
Görgény 300
 Görgey Tamás 555
 Gracza György, merei 227
 Graffius Gáspár, id. 43
 Graffius Gáspár 25, 32,
 312, 385, 430, 432, 580
Gresham kollégium, London
 116, 287, 288, 384
Groninga 413, 464, 469,
 537
 Gruterus, Janus 209
 Gulyás József 459
 Gulyás Pál 207, 289
 Gyalakuti Gáspár 237
Gyalu 8, 9, 92, 93, 226,
 231, 298, 300, 387, 393,
 404, 566, 567, 571
 Gyalui Farkas 305
 Gyarmati Gáspár 153
 Gyarmati István 575
 Gyarmati Tamás 128
Gyeke 129
 Gyerőfi János 569
Gyerővásárhely 536
Gyöngyös 174
 Gyöngyösi László 215, 216
 Gyöngyösi Kiséri András
 X, 42, 86, 88, 110, 113,
 121, 124, 125, 171, 172,
 173, 174-189, 207, 223,
 230, 231, 245

- György Aladár 342
 Győri István 481, 496
 Győry Tibor 350
Gyulafehérvár - passim -
 Gyulay Ferenc 569
 Güggyei (Ginggeinus) András
 155
 Güggyei (Gwgei) Márton 151
 Habsburgok 206, 243, 330,
 350
 Hadadi Lovas István
 154
 Hajós János ld.
 Pegyverneki Hajós János
 Haller Gábor 289, 292, 298,
 374, 375, 378, 412, 413,
 471, 476, 535-536, 548,
 552
 Haller István 535, 581
 Halmi Suho András 482
Hamburg 518
Hanau 9, 11, 12, 29, 142
 31, 76, 114, 240
 Háportoni Forró Pál 195,
 196, 244
 Harnaczki 569
Háromszék 100, 351, 477,
 556
 Harsányi István 523
 Harsányi Jakab 555
 Hartlib 410, 506
 Hartmann János 424
 Hartmannus, Augustinus 357
 Has Ádám 520
 Haskonius ld.
 Asconius Mihály
Hassia (Hessen) 220
 hatvani szendzsák 174
 Hatvani István 214
Havasalföld 350
 Haydu István 79
 Hegedeös Mihály 575
 Hegedüs János 299
 Hegedüs László 399
Hegyalja 268, 295
Heidelberg I, XI, 9-10, 15,
 20-22, 34, 70-71, 73, 75-76,
 78-83, 93, 95, 104-105,
 107, 109-113, 116-118,
 120-122, 124-125, 130, 135-
 139, 143-144, 147-158, 160-
 166, 171-172, 175-176, 189,
 194, 196-197, 199, 202,
 205-206, 209, 212, 214-220,
 223, 248, 255, 256-257, 264,
 267, 280, 281-282, 308, 326-
 329, 381, 473, 530, 531
 Heilmannus, Jacobus, Biponti-
 nus 157
 Hejce 348
 Hellebrant Árpád 211, 260,
 292, 426
 Heltai-nyomda 141, 509, 518
 Heltai Gáspár 108, 507
Heringfalva 268
 Hentes Mihály, Debreceni ld.
 Debreceni Hentes Mihály
 Henzler Benedek 88, 187,
 188, 231, 344
Herborn 75, 265, 328
 Herczeg Zsigmond 297
 Herepei János, (id.?) 46
 Herepei János IX, X, 92,
 113, 124, 128, 132, 154,
 188, 207, 215, 224, 245,
 252, 261, 264, 279, 296,

- 373, 388, 391, 414, 465,
481, 513, 517, 522, 554,
562, 563, 573
- Herman András 16
- Hermán István, Keresszegi ld.
Keresszegi Hermán István
- Hermann Antal 246, 250,
254, 510, 515
- Hermányi Dienes József 44
- Hersely Cristof 40
- Heves-megye 59
- Hév-Szamos 93
- Hidalmasi ld.
Marton deák
- Hidas 268
- Hideg-Szamos 93
- Hidelve ? 580
- Hidvég 351
- Hidvégi Mikó Ferenc 92
- Hillyó 27
- Hiripi István 369, 371
- Hobán(y) nevű jobbágysok
(Apor Péter jobbágysai)
351, 352
- Hodászi Lukács 57, 318, 320-
321, 339
- Hodoray Mihály 399
- Hoffhalter Rafael 507, 514
- Hoffhalter Rafaelné 507
- Hoffhalter Rudolf 507
- Hofkirchen 229, 243
- Hollandia XI, 16, 43, 76,
267, 275, 288, 292, 303,
304, 312, 316, 346, 350,
360, 370, 375, 381, 413,
413, 425, 427, 436, 437,
442, 443, 454, 464, 465,
466, 473, 475, 476, 493,
497, 531, 532, 535, 547,
552
- Homonna 536
- Hondius, Jodocus 209
- Horányi Elek 37
- Horatius 248
- Horti István (nagybányai pap)
445, 484
- Horvát András ld.
Szkhárosi Horvát András
- Horvát Bartos 83
- Horvát István 16, 299
- Horváth János ld.
Pálóczi Horváth János
- Hosszu János 332
- Hoszu Tamás ld.
Lang Tamás
- Hunnius, Aegidius 76
- Hunyad 5, 8, 67, 130, 135,
225, 226-227, 253, 344, 404,
470, 476, 511, 540
- Hunyadi Demeter 226
- Hunyadi János 152
- Hunyadi János ld.
Bánfi-Hunyadi János
- Hunyadi Pál 487
- Husz István, Petelei ld.
Petelei Husz István
- Husz János 354
- Huszár Mátyás 569, 581
- Huszár Mihály 79
- Huszt 73-74, 121, 129, 149,
301, 445, 446
- Huszthi Lovász Sámuel 446
- Husztai András 278, 337, 468,
558
- Husztai Sándor 452, 489, 491,
492, 493-495, 555

Hutwelckerus Rudolf 141,
 219
 Hyde Edvárd 287
 Igaz Ferenc 575
 Igaz Gáspár 302, 304, 457,
 458
 Igaz Kálmán 531, 544
 Iklódi János 152
 Illésházy Gáspár 221
 Illésy János 257, 525
 Illyés Géza 61, 64, 65,
 570
 Imre doktor, "Urus Zékelj
 Vén Ember" 266
 Imre Sándor 12, 15, 43, 80,
 247, 265, 283, 326, 330-
 331, 333, 529
 István deák 126
 István, kalotaszegi pap 361
 Istvándi Bálint 550, 575
 Jacobides ld.
 Bakai Jacobides György
 Jakab 25, 177, 222, 240,
 302, 334 = Jakab Elek
 Jakab cseh pap 357
 Jakab /iskolamester/ ld.
 Germanus, Jacobus
 Jakab Elek 341, 343, 345-
 346, 348, 425, 487
 Jakó Zsigmond VII, X, 9,
 92, 93
Jankafalva 159
 Janko Boldizsár ld.
 Uzoni Janko Boldizsár
 János (Jónás?) deák 458
 János pap Csehországból
 357

János Keresztély 246, 250,
 252, 510, 514
 János Zsigmond 507
 Jánosi C. Máté 155
 Jánosi K. János 155
 Jánosy Mihály 154
 Janus Pannonius 328
 Járfás Mihály 20, 162
 Jászay Pál 222
 Jászberényi Mátyás 80, 81,
 113, 117-119, 120, 147,
 149, 162, 170, 172, 211,
 214
 Jász-Berényi Zsófia, Bojti
 V. G.né ld.
 Bojti Veres Gáspárné
Jászság 174
 Jügendorfi herceg 243
Jegenye 93
 Jenei G. István 106, 312,
 385
 Jezerniczky János 177
 Jónás deák (kereskedő) 5, 6,
 15, 59, 81, 126, 134, 458,
 575
 Josephides Tamás ld.
 Ponikai Josephides Tamás
 Jöcher, Christian Gottlieb
 250
 Judex György 499
 Juhász István 526, 528
 Kádár János 299, 405
 Kádár József 192, 258, 442,
 460
Kajántó 93
Kajánutja 391

- Kalah Erzsébet ld.
- Bojti Veres Gáspárné
- Káldi György 304
- Kállai Miklós 129
- Kállai Mózes 178
- Kállai P. Sámuel 154
- Kálmáncsehi János, deák
126
- Kálnai Péter 479
- Kalotaszeg 131, 222, 225,
280, 361
- Kammacher, Jacobus 157
- Kamuti Farkas 8, 9, 93,
243
- Kanisai Mihály 20, 22, 162
- Kanisai Pálfi János 104,
131, 322
- Kántor (?) Jánosi ld.
Jánosi C. (K.)
- Kapi András 81, 117
- Kapornai Tornatoris (Esz-
tergályos) Péter 267
- Kaposi I. János 158
- Kaposi, Johannes L. 418,
419
- Kaposi Samuelis 494
- Kapus 8
- Kapus-patak 9, 93, 226
- Karkó ld.
- Krakkó (Alsó-fehér megye)
- Károli Gáspár 304
- Károli György (Caroli H. Gé-
orgius) 158, 165
- Károli P. János 153
- Károli Péter 285, 297, 453
- Károli (Carolinus) C. Pé-
ter 154
- Károli (Carolinus) Szántó
János 154
- Károli (Caroly) László 151
- Károly, III. 351
- Károly István 284
- Károlyi András 113
- Károlyi Gáspár ld.
Károli G.
- Károlyi Krisztina 190
- Károlyi Mihály 243
- Károlyi Zsuzsánna 62, 69,
81, 86-88, 117-118, 143,
159-160, 181, 195, 197,
229, 230, 242, 244, 246,
248, 257, 261, 330, 344,
508, 511, 562
- Kassa 11, 12, 14, 15-16, 18,
23-24, 27-28, 31, 33-34,
52, 68, 81, 86, 87, 110,
115, 180, 215, 222, 246,
265, 266, 282, 283, 284,
286, 295, 330, 331-333,
360, 388, 425, 429, 498,
511
- Kassai István 31, 129, 192
- Kassai Varanai András ld.
Varanai András
- Kassel 114
- Kátai Mihály 53
- Kátai Mihályné, Drugeth An-
na ? 53
- Katona István, Geleji ld.
Geleji Katona István
- Kaundert János 180
- Kazai János 130, 131
- Keckermann Bertalan 4, 114,
115, 455, 456

Kecskeméthy Máté 311, 498
 Kecskeméti Miklós 437
 Kecskeméti C. János 256
 Kecskeméti K. Gergely 15,
 28, 304
 Kecskeméti Buzás Balázs
 62, 63, 95
 Kecskeméti Buzás János
 95-98, 122
 Kedob, Gothofredus Palati-
 nus 541
 Kelemen Lajos, 39, 44, 46-
 47, 140
 Kemény Boldizsár 569
 Kemény János 119, 221, 255-
 256, 266, 268, 299, 386,
 392, 395-396, 403, 487,
 568, 581
 Kemény József 26, 62, 369,
 371, 544-547, 549, 550,
 553
 Kemény Lajos 12, 110, 283,
 549
 Kempelen 513
 Kendefi Gábor 569
 Kenderesi Ferenc 26
 Kenderesi Gábor 569
 Kendi Gábor 569
 Kendi István 337
 Kendi Judit 535
Kendilóna 556
 Kénosi Tőzsér János 510
 Kepler 4
 Kerekes György 266, 286
 Kerekes János 160
Kereki 330
 Keresszegi István 30, 31,

371, 461, 497
 Keresszegi Hermán István
 191, 233
Keresztur 295
 Kereszturi B. András 300,
 390
 Kereszturi István 481
 Kereszturi Pál 24, 170, 262,
 263, 272, 283, 285, 287,
 295-301, 359, 476
 Kertész Ábrahám, Szenczi ld.
 Szenczi Kertész Ábrahám
 Keserű Bálint 28, 293, 426,
 437
 Keserői Dajka Dániel 82
 Keserői Dajka Erzsébet 82
 Keserői Dajka István 83, 271
 Keserői Dajka János (püspök)
 24, 29, 34, 58, 66, 69, 75,
 77-90, 95, 97, 118, 127,
 169, 178, 180, 187, 188,
 203, 213, 218, 221, 223,
 231, 236, 244, 245, 252,
 256, 262, 293, 361, 362,
 377, 439, 475, 478, 529,
 554, 558, 562
 Keserői Dajka János, ifj. 82
 Keserői Dajka Jánosné 82
 Keserői Dajka Miklós 82
 Keserői Dajka Pál 82, 90,
 427, 431, 435-440, 453,
 454, 456, 483, 559
Késmárk 329
 Kecskeméti N.N. p. 426
 Kevi Stephanus 96
 Kevinus Joannes 96
Kézdivásárhely 227, 486

Kézdi-Vásárhelyi Mózes

327-328, 329

Kézdivásárhelyi Matkó Ist-
ván 484

Kienast Bálint ld.

Kuiaszt

Kinisi Szuhai Gáspár 151

Királydaróc 556

Királyföld 352

Királyhágó 93, 222

Kirschner András 83, 347

Kis Lőrinc 15

Kisbánya 89

Kisér 174

Kisfalud 345, 351

Kiskomáromi P. István 488,
557

Kiss Áron 377, 378

Kiss István ld.

Rugonfalvi Kiss István

Kiss Mihály 483

Kisvárdá 105, 309

Kisvárdai F. János 99,

125, 130, 151, 307-309

Klaniczay Tibor VII, 315

Klobusiczky András 542

Kochlinus Joannes 76

Kocsis Albert 79

Kohn Hillel 45, 47, 431,
433

Kolosi P. Dániel 418, 426,
445-447, 455, 485, 555

Kolosi Szűcs György 373

Kolozs 488

Kolozs-megye 373, 378, 566

Kolozsmonostor 40, 379, 382

Kolozsvár - passim

Koltay Kastner Jenő VII

Komárom 23, 534, 561

Komáromi C. György 312

Komáromi Flórián Gáspár 139,
218

Komját 112

Komlowszki Tibor 409

Komolló 352

Komor Ilona 246, 249, 406

Koncz András 299

Koncz József 64, 97, 195,
197, 201, 203, 208, 213-214,
223, 225, 270, 271, 402,
442, 453, 486, 515, 516,
530, 545, 546, 548-549,
550

Konstantinápoly 350, 564,
582

Kopisch Jakab 250, 510

Kopjás Mihály 83

Kornis Zsigmond 243

Kóródi Bedő Dániel 150, 151

Kós Károly 46

Kósa Katalin ld.

Coronaeus Vaska Lőrincné

Kosztolna 342

Kovách László, K. 205

Kovács Anna ld.

Brassai Majos Mártonné

Kovács Gáspár 581

Kovács Gusztáv 310, 484

Kovács Máté 575

Kovács Sándor [Iván] 409

Kovacsóczy István 8, 183,
219, 245, 268

Kovácsnai Balázs 580

Kovácsnai Péter 106, 324,

- 361, 394, 481, 484, 492,
494, 528, 544, 550, 555,
561
- Kőhalmi János 242
- Kökeninus, Nagi, Steph. ld.
Nagykökényesi
- Kökényesdi Fekete Tamás
149, 162
- Kőmives Bartos 29
- Kőmjcs Pál 83
- Kőrmendi Mátyás 139, 177,
178, 340
- Kőrmöcz-bánya 89, 253
- Kőrösfő 8, 93
- Kőrösszegi ld.
Keresszegi István
- Kötelesmező 93
- Kötélverő Tamás 61
- Kövendi György 565, 568
- Kövendi Weress Sándor 487
- Kraiczár Andras 185
- Krakko (alsófehérmegyei)
145, 180
- Krakko (lengyelországi)
195
- Kraszna vármegye 232
- Kristóf pap 345-347, 350
- Kristóf György 270
- Kropf Lajos 289, 582
- Krussina Kizlensis, Johan-
nes 357
- Kucsis András 181
- Kuizast (Kienast) Bálint 89
- Kun, rozsályi 149
- Kur Géza 342
- Kurlandia 129
- Kuti János 437, 441-444,
464, 465
- Kukullő-megye 373, 382
- Kukullővár 62, 63-65, 178,
385
- Kvacsala János 119, 127,
265-266, 305, 375, 401
- Laczkó Máté, Sepsí ld.
Sepsí Laczkó Máté
- Ladáni C. György 152
- Lahn-folyócska 217
- Lajos (Habsburg Rudolf veje)
206
- Lajos, III., hessen-marburgi
217
- Lajos, IV., hessen-marburgi
217
- Lakatos Benedek, Sepsí ld.
Sepsí Lakatos Benedek
- Lampe Frigyes Adolf 14, 60,
71, 73, 75, 91, 147, 175,
192, 210, 232-233, 257,
305, 320, 339, 384, 425,
441, 444, 445, 479, 554
- Lamperstorf 347
- Lancelottus János 214
- Lang Tamás 67, 82, 83, 140
- Láni Péter, Margitai ld.
Margitai Láni Péter
- Laskai Matkó János 159, 370
- László Elek 229
- Lászlóffi Pál 222
- Látrányi Tamás 131
- Lajos János 26
- Lázár, Constantin 50
- Lázár Miklós 26
- Lázári Egri Boldizsár 148
- Lázári Egri Gáspár 148, 163
- Lednic 355
- Lehoczky 52

Leida (Leyda, Leiden)

76, 130, 159, 261, 262,
267, 281, 282, 288, 292,
293, 294, 296, 300, 302,
303, 307, 310, 359, 360,
370, 371, 374, 412, 418,
419, 422, 425-426, 432,
435, 436, 437, 438, 442,
446, 454, 461, 463, 466,
468, 471, 472, 475, 476,
477, 481, 483, 485, 488,
489, 490, 491, 492, 496,
498, 534, 535, 536, 548,
549, 552, 553, 555, 556,
559, 560, 561

Lengyelország 354, 379,

398, 511, 515, 534, 536,
581

Leodius 11, 14, 24, 31,
32

Leovardia 305

Léva 23, 85, 150, 222

Lévai Suba Tamás 148, 164

Levay N. Mihály 495

Lewes György Henrik 194,
419

Libertinus, Vencelislaus
357

Lignicensis, Jacobus, E
252, 514, 516, 517, 522

Lindanus, Johannes 541

Lintz 328, 385, 388, 564

Lipce 249

Lipót, I. 352

Lippa 396

Lippai 497

Lippai Márton 531

Listy János, báró 116

Liszka 115, 148, 162, 295

Literati János 457

Literati Pál, Szepsi ld.

Szepsi Literati Pál

Litterati ld.

Tharcali Litt. Péter

Lizellus János 401, 454

Liznyai Mihály 531

Lobberti, Sibrandi 76

Lonay János

London 116, 287, 289, 384,

413, 421, 422, 427, 435,

443, 464, 473, 536

Lónyai István 370

Lónyai Zsigmond 369, 386

Lónyai Zsuzsanna ld.

Bocskai Istvánné

Lorándffi Mihály 200

Lorántffy Zsuzsanna 35,

131, 238, 299, 347, 391,

392, 393, 394, 395, 398,

482, 497, 541, 542, 577,

579, 582

Lorinbergi Alexander Lucius

229, 243

Lósy-Schmidt E. 214, 219

Lovas István, Hadadi ld.

Hadadi Lovas István

Lőcse 14, 27, 36, 453, 511,
561

Lőrinc diákonus 508

Lőrincz uram 185

Lubbertus Sibrandus 237

Lubomirski 398

Lugossy József 74, 121,
377

Lukács pap, debreceni ld.

Hodászi Lukács

Lukinich Imre 254, 386

Luther 175, 429

Maccovius János 99, 308

Mád 295, 437, 456

Magdeburgi Jakab 250

Magócsi Margit 53

Magyarigen 84, 549

Magyarnagyvázsonyor 27

Magyary-Kossa Gyula 287,
288

Mainz 217

Maina 217

Major Márton, Brassai ld.

Brassai Major Márton

Major Mátyás, Szikszai ld.

Szikszai Major Mátyás

Makai Nyíró János 140,
141, 142

Makeczay János 554

Makfalvi S. József 447

Makkai Ernő 263

Makkai László VII, VIII,
169, 283, 284, 316, 365,
409, 410, 413, 451, 453,
499, 501, 506, 542, 554,
561

Maklár 150

Maklári Balog Demeter 150

Mákó 93

Makoldy Sándor 195, 197,
198,

Maksai Őse Péter 170,
291-294

Málnás 351, 352

Mannheim 217

Mányoki István 489, 491

Márai Péter 259, 261, 292

359 ld. még

Maksai Őse Péter

Marburg I, 31, 75, 81, 85,
104, 110, 117, 120, 124,
135, 137, 138, 139, 141,
142, 143, 148, 149, 150,
158, 165, 171, 212, 217,
218, 219, 220, 224, 264,
312, 329, 424

Marczali Henrik 198, 200,
248

Margitai Láni Péter 106,
360

Mária Terézia 351, 352

Máriássi István 569

Máramaros-megye 288, 301,
445, 446

Marnix 3

Maros 341, 342

Maros-Szentkirály 136

Maros Ujvár 144

Marosszék 237

Marosvásárhely 125, 126,
130, 134, 136, 195, 197,
208, 229, 404, 443, 461,
462, 463, 486, 562,

Maros-vásárhelyi Nagy Szabó
Ferenc 8

Maros-Vásárhelyi Szóócs János
437, 442, 553

Martin Albert 520, 523

Marton deák Hidalmasi 185

Marton János 203, 280-281

Mártonfalvi 318

Masas Szabó Mihály 78

Matkó István, Kézdivásárhelyi
ld.

Kézdivásárhelyi Matkó Ist-

ván
 Matkó János, ld.
 Laskai Matkó János
 Mátrai László VII, 410
 Mátyás király, II. 9
 Maxai Péter ld.
 Maksai Öse Péter
 Medgyaszai P. Ferenc 277
Medgyes 244, 373, 396,
 536
 Medgyesi István 370, 375,
 382, 412, 435
 Medgyesi Kata ld.
 Dobai Istvánné
 Medgyesi Pál VIII, X, 3,
 30, 37, 38, 41, 58, 104,
 130, 159, 193, 287, 288,
 289, 299, 300, 301, 365,
 366, 367-400, 403, 412,
 416, 417, 482, 497, 537,
 544, 562, 569, 572, 578,
 581, 582
 Medgyesi P. János 369
 Medgyesi Pálné 387, 396,
 399
 Medgyesi Sámuel 397
Medvés 570
 Megyaszai P. Ferenc 468
 Megyei (Megvei?) Menyhért
 154
 Megyeri János 66, 105
 Megyesi István 412
 Megyessi János 152
 Méhes Sámuel 206, 215,
 278
Meissen 220
 Melanchton Fulöp 355
 Melissus 209
 Melith Péter 375
 Melius Péter 109
 Melken János ld.
 Stolcz
 Melotai ld.
 Milotai
 Merbolti Henrik (Bisterfeld)
 Mercator, Gerardus 209
 Merian Máté 206
Meszes hegység 89
Meszlén 513
 Mészlény Benedek 513
 Mezléni Márton 508, 511,
 512, 513, 514, 516, 518,
 520, 524
 Mezölábi ld.
 Mezölaki Miklós
 Mezölaki, Johannes P. 238
 Mezölaki Miklós 224, 236,
 237, 238
 Mező-Tárkányi Illyés 154
Mező-Telegd 118
 Michel- Angelo 206
 Mihály vajda 92, 226
 Mikes Miklós 569
 Miklós Ödön 412, 419
 Miklósvári Tamás 77
 Mikó Ferenc 243, 351
 Mikó Ferenc ld.
 Hidvégi Mikó Ferenc
 Mikó Imre 222
 Mikola Zsigmond 569
 Mikos János 537
 Milotai Nyilas István 57,
 60, 66-70, 75, 84, 86,
 97, 105, 139, 140, 149,
 162, 178, 180, 181, 194,
 199, 225, 244, 245, 252,

257, 263, 319
 Milotai Nyilas Istvánné ld.
 Szegedi Bátsi Kata
 Milton 506
 Mindszenti Imre 155, 156,
 165, 255
Miriszló 268
 Miskolci P. Gáspár 115
 Miskolczi György 154, 486
 Miskolczi István 376
 Miskolczi P. István 329
 Miskolczi S. János 148,
 162
 Miskolczi Csulyak Gáspár 295
 295
 Miskolczi Csulyak István
 4, 115, 148, 258, 278,
 283, 284, 286, 415, 416
 Mislophorus Jungnilius
 Trippi (?) 148
 Módos László 23
 Mogyoró Benedek, ld.
 Bánffy-Bunyadi Mogyoró Be-
 nedek
 Mogyorósi Elek 438, 483, 496
 496
 Mohácsi István 437, 441,
 442, 464, 465
Moldova 77, 386
 Molnár János 421-423, 485
 Molnár János ld.
 Enyedi Molnár János
 Mónár János, Enyedi ld.
 Enyedi Mónár János
 Molnár Márton 297
 Molnár Pál, Szenczi ld.
 Szenczi Molnár Pál
 Molnár S. János 438

Monostor 93, 378, 566, 567,
 571
 Möríc /hessen-kasseli tarto-
 mány-gróf/ 217
 Mornayus Plessiacus Marlia-
 nus F. (Philippe Seigneur
 du Plessis-Marly) 144
Morvaország 205, 281, 342,
 347, 352, 354-356
Munkács 129, 348, 371, 375,
 386, 388, 403, 560, 561,
 562
 Muraközi Dus Márton 148,
 163
Murcina 268
Musina 382
Musna 382
 Mylius Polonius, Petrus 541
Myrtilletus 206
 Mysnia (Meissen) 21
Nádas-mente 226
 Nádudvari Márton 63
 Nádudvari Péter 63, 97,
 428
 Nádudvari S. Gergely 219
 Nádudvari S. György 138,
 165, 218
 Nádudvari Szabó Gergely 142
 Nagy Ferenc 26, 192
 Nagy Géza 46, 70, 192, 372,
 523, 533
 Nagy István 373
 Nagy Iván 52, 53, 205, 513
 Nagy János 531, 575
 Nagy Károly 206
 Nagy Lukács 180
 Nagy Mihály 84
 Nagy Mihály ld.

Sarkadi Nagy Mihály
 Nagy Sándor 195, 282, 310,
 311,
 Nagyari Benedek 361, 394
 414, 484, 492, 544
 Nagyari József 383
Nagybánya (Asszonykata) 383
 72, 153, 159, 160, 206,
 229, 287, 375, 382, 395,
 484, 562
Nagybányai ld.
 Rivulinus
Nagvenyed 485.
Nagykároly 155, 156, 159
Nagy-Kökényesi István 153
Nagy-Léárd ~~Nagy~~ Szabó Ferenc
 462
Nagyszalánc 311
Nagyszeben 337-338
Nagyszombat 9, 14, 85, 86,
 112, 196, 221, 222, 281,
 537
Nagyszőlős 72, 73, 74,
 122, 153
Nagyvárad (Várad) 1, 19,
 29, 77, 78, 79, 81, 82,
 83, 90, 91, 106, 118,
 144, 147, 149, 158, 162,
 180, 191, 192, 194, 196,
 200, 203, 204, 205, 213,
 222, 225, 226, 229, 236,
 244, 247, 258, 260, 266,
 279, 285, 288, 298, 299,
 300, 304, 307, 329, 331,
 335, 339, 348, 360, 373,
 374, 375, 376, 377, 378,
 380, 386, 389, 391, 401,
 402, 414, 421, 436, 453,

454, 507
 Naményi L. 516
 Nánási István 445, 484
 Nánási Mihály 575
 Náprágyi Demeter 92
Nassani hercegség 265
Neckar folyó 136, 206, 217
Neckar 175, 206, 213
Nedlic ld.
 Drávavásárhely
 Nagel (Josph) 345, 350
 Négyesy László 21
 Nekesch Dániel, Schuller ld.
 Schuller Nekesch Dániel
 Nekkel György 566
 Nemes Ádám 351
 Nemes György 569
Nemeskér 112
 Nemesnépi Dániel 163
 Német György 403
 Német Jakab ld.
 Germanus Jacobi
 Német Tóbiás 403
 Némethi Demeter 154
 Némethi István 395
 Némethi, Sz. István ld.
 Szathmár Némethi István
 Némethi F. (?) 575
Németsország 7, 8, 14, 22,
 26, 28, 110, 117, 124, 136,
 157, 171, 186, 198, 206,
 218, 220, 221, 240, 242,
 257, 260, 262, 264, 265,
 267, 270, 271, 292, 303,
 326, 328, 345, 401, 425,
 429, 435, 436, 454, 470,
 511, 515, 531, 535, 536,
 539, 541, 552, 558,

Niclasius, Albertus 165
 Nográdi K. Mátyás 368, 492
 Nógrádi Mátyás 445
 Novák János 576
Nürnberg 105, 195, 282
 Nyári Bernát 582
 Nyári István 105, 243, 458
 Nyikos János 465
 Nyirbátor 233, 422, 360
Nyires 560
 Nyirő János ld.
 Makai Nyirő János
Nyitra 150
Nyitra hgys. 221
 Nyitrai György 442
Nyitra megye
Odera 220, 224, 310,
 Oecolompadius, Johannes
 356
 Oláh Gábor 37, 38
 Olasz Cézár, velencei
 499
 Olasz Gáspár 499
Olaszliszka 124
Olaszország 326, 327
 Olerius, Wratisslaus 540
 Omany, Petrus 540
 Ombozi Pál 61, 80, 317
 Opitz Márton 4, 28, 29,
 170, 224, 239, 246, 248,
 249, 250, 254, 256, 366,
 406, 510, 513, 514,
Oppeln 246, 510
Oppeln kormányzója 229,
 243
Oppenheim 9, 10, 20, 21,
 22, 112, 114, 115, 124,
 137, 146, 149, 171, 175
 212, 217, 529
 Orbán Ferenc 569
 Orvos Mihály, Suri ld.
 Suri Orvos Mihály
 Othusius, Johannes 403, 541
Ótorda 487
 Otreb (?) 144
 Óváry Gáspár 155
Oxford 281, 283
 Ökörity István ld.
 Öökörithai K. István
Örményes 300
 Őrsi Balázs 106
 Őse Péter, Maksai ld.
 Maksai Őse Péter
 Ötves György ld.
 Ágoston Ötves György
 Ötvös Ágoston 382, 532
 Ötvös György, Bakai ld.
 Bakai Ötvös György
 Paczot Ferencné 328
 Padani uram 193
 Palastos István 190
 Pálfi János ld.
 Kanisai Pálfi János
 Pálóczi Horváth János 254
 Pap István 70, 85
Pápa 535
 Pápai András 152
 Pápai János 533, 534, 535,
 537, 560
 Pápai Páriz Ferenc VIII, 43,
 44, 82, 201, 208, 209, 214
 Papp Miklós K. 219
 Pareus, Dávid 71, 72, 74, 82,
 84, 90, 109, 113, 117, 120,
 148, 157, 161, 162, 165,
 175, 194, 196, 197, 199,

- 200, 201, 209, 210, 211,
212, 213, 326, 529,
Parsus, Joh., Philippus
328
Páris 28, 72
Páris Ferenc, Pápai ld.
Pápai Páris Ferenc
Passau 136, 265, 327
Patagocski, Wenczeslaus
540
Pataki István 221, 487
Pataki István 221
Pataki Sámuel 468, 558,
559
Pataki Füstös András 118
Pataki Füstös János 113,
151, 163, 280
Pathai István 58, 232,
322-325
Patrizio 419
Patzoth Mária, böki 53
Pauli Frigyes 250, 510
Paxi Lukács 89
Paysos István 126
Pázmány Péter .16, 106,
107, 158
Péchy (Simon) 377
Pécsi János 303
Pécsváradi B. (P! Péter
106, 158
Péczei Király Imre 21,
22
Peczeli, Emericus Regius
21, 22
Pelskei Máté 153
Palius S. István 163
Pelsöczy 458
Perecy István 511
Perekj István 6
Perényi Gábor 131
Péri T. István 489, 492
Periscus
Perkinsus, G. 439
Perpeta István 29
Petelei Hmsz István 423, 428,
430, 433
Péterfalvi Sipos István ld.
Sipos István de Péterfalva
Peti Benedek 311
Petkó János, Somosi ld.
Somosi Petkó János
Petneházi István 244
Petri Ferenc, Gálos ld.
Gálos Petri Ferenc
Petri Mór 202, 232
Petri Zobas Ferenc 144,
257
Peucerus Gáspár 159, 323
Pfalz 206, 255
Pinczes János 565
Pintér Jenő 208
Pirnát Antal VII, 316
Piscator 29, 44, 75, 192,
270, 296, 402, 419, 476,
513
Platon 75
Pokoly József 207, 226
Polarius, Venceslaus 540
Poliander 288, 370, 437,
461, 471, 472, 477
Pongrácz József 275
Ponikai Josephides Tamás
153
Porcsalma 481
Porcsalmi András 420, 481
Porcsalmi János 452, 480-

482, 497, 555, 561
 Porcsalmi Sebestyén 481
 Porkoláb András, ld.
 Almási Porkoláb András
Poroszország 195, 356
 Pórházi János 410, 493,
 494,
Pozsony 85, 150, 178, 221,
 223, 265, 281, 358, 542
Pozsony-megye 342
Prága 195, 261
 Prágai András 103, 104,
 112-116, 124, 163, 211,
 506
 Pray Johannes 345, 350
 Prépostvári Zsigmond 128,
 232
Pucho 542
 Pulacher István 179, 247
 Pungrácz Gergely
 Putnoki János, ld.
 Tállyai Putnoki János
 Putnoki Nagy P. János ld.
 Tállyai Putnoki János
 Rácz Lajos 355, 356
 Rácz Mihály 78
 Rácz Péter 267
Rácz-Keve 157
 Radecius Bálint 42, 140
 Radvánszky Béla 11, 24,
 198, 223, 262, 269, 296
 Radzivil, Janusius 386
Rajna 136, 217, 265
 Rakai Márton 155
 Rákóczi Ferenc 297, 565
 Rákóczi György, I.
 - passim -
 Rákóczi György II. 129,

130, 131, 297-299, 300,
 347, 348, 381, 383, 390,
 392, 398, 404, 405, 453,
 454, 487, 525, 535, 548,
 560, 566, 568, 571, 579
 Rákóczi Zsigmond fejedelem
 92, 147, 236, 328
 Rákóczi Zsigmond ifj. 300,
 391, 393-396, 398, 404,
 417, 453, 505, 531, 555,
 566, 568, 571, 580, 582
 Rákócziak 377, 401, 555
 Ramus Péter 420, 456
 Rápothi P. Mihály 312
 Rápóthi P. Péter 153
Ratibor 246, 510
 Ratisbor kormányzója 229,
 243
 Rázmán István ld.
 Ádám alias Rázmán István
 Rebir (Reibertt) Dávid
 266, 499
 Radmecz T. János 169
Regensburg 136, 265
 Reginus, Emericus, Peczelius
 ld.
 Péczeli Király Imre
 Rehm F. 217
 Reichard 219
 Rem György 105, 282
 Resch Adolf 208
 Rettegi család 397
 Rettegi György 397
 Rettegi János 66, 77, 321
Rév 536
 Révész Imre VII, 528
 Rhédei Ferenc 79, 163, 205,
 581

- Riberius ld.
 Rebir
 Rimaszécsi Benedek 152
Rimaszombat 555
 Rimaszombati István 488,
 555-557
 Rimay János VII, 53
 Rittershausen, Konrad 4
 Rivetus 419
 Rivulinus Benedek 153
 Rochatius (Rochalius, Rochi-
 ceus, Rochoiceus) Sámuel,
 de Rochicherperga (Rother-
 berg, Rochorinbag) 355,
 356
Rochincherperga (Rochiher-
 berga, Rochorinbag) ld.
 Rotheberg
Róma 194
 Román János 346, 347,
 348
 Rosás István 88, 515
 Rossi, Paolo 366
Rotheberg (Rochiherperga,
 Rochiherberga, Rochorin-
 bag) 355, 356
 Rozgoni Pastoris János
 488
 Rozgoni Varga (Sutoris) Já-
 nos 425, 426, 433, 485-
 488, 557
Rozsály 149
 Róthy Orbán 565
 Ruber Mihály ld.
 Tasnádi Veres Mihály
 Rudolf császár 200
 Rugonfalvi Kiss István
 266
 Ruprecht, I., pfalzi vá-
 lasztófejedelem 209
 Ruszkai András 418
 Ruttkaj Ferenc 16
 Sala Gáspár 332
Salamanca 499
 Salánki György 283, 284,
 286, 359, 360
 salendorfi gróf 243
Salzburg 342
San 552
 Sándor Imre 82, 100
 Sárközi Mihály 484
 Sarkadi Nagy Mihály 72,
 382
Sáros-megye 395, 497
Sárospatak - passim -
 Sas István 299
Sátoraljaujhely 261, 327
Saumur 114
 Schaser, Joh. 25, 430
 Schedel Hartmannus 326
 Scherr János 248
 Schoedel Márton 28
 Schuller Nekesch Dániel
 259, 292, 293, 296, 339
 Schwarzenburgensis, Johan-
 nes 224, 253
 Scultetus Ábrahám 4, 137,
 149, 191, 209, 266, 499
 Scultetus (Schulitz) Wichar-
 dus 29, 332
 Schultetus-né 332
Sebeskőrös 93
Segesvár 244, 430
 Segesvári Bálint 25, 40,
 41, 42, 68, 81, 85, 88,
 89, 91, 92, 143, 145, 179.

182, 185, 186, 188, 190,
191, 229, 230, 243, 280,
344, 437
Sagesvári Lajos 490
Sejdi Achmet 487
Sellyei István 301
Sellyei P. Ferenc 477
Sellyei Pál 483-484
Selmeci János 379
Selmeci Gergelyfi András
524
Semjén 154
Sennyey Pongrácz 92
Sepsi Laczkó Máté 68, 85,
200, 221
Sepsiszentgyörgy 234
Seraphin, Paulus, 21, 22
Serédi István 350, 581
Serédi János, sárosi 370
Seres István 575
Seres István, Széchi ld.
Széchi Seres István
Seres Tamás, széchi 565,
566
Servesta 159, 323
Sidó Ferenc ld.
Csepei Sidó Ferenc
Siklósy László 342
Sikó B. János 490
Sikó István, bölöni ld.
Bölöni Sikó István
Simándi Márton 348
Simándi Bodó Mihály 111,
157, 256
Simon deák 6
Sinkó Dávid 521
Sinkó János 531, 532
Sipos Imre 323

Sipos István de Péterfalva
154
Skrzetusky ld.
Hoffhalter Rafael
Sohn H. prof. 209
Sólyom-telke 93
Sommerus, Joannes 328
Somogyi (Somogi) István 154
Somogy-megye 59
Somorja 20
Somosi Petko János 482
Soós István 131
Soos alias Pelliomis, Andreas,
de Alba Julia 294
Sopron-megye 59
Spanhemius 489-495
Spanyolország 499, 500
Stan Vazul 351
Stegmann Josua 312
Steinkelner Ádám 345, 350
Steinklőy, Johannes 540
Stencel Anna 193
Stenczel András 69, 143,
180, 230
Stenczel Ferenc 90
Stenczel (Beüchelt) Ferenc
(főbiró) 458, 574
Stenczel Imre 75
Stenczel János 344
Stenius
Stolcz Melken János 499
Stoughton, John. 410
Strassburg 213, 281, 355
Strigoni, Stephanus 412
Strupt György 522
Stuttgart 213
Stübel János Jakab 249
Suba Tamás, Lévai ld.

- Lévai Suba Tamás
 Suho András, ld.
 Halmi Suho Anárás
Sukra 556
 Sulyok István, lekcsei és
 alsószopori 373, 581
 Suri Orvos Mihály 37,
 112, 163
 Suri Orvos Mihályné 115
 Sutoris Péter, Váczi ld.
 Váczi Sutoris Péter
 Sütő Márton 575
Svájc 292, 360
 Sz. Györgyi Mihály 576
 Szabó Balázs, Gidófalvi ld.
 Gidófalvi Szabó Balázs
 Szabó Bálint 575
 Szabó Ferenc, Nagy ld.
 Nagy Szabó Ferenc
 Szabó, Geo(rgius) 72
 Szabó Gergely, Nádudvari
 ld.
 Nádudvari Szabó Gergely
 Szabó Géza 59
 Szabó István 72
 Szabó István, Vásárhelyi
 ld. Vásárhelyi Szabó
 István
 Szabó Károly 20, 38, 63, 83,
 83, 97, 202, 211, 225,
 269, 271, 428, 516
 Szabó Mihály, Fejérvári ld.
 Fejérvári Szabó Mihály
 Szabó T. Attila 59, 390
 Szabolai Mihály 532
Szabolcs-megye 307
 Szádeczky Béla 349, 383
 Szádeczky Lajos 65, 226
 Szádeczky- Kardoss (?) Lajos
 221
 Szakács Ferenc 575
 Szakács István 231
 Szakács Mihály 575
 Szakacs Mihály, ifj. 575
 Szakál András 566
 Szakmári István 330
Szabolca 261
 Szalacsi (Szalaczi) Balázs
 154
 Szalánczi István 386, 387,
 563, 564
 Szalárdi Ferenc 548, 554
 Szalárdi János IX, 89, 221,
 251, 297-298, 342-343, 348,
 350, 377-378, 385-391, 395-
 396, 398, 417, 478, 518,
 527, 544-551, 554, 564-565,
 567, 570, 572-573, 579, 581
 Szalárdi Mihály 548, 549,
 559
 Szalárdi Miklós 554
 Szalárdi Sz. Mihály 552-555,
Száldobos udvarhelyszéki
 266
 Szamosközi István 46, 258
 Szamosközy István 226
Szamos-mente 226
Szamosujvár 128, 179, 180,
 244, 390, 404
Szamosvölgy 534
 Szaniszlai István 152
 Szántai M. Mihály 159
 Szántó János, Károli ld.
 Károli Szántó János
 Szántó János, Thuri ld.
 Thuri Szántó János

Szász Gerő 572
 Szász János 29
 Szász Miklós 470, 476
Szász-Fenes 93
Szászország 220
Szászsebes 7, 68, 244
Szászváros 15, 62, 63, 95,
 97, 98, 374, 396, 428
 Szathmári (Zatthmari) Tamás
 152
 Szathmári Pap-család 154
 Szathmári Pap János 154
 Szathmári Pap Mihály 131
 Szathmári Pap Zsigmond 33,
 36, 37, 44, 45, 46, 47,
 425, 426, 485
 Szathmár-Némethi István ld.
 Némethi Sz. István
 Szathmár-Némethi Mihály 60
 Szathmár-Némethi Sámuel 32
 P. Szathmáry Károly 215,
 224
Szatmár (város) 66, 67,
 70, 84, 104, 105, 151,
 160, 193, 229, 233, 234,
 287, 359, 371, 375, 384, 385,
 385, 399, 402, 473, 480,
 484, 562
Szatmár-megye 238, 302,
 367, 547
 Szathmár-Némethi István
 156, 164
Szatmárnémeti 59, 71, 75,
 119, 155, 156, 193, 305,
 309, 382, 399, 416, 478,
 481, 487, 493, 567
 Száva Péter 349
 Szaz Ferenc 253
 Szaz Tamás, Brassai ld.
 Brassai Szaz Tamás
 Százfalusi F. Ferenc 155
Szeben 25, 68, 133, 244,
 422, 430, 522
 Szebeniek 127
 Széchi Seres István ld.
 Szécsi Seres István
 Szécsi György 200
 Szécsi Katalin, rimaszécsi
 ld.
 Prepostvári Zsigmondné
 Szécsi Seres István 160,
 180, 181, 243, 255, 344
 Szegedi Ferenc 372
 Szegedi István 441, 442,
 444, 464, 465
 Szegedi Bátsi Kata 70
 Szeghedi Gergely ld.
 Szögedi Gergely
Szék 460, 488
 Székely András 521
 Székely Ferenc, kisdobai
 ld.
 Dobai alias Székely Fe-
 renc, kisdobai
Székelyhid 347, 403, 541
 547
Székelyudvarhely 488
 Székesfehérvári Benedek
 393
 Szekfü Gyula 245
 Szenci Boros János 108-
 111
 Szemecinus ld.
 Szenci
 Szempci Boros János ld.
 Szenci Boros János

Szanci Csene Péter 20,
 146
 Szenczi János 258
 Szenczi Mihály 258, 259
 Szenczi Kertész Ábrahám
 522
 Szenczi Molnár Albert -
passim -
 Szenczi Molnár Albertné
 32, 34, 35, 424
 Szenczi Molnár Erzsébet
 28, 425, 430
 Szenczi Molnár János 35,
 45, 46, 47, 50, 422, 423,
 424-434, 438, 483, 486
 Szenczi Molnár Pál 425,
 430
Szentbenedek 447
 Szentesi István 135
 Szentiványi Róbert 370
Szentjób 554
 Szentkirályi Benedek, M.
 10, 104, 120, 124, 133-
 142, 143, 163, 170, 171,
 211, 218, 219, 472
 Szentpéteri Mihály 456
 Szentpéteri S. János 295
 Szentpétery Imre 7
 Szentsimoni Pap Gábor
 329
 Szepesi János 575
Szepesség 222
Szepsi 303
 Szepsi 86, 178
 Szepsi András 493
 Szepsi, Franciscus 162
 Szepsi Gáspár 555
 Szepsi H. Michael 162, 214
 Szepsi István 426, 486
 Szepsi Mihály 75, 216
 Szepsi N. András 234
 Szepsi P. Menyhért 151
 Szepsi V. András 480, 481
 Szepsi Bényes Pál 105
 Szepsi Csombor Márton 121,
 125, 138, 160, 206, 207,
 215, 216, 217, 234, 283,
 409
 Szepsi Lakatos Benedek 150,
 163
 Szepsi Literati Pál 418
Szerdahely 327, 398
 Szeremlei József 105, 109,
 147, 155, 156, 164, 175,
 203, 208, 209
 Szigethi Bene Ferenc 192
 Szigeti József VII,
 Szigeti Bene Ferenc 384
 Sziklay 513,
 Szikszai Benedek 426, 441,
 464, 465, 486
 Szikszai D. István 149,
 162
 Szikszai E. András 327,
 328
 Szikszai S. István 151
 Szikszai Major Mátyás 79
Szikszo 295, 482
 Sziládi Áron 501
 Szilágy János 299
Szilágycseh 202, 232, 234,
 264
 Szilágyi István 31, 178,
 202
 Szilágyi Benjámín István
 71, 231, 237, 275, 282,

- 292, 296, 328, 370, 376,
427, 433, 441, 443, 454,
464, 465, 466, 472, 473,
482, 499
- Szilágyi Sándor 16, 46,
60, 61, 129, 130, 131,
139, 208, 218, 252, 347,
348, 379, 381, 383, 390,
391, 395, 402, 405, 479,
501, 518, 537, 542, 560,
563, 578
- Szilágynagyfalu 231, 232,
234
- Szilágy-ság (Silvania)
201, 226, 227, 234
- Szilágy-somlyó 299
- Szilézia 11, 220, 248,
252, 266, 354, 357, 521
- Szilvás 201
- Szilvási 569
- Szilvási K. István 201,
232
- Szilvási K. Márton X,
82, 83, 85, 113, 118,
124, 138, 148, 150, 165,
170-171, 172, 175, 181,
188, 194, 196, 197,
199-235, 213, 264, 530
- Szilvás-Ujfalvi Anderko Imre
VII, X, 57, 58, 91, 315,
317-319, 339, 362, 558
- Szindy Márton 575
- Szinnye 295
- Szinnyei Gergely 295
- Szinnyei József 112, 176,
207, 208, 211, 212, 260,
261, 262, 281
- Szinyérváralja 30, 106, 371,
372, 374, 377, 387, 392,
396, 398, 399
- Szkhárosi Horvát András 3
- Szobotiszt 342
- Szokoli Bálint 414
- Szokolyai István 489, 491
- Szolnok-megye 231, 232,
397,
- Szombathi János 110, 282,
284, 293, 445, 454, 472,
496, 497, 499, 500
- Szöcs Antal 566
- Szöcs János, Vásárhelyi ld.
Vásárhelyi Szöcs János
- Szöcs Mihály, Balog ld.
Balog Szöcs Mihály
- Szöcs Mihály, Vásárhelyi ld.
Vásárhelyi Szöcs Mihály
- Szögedi Gergely 15, 388,
394, 439, 563, 579
- Szöklősi B. Miklós 153
- Szöklősi Bede János 71-76,
120, 122, 224
- Szörös András 575
- Szörös Mátyás 575
- Sztripszky 508, 525
- Szuhai Gáspár, Kinisi ld.
Kinisi Szuhai Gáspár
- Taksonyi R. Péter 71, 75
- Tállya 482, 496
- Tállyai István ld.
Tállyai Márton
- Tállyai P. György 277
- Tállyai Z. Márton 31, 37,
38, 39, 58, 130, 452, 468,-
474, 476
- Tállyai Putnoki János 22,
80, 81, 104, 113, 117, 118,

- 121, 125, 138, 146-160,
162, 197, 216, 272, 283,
295
- Tálya 295, 468
- Tályai B. Mihály 469
- Tályai Boyta György 468,
472
- "Tamás nevű görög" 402
- Tamás pap 318
- Tamás pap ld.
- Tiszabecsi P. Tamás
- Tarczai 295, 310, 329
- Tárkány 328
- Tárkányi Illyés, Mező- ld.
- Mező-Tárkányi Illyés
- Tasnád 87, 234, 360
- Tasnádi H. István 159
- Tasnádi Péter ld.
- Füzesi Tasnádi Péter
- Tasnádi Ruber Mihály 9,
60, 63, 66, 78, 84, 91,
92, 96, 133, 136, 173,
176, 178, 226, 236, 338,
339
- Tasnádi Veres Mihály ld.
- Tasnádi Ruber Mihály
- Tatrosy György 31, 40, 60,
303, 336
- Taxonius, R. Petrus 71
- Telegdi ld.
- Mező-Telegdi
- Telegdi István 575
- Teleki Mihály 357, 405, 445
445, 546, 573.
- Teleki Pál gróf 289
- Terebes 555
- Teremi István 445
- Tesselius, Johannes 191
- Teutsch Fr. 208, 368, 425
- Tharcali Litterati Péter
458
- Thassi István 151
- Theremi Mihály 153
- Tholnai János 412, 413
- Thorn 11
- Thorna Ciota, Pater 53
- Thuri György 326, 327, 328
- Thuri Szántó János 66, 105-
107
- Thury Etele 59, 70, 74, 82,
99, 120, 121, 131, 136,
156, 174, 196, 201, 202,
203, 207, 208, 209, 214,
282, 303, 307, 311, 370,
445, 461, 501
- Thuus Mátyás, gróf 229, 243
- Tibure 93
- Tigurinum ld.
- Zürich
- Tinn Mária 18
- Tirol 342
- Tisza 222
- Tiszabecsi Gáspár 124, 132,
205
- Tiszabecsi Miklós 121
- Tiszabecsi P. István 24, 38,
39, 126, 127, 132, 152, 457
- Tiszabecsi P. Tamás 15, 24,
34, 38, 74, 99, 104, 113,
124-132, 147, 152, 162,
205, 208, 231, 280, 297,
308, 311, 312, 332, 378,
379, 381, 391, 472, 528
- Tiszabecsi Tamás ifj. 132
- Tofaeus Mihály 295, 377, 528
- Tokaj 222, 295, 309, 389,

403, 468, 480, 481, 497
Tolcsva 295
 Tolcsvai Márton 481
 Toldalagi Mihály 91, 92
 Toldy Ferenc 6, 13, 37, 337
 Tolnai F. István 32, 433
 Tolnai Gábor VII, 4, 428,
 - 576
 Tolnai István 501, 518
 Tolnai Tamás 492
 Tolnai Dali János VIII, XII,
 3, 90, 124, 275, 292, 309, 373
 373, 376, 377, 380, 409-
 410, 411-420, 427, 428,
 435, 441, 443, 444, 445,
 451-452, 454, 455, 456,
 465, 466, 473, 474, 479,
 480, 481, 482, 492, 493,
 494, 497, 506, 532, 535,
 536, 553, 562, 578
 Tolnai Pap István 116, 284,
 285, 455
 Tolnaj János 395
Torda 5, 7, 8, 9, 62, 69,
 80, 84, 86, 93, 96, 171,
 173, 180, 181, 223, 229,
 244, 296, 320, 331, 487,
 488, 509, 511, 556, 566
 Tordai János 304
 Tordai Zádor VII,
 Torjai Péter 178
 Torma István 569
Torna megye 497
 Tornai P. István 310
 Tornai Pap Ferenc 74, 121,
 149, 163
 Tornai Pastoris Gáspár
 310-312

Torni (Tornyai?) György
 537
 Toroczkai Máté 62, 140
 Tossan Dániel 76
 Tossan Pál 209
 Tot Márton 512
 Tótfalusi István 300
 Tótfalusi Kis Miklós VIII,
 Tóth Ferenc 447
 Tóth Kálmán VII, 140
 Tóth Sámuel 233
 Tott Andras 414
 Tott János 532
 Tölcséki (Töltszéki?) Pit-
 ter Mihály 105, 477
 Tölcséres András 26
 Tölcséres Tamás 509
 Török István 46, 47, 221,
 278
 [Török] Teörök János 414
 Törös István 580, 582
 Tőzsér János, kénosi ld.
 Kénosi Tőzsér János
 T Fraszki Maróti Lukács 5,
 6, 15, 59, 60, 91, 177,
 223, 303, 318, 334-340,
 572
Trencsén 261
Trencsén- megye 221, 342,
 355
 Trippius, Arnoldus 540
 Trócsányi Berta 283, 296,
 297, 421, 454, 473, 496,
 498
Tunyog 152
 Turi Mihály 128
 Turkovics Mihály, Csepreghi
 ld.

Csepregi Turkovics Mihály
 Turóczi- Tröstler József
 VII, 57, 104, 281
Turócszentmárton 221
Turterebes 131
Tübinga 213, 261
Türingia (Turingia) 220
 Tyukodi János 154
Udvarhely 44, 134, 227,
 255, 556
 Udvarhelyi György 150,
 163, 211
Udvarhelyszék 93, 266
Ugocsa 72, 73, 122, 264
 Ugron Mihály 569
 Uham Kristóf 522
 Ujfalvi Imre ld.
 Szilvás-Ujfalvi Imre
 Ujhelyi Mihály 164
 Ujvárosi Kelemen 154
Ulm a/D 265, 327
 Ursinus 326
Utrecht 130, 131, 289,
 300, 431, 440, 454, 488,
 490, 493, 560
Uzdiszentpéter 405
Uzon 352, 475
 Uzoni Janko Boldizsár 271,
 296, 470, 471, 475-479
 Ürmösy Károly 39
 Váczi Sutoris Péter ld.
 Váczi Sutoris (Varga)
 Péter
 Váczi Sutoris (Varga) Péter
 113, 124, 171, 172, 173,
 175, 176, 178, 207, 224,
 264, 329
 Váczi (Watsimus) Péter ld.

Váczi Sutoris (Varga) Pé-
 ter
Vág folyó 221
 Vajdák (csehi) 232
 Vajdaszentiváni János 65
 Vaji István 152
 Válaszuti András 508, 509,
 510, 511
 Valerius Anna 501
 Valerius Dávid 279, 418,
 452, 455, 499-501
 Valerius Dávidné 501
Vandália 220
 Van der Maet Aletta ld.
 Apáczai Csere Jánosné
 Van Uilenborg Kornélia ld.
 Dadai Jánosné, ifj.
Várad 6, 77, 82, 160, 405,
 470, 476, 558
 Váradi Miklós, id. 335,
 336, 457-458, 574, 575
 Váradi Miklós, ifj. 61,
 87, 300, 388, 390, 391,
 393, 394, 439
 Váradi F. György 75
 Váradi K. Mihály 25, 430
 Váradi Mihály 158, 159
 Váradi P. János 456, 550,
 558-559
 Váradi P. Mihály 159, 323
 Váradi Sámuel 316, 359-362
 Váradi Farkas [de?] Gergely
 75
Váralja 371
 Várally(i) P. István 154
 Váralmás ld.
 Almás
 Varanai 458

Varanai András, kassai
 150, 162
 Varannai L. János 159
 Varga (Sutoris) János, Roz-
 goni ld.
 Rozgoni Varga (Sutoris)
 János
 Vári István 426, 486
 Vári Miklós 139, 165, 219
 Vári Alatus János 81, 139,
 177, 178, 340
 Váró Ferenc 250, 270, 271,
 515
 Varócsi István ld.
 Veróczy István
 Varsányi P. István 113
 Vas Benedek 83
 Vásárhelyi Dániel 378, 381
 Vásárhelyi János 441, 444, 531
 Vásárhelyi Mózes, Kézdi- ld.
 Kézdi-Vásárhelyi Mózes
 Vásárhelyi Szabó István 575
 Vásárhelyi Szóócs János, Maros-
 ld. Maros-Vásárhelyi Szóócs
 János
 Vásárhelyi Szócs János
 457-467
 Vásárhelyi Szócs János ld.
 Maros-Vásárhelyi Szóócs
 János
 Vásárhelyi Szócs Mihály
 457-467
 Vaska András 100
 Vaska Béla 99
 Vaska Gábor 100
 Vaska János 100
 Vaska Lőrinc ld.
 Coronaeus Vaska Lőrinc
 Vaska Lukács 100
 Vaska Máté, 16fő 100
 Vaska Tamás, nemes 100
 Vaska Tamásné 100
Vas-megye 513
 Vatsimus (Váczi) Petrus
 327
 Vedelius Miklós 288, 485,
 496
 Vég György 67, 84
Velence 43, 266
 Velencei Antonius Marcus ld.
 Antonius Marcus Venetus
 Velichinus, Stephanus 21-22
 Veréci S. Ferenc 418, 455,
 482, 483, 493, 497
 Veres Ambrus 569
 Veres Gáspár, Bojti ld.
 Bojti Veres Gáspár
 Veres János 392
 Veres János (sáfár) 413, 441
 Veres Mihály, Tasnádi ld.
 Tasnádi Veres Mihály
Vereshegy 99
 Veresmarti Gáspár 185
 Veress Endre 26, 526, 549
 Veress Janus 171
 Veróczy István 396
 Verőcz Ferenc 417
 Verőczei 580
 Verőczy István 417
 Verőczj Ferenc 395
 Vesselényi Pál 244
 Vetési János 215
 Vicei Máté 5, 6, 9-10, 15,
 59, 134, 185
 vilnai herceg 379
 Vincz ld.
 Alvincz

Virágháti György 129
Viretus Péter 355
Virginas István 569
Vischotinus, Johannes 357

Visk 151

Viski János, ifj. 231
Viski Bene Márton 264

Visztula 11, 536, 552

Vitenc 342

Vitze Pál, danzigi 520

Vives, L. 322

Vizakna 227, 426, 485

Vizsoly 3

Voetius Ghisbertus 431,

437, 439-440, 445, 454

Wagner György 507

Wagner Hannes 345

Warady János 435, 575

Weisskirchner Jakab 430

Weress Sándor ld.

Kövendi Weress Sándor

Weszprémi István 156,

262, 278, 288, 289

Wetési Z. István 105

Wetzlar 217

Weynberger Dávid 425, 430

Wicei Antal 575

Wiski B. Márton 75

Wittelsbachi Ottó 206

Wittenberg 59, 71, 76, 93,

95-96, 109, 127, 135, 144,

171, 175, 199, 215, 249,

256, 257, 282, 283, 326,

328, 329, 355, 370, 436,

466, 532

Wittman Tibor VII, 3, 169

Worms 217, 297

Württemberg 213

Zabolai Miklós 288, 289

Zakreska Anna 392

Zboró 395

Zebegnyei János 452, 496-
498

Zeczi (Seres) István ld.

Szécsi Seres István

Zemecinus ld.

Szemci

Zemlényi Ferenc 488, 557

Zemplén 111, 115, 148, 281,

295, 347, 351, 360, 376,

399, 468, 481, 493

Zemplén Jolán VII

Zilah 27, 83, 190, 193, 331,

345, 404, 460, 461, 552

Zilahi György 126

Zixaj János 86

Zobas Ferenc, Petri ld.

Petri Zobas Ferenc

Zoltai Lajos 82, 83, 203

Zolyomi Dávid 347, 535

Zolyómi Miklós 579

Zolyom-megye 379

Zombor 295

Zombori János 569

Zoványi Jenő - passim

Zsakó Gyula 45, 47, 431, 433

Zsilinszky Mihály 518

Zsindely István 283, 292,

359

Zsinka Ferenc 266

Zsolna 221, 261-262

Zsombor (Sombor) Doboka-me-
gyében 26-27, 266, 331

Zsuk 566

Zürich (Tigurinum) 356

Zvingerus Teodor 261

T a r t a l o m j e g y z é k

BEVEZETÉS	V
---------------------	---

I. ADATOK SZENCZI MOLNÁR ALBERT ÉLETÉHEZ

Szenczi Molnár Albert utazási emlékei	5
Szenczi Molnár Albert 1624. évi sárospataki látogatása	18
Szenczi Molnár Albert mértékes magyar verse	20
Szenczi Molnár Albert utolsó állomáshelye	23
Szenczi Molnár Albert sorsfordulása	33
Szenczi Molnár Albert halála ideje	37
Szenczi Molnár Albert sirja	46
Szenczi Molnárék sirjának és sirjelének sorsa	50
A Darholcz család, Szenczi Molnár Albert pártfogói	52

II. SZENCZI MOLNÁR ALBERT KORTÁRSAI

Dési P. István	59
Milotai Nyilas István	66
Szölősi Bede János	71
Adatok Késerei Dajka János életéhez	77
Balai Péter	91
Kecskeméti Buzás János	95
Coronaeus Vaska Lőrinc	99

III. SZENCZI MOLNÁR PÁRTFOGOLTJAI HEIDELBERG ÉS MARBURG EGYETEMÉN

Thuri Szántó János	105
Tréfás diákvers Szemci Boros Jánosról	108
Prágai András emlékei	112
Jász-berényi Mátyás	117
Csepei Sidó Ferenc	120
Idősebb Tiszabecsi P. Tamás	124
M. Szentkirályi Benedek	133
Bihari Pap Benedek	143
Táallyai Putnoki János emlékkönyve	146
Adatok a heidelbergi diákok tanulásához	161

IV. BETHLEN MŰVELŐDÉSPOLITIKÁJA ÉS AZ ÚJ ÉRTELMISSÉG KIKÉPZÉSE

Bethlen Gábor két kiválasztottjának hazaérkezése	171
Gyöngyösi Kiséri András	174
Id. Geleji Katona Istvánra vonatkozó adatok:	190
Bojti Veres Gáspár	194
Szilvási K. Márton	199
A XVII. századeleji váradi kollégium	236
Adatok Bethlen Gábor gyulafehérvári academicum collegiumának előtörténetéhez	239

V. HOLLANDIA ÉS ANGLIA MAGYAR DIÁKJAINAK ELSŐ NEMZEDÉKE

Csanaki Mant. Máté	277
Bakai Benedek	282
Bánfihunyadi János	287
Maksai Öse Péter gyulafehérvári professzorsága	291
Néhány adat Kereszturi Biró Pál életéhez	295
Dengelegi Péter.	302
Kis-Várdai F. János.	307
Tornai Pastoris Gáspár	310

VI. A MAGYAR PURITANIZMUS ELŐZMÉNYEI

Egy adat Szilvás-Ujfalvi Anderkó Imre életéből	317
"Az Debreczenj Lukaczi Pap".	320
Pathai István halálának ideje	322
Alvinczi P. Péter külső országokból történt visszatérése és erdélyi utjai.	326
Traszkai másképpen Maróti Lukács	334
Kik voltak az alvinczi ujkeresztények?	341
Néhány adat menekült huszita papokról...	354
Váradi Sámuel	359

VII. A PURITÁNUS GONDOLAT ELSŐ KÉPVISELŐI MAGYARORSZÁGON

Adatok Medgyesi P. Pál életéhez	367
Adatok Bisterfeld erdélyi életefolyásához	401

VIII. TOLNAI DALI JÁNOS ÉS A "LONDONI LIGA" NÉGY ALÁÍRÓJA

Tolnai Dali János hazatérésének ideje	411
Néhány adat Tolnai D. János erdélyi utjairól	415
Egy könyv Tolnai D. János könyvtárából	418
Ki volt a "kegyesség formulája"-t aláíró Molnár János	421
Szenczi Molnár János.	424
Keserői Dajka Pál	435
Kuti János	441
Kolosi P. Dániel halálozási helye	445

IX. TOLNAI DALI MÁSHARCOTÁRSAI ÉS ELLENFELEI

Néhány adat Erdő-Bényei Deák Jánosról	453
Vásárhelyi Szócs János és Mihály	457
Tállyai Z. Márton	468
Uzoni Jankó Boldizsár	475
Porcsalmi János	480
Sellyei Pál	483
Rozgonyi Sutoris János	485
Spanhemius tanítványainak vitatkozásgyűjteménye és Huszti Sándor	489
Zebegnyei János	496
Valerius Dávidnak pataki professzorrá való kinevezése	499

X. I. RÁKÓCZI GYÖRGY ÉS MŰVELŐDÉSI TÖREKVÉSEI

A gyulafehérvári fejedelmi nyomda	507
Adatok a külső országokban tanuló fejedelmi alumnusok számontartásáról	529
Magyarországi iskolákban tanult külföldi ifjak . . .	539
Adatok a krónikairó Szalárdi Jánosról, Rákóczi bizalmas titkáráról	544
Szalárdi Sz. Mihály	552
Rimaszombati István	555
Váradi P. János	558
A munkácsi iskola akadémikus mestere	560
A kolozsvári farkas-utcai templom felavatása . . .	563
Egynéhány adat öregbik Rákóczi György halálára és temetésére vonatkozólag	579

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	583
--------------------------------	-----

NÉVMUTATÓ	585
---------------------	-----